ISSN 2075-1834 (Print)
ISSN 3083-5631 (Online)

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 41

Серія започаткована 2006 року

JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

SERIES "LAW"

ISSUE 41

Series founded 2006

Харків
2026

УДК 34/35
Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Рік заснування: 2006
Періодичність видання: два рази на рік.

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики, міжнародного права. Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук, Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 р. № 409 (додаток 1) включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук за спеціальностями: 081 «Право», 262 «Правоохоронна діяльність» і 293 «Міжнародне право».

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 9 від 25.05.2026 р.)

Редакційна колегія:
Голова:
Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор,Заслужений юрист України, Ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0002-4427-2038, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218558134
Заступник Голови:
Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0002-1973-9310, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210787181
Редакційна колегія:
Альбанезі Е., PhD, доцент, доцент кафедри конституційного права юридичного факультету Університету Генуї, Італія, orcid: https://orcid.org/0000-0002-2241-4154, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189755278;
Бодрова І. І., кандидат юридичних наук, доцент заступник директора Науково дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0002-4507-8544, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213146122;
Войціховський А. В., кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного, міжнародного права та прав людини, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна, orcid: http://orcid.org/0000-0001-5629-8852, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208864208;
Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0001-6511-2482, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216711937;
Йонца М., габілітований професор, габілітований доктор юридичних наук, професор факультету права і адміністрації Ломжинської академії, Польща; orcid: https://orcid.org/0000-0003-4982-8936, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57398947400;
Користін О. Є., доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України, Україна , orcid: https://orcid.org/0000-0001-9056-5475, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208036595;
Савченко В. О., кандидат юридичних наук, доцент, кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0001-7104-3559, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216285756;
Сафта М., доктор габілітований, професор юридичних наук, Віце-президент Сенату Університет Тіту Майореску, Румунія; ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5638-7708, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56241951800;
Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0002-8165-4078, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211962411;
Харченко В. Б., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна, orcid: https://orcid.org/0000-0002-2412-7909, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215313978.

Адреса редколегії:
61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.
Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua Сайт: https://periodicals.karazin.ua/law/index

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.
Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04459 (Рішення № 1538 від 09.05.2024 р Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2026

UDC 34/35
Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University
Year of foundation: 2006
Frequency: twice a year

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice; international law. For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences, Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 y. № 409 (Annex 1) are included in the category "B" list of scientific professional publications of Ukraine in the field of Jurisprudence: 081 «Law», 262 «Law enforcement» and 293 «International Law».

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 9, 25.05.2026)

Editorial board:
Head:
Kaganovska T., DSc (Law), Professor, President of V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0002- 4427-2038.
Vice-Chairmen:
Serohin V., Doctor of Juridical Sciences, Professor, Dean of the School of Law, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. orcid: https://orcid.org/0000-0002-1973-9310, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210787181
Editorial board
Albanesi E., PhD, Associate Professor, Department of Constitutional Law, School of Law, University of Genoa, Italy. orcid: https://orcid.org/0000-0002-2241-4154, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189755278
Ballardini R.M., PhD, Professor, Vice-Dean of the Faculty of Law, University of Lapland, Finland. orcid: https://orcid.org/0000-0002-7662-9281, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57199233616
Bodrova I., Candidate of Law, Associate Professor, Deputy Director of the Scientific Research Institute of State Building and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0002-4507-8544, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213146122;
Voitsikhovskyi A., PhD in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Constitutional, International Law and Human Rights, Kharkiv National University of Internal Affairs, Ukraine, orcid: http://orcid.org/0000-0001-5629-8852, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208864208
Zavalna Z., Doctor of Juridical Sciences, Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0001-6511-2482, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216711937
Jonca M., Habilitated Professor, Habilitated Doctor of Legal Sciences, Professor at the Faculty of Law and Administration, Lomza Academy, Poland, orcid: https://orcid.org/0000-0003-4982-8936, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57398947400
Korystin O., Doctor of Juridical Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0001-9056-5475, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208036595
Savchenko V., Candidate of Law, Associate Professor, Department of Civil Law Disciplines, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7104-3559, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216285756;
Safta M., Habilitated PhD Professor, Vice President of the Senate, Titu Maiorescu University, Romania, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5638-7708; Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56241951800;
Syroid T., Doctor of Juridical Sciences, Professor, Head of the Department of International and European Law, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0002-8165-4078, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57211962411
Kharchenko V., Doctor of Juridical Sciences, Professor, Professor of the Department of Criminal Law, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine, orcid: https://orcid.org/0000-0002-2412-7909, Scopus: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57215313978

The address of editorial board:
61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 4, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).
E-mail address: lawbulletin@karazin.ua. Website: https://periodicals.karazin.ua/law/index
The articles have been double blinded review.
Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04459 (Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

© V.N. Karazin Kharkiv National University, 2026

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бойко І. Й.
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ ДИПЛОМАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ 8
Васильєв С.В..
АКСІОСФЕРА НАЦІОНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ……..21
Воронова І. В.
ІНСТИТУТ ІМПІЧМЕНТУ ПРЕЗИДЕНТА В США І В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО- ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ …….....34
Гавриленко О. А., Реньов Є. В.
ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІ ТА КОРПОРАТИВНІ ЗАСАДИ МОРСЬКОГО ПРАВА У БАРСЕЛОНСЬКОМУ МОРСЬКОМУ КОДЕКСІ 1258 РОКУ ……...51
Головко О. М.
ЗМІСТ І СПРЯМОВАНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВА І ДЕРЖАВИ ЗА МАКСИМОМ КОВАЛЕВСЬКИМ……...64
Древаль Ю. Д.
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРАВОВА ОСВІТА НАСЕЛЕННЯ: НЕОБХІДНІСТЬ І ВАЖЛИВІСТЬ КОРЕЛЯЦІЇ……74
Жук Н.А.
РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПРАВІ ЄС У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРМІНОСИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ)……82
Лиман С. І.
ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1815-1914)……...95
Сущ О. П., Остапенко О. Г.
ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ……..106

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гудзь Л. В.
ВИБОРИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПРОБЛЕМИ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ ……....119
Воронов М. М.
АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА ЯК МЕХАНІЗМ ПОЄДНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ ТА СВОБОДИ СВІТОГЛЯДУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ……..128
Калімбет І. Л.
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРЯМОЇ ДІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ …….....153
Кляцький В.В.
ІНСТИТУТ ТИМЧАСОВОГО ПРЯМОГО УПРАВЛІННЯ В РЕСПУБЛІЦІ ЛИТВА ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....161
Боровик О. В.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ РЕФОРМ……..173
Лялюк О. Ю., І. С. Нанай
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ СІЛЬСЬКИХ, СЕЛИЩНИХ, МІСЬКИХ ГОЛІВ……..180

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Воронов К. М.
МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ БАЗИ ЩОДО ТРАНСКОРДОННОГО ПРОДАЖУ ТОВАРІВ В ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИРЕКТИВ 1999/44/ЄС ТА 2019/771. ……188

Гужва А. М.
ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАВИ МАЙБУТНІХ РЕЧЕЙ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ ……..199
Менів Я.О., Зубко К.С.
ЗАХИСТ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ У ДОГОВОРАХ КРІОКОНСЕРВАЦІЇ: СУДОВА ПРАКТИКА …….....210
Саад Ш. М.
ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ТА ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ …….220

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Капустник В. В., Кривенко О. І., Стащак А. Ю.
ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ……...231
Ковалко Н. М., Сухорабський Д. К.
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПОДАТКОВОГО АГЕНТА РЕЗИДЕНТОМ ДІЯ СІТІ У РАЗІ ВТРАТИ НИМ СТАТУСУ ……..241
Смульська А.В., Пахомова І.А.
ПЛАГІАТ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ……..250
Хабарова Т.В.
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ …….261

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Рибалко Г.С.
ЕТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА У СПРАВАХ ЩОДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ……..270
Пузирна Н. С., Падалка В. О.
КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОТИДІЯ …….278
Шевченко Н. С.
НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛІКИ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА, ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ, ЧЕРВОНОГО КРИСТАЛА: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ …….285
Харченко В. Б., Житний О. О.
ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ЗА ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ: ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВОЇ ПРИРОДИ ТА ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ……292

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Романов В. О.
НЕГЛАСНІ СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 615 КПК УКРАЇНИ ……..306

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Дере Я.
ЧАСОВА ЮРИСДИКЦІЯ (RATIONE TEMPORIS) СПЕЦІАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ……..313
Користін О.Є., Демедюк С.В.
ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ІОСТА У СИСТЕМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ ……...322
Лаврович Ю. В.
ДОКАЗОВА РОЛЬ ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ У ВСТАНОВЛЕННІ ГЕНОЦИДНОГО НАМІРУ СУДАМИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ МКТР, МТКЮ ТА МС ООН …….....331
Свиридюк Н.П., Цюприк Н.О.
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРСТІЙКОСТІ……341

CONTENT

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

I. Y. Boyko
HISTORICAL EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF DIPLOMACY IN UKRAINE AND ITS APPLICATION IN MODERN CONDITIONS ……..……....8
S. V. Vasyliev
AXIOSPHERE OF NATIONAL JUDICIARY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS …….21
I. V. Voronova
THE INSTITUTE OF PRESIDENTIAL IMPEACHMENT IN THE USA AND IN UKRAINE: A HISTORICAL AND LEGAL STUDY ……..34
O. A. Havrylenko, I. V. Renov
PUBLIC LAW AND CORPORATE FOUNDATIONS OF MARITIME LAW IN THE BARCELONA MARITIME CODE OF 1258……..51
O. M. Holovko
CONTENT AND DIRECTION ON THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LAW AND THE STATE ACCORDING TO MAXYM KOVALEVSKY……...64
Yu. D. Dreval
THE RULE OF LAW AND LEGAL EDUCATION OF THE POPULATION: THE NECESSITY AND IMPORTANCE OF CORRELATION…….....74
N. A. Zhuk
DEVELOPMENT OF LEGAL TERMINOLOGY IN EU LAW IN THE FIELD OF SOCIAL POLICY (ON THE EXAMPLE OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF SOCIAL DIALOGUE)……....82
S. I. Lyman
LEGAL PRINCIPLES AND DIPLOMATIC PRACTICES IN THE CONTEXT OF THE CONFLICT-PRONE NATURE OF THE VIENNA SYSTEM (1815–1914)……..95
O. P. Sushch, O. H. Ostapenko
CERTAIN ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN UKRAINE'S NATIONAL LEGISLATION…….....106

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

L. V. Gudz
EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS AND THE ADAPTATION OF UKRAINIAN ELECTORAL LEGISLATION: ISSUES IN THE POST-WAR PERIOD ……..……119
M. M. Voronov
ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE AS A MECHANISM FOR RECONCILING THE CONSTITUTIONAL DUTY TO DEFEND THE MOTHERLAND AND FREEDOM OF CONSCIENCE: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE DURING MARTIAL LAW ……128
I. L. Kalimbet
IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF DIRECT EFFECT OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES: PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVEMENT ……..…..153
V.V. Klyatskyi
INSTITUTE OF TEMPORARY DIRECT ADMINISTRATION IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....161
O. V. Borovyk
LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF STATELESS PERSONS IN UKRAINE: EUROPEAN STANDARDS AND THE NEED FOR LEGISLATIVE REFORM……...173
O. Yu. Lialiuk, I. S. Nanai
PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF RURAL, SETTLEMENT AND URBAN HEADS……180

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

K. M. Voronov
MODERNISING THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE CROSS-BORDER SALE OF GOODS IN THE EU: A COMPARATIVE ANALYSIS OF DIRECTIVES 1999/44/EC AND 2019/771 ……...188

A. M. Guzhva
FEATURES OF THE PLEDGE OF FUTURE THINGS IN ROMAN LAW …….....199
Y. O. Meniv, K. S. Zubko
PROTECTION OF A PERSON'S REPRODUCTIVE RIGHTS IN CRYOPRESERVATION CONTRACTS: JUDICIAL PRACTICE ……..……..…….……...210
S. M. Saad
ORIGINS AND DIGITALISATION OF CORPORATE LAW IN UKRAINE ……..…….220

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

V. V. Kapustnyk, O. I. Kryvenko, A. Yu. Stashchak
DIGITALIZATION OF TAX ADMINISTRATION AS A TOOL FOR PREVENTING CORRUPTION …….231
N. M. Kovalko, D. K. Sukhorabskyi
ISSUES OF LEGAL REGULATION OF TAX AGENT DUTIES PERFORMANCE BY A DIIA CITY RESIDENT IN CASE OF LOSS OF STATUS ……...241
A.V.Smulska, I. A. Pakhomova
PLAGIARISM IN DISSERTATION RESEARCH: ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS OF PREVENTION AND LIABILITY …….....250
T.V. Khabarova
IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF GOOD GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES AS A FOUNDATION FOR CORRUPTION PREVENTION ……...261

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

H. S. Rybalko
ETHICAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF DEFENSE ATTORNEY ACTIVITIES IN CASES INVOLVING PRISONERS OF WAR AMIDST ARMED AGGRESSION..……270
N. S. Puzyrna, V. O. Padalka
CYBERCRIME: CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS AND COUNTERMEASURES …….....278
N. S. Shevchenko
ILLEGAL USE OF THE EMBLEMS OF THE RED CROSS, RED CRESCENT AND RED CRYSTAL: CRIMINOLOGICAL ASPECT ……..285
V. B. Kharchenko, O. O. Zhytnyi
CAUSING HARM UNDER CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL ILLEGALITY OF THE ACT: ISSUES OF A SECTOR-SPECIFIC NATURE AND LEGAL CONSEQUENCES……292

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION, OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

V. O. Romanov
COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS UNDER MARTIAL LAW: PECULIARITIES OF APPLYING ARTICLE 615 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE ……..306

INTERNATIONAL LAW

Y. Dere
TEMPORAL JURISDICTION (RATIONE TEMPORIS) OF THE SPECIAL TRIBUNAL FOR THE CRIME OF AGGRESSION AGAINST UKRAINE ……..313
O. Y. Korystin, S. V. Demediuk
LEGAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN IOCTA STANDARDS IN THE DIGITAL SECURITY SYSTEM OF UKRAINE: A HUMANITARIAN ASPECT …….322
Y. V. Lavrovych
THE EVIDENTIARY ROLE OF HISTORICAL FACTS IN ESTABLISHING GENOCIDAL INTENT BY COURTS: A LEGAL ANALYSIS OF ICTR, ICTY, AND ICJ CASE-LAW ……...331
N. P. Svyrydiuk, N. O. Tsiyprik
INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN EXPERIENCE IN THE LEGAL FRAMEWORK FOR CYBER RESILIENCE….……....341

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-01
УДК 340.1:341.7:327.82](477)"653/654"(091)

БОЙКО І. Й.
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету
E-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8444-6787
Львівський національний університет імені Івана Франка.
м. Львів, 79000, вулиця Університетська, 1

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ ДИПЛОМАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано етапи становлення та розвитку дипломатії в Україні від найдавніших часів до сучасності. Проаналізовано історичний досвід організації зовнішньополітичної діяльності української держави в різні історичні періоди, визначено ключові тенденції та закономірності розвитку дипломатичних інституцій.

Зазначено, що дипломатична діяльність становить невід'ємний елемент міжнародних відносин як системи політичних, економічних, культурних та інших взаємозв'язків між державами, народами та міжнародними організаціями. Дипломатична діяльність у сфері міжнародних відносин зосереджена на вирішенні найважливіших питань зовнішньої діяльності держави, її безпеки, а також питань, що пов'язують різні країни між собою, зокрема переговори і укладення договорів, торгівля, війни та союзи, культурний обмін, спільне вирішення глобальних проблем тощо. Початкові форми становлення міжнародних відносин були простими й практичними, зокрема торгівля (обмін товарами із сусідніми народами), військові контакти (походи, оборона, союзи), угоди між племенами та князями. Із формуванням державності міжнародні відносини ускладнилися, зокрема укладалися міждержавні договори, встановлювалися постійні зв'язки з іншими державами, сформувалася політика союзів і баланс сил. Показано особливості становлення і розвитку дипломатичної діяльності в Державі Антів, Києво-Руській державі, Галицько-Волинській державі, Українській козацькій державі, Українській Народній Республіці за Центральної Ради, Українській державі за Павла Скоропадського, Українській Народній Республіці за Директорії, Західно-Українській Народній Республіці, УРСР, сучасній Україні. Наголошено, що сучасна дипломатична служба України функціонує в умовах глобальних трансформацій і воєнних загроз. Історичний досвід може бути використаний насамперед для захисту національних інтересів. Історія показує, що ефективна дипломатія є ключовим фактором збереження державності. Дипломатична діяльність в умовах війни росії проти України фактично працює як ще один «фронт», поряд із військовим. Діяльність української дипломатії спрямована на залучення міжнародної підтримки, вона забезпечує політичну, фінансову й військову допомогу від партнерів (зокрема Європейського Союзу, НАТО, США, Канада та ін.). Без цієї підтримки Україні було б значно складніше протистояти агресії.

Зазначено, що одним з найважливіших завдань є визначення особливостей і пріоритетів української дипломатії в умовах війни. Українські дипломатія активно працює над формуванням міжнародної коаліції проти агресора. Дипломати працюють над тим, щоб якомога більше держав засуджували дії росії, підтримували санкції та не допомагали їй обходити обмеження. Україна активно ініціює та підтримує санкції проти росії, що послаблюють її економіку, військову промисловість і політичний вплив. Важливою є також інформаційна боротьба за правду на міжнародній арені, зокрема донесення фактів про війну, протидія дезінформації та формування позитивного іміджу України у світі. Попри війну, Україна просувається до членства в Європейський Союз і поглиблює співпрацю з НАТО, що є стратегічною метою дипломатії. Значна робота української дипломатії зосереджена в гуманітарній сфері. Дипломатія допомагає організовувати обміни полоненими, повернення депортованих громадян, залучення гуманітарної допомоги. Україна працює з міжнародними інституціями, щоб притягнути росію до відповідальності за воєнні злочини та отримати компенсації за завдані збитки. Українська дипломатія в умовах російсько-української війни спрямована на використання всієї сукупності дипломатичних заходів для досягнення безпеки та справедливого миру в Україні. Українська дипломатія не просто доповнює військові зусилля, вона прямо впливає на здатність держави вистояти, зберегти підтримку світу і закласти основу для майбутньої безпеки та відновлення. Серед основних проблем сучасної дипломатії України можна виокремити необхідність подальшої інституційної реформи; ефективна кадрова політика, потреби в цифровізації дипломатичної діяльності, адаптація до нових форматів міжнародної взаємодії. Перспективи розвитку пов'язані

© Бойко І.Й., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

з поглибленням євроінтеграційних процесів, розширенням участі в міжнародних організаціях, впровадженням інноваційних дипломатичних інструментів. Перспективним є новий вид дипломатії – кібердипломатії. Основними пріоритетами роботи у сфері кібердипломатії визначено безпековий вимір – пошук і налагодження контактів з союзниками, протидія дипломатичним та іншим зусиллям ворогів; гуманістичний вимір – захист прав людини, цінностей свободи, автономності і демократії; протидія монополізації, концентрації влади; технологічний вимір: залучення передових технологій, підвищення технологічної спроможності; економічний вимір – розширення можливостей для бізнесу, економічне зростання; правовий вимір – лідерство у створенні і просуванні збалансованих норм щодо регулювання кіберпростору. На думку вчених, такий самий підхід має екстраполюватися і на цифрову політику міжнародних відносин глобального рівня, враховуючи світові тренди та агресивну війну, яку розв'язала росія.

Підсумовано, що історичний досвід розвитку дипломатичної служби України демонструє складний, але послідовний процес становлення національної дипломатії. Від перших міжнародних контактів Києво-Руської держави до сучасної професійної дипломатичної діяльності Україна пройшла шлях інституціоналізації, професіоналізації та інтеграції у світову систему міжнародних відносин. Застосування історичного досвіду є важливим чинником підвищення ефективності сучасної дипломатії, особливо в умовах глобальних викликів. Це дозволяє не лише зберігати національні дипломатичні традиції, а й формувати інноваційні підходи до реалізації зовнішньої політики сучасної України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *дипломатія, дипломатична діяльність, дипломатичне представництво, міжнародні відносини, українська державність.*

Як цитувати: Бойко І. Й. Історичний досвід розвитку дипломатії в Україні та його застосування у сучасних умовах. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С. 8-20 . https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-01

In cites: I. Y. Boyko (2026) Historical experience of the development of diplomacy in Ukraine and its application in modern conditions. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 8-20. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-01 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. В умовах війни росії проти України посилену увагу привертає вивчення історичного досвіду дипломатичної діяльності в Україні та його застосування у сучасних умовах. Врахування історичних уроків є важливим в умовах сучасних геополітичних викликів та боротьби за збереження суверенітету і територіальної цілісності України. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення досвіду та традицій української дипломатії в умовах сучасних викликів, зокрема військової агресії, євроінтеграційних процесів і трансформації міжнародних відносин. Вивчення історичного досвіду дипломатичної діяльності в Україні дозволяє глибше зрозуміти механізми міжнародного визнання держави, особливості ведення переговорів із провідними світовими державами, а також роль міжнародних організацій у вирішенні територіальних й політичних конфліктів. Особливого значення ця тема набуває у контексті сучасних міжнародних процесів, коли Україна активно використовує дипломатичні засоби для зміцнення своїх позицій на світовій арені. Крім того, науковий аналіз історичного досвіду дипломатичної діяльності в Україні, її досягнень і прорахунків сприяє формуванню цілісного уявлення про історичні передумови розвитку сучасної української дипломатії. Це дозволяє не лише переосмислити національний історичний досвід, а й визначити можливі напрями удосконалення зовнішньополітичної стратегії сучасної України. Історико-правове дослідження історичного досвіду дипломатичної діяльності в Україні є актуальним як з наукової, так і з практичної точки зору, оскільки сприяє глибшому розумінню історії міжнародних відносин України та надає цінні історичні уроки для сучасної дипломатії як джерела ефективних управлінських рішень[1].

Стан наукового дослідження теми. Проблематика вивчення історичного досвіду дипломатичної діяльності в Україні висвітлюється у наукових працях українських істориків права, міжнародників, правників, зокрема, М. М. Білоусова, Д. В. Вєденєєва, В. І. Головченка, В. Д. Гончаренка, А. М. Зленка М. М. Кобилецького, В. С. Кульчицького, М. Р. Литвина, М. І. Луцького, А. Ю. Мартинова, В. М. Матвієнка, О. М. Мироненка, В. М. Репецького, Б. Й. Тищика та ін., які акцентували увагу на ролі дипломатичної діяльності в різні періоди української державності.

Мета дослідження. Метою дослідження є проаналізувати історичний національний досвід дипломатичної діяльності в Україні, визначити її основні напрями, інструменти та результати у контексті формування та функціонування міжнародних відносин в Україні від найдавніших часів і до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Дипломатія є одним із ключових інструментів реалізації зовнішньої політики держави, забезпечення її національних інтересів і міжнародної безпеки, що передбачає сукупність невоєнних практичних заходів, прийомів і методів, засто-

совуваних з урахуванням конкретних умов і характеру розв'язуваних завдань.

Як відомо, слово «дипломатія» походить від давньогрецького слова «δίπλωμα» (diploma), що означає «лист» або «документ». У Стародавній Греції такі документи видавали послам для ведення переговорів, вони містили інструкції та грамоти, що засвідчували їхні повноваження. Класичне визначення дипломатії міститься в Оксфордському словнику англійської мови: «Дипломатія – це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що їх використовують посли й посланники з метою забезпечення переговорного процесу; праця або мистецтво дипломата»[2]. Англійський дипломат Ернест Сатоу наголошував: дипломатія – це «застосування розуму і такту у веденні офіційних відносин між урядами різних незалежних держав, а ще коротше, ведення справ між державами за допомогою мирних засобів»[3, с.9]. Під дипломатією також розуміють офіційну діяльність глав держав і урядів, міністрів закордонних справ, відомств іноземних справ, дипломатичних представництв за кордоном та державі, делегацій, представництв народної дипломатії на міжнародних конференціях із захисту прав та інтересів держави, його установ і громадян за кордоном та у державі[4, с.214]. З поняттям дипломатії пов'язують мистецтво, тобто вміння, ведення переговорів для запобігання чи врегулювання конфліктів, пошуків компромісів і взаємоприйнятих рішень, розширення і поглиблення міжнародного співробітництва та в самій державі. Через дипломатію реалізується зовнішня функція держави, охорона інтересів держави та її громадян на основі загальновизнаних норм міжнародного права, особливо дипломатичного і консульського. Виступаючи головним інструментом реалізації зовнішньої політики держави, дипломатія здійснюється не лише через міністра закордонних справ і його виконавчий апарат, але й через парламент, президента, прем'єр-міністра та уряд[3, с.10]. У сучасних умовах ядерної небезпеки, регіональних конфліктів людство почало розуміти, що війна вже не є ефективним та прийнятним засобом вирішення спорів і що лише переговори, лише тонка та вміла дипломатія може врятувати світ від загибелі, а існуючі міжнародні проблеми настільки ускладнилися, що вимагають участі з боку дипломатів[3, с.30]. У зв'язку з цим істотно підвищується роль дипломатичної діяльності та професії дипломата зокрема. Сучасний дипломат покликаний знаходити ефективні формули компромісу, сприяти врегулюванню конфліктів, запобігати негативному розвитку подій, надавати урядам і главам держав виважені пропозиції та обґрунтовані рекомендації[2].

Дипломатична діяльність становить невід'ємний елемент міжнародних відносин як системи політичних, економічних, культурних та інших взаємозв'язків між державами, народами та міжнародними організаціями. Дипломатична діяльність у сфері міжнародних відносин зосереджена на вирішенні найважливіших питань зовнішньої діяльності держави, її безпеки, а також питань, що пов'язують різні країни між собою, зокрема переговори і укладення договорів, торгівля, війни та союзи, культурний обмін, спільне вирішення глобальних проблем тощо[5, с. 713]. Початкові форми становлення міжнародних відносин були простими й практичними, зокрема торгівля (обмін товарами із сусідніми народами), військові контакти (походи, оборона, союзи), угоди між племенами та князями. Із формуванням державності міжнародні відносини ускладнилися, зокрема укладалися міждержавні договори, встановлювалися постійні зв'язки з іншими державами, сформувалася політика союзів і баланс сил. Наприклад, активні контакти з Візантійською імперією включали не лише війни, а й офіційні угоди та торгівлю.

Із зародженням, становленням та розвитком міжнародних відносин зароджувалася дипломатія. Інститут дипломатії є одним із найстаріших у відносинах між державами. Він виник з розвитком стосунків між державами стародавнього світу, такими, як Ассірія, Вавилон, Єгипет, Індія, Греція, Рим та ін. Історія дипломатії пройшла шлях від тимчасових посольств у давнину до професійних постійних місій. Основи дипломатії закладено у стародавньому світі (міждержавні зносини) та Середньовіччі (династичні шлюби, «право сильнішого»). Класична дипломатія сформувалася у XVII–XVIII ст. (Франсуа де Кальєр), а сучасна дипломатична служба базується на принципах професіоналізму, міжнародного права та захисту національних інтересів[6]. Перші форми дипломатії сформувалися з виникненням племен унаслідок перетину їхніх інтересів (полювання та торгівлі). Важливу роль відігравали візантійська та римська традиції. Спочатку дипломатія не була окремою професією. Її функції виконували князі, дружинники, купці, духовенство. Проте поступово виникають ознаки інституціоналізації дипломатії. Одним з перших сформувалися посольства. Князі відправляли послів до інших держав для налагодження відносин та ін. Важливою складовою

дипломатичної діяльності виділилися писемні договори, зокрема міжнародні угоди, що фіксувалися письмово і визначали правила торгівлі, права купців, умови миру. Згодом виникає династична дипломатія[7].

Зародження дипломатичної діяльності на українських землях сягає давніх часів. Перші форми дипломатії на українських землях з'явилися ще за часів Трипільської культури, протодержавності кіммерійців, Скіфської державності, античних міст-держав Північного Причорномор'я, Боспорського царства. Особливо активізувалася дипломатична діяльність у Державі Антів та Києво-Руській державі. Дипломатична діяльність у Державі Антів (IV–VII ст.) була важливою складовою їхнього політичного життя, хоча й не мала оформлених інституцій у сучасному розумінні. Держава Антів існувала на території між Дністром і Дніпром, активно взаємодіяла з Візантійською імперією як у військовому, так і в дипломатичному плані. Анти укладали союзи проти спільних ворогів (наприклад, проти кочових племен). Візантія іноді виплачувала їм данину або наймала антів як союзників. Анти могли направляти своїх послів до імператора, брали участь у мирних переговорах після воєнних конфліктів, укладали угоди про припинення бойових дій, домовлялися про обмін полоненими. Існували усні договори, що ґрунтувалися на традиціях і присязі. Анти підтримували дипломатичні зв'язки з сусідніми племенами та державами, зокрема готами, гунами, аварами. Ці контакти могли бути як мирними (союзи), так і ворожими. Дипломатичні функції виконували племінні вожді та старійшини. Вони представляли інтереси племені, вели переговори, укладали угоди. Дипломатія антів тісно переплiталася з військовою силою. Союзи часто мали тимчасовий характер, дипломатичні відносини залежали від військової ситуації[8].

Більш упорядкованого розвитку дипломатична діяльність набула у Києво-Руській державі, у якій сформувалися основи зовнішньополітичних відносин, укладалися міжнародні договори та здійснювалися посольські місії. Аналіз історичних західноєвропейських джерел дає підстави для висновку про визнання міжнародного авторитету Києво-Руської держави уже наприкінці VIII – на початку IX ст. Особливу увагу привертає свідчення європейських хронік. Вагомим доказом є свідчення католицького єпископа Пруденція Труаського – автора Бертинської хроніки. За його інформацією, у 838–839 рр. посольство від «народу рос» (мається на увазі посольство від Києво-Руської держави), приймали візантійський імператор Теофіл та імператор франків Людовик Благочестивий. Згідно з Бертинською хронікою, у 838-839 рр. посольство русів прибуло до Візантії (про це розповідає Бертинська хроніка єпископа Пруденція), метою якого могло бути укладення з імперією вигідної торговельної угоди. У 839 р., на прохання візантійського імператора Філофея, послів від народу рос прийняв король франків Людовик Благочестивий. Головної мети - укладення вигідної торговельної угоди [9]. Це свідчило про визнання Русі як повноцінної держави та її міжнародний авторитет. З цього випливає, що одним з перших документів, який засвідчив дипломатичну діяльність Києво-Руської держави, був договір з Візантією, укладений 838 р. Посольство русів від імені Києво-Руської держави 838 р. уклало вигідну торгівельну угоду з Візантійською імперією[10, с.118] Після укладення цієї угоди відбулось дипломатичне визнання Русі, а після походу Русів на Константинополь 860 р. відбулось її утвердження на міжнародній арені як суб'єкта міжнародних відносин.

Києво-Руська держава активно підтримували міжнародні зв'язки як із сусідніми європейськими народами, так і з потужними імперіями того часу. Стратегічним міжнародним партнером Києво-Руської держави була Візантійська імперія. Русь здійснювала військові походи на Константинополь (907, 911, 941, 944 рр.). Після походів між Руссю і Візантією укладалися вигідні торгові договори. Важливу роль у розвитку міжнародних відносин і становленні дипломатичної діяльності відіграла релігія. З прийняттям християнства Києво-Руська держава стала членом християнської співдружності європейських держав. Київський князь Володимир Великий визначив європейський напрямок розвитку України-Руси, що посилило дипломатичні контакти з провідними європейськими державами[11, с.59]. Києво-Руська держава підтримувала активні міжнародні відносини не тільки з Візантією, але і з Святим Престолом, Германською імперією, Польщею, Угорщиною, Францією, скандинавськими державами. Києво-Руська держава формувала міжнародний авторитет завдяки активній та виваженій політиці великих князів київських як правителів держави. Особливо розгалуженими і динамічними зовнішні відносини стали в часи правління сина Володимира Святославича, князя Ярослава Мудрого (1019-1054). За великого київського князя Ярослава Мудрого міжнародний авторитет Києво-Руської держа-

ви – України-Руси високо цінували в тогочасних впливових європейських державах, про що свідчать численні руські літописи та європейські хроніки. Правителі багатьох європейських держав вважали за честь поріднитися з великим київським князем. Ярослав Мудрий активно використовував поширений в часи середньовіччя метод здійснення дипломатії - укладання династичних шлюбів. Так, дочка Ярослава – Єлизавета була дружиною норвезького короля Гарольда Грізного, а після його загибелі (1066 р.) вийшла заміж за короля Данії Свена Єстрідсена. Друга дочка Анна була одружена з французьким королем Генріхом І. Після смерті чоловіка 1060 р. стала регентшею під час неповноліття сина Філіппа І і упродовж 15 років фактично правила Францією, підписуючи документи «Анна королева». Третя дочка – Анастасія стала дружиною угорського короля Андраша І. Сестра Ярослава Марія Добронева стала дружиною польського князя Казимира І, а син Ізяслав узяв собі за дружину сестру Казимира Гертруду Олисаву. Ці останні шлюбні зв'язки були своєрідною ратифікацією договору, укладеного Ярославом і Казимиром. Згідно з цим договором Русь мала надавати військову допомогу Польщі у боротьбі за повернення Сілезії і приєднання Помор'я, а Казимир мав зобов'язання повернути захоплених раніше Болеславом Хоробрим руських військовополонених і відмовитись від будь яких претензій на Червенські міста. Ярослав Мудрий справді здійснив кілька військових походів проти повсталої проти Казимира Мазовії, забезпечив урешті-решт її об'єднання з Польщею. Син Ярослава Всеволод був одружений з дочкою візантійського імператора Мономаха – Марією. Сам Ярослав Мудрий був зятем шведського короля Олафа, мав також тісні династичні зв'язки з польським королем Казимиром. Оскільки шлюб у Середньовіччі був формою міждержавних дипломатичних відносин, можна говорити про вагому роль Русі в міжнародному житті середньовічної Європи[11, с.60-61].

Києво-Руська держава змушена була також розвивати відносини зі степовими народами. Це було викликано постійними конфліктами з кочовими племенами, зокрема з печенігами та половцями. Війни чергувалися з мирними угодами та союзами. Важливу роль у розвитку міжнародних відносин Києво-Руської держави з європейськими та азійськими державами відігравала торгівля по шляху «із варяг у греки», яка поєднувала Русь із Північною Європою.

Активні міжнародні відносини і дипломатична діяльність розвивалися у Галицько-Волинській державі (XIII–XIV ст.), яка була спадкоємницею і наступницею Києво-Руської держави. Галицько-Волинська держава проводила гнучку міжнародну політику. Вона одночасно підтримувала відносини зі Сходом і Заходом, укладала союзи, вела боротьбу за незалежність і намагалася зміцнити свій авторитет у Європі[12, с.69]. Міжнародні відносини Галицько-Волинської держави були активними й добре продуманими, адже ця держава опинилася між могутніми сусідами та змушена була постійно маневрувати між ними. Складне становище Галицько-Волинської держави змушувало її розвивати міжнародні відносини з Золотою Ордою. Це було зумовлено низкою чинників, зокрема після монгольської навали держава визнавала залежність від Орди, руські князі сплачували данину, але намагалися зберігати свою державу, велися спроби послабити ординський вплив через союзи з Європою[13, с.10, 12].

Утвердження Галицько-Волинської держави на міжнародній арені, як повноправного суб'єкта міжнародного права, відбувалося через тривалу збройну боротьбу із сусідніми країнами, які прагнули перетворити її на суб'єкт міжнародних відносин[14]. Так, Данило Романович вів успішні війни проти польських, литовських, угорських, німецьких завойовників, зміцнив західні кордони своєї держави, намагався створити коаліцію європейських країн для боротьби з Золотою Ордою. Це свідчить про те, що Галицько-Волинська держава мала значний вплив у тогочасній Європі та була активним учасником міжнародного життя.

Галицько-Волинська держава підтримувала міжнародні зв'язки з провідними європейськими державами. За правління галицько-волинського князя, а з 1253 р. короля Данила Романовича держава брала активну участь у формуванні європейської політики. Особливо активні зв'язки з європейськими державами розвивав король Данило Романович, зокрема було укладено союзи з Польщею та Угорщиною, зміцнювалися дипломатичні контакти з Папством та ін. Міжнародні та дипломатичні відносини Галицько-Волинська держава розвивала також через торгівлю з країнами Центральної та Західної Європи. Важливими торговими центрами ставали міста, які отримували магдебурзьке право. Укладалися договори й встановлювалися дипломатичні місії. Особливістю міжнародних відносин Галицько-Волинської держави було поєднання залеж-

ності від Орди з незалежною зовнішньою політикою, активне використання дипломатії для виживання держави, орієнтація на Європу.

Після занепаду і розпаду Галицько-Волинської держави, розвиток української дипломатії став особливо помітним після відновлення Української козацької держави. Відновлення української державності розпочалося у першій половині XVI ст., коли українське козацтво поступово сформувало Запорізьку Січ. На початку XVII ст. Військо Запорізьке стає суб'єктом міжнародних зносин, впливовим військово-політичним чинником у Східній і Південно-Східній Європі. У 1594 р. Військо Запорізьке уклало договір з представниками християнського союзу держав «Священною лігою» про спільну боротьбу проти Османської імперії. Січ вперше за свою історію стає повноправним учасником міжнародної коаліції. З обранням гетьманом України Богдана Хмельницького, який «вільно розмовляв польською, руською, турецькою мовами і латиною, мав тонкий і проникливий розум, був терпеливий і хитрий» (Проспер Меріме), а головне - у зв'язку з його військовими перемогами, міжнародні контакти козацтва суттєво активізувалися і розширилися. Вони підтримувалися з Валахією, Молдовою, Трансільванією, Туреччиною та Угорщиною. В ті ж роки, тобто з 1648 до 1654 рр., відбувався процес встановлення зв'язків з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією. Гетьман Б. Хмельницький офіційно представляв Україну в міжнародних відносинах, а керівництво зовнішніми зносинами Війська Запорізького, як тоді офіційно називалася відновлена українська держава, було доручене Генеральному писарю. Важливо підкреслити, що «іноземні держави розглядали вільну Україну як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею у договірні стосунки»[15, с.67]. У своїй резиденції в Переяславі Б. Хмельницький приймав посланців європейських держав, трансільванського князя Георгія Ракоці, послів султана і московського царя. Б. Хмельницький активно вів переговори з Османською імперією, Кримським ханством, Московським царством. Українська козацька держава потребувала міжнародної підтримки. Б. Хмельницький продовжував шукати нових союзників, зокрема, налагоджував дипломатичні контакти зі Швецією, яка давно вже ворогувала і вела війну з Річчю Посполитою. Швеція намагалась схилити Україну до розриву з Московією, з якою у Швеції теж були ворожі відносини. Однак на такий крок Б. Хмельницький не наважився піти, оскільки на той час зберігалася складна політична ситуація[11, с.225].

Дипломатія Б. Хмельницького мала багатовекторний характер, адже гетьман прагнув балансувати між різними центрами політичних сил, щоб забезпечити незалежність Гетьманщини. Ключовим моментом стала Переяславська рада, після якої відносини з Московським царством перейшли у форму протекторату. Це суттєво вплинуло на дипломатичну самостійність держави, яка згодом почала поступово звужуватися. У Гетьманщині дипломатичну діяльність здійснювали спеціальні посли (дипломати), яких називали «посланці» або «посли», генеральна військова канцелярія як центр зовнішніх зносин, було напрацьовано практику укладання міжнародних договорів (універсали, угоди). Важливу роль відігравали старшини та довірені особи гетьмана, які виконували дипломатичні місії. Однак, зусиль гетьмана, в тому числі і дипломатичних, виявилося замало, щоб утвердити Україні незалежність.

Після смерті Б. Хмельницького настав період політичної нестабільності – Руїна (друга половина XVII ст.). У цей час українські гетьмани орієнтувалися на різні держави. Так, Іван Виговський орієнтувався на союз із Польщею (Гадяцький договір), Петро Дорошенко – орієнтація на Османську імперію, Іван Самойлович – проросійський курс. Це свідчить про активну, але нестабільну дипломатію. Особливого розвитку дипломатія досягла за гетьмана Іван Мазепа. Він намагався зміцнити державність Гетьманщини, розірвати відносини з Московією та проводив таємні переговори з Швеція. Кульмінацією стала участь у Північній війні на боці Карл XII. Поразка у Полтавській битві призвела до обмеження державності Гетьманщини. У XVIII ст. дипломатична діяльність Гетьманщини поступово ліквідовується через створення Малоросійської колегії, контроль над зовнішніми зносинами та з скасуванням інституту гетьманства 1764 р. Дипломатична діяльність Української козацької держави була гнучкою та активною, але залежала від геополітичних обставин. Вона стала важливим етапом у розвитку української зовнішньої політики, заклавши традиції державного представництва, переговорів і міжнародних союзів. Водночас ліквідація української державності у XVIII ст. призвела до втрати незалежної дипломатичної діяльності.

Новий етап розвитку дипломатії пов'язаний із подіями Української революції 1917–1921 рр. Генеральний секретаріат як ви-

конавчий орган, уряд, сформований Українською Центральною Радою, звернувся до всіх країн – учасниць воєнних дій і нейтральних держав з нотою, в якій заявив про своє прагнення стати «на шлях самостійних міжнародних відносин»[16, с.59]. Перший орган зовнішньої політики Української Народної Республіки за Центральної Ради – Генеральне секретарство міжнародних справ було створено 22 грудня 1917 р. Саме Українська Народна Республіка за Центральної Ради активізувала повноцінну дипломатичну діяльність. Було відкрито посольства у країнах Європи, укладено Брест-Литовський мир, в січні 1918 р. сформовано Міністерство закордонних справ тощо. У цей час було набуто важливий досвід української дипломатії. Після проголошення IV Універсалу УНР отримала статус суверенної держави. А вже з 1 січня 1918 р. делегація Центральної Ради взяла участь в мирних переговорах у Брест-Литовську. За результатами переговорів було укладено Брест-Литовський договір від 9 лютого 1918 р., який докорінно змінив зовнішньополітичні орієнтири української дипломатії. За угодою Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія та Туреччина визнали незалежність УНР[17, с. 290].

У період Української Держави «Гетьманату» за Павла Скоропадського українська дипломатія посилює свою діяльність. За короткий час в Українській Державі була створена дипломатична служба, сформовано Міністерство іноземних справ у складі двох департаментів: загальних справ і зовнішніх зносин, які поділялися на консульські й дипломатичні відділи. Рада Міністрів 5 травня 1918 р. видала постанову про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави в Німеччині, Австрії, Угорщині, Туреччині, Болгарії та Румунії. Через кілька днів було затверджено закон «Про заснування посад військово-морських агентів у складі посольств Української Держави»[16, с.77]. Зокрема, Україна намагалася налагодити мирні відносини з нейтральними державами, проводячи переговори з Голландією, Данією, Італією, Іраном, Іспанією, Швейцарією, Швецією та ін. Загалом Українська держава встановила дипломатичні відносини з 12 країнами і відкрила за кордоном 50 консульств. Для прискорення цього процесу навесні 1918 р. почали діяти 10-тижневі курси консульських працівників для осіб з вищою юридичною та економічною освітою[3, с.34]. Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною були в центрі уваги української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, зокрема зважаючи на присутність німецьких військ на українських землях. Проте, неминуча поразка Німеччини змусила П. Скоропадського шукати міжнародні контакти з Антантою, що відповідно змінило орієнтири гетьманської дипломатії[16, с.78-79].

Відновлена у грудні 1918 р. українська республіканська державність (у формі Української Народної Республіки під проводом Директорії) з самого початку заявила про бажання всебічно розвивати міжнародні контакти, проводити незалежну зовнішню політику[18, с.92]. У «Декларації Української Директорії, що зробила Директорія» від 26 грудня 1918 р. зазначено «в сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на зведення порядку і ладу, так бажаного всім працюючим»[19]. У контексті розвитку міжнародних відносин Директорія звернулася «До народів всього світу та їх правительств» від 28 грудня 1918 р., де наголосила про прагнення керівництва республіки будувати відносини з навколишнім світом на цивілізованих засадах і загальновизнаних нормах міжнародного права: «...Директорія від імені Народної Республіки України приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, і бажає жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України, і спадщина на бувшої Росії в міжнародних стосунках, пропорційно силам України, переходить до останньої. В момент свого визволення український народ керуючись ідеалами всесвітнього братерства народів, …прямує до дружби та приязні зо всіма своїми близькими та далекими сусідами, опираючись на принцип самовизначення народів…»[18, с.93].

Миролюбний характер зовнішньої політики УНР підкреслював і Універсал Трудового Конгресу від 28 січня 1919 р. «Конгрес Трудового Народу України запевняє перед усім світом, що український народ бажає мира з усіма народами і немає думки забрати під свою власть чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність. Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що український народ не потерпить над собою насильства і кривди. Конгрес Трудового Народу

України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народньої Республіки»[20]. За Директорії зросла кількість держав, що визнали Україну, зокрема Білорусь, Ватикан, Іспанія, Латвія, Литва, Угорщина, Чехословаччина, союз народів Північного Кавказу, Естонія та Ліга Націй. За доби Директорії УНР значно розширилась дипломатична присутність України за кордоном. При цьому збільшилася не тільки кількість країн, в яких УНР запровадила свої дипломатичні представництва, а і зросла номенклатура організаційних типів закордонних установ. До іноземних держав відряджалися посольства, надзвичайні дипломатичні місії, військово-дипломатичні місії, тимчасові дипломатичні інституції - делегації на переговори, до міжнародних форумів і організацій[18, с.93].

Активну зовнішньополітичну діяльність здійснювала Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Важливе завдання покладалося на дипломатичну діяльність ЗУНР, яка була важливою складовою її державотворчого процесу та боротьби за міжнародне визнання в умовах післявоєнного переділу Європи. Вона розгорталася в складному геополітичному контексті, зумовленому наслідками Першої світової війни та формуванням нової системи міжнародних відносин. Головною метою зовнішньої політики ЗУНР було досягнення міжнародного визнання її державної незалежності, забезпечення територіальної цілісності, насамперед щодо Галичини як споконвічної української території, заручення підтримкою великих держав у протистоянні з Польщею, налагодження політичних та економічних зв'язків із іншими державами та ін.

Дипломатичні делегації ЗУНР намагалися довести право українців на самовизначення та державну незалежність. Основною метою було визнання державності та запобігання передачі Галичини до складу Польщі. Наслідком активної зовнішньополітичної діяльності ЗУНР стало відкриття дипломатичних посольств в Австрії, Угорщині та Німеччині й дипломатичних представництв у Чехословаччині, Канаді, США, Бразилії, Італії та інших державах. Ці спеціальні дипломатичні місії виконували функції представництва інтересів держави та пошуку міжнародної підтримки. Насамперед керівництво ЗУНР намагалось використати дипломатичні засоби щодо визнання західним світом Української держави і виходу з міжнародної ізоляції. Зовнішньополітичну службу ЗУНР очолював М. Лозинський, який брав активну участь в найважливіших дипломатичних переговорах у Галичині та Парижі (Франція). Вже 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (далі - УН Рада) як представницький орган ЗУНР спробувала розіслати телеграфом у різні країни ноти. Проте, як стверджує провідний український історик Микола Литвин, «засоби зв'язку західних держав відмовилися вступати у будь-які контакти з урядом держави, якої не існує»[21, с. 258]. Врятувати ситуацію вдалось завдяки шведському урядові та його посольствам, які передали державам світу ноти президента УН Ради Є. Петрушевича, у тому числі і до Києва, в австро-угорське посольство та ін. А вже 21 листопада 1918 р. посол Української Народної Республіки у Швейцарії Є. Лукасевич вручив послові США ноти гетьманського посла у Відні В. Липинського до Польської ліквідаційної комісії у Кракові з протестом проти фальсифікації подій у Львові польськими політичними діячами. У цій ноті В. Липинський наголошував, що українці в Галичині утворили свою державу згідно з принципами самовизначення націй, проголошеними президентом США В. Вільсоном[22, с.45].

Протягом наступних місяців керівництво ЗУНР неодноразово апелювало до країн Заходу, посилаючись саме на «14 пунктів» В. Вільсона і загрозу поширення радянсько-більшовицької влади, покладаючи найбільші свої надії на Вашингтон, авторитет якого у світі швидко зростав. Українська Національна Рада 26 жовтня 1918 р. надіслала свою першу дипломатичну ноту безпосередньо президенту США В. Вільсону, яка була першим дипломатичним документом. Нота розпочиналася повідомленням про утворення 19 жовтня 1918 р. Української держави на землях Австро-Угорщини, населених українцями. Далі йшлося про те, що 18 жовтня 1918 р. державний секретар США звернувся з нотою до МЗС Австро-Угорщини із повідомленням, що їй відмовлено в участі у мирних переговорах, натомість запрошуються чехословаки, південні слов'яни і поляки, і що чомусь «тільки ті народи мають право рішати про свою долю»[23, с. 269-270]. УН Рада звертала увагу президента на те, що Державний департамент США випустив з уваги чотири з половиною мільйонний український народ, і що «ця різниця між народами імперії немило нас вразила», оскільки це суперечить ідеї самого президента США про право на самовизначення всіх культурних націй, як і щодо створення союзу вільних народів і тривалого миру в Європі на

підставі національної і демократичної свободи. З огляду на це «український нарід має тому певну підставу думати, що може примінити і до себе проголошені Паном Президентом права на самоозначення»[23, с.270].

Далі у ноті подавалися найважливіші етапи з історії державності української нації від часів Києво-Руської держави та її спадкоємниці Галицько-Волинської держави. Зазначалося, що український народ був позбавлений державності агресивними, міцнішими сусідніми державами, його «будуччина ще непевна, його тяжко і немилосердно гноблять його національні вороги поляки і мадяри». Повідомлялося про територію проголошеної 19 жовтня 1918 р. Української держави, національний склад населення. У ноті викладено чітку позицію Української держави у галузі міжнародних відносин, зокрема жити у мирних, приязних стосунках з усіма сусідніми народами, у тому числі з польським. Підкреслювалось, що тільки розмежування території за етнографічним принципом, створення окремих суверенних держав для кожного народу може забезпечити тривалий мир. У ноті застерігалося право західноукраїнських земель на об'єднання з Наддніпрянською Україною в єдиній Українській державі, що відповідало б прагненням всього українського народу, а також право мати «своїх власних заступників на загальній мировій конференції, щоб бути в силі вповні в цілости виконати право самовизначення українського народу»[23, с.270]. Наприкінці ноти зазначалось: «Прохаємо Вас, Пане Президенте, прийняти воскресіння нашої держави до ласкавого відома і взяти демократичний народ України, що перейшов стільки тяжких іспитів, під свою могутню опіку»[23, с.270]. Офіційна реакція президента США на цю та інші ноти і звертання керівників ЗУНР була (і залишається донині) невідомою, жодної відповіді отримано не було, прохань не враховано.

Зовнішньополітична діяльність керівництва ЗУНР була спрямована на протидію викривленням щодо статусу Галичини. Дипломатичні аргументи ЗУНР про те, що Галичина є споконвічною українською територією з переважно українським населенням, були обґрунтованими, проте їх не взяли до уваги західні політичні діячі. У своїй позиції щодо українського народу вони керувалися принципами, далекими від демократизму, гуманізму, справедливості та права націй на самовизначення. До того ж із документів Паризької мирної конференції складалося враження, що керівники Антанти мали доволі поверхневе уявлення про українські землі, державу та її народ.

Очевидно, не дала результатів і декларація-звернення до президента В. Вільсона, ухвалена «Українським сеймом США», який відбувся 14–16 січня 1919 р. у Вашингтоні та надіслав президентові документ, подібний за змістом до ноти Української Національної Ради ЗУНР[23, с.259]. Невдовзі зовнішньополітична активність керівництва ЗУНР значно зросла. У листопаді-грудні 1918 р. було відкрито в іноземних столицях 15 дипломатичних представництв та місій. Для протидії польській шовіністичній пропаганді у європейських засобах масової інформації наприкінці 1918 р. у Відні відкрилось Українська пресова служба (УПС). Працівники служби підтримували постійний телефонний, радіо та авіа зв'язок із краєм, вміщували в європейській пресі матеріали про ЗУНР. За їхньою участю було підготовлено і видано англійською та французькою мовами кілька брошур: «Українці і війна», «Війна на Україні і більшовизм», «Чому йде у Східній Галичині війна між українцями і поляками», «Українці і мирова конференція» та ін. УПС організовувала прес-конференції і чаювання для іноземних дипломатів і журналістів тощо[23, с. 259]

У 1920–1923 роках дипломатичні представники ЗУНР працювали в одинадцяти країнах Європи та Америки, а делегації брали участь у міжнародних конференціях у Парижі, Женеві, Ризі та Ґенуї. Основні зусилля було спрямовано на здобуття міжнародної підтримки Франції та Великої Британії, однак галицька дипломатія часто діяла відокремлено від наддніпрянської. Українські делегації неодноразово зверталися з нотами до Паризької мирної конференції та Великої ради амбасадорів, домагаючись визнання ЗУНР як самостійної держави, проте ці пропозиції не були підтримані. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти прийняла рішення, яке закріпило Східну Галичину за Польщею. Попри дипломатичну активність, українським політикам на жаль не вдалося домогтися міжнародного визнання незалежності ЗУНР, і українське питання було вирішено на користь Польщі[11, с. 499].

У радянський період (1922–1991 рр.) Україна формально брала участь у міжнародних відносинах, зокрема була членом ООН, однак її дипломатична діяльність значною мірою контролювалася союзним центром. Водночас цей період сприяв накопиченню професійного досвіду дипломатичних кадрів.

Сучасний етап розвитку дипломатичної служби України розпочався після проголо-

шення незалежності у 1991 р. Важливими етапами стали прийняття Декларації про державний суверенітет (1990 р.), що закріпила право України на самостійну зовнішню політику, формування власної мережі дипломатичних представництв, законодавче закріплення діяльності дипломатичної служби (зокрема Закон України «Про дипломатичну службу»). Україна почала будувати власну дипломатичну систему, зокрема створено сучасне Міністерство закордонних справ України, встановлено дипломатичні відносини з більшістю країн світу, приєднання до міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, Рада Європи). Особливо важливим стало реформування дипломатичної служби у 2018 р., що завершило важливий етап її адаптації до європейських стандартів.

Аналіз історичного та сучасного розвитку дипломатичної діяльності України дозволяє виокремити певні особливості. Насамперед, необхідно констатувати безперервність національних дипломатичних традицій. Навіть за відсутності української держави в певні історичні періоди дипломатична діяльність не переривалася. Історичний розвиток України як частини європейського простору визначає сучасний курс на інтеграцію до європейських структур. Сучасні виклики, включаючи воєнні конфлікти, потребують активного використання дипломатичних механізмів для мобілізації міжнародної підтримки та захисту громадян за кордоном. Історичний досвід свідчить про необхідність підготовки висококваліфікованих дипломатів, здатних діяти в умовах складних міжнародних процесів.

Сучасна дипломатична служба України функціонує в умовах глобальних трансформацій і воєнних загроз. Історичний досвід може бути використаний насамперед для захисту національних інтересів. Історія показує, що ефективна дипломатія є ключовим фактором збереження державності. Дипломатична діяльність в умовах війни росії проти України фактично працює як ще один «фронт», поряд із військовим. Діяльність української дипломатії спрямована на залучення міжнародної підтримки, вона забезпечує політичну, фінансову й військову допомогу від партнерів (зокрема Європейського Союзу, НАТО, США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Польща та ін.). Без цієї підтримки Україні було б значно складніше протистояти агресії.

Одним з найважливіших завдань є визначення особливостей і пріоритетів української дипломатії в умовах війни[24]. Українська дипломатія активно працює над формуванням міжнародної коаліції проти агресора. Дипломати працюють над тим, щоб якомога більше держав засудили дії росії, підтримали санкції та не допомагали їй обходити обмеження. Україна активно ініціює та підтримує санкції проти росії, що послаблюють її економіку, військову промисловість і політичний вплив. Важливою є також інформаційна боротьба за правду на міжнародній арені, зокрема донесення правдивих фактів про війну, протидія дезінформації та формування позитивного іміджу України у світі. Попри війну, Україна просувається до членства в Європейський Союз і поглиблює співпрацю з НАТО, що є стратегічною метою дипломатії. Значна робота української дипломатії зосереджена в гуманітарній сфері. Дипломатія допомагає організовувати обміни полоненими, повернення депортованих громадян, залучення гуманітарної допомоги. Україна працює з міжнародними інституціями, щоб притягнути росію до відповідальності за воєнні злочини та отримати компенсації за заподіяні збитки. Українська дипломатія в умовах російсько-української війни спрямована на використання всієї сукупності дипломатичних заходів для досягнення безпеки та справедливого миру в Україні[25]. Українська дипломатія не просто доповнює військові зусилля, вона прямо впливає на здатність держави вистояти, зберегти підтримку світу і закласти основу для майбутньої безпеки та відновлення.

Серед основних проблем сучасної дипломатії України можна виокремити необхідність подальшої інституційної реформи; ефективна кадрова політика, потреби в цифровізації дипломатичної діяльності, адаптація до нових форматів міжнародної взаємодії. Перспективи розвитку пов’язані з поглибленням євроінтеграційних процесів, розширенням участі в міжнародних організаціях, впровадженням інноваційних дипломатичних інструментів. Перспективним є новий вид дипломатії – кібердипломатії. Основними пріоритетами роботи у сфері кібердипломатії визначено безпековий вимір – пошук і налагодження контактів з союзниками, протидія дипломатичним та іншим зусиллям ворогів; гуманістичний вимір – захист прав людини, цінностей свободи, автономності і демократії; протидія монополізації, концентрації влади; технологічний вимір: залучення передових технологій, підвищення технологічної спроможності; економічний вимір – розширення можливостей для бізнесу, економічне зростання; правовий вимір – лідерство у створенні і просуванні збалансованих норм щодо регулювання кіберпростору. На думку вче-

них, такий самий підхід має екстраполюватися і на цифрову політику міжнародних відносин глобального рівня, враховуючи світові тренди та агресивну війну, яку розв'язала росія[26].

Висновки. Історичний досвід розвитку дипломатичної служби України демонструє складний, але послідовний процес становлення національної дипломатії. Від перших міжнародних контактів Києво-Руської держави до сучасної професійної дипломатичної діяльності Україна пройшла шлях інституціоналізації, професіоналізації та інтеграції у світову систему міжнародних відносин. Застосування історичного досвіду є важливим чинником підвищення ефективності сучасної дипломатії, особливо в умовах глобальних викликів.

Це дозволяє не лише зберігати національні дипломатичні традиції, а й формувати інноваційні підходи до реалізації зовнішньої політики сучасної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Палагусинець, Р.В. Роль дипломатичної служби в формуванні ефективного державного управління зовнішньою політикою держави. Електронне «Державне управління: удосконалення та розвиток». Ефективна економіка, 2020. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.2.38

2.Визначення поняття «дипломатія». Роль дипломатії на початку XXI ст. у вирішенні глобальних проблем сучасності. URL: http://kimo.univ.kiev.ua/DKS/05.htm

3. Репецький В. Дипломатичне і консульське право: Підручник. Львів: ВАТ «Бібльос», 2002. 352 с.

4. Матвієнко В. Дипломатія. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С.214

5. Мартинов А. Ю. Міжнародні відносини. *Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 6 : Ла – Мі.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 713.

6.Дипломатія / В. М. Матвієнко, Д. В. Веденєєв, В. І. Головченко, М. М. Білоусов, А. М. Зленко. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/article-24350

7. Історія дипломатії: від давнини до кінця XVIII ст. : навч. посіб для студ. істор. спец. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 77 с.

8.Гутів Б. І. Становлення і розвиток Держави антів як першої форми українського державотворення. *Право України*. 2025. № 1. С. 45-55. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2025-01-045.

9. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття : навч. посіб. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. 296 с.

10. Бойко І. Й. Встановлення дати заснування Української держави: історико-правові аспекти. *ScienceRise: Juridical Science.* 2017. №1 (1). С. 19-31.

11. Тищик Б. Й., Бойко І.Й. Історія держави і права України : акад. курс: підручник. Київ: Ін Юре, 2015. 808 с.

12.Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / 2-ге вид. із змінами і доповненнями / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. Львів, 1999. 220 с.

13. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199 – 1349): Монографія. Львів : Бібльос, 2006. 280 с.

14. Сокуренко О. Д. Правосуб'єктність України: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2009. 16 с.

15. Чухліб Т. В. Організація дипломатичної служби Української козацької держави в середині XVII ст. *Українська козацька держава (1991—2001): збірник наукових статей*. Вип. 8. Черкаси. 2001. С. 67-78.

16.Історія держави і права України: Підручник. У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т. 2. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 580 с.

17. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ: б/в, 1995. 328 с.

18.Вєденєєв Д. Система дипломатичного представництва за доби Директорії Української Народної Республіки. 1918-1920 рр. (Організаційно-функціональна побудова). *Україна дипломатична*. / упорядники Л. Губерський, П. Кривонос, Б. Гуменюк, А. Денисенко. Вип. 8. Київ, 2007. С. 92-115.

19. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія» від 26 грудня 1918 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text.

20. Універсал Трудового Конгресу України. До українського народу. Від 28 січня 1919 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text.

21.Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т Схід.-Центр. Європи. Львів: [б.в.], 1998. 488 с.

22. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). Київ, 1996. 112 с.

23. Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918 – 1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

24. Особливості і пріоритети української дипломатії в умовах війни. Думки і позиції експертів. Грудень 2024 р. URL: https://razumkov.org.ua/images/2024/12/19/2024-PASHKOV-SOCIO-ZP-3.pdf

25. Українська дипломатія воєнного часу. *Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олеся Гончара*. URL: https://lib.kherson.ua/ukrainska-diplomatiya-voennogo-chasu.htm.

26. Меженська О. В., Вовк С. О., Новоскольцева Л. О. Українська дипломатія: від незалежності до сучасних викликів. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія. Політологія*. 2024. Вип. 39. С. 96-119. URL: //https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/politologia/article/view/303/298

Стаття надійшла до редакції 12.03.2026 Переглянуто 19.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 22.04.2026 Опубліковано 30.05.2026

I. Y. BOYKO
Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of History of State, Law, and Political-Legal Studies,
Faculty of Law
E-mail: igor.boiko@lnu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8444-6787
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv, 79000, Universytetska Street, 1

HISTORICAL EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF DIPLOMACY IN UKRAINE AND ITS APPLICATION IN MODERN CONDITIONS

ANNOTATION. The article analyzes the stages of formation and development of diplomacy in Ukraine from ancient times to the present. It examines the historical experience of organizing the foreign policy activities of the Ukrainian state in different historical periods and identifies key trends and patterns in the development of diplomatic institutions.

It is noted that diplomatic activity constitutes an integral element of international relations as a system of political, economic, cultural, and other interactions between states, peoples, and international organizations. Diplomatic activity in the field of international relations is focused on addressing the most important issues of a state's external affairs, its security, as well as issues connecting different countries, including negotiations and treaty-making, trade, wars and alliances, cultural exchange, and joint resolution of global problems. Early forms of international relations were simple and practical, such as trade (exchange of goods with neighboring peoples), military contacts (campaigns, defense, alliances), and agreements between tribes and princes. With the formation of statehood, international relations became more complex, including the conclusion of interstate treaties, establishment of permanent relations with other states, and the emergence of alliance policies and balance of power. The article highlights the peculiarities of the formation and development of diplomatic activity in the State of the Antes, Kyivan Rus, the Galicia-Volhynia State, the Ukrainian Cossack State, the Ukrainian People's Republic under the Central Rada, the Ukrainian State under Pavlo Skoropadskyi, the Ukrainian People's Republic under the Directory, the West Ukrainian People's Republic, the Ukrainian SSR, and modern Ukraine. It is emphasized that the modern diplomatic service of Ukraine operates in conditions of global transformations and military threats. Historical experience can primarily be used to protect national interests. History shows that effective diplomacy is a key factor in preserving statehood. Diplomatic activity during the war of russia against Ukraine effectively functions as another "front" alongside the military one. Ukrainian diplomacy is aimed at securing international support, providing political, financial, and military assistance from partners (in particular the European Union, NATO, the United States, Canada, and others). Without this support, it would be significantly more difficult for Ukraine to resist aggression.

It is noted that one of the most important tasks is to determine the features and priorities of Ukrainian diplomacy in wartime conditions. Ukrainian diplomacy actively works on forming an international coalition against the aggressor. Diplomats strive to ensure that as many states as possible condemn russia's actions, support sanctions, and refrain from helping it circumvent restrictions. Ukraine actively initiates and supports sanctions against russia that weaken its economy, military industry, and political influence. An important aspect is also the information struggle for truth in the international arena, including conveying facts about the war, countering disinformation, and shaping a positive image of Ukraine in the world. Despite the war, Ukraine is advancing toward membership in the European Union and deepening cooperation with NATO, which is a strategic goal of diplomacy. Significant efforts of Ukrainian diplomacy are focused on the humanitarian sphere, including organizing prisoner exchanges, returning deported citizens, and attracting humanitarian aid. Ukraine cooperates with international institutions to hold russia accountable for war crimes and to obtain compensation for damages. Ukrainian diplomacy in the context of the russian-Ukrainian war is aimed at using the full range of diplomatic measures to achieve security and a just peace in Ukraine. It not only complements military efforts but directly influences the state's ability to withstand challenges, maintain global support, and lay the foundation for future security and recovery.

Among the main challenges of modern Ukrainian diplomacy are the need for further institutional reform, effective personnel policy, digitalization of diplomatic activities, and adaptation to new formats of international interaction. Development prospects are associated with deepening European integration processes, expanding participation in international organizations, and introducing innovative diplomatic tools. A promising new type of diplomacy is cyber diplomacy. Its main priorities include the security dimension (establishing contacts with allies and countering hostile efforts), the humanitarian dimension (protection of human rights, freedom, autonomy, and democracy), counteracting monopolization and concentration of power, the technological dimension (engagement of advanced technologies and increasing technological capacity), the economic dimension (expanding business opportunities and economic growth), and the legal dimension (leadership in developing balanced norms for cyberspace regulation). According to scholars, this approach should also be extrapolated to global digital policy in international relations, taking into account global trends and the aggressive war initiated by russia.

In conclusion, the historical experience of the development of Ukraine's diplomatic service demonstrates a complex but consistent process of formation of national diplomacy. From the first international contacts of Kyivan Rus to modern professional diplomatic activity, Ukraine has gone through the path of institutionalization, professionalization, and integration into the global system of international relations. The application of historical experience is an important factor in enhancing the effectiveness of modern diplomacy, especially in the context of global challenges. It allows not only preserving national diplomatic traditions but also forming innovative approaches to implementing Ukraine's foreign policy.

KEY WORDS: *diplomacy, diplomatic activity, diplomatic mission, international relations, Ukrainian statehood.*

REFERENCES

1. Palahusynets, R. V. (2020). The role of the diplomatic service in the formation of effective public administration of the state's foreign policy. *Public Administration: Improvement and Development.* 2. DOI: 10.32702/2307-2156-2020.2.38 (In Ukrainian).

2.Definition of the concept of "Diplomacy". The role of diplomacy at the beginning of the 21st century in solving global problems of modernity. (n.d.). http://kimo.univ.kiev.ua/DKS/05.htm (In Ukrainian).

3.Repetskyi, V. (2002). Diplomatic and Consular Law: Textbook. Lviv: Biblios. 352 s. (In Ukrainian).

4.Matviienko, V. Diplomacy. (2011). *Political Encyclopedia*. Ed. board: Yu. Levenets (head), Yu. Shapoval (deputy head), et al. Kyiv: Parliamentary Publishing House, p. 214. (In Ukrainian).

5.Martynov, A.Yu. (2009). International Relations. *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 vols*. Vol. 6. Ed. board: V.A. Smolii (head), et al.; Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka, pp. 713. (In Ukrainian).

6.Matviienko, V. M., Vedenieiev, D. V., Holovchenko, V. I., Bilousov, M. M., & Zlenko, A. M. (2007). Diplomacy. *Encyclopedia of Modern Ukraine* [Electronic resource]. Ed. board: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskyi, M.H. Zhelezniak, et al.; NAS of Ukraine, Shevchenko Scientific Society. Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of NAS of Ukraine. URL: https://esu.com.ua/article-24350 (In Ukrainian).

7.History of Diplomacy: From Antiquity to the End of the 18th Century: manual for students of history specialties. (2014). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. 177 p. (In Ukrainian).

8.Hutiv, B. I. (2025). Formation and Development of the State of the Antes as the First Form of Ukrainian Statehood. *Law of Ukraine*, No. 1, pp. 45–55. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2025-01-045 (In Ukrainian).

9.Shchodra, O. (2016). Historical Geography of Ukraine from Ancient Times to the End of the 18th Century. Lviv. (In Ukrainian).

10.Boiko, I.Y. (2017). Establishing the Date of the Foundation of the Ukrainian State: Historical and Legal Aspects. *ScienceRise: Juridical Science*, No. 1 (1), pp. 19–31. (In Ukrainian).

11.Tyshchyk, B.Y., Boiko, I.Y. (2015). History of State and Law of Ukraine: academic course: textbook. Kyiv: In Yure, p. 808. (In Ukrainian).

12.Krypiakevych, I.P. Galicia-Volhynia Principality. 2nd ed., revised and supplemented. Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych, NAS of Ukraine; ed. Ya.D. Isaievych. Lviv, 1999. – 220 s. (In Ukrainian).

13.Kulchytskyi, V., Tyshchyk, B., Boiko, I. (2006). Galicia-Volhynia State (1199–1349): monograph. Lviv: Biblios, 280 p. (In Ukrainian).

14.Sokurenko, O.D. (2009). Legal Personality of Ukraine: Historical and Legal Study: abstract of PhD dissertation in Law (specialty 12.00.01). Kyiv, 16 p. (In Ukrainian).

15.Chukhlib, T.V. (2001). Organization of the Diplomatic Service of the Ukrainian Cossack State in the Mid-17th Century. *Ukrainian Cossack State (1991–2001): collection of scientific articles*. Issue 8. Cherkasy, 2001, p. 67. (In Ukrainian).

16.History of State and Law of Ukraine: textbook in 2 vols. Ed. by V.Ya. Tatsii, A.Y. Rohozhyn. Vol. 2. Authors: V.D. Honcharenko, A.Y. Rohozhyn, O.D. Sviatotskyi, et al. Kyiv: In Yure Publishing House, 2000. 580 s. (In Ukrainian).

17.Myronenko, O.M. (1995) Luminary of Ukrainian Statehood. Political and Legal Analysis of the Central Rada Activity. Kyiv, p. 328. (In Ukrainian).

18.Vedenieiev, D. (2007). The System of Diplomatic Representation during the Directory of the Ukrainian People's Republic (1918–1920). In: Ukraine Diplomatic. Compilers: L. Huberskyi, P. Kryvonos, B. Humeniuk, A. Denysenko. Issue 8. Kyiv, 822 s. (In Ukrainian).

19.Declaration of the Ukrainian Directory of December 26, 1918. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text (In Ukrainian).

20.Universal of the Labour Congress of Ukraine. To the Ukrainian People. January 28, 1919. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-19#Text (In Ukrainian).

21.Lytvyn, M. (1998). Ukrainian-Polish War of 1918–1919. Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych, NAS of Ukraine; Institute of East-Central Europe. Lviv, p. 488. (In Ukrainian).

22.Pavliuk, O. (1996). Ukraine's Struggle for Independence and U.S. Policy (1917–1923). Kyiv, p. 112.

23.Tyshchyk, B.Y. (2004). West Ukrainian People's Republic (1918–1923): History of State and Law. Lviv: Triada Plus, 392 p. (In Ukrainian).

24.Peculiarities and Priorities of Ukrainian Diplomacy in Wartime. Opinions and Positions of Experts. December 2024. https://razumkov.org.ua/images/2024/12/19/2024-PASHKOV-SOCIO-ZP-3.pdf (In Ukrainian).

25.Ukrainian Diplomacy in Wartime. Kherson Regional Universal Scientific Library named after Oles Honchar. https://lib.kherson.ua/ukrainska-diplomatiya-voennogo-chasu.htm (In Ukrainian).

26.Mezhenska, O.V., Vovk, S.O., Novoskoltseva, L.O. Ukrainian Diplomacy: From Independence to Modern Challenges. *Bulletin of Mariupol State University. Series: History.* Political Science, 2024, Issue 39, p. 96-119. https://visnyk.mu.edu.ua/index.php/politologia/article/view/303/298 (In Ukrainian).

The article was received by the editors 12.03.2026 The article was revised 19.04.2026
The article is recommended for printing 22.04.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-02
УДК 340.12

ВАСИЛЬЄВ С.В.
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник відділу Юридичного департаменту
Харківська міська рада
E-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3226-6981
м. Харків, 61003, майдан Конституції, 7

АКСІОСФЕРА НАЦІОНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджується аксіологічний вимір національного судочинства крізь призму категорії аксіосфери як цілісної системи правових цінностей, що визначають зміст, спрямованість і межі здійснення правосуддя. Актуальність теми зумовлена трансформаційними процесами у правовій системі України, впливом воєнного стану та євроінтеграційних процесів, які потребують переосмислення ціннісних орієнтирів правосуддя.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Обґрунтовується, що сучасне судочинство не може розглядатися виключно як формально-процедурна діяльність, оскільки його сутність полягає у реалізації фундаментальних цінностей права — справедливості, верховенства права, гідності людини та права на справедливий суд. Розкрито теоретико-методологічні засади аксіосфери судочинства, визначено її структуру та основні рівні: фундаментальні (конституційні), процесуальні, інституційні та функціональні цінності. Особливу увагу приділено аналізу базових цінностей національного судочинства, зокрема справедливості, незалежності суду, добросовісності учасників процесу, процесуальної економії, довіри до судової влади та ефективності правосуддя. Досліджено вплив сучасних викликів — воєнного стану, євроінтеграційних процесів і цифровізації судочинства — на трансформацію аксіосфери правосуддя. Окрему увагу приділено проблемам і дисбалансам аксіосфери національного судочинства, серед яких виокремлено конфлікт між ефективністю та справедливістю, надмірний формалізм, дефіцит довіри до суду та ризики інструменталізації процесуальних цінностей.

Висновок. Сформульовано авторське визначення аксіосфери судочинства як ієрархічно організованої, динамічної системи взаємопов'язаних правових цінностей, що забезпечують узгодження між формальною нормативністю та ідеєю справедливості. Обґрунтовано необхідність переходу до ціннісно орієнтованої моделі судочинства як умови підвищення ефективності та легітимності судової влади.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: аксіологія права, аксіосфера судочинства, процесуальне право, суддівська дискреція, система цінностей, ціннісна легітимність судової влади*.

Як цитувати: Васильєв С.В. Аксіосфера національного судочинства: філософсько-правовий аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2026. Вип. 41. С. 21-33. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-02

In cites: S. V. Vasyliev (2026). Axiosphere of national judiciary: philosophical and legal analysis. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University*, Series "Law", (41), P. 21-33. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-02 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується глибинними трансформаційними процесами, що охоплюють як нормативний, так і інституційний рівні правового регулювання. У цих умовах особливої актуальності набуває дослідження аксіологічного виміру судочинства, який дозволяє вийти за межі формально-юридичного аналізу та осмислити правосуддя як ціннісно орієнтовану діяльність. Судочинство дедалі більше сприймається не лише як механізм застосування норм права, а як інструмент реалізації фундаментальних правових цінностей — справедливості, верховенства права, гідності людини. Саме тому проблема формування та функціонування аксіосфери судочинства набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, визначаючи якість і легітимність правосуддя.

Додаткового значення цій проблематиці надає вплив воєнного стану, який істотно змінює умови функціонування судової влади та загострює питання балансу між безпекою і правами людини. В умовах збройної агресії судочинство змушене адаптуватися до нових реалій, зберігаючи при цьому свої базові ціннісні орієнтири. Паралельно відбувається активний процес європеїзації правової системи, що передбачає імплементацію стандартів Рада Європи та практики Європейський суд з прав людини. Це зумовлює необхідність переосмислення національної

© Васильєв С.В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

аксіосфери судочинства у світлі європейських правових цінностей і принципів, що, своєю чергою, формує нові виклики для правозастосування.

Таким чином, звернення до проблеми аксіосфери судочинства зумовлене як потребами розвитку правової науки, так і практичними викликами, що стоять перед сучасною судовою системою. Її дослідження відкриває можливості для формування ціннісно орієнтованої моделі правосуддя, здатної забезпечити баланс між ефективністю, справедливістю та довірою до судової влади.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика аксіології права загалом і судочинства зокрема є предметом активних наукових досліджень як у вітчизняній, так і у зарубіжній доктрині. У межах філософії права слід зазначити праці О. В. Грищук, О. Г. Данильяна, С. І. Максимова, Ю. М. Оборотова, П. М. Рабіновича, у яких сформовано різні підходи до розуміння правових цінностей, їх структури та ролі у правовому регулюванні. Ключове значення в контексті дослідження мають праці у сфері соціальної філософії, філософської аксіології, структурної онтології та методології пізнання: В. Віндельбанда, Ю. Габермаса, О. Гьофе, Г. Ріккерта, а також авторів в галузі філософії постмодерну П. Бурдьє, Ж. Дерида, Ж.-Ф. Ліотара, К. Леві-Стросса, Е. Фромма. Ознайомлення із науковою філософсько-правовою літературою свідчить про те, що вітчизняні дослідження традиційно зосереджуються на аналізі принципів права, проблемах верховенства права та справедливості судочинства, тоді як зарубіжна доктрина приділяє значну увагу герменевтичним, антропологічним і комунікативним аспектам правосуддя. Водночас питання аксіосфери судочинства як цілісної системи цінностей, що безпосередньо впливає на процесуальну поведінку та судову практику, залишається недостатньо розробленим і потребує комплексного дослідження

Метою статті є спроба осмислення аксіосфери національного судочинства як системи правових цінностей, а також визначення її структури, функцій і ролі у формуванні сучасної моделі правосуддя.

Методи дослідження. З огляду на міждисциплінарний характер правової аксіології, що формується на перетині правознавства, філософії, соціології та психології, дослідження її категоріального апарату потребує застосування комплексних міждисциплінарних наукових методів. Тому методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, що забезпечують комплексний аналіз досліджуваної проблематики.

Провідним є аксіологічний підхід, який дозволяє розглядати судочинство як систему цінностей і виявляти їх функціональне значення. Поряд із ним застосовуються герменевтичний метод – для аналізу процесу тлумачення правових норм; системний підхід — для дослідження аксіосфери як цілісного утворення; а також антропологічний підхід, що акцентує увагу на людиноцентричній природі правосуддя. Використання зазначених методів у їх взаємозв'язку забезпечує всебічне і глибоке дослідження аксіологічних засад судочинства.

Основні результати дослідження. **1. Теоретико-методологічні засади аксіосфери судочинства.** Осмислення аксіосфери національного судочинства потребує звернення до глибинних теоретичних і методологічних підходів, що дозволяють вийти за межі формально-нормативного аналізу процесуального права. Судочинство у цьому контексті постає не лише як сукупність процедур і правил, а як ціннісно насичений соціально-правовий феномен, у якому відбувається інституціоналізація правових ідей, принципів і орієнтирів.

Термін «аксіологія» вперше використав французький соціолог Поль Лапі (*Paul Lapie)* у 1902 році. Пізніше цей термін був розширений німецьким філософом Едуардом Ґартманом (*Karl Robert Eduard von Hartmann*) таким чином, що він охоплював як етику, так і естетику. Сьогодні категорія «аксіосфера» використовується для позначення впорядкованої сукупності цінностей, що визначають характер і спрямованість певної сфери людської діяльності. У межах філософії права аксіосфера права розглядається як система фундаментальних і похідних цінностей, які лежать в основі правового регулювання та правозастосування [1, с.175].

Перенесення зазначеної категорії у площину судочинства дозволяє сформулювати поняття «аксіосфера судочинства» як цілісної системи ціннісних орієнтирів, що визначають зміст, спрямованість і межі здійснення правосуддя. На відміну від аксіосфери права загалом, яка має більш абстрактний і нормативно-узагальнений характер, аксіосфера судочинства характеризується практичною спрямованістю, оскільки саме у процесі розгляду справ відбувається безпосередня «перевірка» правових цінностей на їх життєздатність.

Структурно аксіосфера судочинства може бути представлена як багаторівнева си-

стема, що включає: (1) базові (фундаментальні) цінності — справедливість, гідність, верховенство права; (2) процесуальні цінності — змагальність, рівність сторін, процесуальна економія, розумність строків; (3) інституційні цінності — незалежність і неупередженість суду, довіра до судової влади.

Така структуризація дозволяє виявити не лише ієрархію цінностей, а й механізми їх взаємодії, що є ключовим для розуміння функціонування судочинства як ціннісної системи.. Це означає, що будь-яке процесуальне рішення — від прийняття позовної заяви до ухвалення судового рішення — має розглядатися крізь призму відповідності певним ціннісним стандартам.

У цьому сенсі судочинство виступає формою реалізації правових цінностей, у якій норми процесуального права виконують інструментальну функцію. Вони не є самоціллю, а слугують засобом досягнення таких цінностей, як справедливість і ефективний захист прав. Саме тому надмірний формалізм у застосуванні процесуальних норм розглядається як відхилення від аксіологічної сутності правосуддя.

Показовою у цьому контексті є практика Європейський суд з прав людини, яка послідовно наголошує на тому, що процесуальні правила мають тлумачитися і застосовуватися з урахуванням їх цільового призначення — забезпечення справедливого судового розгляду [2]. Таким чином, відбувається переорієнтація судочинства з формально-правового на ціннісно-орієнтований тип мислення.

Крім того, аксіологічна природа судочинства проявляється у феномені *суддівської дискреції*. Суддя, здійснюючи правозастосування, не лише механічно відтворює норму, а й здійснює її інтерпретацію з урахуванням ціннісного контексту [3, с. 49]. Саме вибір типу цінностей судовою владою є ядром судової дискреції; він діє в рамках моральних, політичних та економічних цінностей [4, с.45]. Це особливо актуально у складних справах, де норма допускає декілька варіантів тлумачення. У таких випадках саме аксіосфера виступає орієнтиром для вибору найбільш обґрунтованого рішення.

На думку відомого французького правознавця Г.-А. Шварца-Лібермана фон Валендорфа (*Schwarz-Liebermann von Wahlendorf H.A*), «щоб не бути рабами юридичних норм, ми маємо навчитися їх правильно оцінювати» [5, с. 9], що безпосередньо відображає предметну сферу філософії та аксіології права. Саме ці напрями дослідження покликані встановлювати ієрархію правових цінностей та осмислювати їх трансформацію на різних історичних етапах розвитку правової реальності.

Комплексний аналіз аксіосфери судочинства неможливий без використання міждисциплінарного методологічного інструментарію, що поєднує здобутки юридичної науки, філософії та соціальних теорій.

Провідне місце посідає аксіологічний підхід, який дозволяє розглядати судочинство як систему цінностей і досліджувати їх ієрархію, взаємозв'язок і функціональне значення. Цей підхід спрямований на виявлення не лише змісту правових норм, а й їх ціннісного підґрунтя.

Не менш важливим є герменевтичний підхід, що акцентує увагу на процесі тлумачення права. У межах цього підходу судочинство розглядається як комунікативний процес, у якому відбувається інтерпретація правових текстів з урахуванням історичного, соціального та ціннісного контексту. Герменевтика дозволяє пояснити, яким чином одні й ті самі норми можуть набувати різного змісту залежно від аксіологічних орієнтирів.

Вагоме значення має також антропологічний підхід, який зосереджується на людині як центральному елементі судочинства. З цієї перспективи правосуддя розглядається як діяльність, спрямована на захист людської гідності та забезпечення справедливого балансу інтересів.

За влучним виразом сучасного італійського правознавця Енріко дель Прата (*E. del Prato*), аксіологічний підхід є особливістю права, а людина — в усіх своїх вимірах — залишається основним будівельним блоком права. Сутність права полягає у вираженні суспільно значущих цінностей і ціннісних рішень, тоді як правова антропологія становить підґрунтя, з якого «черпаються» засади для формування законності та справедливого правопорядку [6].

Інтегруючим елементом виступає концепція верховенства права, яка поєднує нормативний і ціннісний виміри судочинства. Вона забезпечує узгодженість між формальними вимогами права і його аксіологічною сутністю, виступаючи своєрідним «містком» між нормою і цінністю.

Водночас доцільним є використання системного підходу, який дозволяє розглядати аксіосферу судочинства як цілісне утворення, що функціонує у взаємодії з іншими елементами правової системи. Це дає змогу виявити внутрішні суперечності та потенційні точки напруження між різними цінностями.

Отже, аналіз теоретико-методологічних засад аксіосфери судочинства дає підстави розглядати судочинство не лише як суто процедурний механізм, а як складну ціннісну систему, у межах якої відбувається реалізація, узгодження та переосмислення правових ідеалів. Такий підхід відкриває можливості для подальшого розвитку національної доктрини судочинства — від формально-нормативної моделі до ціннісно орієнтованої концепції правосуддя, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних трансформацій правової системи.

2. Система базових цінностей національного судочинства. Аксіосфера національного судочинства не є хаотичним набором декларативних ідей чи абстрактних орієнтирів. Вона становить внутрішньо узгоджену систему цінностей, що структурно організовує як нормативний масив процесуального права, так і практику його застосування. У цьому сенсі судочинство постає не лише як процедурна форма реалізації права, а як інституційно оформлений простір втілення певної ієрархії правових цінностей і структурований за фундаментальними (конституційними), процесуальними та інституційними рівнями.

Перший, базовий рівень аксіосфери складають фундаментальні цінності, що мають конституційний характер і визначають загальну спрямованість судочинства.

Передусім ідеться про справедливість як загальну метацінність права. Ще свого часу, відомий німецький правознавець та філософ Густав Радбрух (*Gustav Radbruch*), запропонував перенести концепцію методологічного тріалізму на ідею права, яке має триелементну структуру: справедливість (*Gerechtigkeit*), цілеспрямованість (*Zweckmäßigkeit*) та правова безпека (*Rechtssicherheit*) [7]. Саме первинність «справедливості» була визначена у подальших наукових дослідженнях у філософії права.

Енріко дель Прата (*E. del Prato*) пише, що закон стає вираженням справедливості: для сучасних і позитивних правових систем справедливість є людською і не може бути іншою. Справедливість у цьому сенсі – це, перш за все, застосування закону. Закон існує для людини, він повинен служити людині, а не підкоряти її. Для цього необхідно звільнити законність від непотрібних зайвих речей/прикрас, щоб дістатися до суті правових даних [6].

Справедливість виступає не лише критерієм оцінки судового рішення, а й орієнтиром для тлумачення процесуальних норм. Справедливість у судочинстві не зводиться до формальної законності; вона передбачає досягнення балансу інтересів, пропорційність процесуальних засобів і недопущення надмірного формалізму.

Польський дослідник В. Дзедзяк (*W. Dziedziak*) зазначає, що конкретна справедливість у правозастосуванні забезпечує індивідуалізоване вирішення справи та доповнює матеріальну справедливість. Вона дає змогу врахувати обставини конкретної ситуації й обрати таке правове рішення, яке відповідає принципу «дати кожному належне». Саме тому справедливість виступає найповнішою формою реалізації права, усуваючи неоднозначність абстрактних уявлень про належне та забезпечуючи справедливий розподіл прав і обов'язків [8, с. 61].

Нерозривно пов'язаною зі справедливістю є цінність верховенства права, яка визначає пріоритет прав і свобод людини над формальними приписами. У цьому контексті судочинство виконує функцію «фільтра» нормативного матеріалу, забезпечуючи його узгодженість із базовими правовими принципами.

Практика Європейський суд з прав людини послідовно підкреслює, що процесуальні правила не можуть застосовуватися таким чином, щоб нівелювати саму сутність права на суд.

Ключове місце в аксіосфері займає також гідність людини, яка виступає антропологічною основою судочинства. Визнання людини як найвищої соціальної цінності трансформує процес із формалізованої процедури в простір захисту індивідуальної автономії.

Звідси випливає й значення права на справедливий суд, яке акумулює у собі низку процесуальних гарантій (доступ до суду, незалежність і безсторонність суду, розумні строки розгляду тощо).

Не вдаючись у наукову полеміку, підсумуємо: (а) Конституція України використовує термін «цінність» саме щодо людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки (ст. 3 Конституції України); (б) у Конституції відсутні будь-які вказівки на визначення пріоритетності чи ієрархічності конституційних цінностей; (в) перелік конституційних цінностей не є вичерпним і розвиток суспільних відносин може сприяти його доповненню або зміні [9, с. 28, 29].

Таким чином, фундаментальні (конституційні) цінності виконують роль «*нормативно-аксіологічного каркасу*» судочинства, визначаючи межі допустимого процесуального регулювання.

Другий рівень аксіосфери становлять процесуальні цінності, які безпосередньо проявляються у структурі та функціонуванні судового процесу.

Однією з ключових є процесуальна економія, що відображає прагнення досягти результату правосуддя з мінімальними витратами часу та ресурсів. Проте її значення не є автономним: вона має реалізовуватися у взаємозв'язку з гарантіями справедливого суду. Надмірна орієнтація на економію може призвести до звуження процесуальних прав сторін, що створює ризик аксіологічного дисбалансу.

Тісно пов'язаною з цим є цінність розумності строків, яка відображає вимогу ефективності судочинства. Затягування процесу нівелює саму ідею правосуддя, перетворюючи право на суд на формальність.

До процесуальних цінностей також належать змагальність *і* диспозитивність, які забезпечують активну роль сторін у процесі та формують його динамічний характер. Вони втілюють ідею процесу як взаємодії автономних суб'єктів, а не як односторонньої діяльності суду.

Особливе значення має добросовісність учасників процесу, яка виступає своєрідним «етичним регулятором» процесуальної поведінки. Саме ця цінність дозволяє відмежувати допустиму процесуальну тактику від зловживання правами. У практиці Верховний Суд добросовісність дедалі частіше розглядається як самостійний критерій оцінки поведінки сторін. Отже, процесуальні цінності конкретизують фундаментальні орієнтири, надаючи їм операційного характеру.

Третій рівень аксіосфери формують інституційні та функціональні цінності, що характеризують судочинство як соціальний інститут.

Передусім це незалежність суду, яка є передумовою реалізації всіх інших цінностей. Без інституційної автономії суд не здатен забезпечити справедливий розгляд справи. Незалежність має як зовнішній вимір (захист від впливу інших гілок влади), так і внутрішній (свобода судді у прийнятті рішень).

Так, на слушну думку американського судді Джона Маршалла (*John McClellan Marshall*), одним із найважливіших чинників у процесі ухвалення судових рішень є доброчесність судді. Вона охоплює належне знання матеріального і процесуального права, правил доказування, здоровий глузд та чітке розуміння категорій «правильного» і «неправильного». Поєднання цих якостей мінімізує ризик судової помилки, оскільки дозволяє судді своєчасно виявляти можливі викривлення процесу та запобігати їм. Саме це забезпечує незалежність і внутрішню безсторонність судді, необхідні для ухвалення справедливого рішення незалежно від зовнішнього сприйняття [10, с.61].

Не менш важливою є неупередженість, яка забезпечує довіру до судового процесу. Вона передбачає відсутність будь-якої зацікавленості суду у результаті справи та рівне ставлення до сторін.

У сучасних умовах особливого значення набуває довіра до суду як інтегративна цінність, що відображає суспільне сприйняття правосуддя. Низький рівень довіри свідчить про кризу аксіосфери, коли формальне функціонування інститутів не супроводжується їх ціннісною легітимацією.

Завершує цей рівень ефективність правосуддя, яка поєднує у собі як результативність (досягнення справедливого рішення), так і процедурну оптимальність. Ефективність виступає точкою перетину різних цінностей, вимагаючи їх узгодженого функціонування.

Зазначимо, що взаємодія вищезазначених рівнів формує цілісну аксіосферу судочинства, яка не лише відображає стан правової системи, а й визначає вектор її подальшого розвитку. Порушення балансу між зазначеними цінностями призводить до деформації правосуддя — від формалізму до інструменталізації процесу, що, у свою чергу, підриває довіру до суду як ключового інституту правової держави.

Таблиця 1. Структура базових цінностей аксіосфери національного судочинства

Рівень аксіосфери	Базові цінності	Прояв у судочинстві	Практичне значення
Фундаментальні (конституційні) цінності	Справедливість	Тлумачення процесуальних норм, ухвалення справедливого рішення	Забезпечує легітимність судового рішення
	Верховенство права	Контроль за відповідністю правозастосування базовим принципам права	Унеможливлює свавільне застосування права
	Гідність людини	Людиноцентричний підхід до розгляду справи	Гарантує повагу до прав особи

	Право на справедливий суд	Доступ до суду, незалежний суд, належна процедура	Забезпечує реальний судовий захист
Процесуальні цінності	Процесуальна економія	Раціоналізація процесу, спрощені процедури	Підвищує ефективність правосуддя
	Розумність строків	Оперативний розгляд справи	Гарантує своєчасний захист права
	Змагальність	Рівність можливостей сторін у процесі	Забезпечує справедливий розгляд
	Диспозитивність	Ініціювання, зміна або припинення	Забезпечує справедливий розгляд
	Добросовісність	Запобігання зловживанню процесуальними правами	Формує етичний стандарт процесу
Інституційні та функціональні цінності	Незалежність суду	Самостійність суду у прийнятті рішень	Є передумовою справедливого суду
	Неупередженість	Рівне ставлення до сторін	Забезпечує довіру до суду
	Довіра до суду	Легітимність судової влади	Визначає авторитет правосуддя
	Ефективність правосуддя	Реальне відновлення порушених прав	Підвищує якість функціонування судової системи

3. Аксіосфера як фактор формування процесуальної поведінки. Аксіосфера судочинства проявляється не лише на рівні нормативних конструкцій або загальних принципів правосуддя, а й у конкретній поведінці суб'єктів процесу. Саме через процесуальні дії (і бездіяльність) суддів, сторін та інших учасників відбувається практична реалізація правових цінностей. У цьому сенсі аксіосфера виконує функцію внутрішнього регулятора процесуальної поведінки, визначаючи її спрямованість, межі допустимості та критерії оцінки.

Процесуальна поведінка судді є центральним елементом судочинства, оскільки саме суддя здійснює владну інтерпретацію права та формує остаточний результат розгляду справи. Водночас ця діяльність не є суто механічною реалізацією правових норм. Вона має виразний аксіологічний характер, оскільки передбачає вибір між альтернативними варіантами тлумачення та застосування права.

У цьому контексті особливого значення набуває феномен суддівської дискреції, яка виступає простором взаємодії норми і цінності. Дискреційні повноваження дозволяють судді адаптувати формальні приписи до конкретної ситуації, забезпечуючи їх відповідність принципам справедливості, пропорційності та розумності.

Водночас саме аксіосфера визначає межі такої дискреції, запобігаючи її трансформації у свавілля. Крім того, судова практика акцентує увагу, що повноваження суду не є дискреційними, коли є лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки [11, с.115].

Цінності незалежності та неупередженості відіграють визначальну роль у формуванні поведінки судді. Вони не лише закріплені на нормативному рівні, а й мають внутрішній, етичний вимір. Суддя, діючи в межах аксіосфери судочинства, повинен забезпечити баланс між формальною законністю та матеріальною справедливістю, що часто вимагає відходу від надмірного формалізму. Тому суди дедалі частіше акцентують увагу на необхідності тлумачення процесуальних норм у світлі їх цільового призначення, що свідчить про поступовий перехід до ціннісно орієнтованої моделі суддівської поведінки.

Аксіосфера судочинства впливає не лише на суддю, а й на інших учасників процесу — сторони, їх представників, третіх осіб. Їх процесуальна поведінка також формується під впливом певних ціннісних орієнтирів, серед яких ключове місце займає добросовісність.

Добросовісність виступає універсальним критерієм оцінки процесуальної поведінки, що дозволяє відмежувати правомірну реалізацію процесуальних прав від їх зловживання. Вона передбачає чесність, відкритість і спрямованість дій учасників процесу на досягнення справедливого результату, а не на маніпулювання процедурою. Як свідчить сучасна судова практика, суд все частіше оцінює не лише формальну відповідність дій учасників нормам права, а й їх відповідність ціннісним стандартам судочинства. У цьому

аспекті особливого значення набуває проблема зловживання процесуальними правами, яка є проявом аксіологічного дисбалансу. Формально правомірні дії можуть суперечити цінностям судочинства, якщо вони спрямовані на затягування процесу, створення штучних перешкод або досягнення неправомірної вигоди. У таких випадках аксіосфера виступає критерієм, що дозволяє виявити і нейтралізувати подібні практики.

Кінцевим проявом процесуальної поведінки є *судове рішення*, яке виступає концентрованим вираженням аксіосфери судочинства. Особливо це стосується мотивувальної частини рішення, у якій суд обґрунтовує свої висновки та демонструє логіку правозастосування.

Мотивувальна частина виконує не лише юридичну, а й комунікативну функцію: вона пояснює сторонам і суспільству, чому саме таке рішення є правильним і справедливим. У цьому сенсі вона стає «текстом аксіосфери», у якому відображаються ціннісні орієнтири судочинства.

Як зазначає Р. Познер (*Richard Pozner*), суддя своєю діяльністю транслює ціннісні ідеали, що насамперед знаходять вираження у судових актах. Через здійснення правосуддя суд розкриває зміст правових цінностей, унаслідок чого судове рішення сприймається не лише як зовнішній імператив, а як форма звернення правових цінностей до особистісного світу учасників судового процесу [12, с.40-42].

Практика Європейського суду з прав людини послідовно підкреслює, що належне обґрунтування судових рішень є невід'ємним елементом права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 § 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У рішеннях *Ruiz Torija v. Spain* [13] та *Hiro Balani v. Spain* [14] суд наголосив, що хоча національні суди не зобов'язані відповідати на кожен аргумент сторони, вони повинні надати чітку відповідь на доводи, які є вирішальними для результату справи. Саме вмотивованість судового рішення підтверджує, що справа була реально розглянута, а не формально вирішена. Тобто відсутність або формальний характер мотивації свідчить про *дефіцит аксіологічної легітимності правосуддя*. Крім того, судові рішення виконують прецедентну функцію, впливаючи на формування подальшої процесуальної поведінки. Вони задають стандарти, які орієнтують як суддів, так і учасників процесу, формуючи певну модель «належної поведінки» у суд.

4. Динаміка аксіосфери судочинства в умовах сучасних викликів. Аксіосфера національного судочинства не є статичною конструкцією. Вона перебуває у стані постійної трансформації під впливом соціальних, політичних та технологічних чинників. Сучасні виклики – збройний конфлікт, євроінтеграційні процеси та цифровізація – зумовлюють не лише зміну пріоритетів у системі правових цінностей, але й переосмислення їх змісту та способів реалізації у судовій практиці. У цьому контексті динаміка аксіосфери судочинства проявляється як процес напруженого балансування між стабільністю базових цінностей і необхідністю їх адаптації до нових умов.

Умови *воєнного стану* створюють ситуацію, за якої традиційна ієрархія правових цінностей зазнає істотних змін. Пріоритетність безпеки держави та суспільства об'єктивно впливає на обсяг і характер реалізації прав і свобод людини, що, у свою чергу, відображається на функціонуванні судочинства.

У таких умовах особливо гостро постає проблема балансу між безпекою та правами людини. Судочинство змушене враховувати обмеження, пов'язані з воєнним станом, водночас не допускаючи нівелювання фундаментальних гарантій справедливого суду. Це породжує нові аксіологічні дилеми: чи допустиме спрощення процедур заради оперативності, чи може ефективність правосуддя виправдовувати обмеження процесуальних прав, де проходить межа між необхідністю і надмірністю втручання.

У практиці Верховний Суд простежується тенденція до пошуку «гнучких» моделей застосування процесуальних норм, які дозволяють зберегти функціональність судочинства в екстремальних умовах. Водночас ключовим орієнтиром залишається недопущення відступу від сутності права на справедливий суд, що кореспондує зі стандартами Європейський суд з прав людини [15].

Таким чином, воєнний стан не скасовує аксіосферу судочинства, а радше піддає її «стрес-тестуванню», виявляючи її стійкість і здатність до адаптації.

Одним із визначальних факторів трансформації національного судочинства є *процес європеїзації*, який передбачає інтеграцію міжнародних правових стандартів у внутрішню правову систему. У цьому контексті аксіосфера судочинства зазнає впливу цінностей, сформованих у межах Рада Європи та практики Європейський суд з прав людини.

Європейські стандарти правосуддя мають яскраво виражений аксіологічний характер. Вони не обмежуються формальними вимогами до судової процедури, а встановлюють ціннісні орієнтири, такі як справедливість, пропорційність, доступність правосуддя та ефективний захист прав. Імплементація цих стандартів сприяє формуванню нової якості судочинства, у якій пріоритет надається не лише дотриманню норм, а й досягненню їх цільового призначення.

Водночас процес європеїзації не є механічним запозиченням. Він передбачає конвергенцію національних і європейських цінностей, що інколи супроводжується певними напруженнями. Наприклад, традиційний формалізм національної правової системи може вступати у конфлікт із більш гнучким, телеологічним підходом, характерним для практики ЄСПЛ [16, с.325-330].

У цьому сенсі аксіосфера судочинства виступає простором діалогу між різними правовими культурами, де відбувається синтез універсальних і національно специфічних цінностей.

Цифрова трансформація судочинства є ще одним потужним фактором, що впливає на його аксіосферу. Впровадження електронного суду, автоматизованих систем розподілу справ, дистанційних форм участі у процесі змінює не лише технічний бік правосуддя, але й його ціннісні засади.

З одного боку, цифровізація сприяє реалізації таких цінностей, як доступність правосуддя**,** оперативність та прозорість. Електронні сервіси розширюють можливості доступу до суду, зменшують часові та фінансові витрати, підвищують відкритість судової діяльності.

З іншого боку, виникають нові виклики, пов’язані з кібербезпекою**,** захистом персональних даних та ризиками алгоритмічної упередженості. Це породжує нові аксіологічні дилеми: якою мірою автоматизація може замінити людський фактор у правосудді, чи не призводить технологізація до деперсоналізації судового процесу, як забезпечити баланс між ефективністю та гарантіями справедливого суду.

У цьому контексті особливої ваги набуває необхідність збереження людиноцентричної спрямованості судочинства, яку можна визначити як аксіологічно орієнтований підхід до організації та здійснення правосуддя, за якого людина, її гідність, права, свободи та законні інтереси визнаються найвищою цінністю і визначальним орієнтиром тлумачення та застосування процесуальних норм [17, с.10]. Такий підхід передбачає, що судочинство функціонує не лише як формальний механізм вирішення спорів, а як інструмент забезпечення справедливого судового захисту, реалізації основних прав і потреб особи.

Тому можна зробити однозначний висновок, що цифровізація судочинства має розглядатися як інструмент реалізації правових цінностей, а не як самостійна цінність.

Зазначена позиція є предметом активного обговорення і на міжнародному рівні. Наприклад, у американський правовій доктрині зазначається, що судове рішення є індивідуальним актом правозастосування, що ставить під сумнів можливість повної уніфікації та формалізації правосуддя. Навіть якщо обставини справи частково охоплюються загальними нормами права, їх унікальність потребує індивідуальної оцінки суддею та ухвалення такого ж унікального рішення. Саме тому порушення принципу індивідуальності правосуддя сьогодні розглядається як одна з основних проблем використання надмірної цифровізації та штучного інтелекту в судочинстві та є одним із головних аргументів противників їх впровадження у діяльність судів [18].

Отже, динаміка аксіосфери судочинства в умовах сучасних викликів характеризується складним поєднанням стабільності та змін. З одного боку, фундаментальні цінності — справедливість, гідність, верховенство права — зберігають свій визначальний характер. З іншого — їх зміст і способи реалізації зазнають трансформації під впливом воєнного стану, європеїзації та цифровізації. Ці процеси формують нову якість судочинства, у якій аксіосфера виступає не лише відображенням правової реальності, а й активним чинником її розвитку. Саме здатність судочинства адаптувати свої ціннісні орієнтири без втрати їх сутності визначає його ефективність і легітимність у сучасному світі.

5. Проблеми та дисбаланси аксіосфери національного судочинства. Попри наявність розвиненої системи проголошених цінностей, аксіосфера національного судочинства не є внутрішньо безконфліктною. Її функціонування супроводжується низкою структурних напружень і дисбалансів, що виникають як на рівні нормативного регулювання, так і у площині правозастосування. Ці дисбаланси не свідчать про «дефектність» аксіосфери як такої, а радше вказують на складність узгодження різнорівневих цінностей у реальних умовах судової діяльності. Водночас їх ігнорування призводить до де-

формації правосуддя та підриву довіри до судової влади.

Однією з ключових проблем є напруження між цінностями ефективності *та* справедливості. Сучасне судочинство дедалі більше орієнтується на швидкість розгляду справ, оптимізацію процедур і зменшення процесуальних витрат. Однак така орієнтація може вступати у суперечність із вимогою повного, всебічного й об'єктивного з'ясування обставин справи.

Цей конфлікт особливо загострюється в умовах перевантаженості судів та необхідності забезпечення розумних строків розгляду справ. Скорочення процесуальних можливостей сторін, обмеження доказової діяльності або формалізоване вирішення справ можуть підвищувати показники ефективності, але водночас знижувати якість правосуддя.

Практика Європейський суд з прав людини неодноразово наголошує, що ефективність не може досягатися ціною порушення сутності права на справедливий суд. Відтак ключовим завданням є не пріоритезація однієї з цих цінностей, а їх збалансоване поєднання, що на практиці виявляється надзвичайно складним.

Іншим суттєвим дисбалансом є протиставлення формалізму *та орієнтації на* матеріальну істину. Традиційна модель судочинства значною мірою базується на формальному дотриманні процесуальних норм, що забезпечує передбачуваність і стабільність правозастосування. Водночас надмірний формалізм може призводити до ситуацій, коли рішення є юридично бездоганним, але несправедливим за своїм змістом.

Цей дисбаланс проявляється, зокрема, у випадках відмови у розгляді справи з підстав незначних процесуальних порушень або у надмірно вузькому тлумаченні норм, що обмежує доступ до суду. У таких ситуаціях процесуальна форма починає домінувати над змістом, перетворюючись із засобу забезпечення правосуддя на самодостатню ціль.

У відповідь на це у практиці Верховного Суду простежується стійка тенденція до подолання надмірного процесуального формалізму через застосування принципів розумності, пропорційності та добросовісності. Суд послідовно наголошує на необхідності уникати як надмірного формалізму, що обмежує доступ до правосуддя, так і надмірної гнучкості, яка нівелює процесуальні вимоги закону [19]. Водночас відсутність чітких критеріїв меж допустимого відступу від формальних вимог зумовлює ризик фрагментарності та непослідовності судової практики, оскільки значна частина таких рішень залежить від суддівського розсуду.

Однією з найгостріших проблем є дефіцит довіри до суду, який має не лише соціологічний, а й глибоко аксіологічний характер. Довіра виступає інтегративною цінністю, що відображає відповідність реальної практики судочинства проголошеним принципам. Сучасна правова доктрина проголошує, що довіра – це один з трьох імперативів легітимності судової влади, оцінка якої повинна бути комплексно та враховувати декілька критеріїв, кожен з яких виражається через суб'єктивне сприйняття судової влади, якості діяльності судових інстанцій, відповідності суддів займаним посадам чи рівня їх компетентності, незалежності, морально-етичної відповідності процесу здійснення судочинства [20, с. 14–17].

Низький рівень довіри свідчить про розрив між нормативною аксіосферою (задекларованими цінностями) та фактичною (реалізованими у практиці). Такий розрив може бути зумовлений як об'єктивними чинниками (тривалість розгляду справ, складність процедур), так і суб'єктивними (сумніви у неупередженості суддів, неоднорідність судової практики).

У цьому контексті проблема довіри виходить за межі інституційної ефективності й перетворюється на питання ціннісної легітимності судової влади. Без належного рівня довіри навіть формально правильні рішення не сприймаються як справедливі, що підриває саму ідею правосуддя.

Слід звернути увагу на дослідження Гладкого С.В., який розширює зазначену позицію під кутом функціональності легітимності судової влади, до якої відносить забезпечення (а) згоди більшості членів соціуму з політикою судової влади, (б) довіра до неї, (в) пояснення й доведеність доцільності функціонування судової влади (її інститутів, механізмів, рішень тощо), (г) виправдання існування судової влади, (д) підкорення судовим рішенням, (е) участі суспільства в організації й діяльності судової влади, (є) її впливу на зміст суспільно-правових відносин, (ж) авторитету судової влади як виду влади державної [21, с.4].

Ще одним проявом дисбалансу є інструменталізація процесуальних цінностей, коли вони використовуються не як орієнтири правосуддя, а як засоби досягнення позаправових цілей. Найбільш показовим є використання принципу процесуальної економії для

виправдання обмеження процесуальних прав або спрощення процедур понад допустимі межі.

Подібна інструменталізація може мати місце і з боку учасників процесу, які використовують процесуальні механізми для затягування розгляду справи, створення штучних перешкод або тиску на опонента. У таких випадках формально правомірні дії набувають антиціннісного змісту.

Практика Верховного Суду поступово виробляє механізми протидії недобросовісній процесуальній поведінці через застосування концепції зловживання процесуальними правами. Велика Палата Верховного Суду визначає зловживання процесуальним правом як дії, що суперечать основним засадам цивільного судочинства та його завданню, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями процесуального характеру [22]. При цьому Верховний Суд виходить із того, що формальна наявність процесуального права не виключає можливості визнання його реалізації недопустимою, якщо така поведінка спрямована на затягування розгляду справи, створення штучного спору або перешкоджання здійсненню правосуддя [23].

Отже, ефективність вказаних механізмів значною мірою залежить від здатності суду ідентифікувати приховані аксіологічні відхилення у поведінці суб'єктів процесу.

Визначені нами проблеми та дисбаланси аксіосфери національного судочинства свідчать про те, що аксіосфера судочинства є динамічною і конфліктною системою, у якій постійно відбувається перерозподіл акцентів між різними цінностями. Вирішення зазначених проблем можливе лише за умови переходу від формального декларування цінностей до їх послідовної реалізації у судовій практиці. У цьому контексті ключовим завданням сучасної правової доктрини та судової практики є формування механізмів узгодження цінностей, що дозволять забезпечити не лише ефективність, але й справедливість судочинства як фундаментальну основу правової держави.

На завершення варто звернути увагу на те, що розвиток аксіосфери національного судочинства визначається не лише внутрішніми трансформаціями правової системи, а й зовнішніми викликами, що формують нові вимоги до правосуддя.

У сучасних умовах мова йде не стільки про зміну окремих цінностей, скільки про їх переосмислення, ієрархізацію та інтеграцію у цілісну концепцію судочинства, здатну забезпечити баланс між ефективністю, справедливістю та легітимністю.

Таблиця 2. Перспективи розвитку аксіосфери судочинства

Напрям розвитку	Зміст перспективи	Очікуваний результат
Формування плюріверсальної моделі аксіосфери судочинства	Визнання множинності правових цінностей та необхідності їх узгодження в конкретній справі	Гнучке, справедливе та передбачуване правосуддя
Посилення ролі етики правосуддя	Розширення значення морально-етичних стандартів у діяльності суду	Зростання довіри до судової влади та легітимності правосуддя
Інтеграція міжнародних стандартів	Гармонізація національного судочинства зі стандартами Рада Європи та практикою Європейський суд з прав людини	Підвищення якості правосуддя та європейська правова інтеграція
Розвиток ціннісно орієнтованого процесуального права	Переорієнтація процесуальних норм із формальної законності на досягнення справедливого результату	Баланс між ефективністю та справедливістю судочинства
Зміцнення інституційної довіри до суду	Формування стійкої суспільної легітимності судової влади	Відновлення авторитету суду та підвищення рівня правової культури
Цифрова трансформація з аксіологічним контролем	Використання цифрових технологій без втрати людиноцентричної сутності правосуддя	Доступне, сучасне та безпечне правосуддя

Висновки. Аксіосфера судочинства — це цілісна, ієрархічно організована та динамічна система взаємопов'язаних правових цінностей, принципів і смислів, що визначають спрямованість, зміст і межі здійснення правосуддя, опосередковують процесуальну поведінку його суб'єктів і забезпечують узгодження між формальною нормативністю та

ідеєю справедливості. Вона охоплює фундаментальні (справедливість, верховенство права, гідність людини), процесуальні (змагальність, добросовісність, процесуальна економія, розумність строків) та інституційні (незалежність, неупередженість, довіра до суду, ефективність) цінності, які перебувають у стані постійної взаємодії.

Сучасні виклики – воєнний стан, європеїзація та цифровізація – зумовлюють трансформацію аксіосфери судочинства, посилюючи її динамічний характер. При цьому фундаментальні цінності зберігають свою стабільність, але змінюються способи їх реалізації. Аксіосфера виступає ключовим фактором формування процесуальної поведінки, впливаючи на суддівську дискрецію, поведінку учасників процесу та зміст судових рішень, залишаючи наявність низки системних дисбалансів, зокрема конфлікту між ефективністю і справедливістю, напруження між формалізмом і орієнтацією на матеріальну істину, дефіциту довіри до судової влади та ризиків інструменталізації процесуальних цінностей.

Слід зазначити, що ефективність і легітимність сучасного судочинства безпосередньо залежать від здатності аксіосфери забезпечувати баланс між різними правовими цінностями. Саме тому її розвиток має розглядатися як один із ключових напрямів удосконалення правової системи загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горобець К.В. Аксіосфера права та її компоненти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2012. 206 с.

2. Рішення Великої палати ЄСПЛ у справі Zubac v. Croatia від 05.04.2018. Заява № 40160/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-181821 (дата звернення: 27.04.2026)

3. Венгер В. М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2013. Т. 144–145. С. 49–54.

4. Leszczyński, L. (2020). Open Axiology in Judicial Interpretation of Law and Possible Misuse of Discretion. Studia Iuridica Lublinensia. vol. XXIX, 3, 2. pp. 39-54. DOI: 10.17951/sil.2020.29.3.39-54

5. Schwarz-Liebermann von Wahlendorf H.A. Éléments d'une introduction à la philosophie du droit. Collect.: Bibliothèque de philosophie du droit. V. 21 / Eisenmann Ch., Batiffol H., Villey M. (Dir.). Paris: Librairie gén. de droit et de jurisprudence, 1976. 101 p.

6. Prato, E. (2017). Justice law Technique. DOI 10.17803/2313-5395.2017.1.7.001-XXX

7. Радбрух Ґ. Елементарний курс філософії права. Філософія права / пер з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ: Тандем, 2006. С. 141–247.

8. Dziedziak, W. (2015). Axiological Basis for the Application of Law – a Perspective of the Equitable Law. Studia Iuridica Lublinensia. Vol. XXIV, 2. pp. 49-71. DOI: 10.17951/sil.2015.24.2.49

9. Васильєв С.В. Ціннісні наративи процесуального права. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2024. Випуск 3 (7). С.23-34. DOI 10.32782/cuj-2024-3-3

10. Marshall, John McClellan (2020). Examining Judicial Decision-making: An Axiological Analytical Tool. Studia Iuridica Lublinensia. vol. XXIX, 3. pp.55-65. DOI: 10.17951/sil.2020.29.3.55-65

11. Харченко М.В. Розсуд судді під час розгляду справ в адміністративному судочинстві: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2023. 208 с.

12. Pozner, Richard A. (2008). How Judges thinks. London. Cambridge, Mass., Harvard University Press. P. 40–42. URL: https://www.hup.harvard.edu/file/feeds/PDF/9780674048065_sample.pdf

13. Рішення ЄСПЛ у справі Ruiz Torija v. Spain від 09.12.1994. Application no. 18390/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57909 (дата звернення: 27.04.2026)

14. Рішення ЄСПЛ у справі Spain Hiro Balani v. Spain від 09.12.1994. Application no. 18064/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57910 (дата звернення: 27.04.2026)

15. Постанова Верховного Суду від 05.08.2020 у справі № 177/1163/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615

16. Васильєв С.В. Юридична конвергенція процесуального права України: монографія. Київ: Алерта, 2024. 392 с.

17. Подковенко. Т.О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. Юридичний вісник. 2012. № 2(23). С. 21-25.

18. Monahan, J., Skeem, J.L. (2016). Risk Assessment in Criminal Sentencing. Annual Review of Clinical Psychology. №12. Pp. 489-513. https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-021815-092945

19. Постанова Верховного Суду від 05.08.2020 у справі № 177/1163/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615 (дата звернення: 27.04.2026)

20. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: автореф. дис.…канд. політ. наук. Київ, 2010. 20 с

21. Гладій С. В. Легітимність судової влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2015. 20 с.

22. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 199/6713/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817 (дата звернення: 27.04.2026)

23. Постанова Верховного Суду від 03.03.2021 у справі № 761/27076/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95402580 (дата звернення: 27.04.2026)

Стаття надійшла до редакції 01.04.2026 Переглянуто 04.05.2026.
Стаття рекомендована до друку 21.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

S.V. VASYLIEV
Ph.D. in Law, Associate Professor
Deputy Director of the Legal Department
Kharkiv City Council
E-mail: sv.vasiliev2015@gmail.com ORCID https://orcid.org/0000-0003-3226-6981
Kharkiv, 61003, Constitution Square, 74

AXIOSPHERE OF NATIONAL JUDICIARY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

ANNOTATION. *Introduction.* The article examines the axiological dimension of national judicial proceedings through the prism of the category of the axiosphere as a holistic system of legal values that determine the content, direction and boundaries of the administration of justice. The relevance of the topic is due to transformational processes in the legal system of Ukraine, the influence of martial law and European integration processes, which require a rethinking of the value orientations of justice.

Summary of the main results of the study. It is argued that modern judicial proceedings cannot be considered exclusively as a formal and procedural activity, since its essence lies in the implementation of the fundamental values of law - justice, the rule of law, human dignity and the right to a fair trial. The theoretical and methodological principles of the axiosphere of judicial proceedings are revealed, its structure and main levels are determined: fundamental (constitutional), procedural, institutional and functional values. Particular attention is paid to the analysis of the basic values of national judicial proceedings, in particular justice, independence of the court, good faith of the participants in the process, procedural economy, trust in the judiciary and the effectiveness of justice. The impact of modern challenges - martial law, European integration processes and digitalization of judicial proceedings - on the transformation of the axiosphere of justice is investigated. Special attention is paid to the problems and imbalances of the axiosphere of national judicial proceedings, among which the conflict between efficiency and justice, excessive formalism, lack of trust in the court and the risks of instrumentalization of procedural values are highlighted.

Conclusion. The author's definition of the axiosphere of judicial proceedings is formulated as a hierarchically organized, dynamic system of interconnected legal values that ensure coordination between formal normativity and the idea of justice. The need for a transition to a value-oriented model of judicial proceedings as a condition for increasing the efficiency and legitimacy of the judiciary is substantiated.

KEY WORDS: *axiology of law, axiosphere of judicial proceedings, procedural law, judicial discretion, value system, value legitimacy of the judiciary*

REFERENCES

1. Gorobets K.V. Axiosphere of law and its components: dissertation for the degree of candidate of legal sciences. Odesa: National University «Odesa Law Academy», 2012. 206 c. (in Ukrainian)
2. The decision of the Grand Chamber of the ECHR in the case Zubac v. Croatia of 05.04.2018. Application No. 40160/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-181821 (Accessed: 27.04.2026)
3. Venger V. M. Limitations of discretionary powers as a component of the principle of the rule of law. Scientific notes of the NaUKMA. Legal sciences. 2013. Vol. 144–145. Pp. 49–54. (in Ukrainian)
4. Leszczyński, L. (2020). Open Axiology in Judicial Interpretation of Law and Possible Misuse of Discretion. Studia Iuridica Lublinensia. vol. XXIX, 3, 2. pp. 39-54. DOI: 10.17951/sil.2020.29.3.39-54
5. Schwarz-Liebermann von Wahlendorf H.A. Éléments d'une introduction à la philosophie du droit. Collect.: Bibliothèque de philosophie du droit. V. 21 / Eisenmann Ch., Batiffol H., Villey M. (Dir.). Paris: Librairie gén. de droit et de jurisprudence, 1976. 101 p.
6. Prato, E. (2017). Justice law Technique. DOI 10.17803/2313-5395.2017.1.7.001-XXX
7. Radbrukh G. Elementary course in the philosophy of law. Philosophy of law / translated from German by E. Prychepiy, V. Prykhodko. Kyiv: Tandem, 2006. pp. 141–247. (in Ukrainian)
8. Dziedziak, W. (2015). Axiological Basis for the Application of Law – a Perspective of the Equitable Law. Studia Iuridica Lublinensia. Vol. XXIV, 2. pp. 49-71. DOI: 10.17951/sil.2015.24.2.49
9. Vasyliev S.V. Value narratives of procedural law. Central Ukrainian Bulletin of Law and Public Administration. 2024. Issue 3 (7). P.23-34. DOI 10.32782/cuj-2024-3-3 (in Ukrainian)
10. Marshall, John McClellan (2020). Examining Judicial Decision-making: An Axiological Analytical Tool. Studia Iuridica Lublinensia. vol. XXIX, 3. pp.55-65. DOI: 10.17951/sil.2020.29.3.55-65
11. Kharchenko M.V. Judge's discretion during consideration of cases in administrative proceedings: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University, 2023. 208p. (in Ukrainian)
12. Pozner, Richard A. (2008). How Judges thinks. London. Cambridge, Mass., Harvard University Press. P. 40–42. URL: https://www.hup.harvard.edu/file/feeds/PDF/9780674048065_sample.pdf
13. ECHR decision in the case of Ruiz Torija v. Spain of 09.12.1994. Application no. 18390/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57909 (Accessed: 27.04.2026)
14. ECHR decision in the case of Spain Hiro Balani v. Spain of 09.12.1994. Application no. 18064/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57910 (Accessed: 27.04.2026)
15. Resolution of the Supreme Court of 08/05/2020 in case No. 177/1163/16-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615

16. Vasyliev S.V. Legal Convergence of Procedural Law of Ukraine: Monograph. Kyiv: Alerta, 2024. 392 p. (in Ukrainian)

17. Podkovenko. T.O. The principle of anthropocentrism in the context of modern legal understanding. Legal Bulletin. 2012. No. 2(23). P. 21-25. (in Ukrainian)

18. Monahan, J., Skeem, J.L. (2016). Risk Assessment in Criminal Sentencing. Annual Review of Clinical Psychology. №12. Pp. 489-513. https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-021815-092945

19. Resolution of the Supreme Court of 08/05/2020 in case No. 177/1163/16-ts.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90847615 (Accessed: 27.04.2026)

20. Mishchenko A.B. Trust as a component of the legitimation of power in the conditions of modern democracy: author's abstract of the dissertation of the candidate of political sciences. Kyiv, 2010. 20 p. (in Ukrainian)

21. Gladiy S. V. Legitimacy of the Judiciary: author's abstract of dissertation ... candidate of legal sciences. Kharkiv: Yaroslav the Wise National University of Law. 2015. 20 p. (in Ukrainian)

22. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of March 13, 2019 in case No. 199/6713/14-ts. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80854817 (Accessed: 27.04.2026)

23. Resolution of the Supreme Court of 03.03.2021 in case No. 761/27076/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95402580 (Accessed: 27.04.2026)

The article was received by the editors 01 .04.2026 The article was revised 04.05.2026
The article is recommended for printing 21.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-03
УДК 342.511:342.59(73)

ВОРОНОВА І. В.
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
E-mail: i.voronova@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0299-1026
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ІНСТИТУТ ІМПІЧМЕНТУ ПРЕЗИДЕНТА В США І В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті здійснено комплексне історико-правове та порівняльно-правове дослідження інституту імпічменту Президента в США і в Україні - конституційного механізму, що є ключовим елементом системи стримувань і противаг. Актуальність теми зумовлена активізацією застосування цього інституту у США (імпічмент Б. Клінтона у 1998 р. та двічі Д. Трампа - у 2019 та 2021 рр.), а також необхідністю вдосконалення вітчизняної моделі, передбаченої ст. 111 Конституції України.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Досліджено ґенезис інституту імпічменту в англійській правовій традиції XIV–XVIII ст. та його рецепцію у Конституції США 1787 р. Проаналізовано дебати Конституційного конвенту щодо підстав імпічменту і формули «treason, bribery, or other high Crimes and Misdemeanors». Розкрито дворівневу процесуальну модель (Палата представників - Сенат). Здійснено порівняльний аналіз вузького (криміналістичного) та широкого (політико-структурного) доктринальних підходів. Статистично проаналізовано практику застосування імпічменту до президентів - А. Джонсона (1868), Р. Ніксона (1974), Б. Клінтона (1998–1999), Д. Трампа (2019–2020, 2021), а також встановлено, що жодного президента не було усунуто з посади. Здійснено порівняння американської та української моделей з пропозиціями щодо вдосконалення ст. 111 Конституції України.

Висновок. Обґрунтовано, що інститут імпічменту в США має переважно політико-правову природу. Поріг у 2/3 голосів сенаторів виявляється нездоланним в умовах партійної поляризації, що засвідчує вбудовану в конституційний текст схильність до збереження стабільності. Українська модель має надмірно складну змішану конструкцію, яка потребує вдосконалення, зокрема, спрощення взаємодії гілок влади та допущення некримінальних підстав для імпічменту.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: імпічмент, Президент США, Президент України, Конгрес США, конституційна відповідальність, «high crimes and misdemeanors», порівняльне конституційне право, стримування і противаги.*

Як цитувати: Воронова І.В. Інститут імпічменту Президента в США і в Україні: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С. 34-50. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-03

In cites: Voronova I. V. (2026). The institute of presidential impeachment in the USA and in Ukraine: a historical and legal study. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»,* (41), P. 34-50. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-03 (in Ukrainian).

Постановка проблеми. Інститут імпічменту як особлива конституційно-правова процедура притягнення вищих посадових осіб держави до відповідальності є важливим елементом сучасного конституціоналізму. Народжений в англійській парламентській практиці XIV ст. та інкорпорований у текст Конституції США 1787 року, цей інститут пройшов тривалу еволюцію від інструменту боротьби Палати громад проти королівських міністрів до засобу конституційного захисту демократичного правопорядку від зловживань з боку глави виконавчої влади. Серед усіх правових систем світу саме американська модель імпічменту стала свого роду взірцем для численних конституційних систем, у тому числі й для України, яка імплементувала цей інститут у ст. 111 Конституції України 1996 року.

Останні три десятиліття засвідчили суттєву активізацію застосування інституту імпічменту у США. Якщо за попередні 130 років із моменту прийняття Конституції лише один президент (А. Джонсон у 1868 р.) був піддався імпічменту, то з 1998 р. по 2021 р. Палата представників Конгресу США чотири рази оголошувала імпічмент трьом президентам: Б. Клінтону у 1998 р., Д. Трампу у 2019 р. та вдруге у січні 2021 р., а у 1974 р. до завершення процедури самостійно пішов у відставку Р. Ніксон. Дослідники цього явища, зокрема М. Герхардт, К. Санстейн, Ф. Боуман констатують, що імпічмент перетворюється з «ядерної

© *Воронова І.В. 2026*
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

опції» на відносно регулярний елемент політичного протистояння, тобто обставиною, що має важливе значення для розуміння еволюції конституційного механізму в умовах зростаючої партійної поляризації. Ми живемо в епоху, коли кожна наступна президентська адміністрація породжує власну групу критиків і опонентів, що закликають до імпічменту. На думку вченого, попри надзвичайний досвід, накопичений у США за останні десятиліття, члени Конгресу, як правило, недостатньо глибоко розуміють конституційну природу та межі повноважень щодо імпічменту, генеруючи плутанину навколо цього інституту [55] .

Актуальність порівняльно-правового аналізу американської та української моделей імпічменту зумовлена низкою обставин. По-перше, саме у США накопичено найбільший в історії сучасних демократій досвід практичного застосування імпічменту до вищої посадової особи держави як із теоретичних, так і з процесуально-практичних питань, що робить американський досвід незамінним емпіричним матеріалом для порівняльних досліджень. По-друге, перший імпічмент Президента США Дональда Трампа 2019 році був безпосередньо пов'язаний з Україною. Підставою для обвинувачення стала телефонна розмова Президента США з Президентом України В. Зеленським щодо тиску з метою оголошення розслідування стосовно політичного опонента, що надає зіставленню обох моделей особливої значущості для української правничої науки. По-третє, закріплена у ст. 111 Конституції України та деталізована Законом України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» 2019 р. вітчизняна модель обґрунтовано критикується доктриною як надмірно складна й практично нереалістична, що актуалізує дослідження порівняльного потенціалу американської конструкції та вироблення пропозицій щодо вдосконалення української моделі.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика інституту імпічменту Президента США отримала ґрунтовне висвітлення у працях учених різних країн. У західній, передусім американській, правничій літературі класичними вважаються монографічні дослідження Р. Берже [1], Ч. Блека-мол. [2], М. Герхардта [3], К. Санстейна [4], Л. Трайба та Дж. Метца [5], Ф. Боумана [6], С. Катлера [7], М. Ле Бенедикта [8], В. Ренквіста [9] та Д. Кивіга [10]. Серед відомих наукових статей слід виокремити публікації Р. Міллера [11], Ч. Купера [12], Т. Гінсбурга, А. Гука та Д. Ландау [13], Е. Креспо [14], а також колективну доповідь Асоціації адвокатів Нью-Йорка 1974 р. [15]. Первинні джерела, а саме: тексти Конституції США [16], «Записки Федераліста» А. Гамільтона [17], матеріали Конституційного конвенту [18] та офіційні документи Конгресу [19–22], створюють документальну основу для будь-якого серйозного дослідження.

У сучасній порівняльно-політологічній літературі особливе місце посідає стаття М. Токатлі "Impeachment as Last Resort to Safeguard Democracy?" (Politische Vierteljahresschrift, 2024) [51], в якій уперше системно застосовано концептуальну пару "інституціоналізована довіра / інституціоналізована недовіра" до аналізу механізму усунення глави держави та здійснено порівняльний аналіз американської моделі імпічменту з конструктивним вотумом недовіри у Федеративній Республіці Німеччина (ст. 67 Основного Закону ФРН). Вагомий емпірико-кількісний внесок у вивчення імпічменту зробили К. А. Мартінез, М. Льянос та Р. Таталович у статті в журналі "Congress & the Presidency" (2022) [52]. На основі великомасштабного статистичного аналізу поведінки 2 044 конгресменів упродовж 1973–2019 рр. автори вперше системно ідентифікували ключові предиктори ініціювання імпічментних резолюцій: ідеологічна дистанція до Президента, меншинний статус партії, наявність президентського скандалу. Авторами також виокремлено подвійну функцію імпічменту: як інструменту притягнення до відповідальності (accountability) і водночас засобу політичного позиціонування (position-taking). Окремий внесок у доктринальне осмислення процесуальної природи сенатського засідання у справах про імпічмент Президента США належить Б. Вайлдеру у дослідженні "When an Impeached President is Tried by the Senate: Is it Really a Trial?" (SSRN, 2023) [53]. Автор обґрунтовує, що головування Голови Верховного Суду та присяга сенаторів є не формальностями, а юридично значущими гарантіями неупередженості, що принципово вирізняють імпічмент серед інших парламентських процедур.

У новітній правничій та політологічній науці особливе місце посідає монографія К. Вайтінгтона [55], рецензована Дж. М. Кінгом у "Political Science Quarterly" (2026). Її методологічна цінність полягає у тому, що автор свідомо відходить від захисту чи критики конкретних президентів і досліджує імпічмент абстрактно, у загальному вимірі, з метою з'ясування того, як ми повинні підходити до цього інституту у невідомому майбутньому. Ця методологічна установка є особливо цінною в порі-

вняльно-правовому контексті, оскільки дозволяє екстраполювати висновки на конституційні системи інших держав, у тому числі на вітчизняну модель. Важливий внесок до новітньої глобальної дискусії про імпічмент зробив Д. Коттер (Keele University, UK), оглядова стаття якого [54] у провідному журналі конституційного права синтезує три нещодавньо видані монографічні дослідження, а саме: Ч. Монагана про модернізацію імпічменту у Великій Британії (Routledge, 2022), а також двох колективних монографій за редакцією Ч. Монагана, М. Флайндерса та А. Гука - «British Origins and American Practice of Impeachment» (Routledge, 2024) і «Impeachment in a Global Context: Law, Politics, and Comparative Practice» (Routledge, 2024). Ця дослідницька тріада є першою в науковій літературі настільки системним оглядом порівняльного стану вивчення імпічменту, вона дозволяє ідентифікувати як усталені тези, так і принципові наукові суперечки, що пронизують весь масив доктрини.

В українській правничій науці проблематика імпічменту розглядалася як у спеціальному, так і загальному ракурсі. Фундаментальним дослідженням залишається монографія І. Кресіної, А. Коваленка та С. Балана «Інститут імпічменту: порівняльний політико-правовий аналіз» (2004) [23], у якій вперше у вітчизняній науці здійснено системне порівняння різних моделей інституту. Значний внесок у розробку проблематики зробили В. Сухонос [24], О. Бойко [25], Б. Мохончук [26], Е. Гансецька [27], Л. Кривенко [28], Г. Задорожня [29], В. Шаповал [30], О. Волощук і А. Георгіца [31], С. Серьогіна [32], Д. Бєлов [33], М. Савчин [34], В. Речицький [35]. Особливий науковий інтерес становлять спеціальні статті К. Закоморної та Д. Зал [49], присвячені порівняльному аналізу моделей імпічменту у країнах американського континенту (США, Бразилія) з пропозиціями щодо вдосконалення вітчизняної моделі, а також дослідження С. Желіховського [50], у якому імпічмент Президента США розглядається через призму політичної відповідальності глави держави.

У доктринальному плані важливу роль відіграло тлумачення, надане Конституційним Судом України (далі - КСУ) у Рішенні № 19-рп/2003 [36]. Водночас у вітчизняній науковій літературі досі не здійснювалося комплексного порівняльно-правового дослідження американської та української моделей імпічменту з детальним статистичним аналізом усіх чотирьох президентських кейсів США, актуалізацією результатів імпічментних процедур 2019 та 2021 рр. та формулюванням конкретних пропозицій щодо вдосконалення ст. 111 Конституції України з урахуванням американського досвіду.

Мета дослідження. Метою цієї статті є здійснення комплексного історико-правового та порівняльно-правового аналізу інституту імпічменту Президента в США і в Україні, зокрема, з'ясування ґенезису відповідного правового інституту та ідейних засад його закріплення у Конституції США 1787 року і рецепції в Україні у ст. 111 Конституції України 1996 року, розкриття правової природи та процесуальної моделі імпічменту в обох державах; систематизація основних доктринальних підходів до тлумачення конституційного терміна «high Crimes and Misdemeanors», узагальнення практики застосування імпічменту до президентів США з наведенням конкретних статистичних даних, комплексне порівняння американської моделі з українською конструкцією імпічменту, закріпленою у ст. 111 Конституції України та конкретизованою Законом України № 39-IX від 10 вересня 2019 р., формулювання пропозицій щодо вдосконалення вітчизняної моделі з урахуванням позитивних елементів американського досвіду. Методологічну основу дослідження становлять формально-юридичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурний, статистичний та герменевтичний методи.

Основні результати дослідження. Історико-правовий ґенезис інституту імпічменту. Термін «імпічмент» (англ. impeachment) етимологічно походить від старофранцузького empeechement – «осуд», «обвинувачення». У значенні конституційно-правової процедури він виник в Англії наприкінці XIV століття. Першим задокументованим прецедентом вважається імпічмент Вільяма Латімера у 1376 р. Суть англійської моделі полягала у тому, що Палата громад формулювала обвинувачення проти посадових осіб, насамперед королівських міністрів, а Палата лордів виконувала роль судової інстанції. Імпічмент став важливим інструментом парламентського контролю над виконавчою владою в умовах, коли традиційна королівська прерогатива унеможливлювала звичайне кримінальне переслідування високопосадовців. Останнім прецедентом англійського імпічменту стала справа лорда Мелвілла 1806 р., після цього британська парламентська практика фактично припинила застосування цієї процедури, замінивши її інститутом парламентської відповідальності уряду [3, с. 5–8; 23, с. 34–42]. Д. Коттер концептуалізує цей феномен занепаду британського імпічменту на початку XIX ст. та його «відродження» в аме-

риканській конституційній традиції через призму ширшої теоретичної тези, що імпічмент нерідко виступає «конституційним доважком» (constitutional afterthought), тобто інститутом, що вноситься до конституційного тексту під впливом конкретних політичних обставин, а потім роками або десятиліттями залишається без застосування [54]. Ця характеристика є симптоматичною не лише для британської практики, а й для конституційних систем, що запозичили імпічмент пізніше, зокрема для України, де ст. 111 Конституції України так і не була застосована на практиці впродовж майже трьох десятиліть.

Поступово саме у такий історичний момент, коли імпічмент уже втрачав значення в Англії, він отримав друге дихання на американському ґрунті. У період з 1765 по 1787 рр. більшість колоній, а згодом і штатів, передбачили у своїх конституційних документах процедури імпічменту місцевих посадових осіб. Як слушно зазначає М. Герхардт, колоніальна практика розширила підстави для імпічменту, поряд зі «злочинами» та «проступками», в конституціях штатів фігурували «maladministration» (неналежне управління) та «corruption» (корупція) [3, с. 10]. Саме цей попередній досвід і став безпосереднім підмурком для рецепції інституту у федеральну Конституцію 1787 р. У контексті історичного ґенезису С. Желіховський звертає увагу на те, що окремі дослідники вбачають ще більш ранні витоки інституту у процедурі «eisangelia» в Афінській демократії Античної Греції, коли позачергово розглядалися справи про злочини проти держави. Проте лише англійська практика XIV століття створила структурно завершену модель парламентського притягнення до відповідальності вищих посадових осіб [50, с. 156–157].

У ході роботи Філадельфійського конвенту 1787 р. питання про імпічмент обговорювалося неодноразово. 20 липня делегати Дж. Вілсон, Ч. Пінкні та Р. Морріс висловили серйозні сумніви щодо необхідності включення процедури імпічменту щодо Президента США, вважаючи, що регулярні президентські вибори самі собою становлять достатній механізм контролю. На противагу їм, Дж. Мейсон, Б. Франклін, Е. Рандольф, Дж. Медісон та інші обстоювали імпічмент як необхідну гарантію проти потенційних зловживань. Особливо показовим є виступ Б. Франкліна, який нагадав, що в історичній практиці альтернативою імпічменту завжди було вбивство, тому демократична держава повинна мати цивілізований механізм усунення неналежних правителів [18, №l. 2, с. 64–66; 4, с. 38–42].

Найсуттєвіша дискусія розгорнулася щодо формулювання підстав для імпічменту. Початково пропонувалися лише «treason and bribery» (зрада і хабарництво). 8 вересня 1787 р. Дж. Мейсон наполіг на доповненні списку терміном «maladministration», аргументуючи тим, що інакше «численні серйозні й небезпечні правопорушення» виявляться поза межами імпічменту. Однак Дж. Медісон заперечив, що «maladministration» є «настільки розпливчастим, що еквівалентний перебуванню на посаді лише за бажанням Сенату». Після цього Мейсон замінив свою пропозицію на «high Crimes and Misdemeanors», що мало чітке історичне коріння в англійському парламентському праві [18, № l. 2, с. 550; 4, с. 45–46]. Так у тексті Конституції США з'явилася формула, яка впродовж понад двох століть породжує жваві конституційно-правові дебати.

Правова природа та процесуальна модель імпічменту у Конституції США. Інститут імпічменту закріплено одразу у декількох статтях Конституції США. Центральним положенням є розділ 4 статті II: «Президент, Віце-президент та всі цивільні урядовці Сполучених Штатів усуваються з посади після імпічменту за зраду, хабарництво або інші серйозні злочини та проступки» [16]. Процесуальні аспекти регламентовані: розділом 2 статті I (Палата представників має «виключне повноваження» щодо імпічменту); розділом 3 статті I (Сенат має «виключне повноваження судити всі імпічменти»; при розгляді справи Президента головує Голова Верховного Суду США; для засудження потрібно дві третини голосів присутніх сенаторів; санкції обмежуються усуненням з посади та дискваліфікацією; на ці рішення не поширюється президентське помилування); розділом 2 пунктом 3 статті III (процес імпічменту не підпадає під вимогу суду присяжних).

А. Гамільтон охарактеризував імпічмент як «Національне розслідування» (National inquest) поведінки публічних діячів. Злочини, за які здійснюється імпічмент, «мають природу, яку з особливою точністю можна назвати політичною, оскільки вони стосуються шкоди, заподіяної безпосередньо самому суспільству» [17]. Тим самим уже з моменту заснування інституту було чітко визнано його двояку природу - одночасно юридичну (за формою процедури) і політичну (за змістом досліджуваних злочинів). Ця теза залишається наріжним каменем сучасної американської доктрини і зна-

ходить постійне підтвердження у науковому дискурсі [3, с. 103–107; 5, с. 21–25].

Розгортаючи цю двояку природу в сучасному теоретичному вимірі, М. Токатлі обґрунтовує, що розподіл влади у президентській системі США сам по собі інституціоналізує недовіру до виконавчої гілки, проте Конституція "не довіряє і власній недовірі", обмежуючи можливості Конгресу усувати Президента надзвичайно жорсткими вимогами кваліфікованої більшості [51, с. 402]. Імпічмент функціонує як ultimo ratio, тобто як крайній засіб реалізації інституціоналізованої недовіри, що активується лише тоді, коли всі інші механізми стримувань і противаг виявилися недостатніми. Ця теза дослідника додає принципово нову теоретичну рамку до традиційної гамільтоновської концепції "політичних злочинів" і пояснює, чому пороги конституційного засудження свідомо встановлені надзвичайно високими.

К. Вайтінгтон додає суттєве структурно-конституційне спостереження, Він вважає, що імпічмент є єдиним механізмом, передбаченим Конституцією США для усунення членів інших гілок влади, і саме це визначає особливе місце Конгресу в системі розподілу влади [55]. Лише Конгрес наділений повноваженням досягти виконавчих і судових посадовців, які в усьому іншому є цілком незалежними від нього. Ця конституційна монополія означає, що Конгрес як найбільш демократична гілка влади посідає вершину конституційної ієрархії. У порівняльному контексті аналогічну позицію займає і Верховна Рада України як єдиний орган, що здійснює процедуру усунення Президента за ст. 111 Конституції України.

Процедурно імпічмент складається з двох основних етапів. На першому етапі Палата представників, як правило через Юридичний комітет (House Judiciary Committee), проводить розслідування, формулює статті обвинувачення (articles of impeachment) та ухвалює кожну статтю простою більшістю голосів присутніх. На другому етапі Сенат проводить формальний судовий процес, у якому Палата представників виступає стороною обвинувачення через своїх призначених менеджерів (House Impeachment Managers), а посадова особа – стороною захисту. Сенатори приносять спеціальну присягу й виконують функцію присяжних. При розгляді справи Президента головує Голова Верховного Суду США. Для ухвалення обвинувального вироку необхідно дві третини голосів присутніх сенаторів - при повному складі Сенату це 67 голосів зі 100. Б. Вайлдер детально розкриває конституційно-правове значення цих процесуальних особливостей. Головування Голови Верховного Суду США є не лише гарантією неупередженості (з огляду на конфлікт інтересів Віцепрезидента, який у разі засудження сам стане наступником), а й принциповим підтвердженням правового, а не суто політичного характеру процесу. Присяга, яку сенатори складають перед початком засідання - "робити неупереджене правосуддя відповідно до Конституції та законів", відмінна від їхньої загальної законодавчої присяги і має характер присяги присяжного засідателя, що зобов'язує до індивідуальної неупередженості. Координація між сенаторами та сторонами захисту чи обвинувачення до або під час процесу є порушенням цієї присяги і повинна тягнути за собою дискваліфікацію[53].

Істотною особливістю американської моделі є те, що наслідки імпічменту обмежуються лише публічно-правовою сферою. Засуджений посадовець усувається з посади, а Сенат додатково може ухвалити рішення про його дискваліфікацію (заборону обіймати федеральні посади у майбутньому). Водночас імпічмент не виключає подальшого притягнення особи до кримінальної відповідальності за ті самі діяння у звичайному судовому порядку (ст. I, розд. 3, кл. 7 Конституції США). Ця конструкція суттєво відрізняє американську модель від української, у якій імпічмент може бути застосований лише за наявності ознак кримінального злочину (ст. 111 Конституції України).

Важливим уточненням процесуальної доктрини стало рішення Верховного Суду США у справі Nixon v. United States, 506 U.S. 224 (1993), у якій Верховний Суд одностайно визнав, що питання про спосіб проведення імпічментного процесу у Сенаті є «політичним питанням» (political question), яке не підпадає під судовий перегляд. Тим самим Верховний Суд США закріпив принцип юрисдикційної автономії Конгресу у питаннях імпічменту, що, однак, лише підсилює увагу до вибору сенаторами політично-доцільних рішень [37]. Отже, рішення у справі Nixon v. United States (1993) парадоксально посилило ризик перетворення сенатського засідання на квазіполітичне голосування [53]. Саме відсутність зовнішнього судового контролю робить дотримання сенаторами власної присяги та активну роль головуючого Голови Верховного Суду критично важливими внутрішніми гарантіями справедливості процесу. Коли ж ці гарантії ігноруються, то процес перетворюється не на судовий розгляд, а на реєстрацію партійних позицій, втрачаючи конституційну легітимність.

Доктринальні інтерпретації «high Crimes and Misdemeanors». Оціночний характер конституційної формули породив тривалу доктринальну дискусію, в якій можна виокремити два основні підходи. Представники вузького (криміналістичного) підходу, зокрема С. Прессер та Ч. Купер [12], обстоюють позицію, що «high Crimes and Misdemeanors» повинні тлумачитися у буквальному значенні слова «crimes», тобто лише як формальні кримінальні злочини, що мають статутну основу. Ця позиція виходить з принципу правової визначеності та процесуальних гарантій, що імпічмент не повинен перетворюватися на інструмент партійної боротьби шляхом розширювального тлумачення підстав.

Представники широкого (політико-структурного) підходу - Р. Берже [1], Ч. Блекмол. [2], Л. Трайб і Дж. Метц [5], К. Санстейн [4], М. Герхардт [3], Ф. Боуман [6], навпаки, стверджують, що «high Crimes and Misdemeanors» охоплюють значний спектр дій, які підривають конституційний лад, незалежно від формального складу злочину. Р. Берже переконливо демонструє, що в англійській парламентській практиці XIV–XVIII ст. термін «high crimes and misdemeanors» стабільно застосовувався до широкого кола зловживань владою, включно з «порушенням довіри» (breach of trust) та «неналежним виконанням офіційних обов'язків» (misconduct in office) [1, с. 60–87].

К. Санстейн застосовує системний підхід, насамперед, він наголошує, що ключем до тлумачення формули є саме конституційний контекст, тобто імпічмент не може тлумачитися у відриві від усієї конституційної конструкції. Відповідно «high crimes and misdemeanors» - це діяння, які за своєю характером «серйозно несумісні з інституціями уряду» та «істотно підривають здатність президента виконувати свої конституційні обов'язки» [4, с. 71–82]. Л. Трайб і Дж. Метц застосовують до тлумачення формули канон ejusdem generis. Оскільки «treason» і «bribery» є умисними злочинами, що безпосередньо шкодять державі, «other high crimes and misdemeanors» мають охоплювати лише співмірні за тяжкістю зловживання [5, с. 30–52].

Широко відомою залишається формула тоді ще конгресмена, а пізніше - Президента Дж. Форда, висловлена у 1970 р. під час невдалої спроби імпічменту судді Верховного Суду В. Дугласа: «impeachable offense is whatever a majority of the House of Representatives considers it to be at a given moment in history» - «злочином, що тягне імпічмент, є те, що більшість Палати представників вважає таким у певний історичний момент». Сучасна американська доктрина одностайно критикує цю формулу як таку, що зводить імпічмент до суто партійного інструменту й нехтує конституційним задумом обмеження повноважень Конгресу [4, с. 68–70; 5, с. 24]. У вітчизняній правничій літературі К. Закоморна та Д. Зал, спираючись на позицію американського дослідника П. Дж. Звіра, теж акцентують на негативних наслідках надмірно широкого тлумачення категорії «misdemeanor», яке може призвести до порушення імпічменту «з будь-яких підстав» [49, с. 167]. С. Желіховський пропонує розрізняти два концептуальні тлумачення формули «тяжкі злочини та проступки», що склалися в англійській парламентській практиці XIV–XVIII ст.: вузьке (як службовий злочин із підривом державної влади) та широке (яке виходить за межі закріпленого у нормах звичайного кримінального права) [50, с. 161].

К. Вайтінгтон пропонує концептуальний інструментарій для розрізнення легітимного та зловживального застосування імпічменту: він протиставляє партійну політику (mere partisan politics) і вищу конституційну політику (high constitutional politics) [55]. Рецензент Дж. М. Кінг підкреслює, що К. Вайтінгтон демонструє, що імпічмент справді є інструментом політики, але він має бути такою вищою конституційною політикою, яка зобов'язує обраних посадовців здійснювати відповідальне судження, від якого залежить здоров'я демократичних інституцій [55]. Ця концептуальна пара дозволяє пояснити, чому всі чотири президентські імпічментні процеси мали різний ступінь легітимності. Справа Р. Ніксона наблизилась до вищої конституційної політики, тоді як обидва процеси щодо Д. Трампа виявились переважно партійними інструментами.

У новітній доктрині поглиблення дискусії про підстави імпічменту пов'язується з виокремленням феномену «оспорюваності нормативного призначення» (contestability of normative purpose) цього інституту [54]. Дослідники фундаментально розходяться в питанні, чи слід розглядати імпічмент передусім як: (а) інструмент кримінально-правового характеру; (б) механізм конституційного захисту від зловживань у широкому сенсі; (в) засіб підтримання демократичного урядування та верховенства права. Ця тріада нормативних концепцій безпосередньо відображається в тому, як різні правові системи формулюють підстави імпічменту. Тому порівняння американської моделі («high Crimes and Misdemeanors») з

українською (лише кримінальні злочини) є, по суті, відображенням різних відповідей на це концептуальне питання.

Дослідження К. Каннінгема та У. Рьомер-Баррон, здійснене на основі корпусно-лінгвістичного аналізу англомовних текстів кінця XVIII ст., додатково підтвердило правильність широкого підходу. Вирази «high crimes» та «high misdemeanors» у мовному узусі того часу охоплювали не лише формальні кримінальні злочини, а й широкий спектр зловживань з боку посадових осіб. Автори пропонують тлумачити конституційну формулу як «other high crimes» та «other high misdemeanors», тобто два незалежні переліки, другий з яких прямо охоплює некримінальні проступки високого рівня [38].

Історична практика застосування імпічменту до президентів США: статистичний аналіз. Протягом понад 230 років дії Конституції США 1787 року Палата представників Конгресу офіційно оголошувала імпічмент трьом президентам – А. Джонсону (1868), Б. Клінтону (1998), Д. Трампу (двічі – 2019 і 2021 рр.).

Щодо Р. Ніксона Юридичний комітет Палати у липні 1974 р. ухвалив три статті обвинувачення, однак до голосування у повному складі Палати справа не дійшла через добровільну відставку Президента США. Жоден із чотирьох імпічментних процесів проти президентів не завершився засудженням у Сенаті [3, с. 136–182; 10, с. 25–48; 22; 44; 46].

Проте реальна частота спроб імпічменту значно вища. За підрахунками М. Герхардта, з 1789 р. до Палати представників було внесено понад шістдесят резолюцій про імпічмент президентів [3, с. 156]. Більшість цих резолюцій мали виключно демонстраційний характер і не отримували підтримки Палати.

Варто зазначити, що близько 30 разів Юридичний комітет Палати представників формулював статті імпічменту, які не були ухвалені більшістю нижньої палати, такі спроби здійснювалися, зокрема, щодо Президента Г. Гувера (1933 р.), Президента Г. Трумена (1952 р.), двічі щодо Президента Р. Рейгана (1983 і 1985 рр.) та двічі щодо Президента Дж. Буша-ст. (1991 р.).

У червні 2008 р. заява про імпічмент щодо Президента Дж. Буша-мол. містила 35 пунктів обвинувачення, зокрема, стосовно введення країни в оману у зв'язку з розв'язанням війни в Іраку [50, с. 170–171]. Загальна ж кількість посадових осіб, щодо яких Палата представників здійснила імпічмент за всю історію США, становить близько 21 особи, з яких 8 було засуджено Сенатом, усі засуджені є федеральними суддями [22]. Саме ця статистика ілюструє суттєву різницю в застосуванні імпічменту до «політичних» (президент, віцепрезидент, міністри) та «неполітичних» (судді) посадових осіб, тоді як судді досить регулярно отримують засудження у Сенаті, усунення президента виявляється політично нереалістичним у розстановці сил, що передбачає кваліфіковану більшість.

Емпіричний аналіз К. А. Мартінеса, М. Льянос та Р. Таталовича на матеріалі поведінки 2 044 конгресменів упродовж 1973–2019 рр. встановив три ключові предиктори ініціювання імпічментних резолюцій у Палаті представників. Ідеологічна дистанція між законодавцем і Президентом, опозиційний статус партії конгресмена та факт президентського скандалу [52, с. 210–218].

Показово, що дослідники не виявили статистично значущого впливу таких традиційно очікуваних чинників, як поділений уряд (divided government), президентський рейтинг схвалення чи макроекономічні показники. Уявляється, що ця контрінтуїтивна знахідка змінює усталену логіку, що імпічментна активність визначається передусім ідеологічною дистанцією та конкретними скандалами, а не загальним станом виконавчо-законодавчих відносин.

Першим в історії США президентським імпічментом стала справа Ендрю Джонсона 1868 р., який виник на ґрунті гострого конфлікту між Президентом-демократом (який отримав посаду після вбивства А. Лінкольна) та «радикальними республіканцями» в Конгресі щодо політики післявоєнної Реконструкції Півдня.

Безпосереднім приводом стала спроба Е. Джонсона звільнити військового міністра Е. Стентона, що, на думку Конгресу, порушувало Tenure of Office Act 1867 р. Палата представників 24 лютого 1868 р. голосами 126:47 ухвалила резолюцію про імпічмент; 2–3 березня 1868 р. затверджено 11 статей обвинувачення. Процес у Сенаті тривав з 5 березня по 26 травня 1868 р. під головуванням Голови Верховного Суду С. Чейза. Голосування по ст. XI (16 травня) дало 35:19 за засудження; аналогічним було голосування по ст. II і III (26 травня). Для засудження бракувало одного голосу.

Вирішальну роль відіграла позиція семи сенаторів-республіканців («recusants»), які голосували проти засудження, побоюючись надмірного посилення Конгресу на шкоду конституційному балансу [8, с. 92–180; 9, с. 214–235; 41; 42; 43].

Таблиця 1. Імпічмент Ендрю Джонсона (1868 р.)

Етап процедури	Результат	Дата
Палата представників - резолюція про імпічмент	126:47 «за»	24 лютого 1868 р.
Сенат - голосування по ст. XI	35:19 «за засудження»	16 травня 1868 р.
Сенат - голосування по ст. II і III	35:19 «за засудження»	26 травня 1868 р.
Бракувало для засудження	**1 голос**	-

Складено автором на основі офіційних матеріалів Палати представників [42], Сенату США [41], Бібліотеки Конгресу [43] та монографії М. Ле Бенедикта [8,с. 92–180].

Вотергейтська справа 1972–1974 рр. стала, попри відсутність формального завершення імпічментної процедури, найбільш впливовим прецедентом для формування сучасного американського розуміння інституту. Розслідування Юридичного комітету Палати представників (очолюваного П. Родіно), проведене в 1974 р., ухвалило три статті обвинувачення проти Р. Ніксона: I - перешкоджання правосуддю (голосування 27:11 від 27 липня 1974 р.); II - зловживання владою (28:10 від 29 липня); III - непокора законним вимогам Конгресу (21:17 від 30 липня). Ухваленню сприяло рішення Верховного Суду США від 24 липня 1974 р. у справі United States v. Nixon, 418 U.S. 683 (1974), яке зобов'язало Президента передати прокурору Л. Джаворскі аудіозаписи розмов з Овального кабінету. Публікація 5 серпня 1974 р. так званої «smoking gun tape» від 23 червня 1972 р. остаточно підтвердила причетність Президента до обструкції правосуддя. Президент Р. Ніксон пішов у відставку 9 серпня 1974 р., це єдиний такий випадок в історії США. Згодом, 8 вересня 1974 р., Президент Дж. Форд ухвалив повне й безумовне помилування Р. Ніксона за всі злочини, що могли бути ним вчинені під час перебування на посаді [7, с. 412–558; 3, с. 158–164; 21; 44; 45]. Так, М. Токатлі концептуалізує цей прецедент через поняття "тіньового ефекту" (shadow effect). Навіть не будучи формально завершеним голосуванням у Палаті представників, сама загроза усунення виявилася достатнім чинником зміни поведінки Президента [51, с. 407]. На думку дослідника, саме такий превентивний вплив є справжньою функцією ефективного механізму інституціоналізованої недовіри: не статистичні випадки реальних усунень, а здатність інституту дисциплінувати поведінку глави виконавчої влади самим фактом свого існування. Імпічмент Білла Клінтона 1998–1999 рр. був безпосередньо пов'язаний з так званим «скандалом М. Левінські». Незалежний прокурор К. Стар встановив факт лжесвідчення Президента США Б. Клінтона під присягою у цивільній справі П. Джонс про сексуальні домагання та у показаннях великому журі. 19 грудня 1998 р. Палата представників ухвалила дві з чотирьох запропонованих статей обвинувачення: ст. I (лжесвідчення перед великим журі - 228:206) та ст. III (перешкоджання правосуддю - 221:212). Судовий процес у Сенаті під головуванням Голови Верховного Суду У. Ренквіста завершився 12 лютого 1999 р. голосуванням 45:55 по ст. I та 50:50 по ст. III - у жодному випадку не досягнуто навіть простої більшості, не кажучи про необхідні 67 голосів. Усі 45 сенаторів-демократів та (відповідно) 10 і 5 сенаторів-республіканців голосували за виправдання. Цей кейс класично ілюструє так звану «substantiality requirement» - доктринальну вимогу, за якою імпічмент допустимий лише за серйозні зловживання, прямо несумісні з інституціями державного управління: більшість Сенату визнала, що вчинене Б. Клінтоном лжесвідчення, хоча і є формальним злочином, не становить посягання на конституційний устрій [11, с. 728; 3, с. 168–175; 46; 47; 48]. Варто зазначити, що справа Б. Клінтона є класичним прикладом домінування функції позиціонування (position-taking) над функцією притягнення до відповідальності [52, с. 215–217]. Серед 31 республіканського співспонсора резолюції про імпічмент 1998 р. переважали конгресмени з чіткою ідеологічною дистанцією від Б. Клінтона, тоді як помірні республіканці виявляли суттєво меншу активність. Цей патерн свідчить, що ініціювання процедури мало насамперед демонстративно-електоральне значення для республіканської більшості 105-го Конгресу, без реалістичних очікувань щодо засудження у Сенаті.

Таблиця 2. Імпічмент Білла Клінтона (1998–1999 рр.)

Етап / стаття обвинувачення	Результат	Дата
Палата - ст. I (лжесвідчення перед великим журі)	228:206 «за»	19 грудня 1998 р.
Палата - ст. III (перешкоджання правосуддю)	221:212 «за»	19 грудня 1998 р.
Сенат - ст. I	45:55 «за засудження»	12 лютого 1999 р.
Сенат - ст. III	50:50 «за засудження»	12 лютого 1999 р.
Необхідно було для засудження	**67 голосів «за»**	-

Складено автором на основі офіційних матеріалів Бібліотеки Конгресу [46], тлумачного коментаря до Конституції США [47], аналітичних матеріалів Міллер-Центру Університету Вірджинії [48] та монографії М. Герхардта [3, с. 168–175].

Перший імпічмент Д. Трампа 2019–2020 рр. становить особливий інтерес для української правничої науки, оскільки його фактичною підставою стала телефонна розмова Президента США з Президентом України В. Зеленським від 25 липня 2019 р. Сутність обвинувачення в тому, що Д. Трамп нібито заблокував військову допомогу Україні обсягом 400 млн доларів США з метою тиску на українську владу для оголошення розслідування стосовно Г. Байдена (сина демократичного опонента Дж. Байдена) та безпідставної «української версії» втручання у вибори 2016 р. Процедура розпочалася 24 вересня 2019 р. за ініціативи спікерки Палати представників Н. Пелосі. 18 грудня 2019 р. Палата ухвалила дві статті обвинувачення: ст. I - зловживання владою (230:197) та ст. II - перешкоджання Конгресу (229:198).

Судовий процес у Сенаті, який головував Голова Верховного Суду Дж. Робертс, завершився 5 лютого 2020 р. голосуванням 48:52 по ст. I та 47:53 по ст. II. Важливою особливістю цього кейсу стало голосування сенатора-республіканця М. Ромні «за засудження» по ст. I - перший в історії США випадок, коли сенатор-представник партії Президента голосував «за» імпічмент цього Президента [19; 3, с. 231–247].

Дж. М. Кінг нагадує, що після оголошення розслідування щодо імпічменту Д. Трампа у 2019 р. Президент охарактеризував процедуру як партійне "полювання на відьом" (partisan witch hunt), рівнозначне спробі державного перевороту [55]. Коли імпічмент перетворюється на звичайний інструмент партійного протистояння, він неминуче сприймається не як конституційний захід, а як нелегітимна атака. Проблема не в тому, що імпічмент є політикою, він завжди є нею за своєю природою, а в тому, що він перестає бути вищою конституційною політикою, підпорядкованою захисту демократичного устрою [55].

Таблиця 3. Перший імпічмент Дональда Трампа (2019–2020 рр.)

Етап / стаття обвинувачення	Результат	Дата
Палата - ст. I (зловживання владою)	230:197 «за»	18 грудня 2019 р.
Палата - ст. II (перешкоджання Конгресу)	229:198 «за»	18 грудня 2019 р.
Сенат - ст. I	48:52 «за засудження»	5 лютого 2020 р.
Сенат - ст. II	47:53 «за засудження»	5 лютого 2020 р.

Складено автором на основі тексту Резолюції Палати представників H. Res. 755 (116-й Конгрес, 2019) [19], офіційних матеріалів Конгресу США [22] та монографії М. Герхардта [с, р. 231–247].

Другий імпічмент Д. Трампа у січні 2021 р. став унікальним в історії Сполучених Штатів Америки одразу з кількох підстав. По-перше, Д. Трамп став першим Президентом, до

якого імпічмент застосовувався двічі впродовж одного президентського терміну. По-друге, це був перший імпічментний процес у Сенаті проти колишнього президента: голосування у Сенаті 13 лютого 2021 р. відбулося вже після завершення президентських повноважень Д. Трампа (20 січня 2021 р.). По-третє, підставою стала беззаперечна подія - штурм прихильниками Д. Трампа будівлі Капітолію 6 січня 2021 р., спрямований на перешкоджання сертифікації Конгресом результатів президентських виборів. Палата представників 13 січня 2021 р. голосами 232:197 (з них 10 голосів - від Республіканської партії) ухвалила єдину статтю обвинувачення - «підбурювання до заколоту» (incitement of insurrection). Голосування у Сенаті дало результат 57:43 «за засудження», що є найбільшою підтримкою засудження в історії президентських імпічментів. Серед сенаторів, які проголосували «за», було 7 республіканців (Р. Бер, Б. Кессіді, С. Коллінз, Л. Мурковскі, М. Ромні, Б. Сассі, П. Тумі), тобто рекордна партійна дезертирція. Однак бракувало ще 10 голосів для досягнення необхідних 67 [20; 3, с. 264–280].

Другий імпічмент Д. Трампа має принципово нову правову природу. На відміну від класичного усунення з посади як відкликання довіри, цей процес мав на меті постійну декларацію недовіри, тобто недопущення особи до будь-яких публічних посад у майбутньому [51, с. 410–411]. Значна частина сенаторів-республіканців, незважаючи на особисту переконаність у провині Д. Трампа, проголосувала за виправдання, побоюючись радикалізованої виборчої бази власної партії. Це свідчить про "патологізацію" інструменту: наростаюча партійна поляризація перетворює імпічмент із засобу захисту демократії на театр партійного протистояння [51, с. 411–412].

Б. Вайлдер вказує на принципову процесуальну аномалію другого сенатського процесу, оскільки голосування відбулося після завершення президентських повноважень Д. Трампа (20 січня 2021 р.), Голова Верховного Суду Дж. Робертс відмовився головувати тому що на його думку президентського імпічменту в конституційному розумінні вже не існувало. Замість нього головував Президент pro tempore Сенату П. Лі, який згодом сам проголосував за виправдання [53]. Відсутність головування Голови Верховного Суду підірвала легітимність процесу як справжнього судового засідання, перетворивши його на суто політичний акт, що можна визначити симптом системної деградації інституту.

Таблиця 4. Другий імпічмент Дональда Трампа (2021 р.)

Етап / стаття обвинувачення	Результат	Дата
Палата - єдина ст. (підбурювання до заколоту)	232:197 «за»	13 січня 2021 р.
Сенат - голосування про засудження	57:43 «за засудження»	13 лютого 2021 р.
Бракувало для засудження	**10 голосів**	-

Складено автором на основі тексту Резолюції Палати представників H. Res. 24 (117-й Конгрес, 2021) [20], офіційних матеріалів Бібліотеки Конгресу [22] та монографії М. Герхардта [3, с. 264–280].

Узагальнюючи статистичні дані чотирьох президентських імпічментів, можна виявити стабільну закономірність. Жоден із процесів не завершився необхідною кваліфікованою більшістю у дві третини голосів у Сенаті. Одностайне виправдання А. Джонсона, Б. Клінтона та двократне виправдання Д. Трампа, а також добровільна відставка Р. Ніксона до формального голосування у Палаті представників, усі ці результати свідчать про те, що закладений у Конституції США поріг у 67 голосів сенаторів (при 100 членах Сенату) практично недосяжний в умовах сучасної партійної поляризації. Як зазначають Л. Трайб і Дж. Метц, імпічмент перетворився на «найпотужнішу зброю у політичному арсеналі, за винятком громадянської війни», однак саме її потужність робить практичне застосування надто політично дорогим [5, с. 7].

К. А. Мартінез, М. Льянос та Р. Таталович, узагальнюючи аналіз чотирьох президентських скандалів (Вотергейт, "Іран-контрас", справа Клінтон-Левінські, справа Трамп-Україна), формулюють принциповий висновок про те, що наявність резонансного скандалу є необхідною, але недостатньою умовою ефективності імпічменту [52, с. 218–219]. Ключовою додатковою умовою є перero-

стання скандалу в масову суспільну реакцію, що руйнує партійну ідентифікацію частини виборців і законодавців президентської партії, саме це сталося у справі Р. Ніксона, але не відбулося ані у справі Б. Клінтона, ані в обох справах Д. Трампа.

Можна визначити цю закономірність у концепції "подвійного ефекту" партійної поляризації. Вона одночасно полегшує ініціювання імпічменту (опозиційна партія охоче застосовує цей інструмент) і унеможливлює його успішне завершення (партія Президента голосує блоком проти засудження) [51, с. 413]. У результаті вже без того слабка інституціоналізована недовіра у президентській системі США додатково деградує, не отримуючи інституційного компенсатора, на відміну від парламентських систем, де аналогічну функцію виконує конструктивний вотум недовіри (зокрема у ФРН).

К. Вайтінгтон пропонує нормативний стандарт – концепцію стратегічного мислення вздовж ігрового дерева (thinking down the game tree). Члени Конгресу перед ініціюванням процедури мають реалістично оцінювати не лише правові підстави, а й імовірність отримання необхідних голосів у Палаті і Сенаті та суспільну реакцію [55]. Якщо ці показники вкрай несприятливі, то це не означає автоматичної відмови від процедури, однак вимагає усвідомленості щодо мети ініціювання: чи переслідується реальне усунення, чи лише позиціонування. Ця вимога реалізму і самоусвідомленості корелює з висновками К. А. Мартінеса, М. Льянос та Р. Таталовича [52] про подвійну функцію імпічментних ініціатив.

У новітній порівняльно-правовій літературі [54] запропонована концептуальна рамка «глобального картографування» імпічментних процесів, яка дозволяє системно порівнювати механізми усунення глави держави у країнах, де імпічмент є центральним конституційним процесом (США, Південна Корея, Бразилія), і там, де він залишається латентним або нефункціональним інститутом. США займають у цій глобальній карті особливе місце: вони є найбагатшою за прецедентами системою, проте саме на їхньому прикладі найбільш наочно видно, як дворівневий конституційний поріг (проста більшість у Палаті + 2/3 у Сенаті) перетворює інститут на реалістичний лише за надзвичайних обставин.

Аналізуючи узагальнену картину президентських імпічментів, С. Желіховський пропонує класифікацію негідної поведінки глави держави США, що підпадає під підстави імпічменту, за трьома категоріями: 1) перевищення конституційних меж своїх повноважень на шкоду іншій гілці влади; 2) злісне порушення встановленого порядку правління, що перешкоджає здійсненню функцій державних установ; 3) використання службового становища в особистих цілях або для досягнення результатів, не пов'язаних зі службовою діяльністю [50, с. 172]. Ця класифікація корелює із доктринальними позиціями Л. Трайба, Дж. Метца та М. Герхардта і може бути успішно застосована й для аналізу моделей інших держав.

Порівняльно-правовий аспект: імпічмент у США та Україні. Український інститут імпічменту, закріплений у ст. 111 Конституції України 1996 р., значною мірою сформувався під впливом американської моделі, однак має низку істотних відмінностей, які роблять його унікальним. Основні процедурні параметри такі. Процедура ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (226 народних депутатів), створюється спеціальна тимчасова слідча комісія з участю спеціального прокурора і спеціальних слідчих. Обвинувачення ухвалюється двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (300 народних депутатів). Обов'язковим є висновок Конституційного Суду України про додержання конституційної процедури та висновок Верховного Суду про наявність у діяннях ознак державної зради або іншого злочину. Остаточне рішення про усунення ухвалюється трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради (338 народних депутатів) [39].

КСУ у Рішенні № 19-рп/2003 від 10 грудня 2003 р., «імпічмент у системі конституційних інститутів за своєю правовою природою є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парламент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста» [36]. Цей висновок КСУ, по-перше, чітко позиціонує вітчизняний імпічмент як конституційний, а не кримінальний, процес; по-друге, прив'язує застосування процедури саме до факту вчинення злочину.

І. Кресіна, А. Коваленко та С. Балан виділяють дві основні світові моделі імпічменту – «кримінально-правову» (коли для застосування процедури необхідна наявність складу кримінального злочину) та «політичну» (коли підставою можуть бути політичні проступки, порушення Конституції, невиконання обов'язків тощо) [23]. Українська модель належить до першої категорії, тоді як американська характеризується М. Герхардтом та

іншими авторами як «змішана», з формальним вимагом «high Crimes and Misdemeanors», однак реально тлумачиться широко. Б. Мохончук пропонує більш детальну класифікацію моделей імпічменту за суб'єктом ухвалення рішення (парламентська, судова, змішана), за процесуальною моделлю (одноетапна, двоетапна) та за підставою (кримінальна, політична, змішана) [26].

У контексті порівняльного аналізу показовою є типологія моделей єдності державної влади, запропонована В. В. Сухоносом: абсолютно-доцентрова, відносно-доцентрова, відносно-відцентрова, паралельна та фрагментарна [24, с. 30–35]. За цією класифікацією США являють класичний приклад відносно-відцентрової моделі, де конституційний механізм розподілу влади між Президентом і Конгресом передбачає взаємне стримування, а імпічмент є крайнім засобом цього стримування. Натомість Україна, зважаючи на залучення до процедури імпічменту одразу трьох органів - Верховної Ради України, КСУ та Верховного Суду (ВС), тяжіє до паралельної або змішаної моделі, в якій множинність інституціональних акторів значно ускладнює практичну реалізацію конституційної відповідальності Президента України. Е. Гансецька аргументовано характеризує українську модель як «об'єднання двох різних моделей, які існують у світі паралельно одна одній», та констатує її практичну нереалістичність через «надмірно складну процедуру» [27, с. 43]. Дійсно, українська конструкція передбачає одночасно обов'язкове залучення двох найвищих судових органів (КСУ та ВС), що значно ускладнює процедуру порівняно з американською моделлю, де судова гілка влади у процесі бере участь лише через головування Голови ВС. Ще суттєвішою відмінністю є вимога кваліфікованої більшості у 3/4 Верховної Ради (у США - 2/3 Сенату). Показовим є те, що за 29 років існування ст. 111 Конституції України імпічментна процедура жодного разу не була застосована до логічного завершення, незважаючи на спроби в 2004 та 2014 рр.

У зв'язку з цим К. Закоморна та Д. Зал пропонують низку напрямів удосконалення вітчизняної моделі: по-перше, зменшити необхідну кількість голосів народних депутатів для усунення Президента України з поста з 3/4 до 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України, оскільки надання главі держави «механізмів захисту більш значущих, аніж Основному закону держави», суперечить принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), адже зміни до самої Конституції, за загальним правилом, приймаються кваліфікованою більшістю у 2/3; по-друге, запровадити механізми безпосередньої демократії через затвердження рішення про усунення Президента всеукраїнським референдумом; по-третє, розглянути можливість доповнення підстав імпічменту некримінальними діяннями - порушенням Президентом присяги та кримінальними проступками [49, с. 167–168].

Прийняття Закону України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» від 10 вересня 2019 р. № 39-IX [40] переважно закріпило процесуальний порядок проведення імпічменту, однак зміст ст. 111 Конституції України у матеріальному аспекті практично не змінився, що дало підстави окремим дослідникам критикувати вказаний Закон за «фасадність» [49, с. 165].

Водночас порівняння дає змогу виявити не лише відмінності, а й спільні риси обох моделей. По-перше, як американська, так і українська конструкція виходять з політико-правового характеру інституту, в обох випадках рішення ухвалюється представницьким (політичним) органом.

По-друге, обидві системи характеризуються високим порогом для засудження (2/3 у США, 3/4 в Україні), що відображає спільне розуміння імпічменту як надзвичайного засобу.

По-третє, в обох країнах практика показує, що реальне усунення Президента через імпічмент залишається нездійсненним у разі збереження партійної єдності - що, з одного боку, гарантує політичну стабільність, а з іншого - створює простір для безкарного зловживання владою [5, с. 147–156; 23, с. 113–142].

Принципово важливою для порівняльного аналізу є теза К. Вайтінгтона про те, що повноваження щодо імпічменту занадто важливі, щоб залишати їх виключно юристам [55].

Оскільки імпічмент є елементом ширшої системи стримувань і противаг, яка є системою фундаментально політичною, то члени законодавчого органу повинні оцінювати його не лише з позицій правової допустимості, а й з позицій конституційної доцільності та стратегічної ефективності. Ця настанова є безпосередньо застосовною до України.

Труднощі з реалізацією ст. 111 Конституції України пов'язані не тільки з надмірно складною правовою конструкцією, а й із відсутністю в парламентській практиці культури відповідального стратегічного мислення стосовно конституційної відповідальності глави держави як самостійної цінності, відмінної від партійного конфлікту.

Висновки. Проведене комплексне історико-правове та порівняльно-правове дослідження дозволяє сформулювати декілька узагальнюючих положень. По-перше, інститути імпічменту Президента США і Президента України за своєю юридичною природою є позасудовими конституційними процесами політико-правового характеру. Цей висновок ґрунтується як на доктринальних позиціях «батьків-засновників» американської Конституції, зокрема, А. Гамільтона в «Записках Федераліста» № 65) так і на сучасній американській доктрині (М. Герхардт, К. Санстейн, Л. Трайб, Д. Коттер), і повністю кореспондує з висновком КСУ щодо вітчизняної моделі (Рішення № 19-рп/2003). По-друге, оціночний характер конституційної формули «high Crimes and Misdemeanors» можна розглядати як продуктивний компроміс між потребою у формальній визначеності та необхідністю адаптації інституту до різноманітних ситуацій зловживання владою. Широкий підхід до тлумачення цієї формули, який переважає в сучасній американській доктрині, видається обґрунтованим як історично, так і структурно-логічно. Натомість, українська модель фактично зберігає вузький (криміналістичний) підхід, вимагаючи для імпічменту наявності саме ознак кримінального злочину, що суттєво звужує практичну застосовність інституту. По-третє, статистичний аналіз чотирьох президентських імпічментних процедур у США (А. Джонсон, Р. Ніксон, Б. Клінтон, Д. Трамп - двічі) демонструє, що поріг у дві третини голосів сенаторів в умовах партійної поляризації практично недосяжний. Це, з одного боку, забезпечує політичну стабільність, з іншого – створює ризик «безкарності» глав держав, підтверджений, зокрема, у справі Б. Клінтона та обох справах Д. Трампа. Аналогічну закономірність демонструє й український досвід. За 29 років дії ст. 111 Конституції України імпічментна процедура жодного разу не була доведена до логічного завершення, навіть за наявності спроб її ініціювання. По-четверте, українська модель імпічменту, попри очевидний вплив американського прикладу, характеризується надмірною складністю процесуальної конструкції (обов'язкове залучення одразу двох найвищих судових органів – КСУ та ВС; трирівнева система голосувань у парламенті; поріг у 3/4 голосів Верховної Ради України), що об'єктивно унеможливлює її практичне застосування.

На нашу думку, удосконалення ст. 111 Конституції України має здійснюватися з урахуванням американського досвіду, зокрема, доцільно: (а) переглянути співвідношення між політичною та юридичною складовими процедури, посиливши політико-правову природу інституту; (б) спростити взаємодію між законодавчою та судовою гілками влади за американським зразком; (в) розглянути можливість допущення конституційно-правових (не лише кримінально-правових) підстав для імпічменту, включивши до їх переліку порушення Президентом України присяги та кримінальні проступки.

Перспективами подальших наукових досліджень можуть стати глибокий порівняльний аналіз американської моделі з моделями Південної Кореї (де у 2016–2017 рр. імпічментна процедура щодо Президента Пак Кин Хе була доведена до логічного завершення з усуненням з посади); Бразилії (успішне усунення Президента Д. Руссефф у 2016 р.); Литви (усунення Президента Р. Паксаса у 2004 р.) з метою вироблення універсальної моделі імпічменту для сучасних демократій. Окремої уваги заслуговує також перевірка гіпотези про вплив партійної поляризації на ефективність імпічментних процедур та розробка правових механізмів, які б забезпечували деполітизацію процесу. Окремої уваги заслуговують також перспективні напрями, що виходять за межі американського та українського досвіду: по-перше, аналіз імпічменту в міжнародних та наднаціональних організаціях (зокрема механізмів відповідальності членів Європейської комісії та суддів Суду ЄС), що є потенційно значущим для євроінтеграційного виміру конституційного права України; по-друге, гендерний вимір імпічменту - питання про специфічні наслідки процедур усунення для жінок-очільниць держав як принципово нова і малодосліджена дослідницька лінза; по-третє, методологічний перехід від суто американоцентричного до глобального порівняльного аналізу як необхідна умова сучасної науки про імпічмент.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Berger R. Impeachment: The Constitutional Problems. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1973. 345 p.
2. Black C. L., Jr. Impeachment: A Handbook. New Haven : Yale University Press, 1974. 96 p.
3. Gerhardt M. J. The Federal Impeachment Process: A Constitutional and Historical Analysis. 3rd ed. Chicago : University of Chicago Press, 2019. 312 p. DOI: https://doi.org/10.7208/chicago/9780226554976.001.0001
4. Sunstein C. R. Impeachment: A Citizen's Guide. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2017. 199 p. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctv24w657h

5. Tribe L. H., Matz J. To End a Presidency: The Power of Impeachment. New York : Basic Books, 2018. 304 p.

6. Bowman F. O. III. High Crimes and Misdemeanors: A History of Impeachment for the Age of Trump. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 432 p. doi: https://doi.org/10.1017/9781108646239

7. Kutler S. I. The Wars of Watergate: The Last Crisis of Richard Nixon. New York : W. W. Norton, 1990. 672 p.

8. Les Benedict M. The Impeachment and Trial of Andrew Johnson. New York : W. W. Norton, 1973. 212 p.

9. Rehnquist W. H. Grand Inquests: The Historic Impeachments of Justice Samuel Chase and President Andrew Johnson. New York : William Morrow, 1992. 304 p.

10. Kyvig D. E. The Age of Impeachment: American Constitutional Culture Since 1960. Lawrence : University Press of Kansas, 2008. 472 p.

11. Miller R. K. Presidential Sanctuaries After the Clinton Sex Scandals. Harvard Journal of Law & Public Policy. 1999. Vol. 22. P. 647–734.

12. Cooper C. J. A Perjurer in the White House?: The Constitutional Case for Perjury and Obstruction of Justice as High Crimes and Misdemeanors. Harvard Journal of Law & Public Policy. 1999. Vol. 22. P. 619–645.

13. Ginsburg T., Huq A. Z., Landau D. The Comparative Constitutional Law of Presidential Impeachment. The University of Chicago Law Review. 2021. Vol. 88, No. 1. P. 81–165. DOI: https://doi.org/10.2307/26978438

14. Crespo A. M. Impeachment as Punishment. Harvard Law & Policy Review. 2019. Vol. 13. P. 581–612. DOI: https://doi.org/ 10.2139/ssrn.3364958

15. The Law of Presidential Impeachment: Report by the Committee on Federal Legislation. New York City Bar Association, 1974. URL: https://www.nycbar.org/wp-content/uploads/2023/05/the_law_of_presidential_impeachment_1974.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

16. The Constitution of the United States. 1787. URL: https://constitution.congress.gov (дата звернення: 15.04.2026).

17. Hamilton A. The Federalist No. 65 and No. 66. The Federalist Papers. 1788. URL: https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/fed.asp (дата звернення: 15.04.2026).

18. Farrand M. (ed.). The Records of the Federal Convention of 1787. Vols. 1–3. New Haven : Yale University Press, 1911.

19. H. Res. 755 (116th Congress, 2019). Impeaching Donald John Trump, President of the United States, for high crimes and misdemeanors. URL: https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/755 (дата звернення: 15.04.2026).

20. H. Res. 24 (117th Congress, 2021). Impeaching Donald John Trump, President of the United States, for high crimes and misdemeanors. URL: https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/24/text (дата звернення: 15.04.2026).

21. Impeachment of Richard M. Nixon, President of the United States. H. R. Rep. №. 93-1305, 93rd Cong., 2nd Sess. 1974.

22. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment (дата звернення: 15.04.2026).

23. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Інститут імпічменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юридична думка, 2004. 173 с.

24. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві: монографія. Суми ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. 339 с.

25.Бойко О.В. Імпічмент (конституційна процедура і політична практика). Економіка. Фінанси. Право. 1999. № 4. С.26-29.

26. Мохончук Б. С. Щодо питання про класифікацію існуючих моделей імпічменту (теоретичний аспект). Форум права : електрон. наук. фах. вид. 2011. № 4. С. 500–504. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/11757 (дата звернення: 15.04.2026).

27. Гансецька Е. В. Особливості вітчизняної моделі інституту імпічменту глави держави. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 42–45. DOI: https://doi.org/10.32782/392240

28. Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави. Віче. 2003. № 3. С. 3–18.

29. Задорожня Г. В. Доктринальні дослідження правового статусу глави держави: історико-правовий екскурс. Адміністративне право і процес. 2014. № 3 (9). С. 172 – 181.

30. Шаповал В.М. Імпічмент. Юридична енциклопедія: у 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 2: Д-Й. 1999. 768 с.

31. Конституційне право зарубіжних країн : навч.-метод. комплекс / О. Т. Волощук, А. З. Георгіца ; за заг. ред. А. З. Георгіці ; М-во освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. 2010. 224 с.

32. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Харків : Ксилон, 2001. 280 с.

33.Бєлов Д.М. Інститут імпічменту президента в країнах СНД (порівняльно-правовий аналіз). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 3. Ужгород: “Ліра”, 2004. С. 46-49.

34. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

35. Речицький В. В. Неформальний конституціоналізм : юрид. есе. Харків : Права людини, 2018. 353 с.

36. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) від 10 грудня 2003 р. № 19-рп/2003. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/525-impichment (дата звернення: 15.04.2026).

37. Nixon v. United States, 506 U.S. 224 (1993). U.S. Supreme Court.

38. Cunningham C. D., Römer-Barron U. Impeachment Can Be Based on Non-Criminal Misconduct: Corpus-Linguistic Analysis of 'High Crimes and Misdemeanors'. Georgia State University Law Review. 2023. URL: https://readingroom.law.gsu.edu/faculty_pub/3725/ (дата звернення: 15.04.2026).

39. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (дата звернення: 15.04.2026).

40. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент): Закон України від 10 вересня 2019 р. № 39-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20 (дата звернення: 15.04.2026).

41. Impeachment Trial of President Andrew Johnson, 1868. United States Senate. URL: https://www.senate.gov/about/powers-procedures/impeachment/impeachment-johnson.htm (дата звернення: 15.04.2026).

42. The Impeachment of President Andrew Johnson. U.S. House of Representatives: History, Art & Archives. URL: https://history.house.gov/Historical-Highlights/1851-1900/The-impeachment-of-President-Andrew-Johnson/ (дата звернення: 15.04.2026).

43. President Andrew Johnson and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-4/ALDE_00000692/ (дата звернення: 15.04.2026).

44. Richard Nixon. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment/richard-nixon (дата звернення: 15.04.2026).

45. President Richard Nixon and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-7/ALDE_00000695/ (дата звернення: 15.04.2026).

46. William J. Clinton. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment/bill-clinton (дата звернення: 15.04.2026).

47. President Bill Clinton and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-8/ALDE_00000696/ (дата звернення: 15.04.2026).

48. The Clinton Impeachment and Its Fallout. Miller Center, University of Virginia. URL: https://millercenter.org/the-presidency/impeachment/clinton-impeachment-and-its-fallout (дата звернення: 15.04.2026).

49. Закоморна К., Зал Д. Імпічмент у системі стримувань і противаг: досвід країн американського континенту. Підприємство, господарство і право. 2020. № 5. С. 164–170. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.29

50. Желіховський С. В. Імпічмент як інститут політичної відповідальності Президента Сполучених Штатів Америки. Проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць. 2020. № 17. С. 154–178.

51. Tokatlı M. Impeachment as Last Resort to Safeguard Democracy? Removing the Head of Government in Different Institutional Settings. Politische Vierteljahresschrift. 2024. Vol. 65. P. 395–415. DOI: https://doi.org/10.1007/s11615-023-00488-w

52. Martínez C. A., Llanos M., Tatalovich R. Impeaching the President: Mapping the Political Landscape in the House of Representatives. Congress & the Presidency. 2022. Vol. 49, No. 2. P. 200–229. DOI: https://doi.org/10.1080/07343469.2021.1934186

53. Wilder B. When an Impeached President is Tried by the Senate: Is it Really a Trial? SSRN. 2023. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4560120 (дата звернення: 15.04.2026). DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.4560120

54. Cotter J. Impeachment: Contention, neglect, and ways forward. International Journal of Constitutional Law. 2025. Vol. 23, No. 3. P. 979–991. DOI: https://doi.org/10.1093/icon/moaf058

55. King J. M. The Impeachment Power: The Law, Politics, and Purpose of an Extraordinary Constitutional Tool by Keith E. Whittington. Political Science Quarterly. 2026. Vol. 141, No. 1. P. 190–191. DOI: https://doi.org/10.1093/psquar/qqaf146

Згідно з рекомендаціями Комітету з етики наукових публікацій (COPE) «Інструменти авторства та штучного інтелекту» повідомляю, що під час написання статті були застосовані інструменти ШІ (Gemini3), зокрема для редагування тексту, перевірки граматики, перекладу анотацій, перевірки англійської мови, структурування списку використаних джерел, підготовки

Стаття надійшла до редакції 05.03.2026 Переглянуто 08.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 03.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

I. V. VORONOVA
PhD (Law), Senior Researcher,
Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines
E-mail: i.voronova@karazin.ua ORCID: https//orcid.org/0000-0002-6206-7281
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

THE INSTITUTE OF PRESIDENTIAL IMPEACHMENT IN THE USA AND IN UKRAINE: A HISTORICAL AND LEGAL STUDY

ANNOTATION: *Introduction.* The article provides a comprehensive historical-legal and comparative-legal study of the institute of presidential impeachment in the USA and in Ukraine - a constitutional mechanism forming a key element of the checks and balances system. The topic is relevant given the activation of impeachment in the US (proceedings against B. Clinton in 1998 and twice against D. Trump - in 2019 and 2021), the adoption in Ukraine of the Law «On the Special Procedure for Removal of the President from Office» (2019), and the need to improve the domestic model under Article 111 of the Constitution.

Summary of the main results of the study. The genesis of impeachment in the English legal tradition (14th–18th centuries) and its reception in the US Constitution of 1787 is examined. The Constitutional Convention debates on the formula «treason, bribery, or other high Crimes and Misdemeanors» are analyzed. The two-level procedural model (House of Representatives - Senate) and its features are revealed. A comparative analysis of narrow (criminal) and broad (political-structural) doctrinal approaches is carried out. The practice of applying impeachment to presidents - A. Johnson (1868), R. Nixon (1974), B. Clinton (1998–1999), D. Trump (2019–2020, 2021) - is statistically analyzed; no president was removed from office. The US and Ukrainian models are compared and proposals for improving Article 111 of the Constitution of Ukraine are formulated.

Conclusion. Impeachment in the US has a predominantly political-legal rather than purely criminal-legal nature. The two-thirds Senate supermajority proves insurmountable under partisan polarization, reflecting a constitutional pref-

erence for stability. The Ukrainian model is an overly complex mixed structure requiring reform: simplifying legislative–judicial interaction and admitting non-criminal grounds for impeachment.

KEY WORDS: *impeachment, President of the United States, President of Ukraine, US Congress, constitutional responsibility, «high crimes and misdemeanors», comparative constitutional law, checks and balances.*

REFERENCES

1. Berger, R. (1973). Impeachment: The Constitutional Problems. Cambridge, MA: Harvard University Press. 345 p.

2. Black, C. L., Jr. (1974). Impeachment: A Handbook. New Haven: Yale University Press. 96 p.

3. Gerhardt, M. J. (2019). The Federal Impeachment Process: A Constitutional and Historical Analysis (3rd ed.). Chicago: University of Chicago Press. URL: https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/F/bo36366573.html (accessed: 15.04.2026).

4. Sunstein, C. R. (2017). Impeachment: A Citizen's Guide. Cambridge, MA: Harvard University Press. 199 p. DOI: https://doi.org/10.4159/9780674975552

5. Tribe, L. H., & Matz, J. (2018). To End a Presidency: The Power of Impeachment. New York: Basic Books. 304 p.

6. Bowman, F. O., III. (2019). High Crimes and Misdemeanors: A History of Impeachment for the Age of Trump. Cambridge: Cambridge University Press. 432 p.

7. Kutler, S. I. (1990). The Wars of Watergate: The Last Crisis of Richard Nixon. New York: W. W. Norton. 672 p.

8. Les Benedict, M. (1973). The Impeachment and Trial of Andrew Johnson. New York: W. W. Norton. 212 p.

9. Rehnquist, W. H. (1992). Grand Inquests: The Historic Impeachments of Justice Samuel Chase and President Andrew Johnson. New York: William Morrow. 304 p.

10. Kyvig, D. E. (2008). The Age of Impeachment: American Constitutional Culture Since 1960. Lawrence: University Press of Kansas. 472 p.

11. Miller, R. K. (1999). Presidential Sanctuaries After the Clinton Sex Scandals. Harvard Journal of Law & Public Policy, 22, 647–734.

12. Cooper, C. J. (1999). A Perjurer in the White House?: The Constitutional Case for Perjury and Obstruction of Justice as High Crimes and Misdemeanors. Harvard Journal of Law & Public Policy, 22, 619–645.

13. Ginsburg, T., Huq, A. Z., & Landau, D. (2021). The Comparative Constitutional Law of Presidential Impeachment. The University of Chicago Law Review, 88(1), 81–165. URL: https://lawreview.uchicago.edu/print-archive/comparative-constitutional-law-presidential-impeachment (accessed: 15.04.2026).

14. Crespo, A. M. (2019). Impeachment as Punishment. Harvard Law & Policy Review, 13, 581–612.

15. The Law of Presidential Impeachment: Report by the Committee on Federal Legislation. (1974). New York City Bar Association. URL: https://www.nycbar.org/wp-content/uploads/2023/05/the_law_of_presidential_impeachment_1974.pdf (accessed: 15.04.2026).

16. The Constitution of the United States. (1787). URL: https://constitution.congress.gov (accessed: 15.04.2026).

17. Hamilton, A. (1788). The Federalist No. 65 and No. 66. In The Federalist Papers. URL: https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/fed.asp (accessed: 15.04.2026).

18. Farrand, M. (Ed.). (1911). The Records of the Federal Convention of 1787 (Vols. 1–3). New Haven: Yale University Press.

19. H. Res. 755 (116th Congress, 2019). Impeaching Donald John Trump, President of the United States, for high crimes and misdemeanors. URL: https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/755 (accessed: 15.04.2026).

20. H. Res. 24 (117th Congress, 2021). Impeaching Donald John Trump, President of the United States, for high crimes and misdemeanors. URL: https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-resolution/24/text (accessed: 15.04.2026).

21. Impeachment of Richard M. Nixon, President of the United States. H. R. Rep. No. 93-1305, 93rd Cong., 2nd Sess. (1974).

22. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment (accessed: 15.04.2026).

23. Kresina, I. O., Kovalenko, A. A., & Balan, S. V. (2004). Instytut impichmentu: Porivnialnyi polityko-pravovyi analiz [Institute of Impeachment: A Comparative Political and Legal Analysis]. Kyiv: Yurydychna dumka. 173 p. (in Ukrainian).

24. Sukhonos, V. V. (2011). Instytut hlavy derzhavy v konstytutsiinomu pravi [The Institute of the Head of State in Constitutional Law]: monograph. Sumy: UABS NBU. 339 p. (in Ukrainian).

25. Boiko, O. V. (1999). Impichment (konstytutsiina protsedura i politychna praktyka) [Impeachment (Constitutional Procedure and Political Practice)]. Ekonomika. Finansy. Pravo, 4, 26–29. (in Ukrainian).

26. Mokhonchuk, B. S. (2011). Shchodo pytannia pro klasyfikatsiiu isnuiuchykh modelei impichmentu (teoretychnyi aspekt) [On the Classification of Existing Models of Impeachment (Theoretical Aspect)]. Forum Prava, 4, 500–504. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/11757 (accessed: 15.04.2026). (in Ukrainian).

27. Hansetska, E. V. (2022). Osoblyvosti vitchyznianoi modeli instytutu impichmentu hlavy derzhavy [Features of the Domestic Model of the Institute of Impeachment of the Head of State]. Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii, 1, 42–45. DOI: https://doi.org/10.32782/392240. (in Ukrainian).

28. Kryvenko, L. (2003). Konstytutsiina vidpovidalnist hlavy derzhavy [Constitutional Responsibility of the Head of State]. Viche, 3, 3–18. (in Ukrainian).

29. Zadorozhnia, H. V. (2014). Doktrinalni doslidzhennia pravovoho statusu hlavy derzhavy: istoryko-pravovyi ekskurs [Doctrinal Studies of the Legal Status of the Head of State: A Historical and Legal Review]. Administratyvne pravo i protses, 3(9), 172–181. (in Ukrainian).

30. Shapoval, V. M. (1999). Impichment [Impeachment]. In Yu. S. Shemshuchenko (Ed.), Yurydychna entsyklopediia [Legal Encyclopedia] (Vol. 2: D–Y). Kyiv: Ukr. entsykl. (in Ukrainian).

31. Voloshchuk, O. T., & Heorhitsa, A. Z. (2010). Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain [Constitutional Law of Foreign Countries]: educational and methodological complex. Chernivtsi: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. 224 p. (in Ukrainian).

32. Serohina, S. H. (2001). Teoretychno-pravovi ta orhanizatsiini zasady funktsionuvannia instytutu prezydentstva v Ukraini [Theoretical, Legal and Organizational Principles of the Functioning of the Presidential Institution in Ukraine]. Kharkiv: Kseylon. 280 p. (in Ukrainian).

33. Bielov, D. M. (2004). Instytut impichmentu prezydenta v krainakh SND (porivnialno-pravovyi analiz) [The Institute of Presidential Impeachment in CIS Countries (Comparative Legal Analysis)]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo, 3, 46–49. (in Ukrainian).

34. Savchyn, M. V. (2019). Porivnialne konstytutsiine pravo [Comparative Constitutional Law]: study guide. Kyiv: Yurinkom Inter. 328 p. (in Ukrainian).

35. Rechytskyi, V. V. (2018). Neformalnyi konstytutsionalizm [Informal Constitutionalism]. Kharkiv: Prava liudyny. 353 p. (in Ukrainian).

36. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional appeal of 47 People's Deputies of Ukraine on the official interpretation of Part 1 of Article 105, Part 1 of Article 111 of the Constitution of Ukraine (the case regarding the immunity and impeachment of the President of Ukraine) of December 10, 2003, No. 19-rp/2003. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/525-impichment (accessed: 15.04.2026). (in Ukrainian).

37. Nixon v. United States, 506 U.S. 224 (1993). U.S. Supreme Court.

38. Cunningham, C. D., & Römer-Barron, U. (2023). Impeachment Can Be Based on Non-Criminal Misconduct: Corpus-Linguistic Analysis of 'High Crimes and Misdemeanors'. Georgia State University Law Review. URL: https://readingroom.law.gsu.edu/faculty_pub/3725/ (accessed: 15.04.2026).

39. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine], adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996. URL: https://www.president.gov.ua/documents/constitution (accessed: 15.04.2026). (in Ukrainian).

40. Pro osoblyvu protseduru usunennia Prezydenta Ukrainy z posta (impichment) [On the Special Procedure for Removal of the President of Ukraine from Office (Impeachment)]: Law of Ukraine of September 10, 2019, No. 39-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20 (accessed: 15.04.2026). (in Ukrainian).

41. Impeachment Trial of President Andrew Johnson, 1868. United States Senate. URL: https://www.senate.gov/about/powers-procedures/impeachment/impeachment-johnson.htm (accessed: 15.04.2026).

42. The Impeachment of President Andrew Johnson. U.S. House of Representatives: History, Art & Archives. URL: https://history.house.gov/Historical-Highlights/1851-1900/The-impeachment-of-President-Andrew-Johnson/ (accessed: 15.04.2026).

43. President Andrew Johnson and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-4/ALDE_00000692/ (accessed: 15.04.2026).

44. Richard Nixon. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment/richard-nixon (accessed: 15.04.2026).

45. President Richard Nixon and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-7/ALDE_00000695/ (accessed: 15.04.2026).

46. William J. Clinton. Federal Impeachment Research Guide. Library of Congress. URL: https://guides.loc.gov/federal-impeachment/bill-clinton (accessed: 15.04.2026).

47. President Bill Clinton and Impeachable Offenses. Constitution Annotated. Library of Congress. URL: https://constitution.congress.gov/browse/essay/artII-S4-4-8/ALDE_00000696/ (accessed: 15.04.2026).

48. The Clinton Impeachment and Its Fallout. Miller Center, University of Virginia. URL: https://millercenter.org/the-presidency/impeachment/clinton-impeachment-and-its-fallout (accessed: 15.04.2026).

49. Zakomorna, K., & Zal, D. (2020). Impichment u systemi strymuvan i protyvah: dosvid krain amerykanskoho kontynentu [Impeachment in the System of Checks and Balances: Experience of the Countries of the American Continent]. Pidpryiemstvo, hospodarstvo i pravo, 5, 164–170. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.29. (in Ukrainian).

50. Zhelikhovskyi, S. V. (2020). Impichment yak instytut politychnoi vidpovidalnosti Prezydenta Spoluchenykh Shtativ Ameryky [Impeachment as an Institution of Political Responsibility of the President of the United States of America]. Problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats, 17, 154–178. (in Ukrainian).

51. Tokatlı, M. (2024). Impeachment as Last Resort to Safeguard Democracy? Removing the Head of Government in Different Institutional Settings. Politische Vierteljahresschrift, 65, 395–415. DOI: https://doi.org/10.1007/s11615-023-00488-w

52. Martínez, C. A., Llanos, M., & Tatalovich, R. (2022). Impeaching the President: Mapping the Political Landscape in the House of Representatives. Congress & the Presidency, 49(2), 200–229. DOI: https://doi.org/10.1080/07343469.2021.1934186

53. Wilder, B. (2023). When an Impeached President is Tried by the Senate: Is it Really a Trial? SSRN. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4560120 (accessed: 15.04.2026). DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.4560120

54. Cotter, J. (2025). Impeachment: Contention, neglect, and ways forward. International Journal of Constitutional Law, 23(3), 979–991. DOI: https://doi.org/10.1093/icon/moaf058

55. King, J. M. (2026). The Impeachment Power: The Law, Politics, and Purpose of an Extraordinary Constitutional Tool by Keith E. Whittington. Political Science Quarterly, 141(1), 190–191. DOI: https://doi.org/10.1093/psquar/qqaf146

In accordance with the recommendations of the Committee on Publication Ethics (COPE) regarding "Authorship and Artificial Intelligence," I hereby declare that AI tools (Gemini3) were used during the writing of this article, specifically for text editing, grammar checking, abstract translation, English language checking, structuring the list of references, and preparing the REFERENCES section.

The article was received by the editors 05.03.2026 The article was revised 08.04.2026
The article is recommended for printing 03.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-04
УДК: 340.15:347.79(460.23)"1258"

ГАВРИЛЕНКО О. А.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5554-4919
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

РЕНЬОВ Є. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
E-mail: renov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5791-0548
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВІ ТА КОРПОРАТИВНІ ЗАСАДИ МОРСЬКОГО ПРАВА У БАРСЕЛОНСЬКОМУ МОРСЬКОМУ КОДЕКСІ 1258 РОКУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена дослідженню публічно-правових і корпоративних засад морського права у Барселонському морському кодексі 1258 р. Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення ранніх кодифікацій морського права Середземномор'я як підґрунтя формування європейської правової традиції lex maritima. Барселонський кодекс постає як один із перших системних актів, що поєднав королівську нормотворчу волю з нормотворчою ініціативою професійної морської корпорації, заклавши модель взаємодії публічної влади та приватно-корпоративного регулювання. Метою статті є з'ясування правової природи кодексу, аналіз його інституційної структури та визначення його місця в еволюції європейського морського права. Джерельну базу становлять оригінальний текст кодексу, його переклади та пізніші морські статути Середземномор'я. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні історико-правового, порівняльно-правового та інституційного підходів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті доведено, що ухвалення кодексу було безпосередньо пов'язане з морською експансією Арагонської Корони та політикою королівської влади, спрямованою на правове впорядкування торговельно-морської діяльності. Кодекс має подвійний характер: як акт санкціонованого корпоративного права він поєднує імперативні приписи публічного характеру з нормами внутрішньої організації морської громади. Проаналізовано нормативну структуру документа, що включає правила щодо статусу капітана, правового становища моряків, функцій присяжного писаря та механізмів контрактної фіксації. Встановлено, що кодекс передбачає розвинену систему дисциплінарної та майнової відповідальності, а також регламентує безпекові аспекти мореплавства, включно з озброєнням суден і поведінкою в умовах ризику. Особливу увагу приділено інституту «компанії» як формі торговельного партнерства та принципу корпоративної солідарності, що забезпечував колективну відповідальність і взаємну підтримку учасників морського підприємства. Досліджено інституційний механізм управління на борту через систему прокторів і делеговану «суднову юрисдикцію», яка функціонувала в межах королівського суверенітету. Обґрунтовано, що санкційна система кодексу відображає фіскальне партнерство між Короною та морською корпорацією через розподіл штрафів.

Висновки. Барселонський морський кодекс 1258 р. репрезентує ранню модель синтезу публічно-правового та корпоративного регулювання, у якій королівська влада легітимує та інституціоналізує норми професійної морської спільноти. Документ заклав підвалини формування середземноморської правової традиції морського права та вплинув на подальший розвиток європейських морських статутів. Його значення полягає у виробленні ефективних механізмів поєднання державного контролю, приватної ініціативи та колективної відповідальності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з порівняльним аналізом Барселонського кодексу з італійськими та ганзейськими морськими статутами з метою виявлення спільних і відмінних рис становлення європейського морського права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Барселонський морський кодекс 1258 р., морське право, корпоративне право, публічно-правове регулювання, середземноморська правова традиція, морські корпорації.*

Як цитувати: Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Публічно-правові та корпоративні засади морського права у Барселонському морському кодексі 1258 року. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 51-63. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-04

In cites: O. A. Havrylenko, I. V. Renov (2026)Public law and corporate foundations of maritime law in the Barcelona Maritime Code of 1258. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 51-63. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-04 (in Ukrainian)

© Гавриленко О. А., Реньов Є. В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Постановка проблеми. Розвиток морської торгівлі у Середземноморському регіоні в XII–XIII ст. зумовив формування стійких нормативних моделей регулювання судноплавства, торговельних партнерств, відповідальності капітана й екіпажу, а також процедур вирішення конфліктів. Ранні кодифікації морського права стали відповіддю на зростання інтенсивності міжнародного обміну, ускладнення договірних конструкцій та підвищення ризиків морських перевезень. У цьому контексті дослідження джерел, що фіксують перехід від звичаєвого до писаного морського права, має принципове значення для реконструкції ґенези європейської правової традиції lex maritima.

Аналіз таких актів дозволяє простежити механізми інституціоналізації морської спільноти, співвідношення публічної влади та корпоративної автономії, а також еволюцію договірних форм у сфері морської торгівлі.

Помітне місце серед цих пам'яток займає підписаний королем Яковом I Арагонським (Завойовником) Барселонський морський кодекс. Цей акт відображає специфіку правового розвитку середньовічної Каталонії як частини Арагонської Корони та одного з провідних морських центрів Західного Середземномор'я. Кодекс 1258 р. поєднав елементи королівської нормативної санкції та нормотворчої ініціативи морської корпорації Барселони, заклавши модель співрегулювання, у якій публічно-правові й приватно-правові засади функціонували у взаємодії.

У системі європейського морського права цей документ посідає проміжне, але концептуально важливе місце між локальними морськими звичаями та пізнішими узагальнюючими збірниками, що кодифікували середземноморську торговельну практику.

Аналіз досліджень і публікацій. Безперечно, питання становлення основ морського права в добу середньовіччя неодноразово, широко чи побіжно, висвітлювалися як у зарубіжній, так і в вітчизняній історіографії. Серед найвідоміших можна назвати праці Т. Парсонса [1], А. Прока [2], Дж. Редді [3], Ф.Р. Сенборна [4], О. В. Буткевич [5], О. А. Гавриленка [6], В. Ешбурнера [7] В. Тетлі [8] та ін. Водночас, спеціальні історико-правові розвідки щодо правового регулювання морського права в Каталонії та, зокрема дослідження такої пам'ятки як Барселонський морський кодекс 1258 р. науковцями до цього часу не здійснювалися.

Джерельну базу дослідження становить автентичний латиномовний текст Барселонського морського кодексу 1258 року [9], а також його сучасний англомовний переклад [10].

Метою статті є здійснення історико-юридичного аналізу Барселонського морського кодексу 1258 року для визначення його правової природи, інституційної структури та значення для формування середньовічного морського права. Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких завдань: з'ясувати історико-політичні передумови ухвалення кодексу; визначити його нормативну структуру та характер правового регулювання; проаналізувати правовий статус основних суб'єктів морських правовідносин (капітана, моряків, купців, корпоративних органів); окреслити місце кодексу у розвитку середземноморської та загальноєвропейської морсько-правової традиції.

Виклад основного матеріалу.

1. Історико-політичний контекст ухвалення кодексу.

XIII століття стало періодом активної геополітичної трансформації Західного Середземномор'я. У цей час Арагонська Корона з континентального політичного утворення поступово перетворюється на потужну морську державу з виразною експансіоністською стратегією. Ключову роль у цьому процесі відіграв король Яків I Арагонський (Завойовник, Хайме I), правління якого (1213–1276 рр.) позначене територіальним розширенням, консолідацією королівської влади та інституціональним зміцненням морської політики [11].

Внаслідок завоювання Балеарських островів (1229–1235 рр.) та Валенсії (1238 р.) Арагонська Корона отримала стратегічні опорні пункти у Середземному морі, що забезпечили контроль над ключовими торговельними маршрутами між Іберійським півостровом, Північною Африкою та італійськими містами [12].

Морська експансія мала не лише військовий, але й виразний економічний вимір: зростання обсягів торгівлі, ускладнення морських перевезень і розвиток партнерських торговельних структур об'єктивно потребували нормативної уніфікації правовідносин [13].

Таким чином, кодифікація морських звичаїв виступила інструментом стабілізації торговельного середовища в умовах зростаючої мобільності капіталів і товарів.

У цьому процесі провідне місце посідала Барселона – головний порт і комерційний центр Каталонії. Місто стало вузловим пунктом транзитної торгівлі між Західним Середземномор'ям і внутрішніми регіонами Арагонської Корони. Розвинена інфраструктура пор-

ту, наявність організованої морської громади та усталені торговельні звичаї [14, с. 259-301] сприяли формуванню професійної корпорації моряків і купців, здатної до саморегуляції. Саме в цьому середовищі визріла потреба у формалізації норм, що регулювали дисципліну на борту, порядок укладення угод, відповідальність за втрату вантажу та взаємодію між капітаном і пайовиками.

Важливою ознакою Барселонського морського кодексу 1258 року стало його санкціонування королівською владою. Норми, сформовані в середовищі барселонських «чесних людей моря», набули загальнообов'язкового характеру лише після їх затвердження монархом. Такий механізм свідчить про державну легітимацію корпоративного права через акт суверенної влади. Королівська санкція забезпечувала примусовість виконання приписів, інтегрувала морське право до системи публічної юрисдикції та водночас зберігала автономію професійної спільноти у виробленні змісту норм.

Сказане надає підстави зазначити, що ухвалення Барселонського морського кодексу слід розглядати як результат взаємодії двох чинників: стратегічної морської політики Арагонської Корони та інституційної зрілості барселонської торговельно-морської корпорації. Кодекс став правовим інструментом, що відобразив нову стадію державності – перехід від ситуативного регулювання до структурованої нормативної системи, покликаної забезпечити стабільність і передбачуваність морської торгівлі в умовах розширення середземноморського впливу Арагонської монархії.

Однією з характерних рис правового устрою середньовічної Каталонії була наявність професійних корпорацій, наділених елементами внутрішнього самоврядування та нормативної ініціативи. У тексті Барселонського морського кодексу згадується спільнота так званих «honesti homines maris Barchinonae» («чесних людей моря Барселони»), яку можна кваліфікувати як корпоративно організовану професійну групу моряків і купців.

Йдеться не про випадкове об'єднання осіб, а про усталену морську громаду з власними звичаями, нормами дисципліни та механізмами внутрішнього контролю. Ця спільнота виступає не лише адресатом правового регулювання, а й активним суб'єктом нормотворення.

Кодекс прямо вказує, що його положення були укладені «за порадою і постановленням чесних людей моря», що засвідчує наявність корпоративної правотворчості. Таким чином, морська громада функціонувала як автономний регулятивний осередок, здатний виробляти обов'язкові правила поведінки в межах професійної діяльності.

Водночас автономія цієї корпорації не була абсолютною. Вона існувала в межах публічної юрисдикції Арагонської Корони та набувала загальнообов'язкового характеру лише після санкціонування монархом. Королівська санкція забезпечувала інтеграцію корпоративних норм у систему публічного права, надаючи їм примусової сили та підпорядковуючи їх королівській владі.

Таким чином, формується модель співвідношення двох начал: по-перше – королівської юрисдикції як джерела верховної легітимності та примусу; по-друге – корпоративної автономії як джерела спеціалізованого регулювання морських відносин. Це співвідношення не має характеру конфлікту; навпаки, воно демонструє синтез публічної та приватної нормативності. Корона визнає компетентність професійної спільноти у сфері морської практики, але залишає за собою право остаточного затвердження та контролю виконання норм.

Показовим є й механізм делегування владних повноважень. У преамбулі кодексу згадується Якоб Груні (Jacobus Gruni) як особа, що діяла за дорученням короля у процесі укладення та впровадження норм [9, с. 25]. Це свідчить про використання інституту королівських представників для координації між центральною владою та міською морською громадою.

Крім того, на кожному судні передбачалося обрання двох прокторів, яким делегувалися управлінські й квазісудові повноваження щодо вирішення спорів та контролю дисципліни на борту. Інститут прокторів (Ст. 21) демонструє внутрішню інституціоналізацію влади в межах морської корпорації [9, с. 30].

Вони діяли колегіально, ухвалювали рішення разом із радниками та здійснювали управління «від імені короля», що поєднувало корпоративну автономію з делегованою державною владою. Таким чином, на борту судна формувався своєрідний мікро-рівень юрисдикції, який функціонував як автономна, але легітимована Короною правова структура.

Отже, Барселонський морський кодекс 1258 року відображає складну модель публічно-корпоративного співрегулювання, у якій морська громада виступає суб'єктом правотворчості й самоврядування, а Корона – гарантом легітимності та примусовості норм. Така модель стала важливим етапом інституційного розвитку середньовічного морського права та

передумовою подальшої кодифікації середземноморської торговельної практики [15].

2. Правова природа Барселонського морського кодексу.

Правова природа Барселонського морського кодексу визначається його подвійною нормативною генезою: з одного боку, він постає як результат ініціативи професійної морської громади Барселони, з іншого – як акт, що набуває юридичної сили виключно через королівське затвердження. Така конструкція дозволяє кваліфікувати кодекс як форму санкціонованого корпоративного права, інтегрованого у систему публічної юрисдикції Арагонської Корони [16].

Текст документа прямо вказує, що норми були укладені «за порадою чесних людей моря» та оформлені за дорученням короля. Це означає, що первинний нормативний матеріал мав звичаєве та професійно-практичне походження. Морська громада, спираючись на усталені правила судноплавства, дисципліни й торговельного партнерства, здійснила їх формалізацію у вигляді письмового статуту. Однак сам по собі цей статут не мав би загальнообов'язкового характеру без королівської санкції.

Затвердження норм монархом перетворювало їх із внутрішньокорпоративних правил на юридично обов'язкові приписи, виконання яких гарантувалося державною владою. Таким чином, кодекс не є ані суто королівським ордонансом, ані автономним актом приватної асоціації; він становить синтез обох начал – професійної автономії та суверенної санкції. У цьому аспекті документ демонструє характерну для середньовічного права модель «інкорпорації звичаю» через акт вищої влади.

За своєю формою та змістом кодекс має виразний статутний характер. Його норми структуровані у вигляді конкретних приписів, що регулюють поведінку визначених суб'єктів (капітанів, прокторів, рядових моряків тощо), встановлюють санкції за порушення та передбачають процедури забезпечення виконання. Статутність виявляється у чіткій імперативності формулювань, казуїстичному викладі норм і детальному регламентуванні дисциплінарних та майнових аспектів морської діяльності. Такий підхід свідчить про прагнення до уніфікації практики та мінімізації правової невизначеності у сфері підвищеного ризику.

Окрему увагу привертає положення щодо тривалості дії кодексу: норми мають застосовуватися «доти, доки це буде до вподоби нам і чесним людям моря Барселони» («as long as it shall please us…») [10]. Це формулювання відображає середньовічне розуміння нормативної стабільності як похідної від волі суверена. Водночас згадка про згоду морської громади засвідчує, що чинність акту залежить не лише від королівської волі, але й від збереження корпоративного консенсусу. Таким чином, тривалість дії кодексу визначається подвійною легітимацією – державною та професійною.

Структура кодексу вирізняється чіткою регламентацією обов'язків суб'єктів морських правовідносин, деталізованим санкційним механізмом та специфічною моделлю розподілу стягнень. Документ побудований у формі послідовних статей, що мають імперативний характер і спрямовані на забезпечення дисципліни, безпеки та стабільності торговельного обороту.

Кодекс містить розгорнуту систему імперативних приписів, які визначають обов'язки капітана, екіпажу та інших учасників морської діяльності. Норми сформульовані категорично («повинен», «не має права», «зобов'язаний») і не передбачають диспозитивності. Капітан зобов'язаний залишатися на борту до повного розвантаження судна, забезпечувати достатній запас продовольства, приймати до команди лише належно озброєних моряків та дотримуватися встановлених правил безпеки.

Моряки, зі свого боку, повинні складати присягу, виконувати накази капітана, не залишати судно без дозволу та брати участь у його захисті. Таким чином, регулювання має дисциплінарний характер і спрямоване на підтримання ієрархічної організації морської служби.

3. Організація морської служби та дисциплінарний режим.

Центральне місце у системі норм Барселонського морського кодексу посідає капітан (patronus navis), як й є носієм управлінської та частково судової влади на борту судна. Його правовий статус поєднує елементи представника власників судна, керівника екіпажу та гаранта безпеки торговельної операції. Водночас обсяг його повноважень урівноважується чітко визначеними обов'язками, невиконання яких тягне грошові санкції та обов'язок відшкодування шкоди.

Одним із ключових приписів є заборона залишати судно до повного розвантаження вантажу та приведення його у безпечний стан. Капітан не має права самовільно сходити на берег, доки судно не звільнене від товару й баласту та належним чином пришвартоване (Ст. 1) [9 с. 26]. Така норма має подвійне призначення: по-перше, вона гарантує збереження майна купців у момент найбільшої вразливості

(під час стоянки в порту); по-друге, вона закріплює персональну відповідальність капітана за технічний стан судна. Навіть у разі негоди або форс-мажорних обставин кодекс визначає порядок його поведінки, обмежуючи можливість ухилення від управління судном.

Другим важливим обов'язком є забезпечення судна необхідним запасом продовольства. Капітан зобов'язаний перед відплиттям мати певну кількість харчів і води, достатню для автономного плавання протягом установленого строку (Ст. 20) [9, с. 29-30].

Ця вимога має не лише господарський, а й публічно-безпековий характер: нестача продовольства могла спричинити конфлікти, втрату дисципліни або вимушене відхилення від маршруту. Отже, норма спрямована на запобігання ризикам, пов'язаним із неналежною підготовкою рейсу, і відображає прагнення до стандартизації мінімальних умов морської експедиції.

Особливо показовим є інститут матеріальної відповідальності капітана за шкоду, заподіяну купцям. У разі порушення встановлених правил або недбалості, що призвела до втрати чи пошкодження вантажу, капітан зобов'язаний відшкодувати збитки (Ст. 1, 9) [9, с. 26, 28] поряд зі сплатою штрафу.

Таким чином, його відповідальність має змішаний характер: публічно-правовий (штраф на користь Корони та морської громади) і приватно-правовий (компенсація майнових втрат). Це свідчить про високий рівень персоналізації обов'язків та про розуміння капітана як особи, котрій довіряють, на яку покладається збереження чужого майна.

В сукупності зазначені приписи формують дисциплінарну модель управління судном, у якій капітан виступає центральною владною фігурою, але водночас перебуває під жорстким нормативним контролем.

Його статус визначається не лише владними повноваженнями, а й підвищеним стандартом відповідальності. Така конструкція відображає загальну логіку середньовічного морського права: концентрація управління поєднується з посиленою майновою та дисциплінарною відповідальністю як гарантією стабільності торговельного обігу.

У системі регулювання, закріпленій у Барселонському морському кодексі, моряки виступають не лише як наймані працівники, а як учасники професійної спільноти з визначеним колом обов'язків і гарантій. Їхній правовий статус поєднує елементи трудового, військового та корпоративного підпорядкування, що відповідає змішаній – торговельно-військовій – природі середньовічного мореплавства [17].

Передусім служба мала виразний присяжний характер. Кожен моряк був зобов'язаний скласти присягу капітанові (Ст. 8) [9, с. 28], підтверджуючи готовність сумлінно охороняти судно, спорядження, купців і вантаж як на морі, так і на суші. Присяга виконувала функцію правового та морального зв'язку між членом екіпажу і командною владою. Вона трансформувала звичайні трудові відносини у форму квазісакрального зобов'язання, порушення якого мало наслідком не лише матеріальну, а й дисциплінарну відповідальність. Таким чином, юридична сила приписів підкріплювалася особистою клятвою, що зміцнювало корпоративну солідарність і дисципліну.

Важливим компонентом правового становища моряків є їхні військові обов'язки. Кодекс встановлює обов'язкове озброєння як для судна загалом (наявність баліст, захисного спорядження), так і для кожного члена екіпажу (списи, мечі, інша зброя).

Моряки зобов'язані брати участь у захисті судна від піратських нападів або воєнних загроз (Ст. 5, 7) [9, с. 27-28]. Це свідчить про відсутність чіткого розмежування між торговельним і військовим мореплавством у XIII ст.: торговельне судно розглядалося як потенційна бойова одиниця. Відтак служба моряка включала елемент збройної оборони, що підвищувало рівень ризику та виправдовувало суворий дисциплінарний режим.

Разом із тим кодекс передбачає певні соціальні гарантії для членів екіпажу. Якщо моряк помирав після початку рейсу, його заробітна плата підлягала виплаті в повному обсязі. У разі хвороби або поранення було передбачено збереження платні та забезпечення харчуванням відповідно до умов служби (Ст. 20) [9, с. 29-30]. Такі приписи демонструють зародкові форми соціального захисту, засновані на принципі справедливого розподілу ризику морської діяльності. Екіпаж розглядається як спільнота, в межах якої наслідки небезпечної служби не повинні повністю перекладатися на постраждалого.

Одним із важливих інституційних елементів, передбачених кодексом, є інститут присяжного писаря (clericus), який забезпечував документальне оформлення торговельно-морських відносин (Ст. 2) [9, с. 26]. Ця особа виконувала функцію фіксації в письмовій формі основних умов морського підприємства. Запровадження такого інституту свідчить про поступовий перехід від переважно усної договірної практики до більш формалізованої пра-

вової процедури, що відповідала зростаючій складності середземноморської торгівлі. Присяжний писар, вів спеціальну контрактну книгу судна. Його діяльність підпорядковується принципу процесуальної неупередженості: жодний запис у книзі не міг бути зроблений без присутності обох сторін відповідного правочину – капітана і купців або капітана та членів екіпажу. Така вимога забезпечувала правову достовірність документування й запобігала можливим зловживанням. Водночас кодекс встановлює й певні кваліфікаційні вимоги до писаря: він має бути «добросовісною і законною людиною», досягти принаймні двадцятирічного віку та виконувати свої обов'язки сумлінно й чесно.

Практика використання контрактної книги означала фактичну інституціоналізацію письмової форми договорів у сфері морської торгівлі. У книзі фіксувалися витрати на підготовку рейсу, умови перевезення вантажів, зобов'язання сторін, а також інші відомості, що мали значення для розподілу прибутків або відшкодування можливих збитків. Таким чином, контрактна книга виступала своєрідним доказовим документом, який міг використовуватися під час вирішення суперечок між учасниками морського підприємства.

Особливе значення письмової фіксації правочинів полягало у забезпеченні стабільності торговельних відносин. За умов тривалих морських подорожей, високого рівня ризику та значних матеріальних інвестицій письмовий облік зобов'язань сприяв підвищенню довіри між учасниками торгівлі. Він водночас зміцнював правову визначеність та сприяв формуванню єдиного комерційного стандарту. У ширшому історико-правовому контексті поява такого інституту відображає загальноєвропейську тенденцію до бюрократизації та юридизації торговельної діяльності в добу зрілого середньовіччя.

Можемо констатувати, що інститут присяжного писаря та ведення контрактної книги становлять важливий крок у розвитку документальної культури морського права. Через них Барселонський морський кодекс 1258 року не лише регламентував практичну діяльність морських підприємств, а й сприяв формуванню більш складної та надійної системи правового забезпечення середземноморської торгівлі.

4. Безпека мореплавства та військовий елемент.

Однією з характерних особливостей регулювання, закріпленого у Барселонському морському кодексі, є наявність норм, спрямованих на забезпечення обороноздатності торговельних суден. У XIII ст. морська торгівля в Середземномор'ї здійснювалася в умовах постійних воєнних конфліктів, піратства та конкуренції між торговельними центрами, що зумовлювало необхідність поєднання комерційної діяльності з військовою готовністю. Саме тому кодекс містить приписи щодо обов'язкового озброєння як судна, так і його екіпажу.

Зокрема, документ встановлює вимогу оснащення судна спеціальними оборонними засобами. Серед них згадуються балісти та інші метальні пристрої, призначені для відбиття нападів на морі.

Окрім того, передбачено наявність індивідуального захисного спорядження та холодної зброї для членів екіпажу – списів, мечів, панцирів та інших засобів оборони (Ст. 5, 7) [9, с. 27-28]. Наявність такого арсеналу не розглядалася як винятковий захід, а визнавалася обов'язковою умовою виходу судна в море. Таким чином, кодекс встановлював мінімальний стандарт оборонної готовності морського судна.

Важливим елементом системи безпеки була також обов'язкова наявність власної озброєної варти (Ст. 6) [9, с. 27]. Моряки повинні були чергувати та забезпечувати постійне спостереження за навколишньою обстановкою, особливо під час переходів через небезпечні райони або перебування в портах із підвищеним ризиком нападів. Така організація служби сприяла підтриманню дисципліни та дозволяла оперативно реагувати на загрози з боку піратів чи ворожих кораблів. У цьому контексті функції екіпажу виходили за межі суто технічного обслуговування судна, набуваючи виразного оборонного характеру.

Зазначені приписи відображають специфіку середньовічного мореплавства, в якому чітка межа між торговельними та військовими суднами фактично була відсутня. Торговельний корабель одночасно виконував функції транспортного засобу, мобільної торговельної бази та оборонної платформи. Саме тому правове регулювання поєднувало комерційні норми із військовими вимогами, формуючи комплексний режим морської безпеки.

Однією з характерних рис Барселонського морського кодексу є прагнення до правового впорядкування тих небезпек, що були невід'ємною складовою середньовічного мореплавства.

Середземноморська торгівля XIII ст., незважаючи на свою економічну динаміку, здійснювалася в умовах постійної природної та

технічної невизначеності: бурі, аварії суден, перевантаження, зіткнення чи втрата вантажу були звичайними ризиками морської практики. Саме тому нормативні приписи кодексу приділяли значну увагу регламентації поведінки учасників морської експедиції у критичних ситуаціях, намагаючись перетворити стихійні та випадкові обставини на предмет юридичного контролю.

Передусім норми кодексу визначали обов'язкову модель поведінки під час бурі. У таких умовах капітан і екіпаж були зобов'язані діяти відповідно до усталених правил морської дисципліни, спрямованих на збереження судна та вантажу (Ст. 1, 4) [9, с. 26, 27].

Йшлося не лише про технічні заходи безпеки, але й про колективну відповідальність членів екіпажу за виконання своїх функцій. Від моряків вимагалося негайне виконання наказів капітана, оскільки зволікання або недбалість могли спричинити загибель корабля. Таким чином, правові приписи підсилювали ієрархічний характер морської служби, надаючи капітанові беззаперечний авторитет у кризових обставинах.

Водночас кодекс встановлював норми, спрямовані на запобігання конфліктам між судновласниками, купцями та екіпажем у разі пошкодження вантажу чи необхідності його часткового знищення задля порятунку судна. Такі ситуації, характерні для морської практики, потребували справедливого розподілу збитків між усіма учасниками експедиції. У цьому проявляється прагнення середньовічного морського права до вироблення принципів колективної відповідальності за спільний ризик морського підприємства.

Окремий блок норм стосувався обов'язку допомоги суднам, що опинилися в небезпеці (Ст. 4) [9, с. 27]. У морській культурі Середземномор'я цей принцип мав як практичне, так і морально-правове підґрунтя. Кодекс закріплював правило, за яким корабель, здатний надати допомогу іншому судну, повинен був зробити це, якщо така допомога не створювала безпосередньої загрози для власного екіпажу. Такий підхід відображає солідарний характер морського співтовариства, в якому взаємна підтримка виступала необхідною умовою виживання в небезпечному середовищі морських комунікацій.

Вагомою складовою системи запобігання аваріям була також заборона перевантаження барж та допоміжних суден (Ст. 9) [7, с. 28]. Перевищення допустимого вантажу становило серйозну небезпеку як для навігаційної стійкості судна, так і для безпеки людей та товарів. Нормативні приписи кодексу встановлювали обмеження щодо кількості вантажу, який міг бути розміщений на баржах, а також покладали відповідальність за порушення цих правил на капітана або осіб, що здійснювали завантаження. Таким чином, право намагалося запобігти типовим для портової практики зловживанням, коли прагнення до максимізації прибутку призводило до ігнорування елементарних вимог безпеки.

5. Правові засади торговельного партнерства і колективної відповідальності.

Однією з важливих інституцій, що простежуються в нормах Барселонського морського кодексу 1258 року, є організаційна форма колективної участі у морській торгівлі, яка в джерелі позначається як «компанія» (Ст. 13, 15, 16) [9, с. 28, 29]. Йдеться про своєрідне торговельне партнерство, у межах якого кілька осіб об'єднували свої ресурси для здійснення морської експедиції та спільного ведення комерційної діяльності. Така форма кооперації відображала економічну реальність середньовічного Середземномор'я, де морська торгівля потребувала значних фінансових і матеріальних вкладень, а також передбачала підвищений рівень ризику [18].

Нормативні приписи кодексу свідчать про те, що «компанія» виступала інституційно оформленим механізмом колективного вкладення капіталу. Учасники такого об'єднання спільно фінансували підготовку морської подорожі – спорядження судна, закупівлю товарів, оплату служби моряків та інші витрати, пов'язані з організацією експедиції. Завдяки цьому ризики морської торгівлі розподілялися між кількома партнерами, що значною мірою знижувало індивідуальну фінансову відповідальність кожного з них. Таким чином, правове оформлення торговельної компанії сприяло стабілізації комерційної діяльності та стимулювало розвиток морських торговельних підприємств.

Водночас кодекс встановлював важливі обмеження щодо поведінки учасників торговельного об'єднання. Зокрема, передбачалася заборона здійснювати індивідуальні торговельні операції поза межами компанії під час спільної морської експедиції. Таке правило було спрямоване на запобігання конфліктам інтересів між партнерами та на забезпечення рівності їхніх економічних прав.

У разі, якщо один із учасників здійснював комерційні операції без відома інших членів компанії, це могло порушити баланс взаємних зобов'язань і призвести до несправедливого розподілу прибутків. Тому правові при-

писи прагнули закріпити принцип корпоративної лояльності, згідно з яким усі торговельні дії повинні були здійснюватися в інтересах спільного підприємства.

Не менш важливою складовою функціонування торговельної компанії був порядок розподілу прибутків і витрат (Ст. 14, 15) [9, с. 29]. Барселонський морський кодекс передбачав, що результати торговельної експедиції – як позитивні, так і негативні – повинні розподілятися між учасниками відповідно до їхніх внесків або домовленостей, зафіксованих у контрактній книзі. Такий підхід відображає характерний для середньовічного морського права принцип пропорційності участі, за яким економічні вигоди та втрати корелювали з обсягом вкладеного капіталу.

У цьому контексті «компанія» виступала не лише формою організації торгівлі, а й важливим правовим інструментом регулювання взаємин між купцями. Її існування свідчить про поступову інституціоналізацію колективних комерційних практик, які згодом стали фундаментом розвитку торговельного права в Європі. Норми Барселонського морського кодексу демонструють ранній етап формування правових моделей партнерства, що поєднували елементи договірної свободи, корпоративної дисципліни та колективної відповідальності за результати торговельної діяльності.

Важливим елементом правового регулювання морської торгівлі у Барселонському морському кодексі 1258 року виступає принцип взаємної підтримки між учасниками морської експедиції та торговельного партнерства. В нормативних положеннях кодексу цей принцип виявляється як обов'язок взаємного захисту та допомоги між членами торговельної «компанії», що відображає характерну для середньовічних корпоративних спільнот ідею солідарної відповідальності.

Морська торгівля XIII століття була пов'язана з численними небезпеками – природними стихіями, морським розбоєм, військовими конфліктами та технічними аваріями. За таких умов ефективність комерційної діяльності значною мірою залежала від згуртованості її учасників і їхньої здатності діяти як єдине ціле.

Норми кодексу встановлювали, що члени торговельного об'єднання повинні підтримувати один одного у випадку загроз, що виникають під час морської подорожі або комерційних операцій (Ст. 18) [9, с. 29]. Цей обов'язок охоплював як матеріальну допомогу, так і фізичний захист. У разі нападу, конфлікту чи іншої небезпечної ситуації учасники морської експедиції мали виступати спільно, не допускаючи відокремлених дій, які могли б підірвати безпеку всієї групи. Таким чином, взаємна підтримка розглядалася не лише як моральна вимога морського товариства, але й як юридично обов'язкова поведінка, санкціонована правовими нормами.

В ширшому сенсі ця система норм відображає формування корпоративної солідарності як юридичної категорії. Торговельна «компанія» виступала не просто економічним союзом купців, а правовою спільнотою, члени якої були пов'язані взаємними обов'язками захисту та лояльності. Така модель регулювання відтворювала характерні риси середньовічного корпоративного права, де внутрішня єдність групи забезпечувалася поєднанням економічних інтересів і правових зобов'язань. В цьому контексті колективна відповідальність за безпеку людей, судна та товарів ставала важливим інструментом стабілізації торговельних відносин.

Особливу роль у забезпеченні виконання цих обов'язків відігравала присяга. Учасники морської експедиції – як моряки, так і купці – підтверджували свою відданість корпоративним правилам шляхом урочистого присяжного зобов'язання (Ст. 15) [9, с. 29]. Присяга виконувала водночас правову й моральну функцію: вона закріплювала юридичну силу норм і водночас апелювала до релігійної та етичної відповідальності особи. Порушення присяги розглядалося не лише як правопорушення, але й як акт, що підривав довіру всередині морської спільноти.

Таким чином, принцип взаємної підтримки, закріплений у Барселонському морському кодексі 1258 року, демонструє характерну для середньовічного морського права інтеграцію правових, соціальних і моральних механізмів регулювання. Через поєднання корпоративної солідарності, колективної відповідальності та присяжних зобов'язань формувалася система правових гарантій, покликана забезпечити стабільність торговельних підприємств і безпеку морської діяльності в умовах підвищеного ризику середньовічного Середземномор'я.

6. Інститут прокторів, юрисдикція та санкції

Важливою складовою організації морської служби у Барселонському морському кодексі 1258 року є інститут прокторів – особливих представників морської громади, покликаних здійснювати контроль за дотриманням встановлених правил і брати участь у вирішенні спірних питань під час морської експедиції. Запровадження цього інституту відображає пра-

гнення середньовічного морського права поєднати одноосібну владу капітана з елементами колективного управління та корпоративного нагляду.

Проктори (proceres) обиралися з-поміж членів морської спільноти – досвідчених моряків або осіб, які користувалися авторитетом серед учасників морської служби (Ст. 21) [9, с. 30]. Процедура їхнього обрання передбачала участь самої морської громади, що свідчить про збереження елементів самоврядування у межах професійної корпорації барселонських моряків. Такий порядок формування органу нагляду забезпечував довіру до його рішень і водночас підкреслював колективний характер відповідальності за дотримання встановлених правил.

Компетенція прокторів охоплювала низку функцій, пов'язаних із забезпеченням дисципліни, контролем за виконанням норм кодексу та розв'язанням конфліктних ситуацій. Вони виступали своєрідними арбітрами у внутрішніх спорах між членами екіпажу або між моряками й купцями, а також могли брати участь у прийнятті рішень щодо застосування санкцій за порушення встановлених правил. Таким чином, інститут прокторів виконував роль проміжної ланки між владою капітана та колективом морської експедиції, забезпечуючи баланс між дисциплінарною ієрархією та корпоративним самоконтролем.

Особливістю діяльності прокторів був принцип колегіальності у прийнятті рішень. Барселонський морський кодекс передбачав, що важливі питання повинні розглядатися не одноосібно, а за участю визначеної кількості представників – семи або, у певних випадках, чотирьох осіб. Така система дозволяла уникнути довільності рішень та забезпечувала певну форму колективного судження. Колегіальний порядок розгляду справ також сприяв підвищенню легітимності ухвалених рішень в межах морської спільноти.

Норми Барселонського морського кодексу 1258 року надають підстави говорити про існування на борту судна своєрідної «локальної юрисдикції» – правового порядку, що функціонував у межах морської експедиції. Такий порядок був покликаний забезпечити оперативне вирішення внутрішніх питань, підтримання дисципліни та врегулювання конфліктів між учасниками морської діяльності. Умови тривалих морських подорожей і віддаленість від звичайних судових інституцій [19, с. 1-23] робили необхідним існування автономного механізму правового регулювання, здатного діяти безпосередньо на борту корабля.

Основою цього механізму були делеговані повноваження, надані представникам морської громади – передусім капітанові, а також прокторам та іншим уповноваженим особам.

Вони здійснювали контроль за дотриманням норм кодексу, приймали рішення щодо дисциплінарних порушень і могли застосовувати передбачені санкції. У цьому сенсі суднова влада виступала не просто організаційною функцією керівництва експедицією, а формою реалізації делегованої юрисдикції, що походила від вищої влади – короля та міської морської корпорації.

Водночас ця локальна юрисдикція не була повністю автономною. Рішення, ухвалені в межах суднового управління, залишалися підпорядкованими загальній королівській юрисдикції. Королівська влада, санкціонуючи самі норми морського кодексу, зберігала за собою верховний контроль над їхнім застосуванням. Це означало, що у випадку серйозних правопорушень або конфліктів, які виходили за межі компетенції суднових органів, остаточне слово залишалося за королівськими судами або іншими державними інституціями.

Таким чином, правовий порядок на борту судна функціонував як форма обмеженої автономії, що поєднувала елементи корпоративного самоврядування та державного контролю. Морська громада отримувала право самостійно регулювати значну частину своїх внутрішніх відносин, проте ця автономія існувала лише в межах королівської влади та під її санкцією. Така модель відображає характерну для середньовічного права систему багаторівневої юрисдикції, де різні правові спільноти – міські, професійні чи торговельні – могли здійснювати власне регулювання, не виходячи за рамки загального політико-правового порядку [20]. Така суднова «локальна юрисдикція» є показовим прикладом інституційної адаптації права до специфічних умов морської діяльності. Вона демонструє, як у середньовічній правовій культурі формувалися спеціалізовані механізми правового регулювання, покликані забезпечити ефективне управління складними економічними та соціальними процесами, що розгорталися у сфері середземноморської морської торгівлі [21].

Нормативна система Барселонського морського кодексу 1258 року передбачала розгалужений комплекс санкцій, покликаних забезпечити ефективне виконання встановлених правил морської служби та торговельної діяльності. Умови середньовічного мореплавства вимагали чітких механізмів дисциплінарного

впливу, адже від дотримання норм залежали безпека судна, збереження товарів і життя членів екіпажу. У зв'язку з цим кодекс містив детально розроблену систему грошових штрафів, що застосовувалися у випадках порушення встановлених обов'язків.

Основною формою санкцій виступали грошові стягнення, виражені у солідах. Використання єдиної грошової одиниці свідчить про прагнення до стандартизації правових санкцій та забезпечення їхньої практичної застосовності у торговельному середовищі. Штрафи накладалися за різноманітні правопорушення – від порушення дисципліни на борту судна до невиконання професійних обов'язків капітаном, моряками або іншими учасниками морської експедиції (Ст. 1, 3, 4, 7, 10, 12, 13, 19) [9, с. 26-29]. Таким чином, фінансове покарання виступало головним інструментом правового примусу, пристосованим до комерційної природи морських відносин.

Характерною особливістю санкційної системи було поєднання двох форм юридичної відповідальності – приватної та публічної. Приватно-правова відповідальність вявлялася у формі відшкодування шкоди особам, інтереси яких були порушені, передусім купцям або власникам товарів. В разі заподіяння матеріальних збитків винна сторона зобов'язувалася компенсувати втрати потерпілому. Поряд із цим застосовувалася і публічно-правова відповідальність, що полягала у сплаті штрафу на користь влади. Такий подвійний механізм санкцій дозволяв одночасно відновлювати порушені приватні інтереси та підтримувати загальний правовий порядок.

Особливо показовим є порядок розподілу накладених штрафів. Норми кодексу передбачали, що отримані грошові стягнення поділяються між королівською владою та морською спільнотою Барселони. Такий механізм відображає своєрідну модель фіскального партнерства між державою і професійною корпорацією моряків. Корона, санкціонуючи норми морського права, отримувала частину фінансових надходжень як прояв свого верховного суверенітету. Водночас інша частина штрафів надходила до морської громади, що брала безпосередню участь у забезпеченні дисципліни та контролю за виконанням правил.

Подібна система свідчить про взаємодію державних і корпоративних елементів у правовому регулюванні морської діяльності. З одного боку, королівська влада забезпечувала легітимацію правових норм і підтримувала їхню загальнообов'язкову силу. З іншого боку, морська спільнота виступала активним суб'єктом правового порядку, отримуючи як частину повноважень, так і частину економічних вигод від застосування санкцій. У цьому контексті санкційний механізм Барселонського морського кодексу демонструє ранню форму інституційного співробітництва між публічною владою та професійними корпораціями, що було характерною рисою правової культури середньовічних торговельних міст Середземномор'я [22].

Висновки. Здійснений історико-правовий аналіз Барселонського морського кодексу 1258 року надає підстави розглядати цей документ як один із ранніх зразків нормативного оформлення відносин що виникали в середньовіччі у процесі міжнародного економічного обороту в середземноморському регіоні та були пов'язані з використанням моря. Його норми відображають прагнення до правового впорядкування складної системи торговельних, організаційних та дисциплінарних відносин, що виникали в процесі морської діяльності. У цьому контексті кодекс виступає важливим свідченням переходу від звичаєвого регулювання мореплавства до формалізованих правових актів, санкціонованих публічною владою.

Однією з ключових рис документа є поєднання королівської санкції та корпоративної ініціативи морської спільноти. Король Яків I надав правовим нормам офіційного статусу, водночас визнавши значну роль міської морської корпорації у формуванні та застосуванні цих правил. Така конструкція свідчить про своєрідний баланс між централізованою владою монархії та автономією професійних спільнот, що було характерною рисою правової культури середньовічних торговельних міст. У цьому сенсі Барселонський морський кодекс демонструє ранню модель публічно-приватного регулювання морської діяльності. Держава забезпечувала легітимацію норм і здійснювала верховний контроль над їхнім застосуванням, тоді як безпосереднє регулювання значної частини морських відносин здійснювалося самою професійною громадою моряків і купців. Така взаємодія створювала ефективний механізм правового управління морською торгівлею, який поєднував інтереси Корони та торговельного середовища.

З історико-правової точки зору цей документ має вагоме значення для розуміння процесу формування європейського морського та торговельного права.

Норми кодексу відображають ті принципи, що згодом стали характерними для ширшої середземноморської правової традиції: дис-

циплінарну організацію морської служби, колективну відповідальність учасників морської експедиції, інституціоналізацію торговельних партнерств та використання санкційних механізмів для підтримання правового порядку. В цьому контексті кодекс можна розглядати як одну з ранніх ланок у розвитку європейського lex maritima, що згодом отримало більш системне оформлення у пізніших збірниках норм морського права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Parsons T. A treatise on maritime law. Including the law of shipping; the law of marine insurance; and the law and practice of admiralty. Vol. 1. Boston: Little, Brown and Company, 1859. URL: https://archive.org/details/atreatiseonmari01parsgoog/page/n13/mode/2up

2.Plocque A. De la mer et de la navigation maritime. Paris: Durand, 1870. URL: https://archive.org/details/delameretdelana00plocgoog/page/n17/mode/2up .

3.Reddie J. An historical view of the law of maritime commerce. Edinburgh ; London: W. Blackwood and Sons, 1841. XI. 495 p. URL: https://archive.org/details/anhistoricalvie00reddgoog

4.Sanborn F.R. Origins of the early Engish maritime and commercial law. New York, London : The Century co, 1930. URL: https://archive.org/details/originsofearlyen0000sanb/page/n3/mode/2up

5.Буткевич О. В. Міжнародне морське право у добу Середньовіччя. Держава і право. Сер.: Юридичні і політичні науки. 2008. Вип. 39. С. 579-586.

6.Гавриленко О.А. Морські закони Ганзейського союзу 1597 року: історичний контекст, правовий зміст та значення. Правова держава. 2025. Вип. 58. С. 190–200. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.331549

7.Ashburner W. The Rhodian Sea-Law. Oxford : Clarendon Press, 1909. [Розд. паг.]. URL: https://archive.org/details/nomosrhodinnauti00rhoduoft/page/n301/mode/2up

8.Tetley W. International Maritime and Admiralty Law. Montréal : Éditions Yvon Blais, 2002. 959 p.

9.Ordenanzas para la policía de la marina mercantil del puerto de Barcelona, hechas por el Consejo de los Prohombres del mar de dicha ciudad, confirmadas y autorizadas por Real Cédula de Jayme I 26 agosto 1258. Memorias Sobre la Marina, Comercio, y Artes de la Antigua Ciudad de Barcelona. Vol. II. Primera parte / A. de Capmany, ed. [Barcelona]: Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1962. №14. P. 25-30. URL: https://archive.org/details/memoriashistri02capm/page/30/mode/2up

10. James I of Aragon: The Barcelona Maritime Code of 1258. URL: https://sourcebooks.fordham.edu/source/1258barcelona4.asp

11. Belenguer E. Jaime I y su reinado. Lleida: Editorial Milenio, 2008. 499 p.

12. Chaytor H. J. A History of Aragon and Catalonia. New York : AMS Press, 1978. XVI, 322 p. URL: https://archive.org/details/historyofaragonc0000chay/page/n5/mode/2up

13. Payne S. G. A History of Spain and Portugal. Vol. 1. Madison, WI : University of Wisconsin Press, 1973. 350 p. URL: https://archive.org/details/historyofspainpo00payn/page/n13/mode/2up

14. Kadens E. The Medieval Law Merchant: The Tyranny of a Construct. Journal of Legal Analysis. 2012. Vol. 7. P. 259–301. URL: https://academic.oup.com/jla/article/7/2/251/1751833

15. Greif A. Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 526 p.

16. Bisson T. N. The Medieval Crown of Aragon: A Short History. Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press, 1986. 268 p. URL: https://archive.org/details/medievalcrownofa0000biss

17. Pryor J. H. Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean. London : Variorum Reprints, 1987. 344 p.

18. Abulafia D. The Great Sea: A Human History of the Mediterranean. Penguin Books, 2014. 942 p. URL: https://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/AUTHORS/Abulafia2014-HistoryMediterranean.pdf

19. Milgrom P., North D., Weingast B. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs. Economics and Politics. 1990. Vol. 2. № 1. P. 1–23. URL: https://www.researchgate.net/publication/227352676_The_Role_of_Institutions_in_the_Revival_of_Trade_The_Law_Merchant_Private_Judges_and_the_Champagne_Fairs

20. Harding A. Medieval Law and the Foundations of the State. Oxford : Oxford University Press, 2002. 368 p. URL: https://cdn.oujdalibrary.com/books/565/565-medieval-law-and-the-foundations-of-the-state-(www.tawcer.com).pdf

21. Trakman L. The Law Merchant: The Evolution of Commercial Law. Littleton, CO : Fred B. Rothman, 1983. XI, 195 p.

22. Nicholas D. The Later Medieval City, 1300–1500. London : Longman, 1997. 398 p.

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу

Конфлікт інтересів: автори засвідчують, що, незважаючи на те, що один із авторів статті є членом редакційної колегії цього журналу, процес рецензування, прийняття рішення щодо публікації та редагування проводилися незалежно, без його участі чи впливу. Будь-які потенційні конфлікти інтересів були повністю усунені шляхом зовнішнього контролю процесу

Стаття надійшла до редакції 18.03.2026 Переглянуто 22.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 21.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

O. A. HAVRYLENKO,
DSc (Law), Professor,
Professor of the International and European Law Department
E-mail: o.gavrylenko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5554-4919
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

I.V. RENOV
PhD in Law,
Associate Professor of the International and European Law Department,
E-mail: renov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5791-0548
V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

PUBLIC LAW AND CORPORATE FOUNDATIONS OF MARITIME LAW IN THE BARCELONA MARITIME CODE OF 1258

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the study of the public-law and corporate foundations of maritime law in the Barcelona Maritime Code of 1258. The relevance of the topic is обусловлена the need to reconsider early codifications of Mediterranean maritime law as a basis for the formation of the European legal tradition of lex maritima. The Barcelona Code appears as one of the earliest systematic acts that combined royal legislative authority with the normative initiative of a professional maritime corporation, thereby establishing a model of interaction between public authority and private-corporate regulation. The aim of the article is to clarify the legal nature of the Code, analyze its institutional structure, and determine its place in the evolution of European maritime law. The source base includes the original text of the Code, its translations, and later Mediterranean maritime statutes. The methodology is grounded in a combination of historical-legal, comparative-legal, and institutional approaches.

Summary of the main research results. The article demonstrates that the adoption of the Code was directly connected with the maritime expansion of the Crown of Aragon and the policy of royal authority aimed at regulating maritime trade. The Code possesses a dual character: as an act of sanctioned corporate law, it combines imperative norms of a public nature with rules governing the internal organization of the maritime community. The normative structure of the document is analyzed, including provisions on the status of the captain, the legal position of seafarers, the functions of the sworn clerk, and mechanisms of contractual recording. It is established that the Code provides for a developed system of disciplinary and pecuniary liability and regulates safety aspects of navigation, including the arming of vessels and conduct in conditions of risk. Particular attention is paid to the institution of the "company" as a form of commercial partnership and to the principle of corporate solidarity, which ensured collective responsibility and mutual support among participants in maritime ventures. The institutional mechanism of onboard governance is examined through the system of proctors and the delegated "shipboard jurisdiction" operating within the framework of royal sovereignty. It is substantiated that the sanctioning system of the Code reflects a model of fiscal partnership between the Crown and the maritime corporation through the distribution of fines.

Conclusions. The Barcelona Maritime Code of 1258 represents an early model of synthesis between public-law and corporate regulation, in which royal authority legitimizes and institutionalizes the norms of a professional maritime community. The document laid the foundations for the development of the Mediterranean legal tradition of maritime law and influenced the subsequent evolution of European maritime statutes. Its significance lies in the establishment of effective mechanisms combining state control, private initiative, and collective responsibility. Prospects for further research are associated with a comparative analysis of the Barcelona Code and Italian and Hanseatic maritime statutes in order to identify common and distinctive features in the formation of European maritime law.

KEY WORDS: *Barcelona Maritime Code of 1258, maritime law, corporate law, public law regulation, Mediterranean legal tradition, maritime corporations.*

REFERENCES

1.Parsons, T. (1859). A treatise on maritime law: Including the law of shipping; the law of marine insurance; and the law and practice of admiralty (Vol. 1). Little, Brown and Company. https://archive.org/details/atreatiseonmari01parsgoog/page/n13/mode/2up

2.Plocque, A. (1870). De la mer et de la navigation maritime. Durand. https://archive.org/details/delameretdelana00plocgoog/page/n17/mode/2up

3.Reddie, J. (1841). An historical view of the law of maritime commerce. W. Blackwood and Sons. https://archive.org/details/anhistoricalvie00reddgoog

4.Sanborn, F. R. (1930). Origins of the early English maritime and commercial law. The Century Co. https://archive.org/details/originsofearlyen0000sanb/page/n3/mode/2up

5.Butkevych, O. V. (2008). International maritime law in the Middle Ages. Derzhava i pravo. Seriia: Yurydychni i politychni nauky, (39), 579–586. (In Ukrainian)

6.Havrylenko, O. A. (2025). Maritime laws of the Hanseatic League of 1597: Historical context, legal content and significance. Pravova derzhava, (58), 190–200. https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.331549 (In Ukrainian)

Ashburner, W. (1909). The Rhodian Sea-Law. Clarendon Press. https://archive.org/details/nomosrhodinnauti00rhoduoft/page/n301/mode/2up

8.Tetley, W. (2002). International maritime and admiralty law. Éditions Yvon Blais.

9.Ordenanzas para la policía de la marina mercantil del puerto de Barcelona, hechas por el Consejo de los Prohombres del mar de dicha ciudad, confirmadas y autorizadas por Real Cédula de Jayme I 26 agosto 1258. Capmany, A. de (Ed.). (1962). Memorias sobre la marina, comercio, y artes de la antigua ciudad de Barcelona (Vol. 2, Part 1, No. 14, pp. 25–30). Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona. https://archive.org/details/memoriashistri02capm/page/30/mode/2up

10. James I of Aragon. (n.d.). The Barcelona maritime code of 1258. Fordham University Internet Medieval Sourcebook. https://sourcebooks.fordham.edu/source/1258barcelona4.asp

11. Belenguer, E. (2008). Jaime I y su reinado. Editorial Milenio.

12. Chaytor, H. J. (1978). A history of Aragon and Catalonia. AMS Press. https://archive.org/details/historyofaragonc0000chay/page/n5/mode/2up

13. Payne, S. G. (1973). A history of Spain and Portugal (Vol. 1). University of Wisconsin Press. https://archive.org/details/historyofspainpo00payn/page/n13/mode/2up

14. Kadens, E. (2012). The medieval law merchant: The tyranny of a construct. Journal of Legal Analysis, 7(2), 259–301. https://academic.oup.com/jla/article/7/2/251/1751833

15. Greif, A. (2006). Institutions and the path to the modern economy: Lessons from medieval trade. Cambridge University Press.

16. Bisson, T. N. (1986). The medieval Crown of Aragon: A short history. Clarendon Press; Oxford University Press. https://archive.org/details/medievalcrownofa0000biss

17. Pryor, J. H. (1987). Commerce, shipping and naval warfare in the medieval Mediterranean. Variorum Reprints.

18. Abulafia, D. (2014). The great sea: A human history of the Mediterranean. Penguin Books. https://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/AUTHORS/Abulafia2014-HistoryMediterranean.pdf

19. Milgrom, P., North, D., & Weingast, B. (1990). The role of institutions in the revival of trade: The law merchant, private judges, and the Champagne fairs. Economics and Politics, 2(1), 1–23. https://www.researchgate.net/publication/227352676_The_Role_of_Institutions_in_the_Revival_of_Trade_The_Law_Merchant_Private_Judges_and_the_Champagne_Fairs

20. Harding, A. (2002). Medieval law and the foundations of the state. Oxford University Press. https://cdn.oujdalibrary.com/books/565/565-medieval-law-and-the-foundations-of-the-state-(www.tawcer.com).pdf

21. Trakman, L. (1983). The law merchant: The evolution of commercial law. Fred B. Rothman.

22. Nicholas, D. (1997). The later medieval city, 1300–1500. Longman.

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work

Conflict of Interest: The authors certify that, although one of the authors of the article is a member of the editorial board of this journal, the peer review, publication decision, and editorial processes were conducted independently, without their participation or influence. Any potential conflicts of interest were fully mitigated through external oversight of the process

The article was received by the editors 18.04.2026 The article was revised 22.04.2026
The article is recommended for printing 21.05.2026 This article published 30. 05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-05
УДК 340.12 (430)

ГОЛОВКО О. М.
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
професор кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету
E-mail: oholovko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8969-3517
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗМІСТ І СПРЯМОВАНІСТЬ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВА І ДЕРЖАВИ ЗА МАКСИМОМ КОВАЛЕВСЬКИМ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена комплексному аналізу наукового доробку видатного вченого-суспільствознавця Максима Максимовича Ковалевського (1851-1916) у контексті історіософії та соціології права. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання невиразності соціологічної традиції в сучасному українському правовому дискурсі, а також потребою деконструкції імперських міфів щодо «приватизації» постаті вченого російською наукою. Метою статті є характеристика змісту розвитку права крізь призму соціологічної теорії М. Ковалевського, виокремлення його самобутніх поглядів на право як соціокультурний феномен. У роботі використано методи: історико-генетичний, системний, порівняльно-історичний. Науковий підхід автора дозволяє простежити зв'язок між європейським позитивізмом та оригінальною українською правничою думкою межі XIX–XX століть.

Короткий зміст результатів дослідження. У результаті аналізу встановлено, що М. Ковалевський виступив одним із фундаторів соціологічного різновиду позитивізму, який радикально відрізнявся від легістично-догматичного підходу. В основі його вчення лежить концепція генетичної соціології, яка розглядає право як невіддільний соціальний продукт, що зароджується одночасно з першими людськими союзами, випереджаючи появу держави. Центральною категорією в теорії вченого є соціальна солідарність. На відміну від марксистської теорії класової боротьби, Ковалевський вбачав у солідарності головну рушійну силу суспільного прогресу. Для Ковалевського право є нормативним виразом солідарності. Вчений критикував метафізичні доктрини природного права, вважаючи їх відірваними від практики, проте водночас заперечував і всевладдя держави у творенні правових норм. У статті детально розібрано трансформацію категорій «справедливість», «свобода» та «права людини» в системі Ковалевського. Справедливість трактується не як абсолютна ідея, а як мінлива вимога суспільної солідарності, що еволюціонує разом із середовищем. Свобода ж розглядається як умова розвитку автономії особистості, яка не суперечить солідарності, а є необхідним елементом сучасного конституціоналізму. Особливу увагу приділено внеску вченого у порівняльне правознавство та його впливу на світову науку.

Висновки. Наголошується на об'єктивістському характері теорії М. Ковалевського, де право постає продуктом соціогенезу, а не лише державною волею чи абстрактним ідеалом. Концепція соціальної солідарності дозволила вченому обґрунтувати еволюційний шлях розвитку суспільства як альтернативу революційним потрясінням. Спадщина Ковалевського, просякнута українським культурно-ідентичним кодом та європейським інтелектуалізмом, залишається фундаментальним підґрунтям для розвитку сучасної філософії права та соціологічної юриспруденції в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Максим Ковалевський, соціологічна юриспруденція, соціальна солідарність, генетична соціологія права, історіософія права, порівняльне правознавство*.

Як цитувати: Головко О. М. Зміст і спрямованість історичного розвитку права і держави за Максимом Ковалевським. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2026. № 41. С. 64-73. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-05

In cites: O. M. Holovko (2025) Content and direction on the historical development of Law and the State according to Maxym Kovalevsky. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»,* (41), P. 64-73. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-05 (in Ukrainian)

«Я народився в Україні, люблю її мову,
її пісні, її перекази і ніколи не переставав
вважати себе її сином»
Максим КОВАЛЕВСЬКИЙ
(до 175-річчя з дня народження)

Актуальність проблеми. Максим Максимович Ковалевський (1851 – 1916) є однією з найбільш значущих постатей вітчизняного суспільствознавства і суспільних наук кінця XIX – початку XX століття. 8 вересня поточного року наукова громадськість України і світу відзначатиме 125-річчя від дня його народження. Ковалевський досліджував проб-

© Головко О. М., 2026
This is an open access article distributed Creative Commons Attribution License 4.0 under the terms of the

леми права, соціології, історії, економіки. Образно можна сказати, що вчений входив до «вищої ліги» тогочасних європейських і світових учених у галузі суспільних наук. Його ім'я було відоме далеко за межами Російської імперії, підданим якої він був.

Вчений значну частину життя працював у Західній Європі, викладав у європейських університетах, досконало знав кілька іноземних мов, писав ними наукові праці й читав лекції, спілкувався і дискутував з провідними мислителями свого часу, наприклад, з Марксом та Спенсером. Масштабність наукового дару Ковалевського визнавалася і сучасниками, і послідовниками.

Про це свідчить і та обставина, що мало кого з мислителів – вихідців з України – російська великодержавна наука настільки прагнула зробити «своїм», як його, «приватизувати» доробок і саму особистість. Думається, немає потреби вступати в дискусію з цього приводу, оскільки український культурно-ідентичний код проявляється і у європейському мисленні та визнанні Ковалевського, і у його громадянській позиції щодо українського культурно-національного розвитку. З цих же міркувань не вбачається необхідним аналіз поглядів ученого в сучасній російській науковій літературі (розхожою у ній є цілком ідеологічно детермінована і сфальсифікована теза про те, що Ковалевський був «першим російським соціологом»). Звернення до його доробку обумовлене й завданням українського правознавства, спрямованим на подолання ситуації, влучно охарактеризованої О. Сердюком: «В українському науковому правовому дискурсі соціологічна традиція залишається невиразною та суперечливою» [24, с.812].

Його розв'язання вимагає звернення до доробку видатних українських учених кінця XIX – початку XX століть. Вчення Ковалевського було системним і масштабним. Він розглядав суспільство у динаміці, у розвитку; з цих позицій підходив до характеристики правових явищ і процесів. Залучення вченого до європейського наукового суспільствознавчого контексту стало чинником його впливу на континентальне (романо-германське) правознавство, а через доробок його учня, який став видатним соціологом і соціологом права у США, П. Сорокіна – на аналітичне (англо-американське) правознавство.

Зміст права, його інтерпретація є основним питанням філософії права. Загальнопоширений в юридичній практиці догматичний підхід до права ізолює його від загальнокультурного контексту, дозволяє розв'язувати приватні прикладні завдання правознавства, але може мало що пояснити на рівні узагальнень, простежити причинно-наслідкові зв'язки не між власне юридичними фактами, а загальнокультурними феноменами.

Не втрачає актуальності питання про зміст і спрямування самого розвитку права, про формування правового ідеалу як сфери належного, про трансформацію нормативного матеріалу відповідно до ідеї удосконалення права, не говорячи вже про те, що ідеальна сутність права ускладнює саме питання про його прогрес, підвищення ефективності як головного суспільного регулятора. Під кутом зору історіософії права наукова спадщина Ковалевського спеціально не досліджувалася, хоча наукова актуальність цієї проблематики видається незаперечною.

Аналіз досліджень і публікацій. Значущість наукового доробку Ковалевського у різних галузях науки обумовила постійну й тривалу, вже понад століття, увагу науковців до нього, дослідження, аналіз, трактування. Лише за життя вченого різними мовами й різного обсягу побачили світ близько 770 наукових, публіцистичних, політичних публікацій.
Для розуміння цілісності картини наукового аналізу творчого надбання вченого велику роль відіграла узагальнююча праця, створена дослідниками Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [19], у якій відображено як численні публікації вченого, так і великий масив студій про його доробок і особистість. Останніх нараховується біля 800. Переважно науковий аналіз у цих працях стосується генетичної соціологічної теорії Ковалевського [29, 30, 17, 32, 18], його доктрини розвитку суспільства [28, 31], соціологічного обґрунтування права [25, 20 – 22, 12], внеску в історико-правову науку [23, 1, 2] та формування науки порівняльного правознавства [6, 13–16, 26, 27]. Наскільки відомо, розгляд вчення Ковалевського під кутом зору історіософської характеристики розвитку права як соціокультурного феномену, спеціально не досліджувався. Разом з тим, автор усвідомлює, що оголошена наукова проблема є надто глибокою і

масштабною, щоби бути розкритою в межах статті.

Мета дослідження. Характеристика змісту розвитку права і його історіософського підґрунтя з позицій соціологічної теорії права М. М. Ковалевського.

Методи дослідження. Досягнення зазначеної мети обумовило вибір методів дослідження. Воно здійснене у річищі діалектичного підходу. Оскільки історіософський зміст поглядів Ковалевського на право постає з текстів його наукових робіт, застосовувалися загальнонаукові методи дослідження: логічний – щодо викладення теоретичного матеріалу вченим, системний (оскільки аналізувалася система його поглядів на право і правову систему як підсистему соціальної системи), герменевтичний – у контексті з'ясування змісту наукових текстів з загальносоціальної, історичної та правової проблематики. Спеціально-наукові методи використовувалися у контексті особливостей їх застосування самим Ковалевським у його науковому пошуку: історико-генетичний – щодо формування ним власної теорії генетичної соціології та інтерпретації права з її позицій, здійснення історико-правових досліджень; порівняльно-правовий – щодо аналізу розробки вченим власне самого порівняльно-правового методу та його застосування до історико-правових досліджень та реконструкції системи права і державного ладу окремих історичних суспільств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Максим Максимович Ковалевський походив зі слобідськоукраїнського старшинського козацького роду. Народився на Харківщині, закінчив місцевий університет. Був професором Стокгольмського, Оксфордського, московського, петербурзького університетів. Правник, соціолог, історик. Один із фундаторів соціології права і порівняльного правознавства. Державний діяч Російської імперії. Основні праці з правничої проблематики: «Закон і звичай на Кавказі», фундаментальний труд «Походження сучасної демократії», «Загальне конституційне право», «Загальне вчення про державу», «Соціологія» (приділялася велика увага соціології права), «Нарис походження й розвитку сім'ї й власності», «Демократія і її політична доктрина». Відомими є: прихильність Ковалевського завданням українського культурно-національного розвитку; його відповідна культурницька діяльність, зокрема редагування ним першої української енциклопедії «Український народ в його минулому та теперішньому». Про українство вченого писав М. С. Грушевський [5]. Разом з тим, обставини імперського гноблення України росією у кінці XIX – на початку XX ст. обумовили, що праці вченого видавалися, поруч з європейськими, російською мовою.

У досить молодому віці, будучи студентом Харківського університету, Ковалевський познайомився з фундаментальною працею Конта «Курс позитивної філософії». З того часу починається зацікавленість майбутнього видатного вченого соціальними науками, соціологією («соціальною фізикою», як полюбляв називати її Конт), філософією позитивізму. Позитивізм реалізувався у науковому світогляді Ковалевського згодом саме як соціологічне розуміння права, те, що у майбутньому отримає назву соціологічної юриспруденції. Захоплення соціальними науками, соціологією привело Ковалевського до соціологічного різновиду позитивізму на відміну від позитивізму власне юридичного, легістсько-догматичного (з переконанням останнього у першості держави у творінні права, її всевладді, примусі як основі права, вторинності права відносно держави). Паралельно зі зверненням до соціології, яка в світовій науці переживала період становлення, Ковалевський плідно займався проблемами конституційного права та історико-правовими дослідженнями.

Формування соціологічного підходу до права, соціологічної юриспруденції як міждисциплінарної науки (вочевидь відмінності підходів соціологів до соціології права та правознавців – до соціології ж права – збережуться завжди, і це, як видається, лише на користь цій сфері наукового знання!) традиційно пов'язують з іменами Р. Ієринга, Г. Спенсера і особливо – Е. Дюркгайма, Л. Дюгі, Г. Зіммеля, Г. Канторовича, Є. Ерліха. Однак, Ковалевський раніше багатьох з них сформував власний цілісний соціологічний підхід до права. Його вчення було цілком самобутнім і оригінальним завдяки зв'язку з історико-правовими і порівняльно-правовими дослідженнями. Воно сформувалося як генетична соціологія і генетична соціологія права. Її сутність полягає у розумінні суспільства та його правової системи з позицій соціальної динаміки, причинно-наслідкових зв'язків, історичного розвитку, поєднання історичних, правових, етнографіч-

них знань, системності й взаємопов'язаності суспільних явищ і процесів. Право для Ковалевського – невіддільний соціальний феномен: «…право зароджується разом з першими соціальними союзами…» [7, т.1, с.63].

Соціологічне обґрунтування права, таким чином, призводить і до генетичної соціологічної теорії права, що підкріплює необхідність і значення історико-правових досліджень, причому не лише в контексті аналізу власне нормативного матеріалу, а й усієї правової матерії, й ще ширше – інтерпретації соціальної глибини права, суспільного контексту його розвитку і застосування. З глибоких досліджень історії права і суспільства в цілому, опрацювання методології цих студій Ковалевський підходив до сутнісно головного питання історіософії права про прогрес у суспільстві й праві [3, с.280].

У своїй теорії мислитель розвиває вчення видатних попередників: Конта (щодо застосування емпіричних знань, зокрема порівняльно-правових, у дослідженні суспільства); Ієринга (стосовно інтересів як рушія суспільних процесів і взаємопов'язаності права та інших суспільних явищ); Спенсера (щодо генетично-еволюційного механізму розвитку суспільства). Фактично паралельно з Дюркгаймом він опрацював одне із засадничих понять соціології та соціології права – категорію соціальної солідарності. У обох випадках солідарність як іманентна категорія суспільства протиставляється вченню про класову боротьбу Маркса, але Дюркгайм і Ковалевський розуміють її дещо відмінно.

Для першого – вона головний соціальний «розчин», який зберігає єдність суспільства, не дає йому зруйнуватися і загинути під уламками наслідків нищівних суспільних конфліктів і катаклізмів (будь то гоббсова «війна всіх проти всіх» чи марксова класова боротьба). Для другого – це головна рушійна сила суспільного розвитку, соціальної історії, чинник формування і розвитку нормативних регуляторів (передусім права) та соціальних інститутів. Відповідно, до обох випадків підходить ідея Дюгі щодо розуміння права як нормативного, зовнішнього виразу солідарності, тобто як норми солідарності.

Саме солідарність притаманна людському суспільству, яке перестало бути стадом первісних людських істот. Вона породжує право як свою норму, а отже, право формується раніше за державу і незалежно від неї: «На основі … солідарності у середовищі людських орд, материнських і патріархальних родів, що виникли раніше за державу, з'являється право» [8, с.34]. Право виникає разом з першими суспільствами як відповідь на зростання потреби в солідарності [див.: 8, с.35]. Як наслідок, Ковалевський як еволюціоніст і історик безумовно позитивно дає відповідь на запитання, чи змінюється право в контексті історичного розвитку, чи воно вдосконалюється і прогресує, і в чому полягає сенс цього прогресу: «Соціальна динаміка … дає нам … загальну формулу прогресу, тобто закони, які управляють зростанням людської солідарності…» [8, с.40].

Варто наголосити, що вчення Ковалевського, це, по суті, «чисте» соціологічне розуміння права. Як видається, маємо підстави віднести його до парадигми об'єктивного обґрунтування права. Воно є наслідком і результатом розвитку не економічних чинників (як у Маркса і Енгельса), не особливостей законів психології людини (як у Тарда і Петражицького), а сукупності всіх соціальних чинників, у серцевині яких і полягає та сама солідарність. Декларуючи тісну взаємопов'язаність і взаємозалежність у суспільстві права й інших соціальних інститутів, Ковалевський, як видається, все-таки більше звертає увагу на вплив розвитку суспільства як цілісності на право ніж розвитку права на еволюцію суспільства. Право для нього більше продукт соціогенезу ніж його чинник.

Як наслідок, в ученні Ковалевського ми не бачимо інтегративної (інтегральної, синтетичної) доктрини права, яка сформувалася завдяки саме соціологічному підходу до права на початку XX століття в Європі та США і дозволила зняти, здавалося б непримиренні, протиріччя між природно-правовою і позитивістською парадигмами. Як історик права Ковалевський вбачав у соціологічному погляді на право величезні евристичні можливості правової науки. Звідси – широке сприйняття його теорії генетичної соціології провідними істориками епохи. Варто зауважити, що її поділяв М. Грушевський, який також спирався на погляди засновника соціології Конта [4].

Сам Ковалевський дав наступне визначення генетичної соціології: «Генетичною соціологією називають ту частину науки про суспільство, його організацію і поступальний хід, яка опікується питанням про походження

суспільного життя і суспільних інститутів, якими є: родина, власність, релігія, держава, моральність і право…» [7, т.2, с.3].

Ковалевський, як видається, моніст. Саме тому соціологічне розуміння права він не прагнув гармонізувати з природноправовим і юридико-позитивістським, і, як наслідок, не прийшов, як зазначено вище, до інтегрального розуміння права. Суспільна солідарність для нього, по суті, такий же наріжний камінь теорії, як виробничі відносини і класова боротьба для Маркса чи еволюція і органічний розвиток для Спенсера. Ідея права, справедливість, вроджені права людини для нього – продукт суспільного розвитку, а не антропологічні засади філософії права. Доктрини природного права з наукових позицій Ковалевського позбавлені практичного і методологічного сенсу метафізичні вправи. Розвиток права не сприймається ним як просування сущого до належного, сформованого як ідея права. Право удосконалюється разом із суспільством і це удосконалення зводиться переважно до двох етапів: відкриття (винаходу) і наслідування (запозичення, насадження, словом, те, що в теорії порівняльного правознавства отримало назву акультурація).

Розуміння права Ковалевським в цілому відповідає духові ідей Конта і його соціальної фізики. Соціологія, вірніше її частина присвячена соціальній динаміці (а вона для вченого є головною, серцевинною): «…наука, водночас абстрактна і описова, вона оперує тому тим самим методом, що і біологія. Її висновками повинні керуватися й історик релігій, і історик мистецтва, моралі, економічного і політичного розвитку» [8, с.40]. Як бачимо, вчений не бере до уваги відзначену ще Ієрингом особливість причинності в суспільних науках і передусім праві, яка полягає у цілепокладанні й доцільності (те, що в останній рік життя Ковалевського розвинув і сформулював інший український правознавець Б. Кістяківський). Відтак, Ковалевський сприймав положення класичних природно-правових вчень спрощено. Він вважав, що ідея солідарності та її розвитку спростовує можливість існування категоричного імперативу Канта. Як видається, насправді протиріччя, і тим більше нерозв'язного, тут немає, якщо не відділяти солідарність від культурно-ціннісного контексту. Адже категоричний імператив, говорить про обов'язкову наявність цінностей свободи і справедливості, а не про їх конкретний зміст на певному історичному етапі (варто згадати важливу неокантіанську концепцію Р. Штаммлера про природне право зі змінним змістом).

З рядків праць Ковалевського проступає переконання у остаточній методологічній перемозі соціологічного правового позитивізму. Він вказував, що XVIII століття – це занепад природно-правових теорій, які на його думку, є не що інше, як «метафізика моралі» [8, с.40]. Піддавалася критиці, як застаріла, і Німецька історична школа права з її «духом нації», який набуває прояв у нормах чинного права. При цьому легістський юридичний позитивізм також Ковалевським не сприймався. По-перше, самі його підходи до права як породження держави відкидалися беззастережним твердженням, що право виникає значно раніше за державу і незалежно від неї: «Таким чином, задовго до виникнення держави в інтересах сталості спільних союзів, тобто із-за турботи про збереження солідарності, виникають вже загальнообов'язкові норми, якими індивідуальні вчинки визнаються дозволеними або недозволеними діями, відповідно до того, чи відповідають вони вимогам суспільної солідарності чи не відповідають» [9, с.71]. По-друге, про марність спроб створити «чисту» загальну теорію права, позбавлену філософського контексту, як видається, свідчить наступна характеристика, дана їй Ковалевським, що загальна теорія права: «…ставить собі завданням філософське обґрунтування чинного законодавства» [7, т.1, с.68]. По-третє, вчений відзначав неможливість ізольованого від інших суспільних інституцій існування і розвитку права: «Право не розвивається саме з себе. Як відображення ступеня досягнутої суспільством солідарності, воно змінюється разом з розширенням її основ, викликаючи передусім у окремих видатних особистостях незадоволення чинними нормами і нові запити, які сила наслідування звертає спершу у вимоги громадської думки, у юридичну свідомість мас, а потім у звичай або закон» [8. с.41].

Таким чином, роблячи фундаментальний висновок щодо змісту розвитку права: «…Прогрес права не залежить від все більшого просякнення його метафізичними догмами природного закону, а від поступального руху сили суспільства. Воно одне і визначає собою різні трансформації права» [8, с.39], Ковалевський ускладнював собі пояснення справедливості свободи і прав людини як базових кате-

горій права, які він, без сумніву, не міг обійти у своїй доктрині права. Неприйняття природно-правових доктрин, у тому числі й теорій суспільного договору Гоббса, Спінози і Руссо, ставило перед мислителем завдання розкриття змісту справедливості поза контекстом ідеї справедливості, свободи – розв'язуючи колізію між зростанням солідарності та індивідуалізацією й автономією особистості, прав людини – не як природних і вроджених, а як продукту суспільного розвитку.

Справедливість як основу і підґрунтя права Ковалевський розглядав з позицій соціальної справедливості та її співвідношення з соціальною солідарністю. Об'єднання людей в суспільство, в суспільні інститути було умовою їх фізичного виживання і через нього втілювалася солідарність, виразом якої у спілкуванні людей, у прагненні запобігти й подолати конфлікти і виступала справедливість. Соціальна справедливість є не що інше як прояв вимоги суспільної солідарності [9, с.83]. Вчений підкреслював, що вона не є абсолютною справедливістю, як він трактував філософсько-правову категорію справедливості у природно-правових теоріях [7, т.1, с.62].

Він неодноразово зазначав, що поняття справедливості, як і власне суб'єктивного права відрізняються на різних етапах суспільного розвитку: «…наше розуміння права і справедливості різко розходиться з поняттями, що панували серед людей, які жили при родовому, общинному чи феодальному ладі. Висновок … полягає в тому, що поняття справедливого і несправедливого з плином часу змінилося у прямій відповідності зі змінами в суспільному середовищі» [8, с.60].

Поняття свободи Ковалевський також не вважав незмінним і залежним від конкретно-історичних обставин еволюції суспільства. Ступінь свободи зажить від суспільного ладу: «У дійсності … ми зустрічаємо у деспотіях дуже різку станову й навіть кастову нерівність при повній відсутності свободи. … …Відсутність свободи співпадала з нерівністю … зникнення останньої не лише не зменшувало її, а навпаки пішло з нею поряд» [9, с.60, 64]. Відповідним чином, індивідуалізм, спричинений зростанням свободи, не суперечить вимозі зростання суспільної солідарності: «…обмеження свободи, настільки ж особистої або громадянської, наскільки і політичної, стояло в минулому у тісному зв'язку з нерівністю, яка породжується найрізноманітнішими видами опіки, які тяжіли над особистістю, - опіки релігійної, станової і родової. … Зрівнювальна свобода не є химерою, а позитивним явищем сучасної громадянськості, що нею автономія особистості визнається не перешкодою, а умовою розвитку суспільної солідарності. Все майбутнє людства залежить від узгодження … цих двох засад, які далеко не суперечать одне одному» [9, с.82-83].

Свободу Ковалевський вбачав невід'ємною засадою конституціоналізму. Вона ж спільно з суспільною солідарністю дає право народам, а це означає – українському, самим визначати свою історичну долю й можливість державної самоорганізації: «...міцним порядком політичного устрою можуть бути лише ті образи правління, при яких народ володіє свободою самовизначення в такій же мірі, як і члени, що входять до його складу, тобто за умови дотримання норм права, які своєю чергою є … вимогами суспільної солідарності» [9, с.83].

Зі свободою Ковалевський пов'язує права людини, передусім з її індивідуальною свободою, гарантії якої закріплені в конституційному праві демократичних країн. Він і з цієї проблеми опонував з представниками природно-правових учень, починаючи з Локка, вважаючи, що розуміння прав людини є змінним, таким, що залежить від історичного суспільного контексту: «…право і держава випливають із одного джерела, переслідують одне завдання, відповідають одній і тій самі потребі – людській солідарності. Вимоги, які остання пред'являє… мінливі і непостійні» [10]. Тобто історична обумовленість змісту і обсягу прав людини Ковалевським відповідає сучасному доктринальному баченню їх поколінь.

Розширення свободи як ознака суспільного розвитку тісно пов'язана з правами людини. Отже, Ковалевський насправді певною мірою поділяв ідею Канта, з яким він полемізує, про право як міру свободи: «…з точки зору індивіда свобода покривається поняттям повноправності» [11, с.107]. Але у значно більшій мірі у ставленні до прав людини вчений, який стояв на позиціях генетичної соціологічної теорії права, проявляв погляди, притаманні юридичному позитивізму, зокрема щодо взаємозв'язку і взаємообумовленості прав людини і її обов'язків, тобто відповідальності: «Основу особистих прав складає … судова відповідаль-

ність, відповідальність як приватної особи, так і чиновника, відповідальність всіх і кожного…» [11, с.49].

Приділяючи досить багато уваги проблематиці конституційного права, Ковалевський сформував власний ідеал конституційного ладу. Це конституційна, або «народна» монархія. Тут варто говорити, як видається, про розуміння ним монархічного начала у гегельянському сенсі.

Варто зауважити, що саме конституційний монархічний лад є своєрідним запобіжником від переродження демократії як в охлократію, так і авторитарну диктатуру, що сьогодні значна частина найбільш успішних демократій – конституційні монархії (Велика Британія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Данія та ін.). Втім, важко вважати, що на початку XX століття Ковалевський міг передбачити реалії сучасного демократичного світу.

Окремо слід зупинитися на історико-правових студіях Ковалевського. Він належав до тих представників соціологічної школи права, які приділяли велику увагу історичному досвіду правового регулювання, оскільки його дослідження давало можливість забезпечити і соціолого-правову науку, і власне теоретичне правознавство необхідним емпіричним матеріалом. У таких фундаментальних правничих науках як історія права і держави та юридична компаративістика Ковалевський залишив помітний слід як теоретик і практик застосування порівняльно-правового методу, що також сприяло усвідомленню змісту історичного розвитку права.

Висновки. Таким чином, з одного боку, бачимо розуміння Ковалевським солідарності як справедливості, з іншого – неприйняття природно-правових теорій. Відтак, методологія і обґрунтування ним сутності права і змісту його історичного удосконалення ґрунтувалися на позиціях не правового суб'єктивізму, притаманного переважній більшості філософсько-правових доктрин, а на позиціях об'єктивізму. Право у його історичному розвитку розглядається не як ідеальний конструкт, тобто належне, а як похідне від закономірностей суспільного розвитку.

З цієї точки зору історіософське розуміння права Ковалевським більше орієнтоване, як видається, на вплив суспільства на право, ніж навпаки. Разом з тим, він звертав увагу на аксіологічну сутність права, стверджуючи його первинність відносно держави, не зводячи повністю силу права до державного примусу.

Учений виходив з того, що право є соціально обумовленим продуктом боротьби людей за виживання, для чого вони мали об'єднуватися. Рушієм і двигуном соціального прогресу, а отже удосконалення і розвитку правового порядку, є потреба суспільної солідарності. Право є нормативним виразом солідарності, закономірним й історично обумовленим явищем. Зі змінами суспільного ладу (родова, общинна, державна організація) трансформувалися і розвивалися і саме право, і уявлення про нього. Інтерпретація Ковалевським змісту права, ґрунтована на теорії генетичної соціології, широке застосування ним порівняльно-правового й історико-генетичного методів у історико-правових дослідженнях дозволили йому сформувати концептуальне бачення змісту розвитку права як динамічного соціального процесу. При цьому справедливість, свобода, права людини як соціально значущі категорії є змінними, залежними від історичного етапу розвитку суспільства та його закономірностей, обумовленими посилення потреб суспільної солідарності.

Шляхом зіставлення порівнюваного (однорідного й однотипного) у суспільному розвитку можна знайти загальні його закономірності. Ці закономірності, вірніше закони суспільного розвитку діють у трьох основних сферах суспільного буття. Закони проявляються у змінах. Ці зміни в кожній з трьох сфер мають свої джерела і причини: у економіці це зростання чисельності населення на Землі; у політиці – економічні зрушення; у громадському житті – політична практика.

Розуміння змісту цих змін, закономірностей, що їх спричиняють, вимагають звернення до історичного досвіду, і водночас, до використання порівняльного методу в історичних, передусім історико-правових дослідженнях. Опертість на історичний досвід дозволяє пояснити сучасне становище суспільства, правової системи та правового порядку [див.: 3, с.279-280]. Прояв суспільної солідарності в якості соціальної справедливості, за Ковалевським, детермінований умовами громадянської рівності людей і забезпеченням їх потреб правовими інститутами і державою (це конституційна держава, а по суті, правова). Саме це як відповідь на потребу зростання суспільної солідарності й є змістом розвитку права, правової

системи, правового порядку. Генетичною соціологічною теорією права з суспільною солідарністю як головною рушійною силою розвитку права і суспільства в цілому Ковалевський опонував вченню Маркса, де такою рушійною силою для розвитку суспільства і права була класова боротьба. Солідарність є нормою людського співжиття, а класова боротьба – навпаки, аномалією. Як наслідок, Ковалевський обстоював еволюційний шлях розвитку суспільства і права на противагу революційному. Це дозволяло, на думку вченого, уникнути руйнування правового порядку і настання суспільного хаосу. Право в своєму розвитку має удосконалюватись як інструмент формування і функціонування справедливого суспільства..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. 480 с.

2. Богдашина О. М. Методика наукових досліджень М. М. Ковалевського. Гілея. Київ, 2012. Вип. 60. С.89-93.

3. Головко О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник. У 2 ч. Ч.2. Україна. Харків: Право, 2025. 424 с.

4. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія)//Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія: Соціологія. 2010. Вип.4. С.60-68.

5. Грушевський М. С. Пам'яті М. М. Ковалевського. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2007. Т.9. С.488-493.

6. Дамирли М. А. М. Ковалевский: «В чем же, если не в сопоставлении, состоит метод сравнительный?». Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX – начало XX вв.) / М. А. Дамирли. Одесса, 2007. С. 52-58.

7. Ковалевский М.М. Социология. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. Т.1-2.

8. Ковалевский М. М. Социология и сравнительная история права. Вестник воспитания. 1902. №2. С.31-63.

9. Ковалевский М.М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности: глава из истории прогресса. Интеллигенция в России: Сб. ст. СПб, 1910. С. 59–88.

10. Ковалевський М.М. Про особисті права. Електронний ресурс: Режим доступу: https://studfile.net/preview/16816396/page:15/

11. Ковалевский М.М. Общее конституционное право. СПб: Север, Б.г. 386, 120 с.

12. Ковальчук О.М. Науково-правові погляди Максима Максимовича Ковалевського. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип.5. С.212-218.

13. Кресін О. В. Видатний юрист-компаративіст Максим Максимович Ковалевський. Право України. 2013. № 3-4. С.499-503.

14. Кресін О. В. Ковалевський Максим Максимович. Видатні компаративісти: творчий шлях, ідеї, праці / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. Вип. 4. С. 38-48.

15. Кресін О. В. Ковалевський Максим Максимович. Порівняльно-правові дослідження. 2006. №1. С.195-201.

16. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у XIX – XX століттях: проблеми становлення. Київ: Логос, 2011. 294 с.

17. Лисенко О. Я. Проблеми соціального прогресу в філософській і суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. : дис. … д-ра філос. наук. Київ, 1968. 520 с.

18. Майстренко І. Становлення і розвиток генетичної соціології. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 2. С.135–146.

19. Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм., уклад. проф. О. М. Богдашина ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 196 с.

20. Мойсієнко В. Ліберальна концепція держави Максима Ковалевського. Політичний менеджмент. 2004. №1. С.144-152.

21. Ніколаєнко Н. В. Позитивістські основи державно-правових поглядів Максима Ковалевського. Віче. 2010. №12. С.21-23.

22. Ніколаєнко Н. В. Державно-правові погляди М. М. Ковалевського (загальнотеоретичні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 215 с.

23. Прокопов Д. Є. Історико-правова теорія солідаризму М. Ковалевського як спосіб розв'язання проблеми генезису держави і права. Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2006. Вип.34. С.34-41.

24. Сердюк О.В. Соціологія права. Велика юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т.2. Філософія права. С.808-813.

25. Тарахонич Т. І. Ковалевський Максим Максимович. Антологія української юридичної думки / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Київ, 2002. Т.1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. С.201-204.

26. Шаляпін С. О. Порівняльно-історичне правознавство М. Ковалевського. Порівняльне правознавство. 2012. № 3-4. С. 453-478.

27. Шигаль Д. А. Історико-порівняльний метод М. М. Ковалевського у контексті структурно-функціонального аналізу. Проблеми законності: зб. наук. пр. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. Вип. 131. С. 3–14.

28. Sorokin P. A. Contemporary Sociological Theories. New York: Harper & Brothers, 1928.

29. Timasheff N. S. The Sociological Theory of Maxim Kovalevsky. American Catholic Sociological Review. 1948. Vol. 9, No.1. P.4-11.

30. Timasheff N. S. Late evolutionary thought: Kovalevsky, Keller and Hobhouse. Sociological theory, its nature and growth. 3rd ed. New York, 1967. P.134–135.

31. Walicki A. A History of Russian Thought: From the Enlightenment to Marxism. Stanford: Stanford University Press, 1979.

32. Walicki A. A History of Russian thought: from the Enlightenment to Marxism. Oxford : Claren don press., 1980. 456 p.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2026 Переглянуто 19.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 25.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

O. M. HOLOVKO
Doctor of Law, Professor,
Honored lawyer of Ukraine, Professor of the Department
of State and Law disciplines of the Faculty of Law
E-mail: oholovko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8969-3517
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

CONTENT AND DIRECTION ON THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LAW AND THE STATE ACCORDING TO MAXYM KOVALEVSKY

ANNOTATION. *Introduction.* The article is dedicated to a comprehensive analysis of the scientific heritage of Maksym Maksymovych Kovalevsky (1851-1916), a prominent social scientist, within the context of the historiosophy and sociology of law. The relevance of the study is driven by the need to overcome the ambiguity of the sociological tradition in modern Ukrainian legal discourse, as well as the necessity to deconstruct imperial myths regarding the "appropriation" of the scientist's persona by Russian science. The purpose of the article is to characterize the content of legal development through the prism of Kovalevsky's sociological theory, highlighting his unique views on law as a socio-cultural phenomenon. The work employs methods of systemic analysis, the comparative-historical method. The author's scientific approach allows for tracing the connection between European positivism and original Ukrainian legal thought of the late 19th and early 20th centuries.

Summary of Research Results. As a result of the analysis, it is established that M. Kovalevsky was one of the founders of the sociological variety of positivism, which radically differed from the legalistic-dogmatic approach. His teaching is based on the concept of genetic sociology, which views law as an inseparable social product that originates simultaneously with the first social unions, predating the emergence of the state. The central category in the scientist's theory is social solidarity. Unlike the Marxist theory of class struggle, Kovalevsky saw social solidarity as the primary driving force of social progress. The author proves that for Kovalevsky, law is the normative expression of solidarity. The scientist criticized the metaphysical doctrines of natural law, considering them detached from practice, while simultaneously rejecting the absolute power of the state in creating legal norms. The article details the transformation of the categories of "justice," "freedom," and "human rights" within Kovalevsky's system. Justice is interpreted not as an absolute idea, but as a shifting requirement of social solidarity that evolves along with the environment. Freedom is viewed as a condition for the development of individual autonomy, which does not contradict solidarity but is a necessary element of modern constitutionalism. Particular attention is paid to the scientist's contribution to comparative law and his influence on global science.

Conclusions. Summarizing, the author emphasizes the objectivist nature of M. Kovalevsky's theory, where law appears as a product of sociogenesis rather than merely state will or an abstract ideal. It is proven that the concept of social solidarity allowed the scientist to justify an evolutionary path of social development as an alternative to revolutionary upheavals. Law in this context acts as the main regulator ensuring the transition from a primitive "herd" to civilized citizenship. Kovalevsky's heritage, imbued with the Ukrainian cultural-identity code and European intellectualism, remains a fundamental basis for the development of modern philosophy of law and sociological jurisprudence in Ukraine.

KEY WORDS: *Maksym Kovalevsky, sociological jurisprudence, social solidarity, genetic sociology of law, historiosophy of law, comparative law.*

REFERENCES

1.Bohdashyna O.M. (2010). Positivism in historical science in Ukraine (1860s – 1920s). Kharkiv: Virovets A.P. "Apostroph". 480 p. (in Ukrainian).

2.Bohdashyna O.M. (2012). Methodology of scientific research of M.M. Kovalevskyi. Gileya. Issue 60. P. 89-93 (in Ukrainian).

3.Holovko O.M., Kahanovska T.I. (2025). History of doctrines about law and state. Textbook. In 2 parts. Part 2. Ukraine. Kharkiv: Pravo. 424 p. (in Ukrainian).

4.Hrushevskyi M.S. (2010). The beginnings of citizenship (genetic sociology). Bulletin of the Ivan Franko National University of Lviv. Series: Sociology. Vol. 4. P. 60-68 (in Ukrainian).

5.Hrushevskyi M.S. (2007). In memory of M.M. Kovalevskyi. Works: in 50 vols. Vol. 9. Lviv: Svit. P. 488-493 (in Ukrainian).

6.Damyrly M.A. (2007). M. Kovalevskyi: "What, if not in comparison, is the comparative method?". Comparative legal science in Ukraine: theoretical and methodological traditions (19th – early 20th centuries). Odesa. P. 52-58 (in Russian).

7.Kovalevskyi M.M. (1910). Sociology. St. Petersburg: Tip. M.M. Stasyulevicha. Vols. 1-2 (in Russian).

8.Kovalevskyi M.M. (1902). Sociology and comparative history of law. Vestnik vospitaniya. No. 2. P. 31-63 (in Russian).

9.Kovalevskyi M.M. (1910). Relationship between freedom and social solidarity: a chapter from the history of progress. Intelligentsia in Russia: collection of articles. St. Petersburg. P. 59–88 (in Russian).

10.Kovalevskyi M.M. On individual rights. Electronic resource: URL: https://studfile.net/preview/16816396/page:15/ (in Ukrainian).

11.Kovalevskyi M.M. (n.d.). General Constitutional Law. St. Petersburg: Sever. 386, 120 p. (in Russian).

12.Kovalchuk O.M. (2024). Scientific and legal views of Maksym Maksymovych Kovalevskyi. Scientific Bulletin of Public and Private Law. Issue 5. P. 212-218 (in Ukrainian).

13.Kresin O.V. (2013). Outstanding comparative lawyer Maksym Maksymovych Kovalevskyi. Law of Ukraine. No. 3-4. P. 499-503 (in Ukrainian).

14.Kresin O.V. (2007). Kovalevskyi Maksym Maksymovych. Outstanding comparativists: creative path, ideas, works. Issue 4. P. 38-48 (in Ukrainian).

15.Kresin O.V. (2006). Kovalevskyi Maksym Maksymovych. Comparative legal research. No. 1. P. 195-201 (in Ukrainian).

16.Kresin O.V. (2011). Comparative Law in the 19th – 20th Centuries: Problems of Formation. Kyiv: Logos. 294 p. (in Ukrainian).

17.Lysenko O.I. (1968). Problems of social progress in the philosophical and socio-political thought of Ukraine in the second half of the 19th century: thesis for the degree of Doctor of Philosophical Sciences. Kyiv. 520 p. (in Ukrainian).

18.Maistrenko I. (2002). Formation and development of genetic sociology. Sociology: theory, methods, marketing. No. 2. P. 135–146 (in Ukrainian).

19.Bohdashyna O.M. (Comp.) (2021). Maksym Maksymovych Kovalevskyi: bio-bibliographic index. Kharkiv: V.N. Karazin Kharkiv National University. 196 p. (in Ukrainian).

20.Moisiienko V. (2004). Liberal concept of the state of Maksym Kovalevskyi. Political Management. No. 1. P. 144-152 (in Ukrainian).

21.Nikolaienko N.V. (2010). Positivist foundations of state-legal views of Maksym Kovalevskyi. Viche. No. 12. P. 21-23 (in Ukrainian).

22.Nikolaienko N.V. (2011). State-legal views of M. M. Kovalevskyi (general theoretical aspects): thesis for the degree of Candidate of Legal Sciences: 12.00.01. Kyiv. 215 p. (in Ukrainian).

23.Prokopov D.I. (2006). Historical-legal theory of M. Kovalevskyi's solidarism as a way to solve the problem of the genesis of state and law. State and Law: collection of scientific works. Legal and political sciences. Vol. 34. P. 34-41 (in Ukrainian).

24.Serdiuk O.V. (2016). Sociology of law. Great legal encyclopedia: in 20 vols. Vol. 2: Philosophy of Law. Kharkiv: Pravo. P. 808-813 (in Ukrainian).

25.Tarakhonych T.I. (2002). Maksym Maksymovych Kovalevskyi. Anthology of Ukrainian legal thought. Vol. 1: General theory of state and law, philosophy and encyclopedia of law. Kyiv. P. 201-204 (in Ukrainian).

26.Shaliapin S.O. (2012). Comparative-historical jurisprudence of M. Kovalevskyi. Comparative Law. No. 3-4. P. 453-478 (in Ukrainian).

27.Shyhal D.A. (2015). Historical-comparative method of M.M. Kovalevskyi in the context of structural-functional analysis. Problems of Legality. Vol. 131. P. 3–14 (in Ukrainian).

28.Sorokin P.A. (1928). Contemporary Sociological Theories. New York: Harper & Brothers (in English).

29.Timasheff N.S. (1948). The Sociological Theory of Maxim Kovalevsky. American Catholic Sociological Review. Vol. 9, No. 1. P. 4-11 (in English).

30.Timasheff N.S. (1967). Late evolutionary thought: Kovalevsky, Keller and Hobhouse. Sociological theory, its nature and growth. 3rd ed. New York. P. 134–135 (in English).

31.Walicki A. (1979). A History of Russian Thought: From the Enlightenment to Marxism. Stanford: Stanford University Press (in English).

32.Walicki A. (1980). A History of Russian thought: from the Enlightenment to Marxism. Oxford: Clarendon Press. 456 p. (in English)..

The article was received by the editors 11.03.2026 — The article was revised 19.04.2026
The article is recommended for printing 25.05.2026 — This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-06
УДК 340.12:37.014.15

ДРЕВАЛЬ Ю.Д.
доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри менеджменту та публічного врядування
E-mail: drevaly@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7347-9433
Національний університет водного господарства та природокористування
м. Рівне, 33000, вулиця Соборна, 11

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРАВОВА ОСВІТА НАСЕЛЕННЯ: НЕОБХІДНІСТЬ І ВАЖЛИВІСТЬ КОРЕЛЯЦІЇ

АНОТАЦІЯ. Проаналізовано питання щодо взаємозалежності реалізації принципу верховенства права та правовою освітою населення. Вихідним аспектом аналізу визнано загальноприйняте положення, що верховенство права охоплює гармонійне поєднання принципів та норм, спрямованих на повноцінне забезпечення прав і свобод людини. Сучасності ж властиве інтегральне розуміння верховенства права як складного та водночас дієвого правового явища, яке складає основу доктрини конституціоналізму та правової держави, а відтак має вважатися невід'ємним чинником демократичного врядування. Повноцінне ствердження та реалізація принципу верховенства права є своєрідною візиткою цивілізованого поступу держави і суспільства. Відзначено, що концепт верховенства права вже традиційно становить предмет наукових пошуків. Для нашого ж предмету дослідження важливим має вважатися наголос на узгодженні критеріїв верховенства права з правовою освітою населення (чи «громадянською правовою освітою»).

Підтверджено вже існуюче припущення стосовно наявності чіткої кореляції між феноменами верховенства права та правової освіти населення. Дійсно, у даному разі має йтися не лише про дотримання стандартів правової держави та виконання приписів нормативно-правових актів, але і про усвідомлений вибір громадянами власної правомірної поведінки. Не може бути заперечень і стосовно того, що якраз правова освіта має забезпечити надійний фундамент і для правового виховання, і для правової культури та належного рівня правосвідомості громадян.

Доведено, що на шляху реалізації принципу верховенства права містяться значні перепони, серед них – і недостатня правова освіченість населення. Причому, зазначені труднощі та перепони властиві як «молодим демократіям», так і країнам зі сталими традиціями демократичного врядування. Відтак вдосконалення принципових засад правової держави та розвиток громадянської правової освіти мають бути взаємопов'язаними та взаємоузгодженими, відзначаючись єдиним завданням – формуванням демократичної, правової і соціальної держави, в якій права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Принцип верховенства права, права і свободи людини, демократичне врядування, громадянська освіта, правова освіта, правова культура, правове виховання.*.

Як цитувати: Древаль Ю. Д. Принцип верховенства права і правова освіта населення: необхідність і важливість кореляці *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Право». 2026. № 41. С. 74-81. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-06

In cites: Yu. D. Dreval (2025) The rule of law and legal education of the population: the necessity and importance of correlation *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (41), P. 74-81. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-06 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Верховенство права охоплює гармонійне поєднання принципів та норм, спрямованих на повноцінне забезпечення прав і свобод людини. До принципів верховенства права вже традиційно відносять загальність правових норм, їх зрозумілість і своєчасне оприлюднення, відсутність суперечливості в нормах, заборона зворотної дії закону, реальність виконання, стабільність і передбачуваність законодавства, відсутність протиріччя між застосуванням законів та вимогами самих законів. Сукупний зміст наведених принципів свідчить про розуміння верховенства права як складного та водночас дієвого правового явища, яке складає основу доктрини конституціоналізму та правової держави, а відтак має вважатися невід'ємним чинником демократичного врядування. Виходячи з уже хрестоматійного вислову Авраама Лінкольна щодо демократії як врядування «іменем народу, силами народу і для народу», повноцінне забезпечення принципу верховенства права слід пов'язати окрім іншого з усвідомленим ставленням до нього з боку громадян. Таке ставлення має ґрунтуватися якраз на правовій освіті, якій суто формально має належати

© Древаль Ю. Д. 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

першість у складному поєднанні правового виховання, праворозуміння, правової культури та власне правової освіченості громадян. Дійсно, зміст правової освіти полягає у засвоєнні знань про основи держави й права, виховання в громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку. В основу ж повноцінного та усвідомленого засвоєння таких знань маємо помістити якраз принцип верховенства права. Доцільно підтвердити зазначену тезу наступним нормативно-правовим положенням: Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави (п. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України). Відтак беззаперечним виглядає і те, що принцип верховенства права має стати методологічною основою правової освіти населення.

Стан наукового опрацювання теми. Концепт верховенства права вже традиційно досліджується представниками багатьох наукових галузей та шкіл. Проте, і на сьогодні не вщухають дискусії щодо сутності та системних ознак зазначеного феномену. Для прикладу, П. Пацурківський та Р. Гаврилюк, аналізуючи світову спадщину досліджень на тему верховенства права, окрім іншого відзначають те, що «різні пізнавальні традиції правознавства продовжують вкладати неоднаковий зміст у сенс цієї доктрини і принципу» [1, с. 32]. Свідченням такого стану речей є і наявність значної кількості шкіл та напрямів, спрямованих на дослідження феномену верховенства права: найперше позитивістського та природно-правового, інтегрального та поелементного. Слід відзначити і зміст сучасних дискусій на тему українського відповідника англомовного поняття «The Rule of Law».

Зокрема, український переклад у вигляді терміносполучення «верховенство права» вважається не зовсім вдалим та пропонується натомість вживати категорію «правовладдя». Для нашого предмету зацікавлення зазначена дискусія передусім важлива не «кінцевим результатом» у вигляді обрання якогось тлумачення як єдиновірного, а тим, що вона знаменує остаточну відмову від порівняння категорії «верховенство права/правовладдя» з категорією «верховенство закону», та водночас стимулює і пошуки вдосконалення стратегії правової освіти.

У дослідженні, яке було проведено та Є. Дулібою та її співавторами, обґрунтовано положення щодо наявної чіткої кореляції «між дотриманням принципу верховенства права в державі і правовою культурою, освітою і дотриманням академічної доброчесності» [2, с. 17]. Значущість проблематики узгодження правової освіти з критеріями верховенства права підтверджується В. Лемаком, який, аналізуючи основні загрози верховенству права в України, зазначає, що «частина з наведених загроз принципу верховенства права пов’язана з рівнем правової культури українського суспільства та його політичної еліти» [3, с. 50].

Практика ЄСПЛ, на що звертає увагу Є. Реньов, «підтверджує, що право на освіту є не просто індивідуальним правом, а справжнім чутливим барометром демократичної зрілості держави» [4, с. 272]. Природно, що все це безпосередньо стосується і права на правову освіту. Сьогодні, на що звертають увагу І. Хожило та О. Полякова, «як ніколи, країні потрібні громадяни з високим рівнем правової освіти, які… активні у правовому аспекті та які мають достатньо високий рівень правової свідомості й правової культури» [5, с. 282].

На сторінках фахової літератури все частіше аналізується і проблема повноцінного нормативно-правового забезпечення правової освіти, у тому числі – і на основі критеріїв верховенства права (до таких критеріїв відносяться базові принципи, які вже неодноразово надавалися в правових документах та аналізувалися у фаховій літературі). Причому, зазначена тенденція властива і країнам зі сталими традиціями демократичного врядування та зі стійкими правовими системами. Наприклад, Джон Ентоні Флойд (John Anthony Flood) відзначає тривожну тенденцію, що корпоративізм та ринкові відносини підривають засади повноцінного застосування принципу верховенства права в західних університетах [6, p. 16-17]. В університетах США, на що звертає увагу Джеймс Гофман (James Huffman), все частіше «об’єднуючий принцип верховенства права поступається перед приватними інтересами», і «американське суспільство в цілому отримало б значну користь від оновлення відданості та розуміння верховенства права в американських юридичних факультетах» [7, p. 572, 604. 606]. За оцінкою ж Марти Дубовської (Marta

Dubowska), недооцінка верховенства права в європейських юридичних школах та університетах «є результатом доктринального та відстороненого підходу до юриспруденції» [8, p. 1-2].

Наведені аргументи щодо недооцінки принципу верховенства права в західних університетах вагомо свідчать і про стан справ у правовій освіті населення. І справа не лише у здійсненні правосуддя, яке окрім конкретних рішень та ухвал має і певний суспільний резонанс. Підготовлений в юридичних університетах фахівець з права має вважатися таким собі «еталонним» носієм правосвідомості, власним прикладом заохочуючи чи навпаки розохочуючи й «пересічних» громадян свідомо відноситися до принципу верховенства права та до правовідносин взагалі.

Водночас слід відзначити і те, що різнобічні аспекти забезпечення правової освіти досить часто розглядаються поза реаліями сучасного суспільного розвитку. Найперше це стосується неврахування чи принаймні часткового врахування того достеменного факту, що в складних умовах сьогодення вимагається приділення додаткової уваги якраз правам і свободам громадян. Слід відзначити і те, що найбільш важливі доктринальні акти у сфері правової освіти було прийнято ще на початку 2000-х рр., але на сьогодні загалом не піднімається питання щодо якісного оновлення основ зазначеного спектру освіти населення (на відміну від спеціалізованої юридичної освіти, яка постійно знаходиться в полі інтересів фахівців та науковців). Вимагається також проведення більш чіткої межувальної лінії між юридичною спеціалізованою освітою та правовою освітою населення, що якраз і має знаменувати якісне оновлення державної політики у зазначеній сфері суспільних відносин. В якості ж чи не найбільш суттєвої прогалини маємо визнати загальну недооцінку змісту різнобічних програм та заходів у сфері правової освіти населення, у тому числі – і на основі принципу верховенства права.

Метою статті визначено обґрунтування положення щодо значущості принципу верховенства права у процесі забезпечення та здійснення правової освіти населення.

Для досягнення зазначеної мети поставлено наступні дослідницькі завдання:

1) охарактеризувати стан та основні тенденції дотримання принципу верховенства права в Україні та країнах зі сталими традиціями демократичного врядування;

2) уточнити особливості взаємозв'язку між правовою освітою, правовим вихованням та правовою культурою громадян;

3) проаналізувати зміст основних правових актів щодо правової освіти населення та на зазначеній основі визначити основні перспективні заходи із забезпечення правопросвітницьких заходів на основі принципу верховенства права.

Основні результати дослідження. Домінантою сучасних політико-правових відносин визнається положення про те, що право є мірилом розвитку цивілізованості суспільства, спрямовуючись в якості основного завдання на захист прав і свобод людини. Відтак особливої значущості у процесі суспільного розвитку набуває принцип верховенства права – і як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права з основою у захистові прав людини як найвищої соціальної цінності. На сьогодні ж високий рівень забезпечення верховенства права стає і своєрідною візиткою цивілізованого поступу, забезпечуючи повноцінний захист прав і свобод людини, та водночас стимулюючи розвиток міжнародного співробітництва та світових інтеграційних процесів.

Для України верховенство права водночас означає не лише підтвердження на високому нормативному рівні захисту прав і свобод людини, але і повноцінне ствердження принципів правової і демократичної держави, і відданість євроінтеграційному вектору розвитку держави і суспільства. На сьогодні ж, як слушно зауважує О. Скрипнюк, «інтеграція України до євроатлантичних структур і війна, розв'язана Росією проти України, боротьба нашого народу за загальнолюдські цінності – мир, свободу, демократію, права та свободи людини, доленосне право на життя, – як ніколи актуалізують принцип верховенства права» [9, с. 13]. Водночас якраз питання щодо дотримання принципу верховенства права становить одну з найбільш суттєвих проблем євроінтеграційного поступу нашої держави.

Проблема повноцінної реалізації принципу верховенства права властива і країнам зі стійкими традиціями демократичного врядування. Наприклад, Анжеліка Нуббергер (Angelika Nußberger) власне ґрунтовне дослі-

дження на тему «Верховенство права в Європі: вимоги та виклики для європейської судової системи» слушно розпочинає окрім іншого словами: «Існує два наративи про верховенство права в Європі – історія успіху та історія втрачених ілюзій» [10, p. 80]. Не випадково Лаурен Піч (Laurent Pech) відзначає певну неузгодженість між принциповою позицією Європейської комісії щодо верховенства права «як усталеного та чітко визначеного принципу» та «зростаючого відступу» від цього принципу в деяких країнах ЄС [11, p. 107]. Відтак і зміцнення верховенства права, на що звертає увагу Р. Луцький, – «одна з основних цілей уряду, інвесторів, бізнесу та громадянського суспільства в усьому світі» [12, с. 45].

В якості підтвердження даної тези доцільно навести зміст Доповіді Єврокомісії від 08.07.2025 року якраз на тему верховенства права, в якій було зазначено, що «верховенство права – це фундамент, на якому ЄС твердо стоїть у світі, де міжнародний порядок, заснований на правилах, повага до основних прав та демократичні системи зазнають дедалі більшого тиску», але водночас відзначено і тривожну тенденцію щодо дотримання принципу верховенства права у деяких країнах Європейського Союзу [13].

Причому, що має надзвичайно важливе значення у контексті обраної проблематики, у даному разі має йтися не лише про дотримання стандартів правової держави та виконання приписів нормативно-правових актів, але і про усвідомлений вибір громадянами власної правомірної поведінки. Поняття «Rule of Law», на що звертають увагу В. Добіжа та В. Корнієнко, «не обмежене державою, як термін «правова держава» (право діє в суспільстві загалом)» [14, с. 6]. Причому, виходячи з сутності соціологічного підходу до праворозуміння, у даному разі обов'язково слід враховувати і наявність з боку суб'єктів, на яких поширюється дія норми, свідомої переконаності в необхідності вважати ту чи іншу норму справедливою та необхідною. Дійсно, громадяни чи суб'єкти правовідносин мають свідомо відноситися до обов'язкових для них правил поведінки, щоб відповідально та усвідомлено виконувати приписи норм права.

Дотичною до наведеного є і проблема людського виміру права, згідно з якою будь-які правові конструкції мають виходити з особистісного підходу до регулювання суспільних відносин. Концепція людського виміру права свідчить про те, що людина має вважатися не лише об'єктом правового регулювання та управлінського впливу, але також і повноцінним суб'єктом суспільного та політичного життя держави. «Людський вимір» у тлумаченні ОБСЄ, на що звертає увагу В. Серьогін, охоплює сім основних напрямків, в яких держави-члени беруть зобов'язання зробити відповідні норми частиною свого публічного порядку, у тому числі – і право на освіту [15, с. 195].

Чітко простежується і діалектична взаємообумовленість та гармонійний зв'язок між правовою освітою, правовим вихованням, правовою свідомістю та правовою культурою. У тлумаченні Ю. Калиновського, наприклад, «правове виховання, правова культура та правосвідомість як суспільні феномени являють собою єдиний континуум значень, змістів та символів, що визначають поведінку суб'єктів правовідносин у конкретний історичний проміжок часу» [16, с. 268].

Водночас не може бути заперечень стосовно того, що якраз правова освіта має забезпечити надійний фундамент і для правового виховання, і для правової культури та належного рівня правосвідомості громадян. Поза правовою освітою усі зазначені феномени не можуть бути забезпечені та повноцінно реалізовуватися у сфері правовідносин. Для прикладу, як слушно стверджує Л. Касинюк, серед чинників формування правової культури, «неабиякого значення набуває правова освіта, яка в сучасних умовах може стати найважливішим чинником розвитку особи, подолання правового нігілізму» [17, с. 28].

Метою Національної програми правової освіти населення, яку затверджено Указом Президента України від 18.10.2001 року (далі в тексті – Програма 2001 року), визначено підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права [18].

На сьогодні актуальними залишаються і основні завдання та напрями реалізації Програми 2001 року. Разом з тим, зазначені завдання та напрями потребували і потребують чітких механізмів чи дослівно до тексту «комплексу заходів». До того ж, на що звертають увагу О. Нестеренко та Н. Горбова, «мінусом»

цієї програми є те, що в ній «не приділяється увага правовим цінностям та переконанням, які є обов'язковими компонентами у формуванні правосвідомості людини» [19, с. 32].

Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року, яку затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.12.2017 року (далі в тексті – Стратегія, Стратегія 2017 року), спрямована на підвищення рівня правової освіти громадян України, їх правової свідомості, подолання правового нігілізму у суспільстві, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, в тому числі щодо своїх прав і обов'язків. До безумовних позитивних якостей Стратегії 2017 року відносяться і згадки про те, що «довіра до закону, принципу верховенства права не може виникнути миттєво…». В якості реалізації зазначеної Стратегії наводиться правопросвітницький проект «Я маю право!» та завдання, визначені Кабінетом Міністрів України [20].

Проте, на сьогодні поки що залишаються недостатньо опрацьованими конкретні механізми забезпечення правової освіти населення. Правопросвітницький проект «Я маю право!», який було започатковано у 2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України, на сьогодні вже втратив чинність. На сайті Міністерства юстиції України міститься також вже застаріла інформація щодо проведення інформаційно-просвітницької роботи у сфері прав і свобод людини, механізмів їх реалізації, захисту та відновлення. Водночас, знову ж таки залишаються незрозумілими конкретні заходи. Єдиним виключенням з цього сумного переліку залишається діяльність юридичних клінік (щоправда, і зміст «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 03.08.2006 року загалом спрямовується на забезпечення доступу представників соціально вразливих груп суспільства до правової допомоги, а не на організацію осередків правової освіти [21]).

Деякі компоненти таких механізмів містяться в «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні від 03.10.2018 року, в якій серед основних стратегічних напрямів громадянської освіти найперше зазначена якраз правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні права та обов'язки. До основних здобутків такої освіти віднесено й формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права. Проте до основних змістовних напрямів громадянської освіти вже не віднесено ні демократію, ні принцип верховенства права (хоча заявлені у цій частині Концепції «права людини і громадянина» та «участь громадян в управлінні державними справами» і стосуються безпосередньо демократичного врядування) [22].

Висновки. У процесі суспільного розвитку набуває непересічного значення принцип верховенства права – і як універсального засобу захисту прав і свобод людини, і як інтегрального принципу права, і як нормативної основи для повноцінного ствердження ідеалів правової та демократичної держави. Проте на шляху реалізації зазначеного принципу містяться і значні перепони, серед них – і недостатня правова освіченість населення. Причому, зазначені труднощі та перепони властиві як «молодим демократіям», так і країнам зі сталими традиціями демократичного врядування. Одним з факторів повноцінного ствердження принципів верховенства права в нашій державі має стати і суттєве вдосконалення правопросвітницьких заходів. Для цього необхідно чітко визначитися зі змістом програм та заходів у сфері правової освіти населення, а також з конкретними обов'язками та відповідальними інституціями (найперше, місцевими органами влади та самоврядування як потенційними організаторами конкретних заходів, а також із залученням до цієї роботи представників юридичних вишів та факультетів, які вже мають такий досвід у вигляді «юридичних клінік»). Непересічне значення у даному відношенні має відводитися і практичним заходам. Обмеження правової освіти населення виключно наявністю відповідних документів та формальним окресленням завдань лише зашкодить справі.

Верховенство права, як слушно зазначає Роберт Штейн (Robert Stein) – «це дороговказ, до якого ми можемо звертатися за керівництвом зараз і в майбутньому; і це наша найкраща надія на свободу та справедливість» [23, p. 201].

І свідомі громадяни мають право на отримання певного стандарту правової освіти та вдосконалення власної правової освіченості,

щоб стати активними і повноцінними учасниками сучасних правовідносин. Поза безпосередньою участю зацікавлених громадян видаються примарними і конкретні зрушення у сфері дотримання принципів верховенства права, і «найкращі надії на свободу та справедливість». Відтак вдосконалення принципових засад правової держави та розвиток громадянської правової освіти мають бути взаємопов'язаними та взаємоузгодженими, відзначаючись єдиним завданням – формуванням демократичної, правової і соціальної держави, в якій права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Пацурківський П., Гаврилюк Р. Джерела The Rule of Law згідно з концепцією Тома Бінгема. Право України. 2024. № 8. С. 31–45. DOI: 10.33498/louu-2024-08-031

2.Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози. Право України. 2010. № 3. С. 44–51. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-3-pravoukr_2010_3-1.pdf

3.Дуліба Є.В., Аврамова О.Є., Куліш А.М., Миргород-Карпова В.В. Верховенство права, правова культура, освіта й академічна доброчесність. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2022. № 3. С. 15–25. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.3.01.

4.Реньов Є.В. Забезпечення права на освіту в практиці ЄСПЛ: стандарти рівності та сучасні виклики. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 40. С. 268–274. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-40-30

5.Хожило І.І., Полякова О.С. Сучасний стан функціонування системи правової освіти в Україні: публічно-управлінський аспект. Наукові перспективи. 2021. No 2 (8). С. 280–292. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-2(8)-280-292

6.Flood J. A. The rule of law and legal education: Do they still connect? Handbook on the Rule of Law. August 2018. P. 1–17. DOI: 10.4337/9781786432445.00025

7.Huffman J. Legal Education and the Rule of Law. California Western Law Review. 2024. Vol. 60: Iss. 3, Article 4. P. 569–606. URL: https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwlr/vol60/iss3/4

8.Dubowska M. Imaginative legal education and the rule of law. Law and Humanities .2025. P. 1–21. DOI: https://doi.org/10.1080/17521483.2025.2563974

9.Скрипнюк О.В. Верховенство права як правова і політична цінність. Альманах права. 2024. Вип. 15. С. 13–17. DOI: 10.33663/2524-017X

10. Rule of Law in Europe. Perspectives from practitioners and academics / Paul Craig, Stanislas Adam, Nuria Diaz Abad, Lorenzo Salazar. Brussels: Funded by the Justice Programme of the European Union, 2020. 91 p. URL: https://ejtn.eu/wp-content/uploads/2022/12/2019-056-RoL-Manual-170x240-WEB_FINAL.pdf

11. Pech L. The Rule of Law as a Well-Established and Well-Defined Principle of EU Law. Hague Journal on the Rule of Law. 2022. Vol. 32. P. 107–138. DOI: https://doi.org/10.1007/s40803-022-00176-8

12. Луцький Р.П. Верховенство права та правопорядок в країнах Європейського союзу. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. 2023. Вип. 16(28). С. 41–47. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.16.28.41-47

13. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2025 Rule of Law Report. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en

14.Добіжа В. В., Корнієнко О. Європейське бачення принципу верховенства права. Держава і право: збірник наукових праць. 2022. Вип. 92. С. 4–14. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-4

15.Серьогін В.О. «Людський вимір» як головний критерій конституційної реформи. Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези доповідей XIII Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. 482 с. С. 193–198. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_21_kvitnia_2017.pdf#page=193

16.Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін. Харків: Право, 2010. 368 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5231/1/VUXOVANNY_2010.pdf

17.Касинюк Л.А. Проблеми формування правової культури української молоді. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 1. С. 28–31. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2019/7.pdf

18.Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 року № 992/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text

19.Нестеренко О.М., Горбова Н.А. Аналіз сучасної нормативно-правової бази з питань правового виховання в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 3. С. 31–33. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/6

20.Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1012-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/1012-2017-%D1%80#Text

21.Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Затверджено Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. N 592. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text

22.Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.10.2022 р. № 893-р). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text

23.Stein R. (2019). What Exactly Is the Rule of Law? Hous. L. Rev. 2019. Vol. 57. P. 185–201. URL: https://scholarship.law.umn.edu/faculty_articles/698.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2026 Переглянуто 29.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 17.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

Yu. D. DREVAL
DSc (Public Administration), Professor,
Professor of the Department of Management and Public Governance
E-mail: drevaly@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7347-9433
National University of Water and Environmental Engineering
Rivne, 33000, Soborna Street, 11

THE RULE OF LAW AND LEGAL EDUCATION OF THE POPULATION: THE NECESSITY AND IMPORTANCE OF CORRELATION

ANNOTATION. This paper analyses the interdependence between the implementation of the rule of law and legal education for the public. The analysis is based on the generally accepted premise that the rule of law encompasses a harmonious combination of principles and norms aimed at fully safeguarding human rights and freedoms. The modern era, however, is characterized by an integrated understanding of the rule of law as a complex yet effective legal phenomenon, which forms the basis of the doctrine of constitutionalism and the rule of law, and must therefore be regarded as an indispensable factor in democratic governance. The full affirmation and implementation of the principle of the rule of law is a hallmark of the civilized progress of the state and society. It is noted that the concept of the rule of law has traditionally been the subject of academic research. For the subject of our study, however, emphasis should be placed on aligning the criteria of the rule of law with legal education for the public (or 'civic legal education').

The existing assumption regarding a clear correlation between the phenomena of the rule of law and the legal education of the population has been confirmed. Indeed, in this case, it is not merely a matter of adhering to the standards of the rule of law and complying with the provisions of legislative acts, but also of citizens making a conscious choice regarding their own lawful conduct. There can be no dispute that it is precisely legal education that must provide a solid foundation for both legal upbringing and legal culture, as well as an appropriate level of legal awareness among citizens

It has been demonstrated that there are significant obstacles to the implementation of the principle of the rule of law, including the population's insufficient legal literacy. Moreover, these difficulties and obstacles are characteristic of both 'young democracies' and countries with established traditions of democratic governance. Consequently, the improvement of the fundamental principles of the rule of law and the development of civic legal education must be interlinked and mutually coordinated, sharing a single objective – the formation of a democratic, legal and social state in which human rights and freedoms are recognized as the highest social value!

KEYWORDS: *Rule of law, human rights and freedoms, democratic governance, civic education, legal education, legal culture, legal upbringing.*

REFERENCES

1.Patsurkivskyi, P. & Havrylyuk, R. (2024). Sources of The Rule of Law according to the concept of Tom Bingham. Law of Ukraine, (8), 31–45. DOI: 10.33498/louu-2024-08-031 (in Ukrainian)

2.Lemak, V. (2010). The principle of the rule of law in Ukraine: main threats. Law of Ukraine, (3), 44–51. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/content-pravoukr-2010-3-pravoukr_2010_3-1.pdf (in Ukrainian)

3.Duliba, E.V., Avramova, O.E., Kulish, A.M. & Myrhorod-Karpova, V.V. (2022). The rule of law, legal culture, education and academic integrity. Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs, (3), 15–25. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.3.01. (in Ukrainian)

4.Reniov, E.V. (2025). Ensuring the right to education in the practice of the ECHR: equality standards and modern challenges. Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University, series "Law", (40), 268–274. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-40-30 (in Ukrainian)

5.Khozhylo, I.I. & Polyakova, O.S. (2021). Current state of functioning of the legal education system in Ukraine: public and administrative aspect. Scientific Perspectives, 2(8), 280–292. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-2(8)-280-292 (in Ukrainian)

6. Flood, J. A. (2018). The rule of law and legal education: Do they still connect? Handbook on the Rule of Law, 1–17. DOI: 10.4337/9781786432445.00025

7.Huffman, J. (2024). Legal Education and the Rule of Law. California Western Law Review, 60(3), 569–606. URL: https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwlr/vol60/iss3/4

8.Dubowska, M. (2025). Imaginative legal education and the rule of law. Law and Humanities, 1–21. DOI: https://doi.org/10.1080/17521483.2025.2563974

9.Skrypnyuk, O.V. (2024). The rule of law as a legal and political value. Almanac of Law, (15), 13–17. DOI: 10.33663/2524-017X (in Ukrainian)

10.Craig, P. (Ed.). (2020). Rule of Law in Europe. Perspectives from practitioners and academics. Brussels: Funded by the Justice Programme of the European Union. URL: https://ejtn.eu/wp-content/uploads/2022/12/2019-056-RoL-Manual-170x240-WEB_FINAL.pdf

11.Pech, L. (2022). The Rule of Law as a Well-Established and Well-Defined Principle of EU Law. Hague Journal on the Rule of Law, (32), 107–138. DOI: https://doi.org/10.1007/s40803-022-00176-8

12.Lutskyi, R.P. (2023). The rule of law and legal order in the countries of the European Union. Scientific and informational bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky, 16(28), 41–47. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.16.28.41-47 (in Ukrainian)

13.Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. (2025). Rule of Law Report. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en

14.Dobizha, V. V. & Korniyenko, O. (2022). The European vision of the principle of the rule of law. State and law: collection of scientific works, (92), 4–14. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-92-4 (in Ukrainian)

15.Seryogin, V.O. (2017). "Human dimension" as the main criterion of constitutional reform. From civil society to the rule of law: Abstracts of the reports of the XIII International Scientific and Practical Conference. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU, 193–198. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_21_kvitnia_2017.pdf#page=193 (in Ukrainian)

16.Getman, A.P. (Ed.). (2010). Legal Education in Modern Ukraine: Monograph. Kharkiv: Pravo. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5231/1/VUXOVANNY_2010.pdf (in Ukrainian)

17.Kasyniuk, L.A. (2019). Problems of forming the legal culture of Ukrainian youth. Legal Scientific Electronic Journal, (1), 28–31. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2019/7.pdf (in Ukrainian)

18.On the National Program of Legal Education of the Population: Decree of the President of Ukraine dated October 18, 2001 No. 992/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text (in Ukrainian)

19.Nesterenko, O.M. & Gorbova, N.A. (2021). Analysis of the modern regulatory framework on legal education in Ukraine. Legal Scientific Electronic Journal, (3), 31–33. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/6 (in Ukrainian)

20.Strategy for informing citizens about the rights guaranteed to them by the Constitution and laws of Ukraine for the period until 2019: approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 20, 2017 No. 1012-p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/1012-2017-%D1%80#Text (in Ukrainian)

21.Standard regulation on the legal clinic of a higher educational institution of Ukraine: Approved by Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 03.08.2006 No. 592. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text (in Ukrainian)

22.Concept for the Development of Civic Education in Ukraine: approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.10.2018 No. 710-p (as amended by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 08.10.2022 No. 893-p). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text (in Ukrainian)

23.Stein, R. (2019). What Exactly Is the Rule of Law? HOUS. L. REV, (57), 185–201. URL: https://scholarship.law.umn.edu/faculty_articles/698.. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 27.03.2026 The article was revised 29.04.2026
The article is recommended for printing 17.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-07
УДК 340.113:341.171:323.316.3(ЄС)

ЖУК Н.А.
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця сектору порівняльного правознавства
E-mail: nazhuk2016@gmail.com ORCID: 0000-0002-3172-8470
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
м. Харків, 61002, вул. Чернишевська, 80

РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПРАВІ ЄС У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ТЕРМІНОСИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена виявленню і дослідженню закономірностей і тенденцій розвитку юридичної термінології в праві Європейського Союзу у сфері соціальної політики. Ця мета була реалізована шляхом аналізу відповідних процесів на прикладі трансформації терміносистеми соціального діалогу у європейському соціальному конституціоналізмі з опорою на законодавство ЄС та держав-членів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Встановлено, що факторами впливу на еволюцію цієї терміносистеми став розвиток соціальної економіки, впровадження обумовлених нею принципів «корпоративної соціальної відповідальності» та «екологічного, соціального та корпоративного управління», а також ствердження курсу на сталий розвиток з його пріоритетами інноваційного та інклюзивного характеру. Доводиться, що інтенсифікації розвитку терміносистеми соціальної політики у ЄС сприяло розширення змісту соціальної держави, удосконалення діалогу між владою та суспільством, формування спроможних інститутів соціального партнерства, залучення більш широкого кола суб'єктів до участі у соціальному діалозі тощо. Встановлено, що терміносистема соціального діалогу у ЄС доповнена низкою нових правових термінів у контексті сучасного розуміння «соціального виміру» європейської політики, центральним поняттям якої є термін «добробут населення» та пов'язані з ним поняття, включаючи термін «індекс соціального прогресу». Викривається, що термінологічною інновацією в частині удосконалення механізмів забезпечення соціальної політики ЄС та держав-членів став концепт «Європейський семестр» («Семестр») та феномено-поняття, змістовно і процедурно пов'язані з ним, включаючи поняття «Рамки соціальної конвергенції», «щорічний огляд зростання», «звіт про управління активами» тощо. Окрема увага приділена специфіці розвитку терміносистеми соціального діалогу у контексті соціальної політики сучасної України.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що розвиток терміносистеми соціального діалогу в ЄС та державах-членах обумовлений його еволюцією від юридизації концепції соціального партнерства як певних суспільних відносин на засадах демократичної участі до інституціоналізації в якості складової європейської соціальної моделі та важливого інструменту соціальної політики ЄС.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: юридична (правнича) термінологія, право ЄС, соціальна політика, демократична соціальна держава, європейська соціальна модель, соціальний діалог, адаптація законодавства, сталий розвиток.*

Як цитувати: Жук Н.А. Розвиток юридичної термінології в праві ЄС у сфері соціальної політики (на прикладі терміносистеми соціального діалогу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 410. С. 82-94 . https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-07

In cites: N. A. Zhuk (2025) Development of legal terminology in EU law in the field of social policy (using the example of the terminological system of social dialogue). *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University*, Series «Law», (41), P. 82-94 . https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-07 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Юридична (правнича) термінологія є критично важливою для розуміння суті, природи і змісту будь-яких правових ідей, явищ і процесів, включаючи складові феномено-концепції демократичної соціальної держави та європейської соціальної моделі, зокрема, соціального діалогу, як невід'ємної і нструментально-інституційної складової європейської соціальної політики. Це пояснюється тим, що саме на рівні юридичної термінології відбувається визначення поняття соціального діалогу, його сторін/суб'єктів, предмету і процедур (переговори, укладання колективних угод), що забезпечує належну концептну основу для подальшого законодавчого закріплення цих дефініцій з метою правового врегулювання конструктивної співпраці та вирішення конфліктів у сфері трудових, соціально-економічних та виробничих відносин.

© Жук Н.А., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Термінологічна визначеність має особливе значення у процесах правотворчості, тлумачення норм права та правозастосування, що обумовлено необхідністю забезпечення єдності та узгодженості юридичного понятійного апарату в умовах динамічного розвитку законодавства і правової науки. В актуальних дослідженнях підкреслюється потреба у спрямуванні наукових доробок «на поліпшення термінологічної узгодженості законодавства, розробку єдиних стандартів правничих понять та адаптацію термінологічної системи до сучасних викликів» [1, с. 110-111] розвитку правової системи. Останнє особливо важливо з огляду на постійну еволюцію правового знання, наявність національномовних традицій термінотворення [2, с. 202].

Не менш важливим фактором для розуміння значущості закономірностей і тенденцій розвитку сучасної правової термінології виступають євроінтеграційні процеси, які обумовлюють потребу забезпечення державами-членами ЄС гармонізації, а державами–кандидатами у члени ЄС - адаптації свого національного законодавства до законодавства Союзу [див.: 3]. З урахуванням цього, дане дослідження відзначається своєю актуальністю.

Стан наукового дослідження теми. Враховуючи фундаментальний (загальнотеоретичний) і міждисциплінарний характер озвученої проблематики, дослідження різних її аспектів знайшло своє результативне відображення в опублікованих останніми роками працях численних учених у різних галузях юридичного знання та інших суспільних наук, у тому числі, В. В. Лазарєва [1], Р. С. Нанівського та А. Р. Сидор [2], якими досліджено феномен юридичної термінології як такої; М, Томашека, В. Шмейкал і М. Штефко [5], у працях яких висвітлено проблему трансформації соціальної політики ЄС; Ю.М. Гришиної [15], Г.І. Чанишевої [15] та Л.П. Амелічевої [41], якими досліджено концепт поняття соціального діалогу та еволюцію його змісту; Д. Ліберто [27], О. Майстренко [23], С. Рейноне [33; 34], Д. Ханта [22], В. К. Хаустова [21], які присвятили свою наукову увагу проблематиці специфіки соціальної політики ЄС та країн-членів, у тому числі, у цікавих для нас аспектах. Ці та інші наукові доробки стали теоретичним підґрунтям даного дослідження.

Мета дослідження. Метою цієї роботи є виявлення та дослідження специфіки основних закономірностей і тенденцій розвитку юридичної термінології у праві Європейського Союзу у сфері соціальної політики на прикладі аналізу розвитку терміносистеми соціального діалогу.

Основні результати дослідження. Терміносистема є важливою складовою концептуальної основи соціального діалогу, який перетворює суспільний процес на структурований та ефективний юридичний механізм узгодження інтересів у соціально-трудовій сфері. Юридична термінологія сприяє забезпеченню правової визначеності соціального діалогу, ідентифікації його суб'єктів/сторін, уточненню предмету обговорення, а відтак – і забезпеченню його правової легітимності.

Нагадаємо, що історія юридизації феномену і терміну «соціальний діалог» в європейському конституціоналізмі бере свій початок з післявоєнного втілення у Федеративній Республіці Німеччина концепції «соціальної федеративної держави» (з нім. sozialer Bundesstaat), принцип якої набув свого офіційного закріплення у статтях 20 і 28 Конституції ФРН 1949 року [4]. Ця конституція стала одним із перших конституційних актів Європи, в якому набуло ствердження зобов'язання держави дбати про соціальне благополуччя громадян. У свою чергу, розвиток терміносистеми соціального діалогу пов'язується з еволюцією останнього від концепції соціального партнерства, як юридизованої системи відносин між найманими працівниками (через профспілки), роботодавцями та державою для досягнення згоди в соціально-економічних питаннях, що було основою в Скандинавських країнах, Австрії та Нідерландах, до його інституціоналізації в рамках Європейських Спільнот в якості складової європейської соціальної моделі та важливого інструменту соціальної політики ЄС (статті 152-155 Розділу X «Соціальна політика» Договору про функціонування ЄС [5, с. 575-596]). Як правовий механізм вирішення соціально-економічних питань через консультації між профспілками, роботодавцями та державою, соціальний діалог знайшов своє відображення у численних правових документах ЄС [наприклад: 6], актах національного законодавства держав-членів ЄС [7], а також у тезаурусі EUROVOC, в якому він лаконічно сформульований як «процес визначення та зближення позицій» [8].

Ключовими закономірностями та водночас передумовами розвитку терміносистеми соціального діалогу в ЄС, які проявилися як відповідь на соціальні суперечності й загрози, що вимагають гнучкості, інклюзивності та адаптації до нових викликів глобалізації й євроінтеграції, можна вважати поступове розширення змісту соціальної держави, удоскона-

лення діалогу між владою та суспільством, інституціоналізацію соціального партнерства, залучення більш широкого кола суб'єктів до участі у соціальному діалозі. Зважимо на систему цих закономірностей та їх взаємозв'язок більш предметно.

Так, розуміння соціальної держави та європейської соціальної моделі в європейському конституціоналізмі пройшло шлях від сукупності доволі простих ідей щодо захисту бідних (у XIX ст.) та сприяння матеріальному добробуту населення до складної концептуальної моделі, складові якої забезпечують рівні можливості, соціальну справедливість та благополуччя для всіх. Ці вимоги, у свою чергу, виступають основою соціального діалогу. В результаті поглиблення демократичної взаємодії між суспільством і державою відбулося становлення так званого «громадянського залучення» (або «залученого врядування»), чому сприяв перехід представників і структур першого (насамперед, на рівні робітничого класу) від пасивних спостерігачів до активних учасників формування суспільно значущих рішень. На термінологічному рівні це позначилося появою низки важливих для терміносистеми соціального діалогу понять, включаючи терміни «профспілки», «профспілкові об'єднання», «організації роботодавців», «громадянське суспільство», «неурядові організації», «лідери суспільної думки», «експерти» тощо.

Цей процес сприяв досягненню водночас декількох цілей. По-перше, – структуризації сторін соціального діалогу, у тому числі, на загальноєвропейському рівні. Це також супроводжувалося появою нових термінів – насамперед, «спільний представницький орган» (для позначення органів представництва організацій профспілок та організації роботодавців) та «європейський соціальний партнер» (таким є, наприклад, Європейська конфедерація профспілок, яка представляє працівників на загальноєвропейському рівні, здійснюючи консультації з Європейською Комісією та переговори щодо угод і робочих програм з європейськими роботодавцями [9]). По-друге, - поглибленню реалізації принципу інклюзивності, тобто включенню різноманітних груп інтересів та соціальних верств до процесу діалогу, у тому числі, соціальному, що, у свою чергу, знайшло своє термінологічне відображення у формулюваннях на кшталт «їхні інтереси» та «охоплює всіх членів суспільства».

Нарешті, усе це сприяло інституціоналізації соціального діалогу шляхом створення і юридичного закріплення механізмів проведення консультацій та переговорів у межах автономного двостороннього і тристороннього (за участю органів держави) соціального діалогу, формалізації діяльності тристоронніх органів соціального діалогу на європейському, національному та місцевих рівнях, що сприяло розширенню переліку юридично значущих понять у цій сфері. Так, наприклад, для забезпечення ефективного європейського соціального діалогу на найвищому рівні між інституціями ЄС, профспілками та представниками бізнесу було утворено Тристоронній соціальний саміт [10], назва якого набула термінологічного значення.

Значущість точності правових понять та їх визначень для ефективності забезпечення соціального діалогу нерідко підкреслюється у рекомендаціях Міжнародної організації праці – насамперед, так званих «Зелених книгах» Міжнародної організації праці [наприклад: 11, с. 28-29]. Усталеними складовими терміносистеми правовідносин у сфері соціального діалогу в ЄС та країнах-членах впродовж кількох десятиріч вважалися поняття «соціальне партнерство», «соціальний діалог», «соціальні партнери», «органи соціального партнерства», «трипартизм», «тристороння угода», «переговори», «консультації», «тристороння соціально-економічна рада», «двосторонній соціальний діалог», «тристоронній соціальний діалог» тощо, які знайшли своє закріплення на рівні резолюцій МОП [наприклад: 12], загальноєвропейських [наприклад: 13] та національних законодавчих актах [наприклад: 14] щодо соціального діалогу.

Закономірним розвитком терміносистеми соціального діалогу в ЄС можна вважати її еволюцію від опису інститутів соціального діалогу до фіксації складних процесів взаємодії між соціальними партнерами на засадах демократичної участі. При цьому поява у сучасному європейському конституціоналізмі у сфері соціального діалогу нових термінів та їх активне використання на рівні європейського та національного законодавства обумовлена, насамперед, розвитком соціальної економіки, корпоративної соціальної відповідальності, сталим розвитком тощо, і є відображенням не лише еволюції європейської соціальної моделі, але й реакцією на кризи та сучасні глобальні виклики, включаючи соціальні конфлікти. Останні, як відомо, вимагають нових підходів до пошуку шляхів соціальної гармонізації, одним із важливих механізмів якої в праві ЄС вважається соціальний діалог.

Отже, значне розширення терміносистеми соціального діалогу та загалом сфери соціальної політики ЄС відбулося під впливом появи та юридизації у значущих для сучасного

широкого розуміння предмету соціального діалогу [подр. див., наприклад: 15, с. 244-247] сферах ідей, явищ і процесів інноваційного характеру, якими доповнений механізм його забезпечення.

Так, соціальний діалог в ЄС вважається ключовим інструментом для досягнення цілей сталого розвитку [див.: 16], що закріплено у Договорі про функціонування ЄС (1957/2007) у статтях 151-156 [див.: 5] та у Європейському стовпі соціальних прав (2017), яким визначено 20 принципів, включаючи гідну працю, право на участь у соціальному діалозі та соціальний захист для сталого розвитку [17]. У Повідомленні Європейської Комісії «Посилення соціального діалогу в Європейському Союзі: повне використання його потенціалу для управління справедливими переходами» від 25 січня 2023 року соціальний діалог проголошений, окрім іншого, одним із «способів покращення умов життя і праці, …забезпечення соціальної справедливості, якісного робочого середовища та демократії на роботі», «ключовим рушієм …сталого зростання», інструментом «реагування на зміни у світі праці» у світлі зміни клімату, цифровізації та ін., допомагаючи працівникам та підприємствам адаптуватися до нових потреб у навичках та організації праці [18].

На підтвердження цього 5 березня 2025 року, в день підписання з європейськими міжгалузевими соціальними партнерами нового Пакту про європейський соціальний діалог Єврокомісія підкреслила, що «соціальний діалог… відіграє вирішальну роль у підтримці конкурентоспроможності європейських підприємств, …. і лишається важливим інструментом для забезпечення адаптації ринків і працівників до цифрових і кліматичних змін» [19]. Враховуючи це, закономірним можна вважати розширення терміносистеми соціального діалогу за рахунок низки нових правозначущих понять у контексті сталого розвитку. В їх числі – поняття «зелена економіка» «зацікавлені сторони», «інклюзивність», «екоефективність», «життєстійкість», «соціальна інклюзія», «соціальна ексклюзія», «відповідальна турбота», «стале споживання», «відновлювальна економіка», «кліматично нейтральний» та ін. [подр.: 20, с. 39].

Ще більш суттєві зміни терміносистеми ЄС в сфері соціальної політики та соціального діалогу відбулися під впливом ствердження «соціального виміру» європейської політики. Феномен останньої представлений у вигляді комплексу заходів, спрямованих на покращення якості життя, забезпечення соціального захисту, безпеки праці та європейських стандартів захисту прав людини. Метою «соціального виміру» європейської політики виголошено гармонізацію соціальних відносин, реформування ринку праці та запобігання соціальній нерівності.

Інституційно та інструментально соціальний діалог є складовою соціальної політики ЄС. Свідченням цього виступає розміщення статей 152-154 Договору про функціонування ЄС саме у розділі X «Соціальна політика», а також посилання в ньому на Європейську соціальну хартію (1961) та Хартію Співтовариства про основні соціальні права працівників (1989), які створюють базу європейського трудового права. Суттєве підвищення місця і ролі соціальної політики в політиці ЄС, у тому числі, через запровадження нових процедур і статусів, а також введення для їх позначення нових понять закономірним чином сприяло розширенню терміносистеми і соціального діалогу.

В світлі озвучення мети досягнення і реалізації соціального виміру європейської політики визначального характеру для останньої набуло поняття «добробут населення». Останній розуміється як підвищення якості життя, зниження бідності та забезпечення соціальної рівності, орієнтованість на інвестування в людей у сферах освіти та здоров’я для довгострокового зростання добробуту, тобто не обмежується лише соціальними виплатами. З огляду на це, саме «добробут населення» визнано ключовим індикатором успішності соціальної політики ЄС. Враховуючи, що добробут населення оцінюється через показники зайнятості, доступу до охорони здоров'я, освіти, рівня доходів та соціального захисту, що передбачено Європейським стовпом соціальних прав, терміносистема соціального діалогу була доповнена також низкою термінів, обумовлених змістом його поняття, у тому числі, в частині його показників – так званих індексів.

Такими стали поняття «соціальний індекс» (який вимірює рівень соціального розвитку суспільства, враховуючи добробут, рівність, безпеку, охорона здоров'я, освіта, екологія та інші), «індекс людського розвитку» (враховує також умови життя, соціальних відносин, індивідуальних свобод та політичних інститутів, які сприяють свободі та добробуту), «індекс соціального прогресу» (розраховується на основі урахування основних потреб людини, основ добробуту та можливостей для розвитку), «міжнародний індекс щастя» (враховує суб'єктивне задоволення життям, очікувану тривалість життя та екологічний слід), «глоба-

льні індекси щодо добробуту населення та соціального прогресу», «індикатори добробуту населення» тощо [подр. див.: 21].

Ще раніше терміносистема соціального діалогу була розширена за рахунок термінів «корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ) та «екологічне, соціальне та корпоративне управління» (або ESG - з англ. Environmental, Social, and Corporate Governance

Соціально відповідальна поведінка і соціально відповідальні дії соціальних партнерів в умовах глобальних викликів набули статусу провідних чинників забезпечення сталого розвитку. Сьогодні можна констатувати безпосередній зв'язок між соціальною політикою європейських держав та цілями сталого розвитку у контексті досягнення мети побудови більш справедливої, більш інклюзивної та стійкої економічної основи через «екологічне, соціальне та корпоративне управління», яке є купою стандартів діяльності корпорацій та управління ними у вигляді відповідального ставлення до навколишнього середовища, соціального благополуччя співробітників та якісного корпоративного управління. За задумом авторів цієї концепції, ESG має забезпечити управління корпораціями не лише на основі принципу максимізації прибутку, але з залученням їх до вирішення екологічних, соціальних та управлінських проблем, що мають враховувати соціально-відповідальні інвестори в ході моніторингу компаній. Прихильники такого підходу в довгостроковій перспективі вважають найбільш успішними саме компанії, які практикують цінності ESG [наприклад: 22].

З огляду на це, дослідники вважають доречним звертати особливу увагу на засоби забезпечення солідарної здатності соціальних партнерів вирішувати соціальні проблеми, які використовуються у різних правових системах, з метою виявлення загального та особливого в цій сфері. Так, в Італії Міністерство праці та соціального розвитку контролює розвиток КСВ та соціальної звітності; в Іспанії державна Експертно-технічна комісія з питань КСВ працює у напряму допомоги «бізнесу у поєднанні економічної діяльності з діяльністю на благо суспільства»; у Данії різні урядові міністерства сприяють державно-приватному партнерству між бізнесом, державними установами, профспілками, федераціями роботодавців та іншими суб'єктами для побудови відкритого ринку праці та вирішення інших соціальних питань [за: 23, с. 4-5]. На рівні усіх держав-членів ЄС було прийнято Плани дій урядів щодо КСВ, спрямовані на її стимулювання та надання допомоги бізнесу для отримання ним переваг від свого статусу лідерів у цьому питанні [24], на основі яких все більше компаній у країнах ЄС працюватимуть задля забезпечення відповідального зростання. Узагальнюючи європейський досвід у цьому напрямку, маємо зауважити, що практично в усіх державах ЄС запроваджені інституції та заходи, спрямовані на сприяння реалізації принципів КСВ та ESG, що підкреслює необхідність врахування їх понять при дослідженні розвитку терміносистеми європейської соціальної політики.

У світлі цього окремої уваги заслуговує запровадження у праві ЄС у контексті забезпечення соціального виміру європейської політики аналітичного терміну «соціальний індекс ЄС» (або «індекс соціального прогресу»). Останній є комплексним інструментом оцінки, що вимірює в країнах ЄС якість життя людини за трьома основними блоками: основні людські потреби (харчування, житло), основи благополуччя (освіта, здоров'я) та можливості (права, свобода), враховуючи, таким чином, якість життя, а не лише економічні показники. Соціальний індекс ЄС використовується також і як один із засобів оцінки соціальної відповідальності компаній в одній країні або різних країнах [25].

Однак найбільш значущою термінологічною новацією, запровадженою для удосконалення механізмів забезпечення соціального виміру європейської політики можна, вважати поняття появу терміну «Європейський семестр» (або «Семестр»). Власно процес Семестру було запроваджено в праві ЄС у контексті економічної кризи 2008 року з метою забезпечення «координації національної економічної, фінансової, зайнятості та соціальної політики» та «заохочення держав-членів до узгодження своєї політики в цих сферах з цілями та правилами, узгодженими на рівні ЄС, для досягнення цілей стратегії «Європа 2020» щодо забезпечення розумного, сталого та інклюзивного зростання, цілей Пакту стабільності та зростання та національних пріоритетів реформ» [26, с. 4] (нагадаємо, що зазначений Пакт було прийнято ще у 2005 році в якості зводу правил ЄС, створених для підтримки стабільності в Економічному та валютному союзі після запровадження євро і спрямованих на координацію фіскальної політики та запобігання надмірному державному дефіциту та рівню боргу в ЄС [подр. див.: 27]).

Отже, поняття «Європейський семестр» було введено в правову термінологію ЄС у 2010 році для позначення «щорічного циклу складних політичних взаємодій, що охоплюють європейські інституції, національні уряди,

соціальних партнерів та інших зацікавлених сторін на рівні ЄС та на національному рівні» [28]. У циклі координації політики Семестру беруть участь усі держави-члени ЄС, він починається в листопаді, коли Комісія визначає пріоритети на наступний рік, а завершується в жовтні наступного року, коли уряди єврозони подають свої проекти бюджетних планів на розгляд, з публікацією Єврокомісією нового набору пріоритетів [29].

Поява у праві ЄС поняття «Семестр» супроводжувалося введенням низки змістовно та процедурно пов'язаних із ним термінів, включаючи терміни «Рамки соціальної конвергенції», «щорічний огляд зростання», «національні програми реформ», «рекомендації для окремих країн», «звіт про управління активами», «спільний звіт про зайнятість» тощо.

Центральним інструментом Європейського семестру є Щорічний огляд зростання, передбачений Пактом стабільності та зростання (2005). Цей Огляд вважається наріжним каменем європейської моделі соціального ринку, розширення прав і можливостей працівників, сприяння сталому зростанню та забезпечення того, щоб економічна політика була інклюзивною та відповідала потребам усіх зацікавлених сторін. Щорічний огляд зростання визначає загальні економічні пріоритети ЄС на наступний рік та спрямовує розробку національної політики. Ключовими аспектами соціального діалогу в Щорічному огляді зростання є координація політики (важливість залучення соціальних партнерів до розробки та впровадження економічної політики та політики зайнятості) та колективні переговори (включаючи заохочення укладення угод з питань соціального діалогу).

В його формуванні приймають участь усі сторони європейського соціального діалогу. Так, наприклад, свій внесок у позицію Європейської конфедерації профспілок щодо Щорічного огляду зростання на 2025 рік [30] зробив Європейський комітет профспілок освіти, виступаючи за освіту як суспільне благо та рушійну силу суспільного прогресу. У свою чергу, представники європейських роботодавців у межах консультацій з соціальними партнерами при підготовці Щорічної стратегії сталого зростання 2025 своєю головною проблемою назвали «дефіцит робочої сили та кваліфікованих кадрів», підкресливши, що стратегія єдиного ринку має передбачати «співпрацю з соціальними партнерами для усунення невідповідностей між навичками, отриманими через системи освіти та навчання, та потребами компаній, приділяючи особливу увагу навичкам, необхідним для зеленого та цифрового переходів, визнаючи позитивний внесок талантів з третіх країн у задоволення потреб ринку праці» [31, с. 1, 2].

Важливою частиною Європейського семестру є рекомендації ЄС для кожної країни (РКК) щодо соціального діалогу, в яких підкреслюється важливість участі соціальних партнерів у розробці та впровадженні політики ЄС та національної політики, заохочення держав-членів сприяти соціальному діалогу на всіх рівнях, забезпечувати ефективні колективні переговори та усувати перешкоди для соціального діалогу.

Найбільш розповсюдженими РКК є рекомендації щодо усунення інституційних або правових бар'єрів для соціального діалогу в нових формах праці; забезпечення свободи сторін переговорів у вирішенні питань, що підлягають обговоренню; впровадження систем забезпечення виконання колективних договорів; сприяння вищому рівню охоплення колективними переговорами [подр. див.: 32], які ухвалюються з урахуванням швидкоплинних змін оточуючого середовища.

Сільвія Рейноне, старша дослідниця Європейського інституту профспілок, яка висвітлює розвиток трудової та соціальної політики ЄС, у підготовленому нею «Огляді рекомендацій для окремих країн (РКК) у соціальній сфері на 2020-2021 роки. Вплив Covid-19» звертає увагу на специфіку соціальних рекомендацій для окремих країн у 2020 році. Так, за її висновком, вони «вперше з моменту запуску процесу Європейського семестру були «звільнені» від риторики зростання», їх фокус помітно змістився на користь зміцнення цифрових навичок працівників та забезпечення належного соціального захисту, однак такі аспекти як заробітна плата, гендерна рівність, пенсійні системи, перехід від освіти до ринку праці, безпека та гігієна праці, а також дитяча бідність залишилися поза увагою [33]. У свою чергу, у Звіті «Рекомендації для кожної країни на 2022 рік у соціальній сфері: quo vadis, відновлення ЄС?» на основі проведеного аналізу з тематичної та країнової точок зору С. Рейноне відзначає врахування в РКК основних рис цього семестрового циклу, зокрема, інтеграцію Семестру до стратегії «Майбутні покоління ЄС» та поточної енергетичної кризи, а також «поновлення акценту на стійкості державних фінансів та макроекономічній ситуації в країнах», що відображається в «рекомендаціях щодо обмеження державних витрат та соціальних інвестицій, особливо в пенсійні системи та довгостроковий догляд» як загальну еволю-

цію підходу ЄС до національної соціальної та трудової політики [34].

Не менш важливими компонентами Європейського семестру в сфері соціального діалогу є національні програми реформ (НПР), спрямовані на вирішення національних пріоритетів в їх узгодженні з загальноєвропейськими цілями щодо сталого та інклюзивного зростання, а також на визначення рамок ЄС для координації економічної та соціальної політики. В НРП кожною державою-членом викладаються її плани - політичні дії та економічні реформи у відповідь на рекомендації попереднього семестру, які подаються до Єврокомісії. Ці програми містять і виклад процесу консультацій із соціальними партнерами під час підготовки плану, що гарантує врахування позиції сторони, найбільш постраждалої від реформ. Соціальні партнери також залучаються до впровадження НПР, що сприяє ймовірності їх прийняття та ефективності. Наприклад, у Національній програмі реформ Ірландії для Європейського семестру на 2025 рік, поданій до Європейської Ради у квітні 2024 року в розділі 6 «Інституційні питання та роль зацікавлених сторін» значна увага приділена залученню соціальних партнерів до процесу розробки державної політики й підкреслено, що викладені у цій НПР «дії та політика Уряду…відображають регулярну взаємодію з соціальними партнерами … шляхом публічних консультацій, … через Економічний форум роботодавців та інші механізми» [35, с. 87].

Враховуючи, що основою для розробки соціально-економічної політики ЄС органами Союзу слугують звіти, як інституційні документи з європейської економіки (зокрема, звіти щодо аналізу економічної ситуації та економічного розвитку країн-членів, підготовлені Генеральним директоратом Єврокомісії з економічних та фінансових питань на основі Рамкової політики соціальної конвергенції), у контексті нашого дослідження окремої уваги заслуговують Звіт про управління активами та Спільний звіт про зайнятість, а також Рамки соціальної конвергенції (РСК), поняття яких також набули статусу складових правової терміносистеми ЄС. Так, у Звіті про управління активами, який є відправною точкою річного циклу процедури макроекономічного дисбалансу, Єврокомісія визначає країни, які потребують поглибленого огляду для оцінки потенційних економічних ризиків. Так, у Повідомленні Єврокомісії «Звіт про управлінні активами 2025 року» було виділено дев'ять країн, які мали економічні (надмірні) дисбаланси 2024 році (Кіпр, Німеччину, Грецію, Італію, Угорщину, Нідерланди, Румунію, Словаччину та Швецію), та додатково Естонію, яка представляє особливі ризики [наприклад: 36, с. 7]. У свою чергу, у Спільному звіті про зайнятість Єврокомісія та Рада щорічно відображають огляд ключових подій у сфері зайнятості та соціального стану в Союзі, а також нещодавніх політичних заходів держав-членів відповідно до Керівних принципів політики зайнятості держав-членів (таким є, наприклад Спільний звіт про зайнятість від 11 березня 2024 року [37]). При цьому аналіз важливих для соціального діалогу показників у країнах-членах ЄС у межах Спільного звіту про зайнятість здійснюється на основі особливостей Рамок соціальної конвергенції, які були прийняті Радою ЄС з питань зайнятості, соціальної політики, охорони здоров'я та захисту прав споживачів у червні 2023 року з метою посилення соціального виміру в рамках Європейського семестру. РСК набули значення важливої інструментальної складової механізму дослідження соціальної політики та стану соціального діалогу в державах-членах ЄС, що пояснюється охопленням ними низки важливих показників, які стосуються рівних можливостей, справедливих умов праці, інклюзії та соціальних гарантій [38].

Враховуючи євроінтеграційні прагнення України, які вимагають адаптації національного законодавства в сфері соціальної політики та соціального діалогу до законодавства ЄС, вважаємо доречним коротко зупинитися на цьому аспекті.

По-перше, відзначимо, що в дусі розвитку термінології європейського конституціоналізму, в Україні, починаючи з 2005 року, в якості ключового терміну для позначення переговорів та обміну інформацією між працівниками, роботодавцями та владою використовується термін «соціальний діалог» - вперше на правовому рівні його було застосовано в Указі Президента України № 1869/2005 «Про розвиток соціального діалогу в Україні», а у 2010 році він знайшов і своє законодавче закріплення у спеціальному Законі «Про соціальний діалог в Україні» № 2862, у якому було визначено правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу, сторони, рівні та форми його здійснення [39].При цьому термін «соціальний діалог» прийшов на заміну поняттю «соціальне партнерство», яке в українському законодавстві та юридичній практиці використовувалося від початку 1990-х років як центральне для позначення процесів, пов’язаних із веденням соціального діалогу [див., наприклад: 40].

Ці поняття, хоча і є дуже близькими за характером правових відносин та застосовуються в одній сфері, не є тотожними за своїм змістом. Соціальне партнерство — це ширша система взаємовідносин між працівниками, роботодавцями та владою (включаючи соціальний діалог), спрямована на реалізацію їхніх спільних інтересів. Іншими словами, соціальний діалог є інструментом такої взаємодії, а соціальне партнерство - водночас усім комплексом (структурою) такої співпраці та її результатом. З огляду на це, маємо погодитися з ученими, які підкреслюють, що законодавче врегулювання цього термінологічного аспекту в Україні (у 2010 році) має зупинити тривалу дискусію навколо питання стосовно більшої придатності того або іншого терміну [наприклад: 41, с. 166] стосовно визначення певних правових відносин.

Іншою помітною тенденцією розвитку терміносистеми соціальної політики та соціального діалогу в Україні стало формування нової правничої термінології на основі норм міжнародного та європейського права, запозиченої звідти у контексті «соціального виміру» політики, модернізації соціальної держави, сталого розвитку, «зеленої економіки», цифровізації, інклюзивності та «справедливого переходу», в яких сторонам соціального діалогу (соціальним партнерам) відведена вирішальна роль. Таким чином, ця національна терміносистема за аналогією з еволюцією правничої терміносистеми соціальної політики ЄС була доповнена низкою пов’язаних із зазначеними вище феноменами понять, які знайшли своє відображення на правовому, науковому, аналітичному та практичному рівнях. Такими стали поняття «індекс людського розвитку» та «індекс регіонального людського розвитку» [42], які використовуються для моніторингу та оцінки якості життя; терміни «тристоронній плюс» та «двосторонній плюс» [11, с. 28], які відображають курс на реалізацію принципу інклюзивності та розширення кола учасників соціального діалогу; поняття «кліматично нейтральний» [див.: 43] та «європейський зелений курс» [наприклад: 44], обумовлені впровадженням заходів щодо реалізації сталого розвитку; термін «індекс соціального прогресу» [див.: 45], який є комплексним показником, що вимірює якість життя та соціальне благополуччя населення країни, спираючись на екологічні та соціальні фактори, а не на економічні показники (ВВП), та інші.

Водночас на себе звертає увагу менша інтенсивність трансформації юридичної термінології в Україні на нормативно-правовому рівні в сфері соціальної політики та соціального діалогу у бік її розширення порівняно з процесом розвитку офіційної правової терміносистеми соціальної сфери у Європейському Союзі та країнах-членах. Пояснення цього, на нашу думку, криється, в проблемі недостатнього розвитку та втілення в Україні на законодавчо-правовому та практичному рівнях концепції соціальної державності, а відтак – й у вадах державної соціальної політики. Попри концептуальні декларації про соціальну державу на рівні норм Конституції, Україна з різноманітних причин на сьогодні не може вважатися соціальною державою за критеріями європейської соціальної моделі, а її політика у соціальній сфері – такою, що має «соціальний вимір» за зразком ЄС та індикаторами людського розвитку, прийнятими на міжнародному рівні. І це логічно впливає на стан розвитку юридичної терміносистеми соціальної політики в Україні.

Людський розвиток, як безумовна вимога сталого розвитку, юридично схваленого в Україні, - це принцип, згідно якого у центр соціально-економічного прогресу поставлена людина, її життя, здоров'я, освіта, можливості її самореалізації, а забезпечення цього входить до пулу обов'язків соціальної держави. Сьогодні на заваді реалізації цього об’єктивно стоїть фактор війни з його пріоритетами національної безпеки, що знаходить своє відображення й у бурхливому розвитку насамперед терміносистеми військового стану. У світлі цього лишається сподіватися, що встановлення на теренах України миру, безумовно, сприятиме поновленню її розвитку як соціальної держави з усіма її ознаками, атрибутами та відповідним термінологічним забезпеченнями в дусі позитивного досвіду європейського соціального конституціоналізму.

Висновки. Підсумовуючи усе викладене вище, підкреслимо, що розвиток терміносистеми соціального діалогу в ЄС та державах-членах обумовлений його еволюцією від юридизації концепції соціального партнерства як певних суспільних відносин на засадах демократичної участі до інституціоналізації в якості складової європейської соціальної моделі та важливого інструменту соціальної політики ЄС.

Факторами впливу на розвиток цієї терміносистеми можна вважати розширення соціальної економіки, впровадження обумовлених нею принципів «корпоративної соціальної відповідальності» та «екологічного, соціального та корпоративного управління», а також ствердження курсу на сталий розвиток з його

пріоритетами інноваційного та інклюзивного характеру. Інтенсифікації розвитку цієї терміносистеми в європейському соціальному конституціоналізмі сприяло розширення змісту соціальної держави, удосконалення діалогу між владою та суспільством, формування конкретних інститутів соціального партнерства, залучення більш широкого кола суб'єктів до участі у соціальному діалозі тощо.

Термінологічною новацією в частині удосконалення механізмів забезпечення «соціального виміру» європейської політики можна вважати появу концепту «Європейський семестр» та понять, змістовно і процедурно пов'язаних із ним.

Розвиток терміносистеми соціальної політики та соціального діалогу в Україні відрізняється меншою інтенсивністю трансформації юридичної термінології на нормативно-правовому рівні порівняно з аналогічним процесом у ЄС та державах-членах, що обумовлено недостатнім розвитком та інституціоналізацією концепції соціальної державності та її складових, необхідних для забезпечення «соціального виміру» державної політики за зразком ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Лазарєв В.В. Сучасний науковий дискурс щодо розуміння поняття «правнича термінологія». Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Том 1, № 92. С. 107-112. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.14

2. Сидор А.Р., Нанівський Р.С. Правнича термінологія та особливості її перекладу з англійської мови на українську. Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство. 2018. N 9. С. 199–203.

3.Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затверджена Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text (дата звернення: 13.04.2026).

4.Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/(дата звернення: 13.04.2026).

5.Tomasek, M., Šmejkal, V. та ін. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.

6.Declaration on a new start for a strong Social Dialogue. Approved by the SPs at Thematic Group meeting on 26/27 of January 2016. URL: https://www.spcr.cz/images/EU/2016-03-16_tss_-_declaration_on_social_dialogue.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

7.The Constitution of the Republic of Poland of 2nd april, 1997. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm (дата звернення: 13.04.2026).

8.Поняття «соціальний діалог в ЄС» / Верховна Рада України, Тезаурус «EUROVOC». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/5595 (дата звернення: 13.04.2026).

9.Європейська конфедерація профспілок (ЄКП). UIA, Глобальна база даних громадянського суспільства. URL: https://uia.org/ybio?name=ETUC (дата звернення: 13.04.2026).

10.Council Decision of 6 March 2003 establishing a Tripartite Social Summit for Growth and Employment (2003/174/EC). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2003.070.01.0031.01.ENG (дата звернення: 13.04.2026).

11.На шляху до ефективного, впливового та інклюзивного соціального діалогу в Україні: курс на відновлення та відбудову: Зелена книга 2019 року – оновлена редакція 2025 року. Під ред.: Сіббел Л. та Міхес К. МОП, 2025. 48 с.

12.Resolution concerning tripartism and social dialogue: ILC 90-PR21-279-En.Doc. 2002. URL: https://webapps.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/pr-21res.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

13.Council recommendation of 12 June 2023 on strengthening social dialogue in the European Union (C/2023/1389). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202301389 (дата звернення: 13.04.2026).

14.Побудова соціального діалогу в Румунії. Capital, 01.03.2023. URL: https://www.etuc.org/en/building-social-dialogue-romania (дата звернення: 13.04.2026).

15.Гришина Ю.М., Чанишева Г.І. Поняття і мета соціального діалогу за законодавством України та окремих країн ЄС. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 1. С. 244-247. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/55.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

16.Social dialogue as a driver and governance instrument for sustainable development. ILO-ITUC Issue Paper. Research Paper – 2017. 38 pp. URL: https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/tudcn_issue_paper_-_social_dialogue_development_en.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

17.Європейський стовп соціальних прав у 20 принципах. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/ (дата звернення: 13.04.2026).

18.Strengthening social dialogue in the European Union: harnessing its full potential for managing fair transitions. COM(2023) 40 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023DC0040 (дата звернення: 13.04.2026).

19.Комісія та соціальні партнери підписали спільний пакт про посилення соціального діалогу в Європі. Європейська комісія, 05.03.2025. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/news/commission-and-social-partners-sign-joint-pact-strengthen-social-dialogue-europe-2025-03-05_en (дата звернення: 13.04.2026).

20.Жук Н.А. Концепція екологічної держави в концептології та концептуальності сучасної державності: теоретико-правові аспекти. / Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. / редкол.: С. Г. Серьогіна (голова) та ін. – Харків : Право, 2024. Вип. 48. С. 36-62. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2024-48-36

21.Хаустов В.К. Сучасний вимір соціальної політики країн Європейського Союзу – орієнтир реформ в Україні. Ukr. Socium. 2023. № 4 (87). С. 50–68. DOI: https://doi.org/10.15407/socium2023.04.050

22.Hunt, David A. Will Inclusive Capitalism rise in the Time of Covid-19? 15.04.2020. URL:

https://www.pgim.com/article/will-inclusive-capitalism-rise-time-covid-19 (дата звернення: 13.04.2026).

23.Майстренко О. Напрями соціального партнерства: міжнародний досвід. Економіка та суспільство. 2021. № 27. 6 с. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-27-15

24.Corporate social responsibility (CSR) and its implementation into EU Company law. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 658.541 -November 2020. 104 pp. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/658541/IPOL_STU(2020)658541_EN.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

25.EU Social Progress Index 2.0 - 2024 edition. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/maps/social-progress_en (дата звернення: 13.04.2026).

26.Localization of the European Semester. Joint CEMR-EPSU Project 2018 – 2020. Final Report by Inga Pavlovaite and Dr. Tina Weber. Local and Regional Europe, EPSU, 2021. 41 pp. URL: https://ccre-cemr.org/wp-content/uploads/2024/04/Doc_1_CEMR_EPSU_European_Semester_background_report_FINAL_revised-0.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

27.Liberto, Daniel. Stability and Growth Pact: Rules, History, and Criticisms. Investopedia, 28.11.2025. URL: https://www.investopedia.com/terms/s/stability-growth-pact.asp (дата звернення: 13.04.2026).

28.The European Semester. European Commission, Official website. URL: https://commission.europa.eu/topics/economy-and-euro/european-semester_en (дата звернення: 13.04.2026).

29. The European Semester timeline. European Commission, Official website. URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/european-semester/european-semester-timeline_en (дата звернення: 13.04.2026).

30.European Semester: Employers' views on the 2025 Annual Sustainable Growth Survey. Secretariat-General, 18 December 2024. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-employers-views-2025-annual-sustainable-growth-survey_en (дата звернення: 13.04.2026).

31.Annual Sustainable Growth Strategy 2025. Consultations with social partners. Employers' views. 10 October 2024. 8 pp. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-employers-views-2025-annual-sustainable-growth-survey_en (дата звернення: 13.04.2026).

32.The country-specific recommendations (CSRs) in the social field. An overview and initial comparison. ETUI, Official website. URL: https://www.etui.org/publications/background-analysis/the-country-specific-recommendations-csrs-in-the-social-field (дата звернення: 13.04.2026).

33.Rairone, Silvia. An overview of the 2020-2021 country-specific recommendations (CSRs) in the social field. The impact of Covid-19. ETUI, 2022. URL: https://www.etui.org/publications/overview-2020-2021-country-specific-recommendations-csrs-social-field (дата звернення: 13.04.2026).

34.Rairone, Silvia. The country-specific recommendations (CSRs) in the social field. An overview and initial comparison. ETUI, 2023. URL: https://www.etui.org/publications/background-analysis/the-country-specific-recommendations-csrs-in-the-social-field (дата звернення: 13.04.2026).

35.National Reform Programme for the European Semester. April 2024. Government of Ireland. 383 pp. URL: https://assets.gov.ie/static/documents/irelands-national-reform-programme-2024.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

36.Alert Mechanism Report 2025 prepared in accordance with Article 3 of Regulation (EU) No 1176/2011 on the prevention and correction of macroeconomic imbalances: COM(2024) 702 final. Strasbourg, 17.12.2024. 11 pp. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-alert-mechanism-report_en (дата звернення: 13.04.2026).

37.Joint Employment Report 2024. 27.03.2024. European Commission, Official website. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/joint-employment-report-2024_en (дата звернення: 13.04.2026).

38.The Social Convergence Framework. How can the European Semester take better account of the social dimension? EU General, Social Austrian Federal Chamber of Labour, Brussels Office. 18.10.2024. URL: https://www.akeuropa.eu/en/social-convergence-framework-how-can-european-semester-take-better-account-social-dimension (дата звернення: 13.04.2026).

39.Про соціальний діалог в Україні: Закон України № 2862 від 12.12.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text (дата звернення: 13.04.2026).

40.Про Національну раду соціального партнерства: Указ Президента України від 27.04.1993 р. №151/93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151/93#Text (дата звернення: 13.04.2026).

41.Амелічева Л.П. Історія формування та розвитку інституту соціального діалогу в трудовому праві. Університетські наукові записки. 2016. № 59. С. 165-176.

42.Методика вимірювання регіонального людського розвитку (розроблено спільно НАН України, МЕРіТУ, Держстат України, ІДСД імені М.В. Птухи). Київ, 2012. 50 с. URL: https://idss.org.ua/ukr_index/Metodika_ua.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

43.Концепція адаптації природоохоронного законодавства України до екологічного надбання Європейського Союзу («The EU Environmental Acquis»). Дослідницька служба Верховної Ради України, 2023. 26 с. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32271.pdf (дата звернення: 13.04.2026).

44.Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 р. № 1363-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD#Text (дата звернення: 13.04.2026).

45.Україна за два роки піднялась на 32 позиції в глобальному рейтингу за індексом соціального прогресу, – Мінсоцполітики. 02.02.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua (дата звернення: 13.04.2026).

Стаття надійшла до редакції 25.03.2026 Переглянуто 27.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 18.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

N.A. ZHUK
Ph.D., Associate Professor,
Senior Scientific Specialist, Sector of the Legal Science,
E-mail: nazhuk2016@gmail.com ORCID: 0000-0002-3172-8470
Scientific Research Institute of State Building and Local Government,
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
Kharkiv, 61002, Chernyshevska St., 80

DEVELOPMENT OF LEGAL TERMINOLOGY IN EU LAW IN THE SPHERE OF SOCIAL POLICY (ON THE EXAMPLE OF THE TERMINOLOGY SYSTEM OF SOCIAL DIALOGUE)

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the identification and study of the patterns and trends in the development of legal terminology in the law of the European Union in the sphere of social policy. This goal was achieved by analyzing the relevant processes on the example of the transformation of the terminological system of social dialogue in European social constitutionalism with support from the legislation of the EU and the member states.

Summary of the main results of the study. It was established that the factors influencing the evolution of this terminological system were the development of the social economy, the implementation of the principles of "corporate social responsibility" and "environmental, social and corporate governance" determined by it, as well as the affirmation of the course for sustainable development with its priorities of an innovative and inclusive nature. It is proved that the intensification of the development of the terminological system of social policy in the EU was facilitated by the expansion of the content of the social state, the improvement of the dialogue between the authorities and society, the formation of capable institutions of social partnership, the involvement of a wider range of subjects in participation in social dialogue, etc. It is established that the terminological system of social dialogue in the EU has been supplemented by a number of new legal terms in the context of the modern understanding of the "social dimension" of European policy, the central concept of which is the term "well-being of the population" and related concepts, including the term "social progress index". It is revealed that the terminological innovation in terms of improving the mechanisms for ensuring the social policy of the EU and its member states has become the concept of the "European Semester" ("Semester") and the phenomenological concepts, substantively and procedurally related to it, including the concepts of "Social Convergence Framework", "Annual Growth Survey", "Asset Management Report", etc. Special attention is paid to the specifics of the development of the terminological system of social dialogue in the context of social policy in modern Ukraine.

Conclusion. The conclusion is substantiated that the development of the terminological system of social dialogue in the EU and its member states is due to its evolution from the legalization of the concept of social partnership as certain social relations based on democratic participation to institutionalization as a component of the European social model and an important instrument of the EU social policy.

KEYWORDS: *legal terminology, EU law, social policy, democratic social state, European social model, social dialogue, adaptation of legislation, sustainable development.*

REFERENCES

1. Lazarev, V.V. (2025). Modern scientific discourse on understanding the concept of "legal terminology". Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law. 1/92, 107-112 (in Ukrainian)

2. Sydor, A.R., Nanivskyi, R.S. (2018). Legal terminology and features of its translation from English into Ukrainian. Scientific Bulletin of I. Franko State University of Applied Sciences. Series "Philological Sciences". Linguistics. 9, 99–203 (in Ukrainian).

3. National Program for Adaptation of Ukrainian Legislation to the Legislation of the European Union, approved by the Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1629-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text (in Ukrainian).

4.Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/

5.Tomasek, M., Šmejkal, V. et al. (2024). Commentary on the Treaty on the Functioning of the EU, the Treaty on the European Union and the Charter of Fundamental Rights of the EU. Prague: Wolters Kluwer ČR. 1780. (in Ukrainian).

6.Declaration on a new start for a strong Social Dialogue. Approved by the SPs at Thematic Group meeting on 26/27 of January 2016. URL: https://www.spcr.cz/images/EU/2016-03-16_tss_-_declaration_on_social_dialogue.pdf

7.The Sonstitution of the Republic of Poland of 2nd april, 1997. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm

8.The concept of "social dialogue in the EU" / Verkhovna Rada of Ukraine, Thesaurus "EUROVOC". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/euro/5595 (in Ukrainian).

9. European Trade Union Confederation (ETUC). UIA, Global Civil Society Database. URL: https://uia.org/ybio?name=ETU (in Ukrainian).

10.Council Decision of 6 March 2003 establishing a Tripartite Social Summit for Growth and Employment (2003/174/EC). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2003.070.01.0031.01.ENG

11.Sibbel, L. ta Mikhes, K. (2025). Towards effective, influential and inclusive social dialogue in Ukraine: a course for recovery and reconstruction: Green Paper 2019 – updated edition 2025. Edited by: Siebel L. and Miches K. ILO. 48 (in Ukrainian).

12.Resolution concerning tripartism and social dialogue: ILC 90-PR21-279-En.Doc. 2002. URL: https://webapps.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc90/pdf/pr-21res.pdf

13.Council recommendation of 12 June 2023 on strengthening social dialogue in the European Union (C/2023/1389). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202301389

14.Building social dialogue in Romania. Capital, 01.03.2023. URL: https://www.etuc.org/en/building-social-dialogue-romania (in Ukrainian).

15. Grishina, Yu.M., Chanysheva, G.I. (2024). The concept and purpose of social dialogue under the legislation of Ukraine and individual EU countries. Legal scientific electronic journal. 1. 244-247. (in Ukrainian).

16.Social dialogue as a driver and governance instrument for sustainable development. ILO-ITUC Issue Paper. Research Paper – 2017. 38 rr. URL: https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/tudcn_issue_paper_-_social_dialogue_development_en.pdf

17.The European Pillar of Social Rights in 20 Principles. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/ (in Ukrainian).

18.Strengthening social dialogue in the European Union: harnessing its full potential for managing fair transitions. COM(2023) 40 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023DC0040

19. The Commission and social partners sign a joint pact to strengthen social dialogue in Europe. European Commission, 05.03.2025. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/news/commission-and-social-partners-sign-joint-pact-strengthen-social-dialogue-europe-2025-03-05_en (in Ukrainian).

20. Zhuk, N.A. (2024). The concept of an ecological state in the conceptology and conceptuality of modern statehood: theoretical and legal aspects. / State construction and local self-government: collection of scientific works. pr. Kharkiv: Pravo. 48. 36-62. (in Ukrainian).

21. Khaustov, V.K. (2023). Modern dimension of social policy of the European Union countries – a benchmark for reforms in Ukraine. Ukr. Socìum. 4(87). 50–68 (in Ukrainian).

22.Hunt, David A. Will Inclusive Capitalism rise in the Time of Covid-19? 15.04.2020. URL: https://www.pgim.com/article/will-inclusive-capitalism-rise-time-covid-19

23.Maystrenko, O. (2021). Directions of social partnership: international experience. Economy and society. 27 [In Ukrainian].

24.Corporate social responsibility (CSR) and its implementation into EU Company law. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 658.541 - November 2020. 104 rr. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/658541/IPOL_STU(2020)658541_EN.pdf

25.EU Social Progress Index 2.0 - 2024 edition. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/maps/social-progress_en

26.Localization of the European Semester. Joint CEMR-EPSU Project 2018 – 2020. Final Report by Inga Pavlovaite and Dr. Tina Weber. Local and Regional Europe, EPSU, 2021. 41 rr. URL: https://ccre-cemr.org/wp-content/uploads/2024/04/Doc_1_CEMR_EPSU_European_Semester_background_report_FINAL_revised-0.pdf

27.Liberto, Daniel. Stability and Growth Pact: Rules, History, and Criticisms. Investopedia, 28.11.2025. URL: https://www.investopedia.com/terms/s/stability-growth-pact.asp

28.The European Semester. European Commission, Official website. URL: https://commission.europa.eu/topics/economy-and-euro/european-semester_en

29.The European Semester timeline. European Commission, Official website. URL: https://commission.europa.eu/business-economy-euro/european-semester/european-semester-timeline_en

30.European Semester: Employers' views on the 2025 Annual Sustainable Growth Survey. Secretariat-General, 18 December 2024. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-employers-views-2025-annual-sustainable-growth-survey_en

31.Annual Sustainable Growth Strategy 2025. Consultations with social partners. Employers' views. 10 October 2024. 8 rr. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-employers-views-2025-annual-sustainable-growth-survey_en

32.The country-specific recommendations (CSRs) in the social field. An overview and initial comparison. ETUI, Official website. URL: https://www.etui.org/publications/background-analysis/the-country-specific-recommendations-csrs-in-the-social-field

33.Rairone, Silvia. (2022) An overview of the 2020-2021 country-specific recommendations (CSRs) in the social field. The impact of Covid-19. ETUI. URL: https://www.etui.org/publications/overview-2020-2021-country-specific-recommendations-csrs-social-field

34.Rairone, Silvia. (2023). The country-specific recommendations (CSRs) in the social field. An overview and initial comparison. ETUI. URL: https://www.etui.org/publications/background-analysis/the-country-specific-recommendations-csrs-in-the-social-field

35.National Reform Programme for the European Semester. April 2024. Government of Ireland. 383 rr. URL: https://assets.gov.ie/static/documents/irelands-national-reform-programme-2024.pdf

36.Alert Mechanism Report 2025 prepared in accordance with Article 3 of Regulation (EU) No 1176/2011 on the prevention and correction of macroeconomic imbalances: COM(2024) 702 final. Strasbourg, 17.12.2024. 11 rr. URL: https://commission.europa.eu/publications/2025-european-semester-alert-mechanism-report_en

37.Joint Employment Report 2024. 27.03.2024. European Commission, Official website. URL: https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/joint-employment-report-2024_en

38.The Social Convergence Framework. How can the European Semester take better account of the social dimension? EU General, Social Austrian Federal Chamber of Labour, Brussels Office. 18.10.2024. URL: https://www.akeuropa.eu/en/social-convergence-framework-how-can-european-semester-take-better-account-social-dimension

39.On social dialogue in Ukraine: Law of Ukraine No. 2862 of 12.12.2010 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17#Text (in Ukrainian).

40. On the National Council of Social Partnership: Decree of the President of Ukraine of 27.04.1993 No. 151/93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151/93#Text (in Ukrainian).

41. Amelicheva, L.P. (2016). History of the formation and development of the institute of social dialogue in labor law. University scientific notes. 2016. 59. 165-176 (in Ukrainian).

42. Methodology for measuring regional human development. Kyiv, National Academy of Sciences of Ukraine, 2012. 50 p. (in Ukrainian).

43. Concept of adapting the environmental legislation of Ukraine to the environmental acquis of the European Union ("The EU Environmental Acquis"). Research Service of the Verkhovna Rada of Ukraine, 2023. 26 p. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32271.pdf (in Ukrainian).

44. Strategy of Ecological Security and Adaptation to Climate Change for the Period Until 2030, Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10/20/2021 No. 1363-p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80?find=1&text=%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD#Text (in Ukrainian).

45. Ukraine has risen 32 positions in the global ranking according to the social progress index in two years, - Ministry of Social Policy. 02/02/2022. URL: https://www.kmu.gov.ua (in Ukrainian).

The article was received by the editors 25.03.2026 The article was revised 27.04.2026
The article is recommended for printing 18.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-08
УДК 327(4)"1815/1914":341

ЛИМАН С. І.
доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової політики,
дипломатії та туристичного бізнесу
E-mail: s.lyman@karazin.ua ORCID : https://orcid.org/0000-0003-0371-7181
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА ДИПЛОМАТИЧНІ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ ВІДЕНСЬКОЇ СИСТЕМИ (1815-1914)

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого осмислення історичних витоків сучасної системи міжнародних відносин і міжнародного права, значна частина яких бере свій початок у Віденській системі 1815–1914 рр. Аналіз правових принципів і дипломатичних практик цього періоду дозволяє виявити закономірності функціонування механізмів балансу сил, легітимізму, колективної дипломатії як системи попередження глобальних конфліктів, що зберігають своє значення і в сучасному світі.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті здійснено комплексний аналіз дипломатичних та міжнародно-правових аспектів формування Віденської системи міжнародних відносин, що постала внаслідок рішень Віденського конгресу 1814–1815 років, а також характеристик ключових протиріч і причин конфліктогенності нового міжнародного порядку. Розглянуто дипломатичні механізми, які забезпечили функціонування системи, її вплив на розвиток міжнародного права та практики багатосторонніх переговорів. Визначено значення рішень Віденського та інших конгресів і міжнародних форумів XIX – початку XX ст. для формування стабільного міжнародного порядку в Європі та становлення «концерту європейських держав». Підкреслено, що Віденська система прагнула забезпечити мир через принципи колективної безпеки та дипломатичні угоди, проте не змогла повністю нейтралізувати зростання націоналістичних та імперіалістичних прагнень окремих держав. Міжнародне право та дипломатія того часу мали обмежену ефективність через відсутність єдиної правової бази для всіх учасників. У зв'язку з сучасною трансформацією глобального порядку звернення до історичного досвіду функціонування Віденської системи є важливим для розуміння природи міждержавних протиріч.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що Віденська система міжнародних відносин стала важливим етапом розвитку дипломатії та міжнародного права, створивши механізми колективного врегулювання конфліктів і підтримання балансу сил між провідними державами Європи. Водночас внутрішні суперечності системи, протиріччя між великими державами, поява нових акторів, створення воєнно-політичних блоків і порушення статус-кво сприяли зростанню конфліктогенності міжнародного середовища та зрештою призвели до її кризи і початку Першої світової війни.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Віденська система міжнародних відносин, дипломатія, конфлікти, міжнародне право, баланс сил, міжнародні конгреси..*

Як цитувати: Лиман С. І. Правові принципи та дипломатичні практики в контексті конфліктогенності Віденської системи (1815-1914). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 95-105. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-08

In cites: S. I. Lyman (2026) Legal principles and diplomatic practices in the context of the conflict-prone nature of the Vienna system (1815–1914) *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 95-105. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-08 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У червні 1815 року з різницею всього 9 днів відбулися дві події, які мали виключно важливе значення в історії міжнародного права та дипломатії. 9 червня столиця Австрії вирішилася від тягаря дев'ятимісячної роботи європейських монархів і дипломатів Генеральним актом Віденського конгресу [1], а 18 червня під Ватерлоо було остаточно розгромлено Наполеона, який так і не зумів знищити його рішення. Голоси дипломатів у Відні та грім імператорських гармат біля нікому до цього невідомого бельгійського села стихли майже одночасно. Через багато років Віктор Гюго у своєму знаменитому романі «Знедолені» з часткою провіденціалізму писав: «Перемога Бонапарта при Ватерлоо вже не входила до намірів XIX століття. Готувалася інша низка подій, де Наполеону не було місця» [2, p. 123].

Ці події розтяглися майже на сто років і увібрали в себе те, що прийнято називати в науці Віденською системою міжнародних відносин (1815-1914). Віденська система сформувала нові правові засади та дипломатичні практики, актуальні і для сьогодення [3, p. 4, 12, 20, 35, 39–45, 48–55].

© Лиман С. І., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Пішли в минуле еполети, плюмажі, жабо та гусячі пір'я, які клювали на віденських столах вміст срібних чорнильниць, але збереглися вперше сформульовані поняття «великі держави», чітка структура дипломатичних рангів, механізми колективної дипломатії. Так саме як і залишилися спокуси сильних світу цього порушувати міжнародне право заради державних інтересів, попеременно, залежно від політичної кон'юнктури, то використовуючи договори як обгортку, в яку загортають справжні, часто агресивні цілі своїх країн, то називаючи договори «клаптиком паперу» (відповідь німецького канцлера Т. Бетман-Гольвега британському послу Е. Гошену в 1914 р. на звинувачення щодо порушення угоди про нейтралітет Бельгії) [4, p. 539].

Роль дипломатії в збереженні або порушенні міжнародного права, як завжди, залишалася подвійною – в залежності від інтересів та військової могутності їх держав. Недаремно, немов епітафією Віденській системі, пролунали в роки Першої світової незабутні слова військово-морського міністра США Д. Деніелса: «Армія – це люди, зібрані разом з єдиною метою: виправляти помилки дипломатів». У зв’язку з цим звернення до аналізу міжнародно-правових принципів та дипломатичних практик в контексті конфліктогенності Віденського порядку є надзвичайно важливим для розуміння стану сучасної Постбіполярної системи міжнародних відносин і тих наслідків, які можуть мати для неї конфлікти, ініційовані як авторитарними так і демократичними країнами.

Стан наукового дослідження теми. Проблема становлення і розвитку Віденської системи міжнародних відносин, її правових принципів та дипломатичних практик в контексті конфліктогенності самої системи ще не отримала остаточного наукового вирішення і зачіпалася лише побіжно, в контексті дослідження або історико-правових, або історико-дипломатичних, або військово-історичних її аспектів. Серед них – праці І. Брюлі, А. Марлеку, А. Еміні, П. В. Шрьодера, присвячені загальному аналізу особливостей Віденської системи [5, p. 271-276; 6; 7, p. 683], зокрема в історіографічних розвідках (С. Лиман) [8] та у виданнях з історії дипломатії взагалі (Дж. Блек, Г. Кіссинджер) [9; 10], аналіз значення як самого Віденського конгресу (С. Гервас, Т. Чепмен, В. Ціватий) [11; 12; 13; 14; 15; 16], так і конгресів Священного Союзу як інструменту встановлення міжнародного правопорядку (Г. А, Дельфінер, Х. Духхарт, Р. Лесаффер, В. О. Осташова, Є. А.Липій) [17; 18; 19; 20, с. 448], характеристика головних рис інституту нейтралітету та нейтралізованих територій упродовж XIX – на початку XX століття (Аббенхейс М., Роянова І.) [3; 21], зміни, що відбулися внаслідок війн на політичній мапі Європі (І. Срібняк) [22], дипломатичних нормах та в дипломатичного протоколу та етикету (М. Г. Окладна, В. А. Сливна, Ж. Феррагу) [23; 24], значення дипломатичних та політичних колізій, що призвели до руйнування основ Віденської системи та початку Першої світової війни (С. Й. Бобилєва, С. М. Гакман, Л. М. Жванко, О. М. Кадол, А. М. Киридон) [25]. Окремий напрям досліджень – біографічні та біоісторіографічні роботи, наприклад публікації Д. Брауна, С. Лимана, А. Палмера, присвячені діяльності видатних дипломатів того часу К. фон Меттерніха, Г. Палмерстона та ін. [26; 27; 28; 29], праці, в яких розглядається сутність «Європейського концерту» як політико-дипломатичного міжнародно-правового механізму консультацій великих держав, який дозволяв стримувати великі війни (Б. С. Гюльбой, Р. Елорд, К. Ласкюретс) [30; 31; 32], глобальна конструкція міжнародного права у XIX столітті, витоки міжнародного правового порядку миру та справедливості (С. Гарріс, А. Б. Лорка) [33; 34] та вплив XIX століття на сучасне міжнародне право (М. Паккайзер, Е. Сантос) [35; 36]. Таким чином проблематика правових принципів і дипломатичних практик Віденської системи досліджена у науковій літературі фрагментарно, переважно в контексті загальної історії міжнародних відносин XIX – початку XX століття. Водночас питання їхнього впливу на конфліктогенність міжнародного середовища розкрито недостатньо й потребує подальшого комплексного аналізу.

Метою статті є комплексний аналіз правових принципів і дипломатичних практик Віденської системи у контексті їх впливу на формування та загострення конфліктогенності в європейському міжнародному середовищі в період 1815–1914 рр., а також виявлення суперечностей між задекларованими нормами міжнародного права та реальними механізмами міждержавної взаємодії.

Основні результати дослідження. Період від 1815 до 1914 року в історії європейської та світової дипломатії й міжнародного права був етапом відносної стабільності та поступового розвитку міжнародних відносин, що грунтуються на нових політичних принципах, вироблених після Наполеонівських воєн. Віденський конгресс 1815 року та його Заключний акт, стали важливою віхою, що заклали основи для створення другої за часом системи

міжнародних відносин, яка проіснувала майже ціле століття [1]. Цей Віденський конгрес деякі сучасні дослідники розглядають як «прообраз єдиної Європи» [15, с. 167], як головну подію в історії дипломатії, що змінила підхід до дипломатичної практики з двосторонньої на багатосторонню [6]. Разом з цим існує думка К. Ласкуреттеса, що учасники конгресу виробили «лише невелику частину правил, які стали потім визначати Віденську систему» [32, p. 4].

Віденська система була спрямована на утримання миру в Європі, підтримку балансу сил, на врегулювання військово-політичних і контрибуційних питань з переможеною Францією, що виникли після падіння Наполеонівської імперії [7, p. 683]. Цей політичний баланс сил підтримувався через альянси та дипломатичні союзи між великими державами: Австрією, Великою Британією, Пруссію, Росією, Францією, причому цей термін «великі держави» виник і набув поширення в дипломатичних колах саме в добу Віденської системи. Для їх позначення вже у XIX ст. використовували також термін «пентархія», який вживається й сучасними дослідниками [20, с. 448; 16, с. 100]. Втім деякі вчені вимагають більшої конкретності під час застосування терміну «баланс сил» щодо міжнародного порядку 1815-1914 років. Так Р. Роузкренс критикує твердження своїх опонентів, що стан «балансу сил» сам по собі автоматично гарантує мир, і наполягає на більш ретельному вивченні ідеології, господарської політики, міжнародних економічних взаємозв'язків між державами для його кращого розуміння [37, p. 137-166].

Головними особливостями Віденської системи було те, що вона охоплювала майже всі європейські держави, за винятком Османської імперії; замість знищення чи поділу іншої великої держави метою міжнародного суперництва було приєднання окремих територій та отримання контрибуцій; складовими Віденської були не лише окремі держави, але й їхні союзи та коаліції; через активну колоніальну експансію та остаточне формування колоніальних імперій провідних держав Віденська система хоча і залишалася переважно європоцентричною, поступово набувала світового масштабу. Віденський конгрес і створена за результатами його роботи міжнародна система керувалися принципами політичної рівноваги і легітимізму, тобто відновлення старих монархічних порядків і колишніх династій, що були скинуті Французькою революцією і Наполеоном [38, p. 165-183]. Відомий британський дослідник Т. Чапмен називає Віденський порядок «системою конгресів», підкреслюючи новий рівень дипломатії того часу, високий ступень керованості міждержавними процесами. Встановлена у Відні «система конгресів» розглядається як новий міжнародний дипломатичний формат, що став моделлю для наступних мирних конференцій у Європі [12, p. 60-81].

Для позначення більш гармонійних міждержавних відносин Віденської системи традиційно використовується термін «Європейський концерт» – міжнародно-правовий механізм, в рамках якого провідні держави могли б вирішувати конфлікти мирним шляхом через дипломатичні переговори [10, p. 5]. Як зазначає Б. С. Гюльбой, «Концерт Європи» був системою, побудованою з метою підтримки статус-кво між європейськими державами, а засоби, на яких ґрунтувалася ця система, були сформовані під час Віденського конгресу» [31, p. 144]. Це був новий етап у розвитку міжнародних відносин: сформувалася нова підсистема, яка створювала модель взаємодії держав, а її метою було запобігання вирішенню міжнародних конфліктів через війну. В науці переважно зберігається майже хрестоматійне трактування сутності «Європейського концерту», який, на думку американського дослідника Р. Елрода, «був свідомою і досить успішною спробою створити стабільну і мирну систему міждержавних відносин» [30, p. 159].

Втім, не всі дослідники згодні з тим, щоб бачити в «Європейському концерту» «досить успішну спробу» створення такої стабільної та мирної системи. Є всі підстави погодитися з головними висновками доповіді американського дослідника К. Ласкуреттеса, члена впливової у сучасному світі аналітичної корпорації RAND, що займається дослідженням найважливіших стратегічних проблем. Розглядаючи підходи представників трьох наукових напрямів (реалізму, лібералізму, конструктивізму) К. Ласкуреттес наполягав, що Концерт Європи «найбільше наближався до поєднання ліберальної та конструктивістської перспектив». «Коли йдеться про європейську систему XIX століття, – підкреслював американський дослідник, – реалісти є скептиками Концерту, стверджуючи, що Концерт насправді ніколи не існував, або що він складався лише з високопарної риторики, яка мала незначний відчутний вплив на поведінку держав…. Вчені ліберального напрямку міжнародних відносин, навпаки, розглядають Концерт як примітивну, але успішну версію міжнародної організації, що займається посередництвом у конфліктах… Нарешті, конструктивісти міжнародних відносин менше зосереджуються на цих формальних інституційних процесах і натомість харак-

теризують Концерт як успішний приклад нормативної конвергенції та консенсусу між великими державами Європи, які, залежно від конкретної версії, розвинули колективні наміри та інтереси або навіть спільну транснаціональну ідентичність» [32, p. 2-3]. До табору реалістів, на думку К. Ласкуреттес, належали Дж. Міршаймер, К. Каган, М. Рендалл, Б. Сланчев, до ліберального напрямку - Р. Джервіс, К. Капчан, Д. Ліндлі, Дж. Ікенберрі, до конструктивістів - Б. Кронін, М. Л. Хаас, П. В. Шрьодер [32, p. 2-3].

Аналітична доповідь К. Ласкуреттеса істотно уточнює різноманітність поглядів дослідників на сутність і значення Європейського концерту в міжнародно-правовому полі доби Віденського порядку. Одночасно з К. Ласкуреттесом багато в чому схожу думку висловив французький дослідник І. Брюле, який вказував, що історики нерідко використовують вираз «Концерт Європи» у різних сенсах – або як нову дипломатичну практику, зокрема багатосторонню дипломатію, або як міжнародну систему з її кількома балансами сил, загальними правовими нормами та загальними цивілізаційними цінностями [5, p. 271].

Головним простором взаємодії дипломатів в той період залишавсяСтарий Континент. Віденська система ґрунтувалася на спільних домовленостях держав-переможниць і Франції щодо збереження територіального і політичного статус-кво в Європі та передбачала можливість їхнього колективного втручання у внутрішні справи країн, де виникла загроза революційних і національно-визвольних рухів [13, с. 20-21]. Саме з цією метою монархи і дипломати Австрії, Пруссії, Росії створили у 1815 р. Священний Союз, до якого приєдналася більшість монархій європейського континенту. Ось чому вже перший конгрес Священного союзу у 1818 р. в Аахені сучасний німецький вчений Х. Духхардт назвав «новаторським» в історії дипломатії [18], а бельгійський історик міжнародного права Р. Лесаффер у своїй публікації «Аахенський конгрес та завершення Віденської системи» як її назвою, так і змістом доводив, що Віденська система остаточно склалася саме на Ахенському конгресі [19]. Разом з тим вже сучасники Віденської системи, наприклад, харківський історик В. К. Надлер, автор п’ятитомної праці «Імператор Олександр І та його ідея Священого союзу» визнавав, що Священий союз виявився лише тимчасовою формою нового міжнародного порядку [27, p. 86]. Це було пов’язано і з різними цілями його учасників; спостерігалася напруга перш за все між ідеалістичною концепцією миру, яку сповідував Олександр І з його баченням Союзу як інструменту морально релігійного порядку, й можливості для нового міжнародного співробітництва і реалістичною дипломатичною політикою канцлера К. Меттерніха, який прагнув використати Союз для зміцнення австрійської позиції і стримування революційних рухів [17, p. 127-150].

У цей період дипломатія стає більш регулярною і формалізованою. Дипломатичні відносини організовували не лише через двосторонні угоди, але й через створення системи регулярних міжнародних зустрічей і конференцій [36]. Особливо важливими були конференції та конгреси, де представники великих держав обговорювали актуальні питання міжнародної безпеки і стабільності. Це дозволяло урядам і дипломатам підтримувати міжнародний порядок, намагаючись не допустити нових масштабних воєн, подібних Наполеонівським. Генрі Кіссінджер у своїй відомій книзі «Дипломатія» так писав про Віденську систему: «Як не парадоксально, але цей міжнародний порядок, який створювався з усією очевидністю найбільше заради балансу сил, ніж будь-який із попередніх та наступних порядків, найменше спирався на силу для його підтримки» [9, с. 71].

Важливу роль у дипломатичних процесах того часу відігравали постійні посольства та міністерства закордонних справ, що стали головними осередками для координації зовнішньої політики великих держав. Віденська система була періодом формування так званої «класичної дипломатії». Згідно з Віденським протоколом від 7 березня 1815 р. вже склалася однакова ієрархія дипломатичних рангів (посол, посланник, повірений у справах), розроблено і затверджено спільні норми щодо мирного врегулювання конфліктів, правил ведення війни, статусу військовополонених тощо [24, p. 82]. Це стосувалося і протоколу вручення вірчої грамоти, що залишається обов’язковим в двосторонніх відносинах до нашого часу [23, с. 29].

Дипломатія Віденської системи ставала більш впливовою завдяки важливим політичним постатям того часу. Одним із ключових архітекторів цієї системи був Клемент фон Меттерніх, австрійський канцлер, який тривалий час очолював зовнішню політику Австрії та активно впливав на міжнародні процеси в Європі. Недарма деякі дослідники – сучасники цієї системи – називали її «Система Меттерніха» [8, с. 79; 27, p. 81], а сучасний автор А. Палмар свою відому монографію озаглавив «Меттерних: радник Європи» [29]. Меттерніх

увійшов в історію як послідовний прихильник легітимізму, консерватизму, абсолютизму, як ворог ліберальних віянь, тим більше – революцій [26, с. 378], він вважався символом консервативної стабільності і прагнув зберегти європейський статус-кво через систему колективної безпеки, що була заснована на регулярних дипломатичних переговорах та контролі за змінами у міжнародному порядку. Великим дипломатом того часу був і відомий британський політик Генрі Пальмерстон, який в середині XIX ст., навіть у розпал «Великої гри» (тривалого геополітичного суперництва з Російською імперією в Центральній Азії) наголошував: «У Британії немає вічних ворогів, у Британії немає вічних друзів. У Британії є лише вічні інтереси» [28].

Одним із найбільших досягнень дипломатії Віденської системи стало встановлення в Європі балансу сил, який дозволив уникнути масштабних воєн в Європі протягом майже 40 років. Система балансування сил передбачала, що будь-яка спроба однієї держави зазнає протидії з боку інших великих держав. Новий міжнародний порядок виявився досить міцним; він, як стверджують автори багатьох дослідженнях, був добою «відносного миру» [11, p. 30-33].

Як зазначається в українській історіографії, «Віденський конгрес створив прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких вони отримали можливість обговорювати й знаходити шляхи для ефективного розв'язання міжнародних проблем», а «історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували вдосконалюватися й адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856 р.), Берлінського конгресу (1878 р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884–1885 рр.)» тощо [14, с. 235].

В цей період набуло подальшого вдосконалення міжнародне право. Сучасні автори визнають роки Віденського порядку добою, що докорінно змінила міжнародне право і відзначають, що його перетворення з філософського дискурсу на практичну правову систему у цей період створило міцні інституційні рамки та теоретичні підходи, які продовжують формувати сучасну міжнародно-правову практику [36]. Так, на думку А. Б. Лорки, «міжнародне право стало глобальним правовим порядком лише протягом дев'ятнадцятого століття» [34, p. 475], С. М. Харріс наполягає на тому, що в XIX ст. відбувалося «глобальне формування міжнародного права», хоча «історія міжнародного права завжди була євроцентричною» [33, p. 303], а за словами М. Ф. Паккайзера, до змін у міжнародному праві XIX-го та початку XX-го століть призвели глобалізація та фундаментальні трансформації; «з огляду на повсюдну боротьбу за вплив між великими державами, на міжнародній арені здобув оберти рух, який прагнув базувати міжнародний порядок на правилах та захищати мир через міжнародні органи врегулювання спорів» [35]. Гаазькі мирні конференції (1899, 1907), Панамериканські конференції (1889, 1901, 1906) та Вашингтонська конференція (1907) були першими важливими кроками в цьому напрямку.

Перша та Друга Гаазькі мирні конференції 1899 і 1907 років стали ключовими етапами кодифікації міжнародного гуманітарного права та формування норм мирного врегулювання конфліктів. Перша конференція, скликана за ініціативою російського імператора Миколи II, ухвалила конвенції про мирне врегулювання міжнародних спорів, закони і звичаї сухопутної війни, а також застосування принципів Женевської конвенції до морської війни, водночас проголосивши декларації щодо заборони токсичних газів, експансивних куль та метання снарядів з повітря. Друга конференція розширила ці норми, деталізувавши права нейтральних держав, статус торгових і військових суден, постановку мін та правила морської війни, ухваливши 13 конвенцій, що систематизували сухопутне та морське право війни й закріпили механізми міжнародного арбітражу [39]. Рішення обох конференцій закріпили важливі засадничі принципи ведення війни, визначили відповідальність держав, що беруть участь у воєнних діях, заклали фундамент сучасного міжнародного права, визначивши основні принципи ведення війни та мирного врегулювання конфліктів, які залишаються актуальними й сьогодні [40, p. 40-60].

За оцінками різних авторів у період 1815–1914 рр. відбулося понад 1000-1500 різноманітних міжнародних конференцій та засідань міждержавних комісій. Лише так званих пацифістських конгресів миру в 1889–1914 рр. було проведено 25, а також 19 пацифістських міжпарламентських зустріч, зокрема на міжпарламентській зустрічі в Хрістіанії (сучасний Осло) були присутні 468 делегатів з 18 країн [41, p. 219-220]. Така інтенсивність – свідчення розвитку міжнародного права, успіхів дипломатії, існування відповідних механізмів та атмосфери певної довіри до співрозмовників, процесу партійного будівництва, зокрема

створення робочих і лівих партій, що використовували переважно пацифістську риторику.

В цей період виникло декілька впливових професійних організацій для систематизації норм міжнародного права. Наприклад у 1873 р. одинадцять відомих юристів-міжнародників створили у бельгійському Генті Інститут міжнародного права. Такі організації об'єднували як науковців, так і практиків, що працювали у галузі права, створюючи інтелектуальні та професійні мережі, які протягом тривалого часу мали значний вплив на дипломатичну практику та розвиток норм міжнародного права [42, p. 39-40].

В другій половині XIX ст. було створено і перші технічні міжнародні організації, такі як Всемірний телеграфний союз (1865 р.) і Всемірний поштовий союз (1874 р.), що наочно продемонструвало зростаючу роль міжнародного права в регулюванні практичних міждержавних відносин. Ці організації стали передвісниками того, що вчені того часу називали «адміністративним правом міжнародного співтовариства».

Міжнародні організації створювалися головним чином за участю європейців та у Європі й поширювали свій вплив майже на увесь світ. Доцільно вказати у зв'язку з цим, що, наприклад, А. Б. Лорка критикує поширену тезу, що міжнародне право XIX століття було процесом європейської експансії. На його думку, міжнародне право стало універсальним, коли юристи з Японії, Османській імперії, латиноамериканських держав, «привласнили» європейську правову думку. Класичне міжнародне право визнавало рівність лише серед «цивілізованих націй», тоді як інші народи були позбавлені суверенітету та рівності. Ось чому, доводить А. Б. Лорка, міжнародне право не було нав'язане незахідним народам, а було модифіковане неєвропейськими юристами [34, p. 475].

В часи Віденської системи були сформульовані і прийняті нормативні акти про мирне рішення міжнародних суперечок і про закони і звичаї війни - Женевська конвенція 1864 р. та 1906 р., Санкт-Петербурзька декларація 1868 р., Декларація Брюссельської конференції 1874 р., до практики міжнародних відносин увійшли переговори про обмеження і скорочення озброєння Наприклад, Перша Женевська конвенція 1864 року спрямовувалася на полегшення умов для поранених та військових, а також на забезпечення захисту цивільного населення під час війни. Женевська конвенція 1906 року розширила ці положення, включивши додаткові правила щодо поводження з військовополоненими. Вперше було визнано гуманітарні права під час війни і встановлені міжнародні стандарти для лікування поранених та ведення бойових дій [43].

У міжнародному праві впродовж XIX – початку XX ст. були укладені найбільш значущі міжнародні договори, що вплинули на подальший розвиток інституту нейтралітету та нейтралізованих територій. Як зазначається в сучасній українській науці міжнародного права, більшість з розглянутих угод застосовували поняття «нейтралітет» для позначення режиму нейтралізованих територій (зокрема, Додатковим трактатом про Краків 1815 р., Лондонським договором 1864 р., Карлстадською Конвенцією 1905 р. та ін.) [21, с. 354]. На думку сучасної дослідниці М. Аббенхейс, саме нейтралітет, як інструмент дипломатії та державного управління був важливою складовою Віденської міжнародної системи, потужним інструментом, що використовується великими та малими державами для вирішення спорів, стабілізації міжнародних відносин та просування різних інтересів усередині та за межами континенту. Нейтралітет, зокрема, сприяв безпрецедентній індустріалізації, глобалізації, встановленню європейськими державами економічної та політичної гегемонії в усьому світі [3]. Проте, наприклад, нейтралітет Бельгії, встановлений Лондонським договором 1839 р. [44], не став надійним захистом її території від агресії Німеччини у 1914 році.

Проте Віденська система не могла назавжди вирішити усі міжнародні суперечності та зіткнулася зі справжніми викликами зіткнулася вже в перший період свого існування. Вже Іспанська революція 1820–1823 рр., Неаполітанська революція 1820–1821 рр., Грецька революція та її тривала війна за незалежність від Османської імперії 1821-1829 рр. сприймалася деякими істориками XIX століття, наприклад В. К. Надлером, як криза «системи Меттерніха», оскільки той тривалий час пригнічував будь-який визвольний рух у Європі, але не зміг протидіяти грекам [8, с. 81-82]. Адріанопольській договір 1829 р. хронологічно наближав Європу до подій наступного 1830 р. (Французька та Бельгійська революції), якими фактично завершувався перший період існування Віденської системи.

В цьому сенсі з В. К. Надлером по суті згоден сучасний британський автор Т. Чепмен, який позначає проміжок часу 1830-1914 рр. як «Розпад врегулювання», встановленого Віденським конгресом [12, p. 82-92].

Це означало, що й надалі нові революційні та націоналістичні рухи пізніше постав-

лять під сумнів авторитарні політичні структури.

Одним з основних недоліків Віденської системи була її недостатня гнучкість, що ускладнювало її адаптацію до нових умов. Коли у 1848-1849 рр. в багатьох країнах Європи спалахнули революції (т. зв «весна народів»), вони продемонстрували її слабкість у підтримці існуючих соціально-політичних порядків, а принцип збереження старих монархій не враховував зростаючі національні рухи, прагнення народів до незалежності, зокрема в Італії [22, с. 95-107] та Центральній Європі [27, p. 83]. Це було пов'язане з тим, що монархи Європи вважали будь-які революційні виступи як зазіхання на легітимний порядок існуючої Віденської системи.

Як зазначають у в своєму відомому дослідженні Е. Бест, Ю. М. Ханхімякі, Й. А. Майоло, К. Е. Шульце, «загальний мир був порушений Кримською війною 1853-1856 років, а потім тремя війнами великої держави за об'єднання Італії та Німеччини в період з 1859 по 1871 роки» [45, p. 6-7]. Дійсно, відсутність ефективної відповіді на вищевказані процеси призвела до війн, зокрема, до Франко-пруської війни 1870-1871 р., за результатами якої виникла Німецька імперія. Франкфуртський мир 1871 р., що завершив франко-прусську війну і зафіксував нові геополітичні зміни в Європі був по суті тимчасовою спробою заморозити конфлікт між двома найпотужнішими континентальними державами Західної Європи, жодна з яким не була повністю задоволена його умовами. Намагання нових акторів – об'єднанних Німеччини та Італії, а також Австро-Угорщини змінити існуючий статус-кво поєднувалося з їх бажаннями долучитися до колоніальних перегонів, в яких першість належала Англії та Франції. Найбільшою колоніальною імперією стала Британська. Варто зазначити, що хоча сам термін «колоніалізм» та «колонізація» був відомий ще англійському правознавцю і філософу Джеремі Бентаму на зламі XVIII-XIX ст. [46, p. 401-432], сучасний український дослідник І. А. Хижняк для позначення Британської колоніальної імперії використовує термін «Англійська "заморська" колоніальна субрегіональна підсистема» [47, с. 64].

Серьйозним викликом для дипломатії країн Європи стало й посилення позаєвропейських акторів, перш за все США та Японії, що не було передбачено творцями Віденської системи. На зламі XIX–XX ст. відбулося формування блокової системи – Троїстого Союзу і Антанти, які протистояли один одному. Ця схема альянсів створювалася не для підтримання балансу сил, а для руйнування існуючого status quo, вона розхитувала Віденську систему, хоча самі принципи Віденської системи не лише визначили напрямок європейської дипломатії того часу, але й справили значний вплив на розвиток міжнародних відносин в цілому, зокрема у наступному XX столітті. Дипломатія на зламі XIX-XX ст. булла зосереджена на утвердженні потужних союзів між великими державами. Ця альянси створювали велику напругу, будь-яке локальнее зіткнення могло перерости у глобальну війну. Відбувалася швидка поляризація елементів міжнародної системи, в якій головним протиріччям чим далі тим більше ставала боротьба за перерозподіл світу між великими державами, перш за все англо-німецький колоніальний антагонізм.

Тому подальше зростання протиріч між великими державами, гонка озброєнь, економічні та соціальні зміни, колоніальне суперництво, боротьба за перерозподіл світу, ідеї націоналізму, що набирали популярності, призвели до початку Першої світової війни (1914-1918), яка зруйнувала цю систему разом з чотирьма імперіями (Австро-Угорською, Німецькою, Османською, Російською). Дипломатичні зусилля з метою зупинити війну тривалий час виявлялися марними [25]. Ключовим документом, який став проектом мирного договору і який погодилися обговорювати країни Четверного Союзу, були «Чотирнадцять пунктів» президента США Вудро Вільсона, представлені ним у посланні до Конгресу 8 січня 1918 р. [48, p. 3-8]. Вони і заклали основу формування міжнародно-правового поля нового Версальсько-Вашингтонського порядку, що виник на руїнах Віденської системи.

Висновки. Таким чином, міжнародне право та досягнення дипломатії в період Віденської системи (1815–1914 роки) не змогли попередити конфліктогенність цієї системи, оскільки основна увага була зосереджена на стабільності і балансі сил у Європі, що виявилося недостатнім для уникнення великих військових конфліктів. Віденська система намагалася створити мир через принципи колективної безпеки та дипломатичних угод, проте ці заходи не змогли врахувати глибокі націоналістичні і імперіалістичні прагнення, які виникали в окремих державах. Хоча міжнародне право прагнуло утримати мир, його механізми не були достатньо ефективними для вирішення розбіжностей, що виникали між великими державами. Міжнародна дипломатія того часу також була обмежена в своїх можливостях через відсутність спільної правової бази, що

могла б застосовуватися до всіх учасників. В результаті, потужні імперії намагалися задовольняти свої амбіції через зростання військових альянсів, що створювало напруження серед менших країн.

Ці структури дипломатії та міжнародного права також не змогли вирішити проблему зростаючої конкуренції за колонії, яка призвела до спалахів місцевих воєн. Міжнародні договори, такі як договір 1871 року між Францією та Німеччиною, хоча й встановлювали тимчасову стабільність, але не враховували нових сил, таких як соціалістичні рухи чи націоналістичні настрої в менших країнах. Дипломатичні механізми, зокрема система конференцій та угод, часто були інструментами, які тільки підтверджували статус-кво, не даючи змоги ефективно реагувати на глобальні зміни. Віденська система також не змогла забезпечити справедливий розподіл сил у Європі, що створило умови для зростання напруженості між державами, котрі відчували себе незадоволеними поточним порядком. Врешті-решт, ці неузгодженості та конфлікти в міжнародній політиці призвели до серії криз, що наближали Першу світову війну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Acte final du Congrès de Vienne du 9 Juin 1815. URL: https://mjp.univ-perp.fr/traites/1815vienne.htm (дата звернення: 1.3.2026).

2. Hugo V. Les Misérables. London: Penguin Books, 2012. 1232 p.

3. Abbenhuis M. An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 289 p.

4. Clark C. The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. London: Penguin Books, 2013. 697 p.

5. Bruley Y. Histoire de la diplomatie et des relations internationales au XIXe siècle. Annuaire de l'École pratique des hautes études . 2017. №148. P. 271-276. DOI:10.4000/ashp.1979 (дата звернення: 31.3.2026).

6. Marleku A., Emini A. The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales. 2016. Vol. 9. No 1. URL: https:// journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/ view/3349/3545 (дата звернення: 31.3.2026).

7. Schroeder P. W. Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power? The American Historical Review. 1992. № 97 (3). P. 683–706.

8. Лиман С. Віденська система міжнародних відносин у творчості Василя Карловича Надлера (1840–1894). Сіверянський літопис. 2023. No 1. С. 76–84. DOI: https://doi.org/10.58407/litopis.230108 (дата звернення: 1.3.2026).

9. Кіссинджер Г. . Дипломатія. Київ. КМ-Букс, 2023. 864 с.

10. Black J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. 312 p.

11. Ghervas S. What was the Congress of Vienna? History Today. 2014. Vol. 64. Issue 9. P. 30-33. URL: https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna (дата звернення: 1.3.2026).

12. Chapman T. Congress of Vienna, London: Routledge, 1998. 120 p.

13. Циватий В. Г. Віденський конгрес (1814-1815 рр.): Інституціональний вимір європейського державотворення, зовнішньої політики і дипломатії (міжнародно-правовий аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2015. Вип.22(1). С. 114-123. С. 120-121.

14. Циватий В. Г. Віденський конгрес 1814–1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2016. Вип. 25. С. 229-246.

15. Циватий В. Г. Європейське відлуння і дороговкази Віденського конгресу: інституціональні та політико-дипломатичні витоки Європейського Союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип.15. С.167.

16. Циватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби раннього нового часу: від миру в Като-Камбрезі (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 96-103.

17. Delfiner, H. A. Alexander I, The Holy Alliance and Clemens Metternich. A Reappraisal. East European Quarterly. 2003. Vol. 37. No 2. P. 127-150.

18. Duchhardt H. Der Aachener Kongress 1818: Ein europäisches Gipfeltreffen im Vormärz Hardcover. München: Piper. 2018. 272c.

19. Lesaffer R. The Congress of Aachen [Aix-la-Chapelle] (1818) and the completion of the Vienna System. Oxford : Oxford University Pres. 2018. URL:
https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=lirias2363780&context=SearchWebhook&vid=32KUL_KUL:Lirias&lang=en&search_scope=lirias_profile&adaptor=SearchWebhook&tab=LIRIAS&query=any,contains,LIRIAS2363780&offset=0 (дата звернення: 1.3.2026).

20. Осташова В. О. Липій Є. А. Конгреси Священного Союзу як інструменти встановлення міжнародного правопорядку. Часопис Київського університету права. 2020. №2. С. 448-452. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.88 (дата звернення: 1.3.2026).

21. Роянова І. Історія становленню інституту нейтралізованих територій упродовж XIX – на початку XX століття. Міжнародне право. 2020. №5. С. 350-356. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.61 (дата звернення: 31.3.2026).

22. Срібняк І. Утворення єдиного Італійського королівства (1848-1870). Гетьманський альманах. Київ, 2002. Ч. І. С. 95-107.

23. Окладна М. Г., Сливна В. А. Протокол вручення вірчих грамот у європейських країнах: загальне та особливе. Право та інноваційне суспільство. 2020. № 2 (15). С. 28-34. DOI: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2020-2(15)-5 (дата звернення: 1.3.2026).

24. Ferragu G. L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961 : la politesse des rois. Monde(s). 2014. No. 5. Mai. P. 81-98. DOI : 10.3917/mond.141.0081 (дата звернення: 1.3.2026).

25. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни) / С. Й. Бобилєва, С. М. Гакман, Л. М. Жванко, О. М. Кадол, А. М. Киридон. Київ, Кондор-Видавництво, 2016. 351 с.

26. Лиман С. Дипломатична діяльність Клеменса фон Меттерніха у творчості Василя Карловича Надлера (1840-1894). Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець Подільський, 2022. Вип. 10. С.376-395. DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.376-395 (дата звернення: 1.3.2026).

27. Lyman S. The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2023. Вип. 63. С. 75-96. DOI:10.26565/2220-7929-2023-63-04 (дата звернення: 1.3.2026).

28. Brown D. Palmerston. London: Yale university press, Yale UP, 2010. 573 p.

29. Palmer A. Metternich: Councillor of Europe. London: Faber and Faber, 2010. 432 p.

30. Elrod R. B. The Concert of Europe: A Fresh Look at an International System. World Politics. 1976. Volume 28 , Issue 2 , January. P. 159–174.

31. Gülboy B. S. Reassessing the Concept of Peace in the Concert of Europe: A European Model of Security Based upon Cooperation of States against People. Journal of Applied And Theoretical Social Sciences. 2022. Vol. 4, No. 2. P. 144–163. DOI:10.37241/jatss.2022.60 (дата звернення: 1.3.2026).

32. Lascurettes K. The Concert of Europe and Great-Power Governance Today: What Can the Order of 19th-Century Europe Teach Policymakers About International Order in the 21st Century? Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2017. 34 p.

33. Harris S. M. The Global Construction of International Law in the Nineteenth Century: The Case of Arbitration. *Journal of World History*. 2016. Vol. 27, No. 2. P. 303-325.

34. Lorca A. B. Universal International Law: nineteenth century histories of imposition, appropriation and circulation. Harvard International Law Journal. 2010. Vol. 51. No 2. P. 475-552. URL: http://asiansil-jp.org/wp/wp-content/uploads/2012/07/arnulf_becker_lorca.pdf (дата звернення: 31.3.2026).

35. Packeiser M. P. The Origins of an International Legal Order of Peace and Justice. Peace through Law. Leiden: Brill. 2026. 472 p.

36. Santos E. A. The Nineteenth Century's Impact on Modern International Law. 2024. URL: https://www.diplomacyandlaw.com/post/the-nineteenth-century-s-impact-on-modern-international-law (дата звернення: 1.3.2026).

37. Rosecrance, R. N. War and Peace. World Politics. 2002. Vol. 55, No. 1 P. 137-166. DOI: https://doi.org/10.1353/wp.2003.0007 (дата звернення: 31.3.2026).

38. Holmes S. Two Concepts of Legitimacy: France after the Revolution. Political Theory. 1982. Vol. 10. No. 2 (May). P. 165-183.

39. Acte final de la Conférence internationale de la paix (1899 и 1907). URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-finact-1899/final-act?activeTab=(дата звернення: 1.3.2026).

40. Scott J. B. The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907. Baltimore: Johns Hopkins Press, 2010. 910 p.

41. Cooper S. E. Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815–1914. New York: Oxford University Press, 1991. 326 p.

42. Koskenniemi M. The Gentle Civilizer of Nations The Rise and Fall of International Law 1870–1960. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 558 p.

43. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/gc-1906

44. Traités de Londres, 1839. URL.: https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1839.htm

45. Best A.; Hanhimäki, J. M.; Maiolo, J. A.; Schulze, K. E. International History of the Twentieth Century and Beyond. 3rd ed. London; New York: Routledge, 2014. 696 p.

46. Bentham J. Colonization Company Proposal. *The Collected Works of Jeremy Bentham: Panopticon versus New South Wales and Other Writings on Australia* , eds. Causer, Tim and Schofield, Philip. London: UCL Press, 2022. P. 401-432.

47. Хижняк І. А. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918). Київ : Вид. дім "Персонал", 2009. 224 с.

48. Wilson W. Address of the President of the United States: delivered at a joint session of the two houses of Congress, January 8, 1918. Washington, 1918. 8 p.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2026 Переглянуто 07.04.2026
Стаття рекомендована до друку 11.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

S. I. LYMAN
Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World Politics,
Diplomacy and Travel Business,
E-mail: s.lyman@karazin.ua ORCID : https://orcid.org/0000-0003-0371-7181
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

LEGAL PRINCIPLES AND DIPLOMATIC PRACTICES IN THE CONTEXT OF THE CONFLICT-PRONE NATURE OF THE VIENNA SYSTEM (1815–1914)

ANNOTATION. *Introduction.* The relevance of this study is determined by the need for a deeper understanding of the historical origins of the modern system of international relations and international law, much of which traces back to the Vienna system of 1815–1914. The analysis of the legal principles and diplomatic practices of this period allows for identifying patterns in the functioning of mechanisms such as the balance of power, legitimacy, and collective diplomacy as a system for preventing global conflicts, which continue to be significant in the contemporary world.

Summary of the main results of the study. The article presents a comprehensive analysis of the diplomatic and international-legal aspects of the formation of the Vienna system of international relations, which emerged from the decisions of the Congress of Vienna (1814–1815), as well as the key contradictions and sources of conflict-proneness within the new international order. It examines the diplomatic mechanisms that ensured the system's operation, its influence on the development of international law, and the practice of multilateral negotiations. The significance of the decisions of

the Vienna Congress and other 19th–early 20th century international forums for the establishment of a stable international order in Europe and the development of the so-called "Concert of European Powers" is highlighted. The study emphasizes that while the Vienna system sought to maintain peace through the principles of collective security and diplomatic agreements, it could not fully neutralize the rise of nationalist and imperialist ambitions in individual states. International law and diplomacy of the time were limited in effectiveness due to the absence of a unified legal framework applicable to all participants. Considering the contemporary transformation of the global order, the historical experience of the Vienna system is crucial for understanding the nature of interstate conflicts.

Conclusion. The study concludes that the Vienna system of international relations represented a significant stage in the development of diplomacy and international law, establishing mechanisms for collective conflict resolution and maintaining a balance of power among Europe's leading states. At the same time, internal contradictions, disputes among major powers, the emergence of new actors, the formation of military-political blocs, and violations of the status quo contributed to the growth of conflict-proneness in the international environment and ultimately led to its crisis and the outbreak of the First World War.

KEYWORDS: *Vienna system of international relations, diplomacy, conflicts, international law, balance of power, international congresses.*

REFERENCES

1.Acte final du Congrès de Vienne du 9 Juin 1815. URL: https://mjp.univ-perp.fr/traites/1815vienne.htm (accessed: 1.3.2026).

2. Hugo V. (2012). Les Misérables. London: Penguin Books. 1232 p.

3. Abbenhuis M. (2014). An Age of Neutrals: Great Power Politics, 1815-1914. Cambridge: Cambridge University Press. 289 p.

4. Clark C. (2013). The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. London: Penguin Books. 697 p.

5. Bruley Y. (2017). Histoire de la diplomatie et des relations internationales au XIXe siècle. Annuaire de l'École pratique des hautes études. No 148. P. 271-276. DOI:10.4000/ashp.1979 (accessed: 1.3.2026).

6. Marleku A., Emini A. (2016). The Role of Congress of Vienna in the Emergence of Multilateralism. Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales. Volume 9. No 1. URL: https:// journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/ view/3349/3545 (accessed: 1.3.2026).

7. Schroeder P. W. (1992). Did the Vienna Settlement Rest on a Balance of Power? The American Historical Review. No 97 (3). P. 683–706.

8. Lyman S. (2023). The Vienna System of International Relations in the Works of Vasyl Karlovych Nadler (1840–1894). Siverian chronicle. No. 1, pp. 76–84. DOI: https://doi.org/10.58407/litopis.230108 (accessed: 1.3.2026) (in Ukrainian).

9. Kissinger H. (2023). Diplomacy. Kyiv: KM-Books (in Ukrainian).

10. Black J. A. (2010). History of Diplomacy. London: Reaktion Books. 312 p.

11. Ghervas S. (2014). What was the Congress of Vienna? History Today. Volume 64. Issue 9. P. 30-33. URL: https://www.historytoday.com/archive/what-was-congress-vienna (accessed: 1.3.2026).

12. Chapman T. (1998). Congress of Vienna, London: Routledge. 120 p.

13. Tsivatyi V. H. (2015). The Congress of Vienna (1814–1815): The Institutional Dimension of European State-Building, Foreign Policy, and Diplomacy (International Legal Aspect). Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine. Issue 22 (1). P. 114–123. (in Ukrainian).

14. Tsivatyi V. H. (2016). The Congress of Vienna (1814–1815): An Institutional Verdict of European Political-Diplomatic and Socio-Historical Development. Ukraine's International Relations: Scientific Searches and Findings. Issue 25. P. 229–246 (in Ukrainian).

15. Tsivatyi V. H. (2016). The European Echo and Guidelines of the Congress of Vienna: Institutional and Political-Diplomatic Origins of the European Union (Theoretical and Methodological Aspect). Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Political Science. Issue 15. P. 162-170. (in Ukrainian).

16. Tsivatyi V. (2015). Institutionalization of the European Political and Diplomatic Space of the Early Modern Period: From the Peace of Cateau-Cambrésis (1559) to the Congress of Vienna (1814–1815). Scientific Notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History. Issue 2, Part 4. P. 96–103. (in Ukrainian).

17. Delfiner, H. A. (2003). Alexander I, The Holy Alliance and Clemens Metternich. A Reappraisal. East European Quarterly. Volume 37. No 2. P. 127-150.

18. Duchhardt H. (2018). Der Aachener Kongress 1818: Ein europäisches Gipfeltreffen im Vormärz Hardcover. München: Piper. 272 c.

19. Lesaffer R. (2018). The Congress of Aachen [Aix-la-Chapelle] (1818) and the completion of the Vienna System. Oxford : Oxford University Pres. URL:
https://kuleuven.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=lirias2363780&context=SearchWebhook&vid=32KUL_KUL:Lirias&lang=en&search_scope=lirias_profile&adaptor=SearchWebhook&tab=LIRIAS&query=any,contains,LIRIAS2363780&offset=0 (accessed: 31.3.2026).

20. Ostashova, V. O., & Lypii, Ye. A. (2020). Congresses of the Holy Alliance as Instruments for Establishing International Legal Order. Journal of Kyiv University of Law. No. 2. P. 448–452. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.88 (accessed: 1.3.2026) (in Ukrainian).

21. Roianova I. (2020). The History of the Formation of the Institute of Neutralized Territories during the 19th and Early 20th Centuries. International Law. No. 5. P. 350–356. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.61 (accessed: 1.3.2026) (in Ukrainian).

22. Sribniak I. (2002). The Formation of the Unified Kingdom of Italy (1848–1870). Hetman Almanac. Part I. P. 95–107. (in Ukrainian).

23. Okladna, M. H., & Slyvna, V. A. (2020). The Protocol of Presenting Letters of Credence in European Countries: General and Specific Features. Law and Innovative Society. No. 2 (15). P. 28–34. DOI: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2020-2(15)-5 (accessed: 1.3.2026) (in Ukrainian).

24. Ferragu G. (2014). L'invention des normes diplomatiques, 1815-1961 : la politesse des rois. Monde(s). No. 5. Mai. P. 81-98. DOI : 10.3917/mond.141.0081 (accessed: 1.3.2026).

25. Bobylieva, S. Y., Hakman, S. M., Zhvanko, L. M., Kadol, O. M., & Kyrydon, A. M. (Eds.). (2016). The First World War in the Focus of History (Diplomatic and Political Collisions of the Great War). Kyiv: Kondor Publishing. 351 p. (in Ukrainian).

26. Lyman S. (2022). The Diplomatic Activity of Klemens von Metternich in the Works of Vasyl Karlovych Nadler (1840–1894). Problems of the History of Central and Eastern European Countries: Collection of Scientific Papers. Vol. 10. P. 376–395. DOI: 10.32626/2309-2262.2022-10.376-395 (accessed: 1.3.2026). (in Ukrainian).

27. Lyman S. (2023). The foreign policy of Klemens von Metternich in the works of V. K. Nadler (1840–1894). The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History. Volume 63. P. 75-96. DOI:10.26565/2220-7929-2023-63-04 (accessed: 1.3.2026).

28. Brown D. (2010). Palmerston. London: Yale university press, Yale UP. 573 p.

29. Palmer A. (2010). Metternich: Councillor of Europe. London: Faber and Faber. 432 p.

30. Elrod R. B. (1976). The Concert of Europe: A Fresh Look at an International System. World Politics. Volume 28. Issue 2. P. 159–174.

31. Gülboy B. S. (2022). Reassessing the Concept of Peace in the Concert of Europe: A European Model of Security Based upon Cooperation of States against People. Journal of Applied And Theoretical Social Sciences. Volume 4. No. 2. P. 144–163. DOI:10.37241/jatss.2022.60 (accessed: 31.3.2026).

32. Lascurettes K. The Concert of Europe and Great-Power Governance Today: What Can the Order of 19th-Century Europe Teach Policymakers About International Order in the 21st Century? Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2017. 34 p.

33. Harris S. M. (2016). The Global Construction of International Law in the Nineteenth Century: The Case of Arbitration. *Journal of World History.* Volume 27, No 2. P. 303-325.

34. Lorca A. B. (2010). Universal International Law: nineteenth century histories of imposition, appropriation and circulation. Harvard International Law Journal. Volume 51. No 2. P. 475-552. URL: http://asiansil-jp.org/wp/wp-content/uploads/2012/07/arnulf_becker_lorca.pdf (accessed: 1.3.2026).

35. Packeiser M. P. (2026). The Origins of an International Legal Order of Peace and Justice. Peace through Law. Leiden: Brill. 472 p.

36. Santos E. A. (2024). The Nineteenth Century's Impact on Modern International Law. URL: https://www.diplomacyandlaw.com/post/the-nineteenth-century-s-impact-on-modern-international-law (accessed: 1.3.2026).

37. Rosecrance R. N. (2002). War and Peace. World Politics. Volume 55, No 1. P. 137-166. DOI: https://doi.org/10.1353/wp.2003.0007 (accessed: 1.3.2026).

38. Holmes S. (1982). Two Concepts of Legitimacy: France after the Revolution. Political Theory. Volume 10. No 2 (May). P. 165-183.

39. Acte final de la Conférence internationale de la paix (1899 и 1907). URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-finact-1899/final-act?activeTab= (accessed: 1.3.2026).

40. Scott J. B. (2010). The Hague Peace Conferences of 1899 and 1907. Baltimore: Johns Hopkins Press. 910 p.

41. Cooper S. E. (1991). Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815–1914. New York: Oxford University Press. 326p.

42. Koskenniemi M. (2004). The Gentle Civilizer of Nations The Rise and Fall of International Law 1870–1960. Cambridge : Cambridge University Press. 558 p.

43. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/gc-1906

44. Traités de Londres, 1839. URL.: https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1839.htm

45. Best A.; Hanhimäki, J. M.; Maiolo J. A.; Schulze K. E. (2014). International History of the Twentieth Century and Beyond. 3rd ed. London; New York: Routledge. 696 p.

46. Bentham J. (2022). Colonization Company Proposal. The Collected Works of Jeremy Bentham: Panopticon versus New South Wales and Other Writings on Australia , eds. Causer, Tim and Schofield, Philip. London: UCL Press. P. 401-432.

47. Khyzhniak, I. A. (2009). Modern History of International Relations in a Systemic Format (1648–1918). Kyiv: Personal. 224 p. (in Ukrainian).

48. Wilson W. (1918). Address of the President of the United States: delivered at a joint session of the two houses of Congress, January 8, 1918. Washington. 8 p.

The article was received by the editors 03.03.2026 — The article was revised 07.04.2026
The article is recommended for printing 11.05.2026 — This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-09
УДК 330.35:34(477)

СУЩ О. П.
кандидат юридичних наук, доцент
Запрошений дослідник юридичного факультету
E-mail: olena.sushch@ulapland.fi ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8619-8964
Лапландський університет
Рованіємі, Фінляндія , 96100, Уліопістонкату 8

ОСТАПЕНКО О. Г.
кандидат юридичних наук, доцент
E-mail: olena.ostapenko@hneu.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5795-4276
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеца
61166, проспект Науки, 9А, Харків, Україна

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджено процес поступової інтеграції Цілей сталого розвитку в українське законодавство; визначено, які правові механізми та інструменти імплементації вже існують і які ще потребують осмислення та вдосконалення. Стаття складається з двох частин. Перша частина фокусується на вивченні взаємозв'язку та взаємовпливу сталого розвитку і права. У другій частині здійснено аналіз правового регулювання становлення концепції Цілей сталого розвитку на світовому та регіональному (європейському) рівні, а також аналіз стану їх імплементації в Україні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Розкрито процес імплементації Цілей сталого розвитку в українське законодавство, визначено етапи та вектори правового регулювання сталого розвитку в Україні. Досліджено, що становлення Цілей сталого розвитку як світової концепції розпочалося у 70-ті роки XIX ст. з природоохоронних завдань. З часом відбулася трансформація Цілей від виключно охорони навколишнього середовища до подолання крайньої бідності, боротьби з нерівністю і несправедливістю, захисту довкілля та клімату Землі, а також забезпечення можливості кожної людини насолоджуватися миром та процвітанням. Протягом усього цього часу Україна доєднувалася до світових ініціатив, і у 2017 році адаптація ЦСР до національного законодавства була відображена у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна».

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що в умовах сьогодення, не зважаючи на складні умови реалізації ЦСР в умовах збройної агресії РФ, вони впроваджуються як на національному, так і на локальному рівнях, у тому числі у контексті вступу до ЄС і впровадження в Україні європейських стандартів життя та її виходу на провідні позиції у світі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: сталий розвиток, цілі сталого розвитку, адаптація законодавства, сталий розвиток і право, правове регулювання.*

Як цитувати: Сущ О. П., Остапенко О. Г. Окремі аспекти реалізації цілей сталого розвитку у національному законодавстві України. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 106-118. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-09

In cites: O. P. Sushch, O. H. Ostapenko (2026) Certain aspects of the implementation of the sustainable development goals in ukraine's. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 106-118. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-09 (in Ukrainian).

In today's conditions, the world community faces the challenge of ensuring humanity's physical survival. The solution to this problem has been the subject of discussion among UN member states since the 1970s and has gradually taken shape in the concept of the Sustainable Development Goals, adopted in 2025 as UN Resolution "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development" A/RES/70/1. The Goals have evolved from an exclusively environmental focus to encompassing the elimination of extreme poverty, the fight against inequality and injustice, the protection of the environment and Earth's climate, and ensuring that every person can enjoy peace and prosperity. Since the concept of sustainable development was first proposed in 1992, Ukraine has joined global initiatives: it officially supported the Agenda 21 [1](1992), the UN Millennium Declaration (2000) [2], the Johannesburg Declaration [3], the Plan of Implementation of the UN World Summit on Sustainable Development (2002) [4], and the declaration "The Future We Want" (2012) [5]. The adaptation of the SDGs to national legislation is reflected in the National Report 'Sustainable Development Goals: Ukraine" (2017)[6],

© Сущ О. П., Остапенко О. Г., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

which today, despite the difficult conditions for their implementation in the context of armed aggression by the Russian Federation, is being implemented at both the national and local levels, including in the context of Ukraine's accession to the EU and the introduction of European standards of living in Ukraine and its emergence as a world leader.

Sustainable development is an extremely relevant topic today, uniting specialists in economics, sociology, medicine, and other fields. Scientists from around the world are seeking effective ways to solve global problems for future generations.

Each branch of science understands sustainable development in its own way and builds environmental, economic and social concepts in accordance with the Sustainable Development Goals, defined by the UN as a guide for the future. However, sustainability is not only about economic, environmental, and social aspects; it is also the legal basis for regulating social relations.

Article 3 of the Constitution of Ukraine [7] defines a person, his life, and his health as the highest social values. Therefore, sustainable development should be based on the observance, provision and development of human rights in an inseparable union with the economic and environmental components.

Today is the time to study each area of legal regulation tangentially and in the context of sustainable development. It is impossible to consider sustainable development without law, and even more so to develop law in accordance with the requirements of modernity without considering the aspects of sustainable development, since law is a tool for achieving its goals.

The Sustainable Development Goals (2015) [8] transform both the public and private spheres, form new approaches to the regulation of public relations and require updating legislation.

State of theme research. The study of the Sustainable Development Goals takes place in the context of societal transformation to achieve them and is mainly the subject of analytical reviews and reports [6; 9]. The problems of implementation of the SDGs in Ukrainian legislation are usually specialized within the framework of environmental law [10,11], Public Administration [12] and Private International Law [13]. However, there are no publications in legal science that have analyzed an integrated approach to the study of the legal nature of the SDGs, the history of their emergence, formation and transformation in the global or regional aspect. Today, legal science should expand the scope of scientific research, because, in the context of sustainable development, law cannot remain aloof from the environment, the economy, and the social sphere. In particular, sustainable development is closely related to the provision and observance of human rights.

The purpose of the research. The purpose of the article is to examine the implementation of the Sustainable Development Goals in Ukraine's national legislation and legal framework. Identification of shortcomings of legal regulation and prospects for the development of legislation.

To achieve this goal, the authors have formed several tasks: First, to investigate the state of implementation of the Sustainable Development Goals in Ukrainian legislation and practice. Secondly, to investigate the state of regulatory and legal support for sustainable development in Ukraine. Thirdly, to characterize the relationship between sustainable development and law.

It is to solve such problems that this article will be directed.

Materials and methods

The methodological basis of the study comprised general scientific and specialised methods.

The dogmatic method provided an opportunity to analyze the state of legal regulation of sustainable development in Ukraine and the compliance of legal regulation with international acts and the UN Sustainable Development Goals.

The historical method provided an opportunity to gradually reflect the process of formation of the global concept of sustainable development, the basis for the development of this area in the EU since 2010 and the gradual implementation of the Sustainable Development Goals in Ukrainian practice in the aspect of association with the EU. With the help of the comparative legal method, the experience of implementing the SDGs in Ukraine was analyzed. Shortcomings of legal regulation are revealed.

The systematic method was used to study the issue of how the Sustainable Development Goals are gradually integrated into all areas of Ukrainian law.

The legislative base for the study was collected from official open data portals. When analyzing the state of legal regulation of sustainable development in Ukraine, legislative sources from the official Open Data Portal of the Verkhovna Rada of Ukraine were used.

Legislative sources of international institutions are selected in the legislative databases of the European Union and the United Nations.

The scientific basis of the study is based on scientific publications in the field of economics and law. The scientific materials used as references were selected in the scientific metric databases Scopus, WoS, Google Scholar, ResearchGate.

Results and discussions

1.Sustainable development and law

The issue of sustainable development and law has become multidimensional, and is characterized by the mutual influence of social, economic, environmental and legal factors. In the modern world, sustainable development has ceased to be just an environmental concept (where its formation as a concept began) – it encompasses human rights, economic justice, institutional effectiveness and legal responsibility. Law, as a regulator of social relations at the national and international levels, not only regulates the processes of sustainable development, but also transforms under its influence, adapting normative mechanisms to new challenges.

Among the issues that arise in the aspect of studying the mutual influence of law and sustainable development, the following can be distinguished. Are there any obstacles in national legislation to the achievement of the Sustainable Development Goals? Are the existing regulatory mechanisms sufficient to implement the Sustainable Development Goals? Are the existing legal mechanisms consistent with the principles of sustainable development and the Sustainable Development Strategy of Ukraine? What impact do international acts in the field of sustainable development have on the transformation of national legislation and public policy? How can law ensure a balance between the needs of modern society and the protection of the interests of future generations? What impact do the Sustainable Development Goals (SDGs) have on the right and right to achieve the SDGs?

Studying the legal aspects of sustainable development, it is important to understand its legal nature, its impact on law and on the process of regulating social relations. In both theoretical and practical terms, it is of great importance to clarify how sustainable development changes the vector of legal regulation – the national legislation of Ukraine, law enforcement, and the subject of legal research.

Since the beginning of the concept of sustainable development, scientists have been trying to define its legal nature as a legal phenomenon, since law is one of the critically important tools for the implementation of the SDGs and one of the modern engines for the development and improvement of the normative system at the international and national levels, since today sustainable development exists as a worldview system, scientific concept and regulatory framework. The analysis of modern foreign studies before studying this issue provides an opportunity to identify various concepts regarding the relationship between law and sustainable development.

Sustainable development has been the subject of intense controversy regarding its meaning and status under international law. Some scholars claim it is only policy which would only be implemented in the national policies by states and has no binding force, while others go as far as to claim it is a rule of customary international law [14]. There is also an opinion that sustainable development should be considered as a principle of integration in international law [15].

In addition, sustainable development is defined as a legal principle. The consolidation of sustainability as a new paradigm in law implies a change in mentality and a difficult restructuring of economic, social and environmental governance. Taking on the challenge of offering solutions to the ecological crises implies its theorisation as a principle of law [16, p. 285]. Sustainability can be considered a general principle of transnational commercial contract law, as there is international consensus that it is a fundamental legal value that should be protected by contract law [17]. Sustainable development has become a key concept in the field of international environmental law, and it is gaining increasing importance in the context of international trade law and human rights law. However, it is not always easy to grasp its normative content and practical implications [18, p. 7].

Sustainable development is also characterized as a new and developing interdisciplinary branch of law [19].

Thus, K. Voronov notes "that 169 targets and 17 Sustainable Development Goals (SDGs) do not exist in a regulatory vacuum. They are based on international law and are designed in such a way as to comply with the obligations assumed in several soft law instruments and international agreements" [13, p. 182-186]. As you know, in legal science, law (international and national) is divided into private and public, depending on the types of social relations it regulates. The SDGs (2015) have a significant impact on the transformation of both public and private law. For example, peace and justice, partnership for sustainable development, and solving global environmental problems (Goals 13–15) are primarily subject to public regulation. Gender equality (Goal 5), reduction of inequality

(Goal 10), and overcoming poverty (Goal 1) and hunger (Goal 2), in our opinion, have both public and private-law nature [6].

Thus, there is an opinion that the relationship between public international law and the Sustainable Development Goals has been studied, private law has received less attention, and private international law (sometimes called conflict of laws) has received no attention. This is a significant lacuna, because most development occurs not only through public action, but also through private action.

It should be noted that today there is a growing need to study the issues of the relationship between sustainable development and private law, since its economic, social and environmental aspects penetrate deeply into the sphere of private law and private relations, transforming intellectual property law, civil, international private, contractual, investment, corporate, and family. This requires a rethinking of the doctrine of private law. In light of the recodification of Ukraine's civil legislation, it is important to consider various aspects of sustainable development to ensure effective legislative changes in the legal regulation of private relations.

It is important to clarify how sustainable development affects private law and how the existing legislative framework affects the implementation of the principles of sustainable development in Ukraine.

We believe that the principles of sustainable development will become one of the factors that will have an impact on the gradual evolution of the doctrine of private law in Ukraine through social, environmental and economic standards that will penetrate the regulation of contractual, corporate, labour and family relations.

Investment, construction, manufacture and sale of goods are regulated by private contracts, the extraction and use of natural resources is based on the principles of private property [20].

Private law also regulates the observance of labour rights, ensuring decent working conditions, non-discrimination, consumer protection, the production of products, the provision of services, and the disclosure of information on the social, economic, and environmental aspects of enterprises. While the right to education, healthcare, protection of children's rights, custody and respect for the best interests of the child belong to different areas, they are closely intertwined with the SDGs.

It should be noted that the SDGs have a significant impact on the national legal system of Ukraine and other countries. According to the authors of this article, the regulation, achievement and effective implementation of such SDGs as good health and well-being (Goal 3), quality education (Goal 4), decent work and economic growth (Goal 8), sustainable development of cities and communities (Goal 11) depend on the socio-economic level of development of each individual state [21].

Thus, the impact of the law on sustainable development occurs with the help of the normative consolidation of the Sustainable Development Goals at the national legislative level, which creates new regulatory mechanisms for the regulation of social relations. The impact of sustainable development on law is evident in the fact that it serves as a guideline for legislative changes, and it forms new legal institutions and national policies across the social, economic, and environmental spheres.

2. Legal regulation of sustainable development

In the context of scientific and technological progress and the development of new technologies, processes such as resource depletion and climate change are occurring, requiring the international community to address the problems of poverty and inequality. The further deepening of these processes and the exacerbation of problems could lead to the destruction of humanity. Therefore, overcoming these negative phenomena has become the basis for the concept of sustainable development, which ensures the survival of humanity and the preservation of the environment while allowing current generations to meet their needs without depriving future generations of the opportunity to meet their own needs. The fact that the goals of sustainable development were formulated within the UN and subsequently gained support at the regional and European levels testifies to global interest in addressing these problems.

It should be noted that the Sustainable Development Goals are a comprehensive program, a universal call to action to overcome poverty, protect the planet, and ensure peace and prosperity for all people. The first steps towards the formation of this strategy were taken in the 1970s in environmental protection. Therefore, to deepen our understanding of the objective necessity of its implementation, we propose examining the historical retrospectives of its formation.

It should be noted that the concept of sustainable development began to take shape in Stockholm in June 1972 at the United Nations Conference on Environment and Development [22], whose agenda included the relationship

between economic development and environmental degradation. One of the main outcomes of the UNCED Conference was Agenda 21 [1], an action program that called for new strategies for investing in the future to achieve overall sustainable development in the 21st century, including recommendations for new methods of education, new ways of conserving natural resources, and new ways of participating in a sustainable economy. The conference concluded with the adoption of the Declaration on Environmental Issues, which contained 26 principles and a 109-point action plan. For the first time, the principles included a list of environmental protection laws at the national and intergovernmental levels. The conference initiated the development of the environmental movement on a global scale and environmental policy at the national level.

To implement the conference's decisions, the United Nations Environment Programme (UNEP) was established in December 1972 and remains the world's leading institution on environmental issues (also represented in Ukraine).

In October 1982, the UN General Assembly adopted the World Charter of Nature Defense [23], which proclaimed the principles of nature conservation.

In 1983, the UN General Assembly established the World Commission on Environment and Development (WCED). The Commission's tasks included developing basic principles and indicators of sustainable development, as well as a global ecological and economic action program. Based on the results of the Commission's work, its Chair, Norwegian Prime Minister Gro Harlem Brundtland, published a report entitled "Our Common Future", in which the concept of sustainable development was presented as an alternative to development based on unlimited economic growth. The report provided the first definition of sustainable development as development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

This concept became the platform for convening the Second UN Conference on Environment and Development (Earth Summit) in 1992, which resulted in the Rio Declaration on Environment and Development, the UN Framework Convention on Climate Change, the Convention on Biological Diversity, the Declaration on Forest Management, Conservation and Utilization, and Agenda 21. The Declaration on Environment and Development comprises 27 principles aimed at establishing a new, equitable global partnership by fostering new levels of cooperation among states, key sectors of society, and citizens. This declaration remains a key document in the field of environmental protection and the implementation of sustainable development. Agenda 21 recommended that each country develop a national strategy for sustainable development that considers necessary environmental protection measures. As a result of the Earth Summit in December 1992, the Commission on Sustainable Development was established as a functional commission of the UN Economic and Social Council (ECOSOC) to implement a global agreement on environmental protection.

At a special session on June 23 – 27, 1997, the UN General Assembly held a high-level meeting, "Planet Earth +5", which reviewed and assessed the implementation of the Agenda for the 21st Century. The final document was the Declaration and Programme of Action for the further implementation of the Agenda, which noted the continuing deterioration of the global environment and the existence of serious environmental problems "deeply embedded in the socio-economic structure of countries in all regions" [24]. It was envisaged that all sectors of society should participate in the development and implementation of a sustainable development strategy. In addition, all countries were required to formulate and develop national sustainable development strategies by 2002 that would reflect the contributions and responsibilities of all stakeholders.

Accordingly, in 2002, the UN World Summit reviewed ten years of experience in promoting sustainable development and adopted the Johannesburg Declaration on Sustainable Development and the Plan of Implementation of Agenda 21. The priorities for action were identified as poverty eradication, health care, clean drinking water, and biodiversity conservation. The main tasks for achieving sustainable development were identified as poverty eradication, changing consumption patterns, and the conservation and rational use of natural resources.

The final document of the 2012 UN Conference "Rio+20" was the declaration "The Future We Want" [5], which outlined the process for forming an institutional framework for the development of a "green" economy in the context of sustainable development and poverty eradication. The document confirmed the need to further promote the idea of sustainable development at all levels, integrate its economic, social, and environmental components, and

consider their interrelationships. It also provided for the establishment of a comprehensive and transparent intergovernmental process of sustainable development, open to all interested parties. The Conference also saw the announcement of more than 700 voluntary commitments from civil society groups, business, government, universities, and other participants.

For the continued existence and development of the global community, the UN has set global goals to overcome extreme poverty, combat inequality and injustice, protect the environment and the Earth's climate, and ensure that every person can enjoy peace and prosperity. These issues were the subject of the UN Sustainable Development Summit, which took place in September 2015 as part of the 70th session of the UN General Assembly in New York. As a result of the Summit, the final document "Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development" [25] approved 17 Sustainable Development Goals and 169 targets to be implemented worldwide by 2030. Ukraine, together with other UN member states, joined the global process of ensuring sustainable development.

It should be noted that since the concept of sustainable development was introduced in 1992, Ukraine has joined global initiatives. Thus, of the above-mentioned international decisions on sustainable development, Ukraine officially supported the "Agenda for the 21st Century" [1], the UN Millennium Declaration (2000), the Johannesburg Declaration, the Plan of Implementation of the UN World Summit on Sustainable Development, and the declaration "The Future We Want" (Rio de Janeiro, 2012) [5].

In 2016 – 2017, Ukraine carried out the process of adapting the Sustainable Development Goals (hereinafter – SDGs): national and regional consultations were held with the involvement of experts in the thematic areas of the SDGs: UN experts, diplomats, government officials, managers, scientists, educators, economists, entrepreneurs, demographers, medical workers, ecologists, epidemiologists, journalists, leaders of non-governmental organizations, and other representatives of civil society. The results of this process were reflected in the National Report "Sustainable Development Goals: Ukraine" [6], which set out national development goals, indicators for monitoring their implementation, and targets to be achieved by 2030. The national system consists of 86 tasks and 172 (later transformed into 183) national development indicators, which are incorporated into 145 government regulations that provide for 1,052 tasks and 3,465 measures to implement the defined tasks and goals. The national discourse on measuring social progress in general and improving the national statistics system began during the process of defining the Sustainable Development Goals and establishing a baseline for further monitoring.

At the High-Level Political Forum on SDGs in July 2019, Ukraine presented a Monitoring Report on the progress of SDG 8 "Decent Work and Economic Growth" [26] and a National Thematic Report "SDGs for Children of Ukraine" [9].

On September 30, 2019, the achievement of global sustainable development goals and the results of their adaptation, taking into account the specifics of Ukraine's development, were supported by the Decree of the President of Ukraine "On Sustainable Development Goals of Ukraine for the Period until 2030" [21]. Thus, "Ukraine's Sustainable Development Goals for the period up to 2030 are guidelines for the development of draft forecast and program documents, draft regulatory and legal acts with the aim of ensuring the balance of economic, social, and environmental dimensions of sustainable development in Ukraine".

Ukraine presented its first Voluntary National Review of the status of achieving the Sustainable Development Goals [27] to the international community in July 2020 at the High-Level Political Forum on Sustainable Development under the auspices of ECOSOC. Among Ukraine's achievements in achieving the Goals were noted: 1) reduction of poverty through higher wage standards and increased coverage of the population with housing subsidies; 2) implementation of the "New Ukrainian School" educational reform concept and participation in the PISA-2018 international study on the quality of education; 3) the introduction of retail and full-scale electricity markets; 4) an increase in the positive balance of foreign trade in ICT services, the introduction of high-speed 4G internet, and the refarming of frequencies in the 900 MHz band; 5) creation of more than 1,000 amalgamated territorial communities, growth of state support for local and regional development. The key obstacles to development were identified as the temporary occupation of the territory of the Autonomous Republic of Crimea and parts of Donetsk and Luhansk regions by the Russian Federation (hereinafter – RF), infrastructure wear and tear, inefficient public administration, insufficient resources, and limited funding. Certain problems arose as a result of the COVID-19 pandemic regarding the reform of health care

and social assistance systems; strengthening coordination and the level of professionalization of the authorities; digitization of administrative processes; restoration of the full production cycle of certain goods in the chemical and pharmaceutical industries; modernization of approaches to distance learning.

The planning of transformation processes took place in the context of economic, social, environmental dimensions, and effective governance. In particular, in the economic sphere, it was envisaged to strengthen the partnership between the state and business in the field of science and technology development, innovation, the principles of the circular economy, etc. In the social sphere, the global goal of the reforms was to improve the standard of living of the population and reduce inequality in all its manifestations. Changes in environmental policy were also envisaged, in particular, the development of a waste management system in accordance with European standards and the cessation of the exhausting use of land, forest, and water resources. Effective governance aimed to establish the rule of law, respect for human and children's rights, ensure gender equality, and foster public intolerance of corruption [27].

On August 5, 2020, the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the State Strategy for Regional Development for 2021-2027 [28]; on September 14, 2020, the President of Ukraine issued a decree enacting the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine on the approval of the National Security Strategy of Ukraine [29].

Despite the armed aggression of the Russian Federation in February 2022 and the new challenges facing Ukraine, it continues to move towards the implementation of the SDGs. At the national level, in August 2023, an interagency working group was established to ensure effective coordination of SDG implementation, and its regulations and composition were approved [30]. In November 2024, the Government, by its order "Some Issues of Ensuring the Achievement of Sustainable Development Goals in Ukraine" (Cabinet of Ministers of Ukraine, 2024) [8], approved the tasks for achieving the Sustainable Development Goals for the period up to 2030 and the indicators for their achievement, appointing coordinators for each SDG. These tasks and indicators were defined taking into account the state of war (especially Goals 11, 16, and 17), such as clearing the territory of explosive objects that appeared as a result of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine through demining (humanitarian demining), ensuring access to adequate housing for the population, especially for those who lost their homes as a result of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine.

At the High-Level Political Forum on Sustainable Development (HLPF) 2025 in July 2025, Deputy Minister of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine Sergiy Vlasenko took part in a side event entitled "Joint actions to reduce the negative impact of armed conflicts on the implementation of the Sustainable Development Goals" on a panel dedicated to Sustainable Development Goal 14 – "Life Below Water" (Conservation and sustainable use of oceans, seas, and marine resources for sustainable development) (United Nations, 2025; National Tripartite Socio-Economic Council of Ukraine, 2025) [31, 32]. Ukraine's experience in the field of marine ecosystem conservation and the challenges caused by the full-scale aggression of the Russian Federation were presented.

The normative implementation of the SDGs is also taking place at the local level. For example, in the Kharkiv region, the Kharkiv Region Development Strategy for 2021–2027 (hereinafter referred to as the Strategy, Kharkiv Regional Council, 2020) [33]. The strategy was developed taking into account the SDGs approved at the UN Sustainable Development Summit and the main provisions of the draft State Strategy for Regional Development for the period up to 2027: "Human-centered development and unity". Similar implementation processes can be observed in the Chernihiv region [34].

An analysis of the process of integrating the SDGs into community strategies in the Rivne region shows that it is uneven. In particular, "some communities (Dubno, Klevan, Berezne, Radiviliv) are gradually moving closer to international practices thanks to their openness and institutional capacity, while other communities remain at the declarative level. Therefore, the key challenge for all is to adapt global SDG Indicators and implement systematic monitoring" [12].

By 2022, Ukraine had made significant progress in implementing SDG 14: about 6% of territorial waters had nature conservation status; 30% of marine areas were recognized as internationally important for biodiversity conservation. However, the occupation of part of the southern territories has threatened unique coastal ecosystems, five national parks, and a biosphere reserve; sustainable monitoring of the marine environment in the Black and Azov Seas has been disrupted. In addition, two large-scale

environmental disasters caused by the actions of the Russian Federation were highlighted: the destruction of the Kakhovka Hydroelectric Power Plant in June 2023, which caused massive pollution of the Dnieper River and the Black Sea, and the accident involving Russian tankers in the Kerch Strait in December 2024, which led to a large-scale fuel oil spill. These disasters had serious consequences for marine fauna (including the death of dolphins), fisheries, and the health of the local population, and constituted a gross violation of international maritime law. Despite these factors, Ukraine is updating its National Biodiversity Strategy in accordance with the Global Framework Programme and continues to fulfil its international obligations in the field of nature conservation. The Deputy Minister appealed to the international community not to ignore the consequences of aggression for Ukraine's marine ecosystems, as the protection of oceans and seas is a shared responsibility of humanity [35].

It should be noted that similar processes of developing and implementing sustainable development have also taken place at the regional level. In March 2010, a new European economic development strategy for the next 10 years was approved – "Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth." Following the ratification in September 2014 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, on January 12, 2015, Presidential Decree No. 5/2015 approved the Sustainable Development Strategy "Ukraine – 2020" (hereinafter – the Strategy) [36], which aims to introduce European standards of living in Ukraine and bring Ukraine to a leading position in the world. The Strategy defined the goal, vectors of movement, roadmap, top priorities, and indicators of appropriate defense, socio-economic, organizational, political, and legal conditions for the formation and development of Ukraine.

Thus, Europe chose the direction of developing legislation in the field of sustainable development in 2010 and has been developing it for 15 years now, enjoying economic and security stability, unlike Ukraine, which began to develop legislation in 2015 and is trying to implement the Sustainable Development Goals in conditions of active hostilities.

On January 30, 2025, the Secretariat of the Cabinet of Ministers presented the Sustainable Development Goals during a bilateral meeting between Ukraine and the European Commission as part of the official screening of Ukraine's legislation for compliance with EU law under negotiation chapter 30, "External Relations" [37].

To sum up, we can conclude that Ukraine is gradually implementing the SDGs despite the martial law regime but considering the consequences of the Russian Federation's armed aggression, we believe there will be ongoing adaptation of the SDGs to current conditions. In addition, it is necessary to find ways to transform the proclaimed Goals from declarative to real.

Conclusions.

Today, Ukraine's legal system is influenced by European integration, war and the achievement of sustainable development goals.

Since the inception of the concept of sustainable development, Ukraine has supported and actively participated in the implementation of the Agenda 21 (Rio de Janeiro, 1992), the UN Millennium Declaration (2000), the Johannesburg Declaration, the Plan of Implementation of the UN World Summit on Sustainable Development (Johannesburg, 2002) and the declaration "The Future We Want" (Rio de Janeiro, 2012). Following the ratification in September 2014 of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand, in the context of the adoption of the new European economic development strategy "Europe 2020: a strategy for smart, sustainable and inclusive growth", on January 12, 2015, Presidential Decree No. 5/2015 approved the Sustainable Development Strategy "Ukraine – 2020", which aims to introduce European standards of living in Ukraine and bring Ukraine to a leading position in the world. The strategy defined the goal, vectors of movement, roadmap, priorities and indicators of appropriate defense, socio-economic, organisational, political and legal conditions for the formation and development of Ukraine. In 2016 – 2017, Ukraine carried out the process of adapting the Sustainable Development Goals, the results of which are reflected in the National Report "Sustainable Development Goals: Ukraine", which sets out national development tasks, indicators for monitoring their implementation and targets to be achieved by 2030. The national system consists of 86 tasks and 172 (later transformed into 183) national development indicators, which are incorporated into 145 regulatory and legal acts of the Government, providing for 1,052 tasks and 3,465 measures to implement the defined tasks and goals. It should be noted that despite the introduction of martial law, Ukraine is trying to gradually implement the SDGs at both the national and local levels. Given the consequences

of the Russian Federation's armed aggression, we believe that the SDGs will be constantly adapted to current conditions.

Ukraine has ambitious plans for the effective implementation of sustainable development goals, but their implementation requires not only strategies, but also the establishment of peace, security and legal stability. In the context of its association with the EU, the implementation of sustainable development goals and the adaptation of legislation in the field of sustainable development are among Ukraine's most important responsibilities and tasks. However, the security situation, economic instability and related environmental problems make it impossible to fully implement this task to the extent necessary in the current circumstances. Ukraine is looking to the EU for guidance on sustainable development, but there are significant differences between the countries of EU and Ukraine in terms of time, economic, environmental and social conditions.

Sustainable development is not just a strategy that is implemented from the global to the national level. Sustainable development is a challenge for every field of science, including law, which needs to rethink its principles, regulatory mechanisms and goals. The implementation of the Sustainable Development Goals into Ukraine's national legislation is a process that requires deep scientific understanding and an interdisciplinary approach.

Law, as an instrument for regulating social relations, should not only respond to changes but also shape them, ensuring a balance between the needs of the present and the interests of future generations. Law can shape, support or hinder the achievement of sustainable development goals at the international and national levels.

Sustainable development must be based on the observance, protection and development of human rights in inseparable union with economic and environmental components.

The relationship between sustainable development and law and the transformation of all areas of legal regulation of social relations under the influence of sustainable development is a promising area for further scientific research.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Agenda 21: Programme of action for sustainable development. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf (дата звернення: 21.02.2026).

2.рпUnited Nations Millennium Declaration. United Nations General Assembly Resolution A/RES/55/2 of 8 September 2000. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (дата звернення: 21.02.2026).

3.Johannesburg Declaration on Sustainable Development: adopted at the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 4 September 2002. United Nations, 2002. URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm (дата звернення: 21.02.2026).

4.Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development : adopted at the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 4 September 2002. United Nations, 2002. URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm (дата звернення: 21.02.2026).

5.The future we want. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html (дата звернення: 21.02.2026).

6.Цілі сталого розвитку: Україна. Національний звіт 2017. Офіційний інтернет-сайт Міністерства економічного розвитку та торгівлі України. URL: https://me.gov.ua/view/22e86f94-a9dd-421e-adcb-e38748a4b7cb (дата звернення: 21.02.2026).

7.Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 к/96-вр (дата звернення: 21.02.2026).

8.Деякі питання забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1190-р. Офіційний бюлетень України. Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1190-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 21.02.2026).

9.Цілі сталого розвитку для дітей України: національна доповідь. Офіційний інтернет-сайт Інституту демографії та суспільних досліджень імені Птухи Національної академії наук України. URL: https://idss.org.ua/arhiv/SDGsForChildren_Ukraine_ukr.pdf (дата звернення: 21.02.2026).

10.Suietnov Ye., Bredikhina V., Lozo O., Tulina E., Malokhlib O. Environmental and Legal Framework for Implementing the Concept of Sustainable Development in the Policy of the EU and Ukraine. Environmental Law and Policy. 2025. Vol. 5, No. 1. P. 38–69. DOI: https://doi.org/10.33002/jelp050102

11.Mikhnevych L., Borsuk N., Udovenko Yu., Alonkin O. Combining Social and Environmental Law in the Context of Sustainable Development: Problems of Legal Balance. Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, No. 2. P. 297-308. DOI: 10.32518/sals2.2025.297.

12.Шершнова, О., Бондар, В. Реалізація цілей сталого розвитку на історичному рівні поселень у Ровенській області: формулювання питання. Державне управління та політика. 2025. № 9 (13). С. 1–9. https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.9.10 (дата звернення: 21.02.2026).

13.Воронов К. Особливості досягнення цілей сталого розвитку у взаємодії з приватним міжнародним правом. Науковий бюлетень Ужгородського національного університету. Серія: Закон. 2024. № 83. Том 1. С. 182–186. DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.26 (дата звернення: 21.02.2026).

14.Luca, I.-R. The Position of Sustainable Development in International Law. Helsingin yliopisto. 2017. URL: https://helda.helsinki.fi/items/b0461857-b1d7-46b3-81d2-0773ebfbdaf6 (дата звернення: 21.02.2026).

15.Voigt C. Sustainable Development as a principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law. Martinus Nijhoff Publishers. Leiden. Boston. 2009. 426 p.

16.Becerra, D., Fabián C. The Path Towards a New Paradigm: Sustainability as the Transformative Axis in Contemporary Law. Novum Jus. 2025. 19 (1). p. 267-291. DOI: 10.14718/NovumJus.2025.19.1.10 (дата звернення: 21.02.2026).

17.Ríos, I. & Undurraga, M. Sustainability as a general principle of transnational commercial contract law. Uniform Law Review. 2025. № 30 (2). P. 107–128. https://doi.org/10.1093/ulr/unaf027 (дата звернення: 21.02.2026).

18.Fuentes X. International law-making in the field of sustainable development: the unequal competition between development and the environment. In book Schrijver, N. J., & Weiss, F. (Eds.). International law and sustainable development: Principles and practice. BRILL. 2004. P. 7–38. 711 p. URL: https://ebookcentral-proquest-com.libproxy.helsinki.fi/lib/helsinki-ebooks/detail.action?docID=3003983. (дата звернення: 21.02.2026).

19.Sjåfjell, B. From sustainability in law to sustainability law. Sustentabilidade empresarial, direitos humanos e ambiente – Antes e para lá da diretiva anunciada (Dever de diligência das empresas em matéria de sustentabilidade). 2025. P. 19–35. DOI: 10.47907/SustentabilidadeEmpresarialDireitosHumanoseAmbiente/02 (дата звернення: 21.02.2026).

20.Michaels, R., Abou-Nigm, V. R., & Loon, H. van. The private side of transforming our world : UN sustainable development goals 2030 and the role of private international law : Congres: 9-11 September, 2021, Hamburg, Germany / Ralf Michaels [edit.], Verónica Ruiz Abou-Nigm [edit.], Hans van Loon [edit.]. 590 p. URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_3360740_4/component/file_3608988/content (дата звернення: 21.02.2026).

21.Про цілі сталого розвитку України до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. Офіційний інтернет-сайт Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (дата звернення: 21.02.2026).

22.United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL: https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992 (дата звернення: 21.02.2026)

23.World Charter for Nature. United Nations Environment Programme. 1982. URL: https://digitallibrary.un.org/record/84366?ln=en (дата звернення: 21.02.2026).

24.Implementation of Agenda 21, the Programme for the Further Implementation of Agenda 21 and the outcomes of the World Summit on Sustainable Development and of the United Nations Conference on Sustainable Development: Report of the Secretary-General. URL: https://digitallibrary.un.org/record/756453?v=pdf (дата звернення: 21.02.2026).

25.Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015: Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1). United Nations General Assembly. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1 (дата звернення: 21.02.2026).

26.ЦСР 8: гідна праця та економічне зростання. ЦСР 8 – моніторинг прогресу на шляху досягнення інших ЦСР в Україні. Офіційний інтернет-сайт UNICEF Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/10546/file/SDG-8_1Pager_UKR.pdf (дата звернення: 21.02.2026).

27.Добровільний національний огляд щодо реалізації цілей сталого розвитку в Україні. Офіційний інтернет-сайт Міністерства економіки України. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77 (дата звернення: 21.02.2026).

28.Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. Офіційний бюлетень України. Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.02.2026).

29.Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. Офіційний інтернет-сайт Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 21.02.2026).

30.Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань забезпечення досягнення Цілей сталого розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2023 р. № 923. Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.02.2026).

31.Високорівневий політичний форум зі сталого розвитку (HLPF) 2025. Офіційний інтернет-сайт Національної тристоронньої соціально-економічної ради України. URL: https://ntser.gov.ua/novyny/politychnyj-forum-vysokogo-rivnya-zi-stalogo-rozvytku-hlpf-2025-roku/ (дата звернення: 21.02.2026).

32.High-Level Political Forum 2025: Advancing sustainable, inclusive, science- and evidence-based solutions for the 2030 Agenda for Sustainable Development and its Sustainable Development Goals for leaving no one behind. United Nations Department of Economic and Social Affairs. United Nations. 2025. URL: https://hlpf.un.org/2025 (дата звернення: 21.02.2026).

33.Стратегія розвитку Харківської області на 2021–2027 роки. Харківська обласна рада (2020). URL: https://ndc-ipr.org/developments/post/strategiya-rozvitku-harkivskoyi-oblasti-na-2021-20 (дата звернення: 21.02.2026).

34.Стратегія сталого розвитку Чернігівської області до 2027 року. Офіційний інтернет-сайт Чернігівської обласної військової адміністрації. URL: https://cg.gov.ua/index.php?id=28101&tp=1 (дата звернення: 21.02.2026).

35.Навіть під час війни Україна захищає морське середовище. Офіційний сайт Національного екологічного центру України. URL: https://necu.org.ua/navit-pid-chas-vijny-ukrayina-ohoronyaye-morske-seredovyshhe (дата звернення: 21.02.2026).

36.Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020": Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text (дата звернення: 21.02.2026).

37.Цілі сталого розвитку та Україна. Офіційний інтернет-сайт Кабінету Міністрів України. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina (дата звернення: 21.02.2026).

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 09.03.2026 Переглянуто 12.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 18.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

O. P. SUSHCH
PhD in Law, Associate Professor
Visiting Researcher at the Faculty of Law
E-mail: olena.sushch@ulapland.fi ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8619-8964
University of Lapland
Rovaniemi, Finland, 96100, Yliopistonkatu 8

O. G. OSTAPENKO
PhD in Law, Associate Professor
E-mail: olena.ostapenko@hneu.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5795-4276
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Kharkiv, Ukraine, 61166, 9A Nauky Ave.

CERTAIN ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN UKRAINE'S NATIONAL LEGISLATION

ANNOTATION. *Introduction.* In the article, the authors investigated how the Sustainable Development Goals are gradually being integrated into Ukrainian legislation, what legal mechanisms already exist, and which still need clarification and improvement. This article addresses the question of how the implementation of the Sustainable Development Goals is reflected in Ukrainian legislation. The article consists of two parts. The first part focuses on the study of the relationship and mutual impact of sustainable development and law. In the second part, the analysis of the legal regulation of the formation of the concept of the Sustainable Development Goals at the global and regional (European) levels, as well as the state of their implementation in Ukraine, is carried out.

Summary of the main results of the study. The stages and vectors of the legal regulation of sustainable development in Ukraine have been determined. It is studied that the formation of sustainable development goals began in the 70s of the nineteenth centuries on environmental tasks. Over time, there has been a transformation of goals from exclusively protecting the environment to overcoming extreme poverty, combating inequality and injustice, protecting the Earth's environment and climate, and ensuring that everyone can enjoy peace and prosperity. Throughout this time, Ukraine has been joining global initiatives and in 2017 the adaptation of the SDGs to national legislation was reflected in the National Report "Sustainable Development Goals: Ukraine".

Conclusions. In today's conditions, despite the difficult conditions for the implementation of the SDGs in the context of the armed aggression of the Russian Federation, they are being implemented both at the national and local levels, including in the context of joining the EU and introducing European standards of living in Ukraine and its entry into leading positions in the world.

KEYWORDS*: sustainable development, sustainability, SDG, adaptation of legislation, sustainable development and law, legal regulation.*

REFERENCES

1.Agenda 21: Programme of action for sustainable development. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf (accessed: 21.03.2026).

2.United Nations Millennium Declaration. United Nations General Assembly Resolution A/RES/55/2 of 8 September 2000. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf (accessed: 21.03.2026).

3.Johannesburg Declaration on Sustainable Development: adopted at the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 4 September 2002. United Nations, 2002. URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm (accessed: 21.02.2026).

4.Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development : adopted at the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg, 4 September 2002. United Nations, 2002. URL: https://www.un.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm (accessed: 21.02.2026).

5.The future we want. URL: https://sustainabledevelopment.un.org/futurewewant.html (accessed: 21.02.2026).

6.Sustainable Development Goals: Ukraine. National Report 2017. Official website of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. URL: https://me.gov.ua/view/22e86f94-a9dd-421e-adcb-e38748a4b7cb (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

7.Constitution of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-VR. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 к/96-вр (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

8.Some issues of ensuring the achievement of the Sustainable Development Goals in Ukraine: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 29, 2024 No. 1190-r. Official Bulletin of Ukraine. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1190-2024-%D1%80#Text (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

9.Sustainable Development Goals for the Children of Ukraine: National Report. Official website of the Ptukha Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: https://idss.org.ua/arhiv/SDGsForChildren_Ukraine_ukr.pdf (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

10.Suietnov Ye., Bredikhina V., Lozo O., Tulina E., Malokhlib O. Environmental and Legal Framework for Implementing the Concept of Sustainable Development in the Policy of the EU and Ukraine // Environmental Law and Policy. 2025. Vol. 5, No. 1. P. 38–69. DOI: https://doi.org/10.33002/jelp050102

11.Mikhnevych L., Borsuk N., Udovenko Yu., Alonkin O. Combining Social and Environmental Law in the Context of Sustainable Development: Problems of Legal Balance // Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, No. 2 . P. 297-308. DOI: 10.32518/sals2.2025.297.

12.Shershnova, O., Bondar, V. Implementation of the Sustainable Development Goals at the Historical Level of Settlements in the Rivne Region: Formulation of the Question. Public administration and politics. 2025. № 9 (13). С. 1–9. https://doi.org/10.70651/3041-2498/2025.9.10 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

13.Voronov K. Features of achieving the goals of sustainable development in interaction with private international law. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law. 2024. № 83. Volume 1. С. 182–186. DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.26 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

14.Luca, I.-R. The Position of Sustainable Development in International Law. Helsingin yliopisto. 2017. URL: https://helda.helsinki.fi/items/b0461857-b1d7-46b3-81d2-0773ebfbdaf6 (accessed: 21.02.2026).

15.Voigt C. Sustainable Development as a principle of International Law: Resolving Conflicts between Climate Measures and WTO Law. Martinus Nijhoff Publishers. Leiden. Boston. 2009. 426 p.

16.Becerra, D., Fabián C. The Path Towards a New Paradigm: Sustainability as the Transformative Axis in Contemporary Law. Novum Jus. 2025. 19 (1). p. 267-291. DOI: 10.14718/NovumJus.2025.19.1.10 (accessed: 21.02.2026).

17.Ríos, I. & Undurraga, M. Sustainability as a general principle of transnational commercial contract law. Uniform Law Review. 2025. № 30 (2). P. 107–128. https://doi.org/10.1093/ulr/unaf027 (accessed: 21.02.2026).

18.Fuentes X. International law-making in the field of sustainable development: the unequal competition between development and the environment. In book Schrijver, N. J., & Weiss, F. (Eds.). International law and sustainable development: Principles and practice. BRILL. 2004. P. 7 – 38. 711 p. URL: https://ebookcentral-proquest-com.libproxy.helsinki.fi/lib/helsinki-ebooks/detail.action?docID=3003983. (accessed: 21.02.2026).

19.Sjåfjell, B. From sustainability in law to sustainability law. Sustentabilidade empresarial, direitos humanos e ambiente – Antes e para lá da diretiva anunciada (Dever de diligência das empresas em matéria de sustentabilidade). 2025. P. 19 – 35. DOI: 10.47907/SustentabilidadeEmpresarialDireitosHumanoseAmbiente/02 (accessed: 21.02.2026).

20.Michaels, R., Abou-Nigm, V. R., & Loon, H. van. The private side of transforming our world : UN sustainable development goals 2030 and the role of private international law : Congres: 9-11 September, 2021, Hamburg, Germany / Ralf Michaels [edit.], Verónica Ruiz Abou-Nigm [edit.], Hans van Loon [edit.]. 590 p. URL: https://pure.mpg.de/rest/items/item_3360740_4/component/file_3608988/content (accessed: 21.02.2026).

21.On the Sustainable Development Goals of Ukraine until 2030: Decree of the President of Ukraine of September 30, 2019 № 722/2019. Official website of the President of Ukraine. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

22.United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), Rio de Janeiro, Brazil, 3–14 June 1992. URL: https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992 (accessed: 21.02.2026).

23.World Charter for Nature. United Nations Environment Programme. 1982 URL: https://digitallibrary.un.org/record/84366?ln=en (accessed: 21.02.2026).

24.Implementation of Agenda 21, the Programme for the Further Implementation of Agenda 21 and the outcomes of the World Summit on Sustainable Development and of the United Nations Conference on Sustainable Development: Report of the Secretary-General. URL: https://digitallibrary.un.org/record/756453?v=pdf (accessed: 21.02.2026).

25.Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015: Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1). United Nations General Assembly. URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1 (accessed: 21.02.2026).

26.SDG 8: decent work and economic growth. SDG 8 – monitoring progress towards achieving other SDGs in Ukraine. Official website UNICEF Ukraine. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/media/10546/file/SDG-8_1Pager_UKR.pdf (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

27.Voluntary National Review on the Implementation of the Sustainable Development Goals in Ukraine. Official website of the Ministry of Economy of Ukraine. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

28.On approval of the State Strategy for Regional Development for 2021–2027: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 5, 2020 No. 695. Official Bulletin of Ukraine. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

29.On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine of September 14, 2020 No. 392/2020. Official website of the President of Ukraine. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

30.On the establishment of an interagency working group on ensuring the achievement of the Sustainable Development Goals: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 29, 2023 No. 923. Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/923-2023-%D0%BF#Text (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

31.High-Level Political Forum on Sustainable Development (HLPF) 2025. Official website of the National Tripartite Social and Economic Council of Ukraine. URL: https://ntser.gov.ua/novyny/politychnyj-forum-vysokogo-rivnya-zi-stalogo-rozvytku-hlpf-2025-roku/ (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

32.High-Level Political Forum 2025: Advancing sustainable, inclusive, science- and evidence-based solutions for the 2030 Agenda for Sustainable Development and its Sustainable Development Goals for leaving no one behind. United Nations Department of Economic and Social Affairs. United Nations. 2025. URL: https://hlpf.un.org/2025 (accessed: 21.02.2026).

33.Development Strategy of Kharkiv Region for 2021–2027. Kharkiv Regional Council (2020). URL: https://ndc-ipr.org/developments/post/strategiya-rozvitku-harkivskoyi-oblasti-na-2021-20 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

34.Strategy for Sustainable Development of Chernihiv Region until 2027. Official website of the Chernihiv Regional Military Administration. URL: https://cg.gov.ua/index.php?id=28101&tp=1 (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

35.Even during the war, Ukraine protects the marine environment. Official website of the National Ecological Center of Ukraine. URL: https://necu.org.ua/navit-pid-chas-vijny-ukrayina-ohoronyaye-morske-seredovyshhe (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

36.On the Sustainable Development Strategy "Ukraine - 2020": Decree of the President of Ukraine of January 12, 2015. № 5/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

37.Sustainable Development Goals and Ukraine. Official website of the Cabinet of Ministers of Ukraine. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina (accessed: 21.02.2026). (in Ukrainian).

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 09.03.2026 The article was revised 12.04.2026
The article is recommended for printing 18.05.2026 This article published 30.05.2026

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-10
УДК 342.8

ГУДЗЬ Л. В.
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри конституційного і муніципального права
E-mail: l.v.gudz@karazin.ua, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2064-014X
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ВИБОРИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ЄС ТА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ПРОБЛЕМИ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ*. У статті висвітлено особливості адаптації виборчого законодавства України до стандартів Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних процесів та підготовки до участі у виборах до Європейського парламенту. Обґрунтована необхідність системних змін у національному законодавстві, зокрема на конституційному рівні, як передумови забезпечення юридичної можливості проведення відповідних виборів в Україні. Здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та іноземних дослідників в межах обраної проблематики. Актуальність подальших досліджень була зумовлена початком переговорів про вступ України до Європейського Союзу з 2024 року і перспективою інтеграції до європейського правового простору.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У результаті дослідження встановлено, що правове регулювання виборів до Європейського парламенту ґрунтується на поєднанні норм права ЄС і національного законодавства держав-членів, що зумовлює необхідність комплексної адаптації українського виборчого законодавства ще на етапі переговорного процесу про вступ до ЄС. Обґрунтовано, що така адаптація має носити системний характер і включати не лише зміну поточного законодавства, а й внесення конституційних змін, зокрема щодо розширення суб'єктного складу виборчого права відповідно до стандартів ЄС. Визначено, що участь України у виборах до Європейського парламенту передбачає формування єдиного виборчого простору, в межах якого громадяни держав-членів ЄС реалізують виборчі права незалежно від держави проживання.

Висновок. Адаптація виборчого законодавства України до стандартів ЄС потребує системних змін, включаючи запровадження пропорційної системи з відкритими списками, перегляду вікового цензу, удосконалення процесу організації голосування та процедур оскарження, що сприятиме зміцненню демократичних інститутів і ефективній євроінтеграції України. Для забезпечення інклюзивності виборчого процесу необхідно посилити гарантії реалізації виборчих прав осіб з обмеженими можливостями.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *вибори, Європейський парламент, Європейський Союз, право ЄС, євроінтеграція, виборче законодавство, права громадян.*

Як цитувати: Гудзь Л. В. Вибори до Європейського парламенту та адаптація українського виборчого законодавства: проблеми післявоєнного періоду. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 119-127. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-10

In cites: L. V. Gudz (2026) European Parliament elections and the adaptation of ukrainian electoral legislation: issues in the post-war period. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 119-127. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-10 (in Ukrainian)

Вступ. Євроінтеграція України об'єктивно означає перегляд і адаптацію національного виборчого законодавства до стандартів ЄС ще до моменту набуття членства в ЄС. Йдеться не про технічні корективи, а про системні зміни, в тому числі і конституційні, без яких участь України у виборах до Європейського парламенту буде юридично неможливою. Адаптація українського законодавства до права ЄС відкриває виборче право у новому його вимірі та фактично змінює парадигму сприйняття самого фундаментального виборчого права і участі у виборах загалом. Виборець перестає бути виключно суб'єктом національного політичного процесу – він стає учасником наднаціональної демократичної системи.

З практичної точки зору це означає, що після вступу Україна буде зобов'язана забезпечити реалізацію права громадян інших держав-членів ЄС, які проживають в Україні, брати участь у виборах до Європейського парламенту на тих самих умовах, що й громадяни України. Водночас громадяни України,

© *Гудзь Л. В., 2026*
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

проживаючи в інших державах-членах, отримають право голосувати там на виборах до Європарламенту. Таким чином, формується єдиний виборчий простір, де національні кордони не обмежують реалізацію активного і пасивного виборчого права у межах Європейського Союзу.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі нормативно-правових актів Європейського Союзу щодо організації та проведення виборів до Європейського парламенту та обґрунтуванні необхідних напрямів реформування виборчого законодавства України в процесі її євроінтеграції.

Стан опрацювання проблематики. В Україні дослідження проблем безпосередньої демократії та народовладдя, адаптації національного виборчого законодавства з міжнародними виборчими стандартами та правом Європейського Союзу досліджували: М. Баймуратов, О. Батанов, О. Бакумов, Ю. Барабаш, О. Бандурка, М. Козюбра, В. Кравченко, Ю. Ключковський, Д. Ковриженко, О. Марцеляк, Н. Мяловицька, В. Погорілко, С. Серьогіна, О. Совгиря, В. Серьогін, М. Ставнійчук, Ю. Тодика, О. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал Ю. Шемшученко, Н. Шукліна, та інші.

Аспекти правового регулювання виборів до Європейського парламенту та його вплив на організацію виборчих процедур у державах-членах ЄС були предметом наукових досліджень вітчизняних та європейських науковців, зокрема таких: К. Бережна «Вибори до Європейського парламенту Європейського Союзу: нормативно-правове регулювання та вплив на процедури виборів у країнах-членах ЄС» [1], О. Єгорова, О. Рудік «Трансформація ролі Європейського парламенту в політиці Європейського Союзу в історичній ретроспективі» [2], С. Сон «Правова регламентація загальноєвропейського виборчого процесу» [3], Н. Гербут, О. Попов «Абсентеїзм на виборах до Європейського парламенту: досвід для України в контексті європейської інтеграції» [4], M. Kovalov «Electoral Manipulations and Fraud in Parliamentary Elections: The Case of Ukraine» [5], J. Navarro «Electoral Accountability in the European Union: An Analysis of the European Parliament Elections with Respect to the EU's Political Deficit» [6], S. Hix, M. Marsh «Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections»[7], J. Nonnemacher «Disengaging elections? Political interest, number of elections, and turnout in elections to the European Parliament» [8].

Сучасні наукові дослідження, присвячені виборам до Європейського парламенту, формують складну міждисциплінарну площину, в якій поєднуються елементи конституційного права ЄС та України, політичної науки та теорії демократичної легітимності. У центрі уваги дослідників перебувають питання еволюції Європейського парламенту як інституції, особливості виборчого процесу, поведінки виборців, а також проблеми демократичного дефіциту та політичної підзвітності в межах ЄС.

У роботах К. Бережної, О. Єгорової, О. Рудік, С. Сон Європейський парламент розглядається як ключовий елемент інституційної архітектури Європейського Союзу, що пройшов значну еволюцію від допоміжного органу до повноцінного законодавчого суб'єкта. Автори підкреслюють, що посилення ролі Європейського парламенту тісно пов'язане з розвитком європейського виборчого права та поступовою уніфікацією виборчих процедур у державах-членах. Зокрема К. Бережна акцентує увагу на нормативно-правовому регулюванні виборів до Європейського парламенту, розглядаючи їх як інструмент гармонізації національних виборчих систем у межах ЄС. Водночас підкреслюється, що попри наявність спільних принципів, виборчі системи держав-членів зберігають значний рівень національної специфіки [1].

О. Єгорова, і О. Рудік у своїй статті, присвяченій історичній ретроспективі розвитку Європейського парламенту, наголошують на поступовому розширенні його повноважень, особливо законодавчого процесу ЄС. Вони зазначають, що трансформація Європейського парламенту є частиною ширшого процесу демократизації наднаціонального управління, однак цей процес є неповним і нерівномірним, оскільки не супроводжується пропорційним зростанням політичної участі громадян ЄС[2].

Важливий теоретичний вимір досліджень виборів до Європейського парламенту представлений у зарубіжній науковій літературі, зокрема в роботах С. Хикс та М. Марш (S. Hix, M. Marsh), які сформулювали концепцію «вибори другого рівня» (second-order elections).

Відповідно до цієї моделі, вибори до Європейського парламенту протягом тривалого часу мали вторинний характер у порівнянні з національними парламентськими виборами. Це проявляється у нижчій явці виборців, домінуванні національної політичної тематики та використанні виборів як механізму протестного голосування проти урядів держав-членів. Таким чином Європейський парламент у цій моделі виступає не тільки як автономний полі-

тичний центр, але й як арена національної політичної конкуренції [7].

Дж. Наварро (J. Navarro) у цьому ж контексті своєї праці «виборча підзвітність у Європейському Союзі» розвиває концепцію «демократичного дефіциту». Він наголошує, що хоча Європейський парламент формально забезпечує представництво громадян ЄС, механізм політичної підзвітності залишається обмеженим через багаторівневу структуру управління. Внаслідок цього виникає розрив між процесом ухвалення рішень на наднаціональному рівні та можливістю виборців реально впливати на політичну відповідальність обраних представників [6].

Проблематика участі у виборах та політичної апатії детально розглядається у роботі Дж. Ноннемахер (J. Nonnemacher), який аналізує фактори зниження явки на виборах до Європейського парламенту. Автор приходить до висновку, що зниження рівня участі виборців зумовлене комплексом чинників, серед яких особливе місце мають складність інституційної структури ЄС, багаторівневість політичної системи та недостатній рівень персоналізації європейської політики. У результаті виборці часто не сприймають вибори до Європарламенту як подію, що безпосередньо впливає на їхнє повсякденне життя [8].

У свою чергу, дослідження Н. Гербут та О. Попова дозволяє розширити аналіз у компаративному вимірі, розглядаючи явище абсентеїзму на виборах до Європейського парламенту в контексті досвіду держав-членів ЄС та перспектив євроінтеграції України. Автори підкреслюють, що низька явка є не лише проблемою держав-членів ЄС, але й важливим індикатором євроскептицизму в країнах, які перебувають у процесі євроінтеграції. Таким чином, вибори до Європейського парламенту виступають не лише інструментом політичного представництва, але й своєрідним представником рівня демократичної участі в ширшому європейському просторі [4].

Значний внесок у розуміння правових аспектів виборчого процесу зробила С. Сон, яка проаналізувала нормативно-правове регулювання європейського виборчого процесу. Авторка підкреслила, що вибори до європейського парламенту базуються на складній системі взаємодії наднаціонального та національного права, що забезпечує єдині демократичні стандарти, але водночас зберігає автономію держав-членів у виборчих процедурах. Це створює багаторівневу правову конструкцію, яка є однією з ключових особливостей політичної системи ЄС [3].

Окремо варто зазначити дослідження М. Ковальова (M. Kovalov), яке хоча і стосується парламентських виборів в Україні, має важливе значення для порівняльного аналізу. Автор розглядає проблеми виборчих маніпуляцій та порушень, що дозволяє зіставити демократичні стандарти ЄС із практиками країн перехідної демократії. Це, у свою чергу, підкреслює нормативну роль Європейського Союзу як регіонального центру формування демократичних стандартів [5].

Узагальнюючи результати досліджень, можна констатувати, що сучасна наукова думка щодо виборів до Європейського парламенту розвивається у двох взаємопов'язаних напрямах. Перший – інституційно-правовий, представлений роботами вітчизняних науковців, зосереджений на аналізі правового регулювання та інституційної еволюції ЄС. Другий – політико-аналітичний, представлений переважно зарубіжними авторами, який фокусується на поведінці виборців, демократичній легітимності та функціонування виборчої демократії. Вибори до Європейського парламенту залишаються складним багатовимірним явищем, у якому поєднуються правові, політичні та соціальні чинники. Попри інституційне посилення Європейського парламенту, проблема демократичної участі та політичної підзвітності залишається актуальною і продовжує бути предметом активних наукових дискусій як у зарубіжній так і у вітчизняній науці.

Початок переговорів про вступ України до ЄС з 2024 року, необхідність організації виборів до Європейського парламенту у післявоєнний період та розвиток виборчих правовідносин у державах-членах ЄС зумовлюють актуальність подальшого дослідження цієї проблематики.

Методи дослідження. Методологічну основу статті становить комплекс загальнонаукових та спеціальних методів пізнання. Зокрема, системний аналіз дозволив дослідити правову природу виборів до Європейського парламенту, а також визначити взаємозв'язок наднаціонального та національного рівнів правового регулювання виборчого процесу. Порівняльний метод було використано для зіставлення виборчих систем і процедур у державах-членах ЄС, а також для визначення можливостей імплементації європейських стандартів у національне законодавство України. Формально-юридичний (догматичний) дав змогу проаналізувати нормативно-правові акти ЄС і України, а також виявити колізії і прогалини у правовому регулюванні. Метод правового моделювання застосовано для обґрунтування

напрямів адаптації виборчого законодавства України до стандартів ЄС з урахуванням викликів післявоєнного періоду.

Виклад основного матеріалу. Питання правового механізму проведення виборів до Європейського парламенту в Україні має розглядатися вже на етапі переговорного процесу. У цьому контексті важливими є затверджені у 2025 році Кабінетом Міністрів України дорожні карти у сфері верховенства права та функціонування демократичних інституцій, які передбачають оновлення виборчого законодавства України з урахуванням стандартів Європейського Союзу. Вони створюють нормативну рамку, в межах якої і повинна відбутися підготовка України до участі у виборах до Європейського парламенту як повноправної держави-члена.

Реформування виборчого законодавства вимагає системного підходу. Тут ми погоджуємося з думкою відомого вченого-конституціоналіста О. Марцеляка, що «Вступ України до ЄС і НАТО вимагатиме ревізію виборчого законодавства України і відповідного розділу ІІІ Конституції України «Вибори. Референдум» ст.70 проголошує: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років» [9]. Однак відповідно до існуючої практики на місцевих виборах і на виборах до парламенту ЄС таким правом можуть бути наділені також іноземці – громадяни держав-членів ЄС» [10, с. 62].

Процедури обрання депутатів Європейського парламенту регулюються поєднанням норм права ЄС, які встановлюють спільні для всіх держав-членів правила, та національного законодавства, що конкретизує їх застосування і може відрізнятися залежно від країни. На рівні Європейського Союзу в даній сфері діють наступні нормативні акти: ст.14 Договору про Європейський Союз (TEU), ст. 22 і ст. 223 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU) [11], ст. 39 Хартії основоположних прав Європейського Союзу [12], Акт про обрання членів Європейського парламенту шляхом загальних прямих виборів [13], Директива Ради 93/109/ЄС [14], Регламент ЄС № 1141/2014 [15].

Так, ч.3 ст.14 Договору про Європейський Союз (TEU) визначає, що члени Європейського парламенту обираються строком на п’ять років шляхом загальних, прямих, вільних і таємних виборів. Відповідно до ст.22 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU) та ст. 39 Хартією основоположних прав Європейського Союзу закріплено право громадян ЄС обирати і бути обраними на виборах до Європейського парламенту в державі проживання на рівних умовах з її громадянами. В той же час, Хартія має таку ж юридичну силу, як і Договори (ст. 6 TEU).

Не менш важливе значення має Акт про обрання членів Європейського парламенту шляхом загальних прямих виборів, ухвалений 20 вересня 1976 року, який має квазідоговірний характер і може бути змінений лише одностайним рішенням держав-членів з ратифікацією. Він встановлює обов’язковість принципу пропорційного представництва, правила щодо виборчих бар’єрів, принципу несумісності мандата члена Європейського парламенту тощо.

Механізм реалізації права громадян ЄС обирати і бути обраними у державі проживання, якщо вони не є її громадянами, регулює Директива Ради 93/109/ЄС, зокрема визначає порядок реєстрації виборців, запобігання подвійному голосуванню, процедури підтвердження статусу кандидата. Регламент ЄС № 1141/2014 визначає статус і фінансування європейських політичних партій та фондів, що безпосередньо впливає на виборчий процес на наднаціональному рівні. Всі вищеперераховані нормативні акти мають пряму дію у державах-членах.

Національним законодавством держав-членів вирішуються інші важливі питання які конкретизують механізм проведення виборів до Європейського парламенту, зокрема щодо виборчої системи, порядку ведення виборчої кампанії, створення виборчих округів, механізму голосування і підрахунку голосів, оскарження результатів виборів тощо.

Станом на липень 2024 року Європейський парламент налічує 720 депутатів. Це найбільша кількість депутатів з часу виходу Великої Британії з Європейського Союзу. Депутати представляють 27 держав-членів Євросоюзу, а коли до ЄС вступають нові держави-члени, то місця перерозподіляються.

Вибори до Європарламенту відбуваються за системою пропорційного представництва, використовуючи списки чи єдиний передаваний голос (це різновид пропорційного представництва, який використовується на багатомандатних округах). Тому на виборах у ЄС змагаються переважно політичні партії, але разом з тим висувати індивідуальних кандидатів шляхом преференційного голосування або через списки незалежних кандидатів дозволено у дев’яти державах-членах (Ірландії, Мальті, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литві, Хорватії, Словенії, Польщі). У більшості держав-членів

використовується преференційне голосування (відкриті списки), однак у шести державах виборчі списки партій закриті (Франція, Німеччина, Іспанія, Угорщина, Португалія, Румунія).

На наш погляд, в Україні доцільним є застосування пропорційної системи з відкритими списками, оскільки вона забезпечує пропорційне представництво політичних сил і водночас дає виборцям право визначати, які кандидати отримають мандати до Європейського парламенту. Такий механізм підвищить персональну підзвітність депутатів і зміцнить демократичні інститути в умовах післявоєнного періоду.

Виборчий поріг на національному рівні не може перевищувати 5 % – це правило діє для держав-членів, що утворюють один національний округ із понад 35 мандатами. Найпоширеніший поріг у ЄС – 5 % у таких країнах: Франції, Польщі, Румунії, Угорщині, Хорватії, Литві. Менша межа порогу (1,8% – 4%) встановлена у таких державах-членах: Кіпр, Словаччина, Чехія, Греція, Швеція, Італія, Австрія.

Національним законодавством держав-членів ЄС також встановлюються вікові цензи для активного і пасивного виборчого права. Щодо активного виборчого права, то стандартним підходом, який відповідає усталеній європейській практиці і встановлений у переважній більшості держав-членів ЄС, є віковий ценз з 18 років. Але окремі держави-члени ЄС на національному рівні знизили віковий ценз до 16–17 років як елемент розширення політичної участі молоді. Зокрема, Австрія була першою державою ЄС, яка з 2007 року знизила виборчий ценз до 16 років. Наступною була Греція, яка у 2016 році встановила виборчий ценз 17 років. З 2024 року Німеччина і Бельгія теж знизили виборчий ценз до 16 років.

Щодо пасивного виборчого права, то найпоширенішою моделлю є виборчий ценз, встановлений з 21 року (Франція, Іспанія, Нідерланди, Бельгія, Греція, Польща, Чехія, Словаччина, Латвія, Литва, Естонія, Хорватія, Словенія, Болгарія). Підвищений віковий ценз встановлено у Румунії – 23 роки, в Італії – 25 років. Тут теж спостерігається тенденція до зниження вікового цензу у деяких державах, зокрема у Німеччині та на Мальті.

На наш погляд, у процесі адаптації виборчого законодавства України до стандартів ЄС доцільно розглянути можливість зниження вікового цензу на виборах до Європейського парламенту. Надання активного виборчого права з 16 або 17 років відповідало б сучасним європейським тенденціям (наприклад, Австрії або Німеччині) та сприяло б ранній інтеграції молоді у наднаціональний політичний процес. Встановлення мінімального віку кандидата на рівні 18 років забезпечило б, по-перше, гармонізацію активного і пасивного виборчого права, а по-друге, узгоджувалося із принципом рівності політичних прав, закріпленим у ст.39 Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Зокрема, Резолюцією Європейського парламенту від 26 листопада 2020 року про підсумки європейських виборів (2020/2088(INI) було запропоновано: гармонізувати стандарти пасивного і активного права голосу в державах-членах, включаючи питання щодо зменшення мінімального віку виборців у всіх державах-членах до 16 років [16].

Водночас українські післявоєнні умови надають цьому питанню додаткового змісту. Молоде покоління сформувалося в умовах повномасштабної війни, масової мобілізації, волонтерського руху та вимушеної міграції, що об’єктивно прискорило процес громадянського дорослішання. Частина молоді має досвід військової служби, міжнародної комунікації, навчання або проживання в державах ЄС, що також посилює її залученість у європейський політичний простір. У контексті балансу різних поколінь важливо враховувати й демографічну асиметрію: старіння населення та втрати воєнного часу можуть призвести до переваги старших вікових груп у формуванні політичного порядку денного. Надання молоді ширших можливостей участі може стати механізмом відновлення довіри та формування нової генераційної відповідальності за післявоєнну відбудову держави.

Разом з тим зниження вікового цензу потребує системної підготовки на державному рівні: посилення громадянської освіти з акцентом на функціонування інституцій ЄС, розвитку програм медіа-грамотності, створення механізмів політико-правової підготовки потенційних кандидатів, а також забезпечення доступу до виборчих процедур для молоді, яка перебуває за кордоном. Без таких гарантій розширення вікових меж може носити декларативний характер і супроводжуватися ризиками недостатньої поінформованості або підвищеної вразливості до інформаційних впливів. Тому, питання вікового цензу в Україні має розглядатися не ізольовано, а як елемент комплексної трансформації виборчого законодавства в умовах післявоєнної реконструкції та європейської інтеграції.

Наступним важливим питанням щодо організації виборчого процесу до Європейського парламенту, на нашу думку, є період го-

лосування, оскільки він регламентує часові межі, протягом яких виборці можу реалізувати свої виборчі права і прямо впливає на доступність голосування, явку та ефективність підрахунку результатів. В умовах адаптації українського законодавства до норм ЄС важливо враховувати досвід держав-членів щодо тривалості голосування, дводенного голосування та застосування механізмів дострокового та дистанційного голосування.

Відповідно до ст. 10 консолідованого тексту Акту 1976 року вибори проводяться протягом чотириденного періоду (традиційно четвер-неділя), визначеного Радою ЄС, і кожна держава-член обирає конкретний день у межах цього періоду. Оприлюднення результатів синхронізується після завершення голосування в останній державі.

Досвід держав ЄС демонструє відсутність уніфікованої моделі періоду голосування. Зокрема, традиційними днями голосування є четвер (Нідерланди, Ірландія), п'ятниця (Чехія, Ірландія, для частини виборців), субота (Латвія, Мальта, Словаччина, Чехія), неділя є переважною моделлю (Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Польща, Литва тощо). Дводенне голосування передбачене національним законодавством Чехії (п'ятниця, субота) та Італії. Дострокове голосування діє в Естонії (у поєднання з інтернет-голосуванням), Фінляндії і Швеції.

Голосування на виборах до Європейського парламенту переважно є добровільним, але існують винятки, зокрема обов'язкове голосування, передбачене в національному законодавстві таких держав-членів: Бельгії, Люксембургу та Греції (у цих державах застосовуються штрафи, але вони не завжди суворо застосовуються).

Вважаємо за доцільне у післявоєнний період внести зміни до Конституції України та Виборчого кодексу України щодо періоду голосування на виборах до Європейського парламенту, передбачивши дводенний період голосування (Наприклад, субота і неділя) та можливість дострокового голосування. Це дозволить врахувати переміщення населення, обмежений доступ до виборчих дільниць у постраждалих регіонах, а також знизить ризики масового скупчення виборців в умовах післявоєнної нестабільності. Такий підхід відповідатиме практиці держав-членів ЄС і підвищить доступність реалізації виборчих прав для всіх громадян.

Крім того, у післявоєнний період необхідно забезпечити узгоджені механізми організації та координації голосування протягом дводенного періоду, включно з можливістю дострокового або електронного голосування там, де це технічно можливо. Такий підхід дозволить громадянам, які через руйнування інфраструктури, переселення або інші наслідки війни не зможуть проголосувати своєчасно і реалізувати своє виборче право, гарантувати рівність можливостей та участь у виборчому процесі.

Актуальною проблемою реалізації виборчих прав під час виборів до Європейського парламенту 2019 року, а також останніх виборів в Україні залишається порушення прав осіб з обмеженими можливостями у виборчому процесі, що фактично ускладнює їх повноцінне представництво та залучення до демократичних процедур. Основним міжнародно-правовим актом універсального характеру у сфері захисту прав осіб з обмеженими можливостями є Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, ухвалена у 2006 році та ратифікована Україною у 2009 році. Відповідно до статті 29 Конвенції, особам з обмеженими можливостями гарантується право брати повноцінну участь у політичному та громадському житті нарівні з іншими громадянами як безпосередньо, так і через вільно обраних представників, а також реалізовувати свої виборчі права без дискримінації. Документ також покладає на держави-учасниці обов'язок забезпечити доступність виборчих процедур, обладнання та матеріалів, пов'язаних із голосуванням, зробивши їх зрозумілими, зручними та придатними для використання особами з інвалідністю[17]. Попри високий міжнародно-правовий статус Конвенції та її ратифікації більшістю держав, під час виборів до Європейського парламенту 2019 року майже 800 тис. громадян ЄС не змогли реалізувати своє виборче право через інвалідність або психічні розлади. Основними перешкодами стали технічні та організаційні бар'єри, зокрема відсутність адаптованих виборчих дільниць, альтернативних форм голосування, спеціальної інформації для осіб з різними видами інвалідності, а також надмірна бюрократизація процедур реалізації виборчих прав [18].

Участь осіб з обмеженими можливостями у виборах до європейських інституцій регулюється низкою актів ЄС та Ради Європи. Зокрема, стаття 20 Договору про функціонування Європейського Союзу гарантує громадянам ЄС право голосувати на виборах до Європейського парламенту в державі проживання на рівних умовах з її громадянами [11]. Хартія основних прав Європейського Союзу у статті 21 закріплює заборону дискримінації, зокрема за ознакою інвалідності, а стаття 26

передбачає визнання та повагу прав осіб з інвалідністю шляхом забезпечення їхньої незалежності, соціальної інтеграції та повноцінної участі у житті суспільства [12]. Виборчі права громадян з обмеженими можливостями гарантуються також Європейською соціальною хартією [19], Кодексом належної практики у виборчих справах [20]. Загалом міжнародне та європейське законодавство у сфері забезпечення виборчих прав осіб з обмеженими можливостями поступово розвивається у напрямі деталізації гарантій їх участі у виборчому процесі та усунення технічних і організаційних бар'єрів, які перешкоджають реалізації ними права голосу.

Для України в умовах післявоєнного періоду це питання набуває особливої актуальності у зв'язку зі збільшенням кількості осіб з обмеженими можливостями внаслідок збройної агресії та необхідністю забезпечення інклюзивності демократичних процесів. У цьому контексті доцільним є впровадження адаптованої виборчої інфраструктури, розширення можливостей дистанційного та електронного голосування, забезпечення доступності виборчих дільниць, а також створення спеціальних інформаційних матеріалів і сервісів для різних категорій виборців з обмеженими можливостями. Крім того, важливим напрямом має стати адаптація українського виборчого законодавства до європейських стандартів захисту виборчих прав маломобільних груп населення. Національним законодавством держав-членів ЄС також визначаються процедури оскарження результатів виборів, визначення органу, який затверджує остаточні результати виборів до Європарламенту. Основним механізмом правового захисту виборчих прав громадян ЄС є національні суди держав-членів ЄС, але в окремих країнах, таких як Нідерланди, Італія, Данія, остаточні рішення щодо скарг, пов'язаних з виборами до Європарламенту, уповноважені приймати національні парламенти.

На нашу думку, Україні слід врахувати рекомендації № 7 остаточного звіту місії ОБСЕ\БДІПЛ зі спостереженнями за виборами Президента України в 2019 році, в якому зазначається «Стандарти розгляду скарг повинні бути змінені, щоб усунути паралельну юрисдикцію та забезпечити більш спрощений і узгоджений процес…» і відмовитись від паралельної юрисдикції судів і виборчих комісій [21].

Висновок. З огляду на викладене, у межах комплексного аналізу законодавства Європейського Союзу щодо організації і проведення виборів до Європейського парламенту для адаптації виборчого законодавства України до стандартів ЄС доцільно: застосовувати пропорційну систему з відкритими списками для підвищення персональної відповідальності депутатів, знизити віковий ценз для активного виборчого права до 16 – 17 років, для пасивного виборчого права – 18 років (з відповідними змінами до Конституції України), запровадити дводенний період голосування з можливістю дострокового голосування для забезпечення доступності реалізації виборчих прав у післявоєнних умовах, удосконалити процедури оскарження результатів виборів шляхом усунення паралельної юрисдикції судів і виборчих комісій. З метою забезпечення реальної інклюзивності виборчого процесу, особливу увагу слід приділити гарантуванню виборчих прав осіб з обмеженими можливостями. Зокрема, доцільним є обов'язкове забезпечення фізичної доступності виборчих дільниць, запровадження альтернативних форматів голосування (поштове голосування, голосування за допомогою переносної урни, дистанційні цифрові рішення за умови належного захисту персональних даних), а також створення адаптованих інформаційних матеріалів для різних категорій осіб з обмеженими можливостями. Важливим є також нормативне закріплення стандартів доступності виборчого процесу відповідно до міжнародних зобов'язань України.

Запровадження таких змін, на нашу думку, сприятиме зміцненню демократичних інститутів, підвищенню прозорості виборчого процесу та створенню умов для ефективної євроінтеграції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Бережна К. Вибори до Європейського парламенту Європейського Союзу: нормативно-правове регулювання та вплив на процедури виборів у країнах-членах ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Том 4. Вип. 88. 2025. С.16-20. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.2 (дата звернення: 23.02.2026).

2.Єгорова О., Рудік О. Трансформація ролі Європейського парламенту в політиці Європейського Союзу в історичній ретроспективі. Вісник НТУУ «КПІ». 2025. Т. 2(66). С. 86-92 DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337627 (дата звернення: 23.02.2026).

3.Сон С. Правова регламентація загальноєвропейського виборчого процесу. ScienceRise: Juridical Science. 2021. С.22-26. DOI: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.234520 (дата звернення: 23.02.2026).

4.Гербут Н., Попов О. Абсентеїзм на виборах до Європейського парламенту: досвід для України в контексті європейської інтеграції. Актуальні проблеми політики. 2023. Вип. 72. С.34-41. DOI: https://doi.org/10.32782/app.v72.2023.5 (дата звернення: 23.02.2026).

5.Kovalov M. Electoral Manipulations and Fraud in Parliamentary Elections: The Case of Ukraine. East European Politics and Societies. 2014. DOI: https://doi.org/10.1177/0888325414545671 (дата звернення: 23.02.2026).

6.Navarro J. Electoral Accountability in the European Union: An Analysis of the European Parliament Elections with Respect to the EU's Political Deficit. European Papers. Vol. 5. 2020. P. 209–223. DOI: https://doi.org/10.15166/2499-8249/378 (дата звернення: 23.02.2026).

7.Hix S., Marsh M. Punishment or Protest? Understanding European Parliament Elections. Journal of Politics. 2007. Vol. 69(2). P. 495–510. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00546.x (дата звернення: 23.02.2026).

8.Nonnemacher J. Disengaging Elections? Political Interest, Number of Elections, and Turnout in Elections to the European Parliament. European Union Politics. 2021. DOI: https://doi.org/10.1177/1465116521998455 (дата звернення: 23.02.2026).

9.Конституція України від 28.06.1996 р. (із змін). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 23.02.2026).

10.Політико-правові наслідки вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Wyższa Szkoła Prawa i Administracji Rzeszowska Szkoła Wyższa. Rzeszów. 2024. 368 с.

11.Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text(дата звернення: 23.02.2026).

12.Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: EUR-Lex - 12012P/TXT - EN - EUR-Lex (дата звернення: 23.02.2026).

13.Consolidated text: Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage. URL: EUR-Lex - 01976X1008(01)-20020923 - EN - EUR-Lex (дата звернення: 23.02.2026).

14.Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. URL: Directive - 93/109 - EN - EUR-Lex (дата звернення: 23.02.2026).

15.Regulation (EU, Euratom) No 1141/2014 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the statute and funding of European political parties and European political foundations. URL: Regulation - 1141/2014 - EN - EUR-Lex (дата звернення: 23.02.2026).

16.European Parliament on stocktaking of European elections (2020). Resolution. No.2020/2088(INI). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0211_EN.html (дата звернення: 23.02.2026).

17.Конвенція про осіб з інвалідністю (2006). Генеральна Асамблея ООН. від 13.12.2006.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 23.02.2026).

18.Real rights of persons with disabilities to vote in European Parliament elections. Information report (2019).European Economicand Social Committee. URL:https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/publications-other-work/publications/real-rights-persons-disabilities-vote-european-parliament-elections-information-report (дата звернення: 23.02.2026).

19.Європейська соціальна хартія (2006). ВВР. № 43. Ст. 418 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 23.02.2026).

20.Кодекс належної практики у виборчих справах. Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська еомісія). 2002. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf (дата звернення: 23.02.2026).

21.Остаточний звіт місії БДІПЛ зі спостереження за виборами Президента України 31 березня та 21 квітня 2019 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2019_osce_pu.pdf

Стаття надійшла до редакції 08.03.2025 Переглянуто 11.04.2025.
Стаття рекомендована до друку 22.05.2025 Опубліковано 30.05.2025

L. V.GUDZ
candidate of Law, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Constitutional and Municipal Law
E-mail: l.v.gudz@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2064-014X
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS AND THE ADAPTATION OF UKRAINIAN ELECTORAL LEGISLATION: ISSUES IN THE POST-WAR PERIOD

ANNOTATION. *Introduction.* This article examines the specifics of adapting Ukraine's electoral legislation to European Union standards in the context of European integration processes and preparations for participation in elections to the European Parliament. It argues for the need for systemic changes in national legislation, particularly at the constitutional level, as a prerequisite for ensuring the legal framework necessary to hold such elections in Ukraine. An analysis of scientific works by domestic and foreign researchers within the scope of the chosen topic has been conducted. The relevance of further research was driven by the start of negotiations on Ukraine's accession to the European Union beginning in 2024 and the prospect of integration into the European legal space.

Summary of the main results of the research. The research found that the legal framework governing elections to the European Parliament is based on a combination of EU law and the national legislation of Member States, necessitating comprehensive adaptation of Ukrainian electoral legislation as early as the stage of EU accession negotiations. It is argued that such adaptation must be systematic in nature and involve not only amending current legislation but also

introducing constitutional changes, in particular concerning the expansion of the electorate in accordance with EU standards. It is established that Ukraine's participation in elections to the European Parliament entails the formation of a single electoral area, within which citizens of EU Member States exercise their electoral rights regardless of their country of residence.

Conclusion. Adapting Ukraine's electoral legislation to EU standards requires systemic changes, including the introduction of a proportional representation system with open lists, a review of the voting age, and improvements to the organisation of the voting process and appeal procedures, which will help to strengthen democratic institutions and facilitate Ukraine's effective European integration. To ensure the inclusiveness of the electoral process, it is necessary to strengthen safeguards for the exercise of voting rights by people with disabilities.

KEY WORDS: *elections, European Parliament, European Union, EU law, European integration, electoral law, citizens' rights.*

REFERENCES

1.Berezhna, K. (2025). Vybory do Yevropeiskoho parlamentu Yevropeiskoho Soiuzu: normatyvno-pravove rehuliuvannia ta vplyv na protsedury vyboriv u krainakh-chlenakh YeS [Elections to the European Parliament of the European Union: Regulatory framework and impact on election procedures in the EU member states]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, 4(88), 16–20. doi.org

2.Ehorova, O., & Rudik, O. (2025). Transformatsiia roli Yevropeiskoho parlamentu v politytsi Yevropeiskoho Soiuzu v istorychnii retrospektyvi [Transformation of the role of the European Parliament in the politics of the European Union in historical retrospect]. Visnyk NTUU "KPI", 2(66), 86–92. doi.org

3.Son, S. (2021). Pravova rehlamentatsiia zahalnoiropreiskoho vyborchoho protsesu [Legal regulation of the Pan-European electoral process]. ScienceRise: Juridical Science, (16), 22–26. doi.org

4.Herbut, N., & Popov, O. (2023). Absenteizm na vyborakh do Yevropeiskoho parlamentu: dosvid dlia Ukrainy v konteksti yevropeioci intehratsii [Absenteeism in elections to the European Parliament: Experience for Ukraine in the context of European integration]. Aktualni problemy polityky, (72), 34–41. doi.org

5.Kovalov, M. (2014). Electoral manipulations and fraud in parliamentary elections: The case of Ukraine. East European Politics and Societies, 28(4), 781–807. doi.org

6.Navarro, J. (2020). Electoral accountability in the European Union: An analysis of the European Parliament elections with respect to the EU's political deficit. European Papers, 5(1), 209–223. doi.org

7.Hix, S., & Marsh, M. (2007). Punishment or protest? Understanding European Parliament elections. Journal of Politics, 69(2), 495–510. doi.org

8.Nonnemacher, J. (2021). Disengaging elections? Political interest, number of elections, and turnout in elections to the European Parliament. European Union Politics, 22(3), 436–457. doi.org

9.Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, (30), Art. 141. rada.gov.ua

10.Polityko-pravovi naslidky vstupu Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu ta NATO [Political and legal consequences of Ukraine's accession to the European Union and NATO]. (2024). Wyższa Szkoła Prawa i Administracji Rzeszowska Szkoła Wyższa.

11.Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeiskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu z protokolamy ta deklaratsiiamy [Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union with protocols and declarations]. (2010). rada.gov.ua

12. Charter of Fundamental Rights of the European Union. (2012). Official Journal of the European Union, C 326/391. europa.eu

13. Consolidated text: Act concerning the election of the members of the European Parliament by direct universal suffrage. (2002). Official Journal of the European Communities, L 278/1. europa.eu

14.Council Directive 93/109/EC of 6 December 1993 laying down detailed arrangements for the exercise of the right to vote and stand as a candidate in elections to the European Parliament for citizens of the Union residing in a Member State of which they are not nationals. (1993). Official Journal of the European Communities, L 329/34. europa.eu

15.Regulation (EU, Euratom) No 1141/2014 of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 on the statute and funding of European political parties and European political foundations. (2014). Official Journal of the European Union, L 317/1. europa.eu

16. European Parliament. (2020). European Parliament resolution of 26 November 2020 on stocktaking of European elections (Resolution No. 2020/2088(INI)). europa.eu

17.UN General Assembly. (2006). Konventsiia pro права osib z invalidnistiu [Convention on the Rights of Persons with Disabilities]. rada.gov.ua

18. European Economic and Social Committee. (2019). Real rights of persons with disabilities to vote in European Parliament elections (Information report). europa.eu

19. Yevropeiska sotsialna khartiia (perehlianuta) [European Social Charter (revised)]. (1996). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, (43), Art. 418. rada.gov.ua

20.Venice Commission. (2002). Kodeks nalezhnoi praktyky u vyborchykh spravakh [Code of good practice in electoral matters] (Opinion No. 190/2002). European Commission for Democracy through Law. cartercenter.org

21. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2019). Ukraina: Vybory Prezydenta 31 bereznia i 21 kvitnia 2019 roku. Ostatochnyi zvit misii BDIPL zi sposterezhennia za vyboramy [Ukraine: Presidential election 31 March and 21 April 2019. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report]. cvk.gov.ua

The article was received by the editors 08.03.2026 The article was revised 11.04.2026
The article is recommended for printing 12.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-11
УДК 342.725:341.231.14(477):355.216(4-672ЄС)

ВОРОНОВ М. М.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і муніципального права
E-mail: markvoronov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6361-0370
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА ЯК МЕХАНІЗМ ПОЄДНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ ТА СВОБОДИ СВІТОГЛЯДУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті здійснено комплексне конституційно-правове дослідження інституту альтернативної (невійськової) служби як механізму узгодження конституційного обов'язку захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) зі свободою світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України) під час воєнного стану. Актуальність теми зумовлена нормативною прогалиною між конституційною гарантією заміни військового обов'язку альтернативною службою та її законодавчою реалізацією, прив'язаною до скасованого виду служби, розглядом Конституційним Судом України конституційних скарг у 2024–2025 роках та висновком Венеційської комісії CDL-AD(2025)006.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Окреслено доктринальні засади співвідношення обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті; проаналізовано еволюцію міжнародних стандартів на трьох рівнях: ООН (Загальний коментар КПЛ № 22, 1993), Рада Європи (від Grandrath v. Germany, 1966, до Bayatyan v. Armenia, 2011, та подальшої практики ЄСПЛ, зокрема Adyan, Papavasilakis, Kanatlı v. Türkiye, 2024), ЄС (ст. 10(2) Хартії основоположних прав, практика Суду ЄС). Досліджено висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006. Проведено порівняльний аналіз конституційних моделей ФРН, Іспанії, Польщі, Естонії та інших держав. Розглянуто українську судову практику - справи Верховного Суду № 641/1067/23, № 344/12021/22, № 601/2491/22 та виправдувальні рішення у справах № 511/2216/24, № 953/9807/24.

Висновок. Обґрунтовано невідповідність ч. 1 ст. 1 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» конституційній гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України та міжнародним стандартам. Після заміни строкової служби базовою у 2024 році право стало нездійсненним під час воєнного стану. Запропоновано комплекс законодавчих змін de lege ferenda для приведення законодавства у відповідність зі стандартом Байатяна, висновком Венеційської комісії 2025 року та зобов'язаннями України за Європейською конвенцією з прав людини, Хартією основоположних прав Європейського Союзу і Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *конституційні обов'язки, захист Вітчизни, свобода совісті, альтернативна (невійськова) служба, воєнний стан, мобілізація, міжнародні стандарти, захист конституційного ладу, безпека, оборона, особливий період.*

Як цитувати: Гура М. В. Адаптація законодавства України до норм EU artificial intelligence act: виклики та перспективи. Воронов М. М. Альтернативна (невійськова) служба як механізм поєднання конституційного обов'язку захисту вітчизни та свободи світогляду: міжнародні стандарти та українська практика під час воєнного стану *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С.128-152 https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-11

In cites: M. M. Voronov (2026) Alternative (non-military) service as a mechanism for reconciling the constitutional duty to defend the motherland and freedom of conscience: international standards and ukrainian practice during martial law. *The Journal of V.N. Karazin National University, Series "Law"*, (41), P. 128-152 https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-11 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасна українська державність переживає тривалий період воєнного стану, запровадженого Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року [35], який одночасно супроводжується проведенням загальної мобілізації на підставі Указу № 65/2022 від тієї ж дати. У цих умовах конституційний обов'язок захисту Вітчизни, закріплений у ст. 65 Конституції України [30], набув граничної практичної гостроти, охопивши мільйони громадян. Водночас особливого значення набуває забезпечення балансу між цим обов'язком і конституційною гарантією свободи світогляду і віросповідання, передбаченою ст. 35 Конституції України, частина четверта якої прямо встановлює: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

© Гура М. В., 2025
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

Проблема полягає в структурній неузгодженості конституційної норми та галузевого закону. Стаття 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII [31] закріплює вужчу формулу, Альтернативна служба запроваджується «замість проходження строкової військової служби». Оскільки в Україні з 2014 року строкова служба фактично не проводиться, а Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня 2024 року № 3633-IX строкову службу як вид військової служби було взагалі замінено базовою військовою службою, проблема набула якісно нового виміру. Галузевий закон тепер прив'язує конституційну гарантію до неіснуючого виду військової служби. Як справедливо відзначили Б. Мохончук і О. Ковтуненко, це робить процедури, передбачені Законом, незастосовними не лише в умовах воєнного стану, а й у мирний час, після його припинення чи скасування [1].

Ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII також не регулює процедури отримання альтернативної служби в особливий період [2]. Як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець у Щорічній доповіді за 2023 рік, керівники релігійних організацій (Церкви адвентистів сьомого дня, Релігійного центру Свідків Єгови, Церкви євангельських християн-баптистів) неодноразово зверталися щодо захисту права на свободу віросповідання громадян під час мобілізації, оскільки представники територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки відмовляються враховувати релігійні переконання, аргументуючи це відсутністю механізму реалізації права на альтернативну службу в умовах воєнного стану [3].

Наслідком цієї нормативної прогалини стала суперечлива судова практика. За даними Верховного Суду та моніторингу Української Гельсінської спілки з прав людини, у 2022 році за ст. 336 Кримінального кодексу України (КК) (ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період) було засуджено 186 осіб, у 2023 році - 930 осіб (зростання у 5 разів), у 2024 році - 618 осіб. Загальна кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за цією статтею з 24 лютого 2022 року до вересня 2025 року сягнула 19 273, з яких 7 902 провадження закрито [4]. Варто зазначити, що серед постраждалих, зазвичай, виключно віряни. За даними Європейської асоціації Свідків Єгови, станом на 10 травня 2025 року зафіксовано 1139 випадків примусового відправлення членів цієї конфесії до військових частин, відкрито 886 кримінальних проваджень за ст. 336 КК, з яких 226 передано до суду. Окрім цього, 36 проваджень відкрито за військовими злочинами (статті 402, 407 КК). Станом на 17 червня 2025 року п'ятеро Свідків Єгови відбувають покарання у виді 36 місяців позбавлення волі. Щодо Адвентистів сьомого дня станом на червень 2025 року на стадії досудового розгляду перебувало 68 кримінальних проваджень і 25 справ розглядалося судами, четверо адвентистів утримуються у СІЗО за ст. 402 КК [82, с. 50].

Згадана колізія стала предметом конституційного контролю. У жовтні 2024 року Другий сенат Конституційного Суду України (КСУ) розпочав у формі письмового провадження розгляд справ за конституційними скаргами Віталія Алексеєнка, Сергія Іванущенка та Дмитра Зелінського - громадян, засуджених за ст. 336 КК України за відмову від військової служби з посиланням на релігійні переконання (належність до Свідків Єгови та Церкви адвентистів сьомого дня). Ухвалою Другого сенату від 22 липня 2025 року справи за конституційними скаргами В. Алексеєнка та С. Іванущенка об'єднані в одне конституційне провадження, розгляд якого продовжився 1 жовтня 2025 року на відкритій частині пленарного засідання [5]. Скаржники просять визнати такими, що не відповідають ч. 4 ст. 35 Конституції України, положення ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 1 і ст. 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» в частині, що обмежує можливість заміни лише строковою службою, дозволяє встановлення обмежень в умовах воєнного стану та звужує коло суб'єктів права належністю до вичерпного переліку релігійних організацій.

Указана проблематика має очевидний міжнародно-правовий вимір, що розгортається на трьох рівнях. На універсальному рівні Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визнав, що право на відмову від військової служби з міркувань совісті випливає зі свободи думки, совісті та релігії. На регіональному рівні Ради Європи у рішенні Великої палати Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі Bayatyan v. Armenia від 7 липня 2011 року вперше визнано, що ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) автономно захищає право на відмову

від військової служби за мотивами совісті. На рівні Європейського Союзу(ЄС) цей принцип закріплено у первинному праві у ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС. Особливе значення має висновок Венеційської комісії amicus curiae CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року, наданий на запит КСУ, що виходить з прямого позитивного зобов'язання держав-учасниць ЄКПЛ створити систему альтернативної служби, відокремлену від військової [6]. З набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року та відкриттям переговорів про вступ у червні 2024 року приведення національної моделі альтернативної служби у відповідність з міжнародними стандартами перетворилося на конкретне євроінтеграційне зобов'язання.

Отже, комплексне конституційно-правове дослідження інституту альтернативної служби під час воєнного стану з використанням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи та ЄС) і порівняльно-правового аналізу практики держав-членів ЄС набуває теоретичної значущості й практичної невідкладності.

Стан опрацювання проблеми. Питання конституційних обов'язків загалом і обов'язку захисту Вітчизни, зокрема розроблялися у вітчизняній конституційно-правовій науці у працях В. Шаповала, М. Савчина, О. Скрипнюка, А. Колодія, В. Погорілка, М. Козюбри, А. Селіванова, С. Головатого. Власне інститут альтернативної (невійськової) служби досліджувався у праці Л. Ярмол і С. Вандьо [7], які запропонували комплекс законодавчих змін щодо удосконалення механізму реалізації права громадян на заміну військового обов'язку альтернативною службою. Конституційно-правові засади права людини на альтернативну службу проаналізовано в дослідженнях В. Голуба [8], який здійснив системний аналіз закріплення цього права у конституціях Естонії (ст. 124), Чехії (ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод), Німеччини (ст. 12-а), Португалії (ст. 276(4)), Іспанії (ст. 30(2)), Словенії (ст. 123(2)) і Словаччини (ст. 25). Проблеми реалізації цього права в умовах війни ґрунтовно розглянуті у працях І. Пироги, М. Бєлової та В. Фрідманської [9], а також Н. Марич [10], яка обґрунтувала необхідність розширення гарантії на непозарелігійні переконання.

Важливе значення мають дослідження Б. Мохончука і О. Ковтуненко [1], в яких проаналізовано юридичні позиції Верховного Суду після повномасштабної агресії 2022 року, висновок Венеційської комісії, практика ЄСПЛ та зарубіжний досвід. Концептуальну рамку для аналізу обмеження прав людини під час воєнного стану запропоновано у фундаментальній колективній монографії Я. Лазура, М. Савчина і Т. Попович «Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими» (2025) [11], в якій розкрито позитивні зобов'язання держави та засади юридичної визначеності в умовах екстраординарних правових режимів, проаналізовано конституційні критерії обмеження прав людини у розрізі верховенства права і пропорційності, а також критично оцінено структуру Указу Президента № 64/2022 з точки зору юридичної визначеності. Під кутом зору теорії та філософії права свободу совісті та релігії як конституційну цінність і підставу для позитивних зобов'язань держави досліджено у статті С. Цебенко [85], де обґрунтовано взаємозв'язок між світською природою держави та її обов'язком гарантувати право на альтернативну службу, а також розкрито дуалістичну природу forum internum/externum у контексті національного законодавства України. Проблеми юридичної відповідальності у сфері альтернативної служби та її співвідношення з юридичною відповідальністю військовослужбовців розкрито у праці Є. Григоренка [12], який ще у 2016 році вказав на парадоксальність положення Закону, відповідно до якого недисциплінованість громадянина, який проходить альтернативну службу, не нівелює його стійких релігійних переконань. Окремі аспекти правового регулювання розглянуто в працях Я. Котилка та О. Гусєва [13], [76], М. Васіна [14], О. Білаш, Т. Карабін і А, Селіванова [63], В. Куриляка [75].

Серед зарубіжних дослідників ключовою є робота Ch. Walter і німецька традиція аналізу Kriegsdienstverweigerung aus Gewissensgründen [15], а також праці S. Mancini з італійської доктрини obiezione di coscienza, R. Navarro-Valls і J. Martínez-Torrón з іспанської моделі [16]. Особливо важливим є порівняльне дослідження Г. Мароня (G. Maroń) [17], який, аналізуючи практику органів конституційного контролю різних держав, дійшов висновку, що обсяг конституційного права на відмову від військової служби з міркувань совісті більше залежить від позиції конституційних судів, аніж від буквальних формулювань самої конституції. Концептуальні засади «живого» тлумачення Конвенції, яке лягло в основу рішення Bayatyan, проаналізовано у монографіях G. Letsas і A. Mowbray. Історико-правові аспекти права на відмову від військової служби з міркувань совісті в системі ООН розкрито у працях J. Kessler [18] та A. Ciucă, а сучасні виклики цього права у дослідженні M. Moravčíková [19]. Важливим зарубіжним дослідженням, що

безпосередньо стосується аналізованої теми, є стаття С. Панасюка [78], яка опублікована у чеському правознавчому виданні Acta Universitatis Carolinae – Iuridica (2025). Принципово нову компаративну перспективу пропонує Дж. Бірдсалл (J. Birdsall) [86]. Комплексний правовий аналіз свободи совісті та релігії у контексті загроз національній безпеці у постсовєтських державах (Україна та країни Балтії) здійснено у статті М. Кивіорг і Я. Галєєва (M. Kiviorg, Y. Halieiev) [87], у ній розроблено концепцію «секьюритизації прав» (securitization of rights), обґрунтовано, що міжнародні договори не допускають обмежень forum internum з міркувань національної безпеки, виокремлено три принципи юриспруденції ЄКПЛ/МПГПП (нейтральність держави, автономія релігійних організацій, недискримінація), а також проаналізовано пропорційність і законність обмежень свободи совісті в умовах воєнного стану.

Вагомим внеском у заповнення цієї прогалини є стаття С. Оверчука [79], в якій здійснено комплексний доктринальний аналіз складу кримінального правопорушення за ст. 336 КК України у контексті сумлінної відмови, обґрунтовано відсутність суспільної небезпечності, протиправності та умислу у діяннях відмовників, проведено критичний аналіз Постанови Об'єднаної палати ВС від 27.10.2025 у справі № 573/838/24, а також запропоновано механізм «тесту на щирість» і стандарт «справжньої альтернативи». Принципово важливою є також стаття С. Рабіновича [80], в якій здійснено систематичний конституційно-правовий аналіз позитивного зобов'язання держави щодо забезпечення альтернативної служби в умовах воєнного стану виключно через юриспруденцію КСУ (а не лише через ЄКПЛ), застосовано трискладовий тест і перевірку на непорушність сутнісного змісту права, введено темпоральну презумпцію добросовісності як засіб протидії зловживанням, а також наведено актуальні статистичні дані щодо масштабів кримінального переслідування вірян станом на червень 2025 року та проаналізовано нові інституційні кроки влади.

Проте, попри значний доктринальний доробок, цілісного конституційно-правового дослідження інституту альтернативної служби під час воєнного стану з одночасним застосуванням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи та ЄС), висновку Венеційської комісії 2025 року, найновіших рішень ЄСПЛ і порівняльно-правовим аналізом практики державчленів ЄС у вітчизняній науці досі не здійснено. Саму цю прогалину у сфері комплексного конституційно-правового дослідження з використанням як міжнародних стандартів, так і власної конституційної доктрини КСУ, і покликана заповнити ця стаття.

Мета дослідження полягає у комплексному конституційно-правовому аналізі інституту альтернативної (невійськової) служби як механізму узгодження обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті під час воєнного стану, з урахуванням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи і ЄС), висновку Венеційської комісії та порівняльної практики державчленів ЄС, а також у формулюванні пропозицій de lege ferenda щодо приведення національного законодавства у відповідність з євроінтеграційними зобов'язаннями України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Догматико-юридичний метод використано для аналізу конституційних і законодавчих норм України, джерел права ЄС і ЄКПЛ. Історико-правовий метод дав змогу простежити еволюцію підходу Європейської комісії та ЄСПЛ до відмови від військової служби за мотивами совісті від 1960-х років до теперішнього часу. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення моделей правового регулювання альтернативної служби у ФРН, Італії, Іспанії, Греції, Фінляндії, Польщі, Естонії, Чехії, Словенії, Словаччині. Метод системного аналізу використано для виявлення внутрішніх суперечностей між ч. 4 ст. 35 Конституції України та галузевим законодавством. Телеологічний метод дозволив розкрити ціннісне наповнення розглянутих норм. Метод юридичного прогнозування застосовано при формулюванні пропозицій de lege ferenda.

Виклад основного матеріалу. Доктринальні засади співвідношення обов'язку захисту Вітчизни та свободи світогляду. Конституційний обов'язок захисту Вітчизни належить до категорії первинних, непохідних обов'язків громадянина, які забезпечують саме існування державного суверенітету. Стаття 65 Конституції України встановлює, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України». Ст. 17 Основного Закону конкретизує, що оборона України покладається на Збройні Сили України, а також на визначені законом військові формування та правоохоронні органи. Ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року визначає особливий період -проміжок часу, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його

до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Конституційна конструкція України належить до європейської традиції, яка розглядає обов'язок захисту держави як кореспондент права на громадянство. Водночас сучасне конституційне мислення відмовилося від абсолютистського розуміння цього обов'язку. Починаючи з середини XX століття, конституції держав Західної Європи послідовно визнали, що примус до служби зі зброєю у руках не може поширюватися на осіб, для яких це суперечить глибоко вкоріненим переконанням совісті. Пункт 3 ст. 4 Основного Закону ФРН 1949 року став першою нормою такого роду в післявоєнній Європі: «Ніхто не може бути примушений проти своєї совісті до військової служби зі зброєю» (Kriegsdienstverweigerung aus Gewissensgründen) [15]. Цю модель було сприйнято у ст. 30 Конституції Іспанії 1978 року [16], ст. 11 Конституції Греції 1975 року, ст. 85 Конституції Польщі 1997 року та, з певною своєрідністю, у ст. 52 Конституції Італії 1947 року, яка прямо не містить такої норми, але була доктринально розширена Конституційним судом Італії у низці рішень [15; 70].

Окремий доктринальний аргумент на користь позитивного зобов'язання держави забезпечити право на альтернативну службу пропонує С. Цебенко. Вона вказує, що світська природа Української держави (ст. 35 ч. 3, ст. 11 Конституції, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації») не нівелює її зобов'язань у сфері свободи думки, совісті та релігії, а, навпаки, передбачає комплекс юридичних та організаційних заходів для гарантування кожному цього права. Принцип нейтральності держави щодо релігії та рівності конфесій означає, що держава зобов'язана забезпечити ідеологічну багатоманітність, у тому числі можливість виконати конституційний обов'язок у формі, сумісній із совістю особи. Підкреслено дуалістичну природу права на свободу думки, совісті та релігії: внутрішній аспект (forum internum), який охоплює право мати, приймати або змінювати релігію, трактується як абсолютне право, що жодним чином не підлягає обмеженню і реалізується на рівні внутрішніх переконань та почуттів індивіда; зовнішній аспект (forum externum), який охоплює право на індивідуальне та колективне сповідування релігії, хоча і захищається державою, може бути об'єктом обґрунтованих законодавчих обмежень. Таким чином, заборона обмежувати forum internum виводиться не лише з ст. 9 ЄКПЛ, а й безпосередньо з конституційного принципу світської держави, що посилює внутрішньоправову аргументацію позитивного зобов'язання [85].

Доктрина М. Кивіорг і Ю. Галєєва вводить у цей контекст критично важливе теоретичне поняття - «секьюритизація прав» (securitization of rights). Секьюритизація означає процес, у якому безпека ставиться на перше місце, а обмеження прав виправдовуються терміновістю надзвичайної ситуації. У сфері свободи совісті цей феномен виявляється найгостріше: суди і органи влади починають сприймати право на відмову від військової служби як загрозу державній безпеці, а не як конституційну гарантію, що підлягає захисту навіть в умовах збройного конфлікту. Саме цей механізм операціоналізовано у доктрині «абсолютного обов'язку» і «захисного релятивізму» Верховного Суду (постанова від 27.10.2025 у справі № 573/838/24). Водночас М. Кивіорг і Ю. Галєєв вказують на фундаментальний нормативний принцип, що блокує будь-яку секьюритизацію forum internum. «Міжнародні договори з прав людини (ЄКПЛ і МПГПП) не допускають обмежень свободи думки, совісті та релігії з мотивів національної безпеки» [85]. Обмеження свободи совісті з підстав безпеки прямо виключено обмежувальними клаузулами обох конвенцій: ст. 18(3) МПГПП допускає обмеження лише «з підстав, що прямо вказані в тексті», а для forum internum обмеження взагалі не передбачені. Поряд з цим автори виокремлюють три принципи, що пронизують юриспруденцію обох конвенцій щодо свободи совісті: (1) «нейтральність держави» - «держава не має права оцінювати законність релігійних переконань або способів їх вираження»; (2) «автономія» релігійних спільнот; (3) «недискримінація» . Ці принципи - особливо принцип нейтральності прямо підтверджують, що вимога членства в одній з десяти «дозволених» конфесій як умова доступу до альтернативної служби порушує всі три засади одночасно[87].

Як слушно зауважують Л. Ярмол і С. Вандьо, у контексті виконання військового обов'язку виникає не право на альтернативну службу, а право на заміну військової служби альтернативною, Альтернативна служба є виконанням юридичного обов'язку, проте уже в іншій, відмінній від військової служби формі [7, с. 42]. Ця термінологічна точність має важливе доктринальне значення, оскільки розмежовує юридичні наслідки. Як зазначає Є. Григоренко, розгляд альтернативної служби як права призвів до того, що Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» фактич-

но не передбачив юридичної відповідальності за ухилення від її проходження, що знайшло відображення також у Кодексі України про адміністративні правопорушення та ККУ [12, с. 48].

Українська конституційна модель, що втілилась у ч. 4 ст. 35 Конституції України, сприйняла ядро німецько-італійської традиції. Її доктринальне обґрунтування спирається на концепцію багаторівневого тесту пропорційності. Примусове залучення особи до дій, що становлять серйозний і непереборний конфлікт (serious and insurmountable conflict, за формулою ЄСПЛ) з її релігійними переконаннями, не може бути визнане «необхідним у демократичному суспільстві» там, де існує менш обтяжливий альтернативний засіб - цивільна служба, що слугує тим самим публічним інтересам. Така концепція розгорнута у рішенні Конституційного суду Німеччини BVerfGE 48, 127 (1978), де було стверджено, що відмова від військової служби за мотивами совісті є не пільгою, а конституційним правом, яке потребує лише адекватної процедури розгляду [19]. Аналогічну позицію зафіксував Конституційний суд Італії у рішенні № 467/1991, визнавши свободу совісті «первинною цінністю конституційного ладу» (valore primario dell'ordinamento costituzionale)[89].

Слід зазначити, що у конституційно-правовій доктрині виокремлюються два типи конфлікту між обов'язком захисту Вітчизни та свободою совісті: (а) обмежена відмова, яка стосується лише використання зброї, за якої особа готова виконувати військові функції без зброї (медична, технічна, логістична підтримка); (б) абсолютна відмова, яка стосується будь-якої участі у військовій структурі, що вимагає виконання виключно цивільної служби, не підпорядкованої військовому командуванню. Саме цю відмінність поклала в основу своєї практики Велика палата ЄСПЛ у справі Adyan v. Armenia (2017), зазначивши, що держава зобов'язана забезпечити справді цивільну (genuinely civilian) альтернативну службу для тих, для кого будь-яке підпорядкування військовим структурам є неприйнятним з мотивів совісті [21].

Конституційно-правова доктрина розрізняє два виміри свободи совісті: внутрішній (forum internum) та зовнішній (forum externum). Як підкреслює С. Оверчук, посилаючись на суддю ЄСПЛ Різу Тюрмена, право на свободу думки, совісті та релігії у своєму внутрішньому вимірі є «абсолютним», тобто держава не може втручатися у forum internum, і обмеження допускаються лише щодо зовнішніх проявів думки, совісті та релігії [79, с. 164]. Саме ця абсолютність forum internum є тим конституційним щитом, який захищає сумлінних відмовників навіть в умовах воєнного стану, оскільки відповідно до ст. 15 § 2 ЄКПЛ дерогація від ст. 3 Конвенції (заборона нелюдського поводження) неможлива навіть під час війни чи іншої суспільної небезпеки, що загрожує нації. Позиція Верховного Суду, яка через механізм «захисного релятивізму» (defensive relativism, за Frederick Cowell) легітимізувала пріоритет мілітарної доцільності над forum internum, вступає в пряму колізію з цим абсолютним характером захисту [79, с. 167]. Принципово важливим у цьому контексті є й доктринальна теза С. Оверчука про відсутність складу кримінального правопорушення у діяннях сумлінних відмовників. Реалізація особою конституційного права прямої дії (ч. 4 ст. 35 Конституції) виключає як суспільну небезпечність і протиправність, так і умисел (mens rea), оскільки метою особи є не уникнення захисту Вітчизни, а його виконання у невійськовій формі, що є сумісною з форум-інтернум [79, с. 165].

Особливого значення в умовах воєнного стану набуває доктринальне питання про зв'язок між правом на відмову від військової служби за мотивами совісті (ст. 9 ЄКПЛ) та правом на життя (ст. 2 ЄКПЛ). С. Панасюк обґрунтовує позицію, що в умовах збройного конфлікту відмова від участі у бойових діях є не лише реалізацією свободи совісті, а й безпосередньо пов'язана із захистом права на життя. Примусовий призов особи до лав збройних сил перетворює її на законний об'єкт ураження за нормами міжнародного гуманітарного права, що становить пряму загрозу праву на життя [78].

З цієї позиції Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 36 (2019) до ст. 6 МПГПП підкреслив, що право на життя є верховним правом, відступ від якого неможливий, зокрема в умовах збройного конфлікту [90]. Ця доктринальна лінія, попри те що ЄСПЛ ще не розглядав ст. 2 і ст. 9 ЄКПЛ у системному зв'язку щодо відмовників від військової служби, відкриває перспективу для прецедентного розвитку Страсбурзького стандарту, особливо в контексті масових переслідувань сумлінних відмовників під час воєнного стану. Таке тлумачення узгоджується з позицією Венеційської комісії CDL-AD(2025)006: за жодних обставин сумлінний відмовник не може бути змушений носити або застосовувати зброю, навіть для самооборони країни [6].

У вітчизняному конституційно-правовому вимірі позитивне зобов'язання дер-

жави щодо забезпечення права на альтернативну службу ґрунтується не тільки на ЄКПЛ і міжнародних стандартах, але й безпосередньо на Конституції України та актах КСУ. Як зазначає С. Рабінович, зі змісту ст. 1, 3, 8, 35 (ч. 4) Конституції у сукупності з позиціями КСУ (рішення № 22-рп/2004, № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 4-р/2022, № 10-р(II)/2023) випливає, що «позитивне зобов'язання держави із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є безумовним, не обумовленим додатковими вимогами чи умовами, обов'язком держави перед громадянином» [82, с. 58]. Цей висновок ґрунтується на юридичних позиціях КСУ, зокрема таких: «позитивний обов'язок держави полягає у забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав» (рішення КСУ № 3-р/2018); «держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип добропорядного врядування (good governance)» (рішення КСУ № 9-р(II)/2022). Важливо, що С. Рабінович переконливо показує, що обов'язок захисту Вітчизни і військовий обов'язок не є тотожними категоріями; обов'язки альтернативної (невійськової) служби так само є видами конституційних обов'язків людини перед суспільством (ст. 23 Конституції), тому конституційна цінність релігійних переконань перебуває з обов'язком захисту Вітчизни у відносинах доповнюваності, а не конфлікту [82, с. 56].

Європейський правозахисний стандарт щодо відмови від військової служби за мотивами совісті зазнав принципової еволюції впродовж півстоліття. Початковий підхід Європейської комісії з прав людини, сформований у 1966 році в рішенні Grandrath v. Germany (№. 2299/64), виходив з того, що ст. 9 ЄКПЛ має тлумачитися у зв'язку зі ст. 4 § 3(b), яка, виключаючи зі сфери «примусової праці» будь-яку військову службу або, «у випадку осіб, що відмовляються від військової служби за мотивами совісті, в країнах, де це визнано, службу, що вимагається замість примусової військової служби», нібито залишала визнання права на відмову від військової служби на розсуд самих держав-учасниць [22].

Перший принциповий поворот стався у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі Thlimmenos v. Greece від 6 квітня 2000 року (№ 34369/97) [22]. Заявником був Свідок Єгови, засуджений за відмову від військової служби, який оскаржував неможливість обіймати посаду сертифікованого бухгалтера внаслідок цього засудження. Суд констатував порушення ст. 14 у поєднанні зі ст. 9 Конвенції. Автоматичне прирівнювання особи, засудженої за відмову від служби з мотивів совісті, до загальної категорії злочинців становило дискримінацію. Хоча рішення прямо не торкалося права на відмову, воно заклало доктринальний фундамент для визнання особливого статусу совістливих відмовників.

Важливим етапом стало рішення у справі Stefanov v. Bulgaria від 3 травня 2001 року (№. 32438/96) [49], у якому ЄСПЛ зобов'язав державу припинити будь-яке кримінальне провадження, ініційоване в Болгарії з 1991 року щодо громадян, які відмовилися від військової служби на підставі переконань, але виявили готовність пройти альтернативну цивільну службу. Також було підкреслено, що альтернативна цивільна служба не повинна бути пов'язана з військовими установами. Наступним етапом стало рішення у справі Ülke v. Turkey від 24 січня 2006 року (№ 39437/98) [50], де було констатовано порушення ст. 3 Конвенції: повторне ув'язнення громадянина за постійну відмову від військової служби (всього дев'ять разів) визнано нелюдським і таким, що принижує гідність, поводженням.

Принципове концептуальне оновлення відбулося у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі Bayatyan v. Armenia від 7 липня 2011 року (№ 23459/03). Заявником був вірменський громадянин, Свідок Єгови, був засуджений у 2002 році до двох з половиною років позбавлення волі за ухилення від призову, водночас добровільно виявивши готовність проходити цивільну альтернативну службу, яка тоді у Вірменії ще не була запроваджена. Палата Суду 27 жовтня 2009 року, слідуючи традиційній позиції, визнала відсутність порушення. За клопотанням заявника справу передано до Великої палати, яка 16 голосами проти 1 ухвалила революційне рішення: ст. 9 Конвенції повинна тлумачитися автономно від ст. 4 § 3(b), як «живий інструмент» (living instrument), з урахуванням «наявного серед держав-членів фактичного консенсусу» щодо визнання права на відмову від військової служби за мотивами совісті [23].

Центральні правові тези справи Bayatyan, що сформували нинішній європейський стандарт, можна викласти так: по-перше, опозиція військовій службі, якщо вона мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком військової служби та совістю особи або її глибоко та щиро утриманими релі-

гійними чи іншими переконаннями, становить «переконання або віру» достатньої вагомості, серйозності, послідовності та важливості, щоб підпадати під гарантії ст. 9 Конвенції (§ 110). По-друге, засудження особи за відмову від військової служби в умовах відсутності альтернативної служби не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» і порушує ст. 9 (§ 126). По-третє, «переважна більшість» держав-членів Ради Європи на момент подій, що розглядалися, вже визнавала це право в законодавстві й практиці, що свідчить про формування регіонального юридичного консенсусу (§ 103). По-четверте, відмова держави визнавати право на альтернативну службу в умовах такого консенсусу не може бути виправдана посиланням на історичне тлумачення Конвенції.

Стандарт Bayatyan було підтверджено і розширено в десятках подальших рішень. У справах Bukharatyan v. Armenia та Tsaturyan v. Armenia від 10 квітня 2012 року [53; 54] Суд застосував ту саму логіку до заявників, засуджених у тих же обставинах. У справі Erçep v. Turkey від 22 листопада 2011 року [51] та Savda v. Turkey від 12 червня 2012 року [55] стандарт Bayatyan був перенесений на турецьку правову систему. У справі Feti Demirtaş v. Turkey від 17 січня 2012 року [52] Суд констатував сукупне порушення ст. 3 і ст. 9 Конвенції щодо заявника, який зазнав повторних ув'язнень і принизливого поводження. У справі Buldu v. Turkey (2014) [56] ця лінія продовжена. Особливе значення має рішення Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan від 17 жовтня 2019 року (заяви № 14604/08 та інші), у якому Суд підкреслив, що навіть необхідність захисту територіальної цілісності держави не може бути підставою для обмеження права на відмову від військової служби з релігійних переконань (§ 97) [23].

Рішення у справі Papavasilakis v. Greece від 15 вересня 2016 року (№ 66899/14) [58] уперше деталізувало процедурні гарантії. Суд констатував порушення ст. 9 у ситуації, коли клопотання заявника про альтернативну службу розглядалося комісією, у складі якої не було забезпечено необхідну рівновагу між військовими і цивільними членами. Стандарт процедурної справедливості при оцінці щирості переконань став самостійним елементом європейської доктрини. Водночас у справі Enver Aydemir v. Turkey від 7 червня 2016 року (№ 26012/11) [57] ЄСПЛ підтвердив право держави встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань особи та запобігання спробам зловживань (§ 81), що було уточнено у справі Dyagilev v. Russia від 10 березня 2020 року [59] (№ 49972/16): тягар доказування не може перекладатися виключно на заявника; уповноважений орган повинен проводити активне змістовне оцінювання.

Ключовий зміст принципу справжньої цивільності альтернативної служби розкрито у рішенні Adyan and Others v. Armenia від 12 жовтня 2017 року(№ 75604/11) [21]. Суд констатував порушення ст. 9 попри формальне запровадження Вірменією альтернативної служби законом 2003 року. Служба не була «справді цивільною», оскільки залишалася під наглядом військового керівництва, що суперечило самій суті звільнення від військового обов'язку за мотивами совісті. Аналогічні висновки зроблено у справі Teliatnikov v. Lithuania від 7 червня 2022 року (№ 51914/19) [60]. Цей стандарт genuinely civilian service став обов'язковим орієнтиром для всіх держав-членів Ради Європи.

Нарешті, у новітньому рішенні Kanatlı v. Türkiye від 12 березня 2024 року (№ 18382/15) [25] ЄСПЛ поширив стандарт Bayatyan на відмову від проходження резервної військової служби, підтвердивши, що сфера дії ст. 9 ЄКПЛ і похідне від неї право на альтернативну службу охоплює не лише активну військову службу, а й військову службу в резерві (§§ 65–67). Це рішення має очевидне значення для України з огляду на резервну компоненту нинішньої моделі мобілізації.

Поряд з прецедентною практикою ЄСПЛ критичного значення набувають документи політичних органів Ради Європи: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 337 (1967) (вперше визнала право на відмову від військової служби за мотивами совісті) [42], Рекомендація ПАРЄ 816 (1977), Рекомендація Комітету міністрів № R(87)8 від 9 квітня 1987 року [43], Рекомендація ПАРЄ 1518 (2001) [44], щодо здійснення права на відмову від військової служби з міркувань совісті в державах-членах Ради Європи, та Рекомендація CM/Rec(2010)4 [45] про права людини військовослужбовців. На теренах Європи функціонує також неурядова організація Європейське бюро з питань відмови від військової служби з міркувань совісті (European Bureau for Conscientious Objection - EBCO) зі штабквартирою у Брюсселі, що сприяє координації національних практик.

Особливе значення має висновок Венеційської комісії amicus curiae CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року, наданий на запит КСУ. У ньому Венеційська Комісія сформулювала декілька принципових по-

зицій. По-перше, обов'язок усіх громадян із захисту Вітчизни, передбачений ст. 65 Конституції України, на практиці не вимагає користування військовою зброєю кожним із громадян чи їх включення до системи військового командування - сумлінні відмовники можуть виконувати цей обов'язок по-іншому (§ 53). По-друге, твердження, що військова служба навіть під час війни може включати діяльність, яка не потребує використання зброї і нібито не тягне істотного втручання у право за ст. 9 ЄКПЛ, є хибним, оскільки ігнорує включення особи до військової структури. По-третє, згідно з ЄКПЛ та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права держави мають позитивне зобов'язання створити систему альтернативної служби, яка повинна бути відокремлена від військової системи, не мати карального характеру та залишатися в розумних часових межах. По-четверте, доступ до альтернативної служби повинен бути недискримінаційним і забезпечуватися за справедливими та прозорими механізмами; по-п'яте, за жодних обставин сумлінний відмовник від військової служби не може бути зобов'язаний носити або використовувати зброю, навіть для самооборони країни [6].

Стандарт Європейського Союзу і порівняльна конституційна практика держав-членів. Право ЄС містить унікальну серед регіональних правопорядків норму прямого конституювання права на відмову від військової служби за мотивами совісті. Стаття 10(2) Хартії основоположних прав ЄС, що набула обов'язкової юридичної сили з Лісабонським договором 2009 року, прямо проголошує: «Право на відмову від військової служби за мотивами совісті визнається згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права». Таким чином, первинне право ЄС формалізує це право на наднаціональному рівні, залишаючи лише режим його реалізації державам-членам.

Суд ЄС звертався до цієї проблематики в контексті біженського статусу. У рішенні Shepherd v. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge від 26 лютого 2015 року (справа C-472/13) [61] Суд тлумачив ст. 9(2)(e) Директиви 2011/95/ЄС стосовно американського військовослужбовця, який дезертирував, щоб не брати участь у військових операціях в Іраку. Цей підхід було підкріплено у рішенні EZ v. Bundesrepublik Deutschland від 19 листопада 2020 року (справа C-238/19) [62], де Суд ЄС підтвердив, що особи, які відмовляються від військової служби, щоб не брати участі в конфлікті, який передбачає вчинення воєнних злочинів, можуть претендувати на захист біженця.

Порівняльний аналіз конституційних моделей держав-членів ЄС виявляє значну конвергенцію. У Німеччині конституційне право на відмову від військової служби розвивалося через рішення Федерального конституційного суду: BVerfGE 12, 45 (1960), BVerfGE 28, 243 (1970), BVerfGE 48, 127 (1978) і BVerfGE 69, 1 (1985). Цікаво, що у 2011 році у ФРН було зупинено обов'язковий військовий призов, а альтернативну службу замінено федеральною волонтерською службою (Bundesfreiwilligendienst), що триває в середньому 12 місяців і передбачає роботу в лікарнях, будинках престарілих, дитячих будинках, центрах денного догляду, школах, молодіжних центрах, спортивних клубах, музеях, установах захисту від стихійних лих [25]. В Італії Конституційний суд рішенням № 164/1985 [88] створив конституційну доктрину obiezione di coscienza, спираючись на ст. 2 та ст. 52 Конституції; рішення № 467/1991 [89] пішло далі, визнавши свободу совісті «первинною цінністю конституційного ладу».

Іспанська Конституція у ст. 30 явно визнає право на відмову від військової служби за мотивами совісті; його межі окреслено рішеннями Конституційного суду STC 15/1982, 160/1987 та 161/1987 [92]. У Польщі, згідно зі ст. 85(3) Конституції, громадяни, для яких військова служба суперечить релігійним переконанням чи моральним принципам, можуть проходити альтернативну службу. Заслуговують на увагу й конституційні моделі інших держав-членів: ст. 124 Конституції Естонії, ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод (частина конституційного законодавства Чехії), ст. 123(2) Конституції Словенії, ст. 25 Конституції Словаччини, ст. 276(4) Конституції Португалії - усі вони закріплюють право на альтернативну службу безпосередньо на конституційному рівні [8, с. 192–193]. У Греції після виконання Papavasilakis запроваджено реформу механізму оцінки щирості переконань.

Принципово важливим для оцінки правового режиму альтернативної служби під час воєнного стану є порівняльний аналіз, здійснений С. Панасюком, за критерієм обмежуваності цього права в умовах воєнного стану чи збройного конфлікту [78]. Залежно від конституційного підходу виокремлюються три групи держав. Першу групу складають держави з найвищим рівнем захисту. Конституція Литви у ст. 145 прямо не включає право на альтернативну службу до переліку прав, що можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану; ст. XXXI Конституції Угорщини гарантує аль-

тернативну службу навіть під час надзвичайного стану та превентивних заходів оборони. Друга група це держави з частковим захистом: ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод Чехії гарантує право відмовитись від військової служби, якщо вона суперечить совісті чи релігійним переконанням, без прямих вилучень на воєнний час. Третя - держави з можливістю обмеження. Ст. 130 Конституції Естонії дозволяє обмежити право на альтернативну службу в умовах збройного конфлікту; ст. 233(1) Конституції Польщі не включає право на замінну службу (ст. 85(3)) до переліку прав, які не можуть бути обмежені під час воєнного стану; ст. 53(1) Конституції Румунії допускає обмеження будь-яких прав і свобод законом у разі потреби захисту національної безпеки. Конституційна модель України структурно тяжіє до третьої групи: ч. 4 ст. 35 про альтернативну службу відсутня у переліку прав, що не можуть бути обмежені за ст. 64 Конституції. Водночас Указ Президента № 64/2022 також не включив ст. 35 до переліку обмежених прав, що, як зазначено вище, означає збереження гарантії у повному обсязі. Ця «подвійна нейтральність» Указу щодо ст. 35 водночас є і нормативною прогалиною, і потенційним конституційним ресурсом для розширювального тлумачення - тим, яким скористались суди першої інстанції у справах № 511/2216/24 та № 953/9807/24[78].

Окрему модель становить Фінляндія, де зберігається загальний призов і водночас визнається право на невійськову службу, яка триває довше за військову (347 діб порівняно зі 165–347 добами військової). Інтерес становить досвід запровадженої у 2024 році в Колумбії «Соціальної служби для миру» (Social Service for Peace) як альтернативи військовій службі, яка дозволяє проходити службу у різних формах: навчання цифровій грамотності в сільській місцевості, робота з жертвами збройних конфліктів, догляд за особами з інвалідністю та літніми людьми, надання допомоги постраждалим від стихійних лих [26]. Ключові відмінності в підходах різних держав, як ґрунтовно зазначає звіт ЕВСО 2023/2024, передбачають: ступені залучення військових до адміністрування служби; критерії прийнятності; каральний чи некаральний характер; види робіт; строки альтернативної служби порівняно з військовою [1].

Компаративна цінність аналізу Дж. Бірдсалла [86] полягає у двох позаєвропейських моделях, що мають безпосереднє значення для України. Перша модель враховує досвід США. Американська держава пройшла тривалу еволюцію від переслідувань сумлінних відмовників під час Першої світової війни через суд і ув'язнення понад двох тисяч осіб, включно з членами мирних церков до принципового перелому під час Другої, запровадженням програми Civilian Public Service (CPS), у якій понад 12 000 відмовників від виконання військового обов'язку виконували громадсько корисну роботу в лісових таборах, психіатричних лікарнях і дослідницьких програмах. Ця еволюція демонструє, що навіть держава, яка веде боротьбу за власне існування, здатна знайти баланс між військовою необхідністю і повагою до свободи совісті. Друга модель про досвід Республіки Корея як «модель і застереження». Південна Корея десятиліттями переслідувала сумлінних відмовників (переважно Свідків Єгови) в умовах перманентної загрози з боку КНДР. У 2018 році Конституційний суд Кореї скасував цей підхід і зобов'язав законодавця запровадити альтернативну службу. Однак запроваджена служба тривалістю 36 місяців (вдвічі більше за 18-місячну військову) зазнала критики як пропорційно надмірна і практично каральна [84].

Вважаємо, що для України ця модель є водночас взірцем і застереженням. Рішення КСУ на кшталт корейського є доцільним, але супровідне законодавство не повинно відтворювати корейської помилки невиправдано тривалої служби, адже ст. 15 § 2 ЄКПЛ і стандарт Kanatlı v. Türkiye (2024) вимагають, щоб різниця у тривалості не набувала дискримінаційного або карального характеру.

Важливим є також стандарт ООН. Комітет з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [46] чітко встановив, що хоча ст. 18 прямо не містить права на відмову від військової служби, таке право «може випливати з ст. 18, оскільки обов'язок використовувати смертоносну силу може серйозно конфліктувати зі свободою совісті і правом сповідувати свою релігію чи переконання». У справі Yoon and Choi v. Republic of Korea (2006, CCPR/C/88/D/1321-1322/2004) [47] Комітет кваліфікував відсутність альтернативної служби у Південній Кореї як порушення ст. 18 Пакту. Як підкреслює Г. Маронь, обсяг конституційного права на відмову від військової служби з міркувань совісті більше залежить від позиції конституційних судів, аніж від буквальних формулювань самої конституції -суди можуть виводити це право зі свободи совісті навіть за відсутності прямого згадування у тексті, а можуть і застосовувати обмежувальне тлумачення однозначно сформульованих гарантій [17, с. 177-178]. Тому

позиція КСУ у справах за конституційними скаргами В. Алексеєнка, С. Іванущенка, Д. Зелінського буде визначальною.

Українська модель альтернативної служби в умовах мобілізації: нормативний вимір і судова практика. Інституційна архітектура української альтернативної служби побудована на трьох нормативних рівнях. Конституційний рівень - ч. 4 ст. 35 Конституції України, що встановлює безумовну гарантію заміни військового обов'язку альтернативною службою у разі конфлікту з релігійними переконаннями. Законодавчий рівень становлять Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» 1991 року, ст. 2 якого обмежує суб'єктів права громадянами, що належать до діючих релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, а ст. 1 - предмет заміни - строковою військовою службою. Підзаконний рівень - Постанова Кабінету Міністрів України № 2066 від 10 листопада 1999 року, що затверджує перелік релігійних організацій та Положення про порядок проходження альтернативної служби [28].

Чинний перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (додаток до Постанови № 2066), включає десять конфесій: Адвентисти-реформісти; Адвентисти сьомого дня; Євангельські християни; Євангельські християни-баптисти; Покутники; Свідки Єгови; Харизматичні християнські церкви; Християни віри євангельської; Християни євангельської віри; Товариство Свідомості Крішни. Належність до однієї з цих організацій є необхідною умовою для отримання права на альтернативну службу. Закон передбачає, що для проходження служби особа має документально або в інший спосіб підтвердити істинність своїх релігійних переконань. Питання визначення такої істинності за відсутності документальних підтверджень потребує однозначних законодавчих уточнень, невідомо, які саме докази та аргументи стануть переконливими для комісії [7, с. 42].

У період дії воєнного стану й мобілізації виникає ключова правова проблема. По-перше, ні Закон «Про альтернативну (невійськову) службу», ні Закон «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», ні Указ Президента № 64/2022 «Про введення воєнного стану» не врегульовують процедури отримання альтернативної служби для громадян, яких призивають за мобілізацією. Указ Президента не включив ст. 35 Конституції до переліку прав і свобод, що обмежуються в умовах воєнного стану. Як критично констатує професор М. Савчин у колективній монографії 2025 року, Указ № 64/2022 з точки зору засад юридичної визначеності дотримується лише першої з трьох обов'язкових вимог -переліку прав, що підлягають обмеженню, -водночас не визначаючи ні обсягу таких обмежень, ні позитивних обов'язків інститутів влади щодо забезпечення прав, які не обмежуються [12, с. 135]. Це означає, що ч. 4 ст. 35 Конституції України щодо альтернативної служби продовжує діяти у повному обсязі, а на органи мобілізації покладається позитивний обов'язок забезпечити її реалізацію. По-друге, після прийняття Закону України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX строкову військову службу як вид військової служби було скасовано і замінено базовою військовою службою, що робить процедури, передбачені Законом «Про альтернативну (невійськову) службу», незастосовними не лише в умовах воєнного стану, а й у мирний час, оскільки вони прив'язані до неіснуючого виду військової служби [1]. Отже, конституційне право продовжує діяти, проте механізм його реалізації у галузевому законі відсутній взагалі.

Ця нормативна ситуація створила дві прямо протилежні правові реакції. Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) зайняли позицію відмови у розгляді заяв про альтернативну службу. Громадяни, які ігнорували повістки або відмовлялися від явки за мотивами релігійних переконань, отримували обвинувальні вироки за ст. 336 КК України («Ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період»), санкція якої передбачає позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років.

Позиція Верховного Суду у цій категорії справ сформувалася у 2023–2024 роках і є послідовно обмежувальною. У постанові Касаційного кримінального суду від 15 листопада 2023 року у справі № 641/1067/23 [65] Суд чітко орієнтував суди нижчих інстанцій на призначення реального (а не умовного) покарання за ст. 336 КК України. У постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 травня 2024 року у справі № 344/12021/22 [66] Суд залишив без змін вироки судів нижчих інстанцій з призначенням покарання у виді 3 років позбавлення волі. Принципово важливою є постанова Касаційного кримінального суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22 [29], у якій Суд хоч і залишив вирок без змін, але висловив низку важливих юридичних позицій: по-перше, право сповідувати свою релігію або переконання не є абсолютним і може бути обмежене за умов законності, легітимної мети та пропорційності; по-друге, можливість здійснення

права на сумлінну відмову від військової служби не обмежується членством у зареєстрованих релігійних організаціях, зміст віровчення яких передбачає безумовну неприпустимість такої служби; по-третє, призов особи на військову службу за мобілізацією не означає автоматично, що вона зобов'язана брати до рук зброю [28]. Останнє твердження, утім, як справедливо критикують вчені, не може вважатися ефективним механізмом забезпечення конституційного права, оскільки припущення «можливості бути задіяним у виконанні інших функцій» не звільняє особу від включення у військову структуру [1].

Натомість окремі суди першої та апеляційної інстанцій визнавали, що буквальне звуження Закону не може переважати над прямою конституційною гарантією. Так, рішенням Роздільнянського районного суду Одеської області від 28 червня 2024 року у справі № 511/2216/24 було констатовано: незабезпечення можливості реалізувати право на альтернативну службу для членів Свідків Єгови є втручанням у їх свободу сповідувати релігію [9, с. 350–351]. 20 березня 2023 року Тячівський районний суд Закарпатської області виправдав чоловіка від звинувачень в ухиленні від призову, констатувавши, що обвинувачений законно реалізував своє право на свободу совісті та віросповідання й гарантоване йому Конституцією право на проходження альтернативної (невійськової) служби; примітно, що Тячівська районна військова адміністрація після детального вивчення законодавства визначила порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану, у результаті чого на її обліку перебуває 2500–3000 військовозобов'язаних, віровчення яких не допускає користування зброєю [10, с. 81].

Особливо показовим є вирок Київського районного суду м. Харкова від 19 березня 2025 року у справі № 953/9807/24, яким члена релігійної організації євангельських християн-баптистів було визнано невинуватим у зв'язку з відсутністю складу кримінального правопорушення. Суд посилався на правові позиції ЄСПЛ та зробив принципово важливі висновки: Конституція гарантує право людини на альтернативну службу у разі несумісності її релігійних переконань із виконанням військового обов'язку без жодних винятків або застережень, проте спеціальний закон не регулює питань реалізації цього права в особливий період; правові позиції ЄСПЛ свідчать про наявність у держави позитивного обов'язку створити систему альтернативної служби, яка має бути відокремлена від військової структури, не мати карального характеру та залишатися у розумних часових межах; доступ до неї має бути недискримінаційним та регулюватися справедливими й прозорими механізмами [1].

У сфері адміністративного судочинства слід відзначити рішення Рівненського окружного адміністративного суду, проаналізовані в монографії Я. Лазура, М. Савчина, Т. Попович 2025 року. У справі № 460/2653/24 від 10 червня 2024 року та у справі № 817/818/15 від 14 квітня 2025 року щодо мобілізації віруючої особи суд констатував, що при вирішенні цього питання слід з'ясувати, на яку альтернативну службу може бути мобілізована віруюча людина, релігійні переконання якої не дозволять носити зброю, і таке питання належить до дискреційних повноважень органів, що забезпечують мобілізацію [12, с. 125].

Цей висновок особливо важливий, оскільки він фактично підтверджує існування позитивного обов'язку органів мобілізації, навіть в умовах нормативної прогалини, забезпечити реалізацію конституційного права на альтернативну службу. Принциповою є також позиція Тернопільського апеляційного суду, який у низці справ 2023 року визнав, що відсутність конкретизації у Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» механізму проходження альтернативної служби через релігійні переконання під час воєнного стану не позбавляє громадянина права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, в тому числі військової служби за призовом під час мобілізації.

У жовтні 2024 року Другий сенат Конституційного Суду України відкрив провадження у справах за конституційними скаргами засуджених - В. Алексеєнка, С. Іванущенка та Д. Зелінського. Ухвалою від 22 липня 2025 року справи В. Алексеєнка та С. Іванущенка об'єднано в одне конституційне провадження, що 1 жовтня 2025 року продовжилося на відкритій частині пленарного засідання у формі письмового провадження [5]. Суттєвого розширення провадження набуло 22 квітня 2025 року, коли ухвалою колегії суддів КСУ відкрито нове конституційне провадження за конституційною скаргою В. Алексеєнка щодо відповідності Конституції України окремих приписів ст. 1, 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» та ст. 336 КК України - включно з питанням про право особи на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою «незалежно від її належності до релігійних організацій» [82, с. 51]. Це принципово розширює предмет конституційного контролю порівняно з початковими скаргами і

відкриває перед КСУ можливість дати відповідь на питання, що не могли бути вирішені у межах попередніх проваджень.

Принципово важливим у цьому контексті є висновок Венеційської комісії amicus curiae CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року [6], наданий на запит КСУ, у якому прямо констатовано, по-перше, твердження про те, що військова служба під час війни нібито все ще може включати діяльність, яка не потребує використання зброї, ігнорує включення особи до військової структури; по-друге, передача особи під військове командування може суперечити переконанням деяких сумлінних відмовників. Цей висновок прямо спростовує одну з ключових тез Верховного Суду, висловлених у постанові у справі № 601/2491/22. Як підкреслює Г. Маронь, позиція органу конституційного контролю може бути визначальною для встановлення обсягу права на альтернативну службу [17, с. 177–178].

Визначальним у формуванні репресивної судової доктрини є Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25) [80]. Рішення Об'єднаної палати є прецедентним і обов'язковим для всіх інших палат і колегій Касаційного кримінального суду має принципово вищий рівень авторитетності порівняно з будь-якими попередніми постановами у цій категорії справ. У своєму ratio decidendi Об'єднана палата сформулювала доктрину «абсолютного обов'язку». Законодавство України в умовах воєнного стану не передбачає можливості звільнення від мобілізації на підставі релігійних або інших переконань, навіть якщо їх щирість не викликає сумнівів; «неможливість відмовитися від військової служби на підставі переконань має легітимну мету» - пріоритет національної безпеки в умовах загрози суверенітету. Ця позиція, через механізм «захисного релятивізму» (Frederick Cowell), відступила від стандартів Bayatyan, посилаючись на унікальність українського контексту [79, с. 167]. З точки зору концепції «секьюритизації прав» (M. Kiviorg, Y. Halieiev), яка описує процес виправдання обмежень прав посиланням на надзвичайність ситуації, позиція Об'єднаної палати є класичним прикладом секьюритизації forum internum [87]. Однак таке виправдання суперечить фундаментальному принципу міжнародного права прав людини. ЄКПЛ і МПГПП не допускають обмежень свободи думки, совісті та релігії (зокрема forum internum) з мотивів національної безпеки. Комітет ООН з прав людини встановив, що держава повинна довести, що «переслідування окремих осіб за членство в організаціях є насправді необхідним для запобігання реальній, а не лише гіпотетичній небезпеці» [86]. Цей стандарт «реальна, а не гіпотетична небезпека» є прямим критерієм для оцінки практики кримінального переслідування сумлінних відмовників: якщо щирість переконань не викликає сумнівів, а особа готова проходити альтернативну службу, то будь-яка «небезпека» від незастосування до неї ст. 336 КК є суто гіпотетичною. Показово, що до цієї Постанови долучена окрема думка суддів Верховного Суду, які слушно зазначили, що перекладання на особу негативних наслідків відсутності законодавчого механізму є неприпустимим, а правові прогалини повинні усуватися судом на засадах верховенства права [79, с. 166].

Окремої уваги заслуговує небезпечна практика, зафіксована у звіті «Права людини в Україні – 2024», так звана «бусифікація», тобто примусова мобілізація осіб, після якої їхня подальша відмова від виконання наказів через переконання перекваліфіковується не як ухилення від призову (ст. 336 КК України), а як непокора (ст. 402 КК) або дезертирство (ст. 408 КК), що передбачають значно суворіші санкції [79, с. 166]. Це свідчить про системне перетворення «нормативного вакууму» у ще жорсткіший інструмент кримінального переслідування. Паралельно складається circulus vitiosus («замкнене коло»). Сумлінний відмовник засуджується, але не знімається з військового обліку, після завершення покарання отримує нову повістку, знову відмовляється (бо переконання незмінні), і підлягає ще суворішому покаранню -правова ситуація «громадянської смерті» (civil death), аналогічна тій, що ЄСПЛ констатував у Ülke v. Turkey. Відповідно до ст. 15 § 2 ЄКПЛ, дерогація від ст. 3 (заборона нелюдського поводження) є неможливою навіть в умовах війни, що робить кумулятивний ефект таких переслідувань несумісним із Конвенцією [79, с. 167–168].

Відповідним кроком виконавчої та законодавчої гілок влади має стати реалізація проєкту Закону № 11439, зареєстрованого у Верховній Раді України 24 липня 2024 року народним депутатом України Г. Мазурашу [77]. Спроби подолати законодавчу прогалину через цей законопроєкт поки що виявилися безрезультатними. Водночас з'явилися нові інституційні кроки у правильному напрямку. По-перше, у Дорожній карті з питань верховенства права, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р [84] у рамках євроінтеграційного кла-

стеру 1, заплановано: у I кварталі 2026 року - провести огляд чинного застосування норм щодо права на відмову від військової служби з мотивів совісті та впровадження контрзаходів щодо виявлених порушень відповідно до вказівок Венеційської комісії; у II кварталі 2026 року -розробити і прийняти закон щодо забезпечення права на проходження альтернативної служби під час воєнного стану [82, с. 51]. По-друге, наказом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 6 червня 2025 року № Н-80/11 [93] затверджено перелік 7 726 релігійних організацій, що належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період, що закладає потенційну нормативну основу для організаційного включення релігійних структур у механізм альтернативної служби. Водночас продовжується міжнародний тиск на Україну. У Щорічній доповіді УВКПЛ ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 30 червня 2025 року (п. 85) піддано критиці позицію ВСУ у справі № 573/406/24, згідно з якою практика ЄСПЛ щодо відмови від військової служби за переконаннями нібито «не є актуальною» для контексту масштабної війни; цей підхід визнано таким, що суперечить міжнародному праву прав людини, яке «подібних кваліфікацій не передбачає» [82, с. 52].

У ширшому євроінтеграційному контексті надання належних гарантій альтернативної служби в особливий період є не лише внутрішньою потребою, але й елементом виконання Україною Копенгагенських критеріїв і Угоди про асоціацію з ЄС. Розділ «Свобода, безпека та справедливість» скринінгового процесу неминуче включатиме оцінку відповідності українського законодавства ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та стандартам Суду ЄС у справах Shepherd та EZ. Водночас ефективне регулювання альтернативної служби може стати обопільно вигідним. Створивши ефективну модель, яка враховуватиме переконання громадян та протидіятиме зловживанням, держава не допускатиме ухилення від обов'язків, матиме додаткових працівників у затребуваних сферах та підтверджуватиме євроінтеграційні прагнення [1].

Напрями вдосконалення національного законодавства (de lege ferenda). На основі проведеного аналізу обґрунтовано доцільність комплексу законодавчих змін, які б привели українську модель альтернативної служби у відповідність із конституційною гарантією ч. 4 ст. 35 Основного Закону, міжнародними стандартами (Загальний коментар Комітету ООН з прав людини № 22; рішення ЄСПЛ Bayatyan, Adyan, Papavasilakis, Kanatlı тощо), стандартом ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та висновком Венеційської комісії CDL-AD(2025)006.

Такий комплекс має включати вісім ключових елементів. По-перше, необхідно розширити предмет регулювання Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» за межі строкової служби, замінивши застаріле формулювання, що вже не відповідає чинній структурі видів військової служби. У ст. 1 Закону слід закріпити: «Альтернативна (невійськова) служба є службою, яка запроваджується замість проходження будь-якого виду військової служби, у тому числі базової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, і має на меті виконання громадянином обов'язку перед суспільством». Аналогічні зміни мають бути внесені до Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» через прийняття проєкту Закону № 11439 з належним доопрацюванням. По-друге, слід скасувати дискримінаційний закритий перелік десяти релігійних організацій (Постанова КМУ № 2066) і перейти до індивідуальної моделі оцінки переконань. Як обґрунтовує професор С. Рабінович, обумовлення конституційної гарантії ч. 4 ст. 35 належністю особи до конкретних зареєстрованих громад нівелює свободу віросповідання для «позаконфесійних» віряни і осіб із щирими пацифістськими переконаннями, що виходять за межі визнаних конфесій, та є несумісним із конституційними засадами ідеологічної та світоглядної багатоманітності (ст. 15 Конституції України) і загального правила рівності (ст. 24) [82, с. 60]. Цей висновок підтверджується й практикою ЄСПЛ, зокрема у справі Papavasilakis v. Greece Суд визнав право на відмову гарантованим незалежно від належності до конкретної конфесії достатнім є досягнення переконаннями рівня «сили, серйозності, послідовності та важливості». Ухвала КСУ від 22 квітня 2025 року про відкриття провадження за скаргою В. Алексеєнка вперше ставить питання про право на альтернативну службу незалежно від конфесійного членства на рівні конституційного судочинства. По-третє, законодавчо закріпити механізм «обертання презумпції» добросовісності залежно від часу набуття переконань як пропорційний засіб запобігання зловживанням без відмови від самого інституту [82, с. 46]. Механізм передбачає встановлення темпорального рубежу - дати початку повномасштабного вто-

ргнення (24 лютого 2022 року) або більш ранньої дати. Для осіб, чиї переконання задокументовані до цієї дати, щирість презумується, тобто тягар спростування презумпції лежить на комісії. Для осіб, які заявили про переконання після цієї дати, тягар доказування покладається на заявника. Паралельно необхідно законодавчо визначити конкретні критерії «тесту на щирість» (sincerity test), розмежовуючи два аспекти. Зовнішній аспект переконань може підтверджуватися віронавчальними документами відповідної громади, довідками про тривалість членства в релігійній організації, відомостями про участь у богослужіннях, обрядах та суспільній діяльності пацифістської спрямованості. Внутрішній аспект (forum internum) може бути підтверджений показами свідків - членів громади чи осіб із близького оточення заявника, відомостями про публічне висловлювання пацифістської позиції у минулому (публікації, виступи, звернення до органів влади тощо). Такий диференційований підхід відповідає стандарту «обґрунтованості» (reasonability), за яким переконання мають бути не лише суб'єктивно щирими, але й раціонально артикульованими та послідовними [77, с. 168], і узгоджується з вимогою ЄСПЛ у справі Dyagilev v. Russia щодо справедливості процедури верифікації. Тест повинен проводитися незалежним цивільним органом зі змішаним складом без домінування військових (стандарт Papavasilakis). По-четверте, доцільно розширити коло підстав за межі суто релігійних переконань, включивши філософські, етичні та моральні переконання, що відповідатиме нормам Хартії основоположних прав ЄС, документам ОБСЄ та Резолюції ПАРЄ № 337 (1967), у яких прямо проголошено право на відмову від військової служби з міркувань совісті, що ґрунтуються на «релігійних, етичних, моральних, філософських або подібних мотивах» [10, с. 80]. Це потребуватиме внесення змін як до ч. 4 ст. 35 Конституції України, так і до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» та Закону «Про альтернативну (невійськову) службу». По-п'яте, необхідно створити спеціалізовану комісію з оцінки клопотань про альтернативну службу в умовах мобілізації, побудовану за змішаною цивільно-військовою моделлю з переважанням цивільних членів (представники Міністерства юстиції, Міністерства соціальної політики, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, представники релігійних організацій, науковці). Така модель відповідає стандарту Papavasilakis про процедурну неупередженість. По-шосте, необхідно закріпити справжню цивільність альтернативної служби та уникнути «корейської помилки» щодо її тривалості. Відповідно до справ Adyan v. Armenia, Teliatnikov v. Lithuania та висновку Венеційської комісії 2025 року, альтернативна служба у закладах охорони здоров'я, соціального обслуговування, в органах місцевого самоврядування та на критичних підприємствах не повинна підпорядковуватися військовому командуванню. Збільшення тривалості служби порівняно зі строком мобілізаційної служби може розглядатися як пропорційне обмеження, однак досвід Республіки Корея, де рішення Конституційного Суду 2018 року призвело до запровадження альтернативної служби тривалістю 36 місяців (вдвічі більше за 18-місячну військову), є застереженням, тому що така різниця набуває карального характеру і суперечить стандарту Kanatlı v. Türkiye (2024). Тому тривалість альтернативної служби повинна бути законодавчо обмежена розумним коефіцієнтом, що не дозволяє перетворити альтернативну службу на покарання за переконання. Вважаємо, у поєднанні з цим доцільно запровадити адміністративну відповідальність за незначні ухилення від проходження альтернативної служби, без автоматичного направлення на військову службу. По-сьоме, необхідно вирішити питання кримінально-правового імунітету сумлінних відмовників від військової служби. Особа, яка реалізує конституційне право прямої дії (ч. 4 ст. 35 Конституції України), за визначенням не може бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, оскільки реалізація конституційного права виключає обов'язкові ознаки кримінального правопорушення - суспільну небезпечність і протиправність [79, с. 165]. Більше того, у діях таких осіб відсутня суб'єктивна сторона - прямий умисел на ухилення від конституційного обов'язку, їхньою метою є не уникнення захисту Вітчизни, а виконання обов'язку перед суспільством у специфічній, невійськовій формі, сумісній із forum internum. Отже, наявність «нормативного вакууму», тобто відсутність законодавчого механізму реалізації конституційного права, не може слугувати підставою для кримінального переслідування, що відповідає принципу nullum crimen sine lege. Законодавчу реформу необхідно доповнити спеціальним положенням, яке прямо передбачатиме, що особа, яка заявила про належність до суб'єктів ч. 4 ст. 35 Конституції та виявила готовність проходити альтернативну службу, не підлягає кримінальному переслідуванню за ст. 336 КК до завершення розгляду її клопотання уповноваженою комісією. По-восьме, слід передбачити перехі-

дні положення щодо осіб, які вже засуджені за ст. 336 КК України з релігійних мотивів. Такі особи повинні отримати право на клопотання про перегляд вироків за нововиявленими обставинами (у разі визнання КСУ неконституційності існуючих обмежень) або про звільнення від відбування покарання за амністією, одночасно з наданням можливості проходження альтернативної служби. Ця пропозиція відповідає вимозі ЄСПЛ, зафіксованій у справі Stefanov v. Bulgaria. Держава зобов'язана припинити будь-яке кримінальне провадження, ініційоване внаслідок відсутності механізму альтернативної служби, щодо осіб, які виявили готовність її проходити.

Запропонований комплекс de lege ferenda спирається не лише на правозахисну аргументацію, а й на цілком прагматичний державний інтерес. Як слушно зазначає С. Цебенко, зважаючи на ситуацію в Україні, держава має прямий практичний інтерес у законодавчому врегулюванні альтернативної служби: краще, коли ці люди виконують корисну і потрібну для держави роботу в цивільній сфері, не ухиляючись від виконання конституційного обов'язку, аніж відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, будучи повністю вилученими з суспільно корисної діяльності [85]. Цей утилітарний аргумент доповнює конституційно-правове та міжнародно-правове обґрунтування реформи і може виявитися особливо переконливим для практиків і законодавців, які ставлять питання обороноздатності вище прав людини. Забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії, яке відповідає як національним, так і міжнародним стандартам, є першочерговим завданням держави навіть в умовах воєнного стану.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для системних висновків щодо правової природи, міжнародних стандартів і перспектив розвитку інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні під час воєнного стану.

По-перше, конституційна модель співвідношення обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті, закріплена в ст. 35 та ст. 65 Конституції України, належить до європейської традиції, яка віддає перевагу гармонізації обох цінностей через механізм альтернативної служби, а не субординації свободи совісті обов'язку перед державою. Ч. 4 ст. 35 Конституції України формулює цю гарантію через ширший термін «виконання військового обов'язку», що не зводиться до строкової служби, а обов'язки альтернативної служби є самостійним видом конституційних обов'язків людини перед суспільством (ст. 23 Конституції). Відтак, конституційна цінність релігійних переконань пацифістського змісту перебуває з обов'язком захисту Вітчизни у відносинах доповнюваності, а не конфлікту. Позитивне зобов'язання держави щодо забезпечення цієї гарантії є безумовним як з огляду на міжнародні стандарти (висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006), так і з огляду на власну конституційну доктрину КСУ (рішення № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 10-р(II)/2023). Конституційна гарантія була послідовно знецінена законодавцем: спочатку через прив'язку у Законі 1991 року до строкової служби, а після скасування строкової служби Законом № 3633-IX у 2024 році взагалі до неіснуючого виду служби. По-друге, міжнародний правозахисний стандарт у сфері відмови від військової служби з міркувань совісті утворився як трирівнева система. На універсальному рівні Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) та у справі Yoon and Choi v. Republic of Korea (2006) кваліфікував відсутність альтернативної служби як порушення ст. 18 Міжнародного пакту. На рівні Ради Європи стандарт сформовано у рішенні Bayatyan v. Armenia (2011) та розвинуто у десятках подальших рішень ЄСПЛ (Stefanov, Ülke, Erçep, Savda, Feti Demirtaş, Buldu, Bukharatyan, Tsaturyan, Papavasilakis, Adyan, Mushfig Mammadov, Dyagilev, Enver Aydemir, Teliatnikov, Kanatlı), а також у документах ПАРЄ та Комітету міністрів. На рівні Європейського Союзу право прямо конституйовано у ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та підтверджено практикою Суду ЄС у справах Shepherd та EZ v. Bundesrepublik Deutschland. Висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року прямо констатує позитивне зобов'язання держав створити систему альтернативної служби, відокремлену від військової, та неприпустимість примусу до носіння зброї всупереч щирим релігійним переконанням. По-третє, чинне національне регулювання, зосереджене у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», містить істотну структурну невідповідність ч. 4 ст. 35 Конституції: обмеження альтернативної служби лише строковою службою, яка з 2024 року взагалі скасована як вид військової служби, фактично знецінює конституційну гарантію під час воєнного стану та загальної мобілізації. Правозастосовча практика Верховного Суду (постанови у справах № 641/1067/23, № 344/12021/22, № 601/2491/22), яка виходить з буквального тлумачення Закону, посилює цю проблему і створює ризики системних порушень ст. 9 ЄКПЛ.

Кульмінацією репресивної судової доктрини стала Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 стала прецедентним рішенням, обов'язковим для всіх кримінальних палат ВС, яким закріплено доктрину «абсолютного обов'язку» і «захисного релятивізму» [77]. Небезпека посилюється «бусифікацією» та circulus vitiosus кумулятивних покарань, що наближаються до «громадянської смерті» - порушення ст. 3 ЄКПЛ. Натомість окрема думка суддів до цієї Постанови, а також позитивні прецеденти (справи № 511/2216/24, № 953/9807/24) свідчать про можливість конституційного тлумачення на засадах верховенства права. По-четверте, порівняльний аналіз конституційних моделей держав-членів ЄС (ФРН, Італія, Іспанія, Греція, Польща, Естонія, Чехія, Словенія, Словаччина, Португалія, Фінляндія) демонструє широку конвергенцію у визнанні права на відмову від військової служби за мотивами совісті при збереженні різноманітних технічних рішень. Особливо важливою для євроінтеграційного позиціонування України є класифікація, запропонована С. Панасюком [78], за критерієм можливості обмеження права на альтернативну службу під час воєнного стану: захищені системи (Литва, ст. 145; Угорщина, ст. XXXI) vs. системи з можливістю обмеження (Естонія, §130; Польща, ст. 233(1); Румунія, ст. 53(1)). Конституційна модель України за своєю структурою тяжіє до другої групи, проте через механізм «подвійної нейтральності» Указу № 64/2022 (відсутність ст. 35 як у переліку обмежених, так і у переліку необмежуваних прав) відкривається простір для розширювального конституційного тлумачення. Українська модель повинна взяти за орієнтир литовсько-угорський підхід - конституційне закріплення невідчужуваності права на альтернативну службу навіть в умовах воєнного стану. По-п'яте, розгляд КСУ у 2024–2025 роках конституційних скарг В. Алексеєнка, С. Іванущенка (об'єднаних в одне провадження ухвалою від 22 липня 2025 року) та Д. Зелінського має стати юридичною точкою перелому. Розширення предмету провадження ухвалою від 22 квітня 2025 року щодо права на альтернативну службу незалежно від членства в релігійних організаціях відкриває перед КСУ можливість системного конституційного вирішення. Позитивний сигнал надає і Дорожня карта з питань верховенства права (розпорядження КМУ від 14 травня 2025 р. № 475-р), що передбачає прийняття відповідного закону у II кварталі 2026 року. Підставою для рішення КСУ є як стандарти Bayatyan та висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006, так і власна конституційна доктрина позитивних зобов'язань держави, розвинута у рішеннях КСУ № 22-рп/2004, № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 10-р(II)/2023. Критика ВС у Щорічній доповіді УВКПЛ ООН від 30 червня 2025 року посилює міжнародний тиск на Україну щодо необхідності законодавчих змін. По-шосте, приведення українського регулювання у відповідність із міжнародним стандартом є не тільки внутрішньою правовою потребою та євроінтеграційним зобов'язанням, але й питанням моральної цілісності демократичного суспільства.. На кону у воєнному протистоянні не лише територіальна цілісність України, але й «моральна цілісність сумлінних відмовників та демократичного українського суспільства загалом» [86].

Право на відмову від військової служби за мотивами совісті формувалося впродовж багатьох сторіч, і з нього виникла міжнародна норма: нездатність забезпечити альтернативну службу для сумлінних відмовників є порушенням прав людини. Захист права сумлінних відмовників на продуктивну та гідну службу в небойових і цивільних структурах не лише відповідає міжнародним правозахисним нормам, але й збагачує суспільство в цілому. Справа України не є цілком унікальною. Багато держав переживали напруження між призовом і совістю, у тому числі під час воєн за національне виживання і саме з цього протиборства виникла міжнародна норма, що тепер Україна зобов'язана поважати. Тому реалізація запропонованих змін має посилити позицію України в міжнародній спільноті як держави, що послідовно імплементує найвищі стандарти прав людини навіть у найскладніших умовах воєнного часу..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мохончук Б., Ковтуненко О. Альтернативна служба з міркувань совісті: міжнародні стандарти, судова практика та проблеми регулювання в Україні. Український часопис конституційного права. 2025. № 1. С. 44–59. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.1.2025.5.

2. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 44. Ст. 416. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12 (дата звернення: 10.02.2026)..

3. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2023. 340 с. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files (дата звернення: 30.02.2026).

4. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Ухилення від мобілізації: кількість судових вироків зросла в 93 рази. 2 січня 2025. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/ukhylennia-vid-mobilizatsii-kilkist-sudovykh-vyrokiv-zrosla-v-93-razy/ (дата звернення: 30.02.2026).

5. Конституційний Суд України. Суд розглядає справу за конституційними скаргами щодо проходження військової служби з урахуванням релігійних переконань. 2 жовтня 2025 р. URL: https://ccu.gov.ua/novyna/sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynymy-skargamy-shchodo-prohodzhennya-viyskovoyi-sluzhby-z (дата звернення: 30.02.2026).

6. Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Strasbourg, 18 March 2025. CDL-AD(2025)006. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e (дата звернення: 30.02.2026).

7. Ярмол Л. В., Вандьо С. Р. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 7. С. 40–44. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/8.

8. Голуб В. К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Том 1. № 85. С. 188–195. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25.

9. Пирога І. С., Бєлова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Том 4. № 87. С. 347–352. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54.

10. Марич Н. І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 04. Ч. 1. С. 77–83. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.12.

11. Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими : монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябченко та ін. ; за редакцією Я. Лазура, М. Савчина, Т. Попович. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 324 с.

12. Григоренко Є. І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. Вип. 22. С. 47–49.

13. Котилко Я., Гусєв О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360-370. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370.

14. Васін М. Мобілізація віруючих і альтернативна служба під час війни: питання та відповіді. Інститут релігійної свободи. URL: https://irs.in.ua/p/103 (дата звернення: 30.02.2026).

15. Walter Ch. Religionsfreiheit als Grundlage und Grenze des modernen Staates. Tübingen : Mohr Siebeck, 2006. 320 S.

16. Navarro-Valls R., Martínez-Torrón J. Conflictos entre Conciencia y Ley. Las objeciones de conciencia. 2ª ed. Madrid : Iustel, 2012. 640 p.

17. Maroń G. The Right to Conscientious Objection as a Constitutional Category: Selected Issues. A Comparative Study of Fundamental Laws and Constitutional Courts' Jurisprudence. Przegląd Prawa Konstytucyjnego. 2024. № 2(78). P. 163–183. DOI: https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.12.

18. Kessler J. The Invention of a Human Right: Conscientious Objection at the United Nations, 1947–2011. Columbia Human Rights Law Review. 2013. Vol. 44. P. 753–791.

19. Moravčíková M. Contemporary Challenges to the Right to Conscientious Objection. Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 2024. T. XIX. № 21(2). S. 143–163. DOI: https://doi.org/10.32084/bsawp.9038.

20. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 48, 127 (1978) – Wehrpflichtnovelle. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1978/07/rs19780713_2bvr014575.html (дата звернення: 30.02.2026).

21. Adyan and Others v. Armenia. Application No. 75604/11. ECtHR judgment of 12 October 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429.

22. Case of Grandrath v. Federal Republic of Germany. Application No. 2299/64. European Commission of Human Rights. Decision of 12 December 1966. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3125 (дата звернення: 30.02.2026).

23. Bayatyan v. Armenia [GC]. Application No. 23459/03. ECtHR judgment of 7 July 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611(дата звернення: 30.02.2026).

24. Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan. Applications Nos. 14604/08 et al. ECtHR judgment of 17 October 2019. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066 (дата звернення: 30.04.2026).

25. Kanatlı v. Türkiye. Application No. 18382/15. ECtHR judgment of 12 March 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231540 (дата звернення: 30.02.2026).

26. Der Bundesfreiwilligendienst. Bundesamt für Familie und zivilgesellschaftliche Aufgaben. URL: https://www.bundesfreiwilligendienst.de/bundesfreiwilligendienst/ueber-den-bfd (дата звернення: 30.02.2026).

27. Social Service for Peace: An overview of the new alternative to compulsory military service in Colombia. War Resisters' International (WRI). 2024. URL: https://wri-irg.org/en/story/2024/social-service-peace-overview-new-alternative-compulsory-military-service-colombia (дата звернення: 30.02.2026).

28. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. № 2066 (в редакції від 29.01.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF (дата звернення: 30.02.2026).

29. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 червня 2024 р. у справі № 601/2491/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741 (дата звернення: 30.02.2026).

30. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 30.02.2026).

31. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 188. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12 (дата звернення: 30.02.2026).

32. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12 (дата звернення: 30.02.2026).

33. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 30.02.2026).

34. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12 (дата звернення: 30.02.2026).

35. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022 (дата звернення: 30.02.2026).

36. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20 (дата звернення: 30.02.2026).

37. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 30.02.2026).

38. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.

39. Хартія основоположних прав Європейського Союзу (2000/C 364/01). Official Journal of the European Communities. 2000. C 364. P. 1–22. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT (дата звернення: 30.02.2026).

40. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 30.02.2026).

41. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011. Official Journal of the European Union. 2011. L 337. P. 9–26. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0095 [Accessed 30 Apr. 2026].

42. PACE Resolution 337 (1967) on the Right of Conscientious Objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 26 January 1967. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14966 (дата звернення: 30.02.2026).

43. Recommendation No. R (87) 8 of the Committee of Ministers to member States regarding conscientious objection to compulsory military service (Adopted on 9 April 1987). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e3fdf (дата звернення: 30.02.2026).

44. PACE Recommendation 1518 (2001) Exercise of the right of conscientious objection to military service in Council of Europe member states. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16959 (дата звернення: 30.02.2026).

45. Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member States on human rights of members of the armed forces (Adopted on 24 February 2010). URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cfb2c (дата звернення: 30.02.2026).

46. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22 (48) on Article 18 of the ICCPR. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. 27 September 1993. URL: https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html (дата звернення: 30.02.2026).

47. UN Human Rights Committee. Yoon and Choi v. Republic of Korea. Communications Nos. 1321/2004 and 1322/2004. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004. URL: https://www.refworld.org/cases,HRC,45c30b790.html (дата звернення: 30.02.2026).

48. Thlimmenos v. Greece [GC]. Application No. 34369/97. ECtHR judgment of 6 April 2000. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58644 (дата звернення: 30.02.2026).

49. Stefanov v. Bulgaria. Application No. 32438/96. ECtHR judgment of 3 May 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59448. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59448 (дата звернення: 30.02.2026).

50. Ülke v. Turkey. Application No. 39437/98. ECtHR judgment of 24 January 2006. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71966 (дата звернення: 30.02.2026).

51. Erçep v. Turkey. Application No. 43965/04. ECtHR judgment of 22 November 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107456 (дата звернення: 30.02.2026).

52. Feti Demirtaş v. Turkey. Application No. 5260/07. ECtHR judgment of 17 January 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108476 (дата звернення: 30.02.2026).

53. Bukharatyan v. Armenia. Application No. 37819/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110135 (дата звернення: 30.02.2026).

54. Tsaturyan v. Armenia. Application No. 37821/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110137 (дата звернення: 30.02.2026).

55. Savda v. Turkey. Application No. 42730/05. ECtHR judgment of 12 June 2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111532 (дата звернення: 30.02.2026).

56. Buldu and Others v. Turkey. Application No. 14017/08. ECtHR judgment of 3 June 2014. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144498 (дата звернення: 30.02.2026).

57. Enver Aydemir v. Turkey. Application No. 26012/11. ECtHR judgment of 7 June 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163548 (дата звернення: 30.02.2026).

58. Papavasilakis v. Greece. Application No. 66899/14. ECtHR judgment of 15 September 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680 (дата звернення: 30.02.2026).

59. Dyagilev v. Russia. Application No. 49972/16. ECtHR judgment of 10 March 2020. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201566 (дата звернення: 30.02.2026).

60. Teliatnikov v. Lithuania. Application No. 51914/19. ECtHR judgment of 7 June 2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217527 (дата звернення: 30.02.2026).

61. Judgment of the Court (Second Chamber) of 26 February 2015. Andre Lawrence Shepherd v Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. Case C-472/13. ECLI:EU:C:2015:117. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=163110 (дата звернення: 30.02.2026).

62. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 19 November 2020. EZ v Bundesrepublik Deutschland. Case C-238/19. ECLI:EU:C:2020:945. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=233247 (дата звернення: 30.02.2026).

63. Bilash O., Karabin T., Selivanov A. Military and Alternative (Non-military) Service of Religious Citizens in Ukraine. Kościół I Prawo. 2022. Vol. 11(24). № 1. P. 9–26. DOI: DOI: https://doi.org/10.18290/kip22111-1

64. Conscientious Objection to Military Service in Europe 2023/24. Annual Report. European Bureau for Conscientious Objection (EBCO). URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf (дата звернення: 30.02.2026).

65. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 листопада 2023 р. у справі № 641/1067/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 30.02.2026).

66. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 травня 2024 р. у справі № 344/12021/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514 (дата звернення: 30.02.2026).

67. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 19 березня 2025 р. у справі № 953/9807/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126018051 (дата звернення: 30.02.2026).

68. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 573/406/24 (2025). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 30.02.2026).

69. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 28.06.2024 р. у справі № 511/2216/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157 (дата звернення: 30.02.2026).

70. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс : підручник : затв. МОНУ. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 464 с

71. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

72. Letsas G. A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2007. 147 p.

73. Bielefeldt H., Ghanea N., Wiener M. Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary. Oxford : Oxford University Press, 2016. 652 p.

74. Ciucă A. The Right to Conscientious Objection. Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Law. 2017. V(1). P. 17–27.

75. Куриляк В. Проблема з виконанням альтернативної або військової служби українськими адвентистами в умовах війни. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe : Vol. 44: Iss. 4, Article 5. DOI: https://doi.org/10.55221/2693-2229.2508

76. Котилко Я. Альтернативна (невійськова) служба в Республіці Корея: правове регулювання, виклики та перспективи. Наукові перспективи. 2025. № 3(57). С. 263–277. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-263-277

77. Проєкт Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу № 11439 від 24.07.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641 (дата звернення: 30.02.2026).

78. Panasyuk S. Duty to Protect Motherland v. Men's Life, in Times of War: International Standards and Ukrainian Mistakes, as Caution for European Countries. Acta Universitatis Carolinae – Iuridica. 2025. Vol. 71. № 4. P. 277–292. DOI: https://doi.org/10.14712/23366478.2025.683.

79. Оверчук С. В. Кримінальна відповідальність за відмову від військової служби на підставі релігійних та світоглядних переконань: колізії національного законодавства та міжнародні стандарти. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2026. Вип. 93. Ч. 4. С. 162–172. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.24.

80. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382 (дата звернення: 30.02.2026).

81. Окрема думка суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду до Постанови від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131537550 (дата звернення: 30.02.2026).

82. Рабінович С. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. Український часопис конституційного права. 2025. № 2. С. 45–73. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4.

83. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf (дата звернення: 30.02.2026).

84. Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80 (дата звернення: 30.02.2026).

85. Цебенко С. Б. Право на свободу думки, совісті та релігії в Україні під час воєнного стану. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2025. Т. 12. № 42. С. 303–309. DOI: http://doi.org/10.23939/law2025.47.303

86. Birdsall J. The Battle for Freedom of Conscience in Wartime Ukraine. Stato, Chiese e pluralismo confessionale. Rivista telematica. fascicolo n. 1 del 2026. DOI: https://doi.org/10.54103/1971-8543/30688.

87. Kiviorg M., Halieiev Y. Freedom of Religion or Belief and National Security in Post-Soviet States: Impact of Russia-Ukraine War on Legal Discourse. Journal of Law, Religion and State. 2025. Vol. 13. Issue 2/3. P. 276–320. DOI: https://doi.org/10.5117/JLRS2025.2.3.006.KIVI.

88. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 164 del 24 maggio 1985. URL: https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1985&numero=164 (дата звернення: 30.02.2026).

89. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 467 del 19 dicembre 1991. URL: https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1991&numero=467 (дата звернення: 30.02.2026).

90. PACE Recommendation 816 (1977) on the right of conscientious objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 7 October 1977. URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14775 (дата звернення: 30.02.2026).

91. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life. UN Doc. CCPR/C/GC/36. 3 September 2019. URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-36-article-6-right-life (дата звернення: 30.02.2026).

92. Tribunal Constitucional de España. Sentencia 15/1982 de 23 de abril; URL: https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/15Sentencia 160/1987 de 27 de octubre; Sentencia 161/1987 de 27 de octubre. URL: https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/851 (дата звернення: 30.02.2026).

93. Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 6 червня 2025 р. № Н-80/11 «Про затвердження Переліку релігійних організацій, що належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період». URL: https://dess.gov.ua/dess-onovyla-perelik-relihiynykh-orhanizatsiy-vidnesenykh-do-krytychno-vazhlyvykh/(дата звернення: 30.02.2026).

Згідно з рекомендаціями Комітету з етики наукових публікацій (COPE) «Інструменти авторства та штучного інтелекту» повідомляю, що під час написання статті були застосовані інструменти ШІ (Gemini3), зокрема для редагування тексту, перевірки граматики, перекладу анотацій, перевірки англійської мови, структурування списку використаних джерел, підготовки

Стаття надійшла до редакції 06.03.2026 Переглянуто 09.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 24.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

M. M. VORONOV
PhD in Law, Docent,
Associate Professor, Department of Constitutional and Municipal Law
E-mail: markvoronov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6361-0370
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE AS A MECHANISM FOR RECONCILING THE CONSTITUTIONAL DUTY TO DEFEND THE MOTHERLAND AND FREEDOM OF CONSCIENCE: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE DURING MARTIAL LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The article provides a comprehensive constitutional-legal analysis of alternative (non-military) service as a mechanism for reconciling the constitutional duty to defend the Motherland (Article 65 of the Constitution of Ukraine) with freedom of conscience (Article 35) during martial law. The normative gap between the constitutional guarantee and its legislative implementation -tied to the abolished conscript service (replaced by basic military service in 2024) -has given rise to a serious legal conflict addressed by the Constitutional Court of Ukraine (2024–2025) and the Venice Commission amicus curiae brief CDL-AD(2025)006 of 18 March 2025.

Summary of main research results. The evolution of international standards is traced at three levels: UN (General Comment No. 22, 1993), Council of Europe (from Grandrath v. Germany, 1966, to Bayatyan v. Armenia, 2011, and subsequent ECtHR jurisprudence including Adyan, Papavasilakis, Kanatlı v. Türkiye, 2024), and EU (Article 10(2) of the Charter; CJEU practice in Shepherd and EZ). The Venice Commission opinion CDL-AD(2025)006 is examined. A comparative analysis covers Germany, Spain, Poland, Estonia and other EU Member States. Ukrainian judicial practice is analyzed, including Supreme Court cases No. 641/1067/23, No. 344/12021/22, No. 601/2491/22, and acquittal decisions in cases No. 511/2216/24 and No. 953/9807/24.

Conclusion. The incompatibility of Part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine "On Alternative (Non-military) Service" with Part 4 of Article 35 of the Constitution and international standards is substantiated: following the 2024 abolition of conscript service, the constitutional right became practically unenforceable during martial law. Legislative changes de lege ferenda are proposed to align national law with the Bayatyan standard, the Venice Commission opinion of 2025, and Ukraine's obligations under the ECHR, the EU Charter and the ICCPR.

KEY WORDS: *constitutional duties, defense of the homeland, freedom of conscience, alternative (non-military) service, martial law, mobilization, international standards, protection of the constitutional order, security, defense, state of emergency.*

REFERENCES

1. Mokhonchuk, B., Kovtunenko, O. (2025). Alternative Service on Grounds of Conscientious Objection: International Standards, Judicial Practice, and Regulatory Challenges in Ukraine. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, (1), 44–59. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.1.2025.5. (in Ukrainian)

2. On Mobilization Preparation and Mobilization: Law of Ukraine of 21 October 1993 No. 3543-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1993, No. 44, Art. 416. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12 [Accessed 10 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

3. Annual Report on the State of Observance and Protection of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine in 2023. Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. Kyiv, 2023. 340 p. Available at: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files [Accessed 30 Apr. 2026]. (in Ukrainian)

4. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. Evasion of mobilization: the number of court verdicts has increased 93 times. 2 January 2025. Available at: https://www.helsinki.org.ua/articles/ukhylennia-vid-mobilizatsii-kilkist-sudovykh-vyrokiv-zrosla-v-93-razy/ [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

5. Constitutional Court of Ukraine. The Court considers the case of constitutional complaints regarding the performance of military service taking into account religious beliefs. 2 October 2025. Available at: https://ccu.gov.ua/novyna/sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytuciynymy-skargamy-shchodo-prohodzhennya-viyskovoyi-sluzhby-z [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

6. Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Strasbourg, 18 March 2025. CDL-AD(2025)006. Available at: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e [Accessed 30 Feb. 2026].

7. Yarmol, L. V., Vandyo, S. R. (2020). The Right of Citizens to Replace Military Service by Alternative Service: Legal Implementation in Ukraine. Legal Scientific Electronic Journal, (7), 40–44. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/8. (in Ukrainian)

8. Holub, V. K. (2024). International and Constitutional Principles of the Human Right to Alternative (Non-military) Service. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 1(85), 188–195. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25. (in Ukrainian)

9. Pyroha, I. S., Bielova, M. V., Fridmanska, V. I. (2025). Alternative (Non-military) Service under the Conditions of the State of Martial. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 4(87), 347–352. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54. (in Ukrainian)

10. Marych, N. I. (2025). The Citizen's Right to Alternative (Non-military) Service in Lieu of Military Duty: Status and Implementation Challenges in Ukraine During Wartime. Analytical and Comparative Jurisprudence, (04), Part 1, 77–83. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.12. (in Ukrainian)

11. Lazur, Ya., Popovych, T., Riabchenko, O. et al. (2025). Restrictions on Human Rights and Extraordinary Legal Regimes: monograph / edited by Ya. Lazur, M. Savchyn, T. Popovych. Odesa: Yurydyka Publ. 324 p. ISBN 978-617-8574-60-4. (in Ukrainian)

12. Hryhorenko, Ye. I. (2016). Problems of Legal Responsibility of Citizens Performing Alternative (Non-military) Service and Their Impact on the Legal Liability of Servicemen in Ukraine. Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Law», (22), 47–49. (in Ukrainian)

13. Kotylo, Ya., Husiev, O. (2025). Alternative (Non-military) Service in Armenia: Experience for Ukraine. Naukovi Perspektyvy, 1(56), 360–370. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370. (in Ukrainian)

14. Vasin, M. (2022). Mobilization of believers and alternative service during the war: questions and answers. Institute for Religious Freedom. Available at: https://irs.in.ua/p/103 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

15. Walter, Ch. (2006). Religionsfreiheit als Grundlage und Grenze des modernen Staates. Tübingen: Mohr Siebeck. 320 S.

16. Navarro-Valls, R., Martínez-Torrón, J. (2012). Conflictos entre Conciencia y Ley. Las objeciones de conciencia. 2nd ed. Madrid: Iustel. 640 p.

17. Maroń, G. (2024). The Right to Conscientious Objection as a Constitutional Category: Selected Issues. A Comparative Study of Fundamental Laws and Constitutional Courts' Jurisprudence. Przegląd Prawa Konstytucyjnego, 2(78), 163–183. DOI: https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.12.

18. Kessler, J. (2013). The Invention of a Human Right: Conscientious Objection at the United Nations, 1947–2011. Columbia Human Rights Law Review, 44, 753–791.

19. Moravčíková, M. (2024). Contemporary Challenges to the Right to Conscientious Objection. Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, XIX, 21(2), 143–163. DOI: https://doi.org/10.32084/bsawp.9038.

20. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 48, 127 (1978) – Wehrpflichtnovelle. Available at: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1978/07/rs19780713_2bvr014575.html [Accessed 30 Feb. 2026].

21. Adyan and Others v. Armenia. Application No. 75604/11. ECtHR judgment of 12 October 2017. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429 [Accessed 30 Feb. 2026].

22. Case of Grandrath v. Federal Republic of Germany. Application No. 2299/64. European Commission of Human Rights. Decision of 12 December 1966. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3125 [Accessed 30 Feb. 2026].

23. Bayatyan v. Armenia [GC]. Application No. 23459/03. ECtHR judgment of 7 July 2011. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611 [Accessed 30 Feb. 2026].

24. Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan. Applications Nos. 14604/08 et al. ECtHR judgment of 17 October 2019. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066 [Accessed 30 Feb. 2026].

25. Kanatlı v. Türkiye. Application No. 18382/15. ECtHR judgment of 12 March 2024. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231540 [Accessed 30 Feb. 2026].

26. Der Bundesfreiwilligendienst. Bundesamt für Familie und zivilgesellschaftliche Aufgaben. Available at: https://www.bundesfreiwilligendienst.de/bundesfreiwilligendienst/ueber-den-bfd [Accessed 30 Feb. 2026].

27. Social Service for Peace: An overview of the new alternative to compulsory military service in Colombia. War Resisters' International (WRI). 2024. Available at: https://wri-irg.org/en/story/2024/social-service-peace-overview-new-alternative-compulsory-military-service-colombia [Accessed 30 Feb. 2026].

28. On the Approval of Regulatory Legal Acts on the Application of the Law of Ukraine "On Alternative (Non-military) Service": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 10 November 1999 No. 2066 (as amended on 29 January 2022). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

29. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 13 June 2024 in case No. 601/2491/22. Unified State Register of Court Decisions. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

30. Constitution of Ukraine of 28 June 1996 No. 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1996, No. 30, Art. 141. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

31. On Alternative (Non-military) Service: Law of Ukraine of 12 December 1991 No. 1975-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1992, No. 15, Art. 188. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

32. On Defense of Ukraine: Law of Ukraine of 6 December 1991 No. 1932-XII. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

33. On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine of 12 May 2015 No. 389-VIII. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

34. On Freedom of Conscience and Religious Organizations: Law of Ukraine of 23 April 1991 No. 987-XII. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

35. On the Introduction of Martial Law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 24 February 2022 No. 64/2022. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

36. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Specific Issues of Military Service, Mobilization and Military Registration: Law of Ukraine of 11 April 2024 No. 3633-IX. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

37. Criminal Code of Ukraine of 5 April 2001 No. 2341-III. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

38. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950. Available at: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng [Accessed 30 Feb. 2026].

39. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). Official Journal of the European Communities, 2000, C 364, pp. 1–22. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT [Accessed 30 Feb. 2026].

40. International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966. Available at: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights [Accessed 30 Feb. 2026].

41. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011. Official Journal of the European Union, 2011, L 337, pp. 9–26. Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0095 [Accessed 30 Feb. 2026].

42. PACE Resolution 337 (1967) on the Right of Conscientious Objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 26 January 1967. Available at: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14966 [Accessed 30 Feb. 2026].

43. Recommendation No. R (87) 8 of the Committee of Ministers to member States regarding conscientious objection to compulsory military service (Adopted on 9 April 1987). Available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e3fdf [Accessed 30 Feb. 2026].

44. PACE Recommendation 1518 (2001) Exercise of the right of conscientious objection to military service in member states of the Council of Europe. Available at: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16959 [Accessed 30 Feb. 2026].

45. Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member States on human rights of members of the armed forces (Adopted on 24 February 2010). Available at: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cfb2c [Accessed 30 Feb. 2026].

46. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22 (48) on Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. 27 September 1993. Available at: https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html [Accessed 30 Feb. 2026].

47. UN Human Rights Committee. Yoon and Choi v. Republic of Korea. Communications Nos. 1321/2004 and 1322/2004. Views adopted on 3 November 2006. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004. Available at: https://www.refworld.org/cases,HRC,45c30b790.html [Accessed 30 Feb. 2026].

48. Thlimmenos v. Greece [GC]. Application No. 34369/97. ECtHR judgment of 6 April 2000. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58644 [Accessed 30 Feb. 2026].

49. Stefanov v. Bulgaria. Application No. 32438/96. ECtHR judgment of 3 May 2001. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59448 [Accessed 30 Feb. 2026].

50. Ülke v. Turkey. Application No. 39437/98. ECtHR judgment of 24 January 2006. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71966 [Accessed 30 Feb. 2026].

51. Erçep v. Turkey. Application No. 43965/04. ECtHR judgment of 22 November 2011. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107456 [Accessed 30 Feb. 2026].

52. Feti Demirtaş v. Turkey. Application No. 5260/07. ECtHR judgment of 17 January 2012. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108476 [Accessed 30 Feb. 2026].

53. Bukharatyan v. Armenia. Application No. 37819/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110135 [Accessed 30 Feb. 2026].

54. Tsaturyan v. Armenia. Application No. 37821/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110137 [Accessed 30 Feb. 2026].

55. Savda v. Turkey. Application No. 42730/05. ECtHR judgment of 12 June 2012. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111532 [Accessed 30 Feb. 2026].

56. Buldu and Others v. Turkey. Application No. 14017/08. ECtHR judgment of 3 June 2014. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144498 [Accessed 30 Feb. 2026].

57. Enver Aydemir v. Turkey. Application No. 26012/11. ECtHR judgment of 7 June 2016. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163548 [Accessed 30 Feb. 2026].

58. Papavasilakis v. Greece. Application No. 66899/14. ECtHR judgment of 15 September 2016. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680 [Accessed 30 Feb. 2026].

59. Dyagilev v. Russia. Application No. 49972/16. ECtHR judgment of 10 March 2020. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201566 [Accessed 30 Feb. 2026].

60. Teliatnikov v. Lithuania. Application No. 51914/19. ECtHR judgment of 7 June 2022. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217527 [Accessed 30 Feb. 2026].

61. Judgment of the Court (Second Chamber) of 26 February 2015. Andre Lawrence Shepherd v Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. Case C-472/13. ECLI:EU:C:2015:117. Available at: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=163110 [Accessed 30 Feb. 2026].

62. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 19 November 2020. EZ v Bundesrepublik Deutschland. Case C-238/19. ECLI:EU:C:2020:945. Available at: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=233247 [Accessed 30 Feb. 2026].

63. Bilash, O., Karabin, T., Selivanov, A. (2022). Military and Alternative (Non-military) Service of Religious Citizens in Ukraine. Kościół I Prawo, 11(24), 1, 9–26. DOI: https://doi.org/10.18290/kip22111-1.

64. Conscientious Objection to Military Service in Europe 2023/24. Annual Report. European Bureau for Conscientious Objection (EBCO). Available at: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf [Accessed 30 Feb. 2026].

65. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 15 November 2023 in case No. 641/1067/23. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/ [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

66. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 2 May 2024 in case No. 344/12021/22. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

67. Verdict of Kyivskyi District Court of Kharkiv of 19 March 2025 in case No. 953/9807/24. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126018051 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

68. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine in case No. 573/406/24 (2025). Unified State Register of Court Decisions. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/ [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

69. Decision of Rozdilna District Court of Odesa Region of 28 June 2024 in case No. 511/2216/24. Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

70. Shapoval, V. M. (2011). Constitutional Law of Foreign Countries: academic course: textbook. 2nd ed. Kyiv: Yurinkom Inter. 464 p. (in Ukrainian)

71. Savchyn, M. V. (2019). Comparative Constitutional Law: textbook. Kyiv: Yurinkom Inter. 328 p. (in Ukrainian)

72. Letsas, G. (2007). A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights. Oxford: Oxford University Press. 147 p.

73. Bielefeldt, H., Ghanea, N., Wiener, M. (2016). Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary. Oxford: Oxford University Press. 652 p.

74. Ciucă, A. (2017). The Right to Conscientious Objection. Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Law, V(1), 17–27.

75. Kuryliak, V. (2024). The Problem with the Performance of Alternative or Military Service of Ukrainian Adventists in War Conditions. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 44(4), Article 5. DOI: https://doi.org/10.55221/2693-2229.2508.

76. Kotylo, Ya. (2025). Alternative (Non-military) Service in the Republic of Korea: Legal Regulation, Challenges and Prospects. Naukovi Perspektyvy, 3(57), 263–277. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-263-277. (in Ukrainian)

77. Draft Law on Amendments to Article 23 of the Law of Ukraine "On Mobilization Preparation and Mobilization" Regarding the Provision of the Constitutional Right of Citizens to Alternative (Non-military) Service No. 11439 of 24 July 2024. Available at: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

78. Panasyuk, S. (2025). Duty to Protect Motherland v. Men's Life, in Times of War: International Standards and Ukrainian Mistakes, as Caution for European Countries. Acta Universitatis Carolinae – Iuridica, 71(4), 277–292. DOI: https://doi.org/10.14712/23366478.2025.683.

79. Overchuk, S. V. (2026). Criminal Liability for Refusal of Military Service on the Grounds of Religious and Worldview Beliefs: Conflicts of National Legislation and International Standards. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 93(4), 162–172. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.24. (in Ukrainian)

80. Resolution of the Joint Chamber of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine of 27 October 2025 in case No. 573/838/24 (proceedings No. 51-603кмо25). Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

81. Dissenting Opinion of judges of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine to the Resolution of 27 October 2025 in case No. 573/838/24 (proceedings No. 51-603кмо25). Available at: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131537550 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

82. Rabinovych, S. (2025). Replacement of Military Duty with Alternative (Non-military) Service as a Positive Obligation of the State during Martial Law: Pro et Contra. Ukrainian Journal of Constitutional Law, (2), 45–73. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4. (in Ukrainian)

83. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025. Available at: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf [Accessed 30 Feb. 2026].

84. Rule of Law Roadmap. Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 14 May 2025 No. 475-p. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80 [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

85. Tsebenko, S. B. (2025). The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion in Ukraine During Martial Law. Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences, 12(42), 303–309. DOI: http://doi.org/10.23939/law2025.47.303. (in Ukrainian)

86. Birdsall, J. (2026). The Battle for Freedom of Conscience in Wartime Ukraine. Stato, Chiese e pluralismo confessionale. Rivista telematica, fasc. n. 1 del 2026. DOI: https://doi.org/10.54103/1971-8543/30688.

87. Kiviorg, M., Halieiev, Y. (2025). Freedom of Religion or Belief and National Security in Post-Soviet States: Impact of Russia-Ukraine War on Legal Discourse. Journal of Law, Religion and State, 13(2/3), 276–320. DOI: https://doi.org/10.5117/JLRS2025.2.3.006.KIVI.

88. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 164 del 24 maggio 1985. Available at: https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1985&numero=164 [Accessed 30 Feb. 2026].

89. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 467 del 19 dicembre 1991. Available at: https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1991&numero=467 [Accessed 30 Feb. 2026].

90. PACE Recommendation 816 (1977) on the right of conscientious objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 7 October 1977. Available at: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14775 [Accessed 30 Feb. 2026].

91. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life. UN Doc. CCPR/C/GC/36. 3 September 2019. Available at: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-36-article-6-right-life [Accessed 30 Feb. 2026].

92. Tribunal Constitucional de España. Sentencia 15/1982 de 23 de abril. Available at: https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/15; Sentencia 160/1987 de 27 de octubre; Sentencia 161/1987 de 27 de octubre. Available at: https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/851 [Accessed 30 Feb. 2026].

93. Order of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience of 6 June 2025 No. N-80/11 'On approval of the List of Religious Organizations belonging to critically important for the functioning of the economy and ensuring the life of the population in a special period'. Available at: https://dess.gov.ua/dess-onovyla-perelik-relihiynykh-orhanizatsiy-vidnesenykh-do-krytychno-vazhlyvykh/ [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

In accordance with the recommendations of the Committee on Publication Ethics (COPE) regarding “Authorship and Artificial Intelligence,” I hereby declare that AI tools (Gemini3) were used during the writing of this article, specifically for text editing, grammar checking, abstract translation, English language checking, structuring the list of references, and preparing the REFERENCES section.

The article was received by the editors 06.03.2026 The article was revised 09.04.2026
The article is recommended for printing 24.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-12
УДК 342.4(477)

КАЛІМБЕТ І.Л.
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри суспільно-гуманітарних наук,
E-mail: Kalimbet14igor@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6815-8793
Одеський державний аграрний університет
м. Одеса, 65000, вул. Пантелеймонівська, 13

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ПРЯМОЇ ДІЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Норма про пряму дію конституційних приписів закріплює якісно інший стандарт взаємодії людини і держави: конституційні права та свободи мають не лише проголошуватися, а й бути придатними до безпосереднього застосування (передусім у судовому захисті) та слугувати мірилом правомірності дій публічної влади.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Встановлено, що принцип прямої дії норм Конституції України має подвійний функціональний характер: як гарантія безпосереднього судового захисту прав і свобод та як обов'язковий стандарт конституційно-конформної діяльності органів публічної влади. Доведено, що формальне закріплення прямої дії у ч. 3 ст. 8 Конституції не забезпечує її автоматичної реалізації в адміністративній практиці, що зумовлює розрив між нормативним змістом конституційних гарантій і фактичним правозастосуванням. Узагальнено основні форми деформації принципу прямої дії: пріоритетизація підзаконного регулювання над конституційним змістом прав, формалізм у здійсненні дискреційних повноважень, недостатня юридична визначеність адміністративних процедур, а також інституційна слабкість механізмів відновлення права після визнання акта неконституційним. Виявлено, що судовий компонент прямої дії розвинений значно більше, ніж адміністративний, що зводить її реалізацію переважно до постфактум-корекції порушень, а не до превентивного забезпечення конституційності управлінських рішень. Обґрунтовано необхідність синхронізації законодавчого, судового та адміністративного рівнів реалізації принципу прямої дії через посилення процедурних гарантій дискреції, уніфікацію судової практики безпосереднього застосування Конституції, інституційне закріплення обов'язку конституційної аргументації в управлінських рішеннях та розвиток механізмів реального виконання судових актів. Запропоновано концептуальну модель підвищення конституційної спроможності публічної влади як передумови ефективного захисту прав людини.

Висновок. Реалізація принципу прямої дії норм Конституції України має розглядатися не як декларативна властивість Основного Закону, а як системна вимога до всієї архітектури публічної влади. Ефективність цього принципу залежить від синхронізації трьох взаємопов'язаних рівнів: якісного законодавства, що не створює прогалин і колізій із конституційними приписами; послідовного судового контролю, здатного оперативно відмовлятися від застосування неконституційних норм; та конституційно орієнтованої адміністративної практики, яка інтегрує принципи верховенства права, юридичної визначеності та заборони свавілля у щоденну управлінську діяльність. Дослідження показало, що за відсутності належної взаємодії цих рівнів пряма дія Конституції трансформується в реактивний механізм — інструмент виправлення порушень уже після їх виникнення. Така модель звужує її потенціал до судової «корекції» та нівелює превентивну функцію у діяльності органів публічної влади. Конституційний стандарт повинен працювати до прийняття управлінського рішення, а не лише після його оскарження. Інституційне закріплення конституційних стандартів у підзаконному нормотворенні, процедурах реалізації дискреційних повноважень та механізмах виконання судових рішень є необхідною умовою реального, а не формального верховенства Конституції. Лише за таких умов принцип прямої дії забезпечуватиме не епізодичний судовий захист, а стале функціонування правової держави, у якій конституційні норми виступають первинним мірилом легітимності будь-якого публічного рішення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *пряма дія, верховенство права, юридична визначеність, публічна влада, судовий захист, конституційна скарга.*

Як цитувати: Калімбет І. Л. Реалізація принципу прямої дії конституції України в діяльності органів публічної влади: проблеми та шляхи удосконалення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 153-160. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-12

In cites: I. L. Kalimbet (2026) Implementation of the principle of direct effect of the constitution of Ukraine in the activities of public authorities: problems and ways of improvement. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 153-160. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-12 (in Ukrainian)

© Калімбет І. Л., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку українського конституціоналізму дедалі більшої актуальності набуває питання фактичної реалізації принципу прямої дії норм Конституції України у діяльності органів публічної влади. Попри чітке нормативне закріплення у частині третій статті 8 Конституції України положення про пряму дію її норм та гарантованість судового захисту безпосередньо на підставі Основного Закону, у правозастосовній практиці зберігається стійкий розрив між конституційним стандартом і адміністративною реальністю [1].

У повсякденній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування нерідко спостерігається тенденція до пріоритетизації підзаконних актів, відомчих інструкцій або формально-тлумачених норм законів над безпосереднім застосуванням конституційних приписів. Такий підхід зумовлює ситуації, коли конституційні права і свободи залишаються декларативними, а їх реальний захист переноситься виключно у площину судового контролю. У результаті пряма дія Конституції функціонує переважно як механізм постфактум-виправлення порушень, а не як превентивний стандарт управлінської діяльності.

Додаткову складність становить наявність прогалин, колізій та широких дискреційних повноважень, які за відсутності чітких процедурних запобіжників створюють ризики свавільного втручання у сферу прав людини. У таких умовах принцип прямої дії повинен виконувати роль нормативного «фільтра», що забезпечує конституційно-конформне застосування законодавства та підзаконних актів. Однак відсутність усталених інституційних механізмів інтеграції конституційних стандартів у адміністративну практику знижує ефективність цього інструмента.

Таким чином, проблема полягає не у відсутності нормативного закріплення прямої дії Конституції, а у недостатній системності її практичної реалізації. Необхідність осмислення співвідношення судового та адміністративного компонентів прямої дії, визначення меж дискреції публічної влади та формування механізмів конституційної відповідності управлінських рішень зумовлює актуальність комплексного дослідження зазначеної проблематики.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика прямої дії норм Конституції України та її реалізації у діяльності органів публічної влади перебуває у фокусі вітчизняної конституційно-правової науки з моменту прийняття Конституції 1996 року. Теоретичні засади принципу прямої дії, його співвідношення з верховенством права, юридичною силою Конституції та ієрархією нормативних актів розкривалися у працях українських науковців-конституціоналістів, зокрема у дослідженнях, присвячених проблемам застосування Конституції судами та розвитку інституту конституційного контролю [4; 6].

Окремий напрям становлять наукові розвідки, у яких аналізується еволюція судової практики безпосереднього застосування конституційних норм, зокрема в контексті адміністративного судочинства та механізму конституційної скарги. У працях Л. І. Летнянчина досліджено трансформацію принципу прямої дії від декларативного положення до реального інструмента судового захисту [4 с.92]. Монографічні дослідження щодо застосування судами Конституції України систематизують аргументаційні моделі, що формуються у практиці загальних судів та органу конституційної юрисдикції [6].

Проблематика відновлення прав особи у разі застосування неконституційного закону розкривається у сучасних публікаціях, присвячених інституту конституційної скарги та межам ретроспективної дії рішень Конституційного Суду України [7]. У контексті європейської інтеграції та імплементації принципу верховенства права дослідження також охоплюють вплив стандартів Європейського суду з прав людини та доктрини rule of law на національний правопорядок [8; 9].

Разом із тим, попри наявність значного масиву наукових праць, більшість досліджень зосереджена переважно на судовому аспекті прямої дії Конституції, тоді як адміністративно-правовий вимір її реалізації у щоденній діяльності органів публічної влади залишається менш системно опрацьованим. Комплексний аналіз прямої дії як подвійного механізму – гарантії судового захисту та стандарту конституційно-конформної адміністративної практики – у сучасній вітчизняній науці представлений фрагментарно. Це зумовлює потребу у поглибленому дослідженні інституційних механізмів реалізації принципу прямої дії, з урахуванням взаємодії законодавчого, судового та адміністративного компонентів конституційного гарантійного механізму.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексне теоретико-практичне обґрунтування змісту та механізмів реалізації принципу прямої дії норм Конституції України у діяльності органів публічної влади, визначення системних проблем його практичного застосування та формування науково виважених шляхів

удосконалення конституційно-конформної правозастосовної практики.

У межах поставленої мети передбачається з'ясування природи прямої дії як елементу верховенства Конституції, аналіз судових та адміністративних механізмів її реалізації, а також оцінка ефективності інструментів конституційного контролю й судового захисту прав людини. Дослідження свідомо зосереджується на внутрішньодержавному вимірі реалізації принципу прямої дії, розглядаючи міжнародні стандарти правовладдя та практику Європейського суду з прав людини лише як орієнтир для оцінки відповідності національного механізму конституційним та конвенційним гарантіям.

Основні результати дослідження. Частина третя статті 8 поєднує три логічно пов'язані елементи: (а) верховенство права; (б) найвища юридична сила Конституції та вимога відповідності законів і інших актів; (в) пряма дія норм і гарантованість судового захисту безпосередньо на підставі Конституції. Системно ця норма кореспондує зі статтею 19, яка встановлює «компетенційний» стандарт для органів публічної влади: діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами.

У теоретичному вимірі пряма дія не зводиться до «можливості посилання на Конституцію»; вона означає нормативну самодостатність конституційних приписів у певних ситуаціях, насамперед: коли конституційна норма є достатньо визначеною для застосування; коли існує прогалина у законі; коли має місце колізія між законом (або підзаконним актом) і Конституцією. Це узгоджується з позицією, що «законами можна лише розвивати конституційні норми, а не змінювати їх зміст; застосування актів можливе лише в частині, що не суперечить Конституції» [3].

Нормативне ядро прямої дії в українському конституціоналізмі концептуально «прив'язане» до верховенства права. У рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 Конституційний Суд України сформулював одну з найбільш цитованих дефініцій: верховенство права — це «панування права в суспільстві», що вимагає його втілення у правотворчу і правозастосовну діяльність; право не обмежується законодавством і не ототожнюється із законом, який може бути несправедливим [3].

Важливо розрізняти: (1) верховенство Конституції (ієрархічна перевага та критерій чинності/застосовності інших актів), (2) пряму дію (безпосередня застосовність конституційних норм у правозастосуванні), (3) конституційно-конформне тлумачення (вибір такого тлумачення закону/акта, що узгоджується з Конституцією, за наявності кількох інтерпретацій). У практичній площині ці три елементи працюють як єдиний «трикутник» легітимності: Конституція – мірило; тлумачення – інструмент узгодження; пряма дія – «запобіжник» у разі прогалин/колізій.

Доктрина вказує на конкуренцію «вузького» та «широкого» розуміння прямої дії. Зокрема, у науковому огляді підкреслюється теза, що принцип прямої дії має «обмежену дію» і стосується головним чином положень про права і свободи, тоді як процесуальні кодекси (нові редакції) оцінюються позитивно як механізм безпосереднього застосування Конституції судами [4 с.95]. Водночас сучасні наукові узагальнення в рамках конституційно-правових студій фіксують ширший підхід: пряма дія означає обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб прямо застосовувати Конституцію за наявності прогалин або у разі конфлікту конституційних положень із законом; фінальне вирішення такого конфлікту належить органу конституційної юрисдикції.

Практичний висновок із теоретичних засад: пряма дія має «подвійну адресність». По-перше, це гарантія судового захисту (особа може «входити» в суд безпосередньо з конституційною підставою). По-друге, це стандарт належної поведінки публічної влади: адміністративне рішення (індивідуальний акт, відмова, санкція, дозвіл, дискреційне рішення) повинно бути виправдане Конституцією не менше, ніж законом, оскільки орган влади пов'язаний Конституцією як «першим нормативним шаром» легітимності [1].

Судовий компонент реалізації прямої дії в Україні має давню інституційну основу. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 № 9 прямо вказує: Конституція має найвищу юридичну силу, її норми — норми прямої дії; це зобов'язує суди керуватися насамперед Конституцією, оцінювати будь-який закон чи інший акт на відповідність Конституції та у необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії [2].

Сучасний процесуальний механізм прямої дії в адміністративному судочинстві закріплено як пряму норму: якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції, суд не застосовує такий акт і застосовує норми Конституції як норми прямої дії; після рішення суд звертається до Верховного Суду для вирішення питання про подання до Конституційного Суду Украї-

ни. Ця конструкція відображає баланс між двома тезами: суди можуть «відмовитися» від застосування неконституційного акта у конкретній справі, але не підміняють орган конституційної юрисдикції у питанні формального визнання неконституційності акта загальної дії.

Роль органу конституційної юрисдикції у практиці реалізації прямої дії проявляється як у формуванні правових позицій про верховенство права, так і в конкретних «антиколізійних» рішеннях. Наприклад, у Рішенні від 08.09.2016 № 6-рп/2016 Суд розглядав питання конституційності положень щодо дозвільного порядку проведення публічних богослужінь/процесій та визнав неконституційними приписи, що встановлювали дозвіл як умову, паралельно підкресливши, що нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, діють лише в частині, що їй не суперечить [5 с.130]. Практичний сенс для публічної влади полягає у тому, що «історичні» підзаконні практики або акти (включно із спадком старого регулювання), які фактично трансформують повідомний порядок у дозвільний, мають бути виведені з застосування з огляду на конституційний стандарт, а не «зберігатися» через інерцію адміністративних процедур.

Ключовий адміністративно-правовий вимір прямої дії демонструє рішення від 11.10.2018 № 7-р/2018, у якому Конституційний Суд України аналізував доступ органу виконавчої влади до персональних даних для цілей контролю. Суд підкреслив, що дискреційні повноваження потребують меж і процедур, які запобігають зловживанню; відсутність критеріїв, строків, умов зберігання, обсягу даних знижує «якість закону» та суперечить елементам верховенства права — юридичній визначеності та забороні свавілля КСУ, Рішення № 7-р/2018 від 11.10.2018. Це рішення є показовим для ширшого класу адміністративних ситуацій: коли закон або підзаконний акт формально «дає повноваження», але не містить процесуальних запобіжників, принцип прямої дії в поєднанні з верховенством права вимагає тлумачити і застосовувати повноваження так, щоб мінімізувати втручання і виключити свавілля.

Практика касаційного узагальнення також підтримує ідею активної ролі суду у прямій дії. Офіційний дайджест практики адміністративного судочинства вказує, що поєднання принципу прямого застосування Конституції і принципу її верховенства неминуче передбачає повноваження судів відмовитися від застосування правового акта, який вони визначають як такий, що суперечить Конституції; при цьому у контексті згадується постанова Судової палати Касаційного адміністративного суду від 10.12.2024 у справі № 240/19209/21 ВС, справа № 240/19209/21, постанова від 10.12.2024. У частині інших категорій спорів офіційний дайджест Великої Палати Верховного Суду за 2025 рік фіксує, зокрема, постанову від 14.05.2025 у справі № 440/14216/23, що віднесена до спорів про захист соціальних прав (зразкова справа) ВС, справа № 440/14216/23, постанова від 14.05.2025. З огляду на обмежений доступ до повного тексту рішення через публічні інтерфейси Реєстру, наведене посилання використовується як фактологічний маркер наявності справи та її предметної категорії; деталізація мотивів у цій статті потребує додаткового уточнення за повним текстом постанови (не вказано/потрібно уточнити).

Європейський стандарт субсидіарності підсилює вимогу прямої дії як «домашнього» інструмента захисту. У справі «Пантелеєнко проти України» Суд констатував порушення статті 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту) та інших гарантій у контексті обставин справи ЄСПЛ, Panteleyenko v. Ukraine, заява № 11901/02, 29.06.2006. У справі «Щокін проти України» Суд встановив порушення статті 1 Першого протоколу, при цьому фабула демонструє колізію між законом і підзаконною інструкцією у сфері оподаткування; національні суди у різні моменти порізному оцінювали допустимість підзаконного «перемоделювання» ставки податку, що підкреслює значення конституційних ієрархічних критеріїв (зокрема принципу, що податки встановлюються законом) ЄСПЛ, Shchokin v. Ukraine, заяви №№ 23759/03 та 37943/06, 14.10.2010.

Особливо показовим для теми «нереалізації» конституційного захисту в діяльності публічної влади є блок справ про невиконання остаточних рішень національних судів. У пілотному рішенні «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» Суд констатував порушення статті 6 § 1, статті 1 Протоколу № 1 та статті 13 і застосував механізм, спрямований на системне усунення проблеми ЄСПЛ, Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine, заява № 40450/04, 15.10.2009. У контексті прямої дії це означає: навіть належний судовий захист, формально забезпечений статтею 8 Конституції, втрачає ефективність, якщо публічна влада не забезпечує виконання остаточних рішень і не створює дієвого засобу юридичного захисту на національному рівні.

Нормативно-інституційною опорою конституційного контролю є Закон «Про Конституційний Суд України», який, серед іншого, закріплює розгляд питання конституційності закону за конституційною скаргою особи, якщо вона вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні закон суперечить Конституції [3]. Така модель підтверджує, що пряме застосування Конституції судами і конституційний контроль мають працювати як взаємодоповнювані механізми: суд — для негайного захисту у конкретній справі, Конституційний Суд – для усунення неконституційної норми з правопорядку.

Перший системний дефект — адміністративний формалізм: перевага «процедурної правильності» підзаконного акта над конституційним змістом права. Типово це проявляється у ситуаціях, коли орган влади (або суд) вважає достатнім посилання на підзаконні інструкції чи відомчі порядки, хоча конституційний стандарт вимагає іншого змісту або рівня регулювання. У логіці Європейського суду з прав людини підзаконне нормотворення, яке відкриває шлях до свавільного втручання, є несумісним із верховенством права; подібна аргументація прямо цитована і використана Конституційним Судом України в рішенні № 7-р/2018 при аналізі дискреції органу виконавчої влади КСУ, Рішення № 7-р/2018 від 11.10.2018; ЄСПЛ, Kotiy v. Ukraine, заява № 28718/09 (цитовано в КСУ).

Другий дефект — пріоритет підзаконних актів над Конституцією у щоденних управлінських рішеннях. Фабула справи «Щокін проти України» демонструє типовий патерн: підзаконна інструкція фактично модифікує правила оподаткування, які мають визначатися законом; така ситуація створює ризик непередбачуваності й свавільності, що у підсумку кваліфікується як порушення майнових прав у розумінні Конвенції ЄСПЛ, Shchokin v. Ukraine, заяви №№ 23759/03 та 37943/06. Для внутрішнього конституційного порядку цей приклад важливий тим, що пряма дія Конституції повинна працювати не лише як «останній аргумент» у суді, а як стандарт, який превентивно стримує органи публічної влади від використання підзаконного акту як замінника закону або як інструмента «переписування» конституційних вимог.

Третій дефект – інституційний розрив між визнанням неконституційності та ефективним відновленням порушеного права. Навіть коли закон визнається неконституційним, постає питання: чи і як переглядаються остаточні судові рішення, ухвалені на його підставі, і чи наявні компенсаційні механізми. У науковому аналізі проблеми захисту права, порушеного застосуванням неконституційного закону, підкреслюється, що конституційна скарга має сенс лише за умови, що після рішення Конституційного Суду буде доступний реальний механізм перегляду та максимально можливого відновлення правового становища; інакше право на судовий захист набуває ризику стати декларативним [7 с. 135].

Четвертий дефект — слабкість механізмів виконання рішень, що знижує практичну цінність прямої дії навіть за наявності судового рішення на користь особи. Пілотне рішення у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine» – приклад системної діагностики, коли держава не забезпечує виконання остаточних рішень національних судів і не гарантує ефективного засобу юридичного захисту ЄСПЛ, Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine, заява № 40450/04. На рівні конституційної теорії це означає, що пряма дія (як гарантованість звернення до суду) повинна доповнюватися «прямою дієвістю» рішень та процедур виконання, інакше відбувається розрив між формальним і реальним захистом прав.

П’ятий дефект – дефіцит конституційного мислення (конституційної культури) у публічній адміністрації, що проявляється як небажання або нездатність застосовувати конституційні принципи (юридичну визначеність, пропорційність, заборону свавілля) при здійсненні дискреції. Власне, Конституційний Суд України прямо підкреслює, що дискреція допускається лише за наявності механізмів запобігання зловживанню, а «якість закону» і передбачуваність є критеріями конституційності правового регулювання КСУ, Рішення № 7-р/2018 від 11.10.2018 [3].

Шостий дефект — нестача узгоджених «міжінституційних протоколів»: як органи влади реагують на колізію між законом/підзаконним актом і Конституцією до суду, та як вони реагують після суду (у тому числі після рішення Конституційного Суду). Наразі інституційний дизайн значною мірою покладає ключовий тягар на суди (і на позовну активність особи), що знижує превентивну функцію прямої дії у публічному управлінні КАС України, ст. 7; ПВСУ, Постанова № 9 від 01.11.1996.

Комплексне удосконалення реалізації прямої дії доцільно будувати як «ланцюг відповідальності» від нормотворення до адміністративного рішення і судового контролю, із чіткою фіксацією того, де саме має з’явитися конституційна аргументація та які запобіжни-

ки повинні нейтралізувати свавілля або підзаконну «підміну» Конституції.

Центральним напрямом є підсилення процедурних гарантій в адміністративній сфері: кожне дискреційне повноваження має супроводжуватися межами, критеріями, умовами, строками, правилами доступу до даних і відповідальністю за порушення. Саме дефіцит таких критеріїв був визначальним у висновках про неконституційність оспорюваних положень у рішенні № 7-р/2018 КСУ, Рішення № 7-р/2018 від 11.10.2018. Як стандарт проєктування такого регулювання може бути використано європейське «Мірило правовладдя» / Rule of Law Checklist (похідне від документів Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія)), що систематизує компоненти правовладдя, включно з юридичною визначеністю, забороною свавілля, доступом до правосуддя та ефективними засобами захисту [10].

Також необхідна послідовна уніфікація практики застосування механізму «не застосувати акт — застосувати Конституцію» в межах процесуальних моделей, зокрема адміністративної (ст. 7 КАС України) КАС України, ст. 7. По-друге, актуальним є уточнення (через науково-практичні позиції та узагальнення) меж відновлення порушеного права після визнання акта неконституційним – з балансуванням між юридичною визначеністю та реальним захистом права. У сучасній науковій дискусії наголошується, що рішення про неконституційність саме по собі не відновлює правове становище особи; ця функція належить судам загальної юрисдикції через механізми перегляду і restitutio in integrum у межах можливого [7 с.139].

У площині публічного управління доцільно інституціоналізувати «конституційну відповідність» як стандарт внутрішніх процедур: (а) нормативні підрозділи органів влади мають здійснювати превентивну перевірку підзаконних актів на відповідність Конституції; (б) індивідуальні адміністративні акти повинні містити мінімальне обґрунтування відповідності конституційним правам і принципам у чутливих сферах (персональні дані, соціальні виплати, обмеження прав, санкції); (в) при виявленні колізії між підзаконним актом і Конституцією/законом орган влади має бути зобов'язаний мотивовано відмовитися від застосування підзаконного акта як такого, що виходить за межі закону, і ініціювати перегляд/скасування відповідного регулювання (у межах компетенції). Ідея обов'язковості прямої дії для органів державної влади й місцевого самоврядування у разі прогалин/колізій прямо відображена в академічних узагальненнях конституційного права [5 с.129].

Дефіцит конституційної культури не усувається лише зміною нормативних текстів. Доцільним є формування сталих програм підвищення кваліфікації для посадових осіб органів публічної влади з практичними кейсами: «ієрархія нормативних актів», «межі дискреції», «юридична визначеність», «конституційно-конформне тлумачення», «алгоритм дії при колізії»; у суддівській освіті — поглиблення роботи з механізмами прямої дії та взаємодії з органом конституційної юрисдикції, що прямо визнається важливим у монографії про застосування судами Конституції [2].

Ефективність інституту конституційної скарги залежить від (а) доступності процедури та стандартів прийнятності, (б) здатності забезпечити відновлення права після рішення про неконституційність. Закон «Про Конституційний Суд України» прямо передбачає розгляд питання конституційності закону за конституційною скаргою особи [3]. У практично орієнтованій концепції потрібно підсилити «зв'язку» скарга → рішення про неконституційність → перегляд/компенсація, щоб конституційна скарга не перетворювалася на механізм абстрактного контролю без індивідуального результату [7 с.137].

Окремим напрямом є забезпечення дієвості виконання рішень як завершальної стадії захисту. Пілотна юриспруденція ЄСПЛ у справах про невиконання остаточних рішень національних судів прямо вказує, що без системного вирішення проблеми держава порушує статті 6 та 13 Конвенції, а отже – підриває практичний сенс «судової» складової прямої дії в конституційному гарантійному механізмі [10].

Висновки. Принцип прямої дії норм Конституції України (ч. 3 ст. 8) має розумітися як системна вимога до всієї публічної влади: (1) забезпечити верховенство Конституції як критерію чинності/застосовності інших актів; (2) надати особі реальну можливість судового захисту безпосередньо на підставі Конституції; (3) імплементувати конституційні принципи (юридична визначеність, заборона свавілля, пропорційність) у щоденні адміністративні рішення, особливо в чутливих сферах дискреції та обробки даних [1].

Практика і нормативні механізми підтверджують, що судовий компонент прямої дії вже має процедурне оформлення (зокрема через ст. 7 КАС України та історичні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України), однак

адміністративний компонент часто відстає, що проявляється у формалізмі, «підзаконній» підміні конституційного стандарту та недостатніх запобіжниках дискреції ПВСУ, Постанова № 9 від 01.11.1996; КАС України, ст. 7.

Європейські стандарти ЄСПЛ підсилюють вимогу ефективності внутрішніх механізмів: судовий контроль і пряме застосування Конституції повинні завершуватися реальним відновленням порушеного права і виконанням рішень; інакше держава ризикує системними конвенційними порушеннями, що підтверджено, зокрема, пілотним рішенням у справі ЄСПЛ, Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine, заява № 40450/04.

Для стійкого вдосконалення реалізації прямої дії потрібна синхронізація: (а) якісного законодавства і процедурних гарантій дискреції; (б) уніфікації судової практики прямого застосування Конституції; (в) інституційних механізмів відновлення права після рішень Конституційного Суду; (г) адміністративної культури конституційної відповідності як щоденного стандарту управління [8 с.121].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.Конституція України : Конституція України; Верховна Рада України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Офіц. вебпортал ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 14.02.2026).

2.Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України від 01 листоп. 1996 р. № 9. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0009700-96 (дата звернення: 14.02.2026).

3.Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2136-19 (дата звернення: 14.02.2026).

4.Летнянчин Л. І. Пряма дія норм Конституції України: від принципу – до практичного застосування. Вісник Національної академії правових наук України. 2017. № 4. С. 91–96. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16522/1/91.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

5.Конституційно-правові академічні студії. Ужгород : Рік-У, 2020. Вип. 2. С. 128–133 (Конституційно-правова наука XX–початку XXI ст.: проблемні питання та перспективи розвитку). URL: http://konstlegalstudies.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/KPAS-2020_2.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

6.Єзеров А. А., Терлецький Д. С. (упоряд.). Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ : ВАІТЕ, 2022. 604 с. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/zastosuvannya_sudamy_konstytuciyi_ukrayiny_doktryna_i_praktyka_2022_0.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

7.Ключковський Ю. О. Проблеми захисту права, порушеного застосуванням неконституційного закону. Конституційне та муніципальне право. 2024. № 4. С. 134–139. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/a089ec8a-a756-4dd3-aff0-97f9775b6a3c (дата звернення: 14.02.2026).

8.Slinko T., Olexa O., Alip V., et al. The Rule of Law Principle in the Legal System of Ukraine and Its Implementation (Transformation of the Legal Order). Access to Justice in Eastern Europe. 2022. Vol. 3, Iss. 2. P. 111–124. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE.2022-2.004 (дата звернення: 14.02.2026).

9.Мірило правовладдя / Rule of Law Checklist : ухвалено Європейською комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 берез. 2016 р.). CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282016%29007-ukr (дата звернення: 14.02.2026).

10.Практика Європейського суду з прав людини у справах проти України : офіц. портал HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 14.02.2026).

Стаття надійшла до редакції 23.03.2026 Переглянуто 27.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 25.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

I. L. KALIMBET
Candidate of Legal Sciences (PhD in Law),
Lecturer at the Department of Social and Humanitarian Sciences
E-mail: Kalimbet14igor@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6815-8793
Odesa State Agrarian University
Odesa, 65000, 13 Panteleimonivska St.

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF DIRECT EFFECT OF THE CONSTITUTION OF UKRAINE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES: PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVEMENT

ANNOTATION. *Introduction.* The provision on the direct effect of constitutional norms establishes a qualitatively different standard of interaction between the individual and the state: constitutional rights and freedoms must not only be proclaimed but also be suitable for direct application (primarily in judicial protection) and serve as a benchmark for assessing the legality of actions taken by public authorities.

Summary of the main research findings. It has been established that the principle of direct effect of the Constitution of Ukraine has a dual functional nature: as a guarantee of direct judicial protection of rights and freedoms and as a mandatory standard of constitutionally conforming activity for public authorities. It is proven that the formal enshrine-

ment of direct effect in Part 3 of Article 8 of the Constitution does not ensure its automatic implementation in administrative practice, which leads to a gap between the normative content of constitutional guarantees and actual law enforcement. The main forms of distortion of the principle of direct effect are generalized as follows: prioritization of subordinate regulation over the constitutional substance of rights, formalism in the exercise of discretionary powers, insufficient legal certainty of administrative procedures, and institutional weakness of mechanisms for restoring rights after a legal act has been declared unconstitutional. It has been revealed that the judicial component of direct effect is significantly more developed than the administrative one, which reduces its implementation mainly to post factum correction of violations rather than preventive assurance of the constitutionality of managerial decisions. The necessity of synchronizing legislative, judicial, and administrative levels of implementation of the principle of direct effect is substantiated through strengthening procedural guarantees of discretion, unifying judicial practice regarding the direct application of the Constitution, institutionally establishing the obligation of constitutional reasoning in administrative decisions, and developing mechanisms for the effective enforcement of judicial acts. A conceptual model for enhancing the constitutional capacity of public authorities as a prerequisite for effective protection of human rights is proposed.

Conclusion. The implementation of the principle of direct effect of the Constitution of Ukraine should not be perceived as a merely declarative feature of the Basic Law but as a systemic requirement for the entire architecture of public authority. The effectiveness of this principle depends on the synchronization of three interrelated levels: high-quality legislation that does not create gaps or conflicts with constitutional provisions; consistent judicial control capable of promptly refusing to apply unconstitutional norms; and constitutionally oriented administrative practice that integrates the principles of the rule of law, legal certainty, and prohibition of arbitrariness into everyday governance. The study demonstrates that in the absence of proper interaction among these levels, the direct effect of the Constitution transforms into a reactive mechanism—an instrument for correcting violations after they occur. Such a model narrows its potential to judicial "correction" and neutralizes its preventive function in the activities of public authorities. The constitutional standard must operate prior to the adoption of an administrative decision, not only after it has been challenged. Institutional consolidation of constitutional standards in subordinate rule-making, procedures for exercising discretionary powers, and mechanisms for enforcing court decisions is a necessary condition for the real, rather than formal, supremacy of the Constitution. Only under such conditions will the principle of direct effect ensure not episodic judicial protection but the stable functioning of a rule-of-law state in which constitutional norms serve as the primary benchmark of legitimacy for any public decision.

KEY WORDS: *direct effect, rule of law, legal certainty, public authority, judicial protection, constitutional complaint.*

REFERENCES

1.Constitution of Ukraine : Constitution of Ukraine; Verkhovna Rada of Ukraine of 28 June 1996 No. 254k/96-VR. Official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (accessed: 14.02.2026).

2.On the Application of the Constitution of Ukraine in the Administration of Justice : Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of 01 November 1996 No. 9. Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0009700-96 (accessed: 14.02.2026).

3.On the Constitutional Court of Ukraine : Law of Ukraine of 13 July 2017 No. 2136-VIII. Database "Legislation of Ukraine" / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2136-19 (accessed: 14.02.2026).

4.Letnianchyn L. I. Direct Effect of the Norms of the Constitution of Ukraine: From Principle to Practical Application. Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2017. No. 4. P. 91–96. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16522/1/91.pdf (accessed: 14.02.2026).

5.Constitutional and Legal Academic Studies. Uzhhorod : Rik-U, 2020. Issue 2. P. 128–133 (Constitutional Law Science of the 20th – Early 21st Century: Problematic Issues and Development Prospects). URL: http://konstlegalstudies.com.ua/wp-content/uploads/2020/10/KPAS-2020_2.pdf (accessed: 14.02.2026).

6.Yezerov A. A., Terletskyi D. S. (eds.). Application of the Constitution of Ukraine by Courts: Doctrine and Practice. Kyiv : VAITE, 2022. 604 p. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/zastosuvannya_sudamy_konstytuciyi_ukrayiny_doktryna_i_praktyka_2022_0.pdf (accessed: 14.02.2026).

7.Kliuchkovskyi Yu. O. Problems of Protecting a Right Violated by the Application of an Unconstitutional Law. Constitutional and Municipal Law. 2024. No. 4. P. 134–139. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/a089ec8a-a756-4dd3-aff0-97f9775b6a3c (accessed: 14.02.2026).

8.Slinko T., Olexa O., Alip V., et al. The Rule of Law Principle in the Legal System of Ukraine and Its Implementation (Transformation of the Legal Order). Access to Justice in Eastern Europe. 2022. Vol. 3, Iss. 2. P. 111–124. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE.2022-2.004 (accessed: 14.02.2026).

9.Rule of Law Checklist : adopted by the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). CDL-AD(2016)007. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282016%29007-ukr (accessed: 14.02.2026).

10.Case Law of the European Court of Human Rights in Cases against Ukraine : official HUDOC portal. URL: https://hudoc.echr.coe.int (accessed: 14.02.2026).

The article was received by the editors 23.03.2026 The article was revised 27.04.2026
The article is recommended for printing 25.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-13
УДК 342.25:352(477)+(474.5)

КЛЯЦЬКИЙ В. В.
аспірант кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету
E-mail: v.klatskiy@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5761-3499
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ІНСТИТУТ ТИМЧАСОВОГО ПРЯМОГО УПРАВЛІННЯ В ЛИТОВСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Інститут тимчасового прямого управління викликає палкі дискусії і головною причиною є загроза припинення діяльності місцевого самоврядування та безповоротна централізація. Однак, такі побоювання можуть виникати у державах з нестійкими інститутами демократії. У аспекті подальшої децентралізації України запровадження прямого управління актуалізується. Збереження державного контролю над територіями у післявоєнний період, навряд зменшить напругу навколо даного інституту, тому слід напрацювати дієву та безпечну модель. Питання прямого управління тісно пов'язані з інститутами контролю за місцевим самоврядуванням та конституційно-правовою відповідальністю.

Мета статті: окреслення ключових складових інституту тимчасового прямого управління на основі досвіду Литовської Республіки та сформувати пропозиції щодо запровадження цього інституту в Україні.

Методи дослідження. Представлене дослідження ґрунтується на філософських історико-матеріалістичних засадах, де інститут тимчасового прямого управління розглядається як система відносин, що реалізується в об'єктивній реальності і є складовою загальної системи управління. Застосовано також діалектичний підхід, що виражається у розкриті інституту тимчасового прямого управління у взаємозв'язку із демократизацією; пряме управління розглядається як таке, що не є сталим, а видозмінюється, еволюціонує під впливом сучасних викликів та загроз. За допомогою формально-юридичного методу розкрито ключові поняття та рівень конституційно-правового забезпечення гарантій місцевого самоврядування та запровадження тимчасового прямого управління в межах муніципалітетів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Гарантій місцевого самоврядування є стандартом для демократичних держав, які прагнуть розвивати багаторівневе управління. Інститут місцевого самоврядування є точкою перетину місцевих і загальнодержавних питань, і саме тому, будь-які конституційно-правові реформи не відбуваються без відповідних змін у сфері місцевого самоврядування. Багаторівневе управління повинне включати систему місцевого самоврядування. Проте, інститут прямого управління істотно впливає, хоч і тимчасово, на перерозподіл функцій місцевого самоврядування в межах конкретної території. Принцип визнання та гарантування місцевого самоврядування, як засада конституційного ладу України, передбачає імперативну вимогу дотримуватися даного принципу при проведенні реформ. Близьким до литовського був підхід України щодо спроб запровадження одноособового органу контролю у вигляді префекта. Також слід додати, що проєктом Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а) передбачалося запровадження тимчасового урядового уповноваженого. Такий підхід для України є виправданим, оскільки територія нашої держави значно більша, ніж Литви, і територіальна віддаленість префекта не дозволятиме належним чином забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування у разі запровадження тимчасового прямого управління. Слід розрізняти дві форми запровадження прямого управління в залежності від правового режиму. Одна з цих форм поки не запроваджена в Україні, але вже розроблялися доктринальні основи для її впровадження, зокрема, йдеться про інститут префекта та тимчасового урядового уповноваженого. У наш час в межах дії правового режиму воєнного стану передбачено заходи забезпечення, що направлені на виконання функцій місцевого самоврядування, у разі, якщо органи та посадові особи не функціонують відповідно до законодавства.

Висновки. При визначені системи органів контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування слід враховувати територіальні та адміністративно-територіальні відмінності України та Литви. Можна констатувати, що інститут тимчасового прямого управління є застосовним в умовах дії воєнного стану та направлений на досягнення суспільно значимих цілей і, окрім відвернення загроз територіальної цілісності та національної безпеки, дозволяє забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування у разі неспроможності їх виконання органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Для України вбачається за необхідне зберегти загальний підхід, що був представлений проєктом Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а) щодо запровадження префекта та тимчасового урядового уповноваженого, проте рішення щодо запровадження прямого управління має приймати парламент.

© Кляцький В.В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4

Метою запровадження інституту прямого управління повинно бути відновлення конституційності та законності, а отже, слід передбачити гарантії недопущення ліквідації права на місцеве самоврядування.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *тимчасове пряме управління, місцеве самоврядування, децентралізація, префект, тимчасовий урядовий уповноважений, демократизація.*

Як цитувати: Кляцький В.В. Інститут тимчасового прямого управління в Республіці Литва та перспективи його запровадження в Україні *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 161-172. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-13

In cites: V.V. Klyatskyi (2026) Institute of Temporary Direct Administration in the Republic of Lithuania and Prospects for Its Implementation in Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 161-172. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-13 (in Ukrainian)

Вступ. Інститут тимчасового прямого управління викликає палкі дискусії і головною причиною є загроза припинення діяльності місцевого самоврядування та безповоротна централізація. Однак, такі побоювання можуть виникати тільки у державах з нестійкими інститутами демократії.

У аспекті подальшої децентралізації України запровадження прямого управління актуалізується. Збереження державного контролю над територіями у післявоєнний період, навряд зменшить напругу навколо даного інституту, тому слід напрацювати дієву та безпечну модель. Питання прямого управління тісно пов'язані з інститутами контролю за місцевим самоврядуванням та конституційно-правовою відповідальністю.

Стан наукового дослідження теми. Серед останніх досліджень привертає увагу праця С. Серьогіної та М. Петришиної в якій відзначається, що новітні держави (Литва, Естонія, Хорватія, Словаччина та ін.) запроваджували або запроваджують сьогодні інститут префекта. Складнощів у дослідженні даного інституту додає той факт, що ці органи мають різні назви та статус. Серед їх повноважень передбачається (при)зупинення дії актів, прийнятих відповідними представницькими органами та посадовими особами місцевого самоврядування, також інші заходи, зокрема, й муніципальної відповідальності. Вчені наголошують, що слід звертати увагу не тільки на кращі практики, але й на прорахунки держав ЄС у цій сфері [1, с. 67]. І дійсно, сьогоднішні виклики війни спричиняють гостру потребу в удосконалені муніципального законодавства України і, відповідно, держави ЄС переймають досвід України у цій сфері. Наприклад, у Литовській Республіці до Закону «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» вносилися зміни щодо особливостей запровадження прямого управління в умовах війни [2].

О. Прієшкіна досліджуючи інститут муніципальної відповідальності в Україні робить висновок, що ефективне нормативно-правове регулювання юридичної відповідальності у сфері місцевого самоврядування є одним із найважливіших засобів забезпечення реалізації права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Заходи муніципально-правової відповідальності гарантують захист від незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Підставами відповідальності є порушення Конституції або законів України, а захід примусу, який застосовується – дострокове припинення повноважень [3, с. 240, 243].

Т. Кагановська та В. Серьогін у дослідженні питання багаторівневого управління звертають увагу, що під час проведення децентралізаційної реформи не вдалося ліквідувати інститут місцевих державних адміністрацій і запровадити інститут префектів як координаційно-наглядових органів. Відзначено, що, на жаль, у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки йдеться лише про запровадження системи здійснення нагляду за дотриманням законності актів ОМС, а про префектуру не згадується. Залишається невирішеним питання щодо того, на які саме органи цей нагляд має покладатися, що свідчить про відсутність принципового бачення шляхів виходу із ситуації, що склалася [4, с. 17].

Політологиня В. Бурдяк відзначає, що місцеве самоврядування в Болгарії, Чехії, Естонії, Латвії, Литві та Польщі представляє собою один із основних конституційних інститутів, що дозволяє населенню самоврядних територій незалежно від органів державної влади вирішувати відповідні питання місцевого значення на підставі принципу субсидіарності. Відзначається, що в кожній з досліджуваних держав є багато специфічного, що ускладнює деталізацію спільного й особливого стосовно основних положень місцевого самоврядування в їх конституціях і конституційних законах. Відзначено, що система правових норм та повноважень, які регулюють місцеве самоврядування, по-різному структурована в окремих державах. Попри це, намітилися тенденції до зближення правових систем,

інтегруючу роль в яких на європейському просторі відіграє Європейська хартія місцевого самоврядування [5, с. 180]. Таким чином, багатоманітний досвід держав ЄС через впровадження спільних принципів у сфері місцевого самоврядування є надзвичайно важливим для України і може надати відповіді на питання реформування інституту контролю за діяльністю місцевого самоврядування. У кожній з держав є певні особливості і деякі з них потребують більшої уваги українських вчених. До таких особливостей, на нашу думку, відноситься інститут тимчасового прямого управління в Литовській Республіці.

Метою даної статті є окреслення ключових складових інституту тимчасового прямого управління на основі досвіду Литовської Республіки та сформувати пропозиції щодо запровадження цього інституту в Україні.

Методологія дослідження.

Представлене дослідження ґрунтується на філософських історико-матеріалістичних засадах, де інститут тимчасового прямого управління розглядається як система відносин, що реалізується в об'єктивній реальності і є складовою загальної системи управління. Застосовано також діалектичний підхід, що виражається у розкриті інституту тимчасового прямого управління у взаємозв'язку із демократизацією; пряме управління розглядається як таке, що не є сталим, а видозмінюється, еволюціонує під впливом сучасних викликів та загроз.

Пряме управління розглядається в конституційно-правовому аспекті, а також у двох функціональних формах, в залежності від правового режиму.

За допомогою формально-юридичного методу розкрито ключові поняття та рівень конституційно-правового забезпечення гарантій місцевого самоврядування та запровадження тимчасового прямого управління в межах муніципалітетів.

Поняття та сутність інституту прямого управління в межах контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування в децентралізованих державах.

Гарантії місцевого самоврядування є стандартом для демократичних держав, які прагнуть розвивати багаторівневе управління. Інститут місцевого самоврядування є точкою перетину місцевих і загальнодержавних питань, і саме тому, будь-які конституційно-правові реформи не відбуваються без відповідних змін у сфері місцевого самоврядування. Багаторівневе управління повинне включати систему місцевого самоврядування. Проте, інститут прямого управління істотно впливає, хоч і тимчасово, на перерозподіл функцій місцевого самоврядування в межах конкретної території. Принцип визнання та гарантування місцевого самоврядування, як засада конституційного ладу України, передбачає імперативну вимогу враховувати її при здійсненні реформ.

Щодо прямого та непрямого правління, то політологи проводять паралелі з централізованою (пряме) та децентралізованою державою (непряме) [6, с. 377]. Проте, у цьому випадку вживається поняття «правління», а не «управління». Важливо правильно перекладати ці поняття з англійської, оскільки поняття «Direct and Indirect Rule» означають правління і не стосуються безпосередньо питання прямого управління, як тимчасової форми управління конкретним муніципалітетом. Звичайно ж між поняттями «правління» та «управління» наявний діалектичний зв'язок. У нашому випадку, коректним перекладом на англійську буде «direct administration», оскільки йдеться не про державне правління, а управління в межах муніципалітету. Безумовно, дослідження даного інституту ускладняється відсутністю єдиного підходу у позначенні його певним поняттям в зарубіжних країнах. Литовською мовою поняття «пряме управління» позначається як «tiesioginio valdymo» [2].

Як відзначають Т. Кагановська та С. Серьогін, в умовах багаторівневого управління державно-владні повноваження перерозподіляються вгору – на наднаціональний рівень, вниз – до регіонів та муніципалітетів, а також горизонтально – до транслокальних та регіональних зв'язків. Багаторівневе управління у вертикальному аспекті означає продовження політики децентралізації та зміцнення місцевого самоврядування. Для України це означає продовження реформи щодо децентралізації, розпочатої в 2014 р., та виведення її на конституційний рівень [4, с. 10, 11]. У демократичних державах система державного управління не може бути централізованою та зосередженою лише в руках вищих інституцій. Для досягнення ефективного управління, функції центральної влади деконцентруються в регіонах, а децентралізуються – муніципалітетам делегуються управлінські повноваження [7, с. 675]. Передача повноважень вимагає належного контролю за їх виконанням, щоб гарантувати забезпечення конституційності, законності та належну реалізацію прав та свобод людини.

Литовські вчені відзначають, що місцеве самоврядування це інститут демократично-

го суспільства. Наявність місцевого самоврядування свідчить про те, що в країні сформувалася сильна, вільна та активна спільнота жителів, здатна виявляти та успішно забезпечувати свої потреби. Проте, на нашу думку, якщо місцеве самоврядування насаджено згори, то активність громад буде низькою, що й доводить історія становлення та розвитку місцевого самоврядування в сучасній Україні та Литві. Проте, слід погодитися, що ефективне місцеве самоврядування немислиме без участі жителів муніципалітету в управлінні державними справами муніципалітету та узгодженні інтересів громади та окремих жителів муніципалітету. Також вчені стверджують, що це особлива форма публічної влади, закріплена за територіальними громадами, завдяки якій вони управляють та розпоряджаються більшістю публічних справ. Місцеве самоврядування – це спосіб реалізації публічної влади на території муніципалітету. Основними рисами цього управління є: забезпечення права громадян на участь в управлінні державними справами; дотримання меж, встановлених Конституцією та законом; здатність вирішувати проблеми громади; зобов'язання нести відповідальність за наслідки своєї діяльності; місцеве самоврядування передбачає певну свободу діяльності, незалежність від державних органів, а також автономію та гарантії для здійснення своєї діяльності [7, с. 675]. Таким чином, важливо дотримуватися балансу між забезпеченням права на місцеве самоврядування через свободу, автономію та забезпеченням конституційності та законності. Цей баланс в Литві забезпечується заходами контролю. У прямо визначених законом та Конституцією випадках на території муніципалітету передбачено тимчасове запровадження прямого управління.

Для забезпечення законної діяльності місцевих органів влади держава повинна створити правові механізми контролю та нагляду за рішеннями органів місцевого самоврядування [8, с. 711]. Муніципальне управління базується на принципах самоорганізації та самоефективності, законності та субсидіарності, відповідальності перед муніципальною громадою та інших принципах [7, с. 675].

Інститут тимчасового прямого управління муніципалітетом є складовою частиною нагляду та контролю держави за діяльністю муніципалітету. Для повного розуміння інституту прямого управління в Литві, слід розкрити основи контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування. У Литві парламент на рівні закону повинен врегулювати повноваження Представника Уряду (vyriausybės atstovo), який здійснює контроль над муніципалітетами (ст. 123). Щодо повноважень Уряду у сфері місцевого самоврядування, то саме Уряд забезпечує контроль за законністю діяльності муніципалітетів та дотриманням ними норм Конституції. Крім того, Уряд також контролює виконання муніципалітетами рішень Уряду (ст. 123) Отже, Представники, призначені Урядом, контролюють дотримання муніципалітетами Конституції та законів, а також виконання рішень Уряду, а їх повноваження та порядок їх реалізації встановлюються законом. У випадках та відповідно до процедури, передбаченої законом, Сейм може тимчасово запровадити пряме управління на території муніципалітету [9].

Закон Литовської Республіки «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» передбачає, що дане управління здійснюється Урядом через представника Уряду. Урядовий уповноважений та заступник(ці) Урядового уповноваженого є державними службовцями політичної (особистої) довіри, призначеними Урядом (втрата довіри Уряду – втрата посади). Урядовий уповноважений діє від імені Уряду та підпорядковується Уряду й підзвітний йому (ч.1-3 ст. 4) [2]. Урядовий Представник – це державний службовець, який призначається на посаду на п'ятирічний строк і не може обіймати цю посаду більше ніж два терміни поспіль [8, с. 711-712].

Близьким до литовського був підхід України щодо спроб запровадження одноособового органу контролю у вигляді префекта. Т. Кагановська та С. Серьогін відзначають, що принципове значення має те, що префектури мають бути одноосібними органами з допоміжним апаратом, а не дублювати структуру нинішніх місцевих державних адміністрацій [4, с. 26]. Також слід додати, що Законопроєктом щодо децентралізації № 2217-а передбачалося запровадження тимчасового урядового уповноваженого. Такий підхід для України є виправданим, оскільки територія нашої держави значно більша, ніж Литви, і територіальна віддаленість префекта не дозволятиме належним чином забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування у разі запровадження тимчасового прямого управління. Законопроєкт щодо децентралізації № 2217а передбачав зміни до ст. 144 Конституції України, якими планувалося закріпити положення про те, що дію актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняє префект з одночасним

зверненням до суду. Проте, дана стаття також включала повноваження Президента України щодо призначення тимчасового державного уповноваженого у разі ухвалення головою громади, радою громади, районною, обласною радою акта, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці. У разі визнання цього акта неконституційним, парламент за поданням Президента України достроково припиняв би повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначала б позачергові вибори у визначеному законом порядку [10]. Слід відзначити, що підготовлений комісією проєкт Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а) отримав схвалення парламенту в першому читанні, проте не був прийнятий [11, с. 29].

Попри значні недоліки і складність запропонованої процедури, важливо звернути увагу та те, що передбачалося оголошення відповідних місцевих виборів, а значить йдеться про механізм відновлення місцевого самоврядування на відповідній території. У Законі Литовської Республіки «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» [2] прямо констатується, що пряме управління означає, що реалізація права на самоврядування тимчасово обмежена на території муніципалітету (ч. 1 ст. 2).

Отже, метою запровадження інституту прямого управління повинно бути відновлення конституційності та законності, а отже, слід передбачити гарантії недопущення ліквідації права на місцеве самоврядування.

Форми запровадження прямого управління та воєнний стан.

Перш за все, слід розрізняти дві форми запровадження прямого управління в залежності від правового режиму. Одна з цих форм поки не запроваджена в Україні, але вже розроблялися доктринальні основи для її впровадження, які вже було розглянуто. Зокрема, йдеться про інститут префекта та тимчасового урядового уповноваженого.

Проте, у межах дії правового режиму воєнного стану передбачено заходи забезпечення, що направлені на виконання функцій місцевого самоврядування, у разі, якщо органи та посадові особи не спроможні здійснювати функції місцевого самоврядування.

Як відзначає Л. Гришко, в умовах воєнного стану продовжують діяти конституційні гарантії визнання та гарантування місцевого самоврядування. Вчена водночас наголошує на необхідності дотримання норм Конституції України. При цьому відзначається, що діючий в умовах воєнного стану механізм припинення діяльності органів місцевого самоврядування та створення військових та військово-цивільних адміністрацій з метою забезпечення реалізації відповідних функцій і повноважень є винятковим механізмом. Цей механізм направлений на забезпечення постійності здійснення функцій та повноважень органів місцевого самоврядування та не переслідує мети скасування права на місцеве самоврядування, що гарантоване ст. 7 Конституції України, оскільки лише у випадку неможливості органів місцевого самоврядування виконувати свої обов'язки, їх повноваження перекладаються на державні органи влади і виконання таких повноважень фінансується із муніципального бюджету [12, с. 82, 87].

Так, у лютому 2015 р. в Україні з'явилися військово-цивільні адміністрації, що було тимчасовим вимушеним заходом з елементами військової організації управління для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в районі відсічі збройній агресії російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції, що не має на меті зміни та/або скасування конституційно закріпленого права територіальних громад на місцеве самоврядування [11, с. 38].

У свою чергу, місцеві воєнні адміністрації, які утворюються у випадках, що передбачено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» можуть діяти паралельно з органами місцевого самоврядування, за умови, що вони функціонують згідно із законодавством.

Закон Литви «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» передбачає запровадження прямого управління в умовах війни. Проте, для розуміння мети запровадження такого управління доречно розглянути усі суспільні цілі, що переслідуються цим Законом.

Урядовий уповноважений приймає рішення в межах компетенції міської ради, необхідні для виконання муніципальних функцій, встановлених Законом Литви «Про місцеве самоврядування» [13], та контролює їх виконання, а також здійснює інші повноваження міської ради та мера. Слід наголосити, що Урядовий уповноважений не може здійснювати свої повноваження, які він здійснює лише під час роботи міської ради (наприклад, рішення про створення мікрорайонів та їх кількість, про об'єднання в муніци-

пальні об'єднання, про планування діяльності міської ради тощо) [7, с. 703].

Закон «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» називає вичерпний перелік випадків, у яких може бути запроваджено таке управління: коли дії або бездіяльність муніципальної ради створюють загрозу конституційному ладу держави або цілісності території; коли засідання муніципальної ради не проводяться протягом 6 місяців поспіль; коли результати повторних виборів до муніципальної ради визнані недійсними Вищою виборчою комісією Литовської Республіки; коли муніципальна рада не може здійснювати свої повноваження через обставини, пов'язані з введенням надзвичайного або воєнного стану на території муніципалітету; якщо директор муніципальної адміністрації не виконує функцій, встановлених Законом «Про воєнний стан», або виконує їх без урахування потреб збройних сил, а мер муніципалітету, отримавши пропозицію від суб'єктів, встановлених Законом «Про воєнний стан», про звільнення директора муніципальної адміністрації з посади, не звільняє його [14]. Запровадження прямого управління не зупиняє діяльність муніципальної адміністрації, інших муніципальних установ та підприємств, що перебувають у веденні муніципалітету. Вони продовжують виконувати функції, покладені на них законом, рішеннями міської ради, розпорядженнями мера, наказами директора міської адміністрації, а також розпорядженнями Урядового уповноваженого, прийнятими до запровадження прямого управління [8, с. 714].

Пряме управління може тривати не довше 6 місяців, крім таких випадків: коли з моменту прийняття постанови Сейму про запровадження прямого управління до кінця терміну повноважень міської ради залишається менше одного року (через те, що згідно Виборчого Кодексу, муніципальні вибори проводяться одночасно по усій території Литви). У цьому випадку пряме управління запроваджується до кінця терміну повноважень міської ради; коли протягом періоду прямого управління результати виборів до міської ради визнані недійсними (у цьому випадку пряме управління продовжується до моменту, коли обрана на повторних виборах міська рада збереться на перше засідання, на якому члени цієї ради складуть присягу); коли пряме управління запроваджується через неможливість міської ради здійснювати свої повноваження через обставини, пов'язані з запровадженням надзвичайного або воєнного стану – у цьому випадку пряме управління запроваджується на період, протягом якого міська рада не може здійснювати свої повноваження; коли пряме управління запроваджується через невиконання керівником муніципальної адміністрації Закону Литовської Республіки «Про воєнний стан», то пряме управління запроваджується до скасування воєнного стану [14; 8, с. 714].

Що в Україні, що в Литовській Республіці передбачено відновлення функціонування місцевого самоврядування після припинення дії правового режиму воєнного стану. Так, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів (ч. 2 ст. 19) [15].

Законом Литовської Республіки «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» передбачено, що пряме управління у разі запровадження в умовах воєнного стану триває до припинення дії воєнного стану (ч. 3 ст. 2) [2]. Для з'ясування строків призначення виборів після припинення дії воєнного стану слід звернутися до Виборчого кодексу Литовської Республіки, оскільки Закон «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» є досить лаконічним і складається усього з семи статей і не врегульовує це питання.

У свою чергу, Виборчим кодексом Литовської Республіки передбачено, що якщо чергові вибори мають бути проведені під час воєнних дій, Сейм або Президент приймає рішення про продовження повноважень муніципальних рад та мерів. У цьому випадку вибори призначаються не пізніше ніж через три місяці після закінчення війни (ч. 5 ст. 12) [16]. Отже, можна зробити висновок, що муніципальні вибори повинні відбутися не пізніше ніж через три місяці після закінчення війни.

Повноваження Урядового уповноваженого, заступника(ів) Урядового уповноваженого припиняються з моменту скликання новообраної міської ради на перше засідання, на якому члени цієї ради складають присягу. Якщо на території міської ради запроваджено пряме управління, то повноваження Урядового уповноваженого, заступника(ів) Урядового уповноваженого припиняються із закінченням терміну прямого управління (ч. 9 ст. 4) [2].

Отже, можна констатувати, що інститут прямого управління є застосовним в умовах дії воєнного стану та направлений на досягнення суспільно значимих цілей і, окрім відвернення загроз територіальної цілісності, національної безпеки, дозволяє забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування у разі неспроможності їх виконувати органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Практика запровадження прямого управління в Литовській Республіці.

Питання управління, контролю за законністю та конституційністю діяльності муніципалітетів Литовської Республіки регулюються Законами «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету» [2] та «Про адміністративний нагляд за муніципалітетами» [17]. Закон «Про адміністративний нагляд за муніципалітетами» встановлює повноваження та порядок реалізації повноважень представників Уряду, які здійснюють адміністративний нагляд за діяльністю муніципалітетів, як це передбачено Конституцією.

Уряд або Прем'єр-міністр координує діяльність представників Уряду та контролює, як представник Уряду здійснює свої повноваження [7, с. 701]. Відповідно до Закон Литовської Республіки «Про тимчасове пряме управління на території муніципалітету», Урядовий уповноважений здійснює повноваження муніципальної ради та/або мера, необхідні для виконання муніципальних функцій, встановлених законом (ч. 4 ст. 4). Урядовий уповноважений, якщо вважає, що рішення органів муніципального управління, прийняті до запровадження прямого управління на території муніципалітету , або правочини, укладені на їх основі, що порушують суспільні інтереси, не відповідають Конституції, законам чи постановам Уряду , звертається до представника Уряду (ч. 6 ст. 4) [2].

Найсуворішою формою забезпечення законності діяльності муніципальних установ є запровадження прямого управління на території муніципалітету. Стаття 123, пункт 4, Конституції встановлює, що у випадках та в порядку, передбачених законом, Сейм може тимчасово запровадити пряме управління на території муніципалітету. Пряме управління на території муніципалітету може бути запроваджене рішенням Сейму, однак ініціювати розгляд цього питання уповноважені наступні органи влади та структурні підрозділи: Уряд; комітет Сейму з питань державного управління та муніципалітетів; Президент у його Указі про запровадження надзвичайного або воєнного стану; комітет Сейму з питань національної безпеки та оборони [2; 9].

У Литві пряме управління в муніципалітетах запроваджували лише кілька разів, але спроб було багато. Найчастіше загроза запровадження прямого управління в муніципалітетах виникала, коли заступники мерів, директори адміністрацій або голови комітетів чи комісій не призначалися відповідно до встановленої законом процедури. У Литві пряме управління було запроваджено в 1991 році у Вільнюському та Шальчинінкайському районах та в селищі Снєчкус (Вісагінас) Ігналінського району, а того ж року в місті Прєнай та селищі Григішкес Тракайського району. Згідно з правовими актами, у 1991 році парламент Литовської Республіки ухвалив рішення про запровадження прямого управління у Вільнюському та Шальчинінкайському районах на шість місяців, а в селищі Снєчкус – на один рік. Пряме управління було запроваджено у зв'язку зі звільненням голів районів (на той час губернаторів), їхніх заступників та секретарів правлінь. У той час поселення Снєчкус очолював староста, якого було звільнено разом із його заступниками. Комісії, створеній парламентом, також було доручено розслідувати неконституційну діяльність рад Шальчинінкайського району та поселення Снєчкус Ігналінського району, їхніх органів та посадових осіб. Після проведення комісією перевірки вона мала протягом трьох місяців подати інформацію про ситуацію у вищезгаданих районах та можливість організації виборів до Шальчинінкайської та Вільнюської районних рад.

У 1991 році на територіях поселення Григішкес було запроваджено пряме управління строком на один рік у зв'язку з невдалими повторними виборами до муніципальної ради. Потім парламент доручив Уряду Литовської Республіки, враховуючи пропозиції Прінайської та Тракайської районних рад, призначити своїх представників на території Григішкес для виконання функцій прямого управління. Після призначення представників було припинено діяльність виконавчих комітетів попереднього скликання міста Пріней та селища Григішкес Тракайської районної Ради народних депутатів.

Загалом, Уряд неодноразово намагався ініціювати процеси в муніципалітетах, погрожуючи запровадженням прямого управління. Проте, бачимо невідповідності поточним вимогам законодавства наведених підстав запровадження прямого управління на практиці.

Справа у тому, що пряме управління запроваджувалося на територіях Вільнюського та Шальчінінкайського районів та на території поселення Снєчкус в Ігналінському районі рішенням парламентом Литовської Республіки від 12 вересня 1991 року, відповідно до чинних на той час правових актів [7, с. 703].

Інститут прямого управління був безуспішно застосований, коли Сейм своєю постановою № I-127 від 15 квітня 1993 року «Про розпуск Вільнюської міської ради та деякі заходи щодо покращення порядку в муніципалітетах» вирішив розпустити Вільнюську міську раду та запровадити пряме управління на території міста до формування нової Вільнюської міської ради. Дію цього акта було призупинено того ж місяця, а Конституційний Суд своєю постановою від 17 вересня 1993 року визнав цей правовий акт таким, що суперечить статті 123 Конституції. Згідно із позицією Конституційного Суду Литви, Сейм не обґрунтував свою постанову «Про розпуск Вільнюської міської ради та деякі заходи щодо покращення порядку в муніципалітетах» правовими підставами, тобто не вказав у постанові, які рішення та розпорядження Вільнюської міської ради та муніципалітету суперечать Конституції, які з них грубо порушують закони Литовської Республіки та конституційні права громадян. Таким чином, прийнявши невмотивовану постанову, Сейм порушив положення частини другої Закону «Про основи місцевого самоврядування Литовської Республіки», яке ґрунтується на статті 123 Конституції Литовської Республіки [18; 7, с. 703].

У своєму рішенні від 18 лютого 1998 року Конституційний Суд Литви, тлумачачи зміст частини 2 статті 123 Конституції, зазначив, що ця частина відображає суть інституту адміністративного нагляду за діяльністю муніципалітетів: 1) об’єкт нагляду – муніципалітети; 2) предмет нагляду – чи дотримуються Конституції та законів, чи виконуються рішення Уряду; 3) суб’єкти нагляду – представники, призначені Урядом. Основною метою частини 3 статті 123 Конституції є встановлення форми адміністративного нагляду за діяльністю муніципалітетів та основних елементів його змісту. Вимога форми означає, що інститут адміністративного нагляду за діяльністю муніципалітетів має бути врегульований законом. Основними вимогами до змісту є повноваження нагляду (їх межі, обсяг) та порядок їх здійснення. У цьому рішенні Конституційний Суд визначив чотири цілі запровадження інституту Урядового представника в Конституції: надати Уряду право контролювати діяльність муніципалітетів через своїх призначених представників; визначити сферу нагляду за діяльністю муніципалітетів; встановити, що межі наглядових повноважень Уряду визначаються законом; та ще раз підкреслити автономію муніципалітетів шляхом обмеження нагляду [8, с. 711].

Серед останніх спроб запровадження прямого управління слід згадати Резолюцію 738 Уряду від 11.07.2022, в якій висловлено пропозицію до парламенту запровадити тимчасове пряме управління території Пагегської муніципальної ради. Причиною тому стало непризначення протягом 2 місяців нового директора муніципальної адміністрації після звільнення попернього з посади 6 травня 2022 року. Відповідна вимога раніше була у статті 11, частині 6 Закону Литовської Республіки «Про місцеве самоврядування» (редакція чинна до 2 січня 2021 року) [19]. Заступник міністра внутрішніх справ А. Абрамавічюс, який представив пропозицію на засіданні уряду, заявив, що без керівництва муніципальної адміністрації виконання її функцій не виконуються належним чином. Він також наголосив, що муніципалітет Пагегяй межує з Росією, тому нестабільність також спричиняє певні загрози національній безпеці. Заступник міністра повідомив, що якщо Сейм ухвалить рішення про запровадження прямого управління в Пагегяй, воно буде дійсним до муніципальних виборів навесні 2023 року. Мер муніципалітету заявляв, що він вже погодився на запровадження прямого управління і зустрівся з представниками більшості в муніципальній раді, але й цього разу сторони розійшлися не призначивши голову адміністрації. Це був вже третій випадок прийнято рішення про запровадження прямого управління на території муніципалітету за час роботи уряду (2022 р.). Подібна ситуація вже виникала в Шилальському районі (довго не могла призначити віце-мера) та муніципалітеті Калварія (звільнили директора адміністрації з посади, висловивши йому недовіру), але після того, як політики призначили необхідних посадовців, прямого управління вдалося уникнути [20].

Серед випадків загроз запровадження прямого управління також також слід згадати наступні: у 2019 році районна рада Ширвінтоса не змогла призначити голову Комісії з етики, запропонованої опозицією і муніципалітет теж опинився під загрозою запровадження прямого управління (згідно із чинним на той час законом, пряме управління могло бути

тимчасово запроваджено на території муніципалітету, якщо муніципальна рада не сформує комісії ради або не призначить голів цих комісій у встановлений термін); місто Паневежис також не змогло призначити голову Комісії з етики у 2019 році; муніципалітет Тельшяй у 2018 році звільнено віце-мера та директора адміністрації. Через два місяці, як того вимагав закон, нових працівників на посади не було призначено; муніципальна рада Мажейкяй у 2019 році не призначила заступника мера протягом двох місяців, як того вимагав Закон. Пряме управління також могло бути запроваджене, якщо протягом 6 місяців не проводилися засідання ради, у разі її бездіяльності або коли її дії становлять загрозу конституційному ладу або територіальній цілісності, заступник мера, керівник адміністрації, його заступник не призначені вчасно, та в інших випадках [21].

Отже, причиною для запровадження тимчасового прямого управління переважно було несвоєчасне призначення на посади службовців муніципалітету. Проте, у червні 2022 року ця підстава була скасована, що знизило ризики для місцевого самоврядування в Республіці Литва [22]. Після внесення змін активність щодо запровадження прямого управління різко знизилася. Як бачимо, поточне законодавство Литовської Республіки щодо запровадження прямого управління істотно змінилося, що вимагає подальшого спостереження за політико-правовою практикою у цій сфері. Слід погодитися з думкою, що аналіз зарубіжних досліджень питань контролю у сфері місцевого самоврядування свідчить про визнання необхідності та важливості повного та чіткого конституційно-правового врегулювання означених питань [1, с. 55].

Висновки.

При визначені системи органів контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування слід враховувати територіальні та адміністративно-територіальні відмінності України та Литви.

Зважаючи на викладене вище, можна констатувати, що інститут прямого управління є застосовним в умовах дії воєнного стану та направлений на досягнення суспільно значимих цілей і, окрім відвернення загроз територіальної цілісності, національної безпеки, дозволяє забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування у разі неспроможності їх виконання органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Для України вбачається за необхідне зберегти загальний підхід, що був представлений проєктом Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2217а) щодо запровадження префекта та тимчасового урядового уповноваженого, проте рішення щодо запровадження прямого управління має приймати парламент.

Метою запровадження інституту прямого управління повинно бути відновлення конституційності та законності, а отже, слід передбачити гарантії недопущення ліквідації права на місцеве самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Серьогіна С.Г., Петришина М.О. Пошук оптимальної державно-правової моделі контролю у сфері місцевого самоврядування та муніципальної нормовторчості: досвід країн ЄС. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2022. № 43. С. 52-74. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-52

2.Lietuvos Respublikos Tiesioginio Valdymo Savivaldybės Teritorijoje: Įstatymas 1995 m. kovo 28 d. Nr. I-830. Suvestinė redakcija nuo 2023-04-01. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EA5F9F0D6DBB/asr /

3.Прієшкіна О.В., Інститут муніципальної відповідальності в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 240-246. URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/37.pdf

4.Кагановська, Т., & Серьогін, В. Багаторівневе управління: загальна теорія і шляхи реалізації в Україні в контексті євроінтеграції. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2025. № 39, С. 10-33. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-01

5.Бурдяк В. Правове регулювання політики: законодавство держав Європи та України про територіальне самоврядування. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2024. № 49, С. 174–185. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2024.49.174-185

6.Gerring J., Ziblatt D., Van Gorp J., Arévalo J. An Institutional Theory of Direct and Indirect Rule. World Politics. 2011. Vol. 63. Issue 3. PP. 377 – 433. DOI: https://doi.org/10.1017/S0043887111000104

7.Lietuvos Konstitucinė Teisė: Vadovėlis, Antroji laida. Mykolo Romerio universitetas, VĮ Registrų centras. Vilnius, 2017. 802 p.

8.Lietuvos Konstitucinė Teisė: Vadovėlis, Trečioji laida. Mykolo Romerio universitetas, Vilnius, 2022. 814 p.

9.Lietuvos Respublikos Konstitucija: Priėmimo data: 1992-10-25. Galiojanti suvestinė redakcija: 2022-05-22. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47BB952431DA/asr#part_bb39234c53d3424f9db3d40a60067623

10.Проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): № 2217-а. 2015 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

11.Конституційно-правове забезпечення реформи децентралізації влади: вітчизняний та зарубіжний досвід / Петришин О. В., Серьогіна С. Г., Бодрова І. І., Лялюк О. Ю., Закоморна К. О., Чиркін А. С, Муртіщева А. О., Гришко Л. М. Х.: Право. 2020. Вип. 25. 236 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19419/1/Chyrkin_236.pdf

12.Гришко Л.М. Особливості діяльності органів місцевого самоврядування в Україні в умовах воєнного стану 2022 року. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2022. Вип. 43. С. 75-91. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-75

13.Lietuvos Respublikos Vietos Savivaldos: Įstatymas 1994 m. liepos 7 d. Nr. I-533. URL: https://www.infolex.lt/ta/65125#

14.Lietuvos Respublikos Karo Padėties Įstatymas: 2000 m. birželio 8 d. Nr. VIII-1721, Suvestinė redakcija nuo 2024-06-27 iki 2025-12-31. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.C70309CDEB7B/cawBytPCWP

15.Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII (в ред. від 14.05.2025). URL: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

16.Rinkimų kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo konstitucinis: Įstatymas Lietuvos Respublikos 2022 m. liepos 19 d. Nr. XIV-1381 (Suvestinė redakcija nuo 2025-10-09 iki 2026-06-29). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/44e06821075711edbfe9c72e552dd5bd/asr

17.Savivaldybių Administracinės Priežiūros: Įstatymas Lietuvos Respublikos 1998 m. gegužės 14 d. Nr. VIII-730. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.56962/asr

18.Dėl Lietuvos Respublikos Seimo 1993 m. balandžio 15 d. nutarimo „Dėl Vilniaus miesto tarybos paleidimo ir kai kurių priemonių tvarkai savivaldybėse pagerinti“ atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai: Nutarimas Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas Vilnius, 1993 m. rugsėjo 17 d. URL: https://lrkt.lt/lt/teismo-aktai/paieska/135/ta472/content

19.Dėl Pasiūlymo Lietuvos Respublikos Seimui Įvesti Tiesioginį Valdymą Pagėgių Savivaldybės Teritorijoje: nutarimas Lietuvos Respublikos Vyriausybė 2022 m. liepos 11 d. Nr. 738. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/787f1ec401a211edbfe9c72e552dd5bd?jfwid=-14j4axcxt2

20.Gudavičius S. Vyriausybė teikia Seimui siūlymą įvesti tiesioginį valdymą Pagėgiuose / BNS. 2022 m. liepos 11 d. URL: https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2022/07/11/vyriausybe-siulo-seimui-pagegiuose-ivesti-tiesiogini-valdyma

21.Andrejevskytė R. Tiesioginis valdymas savivaldybėse: atvejų reta, bet „grasinimų“ vis atsiranda / Aktualijos. 2022 m. gegužės 24 d. URL: https://www.alfa.lt/lietuva/tiesioginis-valdymas-savivaldybese-atveju-reta-bet-grasinimu-vis-atsiranda/255221/

22.Tiesioginio valdymo savivaldybės teritorijoje įstatymo NR. I-830 2, 3, 4 IR 6 straipsnių pakeitimo: įstatymas Lietuvos Respublikos 2022 m. birželio 30 d. Nr. XIV-1276. URL: https://www.etar.lt/portal/legalAct.html?documentId=951bd580041f11edb32c9f9d8ba206f8

Стаття надійшла до редакції 19.03.2026 Перегляну́то 26.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

V. V. KLYATSKYI
PhD student of the Department of Constitutional
and Municipal Law, Faculty of Law
E-mail: v.klatskiy@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5761-3499
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobodysquare,4

INSTITUTE OF TEMPORARY DIRECT ADMINISTRATION IN THE REPUBLIC OF LITHUANIA AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION IN UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The institution of Temporary Direct Administration is a subject of heated debate and the main reason is the threat of termination of local self-government and irreversible centralization. However, such fears may arise in states with unstable democratic institutions. In terms of further decentralization of Ukraine, the introduction of direct administration is becoming more relevant. Maintaining state control over territories in the post-war period is unlikely to reduce the tension around this institution, so an effective and safe model should be developed. The issues of direct administration are closely related to the institutions of control over local self-government and constitutional and legal responsibility.

The purpose of the article: to outline the key components of the institution of temporary direct administration based on the experience of the Republic of Lithuania and to formulate proposals for the introduction of this institution in Ukraine.

Research methods. The presented research is based on philosophical historical-materialist principles, where the institution of temporary direct administration is considered as a system of relations that is implemented in objective reality and is a component of the general system of governance. A dialectical approach is also applied, which is expressed in the disclosure of the institution of temporary direct administration in connection with democratization; direct administration is considered as not being stable, but changing, evolving under the influence of modern challenges and threats. Using the formal-legal method, the key concepts and the level of constitutional and legal support for the guarantees of local self-government and the introduction of temporary direct administration within municipalities are revealed.

Summary of the main results of the study. Guarantees of local self-government are a standard for democratic states that seek to develop multi-level governance. The institution of local self-government is a point of intersection of local and national issues, and that is why any constitutional and legal reforms do not occur without corresponding changes in the sphere of local self-government. Multi-level governance must include a system of local self-government. However, the institution of direct governance significantly affects, albeit temporarily, the redistribution of local self-government functions within a specific territory. The principle of recognition and guarantee of local self-government, as

a basis of the constitutional system of Ukraine, provides for an imperative requirement to adhere to this principle when carrying out reforms. Ukraine's approach to attempts to introduce a single-person control body in the form of a prefect was close to the Lithuanian one. It should also be added that the draft Law «On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Decentralization of Power)» (Registration № 2217a) provided for the introduction of a temporary government commissioner. This approach is justified for Ukraine, since the territory of our state is much larger than that of Lithuania, and the territorial remoteness of the prefect will not allow to properly ensure the performance of local self-government functions in the event of the introduction of temporary direct administration. It is necessary to distinguish two forms of the introduction of direct administration depending on the legal regime. One of these forms has not yet been introduced in Ukraine, but doctrinal foundations for its implementation have already been developed, in particular, it concerns the institution of the prefect and the temporary government commissioner. Nowadays, within the framework of the legal regime of martial law, measures are provided for ensuring the performance of local self-government functions, if bodies and officials do not function in accordance with the legislation.

Conclusions. When determining the system of bodies of control over the activities of local self-government bodies, the territorial and administrative-territorial differences of Ukraine and Lithuania should be considered. It can be stated that the institution of temporary direct administration is applicable in the conditions of martial law and is aimed at achieving socially significant goals and, in addition to averting threats to territorial integrity and national security, allows ensuring the performance of local self-government functions in the event of their inability to be performed by local self-government bodies and officials. For Ukraine, it is considered necessary to maintain the general approach that was presented by the draft Law «On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Decentralization of Power)» (Registration № 2217a) regarding the introduction of a prefect and a temporary government commissioner, however, the decision on the introduction of direct administration should be made by the parliament.

The purpose of introducing the institution of direct administration should be to restore constitutionality and legality, and therefore, guarantees should be provided to prevent the elimination of the right to local self-government.

KEYWORDS: *Temporary Direct Administration, Local Self-Government, Decentralization, Prefect, Temporary Government Representative, Democratization.*

REFERENCES

1.Serohina S. H., Petryshyna M. O. (2022) Search for the optimal state-legal model of control in the field of local self government and municipal rule-making: the experience of EU countries. State Building and Local Government. № 43. P. 52-74. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-52 (in Ukrainian).

2.On the Territory of Directly Administered Municipalities of the Republic of Lithuania: Law of 28 March 1995 No. I-830. Consolidated version from 2023-04-01. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EA5F9F0D6DBB/asr (In Lithuanian).

3. Prieshkina O.V. (2025) The institute of municipal responsibility in Ukraine: problems and prospects for development. Uzhhorod National University Herald. Series: Law. Vol. 91. Part 1. P. 240-246. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/37.pdf (in Ukrainian).

4.Kaganovska T.E., Serohin V.O. (2025) Multi-Level governance: general theory and ways of implementation in Ukraine in the context of european. The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series “Law”, (39), P.10-33. URL: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-01(in Ukrainian).

5.Burdyak V. (2024). Legal Regulation of Policy: Legislation of European Countries and Ukraine on Territorial Self-Government. Modern Historical and Political Issues. (49), 174–185. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2024.49.174-185 (in Ukrainian).

6.Gerring J., Ziblatt D., Van Gorp J., Arévalo J. (2011) An Institutional Theory of Direct and Indirect Rule. World Politics. Vol. 63. Issue 3. PP. 377 – 433. DOI: https://doi.org/10.1017/S0043887111000104 (In English).

7.Lithuanian Constitutional Law (2017): Textbook, Second Edition. Mykolas Romeris University: State Enterprise Registers Centre. Vilnius. 802 p. (In Lithuanian).

8.Lithuanian Constitutional Law (2022): Textbook: Third Edition. Mykolas Romeris University. Vilnius. 814 p. (In Lithuanian).

9.Constitution of the Republic of Lithuania: Date of adoption: 1992-10-25. Valid consolidated version: 2022-05-22. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.47BB952431DA/asr#part_bb39234c53d3424f9db3d40a60067623 (In Lithuanian).

10.Draft Law on Amendments to the Constitution of Ukraine (regarding decentralization of power): № 2217-a. 2015. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (In Ukrainian).

11.Constitutional Framework Of The Decentralization Reform Of Power: National And Foreign Experience (2020) / / Petryshyn O. V., Serohina S. H., Bodrova I. I., Hryshko L. M., Zakomorna K. O., Lialiuk O. Yu., Murtishcheva A. O., Chyrkin A. S. Kharkiv «Pravo». Vol. 25. 236 p. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19419/1/Chyrkin_236.pdf (In Ukrainian).

12. Hryshko L. M. (2022) Features of the activity of local government bodies in Ukraine in the conditions of martial law in 2022. State Building and Local Government. Vol. 43. P. 75-91. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-75 (In Ukrainian).

13.Local Self-Governments of the Republic of Lithuania: Law of 7 July 1994 No. I-533. URL: https://www.infolex.lt/ta/65125# (In Lithuanian)

14.Law on Martial Law of the Republic of Lithuania: 8 June 2000. No. VIII-1721, Consolidated version from 2024-06-27 to 2025-12-31. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.C70309CDEB7B/cawBytPCWP (In Lithuanian).

15. On the legal regime of martial law: Law of Ukraine dated 12.05.2015 No. 389-VIII (as amended on 14.05.2025). URL: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (In Ukrainian).

16.Constitutional Law on the Approval, Entry into Force and Implementation of the Electoral Code: Law of the Republic of Lithuania of 19 July 2022 No. XIV-1381 (Consolidated version from 2025-10-09 to 2026-06-29). URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/44e06821075711edbfe9c72e552dd5bd/asr (In Lithuanian).

17.Municipal Administrative Supervision: Law of the Republic of Lithuania of 14 May 1998 No. VIII-730. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.56962/asr (In Lithuanian)

18.Regarding the compliance of the Resolution of the Seimas of the Republic of Lithuania of 15 April 1993 “On the Dissolution of the Vilnius City Council and Some Measures to Improve the Order in Municipalities” with the Constitution of the Republic of Lithuania: Resolution of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania Vilnius, 17 September 1993URL: https://lrkt.lt/lt/teismo-aktai/paieska/135/ta472/content (In Lithuanian)

19.Regarding the Proposal to the Seimas of the Republic of Lithuania to Introduce Direct Administration in the Territory of Pagėgiai Municipality: Resolution of the Government of the Republic of Lithuania of 11 July 2022 No. 738. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/787f1ec401a211edbfe9c72e552dd5bd?jfwid=-14j4axcxt2 (In Lithuanian)

20.Gudavičius S. (2022) The Government submits a proposal to the Seimas to introduce direct rule in Pagėgiai / BNS. July 11. URL: https://www.vz.lt/verslo-aplinka/2022/07/11/vyriausybe-siulo-seimui-pagegiuose-ivesti-tiesiogini-valdyma (In Lithuanian).

21.Andrejevskytė R. (2022) Direct governance in municipalities: cases are rare, but "threats" keep appearing / Current affairs. May 24. URL: https://www.alfa.lt/lietuva/tiesioginis-valdymas-savivaldybese-atveju-reta-bet-grasinimu-vis-atsiranda/255221/ (In Lithuanian).

22.On Amendment Of Articles 2, 3, 4 And 6 Of The Law On Direct Government In Municipal Territory No. I-830: Law Of The Republic Of Lithuania Of 30 June 2022 № Xiv1276. URL: https://www.etar.lt/portal/legalAct.html?documentId=951bd580041f11edb32c9f9d8ba206f8 (In Lithuanian).

The article was received by the editors 19.03.2026 The article was revised 26.04.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-14
УДК 341.234:325.1(477)

O. V. BOROVYK
Immigration Law Practitioner & Migration Law Specialist
E-mail: oleksii.umn@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3517-2870
New York, USA

LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF STATELESS PERSONS IN UKRAINE: EUROPEAN STANDARDS AND THE NEED FOR LEGISLATIVE REFORM

ANNOTATION. *Introduction.* The legal status of stateless persons represents one of the most acute gaps in Ukrainian migration law. As a successor state to the Soviet Union, Ukraine inherited a combination of competing nationality laws, administrative gaps, and large-scale population displacement that left thousands of people without legal identity. According to official data of the State Migration Service (SMS), as of 30 April 2024, 5,394 stateless persons were registered as permanent residents of Ukraine and 964 as temporary residents. UNHCR, however, estimates the total number of stateless and persons of undetermined nationality at approximately 35,000, indicating the scale of those who remain entirely outside official registration.

Summary of the main results of the study. The article examines Ukraine's legal framework for stateless persons against the benchmarks of the 1954 Convention Relating to the Status of Stateless Persons, the 1961 Convention on the Reduction of Statelessness, the European Convention on Nationality, and EU member state practice. Five systemic gaps are identified: a critically low practical recognition rate despite the operationalisation of the Statelessness Determination Procedure (SDP) in 2021; burdensome consular certificate requirements imposed through administrative practice rather than legislative mandate; absence of a dedicated statelessness identity document; legislative regression following the September 2023 amendments; and new statelessness risks generated by Russia's systematic passportization policy in occupied territories. Comparative analysis of statelessness determination procedures in Spain, Hungary, Moldova, Latvia and France, as well as the case law of the European Court of Human Rights, serves as the basis for the reform proposals.

Conclusion. Five concrete legislative reforms are proposed: ratification of the Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in Relation to State Succession; elimination of the consular certificate requirement for SDP applications; introduction of a combined statelessness status identity card; a statutory provision that prior removal orders do not bar the grant of a residence permit to a recognised stateless person; and a facilitated naturalisation track. These reforms are grounded in Ukraine's existing international obligations under the 1954 and 1961 Conventions and are necessary both for human rights compliance and for Ukraine's EU accession agenda under Chapter 23.

KEY WORDS: *statelessness; stateless persons; statelessness determination procedure; 1954 Convention; EU accession.*

Як цитувати: Боровик О. В. Legal regulation of the status of stateless persons in Ukraine: european standards and the need for legislative reform. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Право». 2026. Вип. 41. С. 173-179. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-14

In cites: O. V. Borovyk (2026) Legal regulation of the status of stateless persons in Ukraine: european standards and the need for legislative reform. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University*, Series "Law", (41), P. 173-179. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-14

Problem Statement. The condition of statelessness, defined under Article 1(1) of the 1954 Convention Relating to the Status of Stateless Persons as the state of a person "who is not considered as a national by any State under the operation of its law", represents one of the most acute forms of legal vulnerability recognised in international law [1, Art. 1(1)].

Stateless persons exist without nationality, without identity documents in many cases, and without access to the full range of rights that citizenship ordinarily confers. UNHCR currently reports more than 4.2 million registered stateless individuals worldwide while acknowledging that the true figure is substantially higher [2].

Ukraine presents a particularly complex case. As one of the fifteen successor states of the Soviet Union, it inherited a combination of competing nationality laws, administrative gaps, and population displacements that left thousands of people in legal limbo. According to official SMS data, as of 30 April 2024, Ukraine registered 5,394 stateless persons holding permanent residence and 964 holding temporary residence [3]. UNHCR, however, estimates the total number of stateless and persons of undetermined nationality at approximately 35,000, the gap reflecting those entirely absent from official records [4]. Following Ukraine's accession to the two core UN statelessness conventions in January

© Боровик О. В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

2013 [5; 6], the country undertook binding international obligations. The introduction of a Statelessness Determination Procedure (SDP) in 2021 marked a significant legislative milestone [7]. Yet implementation has exposed persistent structural and procedural deficiencies that demand systematic analysis.

Review of Research. The international legal dimension of statelessness has been comprehensively examined in Laura van Waas's monograph "Nationality Matters: Statelessness under International Law" [8], the foundational scholarly reference in the field. The edited volume by van Waas and Edwards [9] extends this analysis within the broader framework of international law. Ukraine-specific scholarship includes: analysis of protection gaps for stateless and forcibly displaced persons in Ukraine and abroad, conducted by Van Thillo [10]; and documentation of the practical challenges facing stateless persons in Ukraine, conducted by Ivashuk, Kordonets and Kanics [11]. Ukrainian legal scholarship has addressed statelessness predominantly within the broader context of migration law. A comprehensive comparative study encompassing the post-2021 SDP mechanism, the consequences of armed conflict, and EU accession reform prospects has not previously been conducted. The present article aims to fill this gap.

Objective of the Research. The article aims to provide a systematic analysis of Ukraine's legal regulation of statelessness against international and European standards, to identify structural gaps in legislation and its application, and to develop concrete legislative reform proposals. The comparative legal method, documentary analysis, and legal modelling constitute the primary research methodology.

Presentation of the Main Material.

1. The International and European Legal Framework

The international legal architecture governing statelessness rests on two complementary instruments. The 1954 Convention is primarily a protection document: it does not oblige states to grant nationality to stateless persons, but requires that they be afforded a minimum package of rights at their place of habitual residence. These rights (employment, education, social security, housing, freedom of movement, identity papers, and travel documents) are structured in analogy with the rights of refugees under the 1951 Convention [1, Arts. 13-30]. The Convention also requires states to facilitate the naturalisation of stateless persons [1, Art. 34]. The 1961 Convention on the Reduction of Statelessness operates as a prevention instrument: it obliges states to embed safeguards in their nationality laws to prevent statelessness from arising at birth, principally through the obligation to grant nationality to a child born on the territory who would otherwise be stateless [6, Art. 1], and later in life, through restrictions on permissible grounds for deprivation or renunciation of nationality where the result would be statelessness [6, Arts. 7-8]. At the European level, the European Convention on Nationality (1997) and the Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in Relation to State Succession (2006) supplement the universal instruments [12]. Ukraine has ratified the 1954 and 1961 Conventions [5; 6] and the European Convention on Nationality, but has signed and not ratified the 2006 Council of Europe Convention. This partial accession is itself a gap with direct relevance to the occupied territories question, discussed below.

UNHCR's interpretive guidance (particularly the 2014 Handbook on the Protection of Stateless Persons [13] and the Good Practices Papers on establishing SDPs, supplement the treaty framework. According to UNHCR, statelessness determination is best fulfilled through a dedicated SDP that is fair, efficient, and easily accessible; recognition must be accompanied by a right to residence and to travel documentation. Van Waas and Edwards clarify that while the 1954 Convention does not explicitly require a right of residence, such residence is a necessary condition for the fulfilment of the Convention's object and purpose, a position shared by the overwhelming majority of states with established SDPs [9, pp. 111–120].

2. Ukraine's Domestic Legal Framework

Ukraine's primary legislative instruments governing statelessness are the Law "On Citizenship of Ukraine" No. 2235-III of 2001 [14] and the Law "On the Legal Status of Foreigners and Stateless Persons" No. 3773-VI of 2011, as amended [15]. The legislative milestone was Law No. 693-IX of 16 June 2020 [16], which formally introduced the Statelessness Determination Procedure into Ukrainian law. Implementing bylaws (Cabinet of Ministers Resolution No. 317) were adopted on 24 March 2021 [7], and the SDP became fully operational in May 2021. UNHCR welcomed this development, noting that Ukraine became the twenty-first country in the world, and the fifteenth in Europe, to establish a dedicated SDP [18]. The SDP's key features include: an application-based procedure administered by the State Migration Service; the right to apply regardless of lawfulness of stay on Ukrainian

territory; a shared burden of proof between applicant and decision-maker; and the possibility of ex officio initiation [15, Art. 4, as amended by Law No. 693-IX; 27]. The legal consequences of recognition follow a two-stage pathway: upon recognition, the applicant receives a temporary residence permit (TRP) valid for one year and renewable; after two continuous years on TRP, a permanent residence permit (PRP) valid for ten years becomes available; after five years of PRP (seven years in total from recognition), naturalisation is accessible. Recognised stateless persons holding a TRP or PRP have the right to work without a separate work permit, to access education, and to certain social services.

3. Five Systemic Gaps in Implementation and Protection

3.1. Critically low recognition rate. The most striking evidence of the SDP's practical limitations is the stark disparity between the estimated stateless population and those who have successfully completed the procedure. By the date of Russia's full-scale invasion on 24 February 2022, only 55 persons had received a TRP through the SDP while approximately 1,000 applications were pending [10]. By September 2023, only 790 persons had been granted a TRP [12]. Against the SMS figure of 6,358 registered stateless residents [3] and UNHCR's estimate of some 35,000 total [4], this recognition rate cannot be considered consistent with the object and purpose of Law No. 693-IX or the 1954 Convention.

3.2. Burdensome consular certificate requirements. A major practical obstacle is the requirement, developed not from the text of the Law itself but through SMS administrative practice, that applicants produce certificates from consulates of states where they were born or previously resided, confirming the absence of that state's nationality [10]. This creates a paradox: those least likely to obtain such documentation are precisely those most likely to be genuinely stateless. Since February 2022, the problem has been compounded by the suspension of Russian and Belarusian diplomatic operations in Ukraine, making consular confirmation impossible for applicants with links to those countries.

3.3. Absence of a dedicated statelessness identity document. The existing two-stage structure (SDP recognition followed by a separate TRP application) means that recognition does not of itself confer the documentation needed to access most rights and public services. As Van Thillo has documented, the two-stage structure means that "newly recognised individuals can only obtain a temporary residence permit and there is no specific ID card confirming statelessness status," effectively relegating recognised stateless persons to a category equivalent to ordinary foreign nationals despite long-term ties to Ukraine [10].

3.4. Legislative regression following the September 2023 amendments. Amendments adopted in September 2023 tightened the conditions for obtaining a residence permit following recognition and obliged persons documented as stateless before the introduction of the SDP in 2021 to undergo the full procedure in order to renew existing permits.

A related problem concerns pre-existing forced return orders: a recognised stateless person of Georgian origin was denied a TRP on the basis of an unenforced deportation order issued before the person could access the SDP. Since stateless persons frequently lack the travel documents needed to execute a removal order, the combination of a deportation order and absence of travel documents creates indefinite legal limbo that current legislation does not resolve.

3.5. New statelessness risks generated by passportization. Russia's systematic policy of passportization in occupied Ukrainian territories: the issuance of Russian passports under expedited and effectively coercive procedures, has been characterised by Evan Harary in Opinio Juris as "effective denationalization": while those subjected to passportization generally remain Ukrainian citizens in law, the destruction of their Ukrainian identity documents and their inability to prove Ukrainian citizenship creates a condition that "resembles that of stateless people" [19]. Presidential Decree of the Russian Federation (April 2023) formally designated residents of occupied territories who had not accepted Russian citizenship as "foreigners or stateless persons" and authorised their potential deportation. OHCHR has documented systematic discriminatory measures implemented by Russian occupation authorities, including denial of humanitarian aid, removal of children, and coercion to accept citizenship under threat [20].

Draft Law No. 11469, submitted to the Verkhovna Rada in January 2024, proposes new grounds for deprivation of Ukrainian nationality, including acquisition of the nationality of the "aggressor state." Human rights coalitions have warned this could create new cases of statelessness among residents of occupied territories subjected to forced passportization without genuine choice [21].

4. Comparative European Practice

A comparative survey of European states reveals that Ukraine's SDP, while sound in legal

design, falls short of best practice in several key areas [24; 25]. Spain and Moldova represent the most generous models: upon recognition, applicants automatically receive indefinite leave to remain, rather than annually renewable permits, alongside full access to education, healthcare, housing, and social security on the same basis as nationals [24]. Hungary has embedded a statutory duty to inform potential applicants of the SDP's existence, including during asylum or immigration proceedings, a feature absent from Ukrainian law [24].

France and Latvia demonstrate that evidentiary burdens can be effectively managed without consular certificate requirements: the competent authority bears the primary responsibility for documentary investigations, while the applicant need only provide whatever materials are available. On travel documents, the 1954 Convention imposes a direct obligation on states to issue travel documents to stateless persons on their territory [1, Art. 28]. Several European jurisdictions, including Belgium and the Netherlands, issue a combined statelessness identity and travel document upon the conclusion of the SDP itself, without a separate residence-permit application.

ECtHR jurisprudence reinforces these standards. In Hoti v. Croatia, the Court held that Croatia had violated Article 8 ECHR by failing to provide an effective and accessible regularisation procedure for a stateless long-term resident. The Court found it incompatible with the Convention to impose on a stateless person administrative requirements that, by virtue of statelessness, the person is incapable of fulfilling [23, paras. 117-131]. In Kuric and Others v. Slovenia, the Grand Chamber found that administrative inaction resulting in effective statelessness through erasure from the population register constitutes a violation of Article 8 ECHR [23, paras. 350-360]. Both precedents are directly applicable to Ukraine's situation, where administrative practice is generating de facto exclusion from the SDP for persons unable to produce consular documentation.

5. A Framework for Legislative Reform

Based on the analysis above, five reform priorities are identified. Each is grounded in Ukraine's existing treaty obligations and supported by the practice of at least two European states.

Reform 1: Ratification of the Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in Relation to State Succession (2006). Ukraine has signed but not ratified this instrument. Ratification would provide an additional legal framework for resolving nationality issues that will inevitably arise during the liberation and reintegration of occupied territories, a process certain to generate complex documentation challenges. Ukraine's EU accession obligations under Chapter 23 support expedited ratification.

Reform 2: Elimination of the consular certificate requirement as a condition for SDP application acceptance. The current SMS administrative practice of conditioning acceptance on prior consular confirmation is incompatible with the text of Law No. 693-IX and inconsistent with UNHCR's guidance on shared burden of proof [13, p. 52, para. 147]. The Law should be amended to explicitly prohibit refusal of application acceptance on grounds of absent consular documentation, and to place the duty of conducting consular enquiries on the SMS rather than the applicant.

Reform 3: Introduction of a combined statelessness status identity card. The two-stage structure should be replaced by a single-stage procedure in which SDP recognition automatically confers a combined statelessness status card functioning simultaneously as an identity document and a temporary residence permit. This model, adopted in Spain, Moldova and Hungary, eliminates the documentation gap between recognition and access to rights.

Reform 4: Statutory provision that prior forced return or deportation orders do not bar the grant of a residence permit to a recognised stateless person. The legislative gap should be closed by an explicit statutory norm recognising the fundamental contradiction between an unenforced removal order and the absence of travel documents needed to execute it. This reform aligns Ukrainian law with the principle affirmed in Hoti v. Croatia that states must not impose on stateless persons administrative requirements that their legal status makes impossible to fulfil, and that positive obligations under Article 8 ECHR require effective and accessible regularisation mechanisms for stateless long-term residents [23].

Reform 5: Facilitated naturalisation track for stateless persons with a reduced residence period and waiver of language requirements. Ukraine's current seven-year pathway to naturalisation (two years TRP + five years PRP) is inconsistent with the 1954 Convention's obligation to facilitate naturalisation "as far as possible" [1, Art. 34]. The Law should introduce a dedicated naturalisation track for stateless persons: a minimum of five continuous years of residence from SDP recognition, exemption from

language testing for persons demonstrating long-term residence in Ukraine, and waiver of the naturalisation fee for those able to demonstrate financial hardship.

Additionally, Ukrainian law should be amended to explicitly provide that acquisition of Russian nationality through passportization procedures in occupied territories does not constitute grounds for deprivation of Ukrainian nationality, consistent with existing Article 19 of the Law on Citizenship, which already exempts persons "forcibly naturalised" by Russia. This provision should be broadened to cover all coercive passportization scenarios and should establish an expedited re-documentation procedure for persons whose Ukrainian identity documents have been destroyed or confiscated in occupied territories.

Conclusions.

Ukraine has made genuinely significant progress on statelessness in recent years. The adoption of Law No. 693-IX in 2020 and the operationalisation of the SDP in 2021 ended decades of legislative inaction and placed Ukraine among European states with dedicated statelessness protection mechanisms, an achievement that should not be understated, particularly given the conditions of ongoing armed conflict. Yet the gap between legal design and practical implementation remains wide. The five systemic gaps identified in this article are: a recognition rate starkly disproportionate to the estimated stateless population; administratively imposed consular certificate requirements that contradict the text of the Law itself; a two-stage structure that creates a documentation gap between recognition and access to rights; legislative regression introduced by the September 2023 amendments; and an entirely new dimension of statelessness risk generated by Russian passportization in occupied territories, together indicate that Ukraine's legislative framework requires substantive reform.

The five reform proposals advanced here are not aspirational: they are grounded in Ukraine's existing treaty obligations under the 1954 and 1961 Conventions and the European Convention on Nationality. Each has been implemented by at least two European states. The EU enlargement process, with its Chapter 23 benchmarks on fundamental rights, provides a further institutional incentive for accelerated reform.

Ultimately, the legal regulation of statelessness is not merely a technical migration law question. It concerns the fundamental human right to a legal identity. For the tens of thousands of persons in Ukraine who currently exist without documentation, in the words of one SDP applicant, "in the shadows": the reforms proposed in this article represent the difference between legal existence and legal invisibility.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Convention Relating to the Status of Stateless Persons (adopted 28 September 1954, entered into force 6 June 1960) 360 UNTS 117. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1960/06/19600606%2001-49%20AM/Ch_V_3p.pdf (date of access: 01.02.2026).

2. УВКБ ООН. Глобальні тенденції: вимушене переміщення у 2022 році. Женева, 2023. URL: https://digitallibrary.un.org/record/4016251?v=pdf (дата звернення: 01.02.2026).

3. В Україні проживають понад 5 тисяч осіб без громадянства – міграційна служба. Укрправда Життя. 24.06.2024. URL: https://life.pravda.com.ua/society/v-ukrajini-prozhivayut-ponad-5-tisyach-osib-bez-gromadyanstva-migraciyna-sluzhba-302298/ (дата звернення: 01.02.2026).

4. УВКБ ООН в Україні. Особи без громадянства. URL: https://www.unhcr.org/ua/en/stateless-persons (дата звернення: 01.05.2026).

5. Конвенція про статус апатридів 1954 року: ратифікована Верховною Радою України. Набрала чинності для України 25 квітня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_361 (дата звернення: 01.02.2026).

6. Convention on the Reduction of Statelessness (adopted 30 August 1961, entered into force 13 December 1975) 989 UNTS 175. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/6_1_1961.pdf

7. Про затвердження Порядку розгляду заяв та проведення співбесід із особами з метою їх визнання особами без громадянства : постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 317. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-2021-%D0%BF (дата звернення: 01.02.2026).

8. van Waas L. Nationality Matters: Statelessness under International Law. Antwerp : Intersentia, 2008. 504 p. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://files.institutesi.org/Nationality_Matters.pdf

9. van Waas L., Edwards A. (eds). Nationality and Statelessness under International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 111–120. URL: https://doi.org/10.1017/CBO9781139506007

10. Van Thillo C. Persistent Gaps in Protection: Stateless and Forcibly Displaced in Ukraine and Abroad. Statelessness and Citizenship Review. 2024. Vol. 6(1). P. 88–123. DOI: https://doi.org/10.35715/scr6001.115

11. Ivashuk O., Kordonets O., Kanics M. The Forgotten Victims of War: Ukraine's Stateless. Forced Migration Review. 2023. No. 72. P. 37–38. URL: https://www.fmreview.org/ukraine/ivashuk-kordonets-kanics/ (дата звернення: 01.05.2026).

12. Конвенція про громадянство (ETS № 166). Рада Європи, 6 листопада 1997 р.; Конвенція Ради Європи про запобігання безгромадянству у зв'язку з правонаступництвом держав (ETS № 200, 19 травня 2006 р.). URL: https://rm.coe.int/168007f2c8 (дата звернення: 01.02.2026).

13. УВКБ ООН. Довідник із захисту осіб без громадянства. Женева, 2014. С. 52, абз. 147. URL: https://www.unhcr.org/ch/sites/ch/files/legacy-pdf/CH-UNHCR_Handbook-on-Protection-of-Stateless-Persons.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

14. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2235-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14 (дата звернення: 01.02.2026).

15. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17 (дата звернення: 01.02.2026).

16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання особою без громадянства : Закон України від 16 червня 2020 р. № 693-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/693-20 (дата звернення: 01.02.2026).

17. УВКБ ООН в Україні. Тематичне оновлення щодо безгромадянства. Квітень 2021. URL: https://nansen-refugee.be/wp-content/uploads/2022/04/Statelessness-Update-2021-UNHCR-Ukraine-EN-UP.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

18. УВКБ ООН. UNHCR Welcomes New Ukrainian Statelessness Law Set to End Legal Limbo for Thousands. Прес-реліз, липень 2020. URL: https://www.unhcr.org/us/news/briefing-notes/unhcr-welcomes-new-ukrainian-statelessness-law-set-end-legal-limbo-thousands (дата звернення: 01.02.2026).

19. Harary E. In Ukraine, Russian Passportization Generates Effective Denationalization. Opinio Juris. 4 January 2024. URL: https://opiniojuris.org/2024/01/04/in-ukraine-russian-passportization-generates-effective-denationalization (дата звернення: 01.02.2026).

20. УВКПЛ ООН. Вимушене переміщення з окупованих Росією територій України: 24 лютого 2022 — 31 грудня 2025. Доповідь УВКПЛ, березень 2026. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Forced-displacement-from-territory-of-Ukraine-occupied-by-the-Russian-Federation (дата звернення: 01.02.2026).

21. Коаліція організацій. Заява щодо законопроєкту № 11469. Лютий 2025. URL: https://www.vplyv.org.ua/archives/9806 (дата звернення: 01.02.2026).

22. ЄСПЛ. Хоті проти Хорватії. Заява № 63311/14. 26 квітня 2018. Пп. 111–131. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182448 (дата звернення: 01.02.2026).

23. ЄСПЛ. Курич та інші проти Словенії (Велика палата). Заява № 26828/06. 26 червня 2012. Пп. 350–360. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111634 (дата звернення: 01.02.2026).

24. Bianchini K. A Comparative Analysis of Statelessness Determination Procedures in 10 EU States. International Journal of Refugee Law. 2017. Vol. 29. No. 1. P. 42–83. DOI: https://doi.org/10.1093/ijrl/eex009

25. Bianchini K. Identifying the Stateless in Statelessness Determination Procedures and Immigration Detention in the United Kingdom. International Journal of Refugee Law. 2020. Vol. 32. No. 3. P. 440–471. URL: https://doi.org/10.1093/ijrl/eeaa036

26. Quiñones P. Breaking the Presumption That Applicants of Statelessness Determination Procedures Are Foreign. Statelessness and Citizenship Review. 2021. Vol. 3. No. 1. P. 59–92. DOI: https://doi.org/10.35715/SCR3001.114

27. Manzotti C. Nationality Status Determination in Asylum Procedures under the CEAS and the Potential Impact of the «New Pact on Migration and Asylum». International Journal of Refugee Law. 2023. Vol. 35. No. 2. P. 193–222. DOI: https://doi.org/10.1093/ijrl/eead006

Стаття надійшла до редакції 02.03.2026 Переглянуто 07.04.2026
Стаття рекомендована до друку 23.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

БОРОВИК О. В.
імміграційний юрист, фахівець у галузі міграційного права
E-mail: oleksii.umn@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3517-2870
Нью-Йорк, США

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НЕОБХІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ РЕФОРМ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Правовий статус осіб без громадянства є однією з найгостріших прогалин українського міграційного законодавства. У спадок від СРСР, Україна отримала поєднання конкуруючих законів про громадянство, адміністративних прогалин та масових переміщень населення, що залишили тисячі людей без правової ідентичності. За офіційними даними Державної міграційної служби, станом на 30 квітня 2024 року на обліку перебували 5 394 особи без громадянства, що проживають в Україні на постійній основі, та 964 тимчасово. УВКБ ООН при цьому оцінює загальну кількість осіб без громадянства та осіб із невизначеною національністю приблизно у 35 000, що свідчить про масштаб недокументованих осіб.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті аналізується правова база України щодо осіб без громадянства на відповідність стандартам Конвенції 1954 року про статус апатридів, Конвенції 1961 року про скорочення безгромадянства, Європейської конвенції про громадянство та практикам держав-членів ЄС. Виявлено п'ять системних прогалин: критично низький рівень практичного визнання, незважаючи на запровадження Процедури визнання особою без громадянства (ПВОБ) у 2021 році; обтяжливі консульські вимоги, запроваджені через адміністративну практику; відсутність єдиного посвідчення статусу; законодавча регресія після поправок вересня 2023 року; нові ризики безгромадянства внаслідок систематичної паспортизаційної політики Росії на окупованих територіях. Порівняльний аналіз ПВОБ та практика ЄСПЛ слугують основою для реформних пропозицій.

Висновок. Запропоновано п’ять конкретних законодавчих реформ: ратифікацію Конвенції РЄ про запобігання безгромадянству у зв'язку з правонаступництвом держав; скасування вимоги консульської довідки для подачі заяв на ПВОБ; запровадження єдиного посвідчення статусу особи без громадянства; законодавчу норму

про те, що попередні постанови про видворення не є підставою для відмови у видачі посвідки визнаному апатриду; та спрощений шлях до натуралізації. Ці реформи спираються на чинні зобов'язання України за Конвенціями 1954 та 1961 років і є необхідними як для захисту прав людини, так і для виконання вимог вступу до ЄС у рамках Глави 23.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *безгромадянство; особи без громадянства; процедура визнання особи без громадянства; Конвенція 1954 року; євроінтеграція; окуповані території; паспортизація; законодавча реформа.*

REFERENCES

1. Convention Relating to the Status of Stateless Persons. (1954). 360 UNTS 117. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1960/06/19600606%2001-49%20AM/Ch_V_3p.pdf

2. UNHCR. (2023). Global Trends: Forced Displacement in 2022. Geneva: UNHCR. URL: https://digitallibrary.un.org/record/4016251?v=pdf

3. Ukrpravda Zhyttia. (2024, June 24). V Ukraini prozhyvaiut ponad 5 tysiach osib bez hromadianstva – mihratsiina sluzhba [Over 5,000 stateless persons live in Ukraine — migration service]. URL: https://life.pravda.com.ua/society/v-ukrajini-prozhivayut-ponad-5-tisyach-osib-bez-gromadyanstva-migraciyna-sluzhba-302298/ (In Ukrainian)

4. UNHCR Ukraine. (2023). Stateless persons. URL: https://www.unhcr.org/ua/en/stateless-persons

5. Convention Relating to the Status of Stateless Persons 1954. (Ratified by Ukraine; entered into force 25 April 2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_361 (In Ukrainian)

6. Convention on the Reduction of Statelessness. (1961). 989 UNTS 175. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/6_1_1961.pdf

7. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2021). Pro zatverdzhennia Poriadku rozghliadu zaiavy ta provedennia spivbesid iz osobamy z metoiu yikh vyznannia osobamy bez hromadianstva [On approval of the procedure for considering applications and interviewing persons for the purpose of recognising them as stateless persons]: Resolution No. 317 of 24 March 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-2021-%D0%BF (In Ukrainian)

8. van Waas, L. (2008). Nationality matters: Statelessness under international law. Intersentia. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://files.institutesi.org/Nationality_Matters.pdf

9. van Waas, L., & Edwards, A. (Eds.). (2014). Nationality and statelessness under international law. Cambridge University Press. URL: https://doi.org/10.1017/CBO9781139506007

10. Van Thillo, C. (2024). Persistent gaps in protection: Stateless and forcibly displaced in Ukraine and abroad. Statelessness and Citizenship Review, 6(1), 88–123. URL: https://doi.org/10.35715/scr6001.115

11. Ivashuk, O., Kordonets, O., & Kanics, M. (2023). The forgotten victims of war: Ukraine's stateless. Forced Migration Review, 72, 37–38. URL: https://www.fmreview.org/ukraine/ivashuk-kordonets-kanics/

12. European Convention on Nationality, ETS No. 166 (1997); Council of Europe Convention on the Avoidance of Statelessness in Relation to State Succession, ETS No. 200 (2006). URL: https://rm.coe.int/168007f2c8

13. UNHCR. (2014). Handbook on the protection of stateless persons. Geneva: UNHCR. URL: https://www.unhcr.org/ch/sites/ch/files/legacy-pdf/CH-UNHCR_Handbook-on-Protection-of-Stateless-Persons.pdf

14. Verkhovna Rada of Ukraine. (2001). Pro hromadianstvo Ukrainy [On citizenship of Ukraine]: Law No. 2235-III of 18 January 2001 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14 (In Ukrainian)

15. Verkhovna Rada of Ukraine. (2011). Pro pravovyi status inozemtsiv ta osib bez hromadianstva [On the legal status of foreigners and stateless persons]: Law No. 3773-VI of 22 September 2011 (as amended). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17 (In Ukrainian)

16. Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vyznannia osoboiu bez hromadianstva [On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning recognition as a stateless person]: Law No. 693-IX of 16 June 2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/693-20 (In Ukrainian)

17. UNHCR Ukraine. (2021). Statelessness Update — April 2021. URL: https://nansen-refugee.be/wp-content/uploads/2022/04/Statelessness-Update-2021-UNHCR-Ukraine-EN-UP.pdf

18. UNHCR. (2020, July). UNHCR welcomes new Ukrainian statelessness law set to end legal limbo for thousands. URL: https://www.unhcr.org/us/news/briefing-notes/unhcr-welcomes-new-ukrainian-statelessness-law-set-end-legal-limbo-thousands

19. Harary, E. (2024, January 4). In Ukraine, Russian passportization generates effective denationalization. Opinio Juris. URL: https://opiniojuris.org/2024/01/04/in-ukraine-russian-passportization-generates-effective-denationalization

20. OHCHR. (2026, March). Forced displacement from territory of Ukraine occupied by the Russian Federation, 24 February 2022 – 31 December 2025. URL: https://ukraine.ohchr.org/en/Forced-displacement-from-territory-of-Ukraine-occupied-by-the-Russian-Federation

21. Coalition of Organisations. (2025, February). Statement on Draft Law No. 11469. URL: https://www.vplyv.org.ua/archives/9806

22. ECtHR. (2018, April 26). Hoti v. Croatia, App No 63311/14. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182448

23. ECtHR. (2012, June 26). Kuric and Others v. Slovenia (Grand Chamber), App No 26828/06. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111634

24. Bianchini, K. (2017). A comparative analysis of statelessness determination procedures in 10 EU States. International Journal of Refugee Law, 29(1), 42–83. URL: https://doi.org/10.1093/ijrl/eex009

25. Bianchini, K. (2020). Identifying the stateless in statelessness determination procedures and immigration detention in the United Kingdom. International Journal of Refugee Law, 32(3), 440–471. URL: https://doi.org/10.1093/ijrl/eeaa036

26. Quiñones, P. (2021). Breaking the presumption that applicants of statelessness determination procedures are foreign. Statelessness and Citizenship Review, 3(1), 59–92. URL: https://doi.org/10.35715/SCR3001.114

27. Manzotti, C. (2023). Nationality status determination in asylum procedures under the CEAS and the potential impact of the «New Pact on Migration and Asylum». International Journal of Refugee Law, 35(2), 193–222. URL: https://doi.org/10.1093/ijrl/eead006

The article was received by the editors 02.03.2026 The article was revised 07.04.2026
The article is recommended for printing 23.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-15
УДК 342.25

ЛЯЛЮК О. Ю.
доктор юридичних наук, доцент, завідувач науковим відділом
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування
E-mail: alyalyuk@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1214-0580
Національна академія правових наук України
м. Харків, 61002, вул. Чернишевська, 80

НАНАЙ І. С.
студент факультету адвокатури
E-mail: vanananaj12@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9545-4607
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61024, вул. Григорія Сковороди, 77

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ СІЛЬСЬКИХ, СЕЛИЩНИХ, МІСЬКИХ ГОЛІВ

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті проведено всебічний аналіз особливостей правового становища сільського, селищного та міського голови у світлі поточної реформи децентралізації в Україні.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Досліджено як теоретичні засади, так і практичні аспекти функціонування головної посадової особи територіальної громади. Виявлено розбіжності у термінології та змісті між положеннями Європейської хартії місцевого самоврядування та вітчизняним законодавством, зокрема Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Окрему увагу приділено «комбінованій» природі правового статусу голови, що об'єднує політичні, представницькі та управлінські функції. Детально проаналізовано три головні ролі, які він здійснює: представницьку (виступ від імені територіальної громади), виконавчо-управлінську (керівництво виконавчим комітетом та розпорядження майном) та організаційно-представницьку (модерування сесій ради). Базуючись на вивченні правових актів Харківської та Львівської міських рад, дійдено висновку про надмірне зосередження владних повноважень у однієї особи, що несе потенційну загрозу формування авторитарних практик на місцевому рівні та породжує конфлікти інтересів.

У статті підіймається проблема організаційної залежності депутатського корпусу від голови, що зумовлена його контролем над апаратом ради та формуванням порядку денного засідань. Для врегулювання цих проблем вивчено закордонний досвід Естонії та Франції, де був запроваджений чіткий розподіл обов'язків між політичним керівником ради та професійним адміністратором (мером).

Запропоновано конкретні вектори для реформування системи місцевого самоврядування в Україні. Серед них – інституційне розмежування функцій голови ради та керівника виконавчого органу; скасування виконавчих комітетів як колегіальних органів загальної компетенції із заміною їх на «кабінети» під персональну відповідальність керівників департаментів; впровадження моделі «мер-менеджер». Також аргументовано доцільність запровадження «електронної звітності» очільника перед жителями та розширення його можливостей у сфері «муніципальної дипломатії».

Висновок. Підсумовується, що критично важливим є створення ефективних механізмів залагодження суперечок між головою та радою через прямі консультації з мешканцями відповідної території.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: місцеве самоврядування, сільський, селищний, міський голова, правовий статус, децентралізація, виконавчий комітет*

Як цитувати: Лялюк О. Ю., І. С. Нанай. Проблеми правового регулювання статусу сільських, селищних, міських голів *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 180-187 . https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-15

In cites: O. Yu. Lialiuk, I. S. Nanai (2026) Problems of legal regulation of the status of rural, settlement and urban heads.. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 180-187 https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-15 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Розвиток сучасних систем (моделей) місцевого самоврядування виступає ключовим елементом у трансформації політичної системи України на шляху до відповідності європейським стандартам. Процес децентралізації державної влади не має обмежуватися лише передачею ресурсів на місцевий рівень, він потребує також ефективної передачі публічних повноважень на рівень місцевого самовядування.

© Лялюк О. Ю., І. С. Нанай, 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Однак наявна структура, в якій одна особа (голова громади) одночасно виконує функції головуючого на засіданнях ради та голови її виконавчого комітету, створює конфлікти інтересів, гальмує розвиток громадянського суспільства й підвищує ризики формування авторитарних тенденцій на місцевому рівні.

Стан наукового дослідження теми. Неврегульованість правового статусу «основного посадовця територіальної громади» залишається суттєвим бар'єром для подальшого успішного проведення розпочатої реформи. На проблеми правового статусу сільських, селищних, міських голів звертали увагу у своїх дослідженнях Ю.Ю, Бальцій [1], В.Д. Волков [4], В.В. Гречишникова [5], Ю.П Максименко [11], І.О. Єлісєєва [7], Ю.М. Кириченко [8], В.С. Кобрин, Ю.С. Нос, Р.В. Полюх [9], Ю.Л. Медведєв [12], Є. Незвінська [13], О.В. Прієшкіна [14] та інші вчені.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення основних недоліків правового статусу сільського, селищного та міського голови, а також виявлення випадків можливого настання конфліктів у його взаємовідносинах із радою та її виконавчими органами.

Основні результати дослідження. Європейська хартія місцевого самоврядування у ст. 3 визначає місцеве самоврядування як право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення [6]. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права, і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи. Виходячи з цього положення, місцевий голова, не будучи органом місцевого самоврядування, позбавлений права на його здійснення.

Українське законодавство у ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає місцеве самоврядування як гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно, або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [15]. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, та посадових осіб місцевого самоврядування. Таке формулювання дозволяє залучати посадових осіб місцевого самоврядування до його здійснення та розглядати їх як важливий елемент його системи. Водночас, імплементація норм Європейської хартії місцевого самоврядування передбачає їх узгодженість з вітчизняним законодавством, чого не здійснено в контексті регламентації правового статусу голови територіальної громади.

Недостатня урегульованість статусу сільського, селищного, міського голови залишається однією з ключових причин численних конфліктів, пов'язаних із його діяльністю, набуттям або достроковим припиненням повноважень. Відсутність чіткого правового визначення окремих елементів посадового статусу головної особи територіальної громади стримує розвиток місцевого самоврядування в масштабах усієї України.

Науковий аналіз правового статусу голови передбачає дослідження законодавчого трактування поняття «посадова особа місцевого самоврядування». Відповідно до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», цим терміном позначається особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [16].

Також у ст. 3 цього закону зазначено, що посадами в органах місцевого самоврядування є: (1) виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах; (2) виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою; (3) посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Таким чином можна спостерігати відчутну розбіжність у термінології між тими нормами, що діють на міжнародному рівні, та українським законодавчим полем. Європейська хартія робить наголос на тому, що самоврядування реалізується саме через колективні органи, чи то ради, чи збори, тоді як Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» розширює цей перелік, долучаючи до нього й окремих посадових осіб. Внаслідок цього виникає теоретична суперечність стосовно

легітимності одноосібного виконання місцевим головою функцій у межах місцевого самоврядування.

Хоча українська правова система відносить голову до ланок територіального самоврядування та наділяє його статусом виборної службової особи, його правовий статус все ще має прогалини у регулюванні. Неузгодженість між положеннями Хартії та національними законодавчими актами спричиняє те, що функція голови як «головної посадової особи територіальної громади» не має чіткого законодавчого обґрунтування у сфері розмежування компетенцій.

Аналіз регламентів Харківської [18] та Львівської [19] міських рад дозволяє зробити наступні узагальнення:

1) діяльність посадових осіб організована в трьох основних напрямах – у межах структури ради як представницького органу де посадовими особами виступають голова та секретар ради, які забезпечують організаційне функціонування депутатського корпусу й підтримують механізми прийняття колективних рішень; у виконавчому комітеті як колегіальному виконавчому органі, який очолює голова, виконуючи функції керівника; у складі апарату, включаючи виконавчі органи та структурні підрозділи входять управління, департаменти та відділи, де посадовими особами є професійні управлінці. До їхніх обов'язків належить щоденне адміністрування й реалізація функцій місцевого самоврядування на професійному рівні.

До цієї категорії відносяться директори департаментів, начальники відділів та інші фахівці, які забезпечують організаційно-адміністративну підтримку діяльності міської ради.

Голова посідає особливе місце в ієрархії цих структур. І. О. Єлісєєва визначає статус голови як «синтетичний», підкреслюючи його багатофункціональний характер. Голову можна розглядати не лише як виборного політика, а й як адміністратора, який виконує одночасно функції у представницькому органі та виконкомі [7, с. 42-43]. Таким чином, статус голови виходить за межі звичайного чиновницького титулу завдяки поєднанню політичних, представницьких і виконавчих повноважень.

Визначальною рисою, яка надає голові статус «вищої» або «головної» посадової особи, є спосіб отримання мандата. Стаття 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» чітко встановлює, що голова обирається мешканцями відповідної територіальної громади на підставі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Ключова особливість його прямої легітимності полягає у її винятковості: на противагу головам місцевих державних адміністрацій, котрих призначає Президент України, або керівникам структурних підрозділів, чиє призначення здійснюється через службові накази, голова органу місцевого самоврядування здобуває свої повноваження напряму від територіальної громади.

Це створює особливий зв'язок, як комунікаційний, так і правовий з територіальною громадою, коли голова є підзвітним безпосередньо жителям громади, а не інстанціям «вертикальної» влади, що тягнеться з центру. Таким чином, він стає власником найвищого представницького мандату у межах території відповідної територіальної громади. Його позиція як «провідного діяча» у раді укріплюється фактом, що за нього віддали свій голос більшість жителів. Відповідно до Регламенту Харківської міської ради VIII скликання, повноваження міського голови вступають у силу одразу після офіційного оголошення результатів виборів на пленарному засіданні. Цей момент символізує публічне визнання його головною посадовою особою, яка бере на себе відповідальність за розвиток і управління містом. Водночас, викликає заперечення сама можливість територіальної громади, яка не виступає органом публічної влади, а являє собою лише сукупність жителів, мати у своєму складі посадову особу.

Статус «вищої» посадової особи, яка є головною фігурою територіальної громади, визначається через виконання трьох ключових функцій, які в європейських державах часто розмежовані, але в Україні сконцентровані в одній особі:

- репрезентативна функція: голова виступає символом громади – її «обличчям». Відповідно до ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», він представляє інтереси громади, ради і виконавчого комітету перед державними органами, іншими громадами, міжнародними партнерами та в судових процесах. Приміром, Регламент Львівської міської ради уточнює, що мер має право підписувати угоди про співробітництво та меморандуми з іноземними організаціями від імені громади. Це надає йому статус не лише адміністратора, але й політичного лідера, відповідального за формування зовнішнього іміджу території;

- адміністративна функція полягає в тому, що керуючи виконавчим комітетом та апа-

ратом, голова володіє контролем над ключовими ресурсами територіальної громади: бюджетом, комунальною власністю та кадровими питаннями. Це робить його фактично «господарем» території в очах мешканців. Голова відповідає за реалізацію повноважень виконавчої влади в межах своєї юрисдикції. Крім того, він є головним розпорядником бюджетних коштів, що забезпечує йому вагомі можливості впливати практично на всі аспекти життя громади;

- представницько-організаційна функція: попри те що голова не є депутатом, він виконує роль головуючого на сесіях ради. Це створює своєрідну правову ситуацію, яку досліджувала М. С. Рахліна. Згідно з її аналізом, голова не лише бере участь у голосуванні під час ухвалення рішень ради, але також сприяє формуванню порядку денного [17, с. 25]. Таким чином, він не просто спостерігає за роботою представницького органу територіальної громади, а активно її спрямовує.

Відносини між сільським, селищним та міським головою і відповідною радою є найбільшою за обсягом сферою взаємодії та, водночас, найчастіше виступають джерелом конфліктів. Коренем цієї проблеми є фундаментальне протиріччя: Конституція України лаконічно визначає роль голови, тоді як закони України надають йому значно ширший обсяг повноважень. Це створює умови, за яких виконавча влада (представлена головою) може фактично домінувати над представницькою владою (радою).

Згідно зі ст. 141 Конституції України, головне завдання сільського, селищного, міського голови – це «головувати на засіданнях ради» [10]. Якщо трактувати це буквально, то голова має виступати як «арбітр» або «спікер», чиї функції зводяться до забезпечення дотримання правил під час сесій. Однак, на практиці статус голови в системі балансу муніципальної влади значно зміщений у бік авторитарного стилю управління. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» у ст. 42 надає голові такі повноваження, які перетворюють його з простого головуючого на реального політичного та організаційного керівника ради.

Аналіз вищезгаданих регламентів Харківської та Львівської міських рад дозволяє виокремити ключові способи, якими голови цих територіальних громад контролюють депутатський корпус: голова має вирішальне слово у формуванні списку питань, які будуть розглядатися на сесії. Хоча депутати та комісії можуть пропонувати теми, саме апарат ради, який координує голова, відповідає за технічну та юридичну підготовку цих пропозицій. Як наслідок це дає голові можливість затягувати розгляд незручних для нього питань або, навпаки, раптово виносити на обговорення важливі теми, не даючи депутатам часу на ознайомлення. Відповідно до ст. 61 Регламенту Харківської міської ради мер визначає порядок денний, що дозволяє йому диктувати пріоритети розвитку міста. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» голова керує апаратом ради та її виконавчим комітетом. Проблемою у цьому випадку виступає те, що депутати, які представляють інтереси громади, стають залежними від співробітників апарату (юристів, секретарів, відділів діловодства). Ці фахівці призначаються та звільняються головою особисто. Це створює ситуацію, коли рада «організаційно залежить» від мера. Таким чином, спеціалісти, які мали б допомагати депутатам у розробці альтернативних рішень, фактично підпорядковуються голові. Крім того, голова бере участь у процедурі призначення керівництва ради, пропонуючи кандидатуру секретаря для затвердження радою. Враховуючи, що секретар відіграє ключову роль в організації роботи комісій ради та підготовці сесій, голова прагне призначення на цю посаду лояльну йому людину, що на наш погляд, де-факто позбавляє раду значного обсягу самостійності.

Вирішити виниклу ситуацію пропонується розподілом повноважень і відповідальності між двома посадовими особами щоб уникнути можливого конфлікту інтересів (одна особа займається суто адміністративними справами: благоустроєм території, дорожньою інфраструктурою, комунальними послугами та бюджетним плануванням). Водночас існуюча модель, за якої одна людина пропонує рішення і сама ж контролює їх виконання, на наш погляд, є небезпечною для ефективного управління та прозорості цих процесів.

Яскравим прикладом країни, де на рівні місцевих громад чітко розмежовані повноваження представницької та виконавчої влади є Естонія. На відміну від України, де міський голова одночасно керує і радою, і виконавчим комітетом, в Естонії ці функції виконують дві різні особи. Голова ради (Volikogu esimees) є політичною фігурою, яку обирають самі депутати. Його основне завдання – організовувати роботу ради, проводити засідання, стежити за дотриманням правил та діяльністю комісій. Він не займається оперативним управлінням містом [7, с. 45]. У свою чергу мер (Linnapea/Vallavanem) очолює місцеву адмі-

ністрацію (виконавчий орган). Він не є членом ради і не має права голосу на її засіданнях, а діє як професійний адміністратор, який втілює в життя рішення, прийняті радою. Рада має реальні важелі впливу на мера, оскільки голова ради не підпорядковується депутатам, а мер не має можливості впливати на внутрішню структуру ради. Такий розподіл унеможливлює ситуацію, коли одна особа готує рішення (як голова виконкому) і сама ж їх затверджує та реалізує (як голова ради).

Французька система вважається більш складною та унікальною через історичну тенденцію до централізації влади, але вона також має ефективні механізми запобігання зловживанням місцевого голови. У Франції мер (Maire) здійснює подвійну роль. З одного боку, він є керівником виконавчої влади громади. З іншого – він є представником держави на цій території, відповідаючи за реєстрацію актів цивільного стану та маючи певні поліцейські повноваження. На відміну від України, де мера обирають безпосередньо мешканці, у Франції мера обирає зі свого складу муніципальна рада. Це забезпечує тісний зв'язок між радою та мером, адже мер є «продуктом» більшості в раді. Мер не керує одноосібно, а працює разом із своїми заступниками (adjoints), які разом формують «бюро» [20, с. 4]. Повноваження між заступниками чітко розподілені, і мер мусить постійно підтримувати згоду з ними та радою. Особливим «запобіжником» у Франції є префект (представник центральної влади), який здійснює юридичний нагляд за діями мера та ради. Якщо мер порушує закон, префект може оскаржити його дії в суді, що є ефективним механізмом зовнішнього контролю.

В Естонії та Франції проведено розподіл посад мера та головуючого в раді, що у свою чергу зменшує вплив голови на депутатський корпус. Тому одним з подальших напрямків реформування системи місцевого самоврядування в Україні є чітке розмежування повноважень голови як керівника виконавчих органів та головуючого на засіданнях ради.

Згідно з чинним законодавством (ст.ст. 12, 42, 51 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»), сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної ради «за посадою». Це означає, що він не просто веде засідання, а є головним суб’єктом формування виконавчої політики: голова одноосібно подає на розгляд ради пропозиції щодо чисельного та персонального складу виконкому, а рада лише схвалює ці пропозиції; здійснює управління апаратом виконкому, підписує його рішення та забезпечує їх виконання. Голова виступає головним розпорядником бюджетних коштів та впливає на долю майна комунальної власності, що забезпечує надмірне зосередження влади в його руках. Голова бере участь у формуванні виконавчого комітету – органу, який має втілювати рішення ради, сам його очолює і сам же перевіряє якість виконання. Це позбавляє виконком статусу незалежного виконавчого органу, перетворюючи його де-факто, на «особистий кабінет» голови.

Тому одне з питань яке обговорюється в рамках реформи місцевого самоврядування є ліквідація виконавчого комітету як колегіального органу загальної компетенції. Колегіальна безвідповідальність є ключовою проблемою, оскільки рішення ухвалюються більшістю голосів членів виконавчого комітету, серед яких нерідко зустрічаються особи, далекі від експертного розуміння питань порядку денного. Це створює простір для уникнення персональної відповідальності мера чи профільних чиновників, які ховаються за колективною домовленістю. Виконком часто виступає зайвою ланкою між міським головою та профільними галузевими департаментами, що уповільнює процеси вирішення питань місцевого значення.

Вважаємо, що на заміну цій інституції доцільно запровадити роботу «кабінету», до складу якого входять керівники департаментів та голова. Усі рішення при цьому, мають ухвалюватися або особисто міським головою через прийняття розпоряджень, або конкретними керівниками департаментів через накази. Така структура вже ефективно застосовується у великих містах Польщі (модель президента міста) та США (модель «сильний мер»).

У багатьох державах Європейського Союзу відсутні виконкоми як самостійні колегіальні структури. Натомість, виконавчу владу здійснюють мер та його команда. Представницькі органи (ради) повинні мати можливість у будь-який час вимагати звіту від будь-якого посадовця виконавчого органу (не обмежуючись лише його керівником).

Наразі в Україні цей механізм контролю функціонує неефективно. Посади заступників голови мають займати кваліфіковані управлінці, а не особи, призначені за політичними зв'язками. Це забезпечить стабільність та ефективність виконавчої влади, незалежно від змін у виборчих циклах.

Також хочемо звернути увагу на необхідність удосконалення власних повноважень голови. На даний момент ці повноваження часто мають номінальний характер, обмежую-

чись участю в офіційних заходах та підписанням формальних документів.

Згідно з ч. 6 ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», керівник органу місцевого самоврядування має обов'язок щорічно надавати звіт про свою діяльність перед мешканцями громади. Експерти та науковці, зокрема на основі матеріалів Асоціації міст України, виступають за відмову від традиційних, формальних доповідей, що проводяться у закритих приміщеннях [2, с. 45-46]. У зв'язку з цим, доцільно запровадити обов'язкове «цифрове звітування» через спеціалізовані онлайн-платформи. Ці платформи дозволять кожному мешканцю ставити запитання голові, на які він буде зобов'язаний надати особисту відповідь у рамках свого звіту. Крім того, доцільно встановити юридичні наслідки для випадків, коли жителі не приймають звіт голови. Вважаємо за необхідне на законодавчому рівні закріпити положення, апробовані Львівською міською радою, де міський голова активно займається міжнародною співпрацею, що свідчить про тенденцію до перетворення голови на активного учасника «муніципальної дипломатії». Тому слід законодавчо закріпити за головою можливість самостійно залучати міжнародну технічну допомогу та інвестиції, несучи за це персональну відповідальність. Це дозволить обійти складні бюрократичні процедури на рівні центральних органів влади та ефективно позиціонувати голову як «економічного представника» територіальної громади.

Як вже нами зазначалось вище, у сучасній системі місцевого самоврядування України сільський, селищний, міський голова має унікальний статус як єдиний представник, наділений мандатом від усієї територіальної громади. Це дає підстави для впровадження ефективних механізмів, які дозволяють голові звертатися до територіальної громади як первинного джерела влади у разі виникнення конфліктів із радою.

У випадках, коли між радою та головою виникають принципові розбіжності, що блокують нормальний розвиток територіальної громади та її території (наприклад, відмова прийняти бюджет чи програми розвитку), голова має широко використовувати форми взаємодії з жителями, зокрема, ініціювати консультації та отримувати їх підтримку. Це має бути не просто формальність, а працюючий інструмент арбітражу, де суперечливі питання виносяться на обговорення громадян. Закріплення права голови ініціювати загальні збори чи громадські слухання допоможе перевести конфлікти із сфери політичного протистояння в площину суспільного діалогу.

Як зазначає дослідник І. А. Віштак, голова несе персональну відповідальність за реалізацію стратегічних напрямків розвитку території територіальної громади. Завдяки прямій підтримці мешканців через консультаційні заходи можна підсилити легітимність дій голови та зміцнити його позицію в процесі взаємодії з радою [3, с. 14].

Висновки. Таким чином, сучасна система місцевого самоврядування в Україні демонструє надмірну концентрацію владних повноважень в особі місцевого голови, що суперечить європейським стандартам та створює потенційні загрози для збереження демократичного балансу. Для вирішення цієї проблеми необхідно на законодавчому рівні інституційно розділити функції мера, який очолює виконавчу владу, та повноваження голови ради.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Бальцій Ю. Правовий статус міського голови в Україні. Автореф. дис. канд. юрид. наук. 12.00.02 Конституційне право. Одеса, 2006. 16 с.

2.Васильченко Г., Парасюк І., Єременко Н. Планування розвитку територіальних громад: навч. посіб. для посадових осіб місцевого самоврядування. Київ: ВІ ЕН ЕЙ, 2015. 256 с.

3.Віштак І. Актуальні питання удосконалення діяльності сільського, селищного голови. Вчені записки Таврійського національного університету імені ВІ Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. № 30 (69). С 12-17.

4. Волков В.Д. Правовий статус мера міста: європейський досвід. Вісник Донецького університету економіки та права. № 2. 2012. С. 3-8.

5. Гречишникова В.В. Повноваження сільського, селищного, міського голови в період децентралізації та воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2026. № 93. С. 203-209. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.30

6. Європейська хартія місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 22.02.2026).

7. Єлісєєва І.О. Сільський, селищний, міський голова: статус посадової особи за Конституцією України та повноваженнями, наданими йому законом. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2019. Вип. 15. С. 40-49. DOI 10.33244/2521-1196.15.2019.40-49.

8. Кириченко Ю. М. Повноваження міського голови з питань організації роботи міської ради. Наше право. 2008. № 2 (ч. 2). С. 17–21.

9. Кобрин В. Нос Ю. Полюх Р. Особливості реалізації повноважень сільським, селищним, міським головою в умовах правового режиму воєнного стану. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/14.pdf (дата звернення 22.02.2026) DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.12.

10. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 22.02.2026).

11. Максименко Ю. Статус і повноваження сільських, селищних, міських голів у системі місцевого самоврядування України. Часопис Київського університету права. 2020. № 4. С. 144-150. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.25.

12. Медведєв Ю.Л. Правовий статус міського голови в Україні: історичний досвід та сучасність. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 1. С. 38-41.

13. Незвінська Є. Правовий статус мера: зарубіжний досвід. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 171-175. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.30

14. Прієшкіна О.В. Конституційно-правовий статус міського голови в Україні. Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство. 2019. Т. 24. Вип. 1(34). С. 7-14. DOI 10.18524/2304-1587.2019.1(34).166783.

15. Про місцеве самоврядування в Україні. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 22.02.2026).

16. Про службу в органах місцевого самоврядування. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text (дата звернення: 22.02.2026).

17. Рахліна М.С. Конституційно-правовий статус представницьких органів місцевого самоврядування в Україні. URL: https://oblrada-pl.gov.ua/sites/default/files/field/projects/rahlina.pdf (дата звернення 22.02.2026).

18. Регламент Харківської міської ради 8 скликання. Офіційний вебпортал Харківської міської ради. URL: https://city.kharkiv.ua/council/regulations (дата звернення 22.02.2026)

19. Регламент Львівської міської ради 8 скликання. Офіційний вебпортал Львівської міської ради. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.NSF/(SearchForWeb)/883E612C2F604B0EC22586480060D57D?OpenDocument (дата звернення 22.02.2026).

20. Чорнорук А. Організація публічного управління на місцевому рівні у Франції: досвід для України. Публічне адміністрування: теорія та практика. електрон. зб. наук. пр. Дніпро. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_26 (дата звернення 22.02.2026).

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів:автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 30.02.2026 Переглянуто 03.04.2026
Стаття рекомендована до друку 21.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

O. Yu. LIALIUK
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Head of the Scientific Department
Research Institute of State Building and Local Self-Government
E-mail: alyalyuk@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1214-0580
National Academy of Legal Sciences of Ukraine
80 Chernyshevska Street, Kharkiv, 61002

I. S. NANAI
Student, Faculty of Law
E-mail: vanananaj12@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9545-4607
Yaroslav Mudryi National Law University
77 Hryhorii Skovoroda Street, Kharkiv, 61024

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF RURAL, SETTLEMENT AND URBAN HEADS

ANNOTATION. *Introduction.* The article provides a comprehensive review of the legal status of rural, settlement and city heads in light of the current decentralisation reform in Ukraine.

Summary of the main results of the study. It examines both the theoretical foundations and practical aspects of the functioning of the chief official of a territorial community. Discrepancies in terminology and substance between the provisions of the European Charter of Local Self-Government and domestic legislation, in particular the Law of Ukraine 'On Local Self-Government in Ukraine,' are identified.

Particular attention is paid to the 'combined' nature of the legal status of the head, which combines political, representative and managerial functions. The work analyses in detail the three main roles that he performs: representative (speaking on behalf of the territorial community), executive and managerial (leading the executive committee and disposing of property) and organisational and representative (moderating council sessions). Based on a study of the internal regulations of the Kharkiv and Lviv city councils, the authors conclude that there is an excessive concentration of power in one person, which poses a potential threat of authoritarian practices at the local level and gives rise to conflicts of interest.

The article raises the issue of the organisational dependence of the deputy corps on the chairperson, which is due to his control over the council apparatus and the formation of the agenda for meetings. To resolve these issues, the foreign experience of Estonia and France was studied, where a clear division of responsibilities between the political leader of the council and the professional administrator (mayor) was introduced.

Specific vectors for reforming the local self-government system in Ukraine are proposed. These include institutional separation of the functions of the council chair and the head of the executive body; abolition of executive committees as collegial bodies of general competence, replacing them with 'cabinets' under the personal responsibility of department heads; and introduction of the 'mayor-manager' model. The need to introduce 'electronic reporting' by the head to residents and expand his or her capabilities in the field of 'municipal diplomacy' is also argued.

Conclusion. It is concluded that it is critically important to create effective mechanisms for resolving disputes between the head and the council through direct consultations with community residents.

KEY WORDS: *local self-government, village, settlement, city mayor, legal status, decentralisation, executive committee*

REFERENCES

1. Baltsii Y. The Legal Status of the Mayor in Ukraine. Abstract of a Ph.D. thesis in Law. 12.00.02 Constitutional Law. Odessa, 2006. 16 pp.(in Ukrainian)

2. Vasylchenko G., Parasyuk I., Yeremenko N. Planning the Development of Territorial Communities: A textbook for local self-government officials. Kyiv: V.I.N.A., 2015. 256 pp. (in Ukrainian)

3. Vishchak I. Current issues in improving the performance of village and settlement heads. Scientific Proceedings of V.I. Vernadsky Tavria National University. Series: Legal Sciences. 2019. No. 30 (69). Pp. 12–17. (in Ukrainian)

4. Volkov, V.D. The Legal Status of the Mayor: European Experience. Bulletin of Donetsk University of Economics and Law. No. 2. 2012. pp. 3–8. (in Ukrainian)

5. Hrechyshnykova V.V. Powers of village, settlement, and city heads during decentralization and martial law. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. 2026. No. 93. pp. 203–209. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.30

6. European Charter of Local Self-Government. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (accessed February 22, 2026). (in Ukrainian)

7. Yeliseyeva I.O. Village, Settlement, and City Heads: The Status of an Official Under the Constitution of Ukraine and the Powers Granted to Them by Law. International Legal Bulletin: Contemporary Issues (Theory and Practice). 2019. Issue 15. Pp. 40–49. DOI 10.33244/2521-1196.15.2019.40-49. (in Ukrainian)

8. Kyrychenko, Yu. M. Powers of the mayor regarding the organization of the city council's work. Our Law. 2008. No. 2 (Part 2). Pp. 17–21. (in Ukrainian)

9. Kobrin V., Nos Y., Polyukh R. Features of the exercise of powers by village, settlement, and city mayors under the legal regime of martial law. Electronic scientific journal "Analytical and Comparative Jurisprudence." URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/14.pdf (accessed 02/22/2026) DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.12. (in Ukrainian)

10. Constitution of Ukraine. Official website of the Ukrainian Parliament. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (accessed on 02/22/2026). (in Ukrainian)

11. Maksymenko, Yu. The Status and Powers of Village, Settlement, and City Heads in the System of Local Self-Government in Ukraine. Journal of Kyiv University of Law. 2020. No. 4. Pp. 144–150. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2020.25.

12. Medvedev, Yu. L. The Legal Status of the City Mayor in Ukraine: Historical Experience and the Present. Comparative and Analytical Law. 2014. No. 1. Pp. 38–41. (in Ukrainian)

13. Nezvinksa, E. The Legal Status of the Mayor: International Experience. Entrepreneurship, Economy, and Law. 2020. No. 5. Pp. 171–175. DOIhttps://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.30(in Ukrainian)

14. Priyeshkina, O.V. The Constitutional and Legal Status of the Mayor in Ukraine. Bulletin of the I.I. Mechnikov Odessa National University. Jurisprudence. 2019. Vol. 24. No. 1(34). Pp. 7–14. DOI 10.18524/2304-1587.2019.1(34).166783. (in Ukrainian)

15. On Local Self-Government in Ukraine. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr#Text (accessed: 02/22/2026). (in Ukrainian)

16. On Service in Local Self-Government Bodies. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14#Text (accessed: 02/22/2026). (in Ukrainian)

17. Rakhlin, M.S. The Constitutional and Legal Status of Representative Bodies of Local Self-Government in Ukraine. URL: https://oblrada-pl.gov.ua/sites/default/files/field/projects/rahlina.pdf (accessed 02/22/2026). (in Ukrainian)

18. Rules of Procedure of the Kharkiv City Council, 8th Convocation. Official website of the Kharkiv City Council. URL: https://city.kharkiv.ua/council/regulations (accessed 02/22/2026) (in Ukrainian)

19. Rules of Procedure of the Lviv City Council, 8th Convocation. Official website of the Lviv City Council. URL: https://www8.city-adm.lviv.ua/inTEAM/Uhvaly.NSF/(SearchForWeb)/883E612C2F604B0EC22586480060D57D?OpenDocument (accessed 02/22/2026). (in Ukrainian)

20. Chornoruk, A. Organization of Public Administration at the Local Level in France: Lessons for Ukraine. Public Administration: Theory and Practice. Electronic Collection of Scientific Papers. Dnipro. 2014. No. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_2_26 (accessed on 22/02/2026). (in Ukrainian)

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 30.02.2026 The article was revised 03.04.2026
The article is recommended for printing 21.05.2026 This article published 30.05.2026

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО
CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-16
10.26565/2075-1834-2026-41-16

K. M. VORONOV
PhD in Law, Docent; Associate Professor,
Civil Law Disciplines Department,
E-mail: k.voronov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5315-9574
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

MODERNISING THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE CROSS-BORDER SALE OF GOODS IN THE EU: A COMPARATIVE ANALYSIS OF DIRECTIVES 1999/44/EC AND 2019/771

ANNOTATION. *Introduction.* The cross-border sale of goods within the European Union has long been subject to the minimum harmonisation framework established by Directive 1999/44/EC on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees. For over two decades, this instrument served as the foundational reference for EU consumer sales law; however, its minimum harmonisation approach generated regulatory fragmentation, legal uncertainty, and an inadequate response to the emergence of goods with embedded digital elements.

Summary of the main results of the study. This article undertakes a comparative legal analysis of Directive 1999/44/EC and its successor, Directive (EU) 2019/771, which became fully applicable on 1 January 2022. The analysis identifies the principal structural and substantive differences between the two instruments, focusing on the shift from minimum to targeted full harmonisation, the introduction of an explicit dual conformity standard combining subjective and objective elements, the codification of a durability criterion, the extension of the reversed burden of proof from six months to one year, and the novel treatment of goods with digital elements. The article examines the significant body of Court of Justice of the European Union (CJEU) case law interpreting Directive 1999/44/EC -including the landmark judgments in Quelle AG, Weber and Putz, Duarte Hueros and Faber -and traces the influence of these decisions on the legislative drafting of Directive 2019/771. The cross-border implications of the reform are assessed, with particular attention to the reduction of compliance costs for traders operating across Member States, the strengthening of consumer rights in distance and online sales, and the interface between Directive 2019/771 and Directive (EU) 2019/770 on contracts for the supply of digital content and digital services.

Conclusion. The article concludes that Directive 2019/771 represents a substantive improvement over its predecessor and a significant step towards the creation of a genuine digital internal market. However, the retained Member State options, the complexity of regulating goods with digital elements, and the unresolved interface with the platform economy continue to pose challenges that will require further legislative and judicial clarification.

KEY WORDS: *cross-border sale of goods, Directive 1999/44/EC, Directive 2019/771, EU consumer contract law, conformity of goods, remedies, digital internal market.*

Як цитувати: Воронов К. М. Modernising the legal framework for the cross-border sale of goods in the EU: a comparative analysis of directives 1999/44/EC and 2019/771. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С. 188-198. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-16

In cites: K. M. Voronov (2026) Modernising the legal framework for the cross-border sale of goods in the EU: a comparative analysis of directives 1999/44/EC and 2019/771. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (41), P. 188-198 https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-16

Підготовлено в рамках виконання проєкту "Договірне право ЄС (EU-Contract)" за напрямком Дії Жан Моне (Мо-дуль) Програми ЄС Еразмус+ (101127494 —EU-Contract —ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH) Дисклеймер: "Funded by the European Union. Views and opinions expressed are however those of the author(s) only and do not necessarily reflect those of the European Union or the European Education and Culture Executive Agency (EACEA). Neither the European Union nor the granting authority can beheld responsible for them".

© Воронов К. М.,2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.

Introduction. The regulation of cross-border sales of goods within the European Union has undergone a fundamental transformation with the adoption of Directive (EU) 2019/771 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods [1]. This legislative act, which became fully applicable on 1 January 2022, repealed and replaced Directive 1999/44/EC on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees [2], which had governed the field for over two decades. The transition from Directive 1999/44/EC to Directive 2019/771 represents not merely an incremental refinement but a fundamental reorientation of EU consumer sales law, shifting from a minimum harmonisation to a targeted full harmonisation approach, and extending the regulatory framework to address the particular challenges posed by goods with embedded digital elements.

The significance of this reform cannot be overstated. Cross-border sales of consumer goods remain central to the functioning of the EU internal market, and regulatory fragmentation among Member States has long been identified as a principal impediment to cross-border trade and consumer confidence. By establishing uniform conformity requirements and an enhanced remedial framework, Directive 2019/771 seeks to address this market failure. At the same time, the new Directive responds to fundamental shifts in the nature of consumer goods markets: the proliferation of connected and digitally enhanced products has rendered the conceptual framework of Directive 1999/44/EC increasingly inadequate.

The purpose of this article is to examine the principal legal innovations introduced by Directive 2019/771 in comparison with its predecessor, with particular emphasis on the enhanced conformity standards, the revised hierarchy of remedies, the expanded reversed burden of proof, and the implications of these changes for the cross-border sale of goods within the EU. The analysis draws upon the relevant case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU), which played a significant role in shaping the reform, and situates the Directive within the broader context of the EU's Digital Single Market strategy.

Analysis of Recent Research and Publications. The academic literature on the reform of EU consumer sales law is substantial and multidisciplinary. Foundational contributions to the analysis of EU contract law harmonisation - including the comparative assessment of minimum versus maximum harmonisation models - have been made by Schulze and Zoll [3], whose systematic treatment of European contract law constitutes an essential reference for scholars and practitioners. The legislative history of Directive 2019/771 has been extensively documented through the European Parliament's Committee on Internal Market and Consumer Protection reports [4] and the Commission's supporting legislative documents [5, 6].

The CJEU case law interpreting Directive 1999/44/EC particularly the decisions in Quelle AG [7], Weber and Putz [8], Duarte Hueros [9], and Faber [10] has been the subject of extensive academic commentary that identified the areas in which legislative reform was necessary. The Wathelet judgment [11] raised important questions concerning the scope of the seller concept in the context of intermediary sales that retain relevance under the new framework. The interface between Directive 2019/771 and Directive (EU) 2019/770 on digital content contracts [12] represents an emerging area of analysis, given the rapidly growing market for goods with embedded digital elements.

Main results of the research. Adopted against the background of a fragmented European consumer sales market, Directive 1999/44/EC established a minimum set of harmonised rules governing the conformity of consumer goods and the remedies available to consumers in the event of non-conformity. The Directive introduced the notion of a two-year minimum liability period (Art. 5(1)), a rebuttable presumption that non-conformity appearing within six months of delivery existed at the time of delivery (Art. 5(3)), and a hierarchy of remedies entitling consumers first to seek repair or replacement, and only where these were impossible or disproportionate, to demand a price reduction or rescission of the contract (Art. 3(2)).

The Directive's conformity standard, set out in Article 2, distinguished between subjective conformity - conformity with contractual terms and objective conformity -conformity with the quality and performance ordinarily expected by consumers for goods of the same type. While this dual framework was conceptually sound, its implementation in practice revealed substantial shortcomings. In particular, the prevalence of subjective conformity criteria meant that contractual descriptions could effectively reduce the objective standard of conformity, thereby limiting consumer protection.

A fundamental structural weakness of Directive 1999/44/EC lay in its minimum harmonisation approach (Art. 8(2)). Member States retained the authority to adopt or maintain more stringent consumer protection measures,

resulting in a patchwork of national laws that created significant uncertainty for cross-border traders. Countries such as Finland, the Netherlands, and Germany applied more extensive liability periods or different burden of proof rules, creating a non-level playing field and increasing compliance costs for sellers operating across borders. This fragmentation was documented in the Commission's 2017 evaluation of the Directive [6], which concluded that the minimum harmonisation approach had failed to create a sufficiently uniform internal market framework.

Furthermore, the Directive's silence on goods incorporating digital components is a limitation reflecting the legislative context of 1999, meant that increasingly common categories of goods, such as smartphones, smart appliances, and connected vehicles, fell within a regulatory lacuna. The question of whether embedded software constituted an element of the good for conformity purposes, and whether updates to such software were required as part of the seller's obligations, was not addressed by the existing framework.

The CJEU's interpretive engagement with Directive 1999/44/EC produced a series of landmark judgments that both clarified its scope and highlighted the need for legislative reform. These decisions exercised a formative influence on the substantive content of Directive 2019/771 and continue to constitute authoritative precedent for the interpretation of the corresponding provisions of the new Directive.

In Quelle AG v Bundesverband der Verbraucherzentralen [7], the Court of Justice ruled that a seller who replaces a non-conforming good with a new item may not charge the consumer for the use of the original item during the period prior to replacement. The Court held that such a charge would undermine the 'free of charge' guarantee enshrined in Article 3(3) of Directive 1999/44/EC and would deter consumers from exercising their remedial rights. This ruling directly addressed a practice that several Member States had permitted under national law, thereby highlighting the inadequacy of the minimum harmonisation approach.

In the conjoined cases of Gebr. Weber GmbH v Jürgen Wittmer and Ingrid Putz v Medianess Electronics GmbH [8], the Court addressed the scope of the seller's obligation in circumstances where a non-conforming good had been incorporated into another item. The Court ruled that the seller's obligation to carry out replacement 'free of charge' under Article 3(3) of the Directive encompassed the cost of removing the defective good and installing the replacement, even where these operations were substantial and costly. This expansive interpretation significantly increased the financial exposure of sellers in construction and manufacturing contexts and generated calls for legislative clarification.

In Soledad Duarte Hueros v Autociba SA [9], the Court held that a national court adjudicating a consumer sales dispute must be able to award a price reduction even where the consumer has not expressly requested this remedy in the proceedings, provided that the other remedies available to the consumer under Directive 1999/44/EC are not available or appropriate in the circumstances. The Court grounded this obligation in the principle of effectiveness and the need to ensure that national procedural rules do not render the exercise of consumer rights excessively difficult or practically impossible.

In Froukje Faber v Autobedrijf Hazet Ochten BV [10], the Court addressed the obligations of national courts where a consumer who is party to a sales dispute has not invoked their status as a consumer or the protection of Directive 1999/44/EC. The Court held that the national court is obliged of its own motion to examine whether the person is a consumer within the meaning of the Directive and to apply the corresponding consumer protection rules, where the facts of the case so indicate. This ruling reinforced the ex officio obligations of national courts in consumer contract disputes and placed heightened requirements on the interpretation of national procedural law.

In Sabrina Wathelet v Garage Bietheres & Fils SPRL [11], the Court examined the application of Directive 1999/44/EC to the sale of a second-hand vehicle by a professional dealer acting as an intermediary on behalf of a private owner. The Court held that the concept of 'seller' under the Directive covers not only persons selling goods in their own name but also professionals who negotiate or conclude contracts in the name of a private person if the average consumer could not be expected to understand the legal relationship between the dealer and the owner. This judgment has direct implications for the growing market in platform-facilitated consumer-to-consumer sales involving professional intermediaries.

The legislative process culminating in Directive 2019/771 was initiated against the background of the European Commission's Digital Single Market Strategy, presented in May 2015. The strategy identified regulatory complexity facing online and cross-border traders as one of the most significant barriers to the development of

an integrated digital economy in the EU. Building on extensive stakeholder consultations and the findings of the 2017 ex post evaluation of Directive 1999/44/EC [6], the Commission published in December 2015 a package of legislative proposals for new directives on digital contracts.

The legislative proposal for what would become Directive 2019/771, initially presented as COM (2015) 634 final [5] was conceived as a targeted full harmonisation measure, departing significantly from the minimum harmonisation model of its predecessor. The proposal was confined to online and other distance sales of goods, reflecting the Commission's initial intention to regulate primarily the digital dimension of consumer sales. However, during the parliamentary and Council legislative processes, the scope was extended to cover all forms of sale of goods to consumers, including physical retail sales, to avoid creating a fragmented legal framework between online and offline commerce.

The proposal drew upon the conceptual architecture of the Common European Sales Law (CESL), which, although ultimately withdrawn by the Commission in 2015, had contributed substantially to the academic and policy discourse on the desirable content of a reformed EU consumer sales law. Elements of the CESL's conformity standard in particular the explicit distinction between subjective and objective conformity criteria and the inclusion of durability as an element of conformity -were incorporated into the draft directive.

The legislative process was protracted, reflecting the complexity of achieving consensus among Member States with divergent legal traditions and levels of consumer protection. The European Parliament's Committee on Internal Market and Consumer Protection produced successive reports recommending strengthening the durability requirements and extending the reversed burden of proof period [4]. The Council Working Party engaged in extended negotiations on the scope of the full harmonisation clause and the conditions under which Member States could maintain more favourable national rules. The final text of Directive 2019/771, adopted on 20 May 2019, reflected a series of legislative compromises between the objectives of maximum harmonisation and respect for Member State legal diversity.

Article 4 of Directive 2019/771 establishes the targeted full harmonisation principle: Member States shall not maintain or introduce provisions diverging from those laid down in the Directive, including provisions that are more or less stringent, unless the Directive provides otherwise. This represents a categorical shift from the minimum harmonisation model of Directive 1999/44/EC and constitutes the cornerstone of the new legislative framework.

The practical implications of targeted full harmonisation for cross-border trade are significant. Sellers operating across Member States can, in principle, apply a single set of core rules throughout the EU, substantially reducing compliance costs and legal uncertainty. However, the 'unless the Directive provides otherwise' qualification introduced a degree of flexibility that partially preserved national divergence. Member States retain options inter alia to extend the two-year liability period (Art. 10(3)), to maintain a longer reversed burden of proof period [Art. 11(2)], and to apply more favourable rules regarding the right of rescission for minor non-conformities. These retained options constitute a residual source of regulatory variation that cross-border sellers must monitor.

One of the most significant substantive innovations of Directive 2019/771 is its extension to cover goods with digital elements that is, goods incorporating or inter-connected with digital content or digital services in such a way that the absence of such digital content or service would prevent the goods from performing their functions (Art. 2(5)(b)). This category encompasses smartphones, smart televisions, connected vehicles, wearable devices, and a growing range of consumer electronics.

The inclusion of goods with digital elements raises complex legal questions concerning the interface with Directive (EU) 2019/770 on contracts for the supply of digital content and digital services [12]. Article 3(3) of Directive 2019/771 provides that where a sales contract includes the supply of digital content or a digital service as part of a package and the digital content or service is not separately supplied the Directive applies to the digital elements as well. However, where the digital content or service is supplied under a separate contract, Directive 2019/770 applies to the digital elements (Art. 3(4)).

Article 7(3) of Directive 2019/771 establishes a particularly significant obligation: the seller is responsible for ensuring that the consumer is informed about and supplied with updates for goods with digital elements for the period during which the consumer may reasonably expect updates. This update obligation extends beyond the control of the immediate seller and encompasses digital components provided by

third parties, including the manufacturer of the digital system. The Directive thus creates a seller liability regime that penetrates the supply chain in a manner unprecedented in EU consumer sales law.

Directive 2019/771 significantly reformulates and strengthens the conformity standard relative to its predecessor. The Directive establishes a dual conformity test consisting of subjective requirements (Art. 6) and objective requirements (Art. 7), both of which must in principle be satisfied for goods to be regarded as conforming with the sales contract.

The subjective conformity requirements correspond broadly to the contractual standard: goods must match the description, type, quantity, quality and functionality agreed in the contract; be fit for any particular purpose made known to the seller and accepted by the seller; be delivered with all accessories, packaging and instructions as agreed; and, where relevant, be supplied with agreed updates (Art. 6).

The objective conformity requirements represent a substantial expansion relative to Directive 1999/44/EC. Article 7 provides that goods must: (a) be fit for the purposes for which goods of the same type would normally be used; (b) be delivered with such accessories, packaging and instructions as the consumer may reasonably expect; (c) be of the quantity and possess the qualities and other features, including in relation to durability, functionality, compatibility and security, normal for goods of the same type and which the consumer may reasonably expect given the nature of the goods and taking into account any public statement made by or on behalf of the seller or other persons in previous links of the chain of transactions, including the producer (Art. 7(1)).

The explicit reference to durability as an objective conformity criterion is novel. While Directive 1999/44/EC implicitly required that goods last for a reasonable period, it did not expressly identify durability as a component of conformity. The express codification of durability in Article 7(1)(d) of Directive 2019/771 removes this ambiguity and places durability understood as the ability of goods to maintain their required functions and performance over time under normal use at the centre of the conformity assessment.

The relationship between subjective and objective conformity requirements is calibrated in Article 7(5), which provides that parties may derogate from objective conformity requirements only through explicit agreement, communicated specifically to the consumer and accepted by the consumer before the conclusion of the contract. This provision prevents sellers from systematically excluding objective standards through standard terms and conditions, addressing a significant weakness identified in the application of Directive 1999/44/EC.

The hierarchy of remedies established by Directive 2019/771 represents a refinement of the framework introduced by its predecessor while preserving its essential architecture. Article 13 provides that consumers are entitled, in the first instance, to bring the goods into conformity by repair or replacement at the seller's choice unless the chosen remedy is impossible or disproportionate compared to the alternative. Where neither repair nor replacement is available or has not been successfully completed, consumers may request a proportionate price reduction or rescission of the contract.

A significant innovation concerns the consumer's right of rescission for minor non-conformities. Article 13(5) provides that the consumer shall not have the right to rescind the sales contract if the lack of conformity is minor. However and this is the critical legislative choice the burden of establishing that a non-conformity is minor lies with the seller. This allocation of the burden of proof reflects the influence of the Duarte Hueros judgment [9] and strengthens the consumer's practical ability to assert the right of rescission.

Article 14(2) codifies the principle established in Quelle AG [7] and Weber and Putz [8] that repair or replacement must be carried out free of any costs incurred in order to bring the goods into conformity, including the costs of postage, transport, labour and materials, and notably the costs of removal of goods that have been installed in a manner consistent with their nature and purpose before the non-conformity became apparent, and the cost of installation of the repaired or replacement goods. This provision gives statutory expression to a principle that, under Directive 1999/44/EC, was established exclusively through judicial interpretation.

Article 14(3) introduces a further consumer-protective rule: where the seller has failed to complete repair or replacement within a reasonable time or without significant inconvenience to the consumer, the consumer may terminate the contract with the seller for the performance of the repair or replacement and obtain reimbursement of any amounts paid in respect of the non-conforming goods. This provision acknowledges the practical difficulties that consumers frequently encounter in enforcing their remedial rights in cross-border contexts.

One of the most practically significant changes introduced by Directive 2019/771 is the extension of the period during which the reversed burden of proof operates in the consumer's favour. Article 11(1) provides that any lack of conformity that becomes apparent within one year of the time when the goods were delivered shall be presumed to have existed at the time of delivery, unless this presumption is incompatible with the nature of the goods or the nature of the lack of conformity. This represents a doubling of the six-month period established by Article 5(3) of Directive 1999/44/EC.

Moreover, Article 11(2) grants Member States the option to maintain or introduce legislation providing that the reversed burden of proof applies for a period longer than one year. Several Member States, including Hungary and Lithuania, had already applied more extended reversed burden of proof periods under the minimum harmonisation framework; these provisions may be maintained under the new Directive. The significance of this change for cross-border sales is considerable: consumers purchasing goods from sellers in other Member States benefit from a uniform minimum standard of evidential protection, reducing the risk that the geographic location of the seller affects substantive consumer rights.

The extension of the reversed burden of proof reflects a policy judgment about the information asymmetry between consumers and sellers. Sellers - particularly manufacturers and authorised dealers -possess superior technical knowledge about the goods they supply and are better placed to establish the cause and timing of non-conformities. Allocating the burden of proof to the seller for the first year of ownership is therefore consistent with both consumer protection objectives and principles of evidentiary efficiency.

Article 20 of Directive 2019/771 introduces an innovative provision requiring Member States to ensure that sellers who are liable to consumers as a result of a lack of conformity for which a producer, a previous seller in the same chain of transactions, or any other intermediary is responsible, shall be entitled to pursue remedies against the party responsible in the chain. While the modalities of such recourse are left to Member States, this provision acknowledges the commercial reality of complex multi-tier supply chains and seeks to ensure that liability is ultimately borne by the party responsible for the deficiency.

The producer liability provision has particular relevance for cross-border transactions involving goods manufactured in non-EU countries and sold through multi-tier distribution networks. While Article 20 does not create a direct consumer action against producers or manufacturers, a limitation noted by consumer organisations during the legislative process, it incentivises contractual allocation of responsibility within supply chains and may reduce the disincentive for downstream sellers to offer effective remedies to consumers.

The internal market implications of the transition from Directive 1999/44/EC to Directive 2019/771 operate at multiple levels. At the most fundamental level, the shift to targeted full harmonisation eliminates, in principle, the barrier to cross-border trade arising from divergent national implementations of the minimum harmonisation framework. Sellers offering goods to consumers in other Member States may now rely on a substantially uniform set of conformity standards, liability periods, and remedial rules, reducing the compliance costs associated with cross-border operations.

The alignment of consumer expectations across Member States represents a complementary benefit. Where consumers throughout the EU can rely on equivalent minimum rights, the deterrent effect of legal uncertainty on cross-border purchasing is attenuated. This effect is particularly significant for e-commerce, which constitutes the principal channel through which consumers access goods from sellers in other Member States. The European Commission has consistently emphasised the relationship between harmonised consumer rights and the development of cross-border e-commerce in its Digital Single Market communications.

However, the retained Member State options introduce a residual degree of divergence that must be carefully managed by cross-border sellers. A seller choosing to apply the minimum standards provided by the Directive a two-year liability period, a one-year reversed burden of proof period may encounter consumers in Member States that have exercised the option to provide more extended protection, and who are entitled to assert additional rights under national law. The interaction between these options and the full harmonisation baseline requires careful attention from legal advisors in cross-border commercial contexts.

The interface between Directive 2019/771 and Directive (EU) 2019/770 is particularly significant for cross-border sales of goods with digital elements. Where a consumer purchases a connected device that includes both a hardware component governed by Directive 2019/771 and a

separately contracted digital service governed by Directive 2019/770, the applicable legal framework and available remedies may differ depending on how the transaction is structured. The legislative boundary between the two Directives drawn in terms of whether digital content or services are “incorporated in” or “inter-connected with” the goods [Art. 2(5) of Directive 2019/771] is not always straightforward to apply in practice, generating interpretive challenges for national courts and enforcement authorities.

Platform-mediated cross-border sales present a distinct set of challenges. The growing significance of online marketplaces as a channel for consumer sales -particularly following the acceleration of e-commerce during and after the COVID-19 pandemic means that many cross-border consumer purchases are facilitated by platform intermediaries who are not themselves sellers within the meaning of Directive 2019/771. The Wathelet judgment [11] established that professionals acting as intermediaries may in certain circumstances be treated as sellers; however, the scope of this principle in the context of major online marketplaces requires further clarification, particularly in light of the new legislative framework established by the Digital Services Act.

While Directive 2019/771 represents a substantial improvement over its predecessor, critical analysis reveals several residual challenges. The targeted full harmonisation approach, while beneficial for cross-border trade, may paradoxically reduce the level of consumer protection in Member States that had maintained higher standards under the minimum harmonisation framework of Directive 1999/44/EC, except to the extent that such Member States exercise the available legislative options.

This risk of a 'levelling down' of protection constrained by the Directive's minimum standards, represents a tension inherent in the move from minimum to full harmonisation that the legislator has not fully resolved.

The durability obligation for goods with digital elements presents significant implementation challenges. The requirement that sellers ensure the provision of updates for the period during which the consumer may reasonably expect such updates - a subjective and contextually variable standard will generate uncertainty regarding the applicable duration across different categories of goods and different market segments. The absence of specified minimum update periods for particular categories of goods represents a legislative gap that is likely to require address through future secondary legislation or judicial interpretation by the CJEU.

The allocation of responsibilities in platform-mediated cross-border sales remains inadequately addressed by Directive 2019/771 in isolation. While the Digital Services Act imposes certain transparency and due diligence obligations on online platforms, it does not create direct seller-equivalent liability for platforms facilitating third-party sales. The interaction between the consumer rights framework of Directive 2019/771 and the platform liability provisions of the Digital Services Act will require coherent interpretation and enforcement coordination to ensure effective consumer protection in marketplace sales.

The codification of the extended remedial obligations established in Weber and Putz [6] in particular the costs of removal and reinstallation creates significant financial exposure for sellers of goods that are by their nature incorporated into other structures. Small and medium-sized enterprises operating in cross-border e-commerce may face disproportionate remedial costs in such circumstances, creating incentives to structure supply arrangements in ways that complicate consumer enforcement. The adequacy of existing judicial and out-of-court dispute resolution mechanisms to address such cases efficiently represents a further area warranting policy attention.

It is submitted that similar problems do not arise under the CISG. While Article 36(1) of the CISG states that the seller is only liable for the non-conformity that exists at the time in which the risk passes to the buyer, Article 36(2) of the CISG further states that the seller is also liable for the lack of conformity occurring after the passing of risk as long as it is caused by a breach of any of the seller’s obligations [13, p. 296].

EU consumer law has traditionally focused on contracts for the sale of goods and now needs to address the digital age. Given the economic importance of contracts for the sale of digital content and digital services and the absence of national provisions in most Member States, a maximum harmonisation directive in this area of law could provide both consumers and businesses with greater certainty in a fast-developing area of law. The new rules offer consumers a remedial framework should the digital content or service prove to be faulty, requiring the trader to fix the problem or, if the problem persists, offer a price reduction or allow the consumer to terminate the contract and get a refund [14, p. 779].

Likewise, the unfair nature of the practice, according to Directive 2019/2161 of the European Parliament and of the Council of 27 November

2019, amending Council Directive 93/13/EEC and Directives 98/6/EC, 2005/29/EC and 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council as regards the better enforcement and modernisation of Union consumer protection rules, which has harmonised private protection against unfair commercial practices at the European level, can obviously be combated by means of individual remedies such as price reductions or termination of the contract [15, p. 44].

The new directive preserves the existing hierarchy of remedies and codifies case law, by considering repair and replacement as co-equal primary remedies and by specifying to what extent the consumer can choose between them, under which conditions he is entitled to the secondary remedies and how all remedies are to be applied. The main difference with existing law is the maximum harmonizing character. Several remedies currently available in Member States for liability under the legal guarantee, such as immediate termination, are no longer allowed. Admittedly, the directive leaves many related aspects to the discretion of the Member States, which avoids the most problematic drawbacks of maximum harmonization. But these transposition choices also have sustainability consequences, which need to be considered [16, p. 12].

The transition from Directive 1999/44/EC to Directive (EU) 2019/771 signifies a profound transformation in the European Union's approach to consumer contract law. This modernization was primarily motivated by the imperative to align the legal framework with the realities of the Digital Single Market and to eliminate the fragmentation of national laws that previously obstructed cross-border commerce.

A pivotal structural modification introduced by the new regime is the transition from a model of minimum harmonization to one of full harmonization, which restricts Member States from maintaining or introducing divergent consumer protection standards. This shift ensures a high degree of legal certainty for sellers, who can now operate under a uniform set of rules across all EU jurisdictions.

Furthermore, the legislative scope has been significantly broadened to include goods with digital elements, thereby addressing the legal status of modern smart devices.

Unlike the previous directive, which focused exclusively on tangible items, the current framework explicitly defines the seller's obligations regarding digital content or services that are integral to the product's functionality. This includes the essential requirement to provide consumers with regular security and functional updates, without which a product may be deemed non-conforming.

The updated framework also refines the criteria for conformity by balancing subjective contractual agreements with objective requirements. Consequently, product quality is assessed not only against the description provided in the contract but also against its capacity to perform functions typical of similar goods, including expected durability and proper installation. Consumer protection is further enhanced by extending the period for the reversal of the burden of proof from six months to one year, which significantly simplifies the process of establishing defects in cross-border disputes. In instances of serious non-conformity, consumers now possess the flexible right to seek an immediate price reduction or contract termination, bypassing the initial requirement for repair or replacement.

Looking ahead, this legal architecture will continue to evolve within the context of the circular economy, with particular emphasis on the right to repair and environmental sustainability. Future interpretations of objective conformity requirements are expected to increasingly account for a product's lifecycle, encouraging manufacturers to move away from planned obsolescence. The integration of artificial intelligence into consumer goods will represent the next frontier of modernization, necessitating a clear distinction between product conformity and liabilities arising from the actions of autonomous systems.

Conclusion. The comparative analysis of Directive 1999/44/EC and Directive (EU) 2019/771 reveals a transition of fundamental importance for the law governing the cross-border sale of goods within the European Union. The new Directive addresses the principal structural deficiencies of its predecessor the minimum harmonisation approach, the regulatory lacuna regarding goods with digital elements, the limited period of reversed burden of proof, and the absence of an explicit durability criterion -through a combination of targeted full harmonisation, an expanded dual conformity standard, an extended reversed burden of proof, and a codified remedial hierarchy informed by the case law of the CJEU.

The influence of CJEU jurisprudence is clearly visible throughout Directive 2019/771. Provisions directly codifying the principles established in Quelle AG (no charge for prior use), Weber and Putz (removal and reinstallation costs), and Duarte Hueros (burden of proof for minor non-conformity) demonstrate the productive legislative dialogue between the Court

and the Union legislator that characterises the development of EU consumer contract law.

For cross-border sales of goods within the EU, Directive 2019/771 provides a substantially more robust and uniform legal framework than existed under its predecessor. The targeted full harmonisation approach creates greater legal certainty for traders and consumers alike, while the enhanced conformity standards - particularly the codified durability criterion and the objective conformity test for goods with digital elements strengthen consumer confidence in cross-border purchasing.

However, significant challenges remain. The retained Member State options preserve a degree of regulatory divergence. The regulation of goods with digital elements introduces complex questions of scope, duration of update obligations, and interface with Directive 2019/770 that will require further judicial and legislative clarification. The rapidly evolving platform economy and the increasing prevalence of marketplace-mediated cross-border sales demand coherent and coordinated responses from national enforcement authorities and the Commission.

Addressing these residual challenges will be essential if Directive 2019/771 is to fulfil its potential as a cornerstone of the EU's digital internal market and a model for modern consumer sales law. Future legislative review should consider: harmonising the Member State options to reduce residual divergence; establishing minimum update periods for specified categories of goods with digital elements; clarifying the interaction between the seller liability framework and the Digital Services Act in the context of platform sales; and ensuring that dispute resolution mechanisms are adequate to address the particular challenges of cross-border consumer complaints in a proportionate and timely manner.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Directive (EU) 2019/771 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods, amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC, and repealing Directive 1999/44/EC. Official Journal of the European Union. L 136, 22.05.2019. P. 28–50. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/771/oj/eng

2.Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council of 25 May 1999 on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees. Official Journal of the European Union. L 171, 07.07.1999. P. 12–16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0044

3.Schulze R., Zoll F. European Contract Law. 3rd ed. Baden-Baden : Nomos, 2021. 312 p. DOI: https://doi.org/10.5771/9783748925736.

4.European Parliament, Committee on Internal Market and Consumer Protection. Report on the Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects Concerning Contracts for the Sales of Goods, Amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC, and Repealing Directive 1999/44/EC (A8-0043/2018, PE601.177v04-00). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0043_EN.html

5.European Commission. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects Concerning Contracts for the Online and Other Distance Sales of Goods (COM/2015/0635 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2015:635:FIN

6.European Commission. Commission Staff Working Document: Evaluation of Council Directive 1999/44/EC on Certain Aspects of the Sale of Consumer Goods and Associated Guarantees (SWD(2017) 208 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017SC0208

7.Case C-404/06. Quelle AG v Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände. ECLI:EU:C:2008:231. Judgment of 17 April 2008. Court of Justice of the European Union. URL: https://eu.vlex.com/vid/judgment-of-the-court-838741457

8.Joined Cases C-65/09 and C-87/09. Gebr. Weber GmbH v Jürgen Wittmer and Ingrid Putz v Medianess Electronics GmbH. ECLI:EU:C:2011:396. Judgment of 16 June 2011. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A62009CJ0065

9.Case C-32/12. Soledad Duarte Hueros v Autociba SA and Automóviles Citroën España SA. ECLI:EU:C:2013:637. Judgment of 3 October 2013. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62012CJ0032

10.Case C-497/13. Froukje Faber v Autobedrijf Hazet Ochten BV. ECLI:EU:C:2015:357. Judgment of 4 June 2015. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62013CJ0497

11.Case C-149/15. Sabrina Wathelet v Garage Bietheres & Fils SPRL. ECLI:EU:C:2016:840. Judgment of 9 November 2016. Court of Justice of the European Union.

12.Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. Official Journal of the European Union. L 136, 22.05.2019. P. 1–27. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng

13.Kryla-Cudna K. The update obligation for smart products under the EU Sale of Goods Directive: the seller's right of redress and the CISG. Uniform Law Review. 2024. Vol. 29. Issue 2. P. 287–313. DOI: https://doi.org/10.1093/ulr/unae032

14.Giliker P. The Challenges of Transposing (and Not Transposing) The Sale of Goods Directive and the Digital Content and Services Directive into Common Law Jurisdictions: Ireland and Post-Brexit England and Wales. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu. 2024. Vol. 74. No. 5–6. P. 775–795. DOI: https://doi.org/10.3935/zpfz.74.56.2.

15.Barceló Compte R. From Conformity to Sustainability: Understanding the Implications of Digital Content Modifications under Directives 2019/770 and 771. Global Jurist. 2024. Vol. 24. No. 1. P. 25–54. DOI: https://doi.org/10.1515/gj-2023-0005.

16.Van Gool, Elias and Michel, Anaïs, The New Consumer Sales Directive 2019/771 and Sustainable Consumption: a Critical Analysis (August 30, 2020). A final version of this working paper has been published as Van Gool and Michel, "The New

Consumer Sales Directive 2019/771 and Sustainable Consumption", Journal of European Consumer and Market Law (EuCML) [2021], 136-147., DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3732976

Стаття надійшла до редакції 01.03.2026 Переглянуто 05.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 19.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

ВОРОНОВ К. М.
кандидат юридичних наук.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
E-mail: k.voronov@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5315-9574
Харьківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, 61022, майдан Свободи, 4

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ БАЗИ ЩОДО ТРАНСКОРДОННОГО ПРОДАЖУ ТОВАРІВ В ЄС: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИРЕКТИВ 1999/44/ЄС ТА 2019/771

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Транскордонний продаж товарів у межах Європейського Союзу тривалий час регулювався рамками мінімальної гармонізації, встановленими Директивою 1999/44/ЄС про певні аспекти продажу споживчих товарів та пов'язані гарантії. Понад два десятиліття цей інструмент слугував основоположним орієнтиром у сфері права захисту прав споживачів ЄС; однак його підхід до мінімальної гармонізації породжував регуляторну фрагментацію, правову невизначеність та неадекватне реагування на поширення товарів із вбудованими цифровими елементами.

Виклад основних результатів дослідження. У цій статті здійснено порівняльно-правовий аналіз Директиви 1999/44/ЄС та її наступника, а саме Директиви (ЄС) 2019/771, яка набула повної чинності 1 січня 2022 року. Аналіз виявляє ключові структурні та змістовні відмінності між двома документами, зосереджуючись на переході від мінімальної до цільової повної гармонізації, запровадженні чіткого подвійного стандарту відповідності, що поєднує суб'єктивні та об'єктивні елементи, кодифікації критерію довговічності, розширенні терміну зворотного тягаря доведення з шести місяців до одного року, а також на оригінальному підході до товарів із цифровими елементами. У статті досліджується судова практика Суду справедливості Європейського Союзу щодо тлумачення Директиви 1999/44/ЄС, зокрема знакові рішення у справах Quelle AG, Weber та Putz, Duarte Hueros та Faber -та простежується вплив цих рішень на законодавчу розробку Директиви 2019/771. Оцінюються наслідки реформи для транскордонної торгівлі, зокрема зниження витрат на дотримання вимог для трейдерів, що діють на різних національних ринках, посилення прав споживачів у сфері дистанційних та онлайн-продажів, а також взаємодія між Директивою 2019/771 та Директивою (ЄС) 2019/770 щодо договорів про постачання цифрового контенту та цифрових послуг.

Висновки. Зроблено висновок, що Директива 2019/771 є суттєвим кроком уперед порівняно із попередником і значним досягненням на шляху до створення єдиного цифрового ринку ЄС. Водночас збережені опції держав-членів, складнощі регулювання товарів із цифровими елементами та невирішений інтерфейс із платформною економікою продовжують становити виклики, що потребують подальшого законодавчого та судового врегулювання.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *транскордонний продаж товарів, Директива 1999/44/ЄС, Директива 2019/771, договірне право ЄС, відповідність товарів, засоби правового захисту, цифровий єдиний ринок.*

REFERENCES

1.Directive (EU) 2019/771 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods, amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC, and repealing Directive 1999/44/EC. Official Journal of the European Union. L 136, 22.05.2019. P. 28–50. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/771/oj/eng

2.Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council of 25 May 1999 on certain aspects of the sale of consumer goods and associated guarantees. Official Journal of the European Union. L 171, 07.07.1999. P. 12–16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31999L0044

3.Schulze R., Zoll F. European Contract Law. 3rd ed. Baden-Baden : Nomos, 2021. 312 p. DOI: https://doi.org/10.5771/9783748925736.

4.European Parliament, Committee on Internal Market and Consumer Protection. Report on the Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects Concerning Contracts for the Sales of Goods, Amending Regulation (EU) 2017/2394 and Directive 2009/22/EC, and Repealing Directive 1999/44/EC (A8-0043/2018, PE601.177v04-00). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0043_EN.html

5.European Commission. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects Concerning Contracts for the Online and Other Distance Sales of Goods (COM/2015/0635 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2015:635:FIN

6.European Commission. Commission Staff Working Document: Evaluation of Council Directive 1999/44/EC on Certain Aspects of the Sale of Consumer Goods and Associated Guarantees (SWD(2017) 208 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52017SC0208

7.Case C-404/06. Quelle AG v Bundesverband der Verbraucherzentralen und Verbraucherverbände. ECLI:EU:C:2008:231. Judgment of 17 April 2008. Court of Justice of the European Union. URL: https://eu.vlex.com/vid/judgment-of-the-court-838741457

8.Joined Cases C-65/09 and C-87/09. Gebr. Weber GmbH v Jürgen Wittmer and Ingrid Putz v Medianess Electronics GmbH. ECLI:EU:C:2011:396. Judgment of 16 June 2011. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A62009CJ0065

9.Case C-32/12. Soledad Duarte Hueros v Autociba SA and Automóviles Citroën España SA. ECLI:EU:C:2013:637. Judgment of 3 October 2013. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62012CJ0032

10.Case C-497/13. Froukje Faber v Autobedrijf Hazet Ochten BV. ECLI:EU:C:2015:357. Judgment of 4 June 2015. Court of Justice of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62013CJ0497

11.Case C-149/15. Sabrina Wathelet v Garage Bietheres & Fils SPRL. ECLI:EU:C:2016:840. Judgment of 9 November 2016. Court of Justice of the European Union.

12.Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. Official Journal of the European Union. L 136, 22.05.2019. P. 1–27. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj/eng

13.Kryla-Cudna K. The update obligation for smart products under the EU Sale of Goods Directive: the seller's right of redress and the CISG. Uniform Law Review. 2024. Vol. 29. Issue 2. P. 287–313. DOI: https://doi.org/10.1093/ulr/unae032

14.Giliker P. The Challenges of Transposing (and Not Transposing) The Sale of Goods Directive and the Digital Content and Services Directive into Common Law Jurisdictions: Ireland and Post-Brexit England and Wales. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu. 2024. Vol. 74. No. 5–6. P. 775–795. DOI: https://doi.org/10.3935/zpfz.74.56.2.

15.Barceló Compte R. From Conformity to Sustainability: Understanding the Implications of Digital Content Modifications under Directives 2019/770 and 771. Global Jurist. 2024. Vol. 24. No. 1. P. 25–54. DOI: https://doi.org/10.1515/gj-2023-0005.

16.Van Gool, Elias and Michel, Anaïs, The New Consumer Sales Directive 2019/771 and Sustainable Consumption: a Critical Analysis (August 30, 2020). A final version of this working paper has been published as Van Gool and Michel, "The New Consumer Sales Directive 2019/771 and Sustainable Consumption", Journal of European Consumer and Market Law (EuCML) [2021], 136-147., DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3732976

The article was received by the editors 01.03.2026 The article was revised 05.04.2026
The article is recommended for printing 19.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-17
УДК 347.278(37)

ГУЖВА А.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
E-mail: guzhva@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7813-1455
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАВИ МАЙБУТНІХ РЕЧЕЙ У РИМСЬКОМУ ПРАВІ

АНОТАЦІЯ. У статті на підставі аналізу джерел розглядаються особливості застави майбутніх речей у римському праві. З'ясовуються питання щодо кола об'єктів, які можуть бути предметом такої застави, моменту виникнення застави на майбутні речі, правової природи самого договору про встановлення застави на майбутні речі, захисту сторін у разі порушення умов застави боржником або кредитором тощо.

Римському праву відома застава таких речей, яких на момент укладення угоди про заставу ще не існує в природі. До таких речей відносили майбутній врожай, майбутній приплід тварин, майбутню дитину рабині. Можливість встановлення застави на такі речі обумовлена появою у римському праві непосесорної застави, тобто такої, яка не передбачала перехід володіння предмету застави до кредитора (pignus conventum, або "hypotheca").

У джерелах розрізняються випадки встановлення застави на майбутні плоди разом із плодоносною річчю та окремо, тобто лише на майбутні плоди. У класичному римському праві для розповсюдження застави на плоди треба було укласти окрему угоду. У разі встановлення генеральної іпотеки (на все майно боржника) окремого застереження про розповсюдження застави на майбутні плоди від майна не потребувалось.

Зобов'язальне заставне правовідношення виникало з моменту укладення угоди про заставу, коли плоди ще не були самостійними об'єктам, тобто були не відділені від головної речі (fructus pendentes). Речове право застави виникало з моменту відділення плодів від головної речі (fructus separati). Тому угоду про заставу майбутніх речей у римському праві можна вважати правочином з відкладальною умовою, яка породжувала заставу як право на річ з моменту появи плодів у майні боржника, тобто з дією на майбутні (ex tunc).

Досвід римського права щодо особливостей застави майбутніх речей може і має бути врахований під час побудови сучасної концепції застави майбутніх активів у цивільному праві України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *римське право, речові права, застава, іпотека, плоди, застава майбутніх речей.*

Як цитувати: Гужва А. М. Особливості застави майбутніх речей у римському праві. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С.199-209. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-17

In cites: A. M. Guzhva (2026) Features of the pledge of future things in roman law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series «Law»*, (41), P. 199-209. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-17 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Можливість використання майбутніх активів з метою отримання вигоди у теперішній момент є перевагою багатьох господарських операцій у сучасному цивільному обороті (купівлі-продажу чи застави майбутнього врожаю, іпотеки майбутнього об'єкту нерухомості, інвестування, форвардних та ф'ючерсних контрактів, опціонів тощо). Вважаємо, що це обумовлює необхідність теоретичного обґрунтування правочинів з майбутніми речами, тобто такими, які на момент укладення того чи іншого договору, є відсутніми у однієї із сторін (продавця, заставодавця, орендодавця тощо).

За загальним правилом, розпоряджатися можна речами, які є в наявності в особи, яка вчиняє акт розпорядження. Однак, ще з римського права відомі правочини щодо розпорядження майбутніми речами. Найпоширенішими з них є купівля-продаж майбутніх речей та застава. Слід визнати, що розпорядження майбутніми речами можливе лише щодо тих правочинів, які не передбачають їхньої фактичної передачі, оскільки не можна передати річ, якої ще не існує. Так, виконання договору купівлі-продажу (передання речі) як консенсуального контракту, може не співпадати з моментом його укладення. Під час укладення договору лише створюється обов'язок передати річ в майбутньому. Тому на момент укладення договору купівлі-продажу речі може не існувати. Так само не має існувати річ на момент встановлення застави, яка не передбачає передання предмету застави у володіння боржника. Звичайно, мова може йти лише про непосесорну заставу, за якої її предмет після укладення угоди про заставу не передається у володіння кредитора.

© Гужва А. М., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

У сучасних правопорядках можливість застави майбутніх речей встановлено на законодавчому рівні. Наприклад, у ч. 3 ст. 4 Закон України «Про заставу» встановлено, що предметом застави може бути майно, яке стане власністю заставодавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай, приплід худоби тощо), якщо це передбачено договором. Але слід пам'ятати, що витоки сучасної конструкції застави майбутніх речей завдячують саме римському праву. Тому для розуміння специфіки сучасної застави майбутніх речей варто дослідити це питання у римському праві.

Наукових праць, предметом яких є дослідження застави у римському праві на цей час достатньо. Серед останніх робіт можна назвати монографію Г. Л. Е. Верхагена «Забезпечення та кредит у римському праві. Історична еволюція pignus та іпотеки» (2023). Однак спеціальних робіт, присвячених заставі саме майбутніх речей наразі бракує як у романістиці, так і у цивілістиці. Серед таких робіт можна назвати лише монографії Карло Майорки «Застава майбутньої речі та застава чужої речі» (1938) [1] та Сільвіо Романо «Нотатки щодо застави плодів у римському праві» (1938) [2].

Безперечно, що застава майбутніх речей має свої особливості. Зокрема, важливими є питання щодо кола об'єктів, які можуть бути предметом такої застави, моменту виникнення застави на майбутні речі, правової природи самого договору про встановлення застави на майбутні речі, захисту сторін у разі порушення умов застави боржником або кредитором тощо. Відповіді на ці питання мають значення не лише суто історичне, але й допоможуть розв'язати деякі проблеми правового регулювання застави майбутніх речей у сучасному праві. Отже, метою цієї статті розкрити особливості застави, предметом якої є майбутні речі, у римському приватному праві.

Виклад основного матеріалу. Доктрина розглядає майбутню річ у двох значеннях: 1) річ, якої ще не існує у природі (in rerum natura); 2) річ, яка існує, але не належить тому, хто нею розпоряджається, тобто не перебуває у майні заставодавця [2, с. 4]. Спільним для цих двох значень майбутніх речей є те, що мова йде про речі, які відсутні у майні суб'єкта розпорядження на момент вчинення правочину.

У першому сенсі у римському праві майбутніми речами можуть вважатися плоди, які ще не з'явилися, зокрема, майбутній врожай, майбутній приплід тварин, майбутня дитина рабині. Застава таких об'єктів із передачею володіння кредитору (заклад) об'єктивно є неможливою. Можливість встановлення застави на такі речі обумовлена появою у римському праві непосесорної застави, тобто такої, яка не передбачала перехід володіння предмету застави до кредитора. Дійсно, поряд із заставою з передачею речі, або закладом (pignus datum), у римському праві з'явилася застава лише на підставі угоди (pignus conventum), яка отримала назву "hypotheca", тобто речове право забезпечення, яке встановлювалося шляхом угоди боржника з кредитором, без надання речі.

Походження pactum conventum, або іпотеки, традиційно вбачають в орендних правовідносинах, де наймач сільськогосподарської земельної ділянки на забезпечення сплати орендного платежу (канону) встановлював заставу на тварин, що були заведені на призначені для здійснення сільського господарства ділянку (invecta), та занесений інвентар (illata). Пізніше встановлення застави без передання речі кредитору було запроваджено до будь-якого предмету. Можливість встановлення застави без передання володіння зробило іпотеку типовим речовим правом на нерухоме майно для забезпечення зобов'язань [4, с. 107]. Сам термін "hypotheca", який вперше було вжито у книгах Дигест, складених римським юристом Юліаном у період принципату імператорів Адріана та Антоніна Пія, остаточно закріпився у римській юриспруденції у текстах Гая у другій половині II ст. н.е., можливо, завдяки практиці римській судів у східних провінціях: якщо забезпечення було встановлено лише шляхом угоди (nuda conventione), то було укладено іпотеку (Iul. 44 dig. D.41.3.33.4) [5, с. 82, 83]. Іпотекою у римському праві позначали заставу, за якою її предмет залишався у боржника, тобто володіння не переходило до кредитора, про що свідчать відомі фрагмент Ульпіана із Дигест Юстиніана та фрагмент Інституцій Юстиніана (Ulp. 28 ad ed. D. 13.7.9.2; I. 4.6.7).

Поняття іпотеки надається римським юристом Гаєм (D.20.1.4.): «Іпотека встановлюється шляхом укладення угоди, коли хтось домовляється, щоб його речі через яке-небудь зобов'язання були обтяжені іпотекою: і немає значення, в яких словах було встановлено іпотеку, як це відбувається у зобов'язаннях, які встановлюються через згоду» .

Отже, угода про встановлення іпотеки прирівнюється за формою до консенсуальних контрактів (достатньо було лише усної угоди, хоча з міркувань майбутнього доведення застосовували і письмову форму).

Розрізнення між pignus та іпотекою наводить також Ульпіан (D.13.7.9.2): «Власне pignus ми кажемо, коли володіння переходить до кредитора, а іпотека – коли володіння до кредитора не переходить» .

З цього слідує, що у порівнянні із закладом, який можна встановити лише щодо окремої індивідуально-визначеної речі, предметом іпотеки могли бути об'єкти, які не існували в матеріальному світі: ідеальні частки, права, майбутні речі тощо.

У Гая знаходимо таку формулу: все, що може бути предметом купівлі-продажу – може бути предметом застави (Гай, D.20.1.9.1.). Тому майбутні речі також могли бути предметом іпотеки (quae nondum sunt, futura tamen sunt).

Однак варто зауважити, що предмет іпотеки майбутніх речей співпадає лише з предметом договору "emptio rei speratae", який укладали щодо плодів, майбутнього врожаю, приплоду худоби, ненародженої дитини рабині. Не могли бути предметом застави майбутні речі, які могли бути предметом так званої «купівлі надії» ("emptio spei"): майбутній улов риби або птахів, або подарунок принцепса-триумфатора. [7, с. 188]. Це можна легко пояснити тим, що забезпечення кредитора, яке б залежало від випадку та ризику, не має сенсу, у той час, коли купівля-продаж цілком може мати алеаторний характер. Предметом іпотеки могла бути також чужа річ. Але тоді іпотека встановлювалася під умовою, що іпотека буде діяти з моменту, коли річ буде належатиме боржнику (Марціан, D. 20.1.16.7). Мова йде про те, що заборговували самому боржнику (res debita) на момент встановлення застави. Тоді для кредитора також був можливий позов за аналогією до заставного (actio Serviana utilis), коли річ перейде у власність боржника.

Майбутні плоди також могли бути заставлені під відкладальною умовою їх набуття у власність. За словами Гая, навіть щодо того, що не існує, але буде існувати, можна встановити іпотеку: плоди, дитина, яка народиться від рабині, приплід худоби (D.20.15).

Інтерпретацію джерел, в яких йдеться про заставу плодів разом із плодоносною річчю докладно надає С. Романо. Причому автор розділяє випадки встановлення застави на майбутні плоди разом із плодоносною річчю та окремо, тобто лише на майбутні плоди.

Встановлення застави на майбутні плоди разом із плодоносною річчю. Така застава засвідчується достатньою кількістю джерел. Звернімо увагу на деякі з них.

Юрист Павло вказує, що «якщо заставлений маєток буде проданий, то застава залишається, оскільки маєток переходить разом із заставою, так само, як і дитина рабині, яка народилася після продажу. Якщо ж хтось обумовить, що предметом застави є ліс, то, як каже Кассій, корабель, зроблений з цього матеріалу, не є предметом застави, оскільки матеріал – це одне, а корабель – інше. Тому він каже, що під час встановлення застави треба додати застереження «що б не було зроблено чи отримано з цього лісу» (D. 13.7.18.3) . В цьому фрагменті розрізняються: 1) застава як право на чужу річ, що слідує за річчю, яке переходить разом з річчю; 2) дитина заставленої рабині як плід від головної речі, який слідує юридичній долі предмету застави; 3) річ, яка зроблена з матеріалу-предмету застави, і не поділяє юридичної долі матеріалу, якщо про це прямо не застережено. З цього можна виснувати, що майбутня річ буде предметом застави, якщо вона є плодом головної речі, на яку було встановлено заставу. Натомість на нову річ, яку було створено із предмету застави (матеріалу), право застави не розповсюджується.

С. Романо на підставі тлумачення цього фрагмента робить висновок, що коли є намір розповсюдити заставу не лише на речі, вироблені з матеріалу, отриманого з лісу, але також і плоди самого лісу, то потрібно в угоді про встановлення застави на ліс зробити окреме застереження про розповсюдження застави як на матеріал (деревину), так і на вироблені з нього речі [1, с. 16].

Висловлювання Марціана «коли передається у заставу стадо, то заставляються також тварини, які народяться пізніше» (D. 20.1.13. pr.) не суперечить підходу щодо необхідності окремої угоди щодо застави плодів, оскільки приплід тварин, що є у стаді, потрапляє у заставу не як плоди, а як частини цілого (universitas). Це цілком відповідатиме підходу достатності мовчазної згоди [1, с. 19].

В іншому фрагменті Папініан вказує, що «коли передається у заставу маєток, то, щоб плоди також були заставлені, укладається угода» (D. 20.1.1.2) . Той самий Марціан у книзі коментарів до іпотечного позову пише, що «іноді суддя повинен висловитися про плоди, присудивши до видачі плодів, які з'явилися з того часу, коли розпочався судовий розгляд (D. 20.1.16. 4)»

Тобто, коли встановлюється застава на плодоносну річ або вирішується юридична доля заставленої плодоносної речі, то майбутні плоди від заставленої речі слідують за нею. Іншими словами, за загальним правилом, той, хто отримує заставлену річ, отримує і плоди

від неї, зокрема й ті, яких на момент встановлення застави ще не існує. С. Романо тлумачить цей фрагмент у тому сенсі, що суддя, коли головної заставленої речі на вистачає для покриття боргу, повинен врахувати і процесуальні плоди (тобто ті, що з'явилися після засвідчення наявності спору, litis contestatio – А. Г.). Причому це не стосується плодів, які вже були спожиті, тобто плодів, що виникли до початку судового процесу [1, с. 17]. Якщо ж у сторін був намір розповсюдити заставу на всі плоди, то потрібна окремо висловлена угода. У протилежному, на думку С. Романо, випадку суддя міг би розповсюдити судове рішення також на плоди, що отримані до судового процесу [1, с. 18].

Щодо питання про розповсюдження застави на приналежності цікавим є фрагмент Модестіна, який розглядає такий казус: «Люций Тицій заставив маєток разом із рабами, які були в ньому. Його спадкоємці, після того як розділили між собою маєток, замінили померлих рабів іншими. Запитують: чи може покупець правомірно витребувати тих самих рабів, які були передані до маєтку, тобто до предмету іпотеки? Модестін відповідає, що якщо раби не були заставлені (разом з маєтком) та не народжені від заставлених рабинь, то вони не є предметом застави (D. 20.1.26. 2)» .

Отже, раби не розглядаються як приналежність маєтку. Маєток та раби заставляються окремо. Але якщо раби були заставлені разом з маєтком, то їхні діти належатимуть тому, хто придбає цей маєток. Ті ж раби, які з'являться у маєтку після встановлення застави, не входитимуть до предмету застави, а тому не перейдуть покупцю маєтку. Отже, для під час застави маєтку потрібна окрема угода для розповсюдження застави і на рабів, які входять до маєтку.

Водночас юрист Павло вважає, що «якщо раби стали предметом застави, то їхнє потомство також буде в заставі. Однак те, що ми сказали стосовно того, що приплід заставлених рабів є предметом застави (не зважаючи на те, чи була щодо цього окрема угоди, чи ні), буде визнаватися, якщо право власності на приплід набувається заставодавцем або його спадкоємцем: у протилежному випадку, якщо раби будуть народжувати в іншого власника, то приплід не буде предметом застави (D. 20.1.29. 1)» . Тобто юрист відповідно до цього висловлювання зараховує майбутній приплід рабів до предмету застави, якщо право на дітей заставлених рабів набувається заставодержателем або його правонаступником. Це означає, що майбутні похідні речі (діти рабів) будуть вважатися заставленими, якщо право власності на них набуде заставодавець як власник головної плодоносної речі (рабів).

Вказаний фрагмент Павла контрастує з іншим його висловлюванням, наведеним у Receptae Sententiae, II, § 2: «Плід або дитина від речі, яку передано у заставу, не вважається заставленим, якщо сторони не уклали щодо цього угоду» . С. Романо, пояснює цю неузгодженість тим, що друга частина фрагменту висловлювання Павла, наведеного у Дигестах, є інтерполяцією юстиніанівських компіляторів, та переконливо це доводить [1, с. 25].

Пов'язаність юридичної долі заставної речі та її плодів розкривається у казусі, який наводить Ульпіан такий: «Якийсь Цецилій після задоволення кредиторських вимог забажав відпустити на волю шляхом фідеікомісу рабиню, яку він віддав у заставу. Спадкоємці не заплатили кредитору і він продав дітей, які народилися від цієї рабині. Наш імператор та його батько у своєму рескрипті постановили відповідно до рішення божественного Пія, щоб дітей не позбавили призначеної свободи, покупцю треба повернути їх ціну, а вони повинні вважатися вільнонародженими, немовби їхня мати була у свій час відпущена на свободу» (D. 40.5.26. 2) .

Тобто, у казусі, який розглядає Ульпіан, юридична доля заставленої рабині розповсюджується і на її майбутніх дітей: боржник-заставодавець встановлює у заповіті розпорядження, яким відпускає на волю рабиню, яка є предметом застави. Навіть якщо спадкоємці боржника-заставодавця рабині не виплатять борг, кредитор не може звернути стягнення на дітей, народжених від рабині, шляхом їх продажу, оскільки діти, які народжені від відпущеної на волю рабині, є вільними. Якщо ж кредитор продасть цих дітей, то покупцю треба повернути сплачену за них ціну, тому що предметом купівлі-продажу вільні діти бути не можуть.

С. Романо наводить дві точки зору: 1) право застави, встановлене щодо плодоносної речі, розповсюджується на плоди лише, якщо сторони обумовили це окремо; 2) застава на плоди від заставленої плодоносної речі встановлюється за мовчазною згодою [1, с. 7]. Розрізнення цих підходів ґрунтується на різному розумінні правової природи плодів: вважати плоди навіть після відділення частиною плодоносної речі або вважати їх новими речами.

Серед римських юристів класичного періоду на необхідність окремої висловленої угоди для розповсюдження застави на плоди вказували Павло, Кассій та Марціан, а Ульпіан

та Папініан вважали, що достатньо мовчазної згоди. Автор притримується точки зору, що розрізнення позицій щодо наявності/відсутності окремо висловленої угоди для застави плодів полягає у різних підходах щодо їхньої правової природи: за першим підходом, який виник під впливом теорії стоїків, плоди, навіть після відділення від речі-матері, вважаються її частинами; за другим, що виник під впливом перипатетиків, – плоди вважаються новими речами [с. 11, 12]. Відповідно, римські юристи, що притримувались першого підходу, перебували під впливом філософії стоїків, а ті, що притримувались другого – під впливом перипатетиків [1, с. 12].

Отже, С. Романо послідовно обґрунтовує позицію, за якої у класичному римському праві для застави плодів потребувалась окрема висловлена угода. Натомість, діти від заставленої рабині підпорядковувались тому самому юридичному становищу (правовому режиму застави) на підставі закону. Єдина згадка про достатність мовчазної згоди стосується висловлювання Павла (D. 20.1.29. 1) та є продуктом юстиніанівської компіляції. Правило, що було запроваджено до дитини рабині, було віднесено до всіх плодів [1, с. 26].

В результаті аналізу джерел С. Романо доходить таких висновків: 1) у римському класичному праві розповсюдження на плоди права застави плодоносної речі відбувалось лише, якщо сторони укладали окремо висловлену угоду. Натомість, у юстиніанівському праві для цього було достатньо мовчазної згоди; 2) дитина рабині, переданої у заставу, підпадала під цей самий режим лише через сам факт застави матері, тобто на підставі закону. У юстиніанівському праві встановлення застави на підставі закону було замінено на мовчазну згоду [1, с. 32].

Важливим є питання, чи могли бути плоди предметом самостійного правовідношення, чи право застави, яке встановлювалось на головну річ, автоматично розповсюджувалось на плоди. На думку С. Романо, римляни вважали плоди та дитину рабині одним цілим із річчю, від якої вони походять, а тому до моменту їх відділення не могли бути предметом самостійного правовідношення. [1, с. 38]. З цим пов'язується інше питання – про можливість кредитора витребувати у боржника за позовом плоди, який не було у майні боржника на момент угоди про заставу. Чи передбачала це формула заставного (Сервіанова) позову, який був призначений на захист кредитора-заставодержателя? С. Романо притримується думки, що вимога перебування заставної речі у майні боржника на момент угоди про заставу стосувалась кредитора лише тоді, коли він подавав позов до третіх осіб, але коли кредитор вчиняв позов проти володіючого боржника, то той не міг висувати заперечення про те, що на момент угоди про заставу він не мав у своєму майні заставної речі.

Пізніше було запроваджено позов, аналогічний до Сервіанова (actio utilis). Вираз «actio utilis» використовувався там, де умова існуючої формули змінювалася або видалялася, щоб врахувати нові випадки. Так, у пізньокласичний період кредитору надавався actio Serviana utilis, якщо майбутні активи були передані в заставу. В адаптованій формулі цього позову умова про те, що заставлені активи належали (in bonis) боржнику на момент укладення договору застави, була змінена таким чином, що також активи, які були придбані пізніше, були обтяжені [2, с. 49].

Важливим є також питання, чи міг боржник, який виплатив борг, застосувати до кредитора заставний позов (actio pigneratitia) до майбутніх речей-предметів застави, якщо кредитор заволодів ними та не віддавав боржнику. Тут мова може йти про ситуацію, коли речами-предметами застави одразу після їх появи заволодів кредитор, але не повертав боржнику після сплати боргу. Р. Ціммерман вказує, що формула заставного позову не передбачає, що заставна річ повинна була належати боржнику. На його думку, заставний позов можна було вчинити навіть тоді, коли заставодавець обтяжував чуже майно, тобто в ситуації, коли право застави не виникло [6, с. 222]. Тоді можна припустити, що, наприклад, якщо боржник уклав угоду про заставу майбутніх плодів, а після їх появи вони потрапили одразу до володіння кредитора, то після погашення боргу боржник може витребувати у кредитора ці плоди шляхом пред'явлення заставного позову (actio pigneratitia). Втім це лише гіпотеза, яка потребує окремого дослідження для її підтвердження чи спростування.

На необов'язковість перебування речі в майні боржника на момент встановлення застави вказує фрагмент Дигест Юстиніана, що належить Сцеволі. Юрист розбирає питання: якщо встановлюється застава щодо всього, що боржник має чи матиме у складі свого майна, то чи буде вважатися заставленою грошова сума, яку позичить боржник, якщо вона увійде до складу його майна? Сцевола вважає, що так (D. 20.1.34.2) .

На підставі тлумачення джерел С. Романо доходить висновку, що плоди, які не відділені від головної речі вважаються неіснуючи-

ми і не можуть бути об'єктом права, а тому в момент встановлення застави на плодоносну річ, коли плоди ще не відділені від неї, речове право не може бути встановлене на ці плоди. Це підтверджується фрагментом Дигест 20.1.1.2., який вимагає, щоб плоди, оскільки на них встановлюється право застави, потрапляли у власність заставодавця в момент їх відділення [1, с. 74]. Натомість по-іншому вирішується питання щодо дитини рабині: класичне право не вимагало, щоб заставодавець був власником дитини на момент народження, натомість юстиніанівське право цього вимагало. Тобто класичне римське право допускало, щоб на момент встановлення застави на вагітну рабиню право застави розповсюджувалось і на її майбутню дитину [1, с. 75].

Окремим випадком встановлення застави на майбутні речі у римському праві є генеральна іпотека (тобто іпотека всього майна боржника). В одному з найдавніших текстів про генеральну іпотеку, що належить Сцеволі (Scaev. D. 20.4.21 pr.), йдеться про заставу всього майна боржника, які він мав на момент встановлення застави і які він матиме в майбутньому («omnia bona sua quae habebat quaeque habiturus esset») та про «всі його речі» («res suas omnes»). Це була непосесорна застава (hypotheca), обсяг заставлених активів був визначений загальним чином (generaliter), (наприклад, invecta et illata, taberna, grex), і поширювався на дебіторську заборгованість (pignus nominis), вона дозволяла боржнику створювати інші застави (множинна застава), і це була застава майбутніх активів. … загальна застава передбачає (і, можливо, навіть проклала шлях для) спеціальної застави майбутніх активів [2, 268]. Щодо застави крамниці (taberna), слід зауважити, що якби всі поточні та майбутні активи боржника були передані в заставу, будь-який покупець цих активів міг би зіткнутися з тим, що забезпечений кредитор забере ці активи, навіть якщо він не міг знати про заставу. Якщо це так, то просто заставити крамницю могло бути недостатньо для стягнення вхідних товарів. Однак Сцевола на питання, чи обтяжує застава товару новий товар, що поступає до крамниці, Сцевола дає чітку (і позитивну) відповідь . У цьому відношенні застава крамниці трактується так само, як застава стада [2, с. 275].

Фундаментальна відмінність між спеціальною угодою (conventio specialis) та загальною угодою (conventio generalis) полягає в тому, що у випадку генеральних угод про заставу кредитор не зобов'язаний доводити, що заставлені активи перебували у власності боржника на момент укладення угоди. Папініан у фрагменті Дигест 20.1.1.2. прямо зазначає, що також щодо загальнозаставлених майбутніх активів кредитор може подати позов (actio Serviana utilis). Однак знадобилося багато часу, перш ніж стало усталеним законодавством, що всі згодом придбані активи можуть бути законно заставлені шляхом спеціальної застави. [2, с. 284]. Загальна застава, можливо, відкрила еволюційний шлях до повного визнання умовних (спеціальних) застав майбутніх активів [2, с. 285].

У всіх текстах, аж до Папініана включно, які визнавали заставу майбутнього майна, боржник вже мав юридично значуще очікування щодо заставлених майбутніх активів, як рослинних плодів, так і приплоду тварин, що вже перебувають у спадщині боржника, або як речей, що вже належать боржнику (res debita). Те саме, можливо, стосувалося й генеральних іпотек, які поширювались на нові елементи сукупності речей, що вже належать боржнику (invecta et illata, grex, taberna). Тобто, генеральна іпотека за своєю природою спрямована на майно, придбане пізніше [2, с. 288].

Під час встановлення генеральної іпотеки окремого застереження про розповсюдження застави на майбутні плоди від майна не потребувалось. Так, наприклад, Гай у фрагменті Дигест D. 20.1.15.1 стверджує, що у випадку генеральної іпотеки кредитор не повинен був доводити, що майно було у майні (in bonis) боржника «коли він укладав угоду» . Крім того у шостому столітті нашої ери Юстиніан також постановив, що якщо боржник заявив, що він заставляє «свої активи» без додавання «як теперішні, так і майбутні», то генеральна іпотека покриватиме також майбутні активи (Just. C. 8.16. 1) .

Встановлення застави щодо майбутніх плодів окремо від плодоносної речі. Відповідно до тверджень римського юриста Катона, майбутній урожай також міг бути закладений окремо, без надання кредитору застави землі, що дає урожай. Аналогічно, майбутнє потомство рабів та молодняк тварин могло бути закладено незалежно від їхньої матері. У всіх цих випадках ми маємо справу із заставою майбутнього майна, у сенсі активів, які ще не існували на момент укладення договору про заставу. Щодо цих майбутніх активів умова, що закладені активи були у майні (in bonis) боржника на момент укладення угоди про заставу не була виконана [2, с. 286].

Варто також звернутись до аналізу фрагмента Дигест Юстиніана, що належить Гаю: «І те, чого не існує, але буде існувати, можна

передати в іпотеку: невідділені плоди, дитина, яка народиться від рабині, приплід худоби, коли він народиться, можуть бути обтяжені іпотекою. Це слід дотримувати, якщо власник маєтку уклав договір чи щодо узуфрукту, чи щодо приплоду, або той, хто має узуфрукт, як пише Юліан» (D.20.1.15. pr) .

Щодо цього фрагмента Гая К. Майорка звертає увагу на те, що дієслово "nascuntur" (народжуються) вжито також до плодів також "pendentes", тобто тих, що не відділені від плодоносної речі. Для пояснення цього автор звертається до фрагмента Помпонія (D. 18.1.8), в якому йдеться про купівлю-продаж плодів, які з'являться. Майбутні плоди, про які говорить Помпоній (включаючи дитину рабині), з посиланням на вірогідність того, що вони не з'являться, є також плодами, що не відділені від головної речі (fructus pendenti). На думку науковця, окремий продаж плодів, які вже на рослині та передання яких здійснено через введення у володіння земельною ділянкою, не має сенсу, оскільки їх відділення не можна вважати такою самою умовною обставиною, як дозрівання плодів на землі чи народження приплоду тварин. За словами К. Майорки, припущення не можна вважати у всіх випадках «продуктом» майбутнього [2, с. 34].

Отже, позиція процитованого вченого полягає в тому, що майбутніми плодами, щодо яких може вчинятися купівля-продаж або застава, є саме плодами, які ще не з'явилися, тобто плоди, поява яких (дозрівання, народження) перебуває на момент правочину під відкладальною обставиною. Щодо плодів, які вже є в наявності, але не відділені від головної речі, під час вчинення правочину не має сенсу робити застереження, що правочин розповсюджується і на них.

К. Майорка вважає, що дієслово "nascuntur" (народжуються) у фрагменті Гая не означає відділення плодів від головної речі, та поділяє думку інших авторів, що це словосполучення "quae nascuntur" (які народяться) є інтерполяцією юстиніанівських компіляторів (намір компілятора додати до плодів ці слова полягає у тому, щоб позначити момент, в який розпорядження плодами шляхом застави стане актуальним) [2, с. 35]. Такої самої думки притримується С. Романо і послідовно це аргументує [1, с. 82].

Процитований текст Гая порівнюють із іншим фрагментом Дигест, що належить також Гаю: «Якщо уклали угоду щодо майбутньої речі, тобто про те, що вона буде предметом іпотеки, наприклад, угоду про дитину, яка народиться від рабині, то запитується, чи була ця дитина на момент угоди у майні боржника? І якщо було укладено угоду, що плоди будуть заставлені, то також запитується, чи належав боржнику на момент угоди маєток або узуфрукт на нього?» (D.20.4.11.3). Слова Гая можна розуміти у тому сенсі, що якщо боржник, який встановлював заставу на плоди чи дитину рабині, мав у власності земельну ділянку чи рабиню-мати, або принаймні, узуфрукт на них, то право застави має ректроактивну дію: є чинним з моменту укладення угоди про заставу. У процитованому фрагменті застава майбутніх плодів може встановлюватися як власником, так і узуфруктуарієм. Перебування у майні боржника може стосуватися як рослинних плодів, так і приплоду тварин, але не дитини від рабині, яка не вважається плодом, а тому не може набуватися узуфруктуарієм. Тобто це може бути тим випадком встановлення застави, в якому річ не лише не перебуває у майні боржника, але і не може бути на праві узуфрукту. Тому згадування рабині від дитини у фрагменті, на думку С. Романо, є помилкою юстиніанівських компіляторів [1, с. 83].

Важливим питанням є момент виникнення застави на майбутні плоди: чи право застави встановлюється з моменту угоди, чи з моменту відділення плодів від головної речі? Для відповіді на це питання варто звернутись до фрагменту Дигест 47.2.62.8, в якому Африкан розбирає такий казус: «Я віддав тобі у найм маєток, і, як зазвичай, ми домовились, щоб плоди були заставленими мені на забезпечення орендної плати. Він казав, що, якщо ти їх потай забереш, то тобі належить позов з крадіжки. Але навіть якщо ти продаси іншому незірвані плоди і він їх забере, то ми скажемо, що, відповідно, вони потраплять у режим викрадених. Оскільки плоди, доки вони пов'язані із землею, належать маєтку, і колон робить плоди своїми, оскільки вважається, що він збирає їх за волею власника. Але про це у цьому випадку говорити несправедливо, оскільки на якій підставі плоди належатимуть колону, якщо покупець збирає їх для себе?» .

У першому випадку у процитованому фрагменті наймодавцю належить позов з крадіжки, оскільки наймач стає власником плодів з моменту їх відділення і з цього моменту право застави виникає. За словами С. Романо, перебування у майні боржника є підставою виникнення права застави і відсутність цього факту перешкоджає виникненню застави [1, с. 89]. Це наводить на думку, що у випадку, коли наймач ще не зібрав плоди, вони ще належатимуть наймодавцю як власнику маєтку. Тобто плоди, які ще не потрапили до майна боржни-

ка, не можуть вважатися заставленими. Покупець, який збирає плоди сам за згоди наймача, стає власником плодів, і немає такого моменту, коли б плоди перебували у майні боржника, що виключає розповсюдження на них застави.

Тоді слід би було виснувати, що перебування плодів у майні боржника є умовою встановлення застави на них. Але сама угода про заставу плодів може бути здійснена і раніше: під час застави головної речі. Збір плодів наймачем з волі наймодавця є їх привласненням, що є підставою для потрапляння їх у правовий режим застави.

Однак С. Романо притримується точки зору, що право наймача користуватися і, відповідно, отримувати плоди, є автономним, яке реалізується разом із користуванням головною річчю. Наймач, дозволяючи покупцю збирати плоди, відступає йому своє право збору і покупець, реалізуючи цю можливість, стає власником. У такому разі слід визнати можливість застави речей, які ніколи не перебували у майні боржника [1, с. 91].

Ще один випадок розповсюдження застави на речі, що не перебувають у майні боржника, міститься у фрагменті D.19.2.24.1., що належить Павлу: «Якщо колон передасть у піднайм маєток, то речі наступного наймача не обтяжуються заставою, але плоди будуть під заставою, немовби їх зібрав перший наймач» . Тому право застави може виникати незалежно від перебування речей у майні боржника, з моменту їх відділення від головної речі.

С. Романо доходить висновку, що у класичному римському праві у разі передання у заставу плодів одночасно із плодоносною річчю, то у сторін договору про заставу виникають лише зобов'язальні правовідносини. Якщо ж застава встановлюється на майбутні плоди окремо від головної речі, то для виникнення застави потребується не лише, щоб плоди були відділені від головної речі, а й щоб вони потрапили у власність боржника-заставодавця. Причому, для виникнення речового ефекту застави не важливо, чи перебувала на момент встановлення застави річ у власності чи на праві узуфрукту у заставодавця [1, с. 98].

Розглядаючи ефекти встановлення застави на майбутні плоди, С. Романо розмежовує такі ситуації. У разі, коли плодоносна річ та плоди передаються у заставу разом одному й тому самому кредитору, у римському класичному праві застава плодів з моменту укладення угоди про заставу є дійсною щодо третіх осіб, оскільки застава встановлюється на плодоносну річ. В силу права застави кредитор-заставодержатель отримує право на плоди, які відділені від головної речі, так само, як узуфруктуарій отримує право власності на зібрані плоди в силу права узуфрукту. Натомість у юстиніанівському праві не визнавалась застава, якщо боржник на момент відділення плодів не ставав їх власником [с. 102]. Якщо ж застава встановлювалась лише на плоди й окремо від головної речі, то чинність правовідношення, на думку С. Романо, була більш слабкою у тому сенсі, що будь-яка зміна юридичного становища плодоносної речі впливала на заставу плодів [1, с. 102].

Таким чином, можна розмежувати момент набуття чинності угоди про заставу (з моменту укладення) та момент виникнення речового права застави (момент набуття у власність відділених плодів). Так само договір купівлі-продажу майбутніх плодів виникає з моменту його укладення, а право власності на плоди виникне вже після їх появи, що підтверджується відомим фрагментом Помпонія, де він пише: «Не можна уявити купівлі-продажу без речі, яка продається. Втім законно купуються майбутні плоди та майбутні діти рабів. У цьому випадку, коли народиться дитина, вважається, що купівлю-продаж здійснено, коли було укладено договір…» (D.18.1.8.) . З цього слідує загальний висновок, що всі правочини щодо майбутніх речей мають ретроактивний ефект, тобто, незважаючи на появу речі у майбутньому є чинними ще до її появи, з моменту вчинення правочину.

Нормативне регулювання застави майбутніх речей у сучасному праві України та перспективи. Чинне цивільне передбачає такий предмет застави, як майно, яке стане власністю заставодавця після укладення договору застави, в тому числі продукція, плоди та інші прибутки (майбутній урожай, приплід худоби тощо) (ч. 2 ст. 576 ЦК України, ч. 3 ст. 4 Закону України «Про заставу»). Тобто, на відміну від римського права, яке передбачає заставу лише натуральних плодів (врожаю, приплоду худоби тощо), сучасне право допускає можливість застави також майбутніх фінансових активів (доходів, майбутньої вимоги).

Якщо має місце застава майна, то цивільне законодавство України відносить також до такої застави приналежності цього майна та невіддільні плоди. Натомість віддільні плоди входитимуть до застави майна тільки у випадках, межах та порядку, передбачених законом чи договором (ст. 5 Закону «Про заставу»). Втім розповсюдження застави на невіддільні від головної речі плоди видається нелогічним, оскільки, якщо об'єкт права ще не сформував-

ся, то і розпорядження щодо нього бути не може. Можна припустити, що законодавець мав на увазі розповсюдження застави як речового права на майбутні плоди, тобто ті, які будуть відділені від головної речі і стануть самостійними об'єктами.

Закон України «Про іпотеку» серед предметів іпотеки називає об'єкт незавершеного будівництва, майнові права на нього, інше нерухоме майно, яке стане власністю іпотекодавця після укладення іпотечного договору, за умови, що іпотекодавець може документально підтвердити право на набуте ним у власність відповідне нерухоме майно у майбутньому. Предметом іпотеки може бути об'єкт житлової нерухомості (у тому числі той, що буде споруджений у майбутньому) (ст. 5). Причому іпотека такого нерухомого майна підлягає державній реєстрації незалежно від того, хто є власником такого майна на час укладення іпотечного договору. Отже, в сучасному цивільному праві допускається встановлення застави речі, яка відсутня в майні боржника на момент обтяження. Саме ж визначення майбутнього об'єкту нерухомості, який може бути предметом іпотеки, надається у спеціальному Законі «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (п. 6 ч. 1 ст.1).

За умовчанням продукція, плоди і доходи від речі, щодо якої встановлено іпотеку, одержує іпотекодавець (ч. 2 ст. 9 Закону України «Про іпотеку»). Це означає, що для розповсюдження іпотеки на майбутні речі, отримані від предмету іпотеки, необхідно встановити окреме застереження в іпотечному договорі. У протилежному випадку іпотекодавець може споживати отримані від предмету іпотеки продукцію, плоди і доходи, на які кредитор не матиме жодних прав. Заставу майбутніх речей передбачає також проєкт Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України» (далі – Проєкт). Так, відповідно до визначення, наданого у ч. 1 ст. 554 Проєкту іпотекою є застава нерухомого майна, яке залишають у володінні заставодавця або третьої особи, а також застава об'єкта незавершеного будівництва, застава майбутнього об'єкта нерухомості. Також у ч. 2 ст. 555 Проєкту серед предметів застави називає майно, що заставодавець набуде та/або може набути після виникнення застави (майбутній врожай, приплід худоби тощо).

Разом з тим, у Проєкті запроваджується речове право очікування, яким вважається обмежене речове право, яким суб'єкта наділяють певними правами власника, що засвідчує його правоможність отримати право власності на нерухоме майно або інше обмежене речове право на майно в майбутньому (ч. 1 ст. 578 Проєкту). Таке право очікування може бути встановлено на нерухоме майно, що буде збудовано (придбане, набуте) у майбутньому або існує на момент установлення права очікування (ч. 2 ст. 538 Проєкту).

Звідси виникає питання, якщо іпотека буде встановлюватись щодо майбутнього об'єкту нерухомості, то її предметом буде вважатися майбутня річ (майбутній об'єкт нерухомості) чи речове право очікування? Наразі немає однозначної відповіді на це питання, оскільки відповідні норми Проєкту потребують у цьому відношення певного узгодження та уточнення, а для цього має бути запропонована цілісна концепція щодо предмету застави майбутніх активів.

Висновки. Майбутніми речами, щодо яких у римському праві можна було встановити заставу, могли бути плоди (майбутній врожай), приплід худоби, ненароджена дитина рабині. Щодо майбутніх речей встановлювалась лише непосесорна застава – pignus conventum, або іпотека. У класичному римському праві для розповсюдження застави на плоди треба було укласти окрему угоду (або безпосередньо застерегти про це під час встановлення застави на головну річ). Зобов'язальне заставне правовідношення виникало з моменту укладення угоди про заставу, коли плоди ще не були самостійними об'єктам, тобто були не відділені від головної речі (fructus pendentes). Речове право застави виникало з моменту відділення плодів від головної речі (fructus separati). Тому угоду про заставу майбутніх речей у римському праві можна вважати правочином з відкладальною умовою, яка породжувала заставу як право на річ з моменту появи плодів у майні боржника, тобто з дією на майбутні (ex tunc). Коли встановлювались генеральні іпотеки (на все майно боржника), (наприклад, на всю робочу худобу та інвентар орендаря земельної ділянки, стадо, крамницю (invecta et illata, grex, taberna)),то застава поширювалась на нові елементи сукупності речей що вже належать боржнику. Тоді окремого застереження про розповсюдження застави на майбутні плоди від майна не потребувалось і кредитор не повинен був доводити, що майно було у майні (in bonis) боржника на момент встановлення застави. Досвід римського права щодо особливостей застави майбутніх речей може і має бути врахований під час побудови сучасної концепції застави майбутніх активів у цивільному праві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Romano S. Appunti sul pegno dei frutti nel diritto Romano. Padova : Casa editrice dott, Antonio Milani, 1931. 122 p.
2. Maiorca C. Pegno di di cosa future e pegno di cosa altrui. Milano : Società Editrice Libraria. 1938. 490 p.
3. Verhagen H. L. E. Security and Credit in Roman Law. The historical evolution of pignus and hypotheca. New York : Oxford University Press, 2022. 434 p.
4. Il diritto romano dopo Roma : attraverso le modernità / a cura di Antonio Palma ; contributi di R. Cardilli [and others]. Torino : G. Giappichelli Editore. 2023. 363 p.
5. Pelloso C. L'ombra e la mano del creditore. L'idea di garanzia non possessoria muovendo da Johann Jacob Bachofen. Bologna : Società Editrice il Mulino. 2023. 134 p.
6. Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town : Juta & Co, Ltd, 1992. 1241 p.
7. Гужва А.М. Особливості договору купівлі-продажу майбутніх речей (emptio rei speratae, emptio spei) у римському праві. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Серія Право. № 39. 2025 р. – С. 186-193. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/25802 doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-18
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV : станом на 5 квіт. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 05.04.2026).
9. Про заставу : Закон України від 02.10.1992 № 2654-XII : станом на 08.08.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text (дата звернення: 05.02.2026).
10. Про іпотеку : Закон України від 05.06.2003 № 898-IV : станом на 28.08.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text (дата звернення: 05.02.2026).
11. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому : Закон України від 15.08.2022 № 2518-IX : станом на 31.10.2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text (дата звернення: 05.02.2026).
12. Верховна Рада України. Проєкт оновленої Книги 5 Цивільного кодексу України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL : https://www.rada.gov.ua/files/knyga5.pdf (дата звернення: 05.02.2026).

Стаття надійшла до редакції 10.03.2026 Переглянуто 14.04.2026
Стаття рекомендована до друку 24.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

A.M. GUZHVA
PhD, associate professor
Department of Civil Law Disciplines
E-mail: guzhva@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7813-1455
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ON THE PROPERTIES OF THE PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE LAW

ANNOTATION. The article, based on the analysis of sources, examines the features of the pledge of future things in Roman law. The issues of the range of objects that can be the subject of such a pledge are clarified, the moment of the occurrence of a pledge on future things, the legal nature of the agreement on the establishment of a pledge on future things, the protection of the parties in the event of a violation of the terms of the pledge by the debtor or creditor, etc.

Roman law is known for the pledge of such things that do not exist in nature at the time of the conclusion of the pledge agreement. Such things included the future harvest, the future offspring of animals, the future child of a slave. The possibility of establishing a pledge on such things is due to the appearance in Roman law of a non-possessory pledge, that is, one that did not provide for the transfer of ownership of the pledged object to the creditor (pignus conventum, or "hypotheca").

Cases of establishing a pledge on future fruits together with the fruit-bearing thing and separately are distinguished in the sources , that is, only on future fruits. In classical Roman law, a separate agreement had to be concluded to extend the pledge to the fruits. In the case of establishing a general mortgage (on all the debtor's property), a separate clause on the extension of the pledge to future fruits from the property was not required.

The obligatory pledge relationship arose from the moment of concluding the pledge agreement, when the fruits were not yet independent objects, that is, they were not separated from the main thing (fructus pendentes). The real right of pledge arose from the moment of separation of the fruits from the main thing (fructus separati). Therefore, an agreement on the pledge of future things in Roman law can be considered to be a transaction with a suspensive condition, which gave rise to the pledge as a right to the thing from the moment the fruits appeared in the debtor's property, that is, with effect on the future (ex tunc).

The experience of Roman law regarding the features of the pledge of future things can and should be taken into account when building the modern concept of the pledge of future assets in the civil law of Ukraine.

KEY WORDS: *Roman law, property rights, pledge, mortgage, fruits, pledge of future things.*

REFERENCES

1. Romano S. (1931). Appunti sul pegno dei frutti nel diritto Romano. Padova : Casa editrice dott, Antonio Milani. 122 p.
2. Maiorca C. (1938). Pegno di di cosa future e pegno di cosa altrui. Milano : Società Editrice Libraria. 490 p.

3. Verhagen H. L. E. (2022). Security and Credit in Roman Law. The historical evolution of pignus and hypotheca. New York : Oxford University Press. 434 p.

4. Il diritto romano dopo Roma : attraverso le modernità (2023)./ a cura di Antonio Palma; contributi di R. Cardilli [and others]. Torino : G.Giappichelli Editore. 363 p.

5. Pelloso C. (2023). L'ombra e la mano del creditore. L'idea di garanzia non possessoria muovendo da Johann Jacob Bachofen. Bologna : Società Editrice il Mulino. 134 p.

6. Zimmermann R. (1992). The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Cape Town : Juta & Co, Ltd, 1241 p.

7. Guzhva A.M. (2025). Osoblyvosti dohovoru kupivli-prodazhu maibutnikh rechei (emptio rei speratae, emptio spei) u rymskomu pravi. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Seriia Pravo. № 39. P. 186-193. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/25802 doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-18 (in Ukrainian).

8. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16 sich. 2003 r. № 435-IV : stanom na 5 kvit. 2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (accessed: 05.02.2026).

9. Pro zastavu : Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 № 2654-XII : stanom na 08.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text (accessed: 05.02.2026).

10. Pro ipoteku : Zakon Ukrainy vid 05.06.2003 № 898-IV : stanom na 28.08.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text (accessed: 05.02.2026).

11. Pro harantuvannia rechovykh prav na obiekty nerukhomoho maina, yaki budut sporudzheni v maibutnomu : Zakon Ukrainy vid 15.08.2022 № 2518-IX : stanom na 31.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text (accessed: 05.02.2026).

12. Verkhovna Rada Ukrainy. Proiekt onovlenoi Knyhy 5 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy. Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL : https://www.rada.gov.ua/files/knyga5.pdf (accessed: 05.02.2026).

The article was received by the editors 10.03.2026 The article was revised 14.04.2026
The article is recommended for printing 24.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-18
УДК 347.4/.6

МЕНІВ Я.О.
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
E-mail: yaroslavan3luba@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9824-4449
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗУБКО К.С.
студентка 4 курсу спеціальності Право «081»
E-mail: kristinazubko8@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3338-4808
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗАХИСТ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ ОСОБИ У ДОГОВОРАХ КРІОКОНСЕРВАЦІЇ: СУДОВА ПРАКТИКА

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Розвиток допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) в Україні та поширення практики кріоконсервації ембріонів виявили суттєві прогалини у чинному законодавстві. Відсутність чітких норм у Цивільному та Сімейному кодексах щодо правового статусу біологічного матеріалу та можливості його успадкування post mortem створює умови для виникнення складних судових спорів. Особливої гостроти питання набуває в контексті захисту репродуктивної автономії особи та етичних викликів, пов'язаних із посмертним використанням генетичного матеріалу. У дослідженні здійснено комплексний аналіз наукових джерел, нормативно-правових актів і судової практики з відповідної проблематики для виявлення ключових правових колізій.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті проведено аналіз судової практики 2024–2025 років щодо розпорядження кріоконсервованими ембріонами (справи № 203/4924/23 та № 758/7618/24). Досліджено правову природу ембріона in vitro та доведено помилковість застосування до нього майнових режимів регулювання. Висвітлено колізії між імперативними нормами Наказу МОЗ № 787 та правом особи на репродуктивний вибір, гарантованим статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. З'ясовано неможливість законної реалізації судових рішень про передачу ембріонів третім особам (батькам померлого) через невідповідність таких осіб вимогам статті 123 Сімейного кодексу України. Розкрито ризики криміналізації дій медичного персоналу за статтею 149 Кримінального кодексу України у разі проведення процедур сурогатного материнства поза межами законного порядку. Обґрунтовано необхідність впровадження «біологічного заповіту» та централізованого обліку репродуктивного матеріалу.

Висновок. Таким чином, кріоконсервований ембріон визначено як особливий об'єкт немайнового характеру, право на розпорядження яким є нерозривно пов'язаним з особою і не може бути предметом спадкування. Доведено, що подолання існуючих правових колізій потребує ухвалення Закону «Про Допоміжні репродуктивні технології», який закріпить пріоритет прижиттєвого волевиявлення донора, уніфікує договори кріоконсервації та прямо заборонить використання сурогатного материнства родичами по бічній лінії, забезпечуючи захист прав живої донорки та майбутньої дитини.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *допоміжні репродуктивні технології, кріоконсервація, постмортальна репродукція, судова практика, сурогатне материнство*

Як цитувати: Менів Я.О., Зубко К.С. Захист репродуктивних прав особи у договорах кріоконсервації: судова практика. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 210-219. https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-18

In cites: Y. O. Meniv, K. S. Zubko (2026) Protection of reproductive rights in cryopreservation agreements: judicial practice *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law",* (41), P. 210-219. https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-18 (in Ukrainian)

Вступ. У сучасних умовах інтенсивного розвитку медичних технологій допоміжні репродуктивні технології становлять важливу складову охорони репродуктивного здоров'я громадян, утворюючи новий сегмент медичної практики, що сприяє реалізації права на біологічне батьківство та материнство. Проте, не зважаючи на широке застосування таких технологій в Україні, чинне законодавство залишається фрагментарним і не пристосованим до правових реалій, що виникають у сфері кріоконсервації ембріонів та репродуктивних

© Менів Я.О., Зубко К.С., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

клітин, особливо в контексті їхнього використання після смерті одного з партнерів чи розірвання шлюбу. Відсутність спеціального законодавчого регулювання таких правовідносин призводить до численних колізій у правозастосовчій практиці, оскільки положення Цивільного та Сімейного кодексів України не містять чітких механізмів визначення правового статусу біологічного матеріалу, порядку його подальшого використання або знищення, умов спадкування чи примусового розпорядження.

Метою дослідження є всебічне вивчення правового режиму кріоконсервованих ембріонів у контексті допоміжних репродуктивних технологій, ідентифікація та аналіз ключових колізій чинного законодавства України, що виникають у зв'язку з розпорядженням таким біологічним матеріалом у випадках смерті одного з донорів або зміни життєвих обставин, а також розроблення обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання з урахуванням міжнародних стандартів прав людини. Дослідження спрямоване на з'ясування механізмів реалізації фундаментальних прав на репродуктивну автономію та приватне життя, включно з аналізом впливу імперативних норм Наказу МОЗ №787 і норм Сімейного кодексу України на правозастосовчу практику, а також на формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо подолання виявлених нормативних прогалин.

Методологічний базис дослідження складають загальнонаукові методи, традиційні для правничих наук, такі як формально-юридичний (для аналізу нормативно-правових актів), системно-структурний (для розгляду сукупності правових явищ як єдиного цілого), логічний та аналітичний методи. Використано також порівняльно-правовий метод, що дозволив зіставити національні підходи з зарубіжними стандартами, у тому числі практикою Європейського суду з прав людини, де право на приватне та сімейне життя визнається складовою репродуктивних прав особи, включно з аспектом самостійного визначення репродуктивної долі. Такий підхід забезпечив отримання системного бачення проблеми, здатного врахувати як внутрішньодержавні правові конструкції, так і міжнародно-правові гарантії та біоетичні стандарти, що мають безпосереднє відношення до реалізації права на репродуктивний вибір.

Виклад основного матеріалу. Стрімкий прогрес допоміжних репродуктивних технологій в Україні, зокрема поширення кріоконсервації ембріонів, виявив правову прогалину чинного законодавства з новими біоетичними та правовими реаліями, оскільки Сімейний та Цивільний кодекси не містять чітких норм щодо правового режиму біологічного матеріалу та його спадкування post mortem. Виявлені неузгодженості в законодавчому регулюванні створили підґрунтя для виникнення судового спору стосовно прав на кріоконсервовані ембріони, що стало предметом розгляду Центрального районного суду міста Дніпра у справі № 203/4924/23, рішення в якій було ухвалено 08 вересня 2025 року. Фабула справи полягала у позові батьків померлого сина (ОСОБА_2 та ОСОБА_3), які вимагали передати їм частину кріоконсервованих ембріонів, створених за життя їхнього сина та його дружини (відповідачки ОСОБА_1), щоб реалізувати прижиттєвий намір сина щодо продовження роду через програму сурогатного материнства. Вдова категорично заперечувала проти використання свого генетичного матеріалу, посилаючись на своє право одноосібно розпоряджатися ембріонами [15]. Тривалий судовий процес, який тривав понад два роки, підкреслив, що правова система не мала чіткого алгоритму дій у цій чутливій сфері, оскільки, незважаючи на досить значний масив наукових праць, присвячених репродуктивним правам, питанню постмортальні репродукції увага майже не приділялася. Окремі теоретичні та практичні аспекти розглянуто у працях Г. Анікіної, І. Венедіктової, О. Кухарєва, І. Рубець, К. Світнєва, І. Філімонової та деяких інших дослідників [2, ст.35].

Суд, спираючись на нещодавні законодавчі зміни щодо репродуктивних клітин військовослужбовців (які дозволяють регулювати долю гамет заповітом), дійшов висновку, що ембріони згідно з статтею 1219 Цивільного Кодексу України (далі — ЦКУ) можуть бути виведені зі статусу виключно особистих немайнових прав і до їхнього правового статусу можна застосувати положення про майнові відносини [10]. Для обходу договірної умови, яка надавала право розпорядження ембріонами лише вдові, суд визнав договір кріоконсервації неукладеним через відсутність підпису померлого чоловіка, що дозволило йому фактично розділити біологічний матеріал, передавши позивачам 3 із 6 ембріонів.

Ми вважаємо, що законно імплементувати це судове рішення в українській медичній системі є неможливим, оскільки сурогатне материнство та ДРТ регулюються імперативними нормами відповідно до статті 123 Сімейного кодексу України (Далі — СКУ) та Порядком застосування ДРТ (Наказ МОЗ № 787 від 09.09.2013). Зокрема, в ч. 2 ст. 123 СКУ, яка

регламентує встановлення порядку визнання батьками дитини, яка народилася в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, «… у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком і жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя» [9]. Так само це підтверджує положення ч. 7 ст. 281 ЦКУ, де вказано, що «… повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством» [10]. Крім того, якщо власниками таких ембріонів є подружжя, а не одна особа, розпорядження ними на випадок смерті має бути спільним та відповідати вимогам, передбаченим для заповіту подружжя [20].

Згідно з цими нормами, сурогатне материнство дозволене виключно подружжю (чоловікові та жінці в зареєстрованому шлюбі) за наявності абсолютних медичних показань, а також обов'язковою є наявність генетичного зв'язку хоча б одного з подружжя з ембріоном. Позивачі (бабуся і дідусь), попри рішення суду, не відповідають цим імперативним вимогам: вони не були первинними пацієнтами програми лікування безпліддя, і для них відсутні необхідні медичні показання, оскільки їхнє бажання продовжити рід сина не є медичною підставою для застосування сурогатного материнства. Суд, хоча й підкреслював, що він вирішує лише юридичне питання, а не визначає медичних підстав, фактично створив право, яке не має законного механізму реалізації, оскільки жодна ліцензована клініка не може здійснити процедуру запліднення сурогатної матері без прямого порушення Наказу МОЗ.

Сама по собі прижиттєва кріоконсервація репродуктивних клітин не обов’язково свідчить про намір вдатися до посмертної репродукції: в одних випадках при здачі генетичного матеріалу та створенні ембріонів планується лише їхнє прижиттєве використання з метою народження дитини, в інших – маються на увазі обидва варіанти репродукції (прижиттєва, а у разі її невдачі – посмертна) або ставиться мета посмертного зачаття [1, ст.194]. Особисте немайнове право на батьківство та материнство, яке реалізується через репродуктивні технології, є нерозривно пов'язаним з особою і має суто особистісний характер. Як тільки чоловік помер, його особисте право на продовження роду та намір стати батьком припинилося разом із його правоздатністю. Будь-яка спроба родичів побічної лінії (батьків померлого) вимагати реалізації цього наміру через суд є юридично нікчемною, оскільки цей намір не може бути успадкований як, наприклад, майно чи борг. Суд, натомість, застосував до ембріонів, які є втіленням цих немайнових прав, квазі-майновий режим, що є доктринально хибним. Представник вдови абсолютно слушно наполягав, що ембріони не є об’єктами цивільного права і не можуть бути зазначені у статті 177 ЦКУ як такі. На даний момент жодних законодавчим актом не закріплено питання прижиттєвої інформованої згоди на посмертне використання ембріонів.

Деякі експерти вважають, що якщо особа вже здійснила кріоконсервацію своїх гамет, це слід розцінювати як підтвердження її наміру стати батьком або матір’ю. Водночас виникає питання: як визначити, чи мала людина намір реалізувати цей статус за життя з метою виховання власної дитини, чи ж вона погоджувалася на народження генетично рідної дитини за будь-яких обставин, навіть після своєї смерті. Такий категоричний підхід у подібних справах не є виправданим [20].

Доцільно розглядати різні можливі варіанти. Наприклад, якщо партнер або інші близькі родичі померлого наполягають на зачатті дитини з використанням його гамет і підтверджують наявність у нього такого бажання, очевидно, що відмова у народженні бажаного людського життя лише через формальні невідповідності була б, щонайменше, негуманною. Водночас свідчення спадкоємців померлого проти народження дитини можуть бути зумовлені особистою зацікавленістю і не завжди відображати реальну волю померлого [20].

Безсумнівно, лише батьки мають право вирішувати долю своїх ембріонів. Саме тому необхідно укладати письмову угоду з метою запобігання можливим конфліктам у разі смерті, розлучення, роздільного проживання, несплати за зберігання, неможливості досягти згоди щодо подальшої долі ембріонів у майбутньому або втрати зв’язку з медичною установою. У формі згоди на кріоконсервацію має бути чітко передбачено, що у разі відсутності контакту з боку пацієнтів протягом визначеного періоду програма має право розпорядитися ембріонами [17].

Крім того, батьки повинні самостійно визначити можливі варіанти подальшого використання ембріонів. Вони мають обрати, чи будуть ембріони використані:

– для настання наступної вагітності;

– для наукових досліджень;

– для донорства;

– або підлягатимуть знищенню [17].

Строк кріоконсервованого зберігання ембріонів не повинен перевищувати 10 років загалом і має тривати лише за умови, що жінка, за медичними показаннями, ще може виносити вагітність [17].

Розпорядження подружжя щодо того, що має відбутися з ембріонами після закінчення строку їх зберігання, є обов'язковими. Водночас подружжя повинно мати можливість у будь-який момент змінити своє рішення [17].

У випадку використання донора гамет у Великій Британії закон надає донору таке саме право відкликати свою згоду до моменту використання гамет або створених із них ембріонів, як і партнеру. Водночас, доцільно розрізняти дві категорії донорів гамет.

Перша категорія – це донори, які є анонімними для реципієнтів на момент лікування (діти, народжені у Великій Британії з квітня 2005 року із застосуванням донорських гамет, мають законне право після досягнення 18 років отримати ідентифікаційну інформацію про донора). Випадки відкликання згоди такими анонімними донорами сперми вже мали місце у Великій Британії, що призводило до серйозних наслідків для пацієнтів, зокрема до знищення ембріонів. Такі донори не мають ані фінансових зобов'язань, ані соціального зв'язку з реципієнтами чи народженими дітьми, однак знищення ембріонів може мати для реципієнтів руйнівні наслідки. Більше того, якщо особи відкликають згоду через розпад власних стосунків, вони принаймні можуть визначити причину у своєму житті, тоді як пацієнти, які стикаються з відкликанням згоди анонімним донором, фактично стають жертвами події, що має для них довільний характер і не піддається їхньому контролю. Іншу категорію донорів гамет становлять особи, які є відомими реципієнтам на момент донорства. У багатьох таких випадках донором виступає родич або близький друг. Це створює можливість істотної зміни соціальних відносин між донором і реципієнтом після створення ембріонів, але до їх перенесення в межах циклу екстракорпорального запліднення [18].

Ще одним питанням, яке доцільно розглянути у межах цієї статті, є можливість встановлення грошової компенсації при донації ембріонів in vitro. Так, за загальним правилом, відповідно до ч. 1 ст. 20 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» укладання або пропонування укладення договорів, що передбачають купівлю-продаж анатомічних матеріалів людини, забороняється. При цьому, як уже зазначалося, кріоконсервовані ембріони людини in vitro є біологічним (анатомічним) матеріалом, тому вказана заборона їх також стосується [3].

Таким чином, підходи до визначення змісту та форми згоди на використання кріоконсервованих ембріонів у випадку донорства гамет значною мірою збігаються з підходами, що застосовуються до пар, які використовують власний генетичний матеріал. Ідеться про необхідність чіткого врегулювання прав та обов'язків сторін ще на етапі надання згоди, з урахуванням можливих змін життєвих обставин у майбутньому. У зв'язку з цим доцільним є запровадження різних моделей оформлення такої згоди, які б надавали учасникам правовідносин можливість обирати найбільш прийнятний для них варіант.

Бельгійське законодавство у сфері репродуктивних технологій надає можливість проводити посмертну репродукцію після смерті одного з подружжя, якщо обидва партнери дали на це згоду. У Канаді існує більш сувора регламентація щодо письмової згоди на посмертне використання репродуктивного матеріалу людини. Закон про допоміжну репродукцію людини 2004 року передбачає наступне: жодна особа не має права використовувати репродуктивний матеріал з метою створення ембріона, якщо донор матеріалу не дав на це письмової згоди відповідно до правил на його використання для цієї мети [11, ст.25-26]. За відсутності такої спеціальної прижиттєвої волі, жодна дія щодо використання кріоконсервованих ембріонів не може бути виконана.

В Україні вже використовується «Презумпція незгоди»: відповідно до частини 3 статті 290 ЦКУ, фізична особа може дати письмову згоду на донорство своїх органів та інших біологічних матеріалів у разі смерті або заборонити його [10]. Принцип презумпції незгоди має бути поширений і на сферу посмертальної репродукції, що має бути оформлено шляхом надання чіткої інформованої згоди, оскільки саме така згода є прямим вираженням бажання реалізувати своє право на біологічне батьківство у майбутньому, незважаючи на смерть.

Існують юридичні шляхи для досягнення певних правових та інших результатів навіть після смерті особи. Проте, в такому випадку померла особа не має жодних прав, оскільки вона позбавлена активного виміру правового суб'єкта [7].

Цікавим у дослідженні цієї теми є створення біологічного заповіту, який мають можливість складати військовослужбовці з урахуванням ризику їх загибелі або поранення, що

виключає можливість мати дітей. Відповідно до біологічного заповіту особа за життя може розпорядитися щодо застосування до неї штучних засобів підтримання життя, інтенсивної терапії тощо, а також і щодо можливості використання її біологічного матеріалу чи тіла загалом після її смерті [7, ст.144].

Найбільш вагомим порушенням є втручання в репродуктивну автономію живої генетичної донорки (вдови), яка категорично заперечує проти використання свого генетичного матеріалу. Відповідно до статті 8 «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод», право на повагу до приватного життя включає право особи на репродуктивний вибір та право не стати генетичною матір'ю. Рішення суду, яке дозволяє бабусі та дідусеві використовувати ембріони, фактично примушує вдову до генетичного материнства проти її волі, створюючи небезпечний прецедент примусового втручання у приватне життя. Таким чином, суд, керуючись соціально-культурною вимогою «продовження роду», порушив фундаментальні права живої особи, перетворивши її біологічний матеріал на інструмент задоволення інтересів родичів, що є неприпустимим втручанням у сферу біоетики та конституційних гарантій особистої недоторканості.

Завдяки високій якості технологій та демократичній вартості послуг, правове регулювання діяльності українських кріобанків та банків репродуктивного матеріалу критично відстає. Ця парадоксальна ситуація призвела до того, що на тлі міжнародного визнання високих медичних стандартів, юридична безпека пацієнтів залишається майже нульовою. Основна проблема криється у самому регуляторному акті, Наказі МОЗ № 787, який встановив імперативну вимогу, що припинення кріоконсервації можливе виключно за взаємною письмовою згодою обох донорів [13]. Ця вимога є юридичною пасткою, яка створює глухий кут у разі розлучення або смерті одного з партнерів. Клініка «НЕОМЕД 2007» у справі Дніпра стала об'єктом судового примусу та була залучена як співвідповідач саме через цю прогалину та власну юридичну недбалість. Той факт, що суд зміг визнати договір кріоконсервації неукладеним через формальну відсутність підпису померлого чоловіка, свідчить про низьку якість правового супроводу та відсутність чітких механізмів виходу з партнерства у договорі. На відміну від міжнародної практики, де відмова від активного поновлення згоди на зберігання призводить до автоматичної утилізації, українські клініки змушені дотримуватися застарілого підзаконного акта, який не захищає їх від судових позовів, а пацієнтів від примусового батьківства. Це призводить до того, що суди змушені виконувати функцію законодавця, як це сталося у справі Київського апеляційного суду (№ 758/7618/24), де суд, посилаючись на ЄСПЛ, надав пріоритет праву чоловіка не бути батьком над жорсткою вимогою МОЗ про взаємну згоду на утилізацію ембріонів.

Ця справа описує спір між колишнім подружжям, ОСОБА_3 (Позивач) та ОСОБА_2 (Відповідачка), щодо долі двох кріоконсервованих ембріонів, які зберігаються у ТОВ «Неомед 2007» (Медичний центр «Мати та дитина»). Шлюб між сторонами був розірваний у листопаді 2023 року. Позивач вимагав знищити ембріони, мотивуючи це тим, що потреба у спільному біологічному матеріалі відпала, він не бажає ставати батьком дитини від колишньої дружини, і його репродуктивні права порушуються через відсутність його згоди на подальше зберігання. Відповідачка заперечувала, оскільки це її остання можливість стати матір'ю, і вважала, що позов спрямований на позбавлення її материнства. Суд задовольнив позов ОСОБА_3, зобов'язавши ТОВ «Неомед 2007» знищити ембріони. Ключові висновки ґрунтувалися на умовах Договору про кріоконсервацію. Суд встановив, що початковий строк зберігання ембріонів сплив 11 квітня 2019 року. Продовження зберігання вимагало спільної письмової згоди обох сторін, але позивач таку згоду не надавав, а навпаки, з жовтня 2023 року активно ініціював знищення матеріалу. Факт оплати послуг зі зберігання не був визнаний достатньою підставою для продовження дії Договору без письмової згоди обох замовників. Крім договірних умов, суд наголосив на захисті особистих немайнових репродуктивних прав позивача. Подальше збереження ембріонів, проти якого заперечує батько, було розцінено як порушення його права, гарантованого статтею 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме – права самостійно визначатися, чи бажає він бути батьком. Суд послався на справу «Босо проти Італії» (2000), де Європейський суд з прав людини вирішував схоже питання про штучне переривання вагітності: суд постановив, що право на приватне життя батька не може тлумачитися так широко, щоб містити право змушувати жінку зберігати чи використовувати біологічний матеріал всупереч її волі, оскільки це втручання виправдане для захисту прав іншої особи [14].

Порівняльний аналіз судових рішень, зокрема Київської апеляційної справи №

758/7618/24 (щодо припинення зберігання ембріонів після розірвання шлюбу) та Дніпровської справи № 203/4924/23 (стосовно постмортального використання ембріонів), показує розходження судової доктрини в Україні у сфері допоміжних репродуктивних технологій, спричинену суперечністю Наказу МОЗ № 787 з конституційними правами особи.

Обидва спори торкаються вимоги на взаємну письмову згоду для розпорядження кріоконсервованим матеріалом. Проте, суди обрали принципово різні механізми вирішення конфлікту. Якщо у Київській справі суд фактично наголосив, що обов'язок держави захищати конституційні та конвенційні права особистості (зокрема, право на самовизначення) є вищим за необхідність буквального дотримання норм, які створюють юридичний глухий кут і прямо порушують ці права. Посилаючись на статтю 8 Конвенції та практику ЄСПЛ (зокрема, принцип, викладений у справі «Босо проти Італії»), суд проігнорував вимогу МОЗ, надавши перевагу праву на самовизначення та ефективно забезпечивши механізм утилізації ембріонів. На відміну від цього, Дніпровська справа показала, що суд застосував до ембріонів норми про успадкування майна, що призвело до примусового втручання у репродуктивну свободу живої донорки (вдови), порушуючи її право не стати генетичною матір'ю проти своєї волі, і створило право, яке неможливо реалізувати через законодавчу заборону використання сурогатного материнства для бабусі та дідуся (ч. 2 ст. 123 СК).

Цей контраст демонструє, що у сфері відсутності чіткого законодавства судова система змушена брати на себе функцію регулятора, що призводить до глибоких правових колізій, оскільки застосування невідповідних норм створює загрозу порушення конституційних прав та підриває юридичну безпеку пацієнтів кріобанків.

Також спостерігається відсутність будь-якого централізованого державного контролю та Єдиного електронного реєстру кріоконсервованого репродуктивного матеріалу. Облік ведеться лише приватними клініками в локальних журналах обліку процедур та індивідуальних картах донорів, що унеможливлює відстеження походження анонімного донорського матеріалу, що створює ризик перевищення допустимої кількості нащадків від одного донора і, як наслідок, генетичних проблем. Крім того, відсутність централізованого реєстру ставить під загрозу збереження біооб'єктів у разі банкрутства клініки або фізичної втрати сховища (особливо це актуально під час військових дій), оскільки держава не матиме даних для їх захисту.

Слід наголосити, що клініки повинні знати, що рішення про забір біологічного матеріалу не зобов'язує їх до подальшого репродуктивного використання, яке має відбутися після того, як мине час, достатній для жалоби родини загиблого та консультування зі спеціалістами [16]. Якщо медичний персонал все ж таки погодиться на запліднення сурогатної матері поза законною програмою ДРТ, їхні дії можуть бути кваліфіковані як правопорушення, передбачене Ст. 149 Кримінального кодексу України «Торгівля людьми», оскільки сурогатне материнство, проведене з порушенням встановленого законом порядку, створює загрозу репродуктивної експлуатації. Крім того, невизначеним лишається правовий статус майбутньої дитини. Суд, приймаючи рішення, не залучив до участі у справі як третю особу орган державної реєстрації актів цивільного стану (РАЦС), який за українським законодавством відповідає за реєстрацію народження. Навіть якщо дитина народиться, РАЦС, керуючись імперативними нормами про реєстрацію народження від сурогатної матері (які вимагають, щоб ембріон походив від подружжя-донорів), відмовить у реєстрації бабусі та дідуся як її законних батьків. Таким чином, дитина не отримає належної державної реєстрації народження та опиниться у стані правової невизначеності без юридично визначених батьків, що може призвести до необхідності розміщення в дитячому будинку [5]. Існуюче законодавство у цьому напрямку не регламентує можливості запліднення in vitro після смерті одного із подружжя та абсолютно «обходить» будь-які похідні питання, пов'язані із сурогатним материнством після смерті [8, ст. 16].

З точки зору міжнародного біоетичного консенсусу, рішення Центрального районного суду Дніпра прямо суперечить ключовим етичним настановам, зокрема рекомендаціям Європейської асоціації репродукції людини та ембріології (ESHRE). Згідно з цими рекомендаціями, право на використання кріоконсервованих ембріонів у разі смерті одного з партнерів має зберігатися виключно за партнером, що вижив, і лише для його або її власного відтворення [5]. ESHRE категорично стверджує, що треті особи, включно з батьками померлого, не мають права продовжувати «батьківський проєкт», в якому вони не брали участі за життя генетичних донорів. У такому разі дотримання балансу між законодавчою конструкцією про дозвіл на постмортальну репродукцію та допустимістю втручання у право на особисту недо-

торканість у випадку смерті, у тому числі і збереження балансу щодо дотримання релігійних вірувань, є дуже тонкою [8, ст. 17]. Також відповідно до Рекомендацій, наданими надані Європейським товариством з питань репродукції людини на ембріології, особа з метою здійснення постмортальної репродукції повинна в обов'язковому порядку оформити за життя письмове розпорядження з обов'язковим встановленням строку, протягом якого здійснення постмортальної репродукції не буде можливим (один календарний рік після дня смерті одного з партнерів) [6, ст. 129].

Рішення суду у цій справі надало перевагу соціально-культурній меті збереження сімейної спадщини, дозволивши бабусі й дідусеві використати ембріони, хоча згідно із чинним законодавством України це неможливо. Звідси випливає висновок, що хоч суд і визнав спадкові права на кріоембріони, будь-яка спроба їхнього подальшого застосування для сурогатного материнства є незаконною у контексті чинного українського регулювання ДРТ та Кримінального кодексу України.

Враховуючи виклики воєнного стану, на основі проведеного аналізу доцільним є невідкладне врегулювання питання постмортальної репродукції на законодавчому рівні, що передбачає закріплення можливості зберігання та використання репродуктивних клітин після смерті особи. Для усунення виявлених правових колізій і запобігання подібним суперечностям у майбутньому необхідне ухвалення окремого Закону України «Про допоміжні репродуктивні технології та гарантії репродуктивних прав». Цей комплексний законодавчий акт повинен чітко закріпити правовий статус ембріонів in vitro як особливого, обмеженого в обігу немайнового блага, що прямо виключає їх зі складу спадщини (згідно зі ст. 1219 ЦКУ) і, відповідно, запобігає їхньому розподілу судом як звичайного майна. Для забезпечення державного контролю над кріобанками та гарантування прозорості донорських програм, закон має передбачити створення централізованого Державного електронного реєстру кріоконсервованого репродуктивного матеріалу, а також встановити етично обґрунтовані правила посмертного розпорядження біоматеріалом, вимагаючи прижиттєвого інформованого волевиявлення особи щодо долі ембріонів на випадок смерті, що є єдиною гарантією поваги до репродуктивної автономії. Паралельно МОЗ має уніфікувати договори кріоконсервації, в тому числі про посмертне розпорядження та про механізми виходу з партнерства, щоб унеможливити судові маніпуляції, як це сталося у випадку з ТОВ «НЕОМЕД 2007». Зокрема, слід запровадити модель активного поновлення згоди на зберігання, де непоновлення згоди у встановлений термін призводить до автоматичної утилізації або донації, а також дозволити одностороннє відкликання згоди до моменту ембріотрансферу. Також слід посилити регулювання сурогатного материнства, чітко обмеживши коло замовників лише подружжям (генетичними батьками) та прямо заборонивши успадкування права на ДРТ родичам по бічній лінії. Для забезпечення захисту прав майбутньої дитини необхідна процесуальна норма про обов'язкове залучення органів РАЦС до всіх судових спорів, які стосуються ембріонів, що мають потенціал до народження, усуваючи ризик невизначеного юридичного статусу. Лише такий комплексний підхід забезпечить правову визначеність, інтегрує міжнародні етичні стандарти та захистить фундаментальні права усіх учасників репродуктивних правовідносин.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що сучасне правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій в Україні, зокрема в частині правового статусу кріоконсервованих ембріонів та механізмів їх розпорядження у випадках смерті, розірвання шлюбу або зміни життєвих намірів осіб, є фрагментарним, неузгодженим і не відповідає вимогам захисту фундаментальних прав людини, що встановлені як на національному, так і на міжнародному рівні. В умовах, коли Україна визнає право своїх громадян на застосування ДРТ та кріоконсервацію біологічного матеріалу, чинне законодавство жодним чином не визначає правовий статус ембріона in vitro як окремого суб'єкта або об'єкта правовідносин, що породжує серйозні нормативні прогалини: відсутність чітких правил постмортального розпорядження біоматеріалом, механізмів спадкування чи відмови, строків зберігання, а також узгодженого підходу до письмової, прижиттєвої згоди, а ці питання прямо впливають на повноту реалізації репродуктивної автономії громадян. Така ситуація у правовому полі, де Наказ МОЗ № 787 визначає лише медичні аспекти застосування ДРТ, але не забезпечує правової визначеності щодо наслідків зміни життєвих обставин донорів, створює підґрунтя для неоднакового тлумачення норм та правозастосовчої практики, що підтверджують приклади суперечливих судових рішень у справах про постмортальне використання ембріонів та припинення їх зберігання після розірвання шлюбу. При цьому суди нерідко змушені виходити за межі наявних норм

для досягнення справедливого результату, що само по собі зумовлює ризики порушення прав на приватне і сімейне життя, гарантованих статтею 8 Європейської конвенції з прав людини.

Міжнародний і порівняльно-правовий досвід демонструє, що відсутність єдиних правових стандартів у цій сфері характерна й для інших юрисдикцій, але в багатьох державах питання письмової згоди, строків використання кріоконсервованого матеріалу або його утилізації постмортально передбачено спеціальними нормативними механізмами чи законодавчими актами, що сприяє підвищенню юридичної визначеності та захисту прав усіх учасників репродуктивних відносин. Водночас українське законодавство містить низку позитивних кроків, зокрема законодавчі ініціативи щодо зберігання репродуктивних клітин військовослужбовців, але ці норми не розв'язують базових проблем, пов'язаних із визначенням правового статусу ембріонів, відсутністю централізованого контролю та електронного реєстру кріоконсервованого матеріалу або єдиних процедур прижиттєвої згоди, що унеможливлює передбачуваний і рівноправний доступ до правових засобів їх реалізації.

Юридичні позови у зв'язку з пошкодженням кріосховищ або іншим неналежним поводженням з ембріонами також можуть потребувати переосмислення. Хоча суди доволі послідовно відхиляли позови про «неправомірну смерть» у випадках знищення ембріонів через аварії чи технічні збої, ситуація може суттєво змінитися, якщо ембріони будуть визнані особами на рівні судової практики. У такому разі помилки або неналежні дії під час поводження з ембріонами з боку лікарів, лабораторного персоналу чи внаслідок технічних несправностей можуть спричинити значно ширшу та суворішу юридичну відповідальність для фахівців і медичних установ. З огляду на такі потенційні зміни, репродуктивним лабораторіям доцільно передбачити додаткові заходи захисту у своїх протоколах, зокрема перевірку характеристик ембріонів із залученням другого спеціаліста для підтвердження їхнього розвитку або остаточного статусу, а також використання документальних можливостей тайм-лапс-візуалізації з метою запобігання помилкам і мінімізації майбутніх спорів [19]. Системний правовий регулятор у вигляді окремого Закону України «Про допоміжні репродуктивні технології та гарантії репродуктивних прав» є необхідним, оскільки лише такий акт здатен встановити чіткі юридичні механізми розпорядження ембріонами, уніфікувати договори про кріоконсервацію, визначити правовий режим ембріонів як обмежених у цивільному обігу об'єктів немайнових прав, з урахуванням принципів міжнародних стандартів прав людини, а також створити (чи інтегрувати) централізований реєстр біоматеріалу. Запровадження цих заходів сприятиме не лише зміцненню правового захисту учасників репродуктивних правовідносин, але й гарантуванню етичної, медичної й юридичної безпеки, що відповідає сучасним біоетичним вимогам і стандартам прав людини на національному та міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Dutko, A. O. (2024). Право на відкладене батьківство / материнство – окремі питання правового регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, 81(1), 191–195. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.29

2. Checherskyi, V. I. (2019). Використання кріоконсервованих гамет та ембріонів як гарантія реалізації права людини на репродуктивне відтворення. Юридичний науковий електронний журнал, 4, 34–37. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/7

3. Krushelnytska, H. (2021). Цивільно-правові аспекти донації ембріонів людини in vitro. Підприємництво, господарство і право, 3, 43–49. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.07

4. Krushelnytska, H. (2025). Спадкування кріоконсервованого репродуктивного біоматеріалу людини: актуальні питання судової практики. NUL, 5. https://doi.org/10.51989/NUL.2025

5. Dubchak, L. (2025). Правовий статус ембріона: законодавчі прогалини та етичні виклики. Liga Blog. https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/58010

6. Khodieieva, N. V. (2025). Право людини на репродуктивне відтворення: постмортальне використання та зберігання кріоконсервованих матеріалів. Вісник ХНУВС, 123–135. https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/020808ba-caf7-402c-ba4c-93b1298b3c5f/content

7. Danylenko, P. O. (2025). Правовий аналіз постмортальної репродукції в аспекті прав військовослужбовців. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право, 88(1), 141–145. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.19

8. Boldizhar, S. O., Korchynska, O. O., Pishta, V. I., & Shumilina, T. R. (2024). Правові та медичні аспекти проблеми посмертного донорства у репродуктивній медицині. Репродуктивне здоров'я жінки, 6, 14–21. https://doi.org/10.30841/2708-8731.6.2024.313538

9. Сімейний кодекс України, № 2947-III (2002, зі змін. 2025). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

10. Цивільний кодекс України, № 435-IV (2003, зі змін. 2025). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

11. Lebedeva, Yu. V. (2024). Нормативно-правове забезпечення реалізації права на посмертне відтворення військовослужбовців та інших осіб: зарубіжний досвід та регламентація в Україні. Київський часопис права. https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3
12. Конституційне та муніципальне право. (2024), 23–30. https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3
13. МОЗ України. (2013). Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні (Наказ № 787). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text
14. Подільський районний суд м. Києва. (2024, 15 жовтня). Рішення у справі № 758/7618/24. https://opendatabot.ua/court/122628551-e76e60b6613051f151e0a689e97f74a0
15. Центральний районний суд м. Дніпра. (2025, 8 вересня). Рішення у справі № 203/4924/23. https://opendatabot.ua/court/130344534-e683cfd9eab2cacf6bff71b389d0098a
16. American Society for Reproductive Medicine. (2018). Posthumous retrieval and use of gametes or embryos: An ethics committee opinion. https://prod.asrm.org/globalassets/_asrm/practice-guidance/ethics-opinions/pdf/posthumous_retrieval_and_use_of_gametes_or_embryos.pdf
17. Michelmann, H. W., & Nayudu, P. (2006). Cryopreservation of human embryo. Cell and Tissue Banking, 7(2), 135–143. https://doi.org/10.1007/s10561-005-0877-1
18. Sozou, P. D., Sheldon, S., & Hartshorne, G. M. (2010). Consent agreements for cryopreserved embryos: The case for choice. Journal of Medical Ethics, 36(4), 230–234. https://jme.bmj.com/content/medethics/36/4/230.full.pdf
19. Crockin, S., Altman, A. B., & Rinehart, L. (2022). Post-Dobbs legal conundrums surrounding preimplantation in vitro fertilization embryo dispositions. Fertility and Sterility. https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.033
20. Pashkov, V., Gutorova, N., & Noha, P. (2018). Reproductive function: The protection of the rights of the people which are sent to the area of the fighting. Wiadomości Lekarskie, 71(3), 403–407.

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 23.03.2026 Переглянуто 27.04.2026
Стаття рекомендована до друку 21.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

Y. O. MENIV
PhD in Law,
Senior Lecturer at the Department of Civil Law Disciplines
E-mail: yaroslavan3luba@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9824-4449
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svobody Square, Ukraine

K. S. ZUBKO
4th-year student, Law specialty (081),
E-mail: kristinazubko8@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3338-4808
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, 4 Svobody Square, Ukraine

PROTECTION OF A PERSON'S REPRODUCTIVE RIGHTS IN CRYOPRESERVATION CONTRACTS: JUDICIAL PRACTICE

ANNOTATION. *Introduction.* The development of assisted reproductive technologies (hereinafter referred to as ART) in Ukraine and the growing practice of embryo cryopreservation have revealed significant gaps in current legislation. The absence of clear provisions in the Civil Code and the Family Code regarding the legal status of biological material and the possibility of its posthumous inheritance creates conditions for complex judicial disputes. The issue becomes particularly acute in the context of protecting individual reproductive autonomy and addressing ethical challenges related to the posthumous use of genetic material. This study provides a comprehensive analysis of scholarly sources, regulatory acts, and judicial practice to identify key legal conflicts.

Summary of the main research findings. The article analyzes judicial practice from 2024–2025 concerning the disposal of cryopreserved embryos (cases No. 203/4924/23 and No. 758/7618/24). The legal nature of the in vitro embryo is examined, and the erroneous application of property law regimes to it is substantiated. Conflicts between the imperative provisions of the Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 787 and an individual's right to reproductive choice guaranteed by Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are highlighted. The study establishes the impossibility of lawful enforcement of court decisions ordering the transfer of embryos to third parties (the parents of the deceased) due to non-compliance with the requirements of Article 123 of the Family Code of Ukraine. The risks of criminal liability for medical personnel under Article 149 of the Criminal Code of Ukraine are revealed in cases where surrogacy procedures are carried out outside the legally established framework. The necessity of introducing a "biological will" and a centralized registry of reproductive material is substantiated.

Conclusion. Thus, a cryopreserved embryo is defined as a special non-property object; the right to dispose of it is inextricably linked to the individual and cannot be subject to inheritance. It is proven that overcoming existing legal conflicts requires the adoption of a specialized Law "On Assisted Reproductive Technologies," which would establish the priority of the donor's lifetime expression of will, unify cryopreservation agreements, and expressly prohibit the use

of surrogacy by extended family members, thereby ensuring the protection of the rights of the living female donor and the future child.

KEYWORDS: *assisted reproductive technologies, cryopreservation, posthumous reproduction, judicial practice, surrogacy.*

REFERENCES

1.Dutko, A. O. (2024). The right to deferred fatherhood/motherhood: Separate issues of legal regulation. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 81(1), 191–195. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.29 (In Ukrainian).

2.Checherskyi, V. I. (2019). The use of cryopreserved gametes and embryos as a guarantee of realizing the human right to reproductive reproduction. Legal Scientific Electronic Journal, 34–37. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/7 (In Ukrainian).

3.Krushelnytska, H. (2021). Civil law aspects of donation of human in vitro embryos. Entrepreneurship, Economy and Law, 3, 43–49. https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.07 (In Ukrainian).

4.Krushelnytska, H. (2025). Inheritance of cryopreserved human reproductive biomaterial: Current issues of judicial practice. Scientific Bulletin, 5. https://doi.org/10.51989/NUL.2025 (In Ukrainian).

5.Dubchak, L. (2025). Legal status of the embryo: Legislative gaps and ethical challenges. LIGA Blog. https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/58010 (In Ukrainian).

6.Khodieieva, N. V. (2025). The human right to reproductive reproduction: Postmortem use and storage of cryopreserved materials. Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs, 123–135. https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/020808ba-caf7-402c-ba4c-93b1298b3c5f/content (In Ukrainian).

7.Danylenko, P. O. (2025). Legal analysis of postmortem reproduction in the context of servicemen's rights. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 88(1), 141–145. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.19 (In Ukrainian).

8.Boldizhar, S. O., Korchynska, O. O., Pishta, V. I., & Shumilina, T. R. (2024). Legal and medical aspects of posthumous donation in reproductive medicine. Women's Reproductive Health, 6, 14–21. https://doi.org/10.30841/2708-8731.6.2024.313538 (In Ukrainian).

9.Family Code of Ukraine. (2002). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (In Ukrainian).

10.Civil Code of Ukraine. (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (In Ukrainian).

11.Lebedieva, Yu. V. (2024). Regulatory and legal support for the implementation of the right to posthumous reproduction of servicemen and other persons: Foreign experience and regulation in Ukraine. Kyiv Journal of Law. https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3 (In Ukrainian).

12.Constitutional and Municipal Law. (2024), 23–30. https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.3 (In Ukrainian).

13.Ministry of Health of Ukraine. (2013). On approval of the procedure for the application of assisted reproductive technologies in Ukraine (Order No. 787). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13 (In Ukrainian).

14.Podilskyi District Court of Kyiv. (2024, October 15). Judgment in case No. 758/7618/24. https://opendatabot.ua/court/122628551-e76e60b6613051f151e0a689e97f74a0 (In Ukrainian).

15.Central District Court of Dnipro. (2025, September 8). Judgment in case No. 203/4924/23. https://opendatabot.ua/court/130344534-e683cfd9eab2cacf6bff71b389d0098a (In Ukrainian).

16.American Society for Reproductive Medicine. (2018). Posthumous retrieval and use of gametes or embryos: An Ethics Committee opinion. https://prod.asrm.org/globalassets/_asrm/practice-guidance/ethics-opinions/pdf/posthumous_retrieval_and_use_of_gametes_or_embryos.pdf

17.Michelmann, H. W., & Nayudu, P. (2006). Cryopreservation of human embryos. Cell and Tissue Banking. https://doi.org/10.1007/s10561-005-0877-1

18.Sozou, P. D., Sheldon, S., & Hartshorne, G. M. (2010). Consent agreements for cryopreserved embryos: The case for choice. Journal of Medical Ethics, 36(4), 230–236. https://jme.bmj.com/content/36/4/230.full.pdf

19.Crockin, S., Altman, A. B., & Rinehart, L. (2022). Post-Dobbs legal conundrums surrounding preimplantation in vitro fertilization embryo dispositions. Fertility and Sterility, 21-23. https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2022.10.033

20.Pashkov, V., Gutorova, N., & Noha, P. (2018). Reproductive function: Protection of the rights of persons deployed to combat zones. Wiadomości Lekarskie, 403–407.

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 23.03.2026 The article was revised 27.04.2026
The article is recommended for printing 21.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-19
УДК 347.72:004(477)(091)

СААД Ш.М.
аспірант кафедри Цивільного права
E-mail: sh.m.saad@nlu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6636-4448
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
м. Харків, 61024, вул. Григорія Сковороди, 77,

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ТА ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття досліджує історико-правові, інституційні та економіко-технологічні передумови становлення корпоративного права України й окреслює ключові напрями його диджиталізації. У роботі застосовано міждисциплінарну методологію (історико-правовий, компаративний, економіко-правовий, інституційний та емпіричний підходи). Показано еволюцію від пострадянської моделі формальної інкорпорації до сучасної екосистеми корпоративного управління, в якій цифрові інструменти (електронна ідентифікація, дистанційні загальні збори, електронна форма існування цінних паперів, електронний документообіг, XBRL-звітність, тощо) стають не лише засобами оптимізації процесів, а й чинниками перетворення самих юридичних конструкцій. Обґрунтовано, що успішність диджиталізації залежить від балансу між приватною автономією та публічним інтересом, а також від узгодженості з правовим регулюванням ЄС у сферах корпоративного управління та ринків капіталу.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Сформовано цілісну, інтегровану перспективу розвитку корпоративного права України, що поєднує історико-правові та інституційні передумови з аналізом сучасних технологічно обумовлених змін у корпоративному управлінні. Дослідження демонструє, що еволюція корпоративного права в Україні відбувалася як послідовне нарощення нормативної та інституційної «інфраструктури», на яку в подальшому накладаються цифрові рішення. Обґрунтовано періодизацію розвитку корпоративного права України на чотири етапи: ранню трансформацію (1991-2003), інституційну консолідацію (2003-2014), євроінтеграційний поворот (2014-2020) та етап диджиталізації (2020-нині). Показано вплив кожного з етапів на можливості подальшої диджиталізації корпоративного права України. Зазначено, що розвиток корпоративного права та його диджиталізація має відбуватись з врахуванням спроможності бути інтегрованим у ринок ЄС.

Висновок. Обґрунтовано висновок про те, що подальша цифрова трансформація корпоративного права України має розвиватися через узгодження матеріальних норм і процедурних стандартів та через збереження сумісності з європейськими підходами до права компаній і ринків капіталу, оскільки саме процедура й дані стають ключовими носіями диджиталізації. Доктринальний «вузол» на даному етапі розвитку полягає у поєднанні двох векторів: євроінтеграційної сумісності та трансформації базових понять корпоративного права під впливом інформаційного суспільства. Саме другий вектор є визначальним, оскільки змінює не лише інструменти, а й логіку корпоративного процесу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: корпоративне право; корпоративне управління; диджиталізація; дистанційні загальні збори; електронний документообіг; XBRL; захист інвесторів; НКЦПФР; ЄС.*

Як цитувати: Саад Ш. М. Передумови появи та диджиталізації корпоративного права в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С. 220-230. https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-19

In cites: S. M. Saad (2026) Origins and digitalisation of corporate law in Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 220-230. https://doi.org/ 10.26565/2075-1834-2026-41-19 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Становлення корпоративного права України відбувалося на перетині кодифікаційних реформ приватного права та інституційного розвитку ринків капіталу. Після здобуття незалежності Україна успадкувала фрагментарні радянські підходи до корпорацій, що вимагало суттєвих змін законодавства для переходу до ринкової економіки. Сучасне корпоративне право України переживає етап цифровізації, коли електронна ідентифікація, дистанційні загальні збори, електронні цінні папери, XBRL-звітність та електронний документообіг стають не лише технічними інструментами, а й частиною правової архітектури корпоративних відносин. Цифрові технології поступово вбудовуються у корпоративне управління, змінюючи способи здійснення прав та обов'язків акціонерів і учасників. Мета статті - показати історико-правові передумови цього процесу та окреслити ключові напрями й виклики цифрової трансформації корпоративного права України.

© Саад Ш. М., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Наукова новизна. Робота пропонує інтегровану перспективу розвитку корпоративного права: від історичних інституційних факторів до сучасних технологічно обумовлених змін у корпоративному управлінні. Такий підхід поєднує аналіз еволюції правових норм із врахуванням впливу цифрових технологій на корпоративні відносини. Зокрема, вперше комплексно розглянуто, як впровадження електронних інструментів (ідентифікація, підпис, дистанційні збори, електронне розкриття інформації тощо) впливає на баланс приватних і публічних інтересів у корпоративному праві.

Методологія. Дослідження ґрунтується на поєднанні історико-правового та порівняльного методів, економіко-правового аналізу, інституційного підходу, а також елементів емпіричного аналізу практики цифрових рішень у корпоративному управлінні. Історичний метод використано для виявлення етапів еволюції корпоративного права України, порівняльний - для врахування правового регулювання ЄС у сфері корпоративного права, економіко-правовий - для оцінки впливу економічних факторів на розвиток корпоративних норм. Інституційний аналіз дозволяє простежити роль державних органів, таких як НКЦПФР, у регулюванні корпоративних відносин. Емпіричні дані використовуються для оцінки ефективності цифрових нововведень.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика становлення корпоративного права України та його сучасної цифрової трансформації досліджується в українській правовій доктрині нерівномірно: значний масив праць присвячено генезі корпоративних відносин, поняттю корпоративних прав, місцю корпоративного права в системі права та еволюції корпоративного законодавства, тоді як диджиталізація корпоративного управління й цифровізація корпоративних процедур лишаються напрямом, який активно формується і потребує подальшого теоретичного та прикладного опрацювання. На рівні історико-правового та інституційного аналізу помітними є дослідження, що реконструюють логіку формування корпоративного законодавства з початку 1990-х років, включно з впливом приватизаційних процесів, становленням фондового ринку та змінами моделей управління компаніями. У цьому контексті показовими є праці Я. С. Марущак [2] та Д. І. Погрібного [3], які розглядають еволюцію корпоративних прав та фактори їх інституціоналізації, акцентуючи на ключових етапах розвитку після здобуття незалежності та на ролі спеціального законодавства у формуванні корпоративних інститутів.

Окремий пласт становлять роботи, присвячені системним характеристикам корпоративного права: його предмету, методу, принципам і співвідношенню з господарським та цивільним правом. У таких дослідженнях розкривається комплексна природа корпоративного регулювання, поєднання імперативних процедурних вимог із внутрішньокорпоративними правилами, а також значення інституцій корпоративного управління для забезпечення належної організації корпоративного процесу. Визначними тут є праці І. В. Лукач [11] та інших. Важливе місце займають навчальні та науково-практичні видання, які систематизують чинне корпоративне законодавство, аналізують новели (корпоративний договір, незалежні директори, squeeze-out/sell-out тощо) та висвітлюють роль реєстраційних і депозитарних механізмів у підтвердженні корпоративних прав; у сукупності такі праці формують методологічну основу для аналізу «інфраструктурних» передумов цифровізації - навчальні посібники під ред. О. В. Гарагонича [5] та О. І. Харитонової [1].

Водночас дослідження диджиталізації корпоративного права в Україні перебуває на етапі активного становлення. У сучасних наукових публікаціях диджиталізація розглядається як зміна корпоративних процедур у напрямі «end-to-end» онлайн-процесів, що охоплюють реєстрацію компаній, подання та отримання інформації, корпоративні комунікації, електронні загальні збори, а також узгодження таких змін із європейським правом компаній та ринків капіталу. У цих працях окреслюються як загальні перспективи цифрових інструментів, так і проблемні питання, зокрема цифрова доказовість, ідентифікація учасників, фіксація голосування та збереження даних, а також ризики транснаціонального характеру корпоративного управління. Серед основних виокремлюються праці О.І. Харитонової [1] та О.Р. Кібенко [17]. Отже, сучасний стан наукового дослідження теми дозволяє констатувати наявність розвиненої теоретичної бази щодо генези та структури корпоративного права України і водночас - потребу у поглиблених міждисциплінарних дослідженнях цифрової трансформації корпоративних процедур, що поєднували б аналіз матеріальних норм, процесуальних стандартів та інституційно-технологічної інфраструктури їх реалізації.

Мета дослідження. Показати історико-правові передумови процесу впровадження цифрових технологій та окреслити ключові напрями й виклики цифрової трансформації корпоративного права України.

Основні результати дослідження.

Історичні та інституційні передумови становлення корпоративного права в Україні

Становлення корпоративного права в незалежній Україні почалось із розпадом Радянського союзу. Зміни у побудові економічних та господарських зв'язків між підприємствами, поява приватної власності, потреба у прийнятті власних управлінських рішень, зміна становища України на світовому ринку - стимулювало необхідність змін правового регулювання корпоративних взаємовідносин.

Розвиток корпоративного права України протягом останніх майже 35 років можна розділити на ключові етапи:

1.Рання трансформація правової системи України (1991-2003).

2.Інституційна консолідація (2003-2014)

3.Євроінтеграційні зміни (2014-2020)

4.Етап диджиталізації (2020-нині)

Поділ є умовним, але кожен з ключових етапів має свої особливості та істотні відмінності. Кожен з етапів має вплив на передумови диджиталізації корпоративного права в Україні.

Доктрина корпоративного права України стикається щонайменше з двома ключовими викликами: необхідністю адаптації вітчизняного права до права ЄС та трансформацією базових юридичних понять відповідно до умов інформаційного суспільства; причому визначальним вважається саме другий виклик [1, с. 134]. Саме тому розуміння впливу розвитку цифрових технологій та корпоративного права має вирішальне значення для розуміння передумов диджиталізації корпоративних відносин.

Рання трансформація

Період 1991-2003 років ознаменувався фундаментальною трансформацією правової системи України в частині регулювання діяльності корпорацій зумовлене необхідністю правового забезпечення ринкової економіки. Для корпоративного права центральною стає проблема співвідношення невідомої для пострадянської України приватної автономії учасників (свободи об'єднання капіталів, самоврядування в межах корпорації, свободи розпорядження корпоративними правами) та публічного інтересу (стабільності ринку, захисту інвесторів і кредиторів, протидії зловживанням, прозорості обігу корпоративних прав).

Початок самостійного розвитку корпоративного права України пов'язується з періодом після розпаду СРСР. З переходом до ринкового устрою перед законодавцем стояло завдання "по суті, заново створити корпоративне законодавство", і в цей час було прийнято низку актів, що визначали правовий статус товариств і правовий режим цінних паперів, а також закріплювали корпоративні права учасників [2, с. 270]. Для ранньої трансформації це означало одночасне зародження (1) корпоративної організації бізнесу як масового явища та (2) юридичної конструкції корпоративних прав як комплексу повноважень учасника щодо корпоративного суб'єкта.

З 1991 року в Україні приймається ряд нормативних актів, які закладають основи корпоративного права, серед яких закони України "Про підприємництво", "Про власність", "Про підприємства в Україні", "Про цінні папери та фондову біржу", "Про господарські товариства" [3, с. 126-127). Закон України «Про господарські товариства» (ЗУ Про ГТ) [4] визначив основні типи корпорацій (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо) та став правовою основою масової корпоратизації державних підприємств у процесі приватизації [5, с. 132].

Становлення корпоративного права в Україні істотно прискорила приватизація, оскільки саме в цьому процесі відбувалося масове перетворення державних підприємств на суб'єктів корпоративних відносин та виникло широке коло учасників (акціонерів) як носіїв корпоративних прав. З прийняттям у 1992 році законів України "Про приватизацію державного майна" та "Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)" розпочинається приватизація, яка стає постійним джерелом збільшення корпоративних прав.

На практиці корпоративне право цього етапу виконувало роль інфраструктури приватизації, а не інструменту захисту прав міноритарних акціонерів чи розвитку публічного ринку цінних паперів. Приватизація державних підприємств супроводжувалася створенням тисяч акціонерних товариств, часто з концентрацією контрольних пакетів у руках директорів або зовнішніх інвесторів. Недосконаліть механізмів розкриття інформації, відсутність традицій належного корпоративного управління та судової практики у корпоративних спорах призводили до численних конфліктів інтересів і високих транзакційних витрат. Держава лише починала формувати регуляторну базу для фондового ринку - у 1995 р. створено Державну комісію з цінних паперів та фондового ринку (нині НКЦПФР), запроваджувалися перші вимоги до реєстрації випусків акцій та діяльності фондових бірж.

Для ранньої трансформації характерна швидка інституціоналізація конфліктів. З од-

ного боку, створення значної кількості акціонерних товариств під час приватизації сформувало багатосуб'єктні корпоративні структури, де потребували врегулювання питання контролю, представництва, процедур скликання і проведення зборів, доступу до інформації тощо. З іншого боку, правові механізми захисту учасників і кредиторів були недостатньо розвинені, що сприяло опортуністичній поведінці та корпоративним зловживанням. Проблеми проявлялися не лише у прогалинах та неповноті законодавства, а й у зловживаннях повноваженнями з боку органів управління та учасників, включно з навмисним доведенням корпорацій до банкрутства чи розорення [2, с. 272]

Поряд із внутрішніми трансформаціями, ранній етап характеризується закладанням зовнішнього нормативного орієнтира - зближення з правом ЄС. Питання адаптації законодавства України до законодавства ЄС постало після підписання 14 червня 1994 року Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами, а серед пріоритетних сфер називається й корпоративне законодавство. Також значного впливу на розвиток корпоративного права в Україні має створення міжнародних стандартів корпоративного управління ОЕСР, які у 1998 році, спільно зі Світовим банком, МВФ та іншими інституціями, ініціювала глобальну програму створення універсальних стандартів корпоративного управління, які мають інтегруватися у національні правопорядки [3, с. 126-127]

Лише на початку 2000-х років назріла потреба кодифікації приватного права, що створило передумови для нового етапу в корпоративному праві.

Інституційна консолідація (2003-2014)

Розвиток корпоративного права України протягом 2003-2014 років є переходом від фрагментарного «первинного» масиву норм до більш системної архітектури регулювання, де юридичні конструкції поєднуються з організаційними інститутами. На цьому етапі формується каркас, який у подальшому здатний прийняти цифрові інструменти як технологічну надбудову над уже усталеними процедурами та даними.

Реакцією законодавця на потребу «перезаснування» приватноправового регулювання в умовах ринкової економіки стало ухвалення у 2003 році нового Цивільного та Господарського кодексів. Прийняття Цивільного кодексу України (ЦКУ)[6] та Господарського кодексу України (ГКУ) (втратив чинність з 28.08.2025 року) [7] створило кодифіковану основу для правового статусу юридичних осіб та підприємництва. ЦКУ запровадив загальні положення про юридичні особи, правочини, інші фундаментальні поняття, без яких корпоративне право не могло б функціонувати належно. Зокрема, у ЦКУ дано визначення юридичної особи, порядку її створення, реорганізації та припинення. Кодекс закріпив принцип свободи об’єднання осіб у юридичні особи приватного права, визначив, що установчим документом товариства є статут, та окреслив компетенцію його органів.

У ГКУ було надано поняття корпоративних прав учасників товариств, під якими розуміються права особи, частка якої визначена у статутному капіталі господарської організації, включно з правом участі в управлінні, отримання прибутку (дивідендів) та активів у разі ліквідації [7, ст.167].

Після кодифікації ключовим завданням стає не лише створення окремих норм, а й побудова системи джерел корпоративного права, яка «розкладає» регулювання за рівнями: загальні акти, спеціальне законодавство, локальні корпоративні норми. Важливе значення в регулюванні корпоративних правовідносин відіграють локальні акти юридичних осіб - статути та засновницькі договори [8, с. 20]

Такий «багаторівневий» підхід має принципове значення для диджиталізації: цифрові процедури повинні, з одного боку, спиратися на імперативні вимоги закону (ідентифікація компанії, компетенція органів, форми рішень), а з іншого - відтворювати різноманітність корпоративної автономії, яка закріплюється в установчих документах.

Поступово почало формуватися спеціальне корпоративне законодавство. Знаковим стало ухвалення у 2008 році Закону України «Про акціонерні товариства» (ЗУ Про АТ) [9], який вперше встановив сучасні вимоги до діяльності акціонерних товариств (порядок скликання загальних зборів, кворум, кумулятивне голосування, інститут незалежних директорів, регулювання значних правочинів та правочинів із заінтересованістю тощо). Також оновлювалися норми щодо товариств з обмеженою відповідальністю в рамках ЗУ Про ГТ. У 2011-2013 роках відбулася реформа депозитарної системи (ухвалено Закон України «Про депозитарну систему України») [10], що запровадила централізований облік прав власності на акції в електронному вигляді. Було припинено документарний облік прав власності на цінні папери, а електронний облік переведено до Центрального депозитарію. Така зміна вимог

та порядку обліку прав власності на корпоративні права в подальшому стануть основою для розвитку диджиталізації в корпоративному праві.

На цьому етапі відбувалася інституційна консолідація корпоративного сектору. Регулятор ринку - НКЦПФР - набув більших повноважень і почав упроваджувати стандарти розкриття інформації емітентами (регулярна квартальна та річна звітність акціонерних товариств, особлива інформація про суттєві події тощо). З'явилися перші спроби запровадити належне корпоративне управління: створювалися наглядові ради в акціонерних товариствах (спочатку формально, згодом із залученням незалежних директорів), вводилися посади корпоративних секретарів.

Разом з тим корпоративна культура залишалася на стадії становлення. Багато вимог виконувалися формально, а реального захисту прав міноритаріїв було недостатньо. Ринок капіталу України у зазначений період залишався неглибоким: біржові торги були обмежені, домінувала позабіржова торгівля, інституційні інвестори (пенсійні фонди, страхові компанії) тільки починали розвиватися. Попри це, закладалися основи для подальших реформ, особливо в контексті євроінтеграційних прагнень України після 2014 року.

Ще однією важливою трансформацію цього етапу стає запровадження Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (в подальшому замінений Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань) (ЄДР). Таким чином «право на папері» поступово підкріплюється інфраструктурою фіксації юридичних фактів. Процедурний дизайн державної реєстрації у цей період демонструє ранню «цифрову готовність» реєстрової інфраструктури. Зокрема, порядок проведення реєстраційних дій включає виготовлення копій документів в електронній формі при поданні документів у паперовій формі, а також внесення таких електронних копій до ЄДР [5, с. 95]. Фактично це означає, що ще до появи онлайн процедур у сучасному розумінні, реєстр починає працювати як централізований електронний архів юридично значущих документів та фактів, а не як суто паперова справа. ЄДР виконує тут дві функції, критичні для подальшої цифровізації. Перша - ідентифікаційна: реєстр забезпечує стабільну прив'язку корпоративного суб'єкта до набору реквізитів (найменування, місцезнаходження, органи управління тощо). Друга - доказова/процедурна: реєстр фіксує реєстраційні дії та зміни, що створює передумови для «машинного» відтворення правового статусу компанії у взаємодії з банками, контрагентами й державою.

Таким чином, реєстрація у ЄДР відомостей про корпорації у 2003-2014 роках починає перетворюватися на «платформу» для подальших технологічних змін: цифрові інструменти (е-підпис, електронні заяви, автоматизований обмін даними) стають можливими лише тоді, коли існує централізований, юридично значущий масив даних і документів, а також процедурний стандарт їх внесення та оновлення.

Водночас, цифрова модернізація має залишатися узгодженою з європейськими підходами до права компаній і ринків капіталу, оскільки саме вони задають стандарти прозорості та організаційної дисципліни [11, с. 8]. Узгодженість із європейськими підходами виявляється важливою саме тому, що сучасна диджиталізація в корпоративному праві ЄС спрямована на забезпечення повної онлайн-доступності базових корпоративних процесів - реєстрації компанії, подання та отримання інформації про компанію, реорганізації, добровільної ліквідації, онлайн-комунікацій між компанією та акціонерами й органами компанії [1, с. 135].

Інституційна консолідація 2003-2014 років фактично створила «каркас» корпоративних процесів в Україні: реєстрація й дані про компанію, а також відомості про учасників ТОВ, прив'язані до ЄДР; корпоративні права в акціонерних товариствах - до депозитарного обліку; комунікація й розкриття інформації - до веб-сайтів та регуляторних баз даних.

Євроінтеграційний поворот (2014-2020)

Період 2014-2020 років доцільно кваліфікувати як євроінтеграційний поворот у розвитку корпоративного права України: від загального політико-правового курсу на зближення з ЄС - до інституційно та темпорально визначеної програми правового наближення, яка охоплює як право компаній, так і регулювання ринків капіталу. Фокус зміщується на «зовнішню сумісність» із законодавством ЄС та на підвищення інституційної якості корпоративного управління. У такій рамці формується передумова подальшої диджиталізації: цифрові інструменти сприймаються як спосіб технічного забезпечення правових стандартів (прозорості, простежуваності процедур, інформаційної дисципліни), а не як відокремлена технологічна модернізація поза логікою права.

Метою диджиталізації корпоративного права ЄС є вирівнювання можливостей використання онлайн-інструментів у ключових корпоративних процесах. Серед таких проце-

сів названо реєстрацію компанії, подання та отримання інформації про компанію, реорганізацію, добровільну ліквідацію та онлайн-комунікації між компанією й акціонерами/органами [1, с. 134-135].

Водночас цей етап показує і специфічну ознаку еволюції корпоративного права: перехід від регулювання переважно «корпоративної форми» (питання створення/функціонування товариства) до регулювання «корпоративного процесу» - тобто процедур, комунікацій, інформації, внутрішньої підзвітності органів та управлінських рішень. Саме орієнтація на процеси та інформаційні потоки створює «вхідні параметри» для цифровізації, адже електронні системи найкраще працюють там, де право встановлює стандартизовані стадії, строки, способи повідомлення та докази здійснення юридично значущих дій.

Підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році стало потужним стимулом для реформування корпоративного права та суміжних сфер на основі законодавства ЄС. Україна взяла зобов'язання наближувати законодавство до європейських норм у галузях корпоративного управління, ринків капіталу, прозорості діяльності компаній та захисту інвесторів. У цей період відбулося зміщення акцентів корпоративно-правового регулювання: пріоритетом стало підвищення прозорості та довіри на ринку. Запроваджено вимоги щодо розкриття кінцевих бенефіціарних власників компаній (зміни до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» у 2014-2015 рр.) [12, 13], посилено відповідальність за неправдиву інформацію, розпочато впровадження звітування за стандартом XBRL.

Також гармонізувалися процедури скликання і проведення загальних зборів акціонерів: скорочено строки повідомлення про збори, спрощено порядок повідомлення через електронні засоби комунікації, деталізовано права акціонерів на участь в управління корпорацією, тощо. Роль наглядових рад була посилена, особливо у банках та державних підприємствах, де відповідно до вимог міжнародних фінансових організацій та законодавства запроваджено незалежних членів наглядових рад.

В 2017-2018 роках прийнято важливі закони, що модернізували корпоративне право: Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» № 2275-VIII від 06.02.2018р. [14] впровадив сучасні підходи до діяльності ТОВ (можливість проведення зборів у формі відеоконференцій, вільний вихід учасника, корпоративні договори, наглядова рада у ТОВ за бажанням, значні правочини тощо). Одночасно оновлено Закон «Про акціонерні товариства» (внесення змін у 2015-2018 рр.), який розширив права акціонерів і забезпечили кращу імплементацію норм директив ЄС. В цей же період НКЦПФР запустила Єдину базу даних звітності у форматі XBRL, удосконалювалася система моніторингу на ринку цінних паперів.

У такій конфігурації цифрові рішення виконують допоміжну, але критично важливу функцію: вони забезпечують збереження та контроль версій документів, підтверджуваність дій органів, простежуваність управлінських рішень і зменшення витрат на підтримання корпоративного комплаєнсу.

Європейський вектор проявляється також через розвиток політики корпоративного управління як системи стандартів. На Україну покладено обов'язок подальшого розвитку політики корпоративного управління відповідно до міжнародних стандартів та поступового наближення до правил і рекомендацій ЄС; як орієнтири застосовано Принципи ОЕСР щодо корпоративного управління, а також рекомендації Єврокомісії щодо режиму оплати праці директорів і щодо ролі невиконавчих/наглядових директорів та комітетів ради [5, с. 351].

Євроінтеграційний курс впливає і на «матеріальну» частину корпоративного права. Адаптація українського законодавства до права ЄС сприяла упровадженню нових правових інститутів та конструкцій: незалежних директорів, корпоративного договору, механізмів squeeze-out та sell-out, безвідкличної корпоративної довіреності тощо. Все це призводить до гармонізації українського законодавства з правом ЄС.

Завершує етап Євроінтеграційного повороту Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги та рекомендації [15]. І хоч законодавство України не вимагає від компаній дотримуватися норм цього Кодексу, як і в багатьох інших країнах, в Україні він є інструментом «soft law», тобто рекомендаційним документом. Застосування Кодексу рекомендується перш за все компаніям, які виходять на ринки капіталу.

Цей Кодекс стає певним національним стандартом корпоративного управління в Україні. На його основі згодом будуть розробляються додаткові розширення (для державних компаній, учасників фінансового ринку, нелістингових компаній, тощо) і окремі політики на більш спеціалізовані теми (роль акціонерів в

управлінні, управління ризиками, функціонування аудиторського комітету наглядової ради, висування кандидатів до складу наглядової ради, запобігання корупції, тощо) [16].

Отже, друге десятиліття XXI ст. стало часом якісного зрушення: від формального дотримання мінімальних вимог - до впровадження європейських стандартів прозорості та підзвітності корпорацій. Зміни формують нову логіку розвитку корпоративного права України: від внутрішньої консолідації - до зовнішньої сумісності з правом ЄС та інституційної модернізації корпоративного управління.

Етап диджиталізації (2020-нині)

Етап диджиталізації характеризується зміною масштабу цифрових перетворень у корпоративному праві: від фрагментарного використання електронних інструментів (окремі сервіси, електронний документообіг, доступ до реєстрів) - до формування цифрової архітектури корпоративного управління, в якій право, процедура і дані взаємопов'язані. Власне, диджиталізація корпоративного права в науковій літературі поки що описується як зміни в процедурах, врегульованих корпоративним законодавством, пов'язані з переходом від паперових процесів із обов'язковою фізичною присутністю заявника до прямих онлайн-процедур, які не потребують втручання посередника чи компетентного органу («end-to-end direct online procedure») [1, с. 135, 17].

Хоча структурний зміст диджиталізації має полягати не лише у «перенесенні» окремих дій в електронне середовище, а у зміні логіки корпоративного процесу: онлайн-доступність стає критерієм організації корпоративних процедур (збори, голосування, повідомлення, фіксація рішень), а дані - ключовим ресурсом корпоративної прозорості та комплаєнсу. Подальше поєднання можливостей цифрового світу та корпоративного управління має створити нові стандарти розуміння корпоративних відносин та їх реалізації.

Загальний огляд світових змін у сфері бізнесу у зв'язку із диджиталізацією демонструє великий вплив цифрових технологій: від створення корпорацій і управління ними - до появи нових віртуальних організацій. Нова реальність поки що не достатньо врегульована та потребує подальшого дослідження.

На цьому етапі корпоративне право України вступило в еру диджиталізації, що була прискорена як загальносвітовими технологічними трендами, так і внутрішніми чинниками (зокрема, карантинними обмеженнями під час COVID-19). Держава активно розвиває цифрові сервіси для бізнесу: запущено портали та застосунки (наприклад, «Дія»), які дозволяють онлайн-реєстрацію компаній, внесення змін до статуту, отримання виписок тощо. У правове поле впроваджено поняття електронної ідентифікації та електронного підпису. Закон України «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 05.10.2017 р. (чинний з 2018 р.) [18] зрівняв в юридичній силі кваліфікований електронний підпис (КЕП) з власноручним підписом, що створило основу для повноцінного електронного документообігу в корпоративній сфері. Тепер установчі документи, протоколи загальних зборів, рішення наглядових рад тощо можуть існувати і подаватися в електронній формі, засвідчені КЕП і мітками часу.

Диджиталізація корпоративного права розгортається на тлі загальнодержавної цифрової трансформації. Була створена нормативна основа для такої майбутньої трансформації, зокрема, Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, постанова Кабінету Міністрів України про «Деякі питання цифрового розвитку» 2019 року тощо; у вересні 2019 року створено Міністерство цифрової інформації, а проєкт «держава у смартфоні» офіційно запущено у 2020 році під назвою «Дія», що поєднує мобільний застосунок і портал державних послуг.

Функціонально це означає, що корпоративні процедури зможуть інтегруватися у ширшу екосистему державних цифрових сервісів, де ідентифікація, електронні документи, доступ до реєстрів і підтвердження юридичних фактів мають набувати «платформної» якості. Іншими словами, етап диджиталізації корпоративного права «підтягується» під загальну інфраструктуру цифрової держави: коли держава розбудовує цифрові канали взаємодії та стандарти даних, корпоративне право отримує технологічні умови для перенесення реєстраційних та управлінських процедур в онлайн.

Поворотною подією для практичного початку цифровізації корпоративного управління став COVID-період, який актуалізував потребу у дистанційних корпоративних процедурах. Низкою нормативних актів у 2020-2021 рр. були запроваджені можливості проведення загальних зборів акціонерів та учасників товариств дистанційно, із використанням електронного (дистанційного) голосування. Первинно такі збори дозволили тимчасово, на період карантину, але позитивний досвід призвів до закріплення цих механізмів на постійній основі. Новий Закон України «Про акціонерні товариства» № 2465-IX від 27.07.2022 р. [19] (чинний з 2023 р.) прямо передбачає дистан-

ційну форму проведення загальних зборів. Зокрема, статтею 38 цього Закону встановлено три можливі форми голосування акціонерів: очне (з можливістю електронного заочного голосування), електронне (повністю дистанційне за допомогою авторизованої електронної системи) та опитувальне голосування через заповнення бюлетенів, що надсилаються через депозитарну систему. Це нормативно закріпило «електронні збори» як повноправну альтернативу традиційним, з належною ідентифікацією акціонерів та цифровою фіксацією результатів.

Для товариств з обмеженою відповідальністю також запроваджується можливість проведення загальних зборів в режимі відеоконференції. І хоч це не є прямим прикладом диджиталізації, але відображає спрямованість розвитку застосування цифрових технологій у реалізації корпоративних прав.

З набранням чинності ЗУ Про АТ у 2023 році, який вніс зміни до ЗУ Про ТОВ, можливості цифровізації та електронного обліку корпоративних прав стало доступне і для товариств з обмеженою відповідальністю. Зміни законодавства створило облікову систему часток ТОВ, яку веде Центральний депозитарій.

Саме з появою облікової системи пов'язується початок цифровізації корпоративного права у ТОВ. Інструменти електронної ідентифікації, прийняття корпоративних рішень та зміна власника часток у ТОВ - створюють основу для подальшого розвитку диджиталізації корпоративного права.

Перенесення загальних зборів у онлайн-середовище робить критично важливою проблему цифрової доказовості - тобто здатності юридично надійно підтвердити, хто саме брав участь у зборах, який обсяг прав реалізовано, як зафіксовано перебіг дискусії та результати голосування.

Диджиталізація корпоративного права є тісно пов'язаною з розбудовою корпоративної прозорості. Паралельно розвиваються цифрові канали розкриття інформації. НКЦПФР впровадила систему подання регулярної та особливої інформації емітентів в електронному вигляді через веб-портал, що підвищує оперативність розкриття та доступність даних для інвесторів. З 2020 року великі та середні підприємства України, що звітують за МСФЗ, повинні подавати фінансову звітність у єдиному електронному форматі XBRL. Впровадження стандарту XBRL було складним: бракувало підготовлених фахівців, виникали технічні проблеми із запуском системи фінзвітності, тому обов'язкове подання звітності за 2020 рік перенесли на 2021 рік [20]. Наразі формат XBRL вже використовується, що спрощує аналіз даних та їх порівнянність, а регулятори (НКЦПФР, НБУ) отримали ефективний інструмент моніторингу.

Розвиток диджиталізації корпоративного права в Україні на даному етапі загалом узгоджується зі спрямованістю правового регулювання ЄС у сфері права компаній та ринків капіталу - забезпечення повної онлайн-доступності базових процесів (реєстрація компанії; подання та отримання інформації про компанію; реорганізація; добровільна ліквідація; онлайн-комунікації між компанією та акціонерами/органами), встановлення вимог до процедур, прозорості та надійності корпоративних даних.

Це означає, що цифровізація корпоративних процедур повинна розгортатися як частина євроінтеграційної траєкторії: з одного боку - стимулювати онлайн-доступність і спрощення процесів, з іншого - забезпечувати гарантії ідентифікації, належного повідомлення, доказовості та захисту прав учасників. Має бути баланс приватної автономії та регуляторних вимог: автономні рішення компанії (статут, внутрішні положення, корпоративні договори) мають бути сумісними з мінімальними процедурними стандартами, які роблять цифровий корпоративний процес юридично надійним і прийнятним для ринку та інвесторів.

Висновки. Становлення корпоративного права в Україні відбулося як послідовна інституційно-нормативна еволюція від «правового забезпечення приватизації» до формування процедурно-орієнтованої та керованої системи корпоративного управління, у якій диджиталізація постає не додатком, а логічним підсумком накопичених передумов. Запропонована періодизація є обґрунтованою, оскільки кожен етап створює специфічний тип юридичної «інфраструктури» для наступного. Рання трансформація засвідчує, що корпоративне право на старті виконувало переважно інструментальну функцію - створювало правові рамки для ринкової економіки та приватизації. Масова корпоратизація й недосконалість механізмів розкриття інформації та корпоративного контролю сформували високий рівень транзакційних витрат і конфліктів, що, водночас, «підсвітили» потребу у зрозумілих процедурах, стандартах доказовості та ефективних інституціях (регулятор, реєстрація, судова практика).

Інституційна консолідація стала ключовою стадією формування «каркасу» корпоративних процесів: кодифікація приватного пра-

ва надала базові дефініції юридичної особи й корпоративних прав, а спеціальне законодавство (зокрема щодо АТ) деталізувало процедури управління, контролю та правочинів. Принципово важливим для майбутньої цифровізації є те, що на цьому етапі виникли інституції та реєстрово-облікова інфраструктура: ЄДР як централізований електронний архів юридично значущих фактів та депозитарна система як електронний облік прав на цінні папери. Саме наявність стандартизованих даних і процедур їх оновлення є передумовою переходу від «паперового» права до «машинно відтворюваного» правового статусу компанії.

Євроінтеграційний поворот змінює логіку регулювання: центр тяжіння переноситься з опису корпоративної форми на регулювання корпоративного процесу (повідомлення, розкриття інформації, підзвітність, інститути корпоративного управління). У цій рамці цифрові інструменти набувають змісту як технічні гарантії правових стандартів прозорості, простежуваності та дисципліни даних. Відтак, цифровізація постає продовженням гармонізації із правом ЄС, а не автономною технологічною модернізацією.

Етап диджиталізації демонструє початок переходу до «end-to-end» онлайн-процедур, де юридична сила дій забезпечується електронною ідентифікацією, КЕП, часовими мітками, реєстровою фіксацією та цифровими каналами взаємодії з державою і регулятором. Пандемія COVID-19 виступила каталізатором, але не першопричиною: вона лише прискорила нормативне закріплення дистанційних зборів, електронного голосування та цифрової фіксації рішень. У результаті виникає нова центральна проблема корпоративного права - цифрова доказовість та надійність корпоративних даних: хто і як ідентифікований, як підтверджено обсяг прав, як задокументовано голосування, чи відтворюється процедура в разі спору.

Видається, що етап диджиталізації лише розпочався та потребує значного правового регулювання. Доктринальний «вузол» на даному етапі розвитку полягає у поєднанні двох векторів: євроінтеграційної сумісності та трансформації базових понять корпоративного права під впливом інформаційного суспільства.

Саме другий вектор є визначальним, оскільки змінює не лише інструменти, а й логіку корпоративного процесу. Відповідно, перспективний розвиток має зосереджуватися на балансі приватної автономії (статутні моделі, корпоративні договори) та мінімальних процедурних стандартів (ідентифікація, повідомлення, доказовість), які роблять цифрове корпоративне управління юридично надійним і прийнятним для ринку, інвесторів та держави.

Розуміння перспектив застосування цифрових технологій у корпоративному праві та впливу на нього має визначити концепції подальшого розвитку такого права

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Харитонова О. І. Діджиталізація корпоративного права. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2023. Т. 34(73), № 3. С. 134-141. https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/23.

2.Марущак Я. С. Корпоративне право України XX століття як передумова сучасного етапу його розвитку. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. Одеса : Фенікс, 2016. - Вип. 58. - С. 266-275. URL:http://hdl.handle.net/11300/8809 (дата звернення 07.03.2026).

3.Погрібний Д. І. Еволюція корпоративних прав в Україні. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2011. Вип. 21. С. 119-128. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/3181 (дата звернення 07.03.2026).

4.Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1576-12 (дата звернення 07.03.2026).

5.Гарагонич О. В., Грудницька С. М., Дорошенко Л. М. Корпоративне право: навч. посіб. Київ: 2018. 400 с. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/181 (дата звернення 07.03.2026).

6.Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення 07.03.2026).

7.Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15 (дата звернення 07.03.2026).

8.Харитонова О. І., Галупова Л. І. Корпоративне право: навч.-метод. посіб. (для студентів денної та заочної форми навчання). Одеса: Фенікс, 2019. 108 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/21449 (дата звернення 07.03.2026).

9.Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text (дата звернення 07.03.2026).

10.Про депозитарну систему України: Закон України від 6 лип. 2012 р. № 5178-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/5178-17 (дата звернення 07.03.2026).

11.Лукач І. В. Предмет, метод та принципи корпоративного права України. Журнал східноєвропейського права. 2016. № 30. С.4-11. URL: https://easternlaw.com.ua/uk/gospodarske-pravo-gospodarsko-procesualne-pravo/lukach-i-v-predmet-metod-ta-principi-korporativnogo-prava-ukraïni (дата звернення 07.03.2026).

12.Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. №№ 755-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15 (дата звернення 07.03.2026).

13.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб та публічних діячів: Закон України від 25.11.2014 № 1701-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18/ed20141014#Text (дата звернення 07.03.2026).

14.Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2275-19 (дата звернення 07.03.2026).

15.Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації. Рішення НКЦПФР від 12.03.2020р. №118. URL: https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=10687172 (дата звернення 07.03.2026)

16.Новина НКЦПФР від 13.03.2020р. URL:https://www.nssmc.gov.ua/natsionalnyi-kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-zatverdzheno/ (дата звернення 07.03.2026).

17.Кібенко О.Р. Діджиталізація як нова ера розвитку корпоративного права. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/145948-didzhitalizatsiya-yak-nova-era-rozvitku-korporativnogo-prava (дата звернення 07.03.2026).

18.Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2155-19 (дата звернення 07.03.2026).

19.Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2465-20 (дата звернення 07.03.2026).

20.Новина Національного банку України від 14.05.2021. URL:https://bank.gov.ua/ua/news/all/dlya-ukrayinskih-bankiv-vstanovleno-perehidniy-period-dlya-skladannya-ta-podannya-finansovoyi-zvitnosti-za-mijnarodnimi-standartami-v-yedinomu-elektronnomu-formati-xbrl (дата звернення 07.03.2026)

Стаття надійшла до редакції 15.03.2026 Переглянуто 18.04.2026
Стаття рекомендована до друку 23.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

S.M. SAAD
PhD student at the Department of Civil Law
E-mail: sh.m.saad@nlu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6636-4448
Yaroslav Mudryi National Law University
Kharkiv, 61024, 77 Hryhoriia Skovorody str.

ORIGINS AND DIGITALISATION OF CORPORATE LAW IN UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* This article examines the historical-legal, institutional, and economic-technological backgrounds to the development of corporate law in Ukraine and outlines the key directions of its digitalisation. The study applies an interdisciplinary methodology (historical-legal, comparative, economic-legal, institutional, and empirical approaches). It traces the evolution from a post-Soviet model of formal incorporation to a contemporary corporate governance ecosystem in which digital instruments (electronic identification, remote general meetings, dematerialised securities, electronic document management, XBRL reporting, etc.) serve not only as tools for process optimisation but also as drivers reshaping legal constructs themselves. It is argued that the effectiveness of digitalisation depends on maintaining a proper balance between private autonomy and the public interest, as well as on consistency with EU legal regulation in the fields of corporate governance and capital markets.

Summary of the main findings. The study develops a coherent, integrated perspective on the development of Ukrainian corporate law, combining historical-legal and institutional prerequisites with an analysis of contemporary technology-driven changes in corporate governance. The research demonstrates that the evolution of corporate law in Ukraine has proceeded through a gradual accumulation of normative and institutional "infrastructure" onto which digital solutions are subsequently superimposed. A four-stage periodisation of the development of corporate law in Ukraine is substantiated: early transformation (1991-2003), institutional consolidation (2003-2014), the European-integration turn (2014-2020), and the digitalisation stage (2020-present). The impact of each stage on the prospects for further digitalisation of Ukrainian corporate law is shown. It is emphasised that the development of corporate law and its digitalisation should take place with due regard to Ukraine's capacity to be integrated into the EU market.

Conclusion. The further digital transformation of Ukrainian corporate law should proceed through aligning substantive rules with procedural standards and preserving compatibility with European approaches to company law and capital markets, since procedures and data are becoming the principal carriers of digitalisation. The doctrinal "knot" at the present stage lies in the conjunction of two vectors: European-integration compatibility and the transformation of the core concepts of corporate law under the influence of the information society. The second vector is decisive, as it changes not only the instruments employed but also the logic of the corporate process.

KEYWORDS: *corporate law; corporate governance; digitalisation; remote general meetings; electronic document management; XBRL; investor protection; NSSMC; EU.*

REFERENCES

1.Kharytonova, O. I. (2023). Digitalisation of Corporate Law. Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Legal Sciences, Vol. 34(73), No. 3, 134-141. https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/23 (in Ukrainian).

2.Marushchak, Ya. S. (2016). Corporate Law of Ukraine of the Twentieth Century as a Prerequisite for the Current Stage of Its Development. Current Issues of Politics: Collected Scientific Works. Odesa: Feniks, Issue 58, 266-275. URL: http://hdl.handle.net/11300/8809 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

3.Pohribnyi, D. I. (2011). Evolution of Corporate Rights in Ukraine. State Building and Local Self-Government, Issue 21, 119-128. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/3181 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

4.On Business Companies: Law of Ukraine dated 19 September 1991 No. 1576-12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1576-12 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

5.Harahonych, O. V.; Hrudnytska, S. M.; Doroshenko, L. M. (2018). Corporate Law: Textbook (Study Guide). Kyiv, 400. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/181 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

6.Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16 January 2003 No. 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

7.Commercial Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 16 January 2003 No. 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

8.Kharytonova, O. I.; Halupova, L. I. (2019). Corporate Law: Teaching and Methodological Guide (for full-time and part-time students). Odesa: Feniks, 108. URL: https://hdl.handle.net/11300/21449 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

9.On Joint-Stock Companies: Law of Ukraine dated 17 September 2008 No. 514-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

10.On the Depository System of Ukraine: Law of Ukraine dated 6 July 2012 No. 5178-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/5178-17 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

11.Lukach, I. V. (2016). Subject Matter, Method and Principles of Corporate Law of Ukraine. Journal of Eastern European Law, No. 30, 4-11. URL: https://easternlaw.com.ua/uk/gospodarske-pravo-gospodarsko-procesualne-pravo/lukach-i-v-predmet-metod-ta-principi-korporativnogo-prava-ukraïni (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

12.On State Registration of Legal Entities, Individual Entrepreneurs and Public Associations: Law of Ukraine dated 15 May 2003 No. 755-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

13.On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Identification of Ultimate Beneficial Owners of Legal Entities and Public Officials: Law of Ukraine dated 25 November 2014 No. 1701-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-18/ed20141014#Text (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

14.On Limited and Additional Liability Companies: Law of Ukraine dated 6 February 2018 No. 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2275-19 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

15.Corporate Governance Code: Key Requirements and Recommendations. Decision of the National Securities and Stock Market Commission (NSSMC) dated 12 March 2020 No. 118. URL: https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=10687172 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

16.NSSMC News dated 13 March 2020. URL: https://www.nssmc.gov.ua/natsionalnyi-kodeks-korporatyvnoho-upravlinnia-zatverdzheno/ (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

17.Kibenko, O. R. Digitalisation as a New Era in the Development of Corporate Law. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/145948-didzhitalizatsiya-yak-nova-era-rozvitku-korporativnogo-prava (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

18.On Electronic Trust Services: Law of Ukraine dated 5 October 2017 No. 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2155-19 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

19.On Joint-Stock Companies: Law of Ukraine dated 27 July 2022 No. 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2465-20 (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

20.News of the National Bank of Ukraine dated 14 May 2021. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/dlya-ukrayinskih-bankiv-vstanovleno-perehidniy-period-dlya-skladannya-ta-podannya-finansovoyi-zvitnosti-za-mijnarodnimi-standartami-v-yedinomu-elektronnomu-formati-xbrl (accessed 7 March 2026) (in Ukrainian).

The article was received by the editors 15.03.2026 The article was revised 18.04.2026
The article is recommended for printing 23.05.2026 This article published 30.05.2026

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-20
УДК 336.221

КАПУСТНИК В. В.
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри податкового права
E-Mail: v.v.kapustnyk@nlu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0733-4233
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Харків, 61024, вул. Григорія Сковороди, 77

КРИВЕНКО О. І.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини,
медичного правознавства ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса
E-mail: oi.kryvenko@knmu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7115-4715
Харківський національний медичний університет
Харків, 61166, проспект Науки 4

СТАЩАК А. Ю.
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правовго регулювання економіки
E-mail: ay.stashchak@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2854-4520
Харківський національний економічний уніеверситет ім. С.Кузнеця
Харків, 61166, проспект Науки 9А

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* В умовах євроінтеграції України, трансформації системи публічного управління та необхідності забезпечення стабільності бюджетних надходжень під час воєнного стану питання ефективності податкового адміністрування набуває не лише фіскального, а й стратегічного значення. Традиційно податкова сфера вважалася однією з найбільш вразливих до корупційних ризиків через високий рівень дискреційних повноважень контролюючих органів, складність процедур адміністрування, значний обсяг регуляторних вимог та наявність безпосереднього контакту між посадовими особами і платниками податків. Корупція у податкових органах не лише зменшує надходження до бюджету, але й викривляє конкурентне середовище, створює нерівні умови ведення господарської діяльності, підриває довіру до державних інституцій та знижує інвестиційну привабливість держави в цілому. У цьому контексті цифровізація розглядається не просто як технічна модернізація або впровадження електронних сервісів, а як комплексний інституційний механізм детінізації економіки, підвищення прозорості адміністрування та запобігання зловживанням у сфері оподаткування.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті здійснено комплексний правовий аналіз цифровізації податкового адміністрування як інструменту запобігання корупції. Досліджено національне законодавство, стратегічні антикорупційні документи та практичні аспекти функціонування електронних сервісів, зокрема Електронного кабінету платника податків і системи автоматизованого моніторингу податкових накладних. Окрему увагу приділено міжнародному досвіду країн ЄС та OECD, включаючи моделі “compliance by design”, електронний аудит, e-invoicing та використання аналітичних систем на основі великих даних. Обґрунтовано, що цифровізація сприяє деперсоналізації контролю та мінімізації корупційних ризиків. Водночас встановлено, що цифрова трансформація супроводжується новими викликами, зокрема алгоритмічною дискрецією, ризиками кібербезпеки, помилками автоматизованих рішень та нерівним доступом до цифрових сервісів.

Висновки. Цифровізація податкового адміністрування є ключовим напрямом розвитку правової системи України та важливим елементом антикорупційної політики держави. Вона забезпечує зменшення людського фактору, підвищення прозорості та ефективності адміністрування податків. Водночас ефективність цифрових інструментів залежить від комплексного правового регулювання, забезпечення кібербезпеки, прозорості алгоритмів та гарантій прав платників податків. Таким чином, цифровізація виступає не лише технічним, але й системним правовим інструментом трансформації податкових відносин.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: податкове адміністрування, цифровізація, корупція, дискреційні повноваження, Електронний кабінет, автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки.*

© Капустник В. В., Кривенко О. І., Стащак А. Ю., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Як цитувати: Капустник В. В., Кривенко О. І., Стащак А. Ю. Цифровізація податкового адміністрування як інструмент запобігання корупції *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 231-240. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-20

In cites: V. V. Kapustnyk, O. I. Kryvenko, A. Yu. Stashchak. Digitalization of tax administration as a tool for preventing corruption. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. . 231-240. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-20 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Корупція часто виникає там, де існує широка дискреція (можливість діяти на власний розсуд) посадової особи та безпосередній контакт із суб'єктом звернення. Цифровізація дозволяє розірвати цей ланцюг шляхом переведення процедур у площину автоматизованих алгоритмів.

Антикорупційна політика України не є хаотичним набором дій; вона базується на чітких програмних документах, у яких цифровізація визначена пріоритетним інструментом подолання корупції. Станом на січень 2026 року ми перебуваємо на етапі переходу від однієї стратегічної епохи до іншої. Фундаментом для цього переходу стали принципи Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки, ключовими з яких були цифрова трансформація реалізації повноважень органами влади, прозорість діяльності та відкриття даних як основа для мінімізації корупційних ризиків [1].

Продовжуючи цей курс, у грудні 2025 року НАЗК завершило публічні консультації щодо нової Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки. Цей документ, який Верховна Рада має затвердити найближчим часом, змінює підхід до цифровізації: від надання онлайн-послуг акцент зміщується на аналітичні інструменти та автоматичне виявлення ризиків без участі людини. Основний фокус стратегії спрямовано на євроінтеграцію, захист сектору оборони та прозорість повоєнної відбудови [2].

У цьому контексті цифровізація податкового адміністрування набуває статусу наскрізного елемента національної безпеки. У синергії з Національною стратегією доходів, вона забезпечує не лише наповнення бюджету, а й виконання вимог ЄС через впровадження електронного аудиту та мінімізацію «людського фактора» у відносинах між платником податків і державою. Будь-яка адміністративна послуга або управлінський процес, який може бути переведений в електронну форму, має бути переведений у неї.

Стан наукового дослідження проблеми. Проблематику правового регулювання податкового адміністрування та протидії корупції досліджували такі вчені, як Д. Гетманцев, М. Кучерявенко, Є. Смичок, П. Дуравкін та інші.

Праці багатьох науковців заклали міцний теоретичний фундамент для розуміння природи податкових правовідносин та корупційних ризиків, що виникають, зокрема, через надмірний обсяг дискреційних повноважень у посадових осіб контролюючих органів.

Водночас, з огляду на стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та трансформацію системи публічного управління, виникає потреба в оновленні наукових підходів до вивчення цієї тематики. Окремі аспекти функціонування цифрових податкових систем в умовах інтеграції України до ЄС стали предметом ґрунтовного дослідження Л.Р. Білої-Тіунової. Її дослідження підтверджують, що інновації в інформаційних технологіях не лише автоматизують процеси, але й стають основою для довіри між державою та бізнесом. Автор акцентує увагу на важливості податкового контролю в межах новітніх цифрових систем як невід'ємної складової європейської інтеграції України.

Сучасні виклики, пов'язані з процесами цифрової трансформації, розглядаються також у працях інших науковців. У наукових дослідженнях докладно проведений аналіз як переваг, так і специфічних ризиків цифровізації податкового адміністрування. Зокрема, у науковому середовищі піднімається питання комплексних небезпек, серед яких домінує загроза витоку даних. Вчені наголошують, що подолання цих різноманітних ризиків потребує поєднання цілого комплексу заходів.

Крім того, науковий дискурс наразі перебуває на етапі переходу до нової парадигми через зміну стратегічних епох. У зв'язку із підготовкою нової Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки, акцент досліджень зміщується від простого надання онлайн-послуг до створення аналітичних інструментів та автоматичного виявлення ризиків без участі людини.

Утім, незважаючи на наявність ґрунтовних публікацій, недостатньо вивченим залишається превентивний антикорупційний ефект таких систем, як Електронний кабінет платника податків та автоматизована система моніторингу податкових накладних, у контексті повної деперсоналізації контролю. Також потребує більш глибокого теоретичного осмислення вплив імплементації міжнародних стандартів, зокрема Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією

про фінансові рахунки, на мінімізацію корупційних схем з виведення капіталу.

Таким чином, комплексний аналіз цифровізації саме як адміністративно-правового запобіжника корупції потребує подальшого розроблення з урахуванням останніх змін у законодавстві. Це обумовлює необхідність формування цілісної концепції, яка б розглядала цифровізацію не просто як технічну модернізацію, а як комплексний інституційний механізм детінізації економіки та звуження дискреційних повноважень.

Мета дослідження. Метою цього дослідження є здійснення комплексного правового аналізу цифровізації податкового адміністрування як інституційного та адміністративно-правового механізму запобігання корупції в умовах євроінтеграційних трансформацій України, воєнного стану та реформування системи публічного управління.

У межах поставленої мети автори зосереджуються на з'ясуванні сутності цифровізації не лише як технологічного процесу впровадження електронних сервісів, а як системного інструменту звуження дискреційних повноважень посадових осіб, мінімізації людського фактора у процедурі прийняття управлінських рішень та формування прозорого середовища взаємодії між державою і платником податків.

Досягнення зазначеної мети передбачало виконання низки взаємопов'язаних наукових завдань, зокрема аналіз нормативно-правових засад цифровізації податкового адміністрування в контексті реалізації положень

Основні результати дослідження. Антикорупційної стратегії та стратегічних документів у сфері розвитку доходів держави; дослідження механізмів мінімізації дискреційних повноважень контролюючих органів шляхом впровадження автоматизованих процедур, включаючи функціонування інформаційно-комунікаційної системи «Електронний кабінет», системи автоматизованого моніторингу податкових накладних та інструментів управління податковими ризиками; оцінку ефективності цифрових інструментів як превентивних антикорупційних засобів у сфері адміністрування податків з урахуванням їх впливу на прозорість, підзвітність та деперсоналізацію контрольних процедур; а також визначення правових, технічних та організаційних ризиків цифрової трансформації, зокрема у сфері кібербезпеки, захисту персональних даних та правового статусу автоматизованих рішень, із формулюванням напрямів подальшого нормативного вдосконалення відповідного регулювання.

Основні результати дослідження. Цифровізація податкового адміністрування має на меті повну автоматизацію прийняття рішень. Формами боротьби з корупцією є створення законних способів задоволення потреб фізичних і юридичних осіб, що передбачає впровадження електронних сервісів та проведення інформаційно-просвітницьких кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності про наявність електронних сервісів і спрощення процедур. Відповідно до Антикорупційної стратегії саме оподаткування стало приорітетною сферою у запобіганні та боротьбі з корупцією. Держава бачить проблему у надмірному обсязі дискреційних повноважень у працівників органів податкової служби. А шляхами боротьбі з цією проблемою є зменшення переліку підстав для проведення перевірок органами податкової служби, а також кількість перевірок з безпосереднім контактом із платником податку [1].

В свою чергу, план цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року є функціональним відображенням Антикорупційної стратегії та демонструє високий ступінь узгодженості. Державна податкова служба України прагне перетворитися на повністю транспарентну, сучасну і технологічну податкову службу, яка надає якісні і зручні послуги платникам, ефективно адмініструє податки, збори та обов'язкові платежі і виявляє нетерпимість до корупції [3].

Саме через механізми цифровізації Державна податкова служба вбачає можливість покращення та вдосконалення процесів податкового адміністрування та роботи з платниками податків.

Тому пріорітетними напрямами на найближчі роки є покращення комплаєнсу, тобто дотримання податкового законодавства. Цей блок спрямований на автоматизацію оцінки ризиків та спрощення звітності для платників. Для цього необхідне створення автоматизованої системи управління податковими ризиками, метою якої є виявлення та оцінка ризиків без участі посадової особи. Автоматизація проведення камеральних перевірок, доопрацювання та вдосконалення інформаційно-комунікаційної системи «Електронний кабінет» стане основою для трансформації стосунків між державою та платником. У контексті запобігання корупції автоматизація камеральних перевірок дозволяє трансформувати процес перевірки з суб'єктивного оцінювання посадовою особою у математично обґрунтований алгоритм. Впровадження даної системи забезпечує деперсоналізацію контролю, коли

вибір об'єкта перевірки та фіксація невідповідностей здійснюється інформаційно-комунікаційною системою без прямого втручання посадової особи. Можливість миттєвого автоматичного сповіщення платника про помилки через Електронний кабінет нівелює необхідність посередництва для вирішення спірних питань.

Ключовим елементом цифрової інфраструктури є Електронний кабінет платника податків. Цей сервіс став фундаментом прозорості. Завдяки Електронному кабінету платник отримує доступ до інформації про стан розрахунків з бюджетом у режимі реального часу. Це унеможливлює ситуації, коли посадова особа контролюючого органу штучно створює перешкоди у поданні звітності або приховує наявність переплати чи боргу задля отримання неправомірної вигоди. Наразі понад 90 % звітності сьогодні подається в електронному вигляді, що суттєво економить час та знижує корупційну складову. Станом на 01.10.2024 року понад 5 млн. платників використовують сервіси приватної частини Електронного кабінету, з яких 1,5 млн. – громадяни, 2,8 млн. – самозайняті особи. Щодня засобами Електронного кабінету платники податків подають до ДПС та отримують від ДПС понад 130 млн. електронних документів [3].

Правовий статус та порядок функціонування Електронного кабінету платника податків регламентується статтею 42-1 Податкового кодексу України, яка визначає його як сукупність інформаційно-телекомунікаційних систем, що забезпечують електронну взаємодію між платниками та контролюючими органами [4].

Функціонування системи регулюється Наказом Міністерства фінансів України № 637 від 14.07.2017 року «Про затвердження Порядку функціонування Електронного кабінету». Цей документ деталізує технічні аспекти доступу та безпеки, що гарантує цілісність даних та неможливість їх несанкціонованого коригування. Цим порядком визначаються загальні засади функціонування інформаційно-комунікаційної системи «Електронний кабінет», процедури ідентифікації користувачів, взаємодії з платниками податків та державними органами через Електронний кабінет [5].

Електронний кабінет реалізує низку антикорупційних запобіжників через закріплені в Податковому кодексі України правові механізми.

Так, законодавець закріпив право платника здійснювати в електронній формі: підготовку, заповнення та подання податкової звітності; перегляд інформації про стан розрахунків з бюджетом; отримання витягів, довідок та інших документів, зокрема, копій наказів про проведення перевірок, повідомлень про проведення перевірок, актів (довідок) перевірок, відповідних запитів та інших документів, складених у зв'язку з проведенням та за результатами перевірок і звірок, передбачених Податковим колексом України.

Це нівелює можливість штучного затягування процесів з боку посадових осіб контролюючих органів. Коли запит подається через Електронний кабінет, система автоматично фіксує час звернення, що робить неможливим ігнорування запиту без правових наслідків для посадової особи.

До впровадження Електронного кабінета отримання акта звірки вимагало фізичного візиту до контролюючого органу, що створювало умови для корупційних зловживань. Сьогодні платник має доступ до інтегрованої картки платника. Платник податків має право провести звірки розрахунків платників податків з державним та місцевими бюджетами, а також одержанти документ, що підтверджує стан розрахунків. Будь-яка неправомірна маніпуляція з нарахуваннями з боку посадової особи контролюючого органу стає миттєво помітною для власника кабінету.

Окремої уваги заслуговує автоматизована система моніторингу відповідності податкових накладних / розрахунків коригування критеріям оцінки ступеня ризиків. Концептуально це є спробою замінити суб'єктивне рішення посадової особи контролюючого органу на об'єктивний алгоритм. П. 201.16 статті 201 Податкового кодексу України встановлює право контролюючого органу зупиняти реєстрацію податкової накладної/розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних [4]. Підзаконним актом, що визначає алгоритм роботи системи, є Постанова Кабінету Міністрів України № 1165 від 11 грудня 2019 року «Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної / розрахунку коригування в Єдиному реєстрі податкових накладних».

Система працює без участі людини на етапі перевірки. Кожна податкова накладна / розрахунок коригування проходить через три рівні автоматизованого моніторингу:

- відповідність ознакам безумовної реєстрації;
- перевірка на ознаки ризиковості платника;
- перевірка на ризиковість здійсненої операції.

Автоматизований моніторинг – це сукупність заходів та методів, що застосовуються контролюючим органом для виявлення ознак наявності ризиків порушення норм податкового законодавства за результатами проведення автоматизованого аналізу наявної в інформаційних системах контролюючих органів податкової інформації [6].

У разі зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування контролюючий орган протягом операційного дня надсилає в автоматичному режимі платнику податку квитанцію про зупинення реєстрації податкової накладної/розрахунку коригування, яка є підтвердженням зупинення такої реєстрації. Дана квитанція містить пропозицію щодо надання платником податку пояснень та копій документів.

Таким чином, система моніторингу відповідності податкових накладних / розрахунків коригування критеріям оцінки ступеня ризиків діє як превентивний інструмент. Вказана система технічно блокує можливість виведення коштів з бюджету через фіктивний податковий кредит у момент спроби реєстрації операції. Це робить корупційну схему економічно недоцільною, оскільки цифрова система блокує ланцюжок автоматично. Однак, корупційний ризик зміщується на етап розблокування накладних комісіями контролюючого органу. Окрім цього, іноді критерії ризиковості є занадто широкими, під блокування потрапляє реальний сектор економіки. Це змушує платника звертатися до комісій регіонального рівня для розблокування накладних, що знову створює точки дотику з посадовцями. В даному випадку можливий корупційний ризик, оскільки розгляд документів здійснюється колегіальним органом.

Це свідчить про те, що цифровізація має бути повною: не лише на етапі виявлення ризику, але й на етапі прийняття рішення. Нормативне регулювання повинно чітко визначати вичерпний перелік підстав для прийняття рішень системою автоматично, без участі людини. Тому доцільним має бути, наприклад, запровадження автоматичного розблокування, у випадку коли контролюючий орган не надає відповідь у встановлений строк.

Такі системи створюють потужний технологічний фундамент для забезпечення ефективного податкового обліку, моніторингу діяльності фінансових агентів та проведення перевірок. Вони суттєво підвищують рівень прозорості та зменшують корупційні ризики, водночас сприяючи інтеграції України до європейської податкової спільноти. Інновації в інформаційних технологіях не лише автоматизують контрольовані процеси, але й стають основою для довіри між державою та бізнесом, що є надзвичайно важливим у контексті реформування податкової системи України [7].

Важливим кроком є також імплементація міжнародних стандартів, зокрема Багатосторонньої угоди компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (CRS). Багатостороння угода компетентних органів про автоматичний обмін інформацією про фінансові рахунки (Multilateral Competent Authority Agreement on Automatic Exchange of Financial Account Information — MCAA CRS) — це міжнародний договір, до якого приєдналося понад 110 країн.

Україна імплементувала цей стандарт через внесення змін до Податкового кодексу України щодо імплементації міжнародного стандарту автоматичного обміну інформацією та Наказ Міністерства Фінансів України від 26.05.2023 р. № 263: «Про затвердження Порядку застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки (Common Standard on Reporting and Due Diligence for Financial Account Information)» [8] та безпосередньо через саму Багатосторонню угоду MCAA CRS, до якої Україна приєдналася 19 серпня 2022 року.

Країни-учасниці зобов'язуються автоматично (без запиту) збирати інформацію про банківські рахунки нерезидентів у своїх банках і передавати її податковим органам країн, де ці власники рахунків є резидентами. Процес обміну та передачі інформації є циклічним та автоматичним, який включає ідентифікацію, коли фінансова установа іноземної країни визначає, що її клієнт є податковим резидентом України; збір даних; звітування, коли фінансова установа іноземної країни передає зібрані дані до податкової служби такої країни; обмін даними, коли податкова служба іноземної країни автоматично передає пакет даних до Державної податкової служби України. На кінцевому етапі ДПС України отримує дані, порівнює їх з поданими деклараціями громадянина України і, у разі розбіжностей, надсилає запит або податкове повідомлення-рішення.

Таким чином, автоматичний обмін даними унеможливлює приховування активів за кордоном, що робить беззмістовними певні корупційні схеми з виведення капіталу.

Цифровізація податкової сфери, попри свої очевидні переваги, супроводжується комплексними ризиками, серед яких домінує загроза витоку даних. Через те, що електронні

податкові сервіси концентрують критично важливу фінансову та особисту інформацію, будь-які найменші прогалини в системі безпеки можуть порушити права платників, а також несуть небезпеку для інфраструктури держави. Саме тому першочерговим завданням реформування є забезпечення організаційно-правової надійності та кіберзахисту систем. Тому не можна не погодитися з тим, що успішна цифровізація неможлива без комплексного нормативного забезпечення, що регламентує алгоритмічні рішення, кібербезпеку та захист персональних даних, а також гарантує право платника на оскарження автоматизованих дій податкових органів. Подолання технічних, організаційних і соціальних ризиків потребує поєднання технологічних інновацій із правовими гарантіями та розвитком податкової культури. [9].

У сучасних умовах цифровізація податкового адміністрування є глобальним трендом, що активно впроваджується як у країнах Європейського Союзу, так і на міжнародному рівні. Досвід провідних держав свідчить, що цифрові технології виступають не лише інструментом підвищення ефективності адміністрування, але й одним із ключових механізмів запобігання корупції.

Зокрема, у країнах ЄС цифровізація податкових систем здійснюється в межах концепції «compliance by design», яка передбачає інтеграцію контрольних механізмів безпосередньо у цифрові процеси адміністрування. Як зазначає OECD, сучасні податкові адміністрації трансформуються у цифрові екосистеми, де більшість процедур здійснюється автоматично, без участі посадових осіб, що істотно знижує корупційні ризики [10].

Особливо показовим є досвід Естонії, яка вважається одним із світових лідерів цифрового врядування. Податкова система цієї країни базується на повній автоматизації податкових процедур, включаючи подання декларацій, перевірки та обмін інформацією. Як зазначають R. Bird та E. Zolt, впровадження цифрових рішень дозволяє суттєво скоротити адміністративні витрати та мінімізувати можливості для корупційних зловживань за рахунок усунення людського фактору [11].

Аналогічні підходи реалізуються у Великій Британії в межах програми Making Tax Digital, яка передбачає інтеграцію бухгалтерських систем платників податків із податковими органами. Така модель забезпечує безперервний обмін даними у режимі реального часу, що унеможливлює маніпуляції з податковою звітністю. За результатами досліджень, системи реального часу значно знижують рівень податкового шахрайства та корупції [12].

Важливим напрямом цифровізації податкового адміністрування є використання алгоритмічних систем та аналітики великих даних для оцінки податкових ризиків. У сучасних податкових системах все ширше застосовуються автоматизовані інструменти, здатні обробляти значні обсяги інформації та виявляти аномальні або потенційно ризикові операції без безпосереднього втручання людини. Як зазначається у дослідженнях у сфері алгоритмічного регулювання, впровадження таких технологій сприяє переходу від вибіркового контролю до постійного та системного моніторингу, що підвищує ефективність контролю та зменшує простір для суб'єктивних рішень з боку посадових осіб [13].

Окремої уваги заслуговує електронний аудит (e-audit), який широко застосовується у європейських країнах. Його сутність полягає у проведенні перевірок на основі цифрових даних без необхідності фізичного контакту між платником і контролюючим органом. За даними OECD, впровадження e-audit підвищує прозорість процедур та суттєво знижує рівень суб'єктивізму у прийнятті рішень [14].

Важливим інструментом цифровізації є також електронне інвойсування (e-invoicing), яке функціонує у таких країнах, як Італія, Іспанія та Португалія. У цих державах інформація про господарські операції надходить до податкових органів у режимі реального часу, що дозволяє миттєво виявляти фіктивні операції. Як зазначає S. Cnossen, впровадження електронного інвойсингу є одним із найефективніших механізмів боротьби з шахрайством у сфері ПДВ [15].

На глобальному рівні ключову роль відіграє автоматичний обмін податковою інформацією, який функціонує в межах стандарту CRS.

За оцінками OECD, впровадження цієї системи дозволило суттєво зменшити обсяги прихованих активів та ліквідувати значну частину схем ухилення від оподаткування [16].

Таким чином, міжнародний досвід підтверджує, що цифровізація податкового адміністрування має комплексний антикорупційний ефект, який проявляється у мінімізації людського фактору, автоматизації прийняття рішень, підвищенні прозорості процедур та впровадженні систем аналітичного контролю. Водночас ефективність таких інструментів безпосередньо залежить від належного нормативного регулювання, рівня кібербезпеки та забезпечення прав платників податків.

Попри очевидні переваги цифровізації податкового адміністрування, міжнародний досвід свідчить, що впровадження цифрових технологій супроводжується низкою суттєвих ризиків та викликів, які потребують належного правового та інституційного врегулювання.

Однією з ключових проблем є так звана «алгоритмічна дискреція», яка фактично замінює традиційну дискрецію посадових осіб. Якщо раніше корупційні ризики були пов'язані з людським фактором, то в умовах цифровізації вони можуть трансформуватися у непрозорість алгоритмів прийняття рішень. Як зазначає A. Cockfield, автоматизовані системи оподаткування можуть створювати нові форми нерівності та непрозорості, якщо їх логіка не є зрозумілою та підконтрольною [17].

Крім того, значним викликом є проблема захисту персональних даних та кібербезпеки. Цифрові податкові системи акумулюють великі обсяги конфіденційної інформації, що робить їх привабливими для кіберзлочинців. За оцінками міжнародних досліджень, витоки даних у податкових системах можуть мати не лише економічні, але й політичні наслідки, підриваючи довіру до державних інституцій [18].

Ще одним важливим аспектом є ризик помилок автоматизованих рішень. Алгоритмічні системи, незважаючи на їх об'єктивність, можуть функціонувати на основі некоректних або неповних даних. У такому випадку платник податків стикається з необхідністю оскарження рішень, прийнятих без участі людини. Як підкреслює Yeung, автоматизація державного управління потребує обов'язкового впровадження механізмів підзвітності та можливості перегляду рішень [19].

У міжнародній практиці також активно обговорюється проблема "digital divide", тобто нерівного доступу до цифрових сервісів. Не всі платники податків мають однаковий рівень цифрової грамотності або доступ до технологій, що може створювати додаткові бар'єри у взаємодії з податковими органами. Це, у свою чергу, може призводити до нових форм непрямої дискримінації [20].

Крім того, цифровізація не завжди повністю усуває корупційні ризики, а лише змінює їх характер. Як показує практика, у деяких випадках корупція зміщується на етапи, де зберігається людський фактор, зокрема під час розгляду скарг, розблокування операцій або адміністрування виняткових ситуацій. Таким чином, часткова автоматизація без комплексного підходу може навіть створювати нові «вузькі місця» для зловживань. Отже, міжнародний досвід свідчить, що цифровізація податкового адміністрування не є універсальним рішенням проблеми корупції, а потребує комплексного впровадження, яке поєднує технологічні інновації з належним правовим регулюванням, захистом прав платників податків та забезпеченням прозорості алгоритмічних процесів. Та все ж, попри свої недоліки є значним кроком уперед в подоланні корупції при виваженому законодавчому регулюванні.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що цифровізація податкового адміністрування є не просто інструментом модернізації публічного управління, а комплексним адміністративно-правовим механізмом запобігання корупції, який трансформує саму природу взаємодії між державою та платником податків.

Встановлено, що впровадження електронних сервісів, автоматизованих систем моніторингу та управління податковими ризиками забезпечує деперсоналізацію контрольних процедур, звуження дискреційних повноважень посадових осіб та мінімізацію безпосереднього контакту між суб'єктами податкових правовідносин. Це створює передумови для зниження рівня корупції та підвищення довіри до податкових органів.

Аналіз міжнародного досвіду підтвердив, що ефективність цифровізації значно підвищується за умов впровадження моделей "compliance by design", електронного аудиту, систем реального часу та аналітичних інструментів обробки великих даних. Такі підходи дозволяють забезпечити системний контроль за податковими процесами та мінімізувати можливості для зловживань.

Водночас доведено, що цифровізація не є універсальним рішенням проблеми корупції, оскільки супроводжується новими ризиками, зокрема алгоритмічною дискрецією, загрозами кібербезпеки, можливими помилками автоматизованих рішень та нерівним доступом до цифрових сервісів. Це свідчить про необхідність формування комплексної моделі правового регулювання, яка б забезпечувала прозорість алгоритмів, підзвітність автоматизованих систем та ефективні механізми захисту прав платників податків.

Таким чином, цифровізація податкового адміністрування повинна розглядатися як багаторівневий процес, що поєднує технологічні інновації з правовими гарантіями. Її подальший розвиток в Україні має здійснюватися з урахуванням міжнародних стандартів, принципів верховенства права та необхідності за-

безпечення балансу між ефективністю адміністрування і захистом прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX. Голос України. 2022. № 145.

2.Проєкт Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки. URL: https://nazk.gov.ua/uk/antykoruptsiyna-strategiya-na-2026-2030-roky/

3.План цифрового розвитку Державної податкової служби України до 2030 року / Державна податкова служба України. 2024. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/План%20цифрового%20розвитку%20ДПС%20України%20(1).PDF

4.Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

5.Про затвердження Порядку функціонування Електронного кабінету : наказ Міністерства фінансів України від 14.07.2017 № 637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-17#Text

6.Про затвердження порядків з питань зупинення реєстрації податкової накладної / розрахунку коригування: постанова Кабінету Міністрів України від 11.12.2019 № 1165. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-2019-%D0%BF#Text

7.Біла-Тіунова Л. Р. Податковий контроль в межах цифрових податкових систем в умовах інтеграції України до ЄС. Правові новели. 2024. № 24. С. 61–67. DOI: 10.32782/ln.2024.24.09

8.Про затвердження Порядку застосування загального стандарту звітності та належної перевірки інформації про фінансові рахунки : наказ Міністерства фінансів України від 26.05.2023 № 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1090-23#Text

9.Пілат О. В., Дуравкін П. М. Цифровізація податкового адміністрування: ризики та переваги. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 10. DOI: 10.32782/2524-0374/2025-10/45

10.Tax administration 2019: comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. Paris : OECD Publishing, 2019. DOI: 10.1787/74d162b6-en

11.Bird R., Zolt E. Technology and taxation in developing countries. National Tax Journal. 2008. Vol. 61, No. 4. P. 791–821.

12.Ainsworth R. T., Madzharova B. Real-time collection of the value-added tax: some business and legal implications. Boston University School of Law Working Paper. 2012. No. 12-51.

13.Scarcella L. E-commerce and effective VAT/GST enforcement: can online platforms play a valuable role? Computer Law & Security Review. 2020. Vol. 36. Art. 105371. DOI: 10.1016/j.clsr.2019.105371

14.Tax administration 2020: comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. Paris : OECD Publishing, 2020. DOI: 10.1787/152def2d-en

15.Cnossen S. Modernizing the European VAT // CESifo Working Paper. 2020. No. 8279. Munich : Center for Economic Studies and ifo Institute. URL: https://www.econstor.eu/handle/10419/217030

16.Standard for automatic exchange of financial account information in tax matters: implementation handbook, second edition. Paris: OECD Publishing, 2018. DOI: 10.1787/841e9512-en

17.Cockfield A. J. The rise of the OECD as informal world tax organisation through national responses to e-commerce tax challenges // Yale Journal of Law & Technology. 2006. Vol. 8, No. 1. P. 136–187.

18.Tax administration digitalisation and digital transformation initiatives. Paris: OECD Publishing, 2025. DOI: 10.1787/c076d776-en

19.Yeung K. Algorithmic regulation: a critical interrogation // Regulation & Governance. 2018. Vol. 12, No. 4. P. 505–523. DOI: 10.1111/rego.12158

20.Jimenez P., Iyer G. Tax compliance in a social setting: the influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer compliance. Advances in Accounting. 2016. Vol. 34. P. 17–26. DOI: 10.1016/j.adiac.2016.07.001

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 12.04.2026 Переглянуто 14.05.2026.
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

V. V. KAPUSTNYK
DSc (Law), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Tax Law
E-mail: v.v.kapustnyk@nlu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0733-4233
Yaroslav the Wise National Law University
Kharkiv, 61024, Hryhoriia Skovoroda St. 77

O. I. KRYVENKO
PhD (Law), AssociatePprofessor,
Associate Professor of the Department of Forensic Medicine, Medical Law named after Honorary Professor M.S. Bokarius
E-mail: oi.kryvenko@knmu.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7115-4715
Kharkiv National Medical University
Kharkiv, 61166, Nauky Avenue 4

A. Yu. STASHCHAK
DSC (Law), AssociatePprofessor,
Associate Professor of the Department of Legal Regulation of Economics
E-mail: ay.stashchak@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2854-4520
Kharkiv National University of Economics
Kharkiv, 61166, Nauky Avenue 9A *4*

DIGITALIZATION OF TAX ADMINISTRATION AS A TOOL FOR PREVENTING CORRUPTION

ANNOTATION. *Introduction.* In the context of Ukraine's European integration, the transformation of public administration, and the need to ensure stable budget revenues under martial law, the issue of effective tax administration acquires not only fiscal but also strategic significance. Traditionally, the tax sphere has been considered one of the most vulnerable to corruption risks due to the high level of discretionary powers exercised by supervisory authorities, the complexity of administrative procedures, the substantial volume of regulatory requirements, and the direct interaction between officials and taxpayers. Corruption within tax authorities not only reduces state budget revenues but also distorts the competitive environment, creates unequal conditions for economic activity, undermines trust in public institutions, and diminishes the overall investment attractiveness of the state. In this context, digitalisation should be understood not merely as technical modernisation or the introduction of electronic services, but as a comprehensive institutional mechanism aimed at economic de-shadowing, enhancing transparency in administration, and preventing abuses in the field of taxation.

Summary of the main research findings. The article provides a comprehensive legal analysis of the digitalisation of tax administration as an instrument for preventing corruption. It examines national legislation, strategic anti-corruption policy documents, and the practical aspects of the functioning of electronic services, including the taxpayer's Electronic Cabinet and automated tax invoice monitoring systems. Particular attention is paid to international experience in EU countries and within the OECD, including models of "compliance by design", electronic audit, e-invoicing, and the use of big data analytics systems. It is substantiated that digitalisation contributes to the depersonalisation of control and the minimisation of corruption risks. At the same time, it is established that digital transformation is accompanied by new challenges, including algorithmic discretion, cybersecurity risks, errors in automated decision-making, and unequal access to digital services.

Conclusions. The digitalisation of tax administration represents a key direction in the development of Ukraine's legal system and an important element of the state's anti-corruption policy. It ensures the reduction of the human factor, enhances transparency, and improves the efficiency of tax administration. At the same time, the effectiveness of digital instruments depends on comprehensive legal regulation, the provision of cybersecurity, the transparency of algorithms, and the safeguarding of taxpayers' rights. Thus, digitalisation functions not only as a technical tool but also as a systemic legal instrument for the transformation of tax relations.

KEYWORDS: *tax administration, digitalization, corruption, discretionary powers, Electronic Cabinet, Common Reporting Standard.*

REFERENCES

1.Law of Ukraine "On the Principles of State Anti-Corruption Policy for 2021–2025" No. 2322-IX. (2022, June 20). Holos Ukrainy, (145). (in Ukrainian)

2.National Agency on Corruption Prevention. (n.d.). Anti-corruption strategy for 2026–2030. https://nazk.gov.ua/uk/antykoruptsiyna-strategiya-na-2026-2030-roky/ (in Ukrainian)

3.State Tax Service of Ukraine. (2024). Digital development plan of the State Tax Service of Ukraine until 2030. Ministry of Finance of Ukraine. https://mof.gov.ua/storage/files/План%20цифрового%20розвитку%20ДПС%20України%20(1).PDF (in Ukrainian)

4.Verkhovna Rada of Ukraine. (2010, December 2). Tax Code of Ukraine No. 2755-VI. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (in Ukrainian)

5.Ministry of Finance of Ukraine. (2017). Order No. 637 "On approval of the procedure for functioning of the electronic cabinet". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-17#Text (in Ukrainian)

6.Cabinet of Ministers of Ukraine. (2019). Resolution No. 1165 "On approval of procedures for suspension of registration of tax invoices / adjustment calculations". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-2019-%D0%BF#Text (in Ukrainian)

7.Bila-Tiunova, L. R. (2024). Tax control within digital tax systems under Ukraine's EU integration. Pravovi novely, (24), 61–67. https://doi.org/10.32782/ln.2024.24.09 (in Ukrainian)

8.Ministry of Finance of Ukraine. (2023). Order No. 282 "On approval of the procedure for application of the common reporting standard and due diligence for financial accounts". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1090-23#Text (in Ukrainian)

9.Pilat, O. V., & Duravkin, P. M. (2025). Digitalisation of tax administration: Risks and advantages. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, (10). https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/45 (in Ukrainian)

10.OECD. (2019). Tax administration 2019: Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. https://doi.org/10.1787/74d162b6-en

11.Bird, R., & Zolt, E. (2008). Technology and taxation in developing countries. National Tax Journal, 61(4), 791–821.

12.Ainsworth, R. T., & Madzharova, B. (2012). Real-time collection of the value-added tax: Some business and legal implications (Working Paper No. 12-51). Boston University School of Law.

13.Scarcella, L. (2020). E-commerce and effective VAT/GST enforcement: Can online platforms play a valuable role? Computer Law & Security Review, 36, 105371. https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105371

14.OECD. (2020). Tax administration 2020: Comparative information on OECD and other advanced and emerging economies. https://doi.org/10.1787/152def2d-en

15.Cnossen, S. (2020). Modernizing the European VAT (CESifo Working Paper No. 8279). Center for Economic Studies and ifo Institute. https://www.econstor.eu/handle/10419/217030

16.OECD. (2018). Standard for automatic exchange of financial account information in tax matters: Implementation handbook (2nd ed.). https://doi.org/10.1787/841e9512-en

17.Cockfield, A. J. (2006). The rise of the OECD as informal world tax organisation through national responses to e-commerce tax challenges. Yale Journal of Law & Technology, 8(1), 136–187.

18.OECD. (2025). Tax administration digitalisation and digital transformation initiatives. https://doi.org/10.1787/c076d776-en

19.Yeung, K. (2018). Algorithmic regulation: A critical interrogation. Regulation & Governance, 12(4), 505–523. https://doi.org/10.1111/rego.12158

20.Jimenez, P., & Iyer, G. S. (2016). Tax compliance in a social setting: The influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer compliance. Advances in Accounting, 34, 17–26. https://doi.org/10.1016/j.adiac.2016.07.001

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 12.04.2026 The article was revised 14.05.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-21
УДК 336.221.264

КОВАЛКО Н. М.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фінансового права
Навчально-наукового інституту правазаслужений юрист України
E-mail: nnkovalko@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5550-9267
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, 01033, вул. Володимирська, 60

СУХОРАБСЬКИЙ Д. К.
магістр права, юрист
E-mail: 12suhorabskiy21@gmail.com ORCID:https://orcid.org/0009-0002-5193-1449
АТ «Райффайзен Банк»
м. Київ, 01011, вул. Генерала Алмазова, 4а

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПОДАТКОВОГО АГЕНТА РЕЗИДЕНТОМ ДІЯ СІТІ У РАЗІ ВТРАТИ НИМ СТАТУСУ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджено особливості функціонування правового режиму Дія Сіті, що став фундаментом для масштабної цифрової трансформації економічної системи держави та створення сприятливого середовища для розвитку індустрії інформаційних технологій. Основну увагу зосереджено на аналізі інституту податкового агента, функціонування якого в межах зазначеного спеціального режиму пов'язане з низкою істотних теоретичних і практичних суперечностей, що потребують наукового осмислення. Метою роботи є комплексний аналіз специфіки виконання обов'язків податкового агента резидентом Дія Сіті під час оподаткування доходів спеціалістів, виявлення правових колізій, що виникають у разі втрати суб'єктом відповідного статусу, а також розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення норм податкового законодавства для забезпечення дотримання принципу правової визначеності. Для досягнення мети визначено такі завдання: дослідити правову природу резидента Дія Сіті як суб'єкта податкових правовідносин; проаналізувати процедурні та часові аспекти оскарження рішень уповноваженого органу в судовому та адміністративному порядках; оцінити потенційні фінансові ризики для суб'єктів господарювання; обґрунтувати необхідність законодавчих змін. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, серед яких провідне місце посідають діалектичний підхід, формально-юридичний аналіз і метод системного дослідження правових норм, що дало змогу об'єктивно оцінити стан нормативного регулювання та виявити прогалини у чинному законодавстві України.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У результаті аналізу встановлено, що резидент Дія Сіті наділений специфічним статусом податкового агента щодо доходів, які виплачуються на користь спеціалістів резидента Дія Сіті. Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні явища деформації правового статусу такого агента, що виникає внаслідок запровадження нетипових зобов'язальних конструкцій у Податковому кодексі України. Доведено, що вимога законодавця щодо обов'язку резидента Дія Сіті самостійно нарахувати та сплатити податок на доходи фізичних осіб за ставкою 18 відсотків за рахунок власних коштів у разі втрати статусу за результатами судового оскарження не узгоджується з фундаментальними положеннями доктрини податкового права. Згідно із загальновизнаними засадами юридичної науки податковий агент має діяти виключно як посередник, виконуючи податковий обов'язок за рахунок коштів платника податків, а не за рахунок власних коштів. Встановлено, що відсутність чітко регламентованого порядку здійснення перерахунку податку за ставкою 18 відсотків за період, коли резидент Дія Сіті фактично застосовував пільгову ставку 5 відсотків під час судового оскарження, створює ризики подвійного оподаткування доходів спеціалістів. Крім того, виявлено неузгодженість правових наслідків між різними порядками оскарження, що порушує принцип рівності платників податків. Практичне значення отриманих результатів полягає у виявленні конкретних нормативних колізій у підпункті 170.14-1.4 пункту 170.14-1 статті 170 Податкового кодексу України та розробленні прикладних пропозицій щодо їх усунення. Теоретична значущість дослідження зумовлена подальшим розвитком наукових підходів до визначення меж юридичної відповідальності та обсягу зобов'язань податкових агентів у межах спеціальних правових режимів.

Висновки. За результатами дослідження встановлено, що чинна редакція податкового законодавства в частині регулювання діяльності резидентів Дія Сіті потребує коригування для приведення її у відповідність до принципу правової визначеності та рівності всіх платників податків перед законом. Отримані результати свідчать про відхилення від принципу рівності платників податків перед законом щодо резидентів Дія Сіті, які оскаржують рішення про втрату статусу в судовому порядку, порівняно з тими суб'єктами, які обирають адміністративний порядок оскарження.

© Ковалко Н. М., Сухорабський Д. К, 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Як цитувати: Ковалко Н. М., Сухорабський Д. К. Проблеми правового регулювання виконання обов'язків податкового агента резидентом Дія Сіті у разі втрати ним статусу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 241-249. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-21

In cites: N. M. Kovalko D. K. Sukhorabskyi (2026) Issues of legal regulation of tax agent duties performance by a Diia City resident in case of loss of status. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 241-249. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-21(in Ukrainian)

Постановка проблеми. Впровадження правового режиму Дія Сіті стало етапом цифрової трансформації економіки України, створивши умови для розвитку ІТ-індустрії. Одним із ключових елементів цього режиму є особливі умови оподаткування доходів спеціалістів резидента Дія Сіті. Водночас інститут податкового агента в межах режиму Дія Сіті містить низку теоретико-правових суперечностей. Зокрема, передбачений Податковим кодексом України (далі – ПК України) обов'язок резидента Дія Сіті як податкового агента у разі втрати ним статусу за результатами судового оскарження самостійно нарахувати та сплатити (перерахувати) за рахунок власних коштів до бюджету податок на доходи спеціалістів резидента Дія Сіті перебуває в колізії з фундаментальними засадами податкового права, за якими податковий агент має обов'язок з обчислення, утримання та перерахування податків від імені та за рахунок коштів платника податків.

Актуальність дослідження. Станом на 2026 рік, коли правовий режим Дія Сіті пройшов етап первинної апробації, питання правової визначеності податкового законодавства набуває особливої актуальності.

Необхідність забезпечення стабільного інвестиційного клімату та захисту прав суб'єктів господарювання в умовах повоєнного відновлення економіки зумовлює потребу в усуненні двозначностей у правозастосуванні. Наявність суперечностей у ПК України, що суперечать принципу правової визначеності та рівності всіх платників податків перед законом, потенційно може негативно вплинути на привабливість правового режиму Дія Сіті для ІТ-компаній.

Мета дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз специфіки виконання обов'язків податкового агента резидентом Дія Сіті, виявлення правових колізій у механізмі оподаткування доходів спеціалістів у разі втрати статусу резидента Дія Сіті та розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення норм ПК України для забезпечення принципу правової визначеності.

Завдання дослідження:

1.Дослідити правову природу резидента Дія Сіті як податкового агента у відносинах із спеціалістами резидента Дія Сіті та виявити відхилення від класичної доктрини податкового права.

2.Проаналізувати часові та процедурні аспекти оскарження рішень про втрату статусу резидента Дія Сіті у судовому та адміністративному порядках.

3.Оцінити ризики надмірного податкового навантаження на резидентів Дія Сіті за потреби сплачувати податок щодо доходів спеціалістів Дія Сіті за рахунок власних коштів після втрати статусу за результатами судового оскарження.

4.Обґрунтувати необхідність виключення підпункту 170.14–1.4 пункту 170.14-1 статті 170 ПК України з метою усунення дискримінаційного підходу та дотримання принципу верховенства права.

Стан наукового дослідження теми. Питання фінансово-правового статусу податкових агентів є предметом тривалих дискусій у науковій спільноті. Фундаментальний внесок у дослідження природи цього суб'єкта зробив Кучерявенко М.П., який акцентував увагу на «подвійності» статусу агента як особи, що сприяє сплаті податку, та водночас виступає суб'єктом, зобов'язаним перед контролюючими органами [5]. Окремі аспекти специфіки обов'язків податкового агента, зокрема щодо нарахування та утримання податку з доходів платника як визначальних елементів його статусу, детально розглянуті у дисертаційному дослідженні Янішевської К.Д. [12]. Питання похідного характеру податкового обов'язку агента від обов'язку платника податків було висвітлено у статті Коваль Ю.А., яка наголошує на недопустимості використання власних коштів податкового агента для виконання податкового обов'язку третіх осіб [2]. Особливості оподаткування ІТ-галузі в Україні, зокрема резидентів Дія Сіті, досліджували Мамонтова Н.А. та Татарин М.О. у своїй статті [4]

Проте попри значний масив теоретичних напрацювань питання виконання резидентом Дія Сіті обов'язку самостійно нарахувати та сплатити за рахунок власних коштів до бюджету податок з доходів спеціалістів у разі втрати ним статусу за результатами судового оскарження та його співвідношення з основними засадами податкового законодавства України й принципами права не було досліджено належним чином.

Основні результати дослідження. Відповідно до підпункту 170.14–1.1 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України резидент Дія Сіті виступає податковим агентом спеціаліста резидента Дія Сіті під час виплати (нарахування) на його користь доходів у вигляді заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які нараховуються (виплачуються, надаються) платнику податку у зв'язку з трудовими відносинами чи у зв'язку з виконанням гіг-контракту [6]. Це означає, що на резидента Дія Сіті відповідно до пункту 18.1 статті 18 ПК України покладається обов'язок з обчислення, утримання з доходів, що нараховуються (виплачуються, надаються) платнику, та перерахування податків до відповідного бюджету від імені та за рахунок коштів платника податків.

Водночас відповідно до підпункту 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України якщо за результатами судового оскарження рішення про втрату податковим агентом статусу резидента Дія Сіті, яке не було скасовано, вноситься запис про втрату статусу до реєстру Дія Сіті, такий резидент Дія Сіті зобов'язаний самостійно нарахувати та сплатити (перерахувати) за власний рахунок до бюджету податок за ставкою 18 відсотків щодо доходів спеціалістів резидента Дія Сіті [6]. Обов'язок податкового агента сплатити за власний рахунок податок щодо доходів платника податку на доходи фізичних осіб суперечить його правовому статусу з огляду на таке.

Янішевська К.Д. у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що обов'язок податкового агента з нарахування, утримання та перерахування до бюджету від імені та за рахунок платника податків суми податку є визначальним та таким, що впливає на специфіку фінансово-правового статусу податкового агента [12, с. 8]. На думку Кучерявенка М.П. статус податкового агента характеризується подвійністю. У відносинах із платниками податків податкові агенти виступають у ролі контролюючих органів, оскільки реалізують функції з нарахування, обліку й утримання податку. Що стосується відносин із контролюючими органами, то податкові агенти виступають у ролі зобов'язаних суб'єктів, що спричиняє виникнення однакових обов'язків у податкових агентів і платників податків перед податковими органами. Тобто, як суб'єкт податкових правовідносин, податковий агент одночасно виступає як особа, що сприяє сплаті податку, а з іншого – як платник податків [5, с. 68].

Головною відмінністю між податковим агентом та платником податків є наявність в останнього об'єкта оподаткування, у зв'язку з чим виникає обов'язок щодо сплати податку. Виконати податковий обов'язок платник податків може самостійно або за допомогою податкового агента. У такому разі в податкового агента виникає власний податковий обов'язок. Тому податковий обов'язок податкового агента є похідним від податкового обов'язку платника податків [2, с. 26].

Податковий агент виконує свій податковий обов'язок за рахунок коштів платника податків, про що прямо вказано в пункті 18.1 статті 18 ПК України. Це пов'язано з тим, що первинний обов'язок платника податків зі сплати податку виникає за наявності чи отриманні об'єкта оподаткування, як уже було вказано вище. Об'єкт оподаткування в процесі обчислення податку виражається через базу оподаткування. Саме до бази оподаткування застосовується ставка податку й після цього обчислюється розмір податкового зобов'язання. Тобто платник податків сплачує податок за рахунок частини від бази оподаткування, яка в нього наявна. У податкового агента відсутній об'єкт оподаткування.

За відсутності об'єкта оподаткування податковий агент для виконання свого похідного податкового обов'язку може лише утримати суму податку від бази оподаткування. Тобто вчинити правомірну бездіяльність у вигляді невиплати частини доходу платника податків з метою перерахування її у вигляді податку до бюджету [2, с. 27].

Таким чином, для податкового агента не є характерним використання власних коштів для сплати податкового зобов'язання платника податків.

Підпункт 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України передбачає використання резидентом Дія Сіті, який виступає податковим агентом для найманих працівників та гіг-спеціалістів, власних коштів для виконання податкового обов'язку спеціалістів резидента Дія Сіті. Незважаючи на те, що така конструкція суперечить правовій природі податкового агента, а також пункту 18.2 статті 18 ПК України, резиденти Дія Сіті зобов'язані дотримуватися цієї норми ПК України. Проте виконання приписів цього підпункту 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України викликає труднощі, які доцільно розглянути детальніше.

За підпунктом 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України ставка податку на доходи фізичних осіб застосовується в розмірі 18 відсотків щодо доходів спеціаліста резидента Дія Сіті, одержаних у період між прийняттям уповноваженим органом рішення про

втрату статусу резидента Дія Сіті та внесенням запису про втрату податковим агентом статусу резидента Дія Сіті. Із цього випливає, що момент внесення запису про втрату статусу та момент прийняття уповноваженим органом рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті не збігаються в часі.

Відповідно до частини третьої статті 4 Закону № 1667-IX юридична особа втрачає статус резидента Дія Сіті з дня внесення відповідного запису до реєстру Дія Сіті. Підставою для внесення запису до реєстру Дія Сіті відповідно до частини 8 статті 9 Закону № 1667-IX є сплив 10 робочих днів із дня набрання чинності рішенням уповноваженого органу про втрату статусу резидента Дія Сіті [9].

Рішення уповноваженого органу про втрату статусу резидента Дія Сіті може бути оскаржене в адміністративному або судовому порядку відповідно до статей 10, 11 Закону № 1667-IX [9]. Для цілей підпункту 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України нас цікавить судовий порядок оскарження.

Відповідно до абзацу другого частини третьої статті 11 Закону № 1667-IX якщо за результатами судового оскарження рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті не скасовано, внесення до реєстру Дія Сіті запису про втрату юридичною особою статусу резидента Дія Сіті здійснюється протягом п’яти робочих днів із дня набрання законної сили відповідним рішенням суду. Отже, протягом судового оскарження та до внесення запису до реєстру Дія Сіті на підставі рішення суду, що набрало законної сили, резидент Дія Сіті зберігає свій статус за умови дотримання критеріїв, передбачених частиною третьою статті 11 Закону № 1667-IX [9].

Процес судового оскарження здійснюється за правилами адміністративного судочинства відповідно до частини першої статті 11 Закону № 1667-IX [9]. За статтею 255 КАСУ рішення суду набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги, а в разі подання апеляційної скарги – після повернення апеляційної скарги, відмови у відкритті чи закриття апеляційного провадження або прийняття постанови судом апеляційної інстанції за наслідками апеляційного перегляду [3].

Судовий розгляд скарги на рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті за правилами адміністративного судочинства передбачає кілька процесуальних етапів, зокрема:

- 10 робочих днів із дня опублікування на офіційному веб-сайті уповноваженого органу в мережі Інтернет рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті – строк, у межах якого можна подати позовну заяву до суду про оскарження рішення уповноваженого органу (частина третя статті 11 Закону № 1667-IX) [9];

- 5 днів із дня надходження до адміністративного суду позовної заяви – строк, протягом якого суддя вирішує питання про відкриття провадження в адміністративній справі (частина восьма статті 171 КАСУ);

- 60 днів (90 днів у випадку продовження) з дня відкриття провадження в справі – строк, протягом якого проводиться підготовче провадження (частина четверта статті 173 КАСУ);

- 30 днів із наступного дня після закінчення підготовчого провадження – строк розгляду справи по суті (частина друга статті 193 КАСУ);

- 30 днів із дня проголошення рішення суду – строк апеляційного оскарження (частина 1 статті 295 КАСУ);

- 5 днів із дня надходження апеляційної скарги – строк, протягом якого суддя вирішує питання про відкриття апеляційного провадження (частина друга статті 300 КАСУ);

- 60 днів із дня відкриття апеляційного провадження – строк розгляду апеляційної скарги (частина перша статті 309 КАСУ) [3].

Таким чином, між прийняттям рішення уповноваженим органом про втрату резидентом Дія Сіті свого статусу та внесенням запису до реєстру Дія Сіті після оскарження рішення в судовому порядку може сплинути більше семи місяців. Протягом цього часу резидент Дія Сіті зберігає свій статус і відповідно спеціальний режим оподаткування доходів за ставкою 5 відсотків все ще буде поширюватися на спеціалістів резидента Дія Сіті, як платників податку, та резидентів Дія Сіті, як податкових агентів.

У підпункті 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України вказано, що резидент Дія Сіті зобов’язаний сплатити за власний рахунок податок на доходи фізичних осіб за ставкою 18 відсотків щодо доходів спеціаліста резидента Дія Сіті. При цьому ця норма не дає чіткого розуміння, яким чином має бути обчислений цей податок. При тлумаченні норми Податкового кодексу України можна виокремити два варіанти обчислення:

1) ставка податку 18 відсотків застосовується до доходу, виплаченого спеціалісту резидента Дія Сіті після оподаткування за ставкою 5 відсотків. У такому випадку матиме місце подвійне оподаткування доходу платника податків і як наслідок – надмірне податкове

навантаження, яке ставить спеціаліста резидента Дія Сіті в несприятливе становище;

2) ставка податку 18 відсотків застосовується до доходу спеціаліста резидента Дія Сіті до оподаткування. У такому випадку до бюджету сплачується різниця між податковим зобов'язанням, яке мало б бути сплачено резидентом Дія Сіті за ставкою 18 відсотків щодо доходу спеціаліста резидента Дія Сіті, та фактично сплаченим податком за ставкою 5 відсотків.

Доцільним є застосування другого підходу з огляду на те, що в підпункті 170.14–1.2 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України зазначена база оподаткування, до якої має застосовуватися знижена ставка податку на доходи фізичних осіб [6]. Вказівка в підпункті 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України на застосування ставки податку 18 відсотків до доходів спеціаліста резидента Дія Сіті, передбачених підпунктом 170.14–1.2 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України, тобто бази оподаткування, дозволяє дійти до висновку, що для визначення податкового зобов'язання необхідно застосувати базову ставку податку щодо доходу спеціаліста резидента Дія Сіті до оподаткування за зниженою ставкою податку на доходи фізичних осіб. Частина податкового зобов'язання за зниженою ставкою вже була сплачена резидентом Дія Сіті в період між прийняттям рішення уповноваженим органом про втрату резидентом Дія Сіті свого статусу та внесенням запису до реєстру Дія Сіті після оскарження в судовому порядку. Таким чином, резидент Дія Сіті для виконання вимог підпункту 170.14–1.2 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України повинен сплатити до бюджету недоплату податкового зобов'язання за ставкою 18 відсотків. Проте вказаний вище спосіб обчислення не конкретизований ні в Податковому кодексі України, ні в Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску, що затверджений наказом Міністерства фінансів України від 13.01.2015 № 4 [8]. Такий підхід створює невизначеність у правозастосуванні та призводить до недотримання принципу верховенства права.

Принцип правової визначеності є складовою принципу верховенства права. Така позиція наведена в практиці Європейського суду з прав людини: наприклад, у пункті 61 рішення від 08.10.1999 у справі «Brumărescu v. Romania» № 28342/95 [13]. Подібного бачення дотримується також Конституційний Суд України, зокрема, але не виключно, у рішенні від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» [10].

Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) у своєму дослідженні № 711/2013 «Мірило правовладдя» вказує, що складовою принципу верховенства права є принцип юридичної (правової) визначеності [1, с. 7–8]. Елементом принципу юридичної визначеності є передбаченість актів права. Венеціанська комісія з посиланням на рішення Європейського суду з прав людини від 26.04.1979 у справі «The Sunday Times v. The United Kingdom» № 6538/74 акцентує увагу на тому, що передбаченість означає те, що «приписи акта права мають бути (де можливо) проголошеними ще до їх імплементації, а й що вони мають бути передбачуваними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» [1, с. 22; 14]. У своєму рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Конституційний Суд України додатково до висновків дослідження Венеціанської комісії «Мірило правовладдя» вказує: «такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним)» [11].

Відсутність у підпункті 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України чітко встановленого порядку виконання резидентами Дія Сіті відповідного обов'язку та неможливість однозначного розуміння припису цієї норми порушують принцип правової визначеності й, як наслідок, принцип верховенства права. Оскільки в частині першій статті 8 Конституції України закріплено положення про дію верховенства права в Україні, підпункт 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України суперечить Основному Закону України.

Щодо можливості покладення обов'язку зі сплати податку на доходи фізичних осіб за

ставкою 18 відсотків на спеціаліста резидента Дія Сіті варто зазначити наступне.

Як було вказано вище, резидент Дія Сіті протягом процесу судового оскарження зберігає свій статус та виконує обов'язок податкового агента з утримання податку за ставкою 5 відсотків щодо доходів спеціаліста резидента Дія Сіті. Таким чином, податковий обов'язок зі сплати податку на доходи фізичних осіб буде вважатися виконаним. Це випливає з пункту 38.1 статті 38 ПК України, за якою виконанням податкового обов'язку визнається сплата в повному обсязі платником відповідних сум податкових зобов'язань у встановлений податковим законодавством строк [6].

Отже, покладення додаткового податкового зобов'язання на платника податків, який до цього вже виконав належним чином свій податковий обов'язок, створить несприятливі умови для спеціалістів резидента Дія Сіті.

Окремо слід звернути увагу на те, що стаття 10 Закону № 1667-IX передбачає можливість оскарження рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті в адміністративному порядку. Відповідно до частини шостої статті 10 Закону № 1667-IX у разі оскарження рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті в адміністративному порядку запис про втрату статусу резидента Дія Сіті не вноситься до реєстру Дія Сіті до завершення процедури адміністративного оскарження [9].

Таким чином, протягом строку адміністративного оскарження також зберігається спеціальний режим оподаткування спеціалістів резидента Дія Сіті.

Адміністративне оскарження передбачає проходження наступних етапів:

- 10 робочих днів із дня опублікування на офіційному веб-сайті уповноваженого органу в мережі Інтернет рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті – строк, у межах якого можна подати скаргу до уповноваженого органу (частина перша статті 10 Закону № 1667-IX);

- 20 робочих днів (30 робочих днів у випадку продовження строку розгляду) – строк, у межах якого апеляційна комісія уповноваженого органу повинна розглянути скаргу резидента Дія Сіті на рішення (частина п'ята статті 10 Закону № 1667-IX);

- 3 робочих дні – строк, протягом якого рішення апеляційної комісії публікується на офіційному веб-сайті уповноваженого органу (частина п'ята статті 10 Закону № 1667-IX);

- 5 робочих днів після опублікування – строк, протягом якого до реєстру Дія Сіті вноситься запис про втрату статусу резидента Дія Сіті (частина сьома статті 10 Закону № 1667-IX) [9];

Таким чином, у разі адміністративного оскарження між рішенням уповноваженого органу та внесенням до реєстру Дія Сіті запису про втрату резидентом Дія Сіті свого статусу може сплинути більше місяця.

Протягом цього проміжку часу за аналогією із судовим порядком оскарження в резидента Дія Сіті залишається обов'язок податкового агента щодо утримання з доходів спеціаліста резидента Дія Сіті податку на доходи фізичних осіб за ставкою 5 відсотків, оскільки в межах процедури оскарження може здійснюватися виплата доходу спеціалісту резидента Дія Сіті. Проте в пункті 170.14–1 статті 170 ПК України відсутня будь-яка згадка про виникнення обов'язку в резидента Дія Сіті сплатити за власний рахунок податок за ставкою 18 відсотків щодо доходів спеціаліста резидента Дія Сіті, виплачених у період між прийняттям рішення уповноваженим органом до внесення запису до реєстру Дія Сіті про втрату статусу після процедури адміністративного оскарження.

У зв'язку із цим постає питання доцільності диференціації правових наслідків для резидентів Дія Сіті залежно від порядку оскарження: у разі втрати статусу за результатами судового оскарження ПК України встановлює додатковий обов'язок, тоді як у разі втрати статусу за результатами адміністративного оскарження такого обов'язку не передбачено. Такий підхід призводить до створення несприятливих умов для одних платників податків у порівнянні з іншими, тобто є проявом порушення принципу рівності всіх платників перед законом, передбаченого підпунктом 4.1.2 пункту 4.1 статті 4 ПК України [6].

Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 04.12.2024 № 4113-IX, який передбачає внесення змін до ПК України щодо оподаткування доходів спеціалістів резидента Дія Сіті, зокрема до пункту 170.14-1 статті 170 ПК України [7]. Проте цим Законом не усунено недоліки підпункту 170.14–1.4 пункту 170.14–1 статті 170 ПК України, а отже окреслена вище проблема невідповідності обов'язку резидента Дія Сіті щодо сплати податку з доходів спеціалістів резидента Дія Сіті за рахунок власних коштів його статусу податкового агента зберігається.

На підставі викладеного вище пропонуємо виключити підпункт 170.14-1.4 пункту

170.14-1 статті 170 ПК України. Таке вирішення досліджуваної правової проблеми дозволить гарантувати відповідність обов'язків резидента Дія Сіті щодо утримання податку на доходи спеціалістів правовій природі податкового агента, усуне додаткове податкове навантаження на доходи спеціалістів резидентів Дія Сіті, які вже були оподатковані за ставкою 5 відсотків протягом процедури судового оскарження рішення про втрату статусу резидента Дія Сіті, а також сприятиме забезпеченню рівного ставлення до резидентів Дія Сіті незалежно від способу оскарження рішення уповноваженого органу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що закріплений у податковому законодавстві обов'язок резидента Дія Сіті як податкового агента сплачувати податок щодо доходів спеціалістів за рахунок власних коштів не відповідає його правовій природі, оскільки податковий обов'язок агента є похідним і має виконуватися виключно за рахунок коштів платника податків.

Аналіз порядку оскарження рішень про втрату статусу резидента Дія Сіті дозволив встановити, що протягом усього періоду адміністративного або судового оскарження рішення уповноваженого органу резидент Дія Сіті зберігає свій статус і тому до доходів спеціалістів резидента Дія Сіті застосовується спеціальний режим оподаткування. Водночас саме за цей період закон покладає на нього обов'язок донарахування податку за загальною ставкою, що створює внутрішньо суперечливу модель правового регулювання.

З'ясовано, що положення щодо сплати податку за ставкою 18 відсотків не містить чіткого механізму реалізації, що допускає різні варіанти тлумачення, включаючи такі, які призводять до фактичного подвійного оподаткування доходів спеціалістів резидента Дія Сіті. Відсутність нормативної визначеності порядку обчислення податкового зобов'язання унеможливлює передбачуване застосування цієї норми.

Доведено, що підпункт 170.14–1.4 Податкового кодексу України порушує принцип правової визначеності як складову верховенства права, а також містить необґрунтовану різницю в правових наслідках залежно від способу оскарження рішення, що свідчить про непослідовність законодавчого підходу.

Обґрунтовано, що за таких умов відповідна норма не може ефективно застосовуватися у чинній редакції та потребує виключення з метою усунення правової колізії та приведення у відповідність до основоположних принципів податкового права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Головатий С. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ: BAITE, 2017. 163 с. URL: https://ccu.gov.ua/library/mirylopravovladdya-komentar-glosariy-rule-law-checklist (дата звернення: 17.02.2026).

2.Коваль Ю.А. Правовий статус податкових агентів як самостійних учасників податкових правовідносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2015. Вип. 33. Т. 2. С. 25–30.

3.Кодекс адміністративного судочинства України: Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747–IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 17.02.2026).

4.Мамонтова Н., Татарин М. Оподаткування ІТ-сектору в Україні: особливості та сучасні тенденції. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». 2024. № 32(60). С. 95–101. DOI: https://doi.org/10.25264/2311-5149-2024-32(60)-95-101 (дата звернення: 19.02.2026).

5.Податкове право: навч. посіб/ ред. М. Кучерявенко. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 400 с.

6.Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755–VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 17.02.2026).

7.Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 04.12.2024 № 4113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#Text (дата звернення: 20.02.2026).

8.Про затвердження форми Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, а також сум нарахованого єдиного внеску й Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податків – фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, також сум нарахованого єдиного внеску: Наказ М-ва фінансів України від 13.01.2015 р. № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-15#Text (дата звернення: 17.02.2026).

9.Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (дата звернення: 17.02.2026).

10.Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text (дата звернення: 17.02.2026).

11.Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text (дата звернення: 17.02.2026).

12.Янішевська К.Д. Правовий статус податкового агента як суб'єкта фінансового права: автореф. дис.… канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2017. 23 с.

13. Case of Brumărescu v. Romania (Application no. 28342/95). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337 (дата звернення: 17.02.2026).
14. Case of The Sunday Times v. The United Kingdom (Application no. 6538/74). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57584 (дата звернення: 17.02.2026).

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 08.03.2026 Переглянуто 11.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 22.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

N. M. KOVALKO
Doctor of Law, Professor
Professor at the Financial Law Department at The Educational and Scientific Institute of Law
Honored Lawyer of Ukraine
E-mail: nnkovalko@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5550-9267
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv, 01033, Volodymyrska Str., 60

D. K. SUKHORABSKYI
Master of Law, In-House Counsel
E-mail: 12suhorabskiy21@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5193-1449
Raiffeisen Bank JSC
Kyiv, 01011, Henerala Almazova Str., 4a

ISSUES OF LEGAL REGULATION OF TAX AGENT DUTIES PERFORMANCE BY A DIIA CITY RESIDENT IN CASE OF LOSS OF STATUS

ANNOTATION. *Introduction.* This scientific article provides a comprehensive inquiry into the operational facets of the Diia City legal regime, which serves as a cornerstone for the extensive digital transformation of the national economic framework and the establishment of an advantageous climate for the advancement of the information technology sector. The primary focus of this study is centered on the critical analysis of the tax agent institute, whose functioning within the aforementioned special legal regime is characterized by a series of substantial theoretical and practical contradictions that necessitate rigorous scholarly reflection. The fundamental objective of this research is to conduct a multidimensional analysis of the specificities surrounding the performance of tax agent duties by a Diia City resident during the taxation of specialists' income, to identify legal collisions arising when a subject loses the respective status, and to formulate scientifically grounded recommendations for the refinement of tax legislation to ensure strict adherence to the principle of legal certainty. To achieve this defined objective, the following tasks were addressed: exploring the legal nature of a Diia City resident as a subject of tax legal relations; analyzing the procedural and temporal dimensions of challenging the decisions of the authorized body through both judicial and administrative appeal procedures; evaluating potential financial risks for business entities; and justifying the necessity of legislative amendments. The methodological framework of this investigation is composed of general scientific and specialized methods of cognition, with a primary emphasis on the dialectical approach, formal-legal analysis, and the method of systematic investigation of legal norms, which collectively enabled an objective assessment of the current state of regulatory oversight and the identification of systemic gaps within the effective legislation of Ukraine.

Summary of the main research results. As a result of the systematic analysis, it has been established that a Diia City resident is endowed with a highly specific legal status as a tax agent regarding the income disbursed to specialists. The scientific novelty of this work lies in the conceptualization and substantiation of the phenomenon of the deformation of the tax agent's legal status, which emerges due to the introduction of atypical obligatory constructs within the Tax Code of Ukraine. It is demonstrated that the legislative requirement mandating a resident to independently calculate and remit personal income tax at a rate of eighteen percent using its own funds in the event of loss of status following a judicial appeal is fundamentally inconsistent with the core tenets of tax law doctrine. According to the universally recognized principles of legal science, a tax agent must function exclusively as an intermediary, fulfilling tax obligations at the expense of the taxpayer’s funds rather than at the expense of the agent's own assets. Furthermore, it was found that the absence of a clearly regulated procedure for performing a tax recalculation at the eighteen percent rate for the duration during which the Diia City resident actually applied the preferential rate of five percent during the judicial appeal process creates significant risks of double taxation regarding specialists' income. Additionally, the study identifies a lack of coordination between the legal consequences of different appeal procedures, which constitutes a direct violation of the principle of equality of taxpayers. The practical significance of the findings lies in the identification of specific normative collisions within sub-item 170.14-1.4 of item 170.14-1 of article 170 of the Tax Code of Ukraine and the development of applied proposals for their elimination. The theoretical value of the study is driven by the further development of scientific approaches toward defining the boundaries of legal liability and the scope of obligations for tax agents within special legal regimes.

Conclusions. Based on the results of the research, it is concluded that the current version of tax legislation governing the activities of Diia City residents requires immediate adjustment to bring it into full compliance with the principles of legal certainty and the equality of all taxpayers before the law. The findings indicate a significant deviation from the principle of taxpayer equality regarding Diia City residents who challenge decisions on the loss of status through judicial procedures compared to those subjects who opt for the administrative appeal procedure. It is proven that the removal of the provision requiring the payment of tax at the tax agent's own expense is a vital step toward ensuring the stability of the investment environment and protecting the legitimate rights of the participants within the digital economy of Ukraine.

KEYWORDS: *Diia City, Diia City resident, tax agent, legal collision, taxation of specialists, loss of Diia City resident status.*

REFERENCES

1.Holovatyi, S. (2017). Rule of Law Checklist. Commentary. Glossary. Kyiv: VAITE. 163 p. URL: https://ccu.gov.ua/library/mirylopravovladdya-komentar-glosariy-rule-law-checklist (Accessed: 17.02.2026). (in Ukrainian).

2.Koval, Yu. A. (2015). The legal status of tax agents as independent participants in tax legal relations. Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 33(2), 25–30. (in Ukrainian).

3.Code of Administrative Justice of Ukraine: Code of Ukraine No. 2747–IV. (2005, July 6). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (Accessed: 17.02.2026).

4.Mamontova, N., & Tataryn, M. (2024). Taxation of the IT sector in Ukraine: features and current trends. Scientific Notes of Ostroh Academy National University. "Economics" Series, 32(60), 95–101. DOI: https://doi.org/10.25264/2311-5149-2024-32(60)-95-101 (date of application: 19.02.2026) (in Ukrainian).

5.Kucheriavenko, M. (Ed.). (2004). Tax Law: textbook. Kyiv: Yurinkom Inter. 400 p. (in Ukrainian).

6.Tax Code of Ukraine: Code of Ukraine No. 2755–VI. (2010, December 2). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (Accessed: 17.02.2026). (in Ukrainian).

7.On amendments to the Tax Code of Ukraine and other laws of Ukraine regarding stimulation of the digital economy development in Ukraine: Law of Ukraine No. 4113-IX. (2024, December 4). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#Text (Accessed: 20.02.2026). (in Ukrainian).

8.Ministry of Finance of Ukraine. (2015). On approval of the Form of Tax Calculation of the amounts of income accrued (paid) in favor of taxpayers – individuals, and the amounts of tax withheld from them, as well as the amounts of accrued unified contribution and the Procedure for filling out and submitting the Tax Calculation of the amounts of income accrued (paid) in favor of taxpayers – individuals, and the amounts of tax withheld from them, as well as the amounts of accrued unified contribution by tax agents (Order No. 4, January 13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-15#Text (Accessed: 17.03.2026). (in Ukrainian).

9.On stimulating the development of the digital economy in Ukraine: Law of Ukraine No. 1667-IX. (2021, July 15). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (Accessed: 17.02.2026).

10.Constitutional Court of Ukraine. (2010). Decision in the case on the constitutional petition of the Authorized Human Rights Representative of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the constitutionality of the eighth paragraph of item 5 of part one of article 11 of the Law of Ukraine "On the Militia". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text (Accessed: 17.02.2026). (in Ukrainian).

11.Constitutional Court of Ukraine. (2021). Decision in the case on the constitutional petition of 51 People's Deputies of Ukraine regarding the constitutionality of the Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text (Accessed: 17.02.2026). (in Ukrainian).

12.Yanishevska, K. D. (2017). The legal status of a tax agent as a subject of financial law (Extended abstract of Candidate's thesis in Law). Sumy. 23 p. (in Ukrainian).

13.Case of Brumărescu v. Romania (Application no. 28342/95). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337 (Accessed: 17.02.2026).

14.Case of The Sunday Times v. The United Kingdom (Application no. 6538/74). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001–57584 (Accessed: 17.02.2026).).

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 08.03.2026 The article was revised 11.04.2026
The article is recommended for printing 22.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-22
УДК 342.9:001.89

СМУЛЬСЬКА А.В.
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету
E-mail: allasm1@ukr.net RCID: https://orcid.org/0000-0003-1999-3068
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ПАХОМОВА І. А.
кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін, юридичного факультету
E-mail: pakhomova@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7161-3598
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ПЛАГІАТ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

АНОТАЦІЯ. У статті наголошується, що сучасний розвиток системи вищої освіти і науки характеризується підвищенням вимог до якості наукових досліджень, відкритості результатів наукової діяльності та забезпечення академічної доброчесності. Вказується, що одним із ключових викликів зазначених реформ залишається проблема академічного плагіату в дисертаційних дослідженнях. Застерігається, що особливої актуальності проблема набуває у зв'язку з тим, що сучасний розвиток цифрових технологій одночасно спрощує як процес неправомірного використання чужих наукових результатів, так і можливості їх виявлення за допомогою спеціалізованих інформаційних систем. Відзначається, що адміністративно-правовий аспект функціонування системи запобігання академічному плагіату у сфері атестації наукових кадрів залишається недостатньо розробленим. Вказується, що метою статті є комплексне дослідження адміністративно-правових механізмів запобігання академічному плагіату у дисертаційних дослідженнях, визначення їх структурних елементів та виявлення проблем правозастосування. Стверджується, що формування ефективної системи запобігання академічному плагіату неможливе без належного визначення його правової природи. Наводиться законодавство України, яке торкається питання плагіату. Відзначається, що запобігання академічному плагіату в сучасних умовах є одним із ключових напрямів державної політики у сфері забезпечення якості освіти та науки. Розкривається структура адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату, яка включає взаємопов'язані елементи, кожен з яких виконує самостійну функцію у процесі публічного адміністрування. Акцентується, що реалізація адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату значною мірою залежить від чіткого розподілу компетенції між суб'єктами публічного адміністрування, серед яких ключове місце посідають МОН та НАЗЯВО. Окреслюється роль ЗВО та (разових) спеціалізованих учені рад, які забезпечують безпосередню реалізацію процедур перевірки академічних текстів і прийняття рішень щодо присудження наукових ступенів.

Вказується, що саме процедурний компонент є визначальним для гарантування об'єктивності рішень, дотримання прав здобувачів наукових ступенів та забезпечення легітимності управлінських актів у сфері вищої освіти. Відзначається, що юридичні наслідки встановлення академічного плагіату є багаторівневими та залежать від стадії, на якій було виявлено порушення. Акцентується увага на тому, що з огляду на зазначене вище, доцільним є вдосконалення адміністративно-правового механізму такими шляхами: уніфікації процедур перевірки дисертаційних досліджень; законодавчого закріплення єдиних критеріїв академічного плагіату; посилення процесуальних гарантій учасників провадження; чіткого розмежування повноважень між суб'єктами публічного адміністрування у цій сфері.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ***п****лагіат, заклад вищої освіти, вища освіта, дисертаційне дослідження, академічна доброчесність, Міністерство освіти і науки України, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, відповідальність, законодавство.*

Як цитувати: Смульська А.В., Пахомова І.А. Плагіат у дисертаційних дослідженнях: адміністративно-правові механізми запобігання та відповідальності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 250-260. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-22

In cites: A. V. Smulska, I. A. Pakhomova (2026) Plagiarism in dissertation research: administrative and legal mechanisms of prevention and liability. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 250-260. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-22 (in Ukrainian)

© Смульська А.В., Пахомова І.А., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Вступ. Сучасний розвиток системи вищої освіти і науки характеризується підвищенням вимог до якості наукових досліджень, відкритості результатів наукової діяльності та забезпечення академічної доброчесності. У контексті євроінтеграційних процесів Україна здійснює комплексне реформування законодавства у сфері освіти і науки, спрямоване на імплементацію міжнародних стандартів забезпечення якості освіти, прозорості процедур атестації наукових кадрів та ефективного функціонування інституту академічної доброчесності. Одним із ключових викликів зазначених реформ залишається проблема академічного плагіату в дисертаційних дослідженнях, яка безпосередньо впливає на довіру до результатів наукової діяльності, авторитет закладів вищої освіти та наукових установ, а також легітимність рішень щодо присудження наукових ступенів.

Актуальність теми дослідження. Дисертаційне дослідження є кваліфікаційною науковою працею, результати якої повинні характеризуватися науковою новизною, достовірністю, самостійністю виконання та практичною значущістю. Виявлення академічного плагіату у такій роботі ставить під сумнів не лише доброчесність її автора, а й ефективність діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати контроль за дотриманням законодавства у сфері освіти і науки. Саме тому питання протидії академічному плагіату виходить за межі суто етичної проблематики та набуває ознак адміністративно-правового явища, що потребує комплексного нормативного регулювання, належного інституційного забезпечення та ефективних механізмів юридичної відповідальності.

Нормативне закріплення принципів академічної доброчесності стало важливим етапом модернізації освітнього законодавства України. Водночас сама наявність законодавчих приписів не гарантує належного рівня їх практичної реалізації. Аналіз діяльності органів публічної адміністрації, закладів вищої освіти та спеціалізованих органів, які забезпечують якість вищої освіти, свідчить про існування низки проблем, пов’язаних із неоднаковим застосуванням критеріїв встановлення академічного плагіату, відсутністю уніфікованих адміністративних процедур розгляду відповідних справ, різним підходом до оцінки текстових запозичень, а також недостатньою визначеністю меж адміністративно-правової відповідальності суб'єктів освітнього процесу.

Особливої актуальності проблема набуває у зв’язку з тим, що сучасний розвиток цифрових технологій одночасно спрощує як процес неправомірного використання чужих наукових результатів, так і можливості їх виявлення за допомогою спеціалізованих інформаційних систем. За таких умов ефективність адміністративно-правового механізму повинна визначатися не лише наявністю сучасних програмних засобів перевірки текстів, але й чітким нормативним регулюванням адміністративних процедур, компетенції відповідних органів, процесуальних гарантій учасників провадження та механізмів реалізації прийнятих рішень.

У юридичній літературі питання академічної доброчесності **досліджувалися** переважно крізь призму освітнього права, інтелектуальної власності та педагогічної етики [1–7].

Водночас адміністративно-правовий аспект функціонування системи запобігання академічному плагіату у сфері атестації наукових кадрів залишається недостатньо розробленим. Насамперед це стосується визначення структури адміністративно-правового механізму забезпечення академічної доброчесності, особливостей реалізації адміністративних процедур під час перевірки дисертаційних досліджень, а також співвідношення академічної, дисциплінарної та адміністративно-правової відповідальності.

Метою цієї статті є комплексне дослідження адміністративно-правових механізмів запобігання академічному плагіату у дисертаційних дослідженнях, визначення їх структурних елементів та виявлення проблем правозастосування.

Основні результати дослідження

1. Академічний плагіат у дисертаційних дослідженнях як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Формування ефективної системи запобігання академічному плагіату неможливе без належного визначення його правової природи. У сучасній юридичній доктрині академічний плагіат розглядається не лише як різновид порушення етичних стандартів наукової діяльності, але й як самостійний юридичний феномен, що породжує комплекс публічно-правових та приватноправових наслідків. Особливість такого підходу полягає у тому, що академічний плагіат виходить за межі виключно авторсько-правових відносин і безпосередньо впливає на функціонування системи публічного адміністрування у сфері освіти і науки.

В Україні відповідальність за плагіат регулюється законодавством про авторське право (ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (ст. 53)) [8], освіту (ЗУ «Про освіту» (ст.

42) [9], «Про вищу освіту» (ст. 6, 32, 69) [10]), Кримінальним кодексом України (у частині покарання за незаконне використання чужого твору (ст. 176) [11], Законом України «Про академічну доброчесність» [12].

Відповідно до чинного законодавства України, плагіат – це оприлюднення чужого твору або його окремої частини без змін чи з певними модифікаціями, включаючи переклад іншомовного твору, під ім'ям особи, яка не є його автором [ЗУ «Про авторське право і суміжні права» (ст. 53)) [8]; академічний плагіат є однією з форм порушення академічної доброчесності та полягає в оприлюдненні результатів, отриманих іншими особами, як власних результатів дослідження та (або) відтворенні опублікованих текстів інших авторів без належного посилання на джерело [**12**]. Зазначені визначення є базовими для формування адміністративно-правового механізму реагування на відповідні правопорушення, однак їх практичне застосування нерідко викликає труднощі через відсутність законодавчо деталізованих критеріїв оцінки характеру та істотності неправомірних запозичень.

Для адміністративного права принципове значення має те, що академічний плагіат у дисертаційному дослідженні порушує не лише права окремого автора, а й публічний інтерес, який полягає у забезпеченні об'єктивності державної системи атестації наукових кадрів. Саме тому об'єктом адміністративно-правового захисту виступають суспільні відносини щодо забезпечення законності, прозорості та об'єктивності процедур присудження наукових ступенів. Такий підхід дозволяє розглядати механізми запобігання академічному плагіату як складову загальної системи публічного адміністрування у сфері забезпечення якості вищої освіти.

На відміну від класичного порушення авторського права, встановлення академічного плагіату не завжди пов'язане з необхідністю доведення завдання майнової шкоди автору твору. Вирішальним є встановлення факту недотримання принципів академічної доброчесності, що впливає на законність процедур оцінювання наукової діяльності та правомірність адміністративних рішень щодо присудження або позбавлення наукового ступеня.

Таким чином, адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату має власний предмет регулювання, який не збігається повністю із предметом правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності.

Водночас сучасна практика засвідчує, що використання програм перевірки текстових збігів не може розглядатися як самодостатній спосіб встановлення академічного плагіату. Технічне виявлення збігів тексту є лише допоміжним елементом доказової діяльності, тоді як остаточна юридична оцінка повинна ґрунтуватися на комплексному аналізі змісту дисертації, характеру використаних джерел, способу оформлення посилань, обсягу запозичень та їх впливу на наукову новизну дослідження. Саме тому адміністративні процедури повинні забезпечувати поєднання цифрових інструментів перевірки з професійною експертною оцінкою та процесуальними гарантіями неупередженого розгляду відповідних матеріалів.

Отже, академічний плагіат у дисертаційних дослідженнях доцільно розглядати як комплексне адміністративно-правове явище, що посягає на встановлений державою порядок забезпечення якості вищої освіти та наукової діяльності. Такий підхід дозволяє сформувати цілісне уявлення про адміністративно-правовий механізм його запобігання, який охоплює нормативне регулювання, діяльність уповноважених суб'єктів, адміністративні процедури контролю, заходи юридичної відповідальності та гарантії захисту прав усіх учасників відповідних правовідносин.

2. Адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату: поняття, структура та суб'єкти реалізації. Запобігання академічному плагіату в сучасних умовах є одним із ключових напрямів державної політики у сфері забезпечення якості освіти та науки. Від ефективності функціонування відповідного адміністративно-правового механізму безпосередньо залежить не лише рівень довіри до результатів наукових досліджень, а й авторитет держави у міжнародному академічному просторі, конкурентоспроможність національної системи вищої освіти та реалізація конституційного права громадян на якісну освіту. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження правової природи адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату, визначення його структурних елементів, суб'єктного складу та особливостей реалізації владних управлінських повноважень. Водночас дослідження адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату ще не набуло належного розвитку, незважаючи на істотні зміни законодавства про освіту та посилення вимог до забезпечення академічної доброчесності.

На відміну від загального механізму забезпечення академічної доброчесності, адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату характеризується наявністю спеціального предмета правового регулювання, визначеного кола суб'єктів владних повноважень, спеціальних адміністративних процедур та юридичних наслідків, що настають у випадку встановлення факту порушення законодавства.

На підставі аналізу чинного законодавства, адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату доцільно визначити як систему нормативно визначених адміністративно-правових засобів, організаційних форм діяльності, адміністративних процедур і владних повноважень органів публічної влади та інших уповноважених суб'єктів, спрямованих на виявлення, попередження, припинення випадків академічного плагіату, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності та забезпечення дотримання принципів академічної доброчесності. Запропоноване визначення дозволяє відмежувати механізм, що досліджується, від суміжних категорій, зокрема системи внутрішнього забезпечення якості освіти, дисциплінарної відповідальності працівників закладів освіти або загального механізму державного управління у сфері освіти. Його самостійність обумовлюється специфічною метою правового регулювання, особливим колом суб'єктів та спеціальними процедурами здійснення перевірки академічних текстів.

Структура адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату включає взаємопов'язані елементи, кожен з яких виконує самостійну функцію у процесі публічного адміністрування.

Першим структурним елементом виступає нормативно-правова основа механізму. Її складають Конституція України, Закони України «Про освіту» та «Про вищу освіту», Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [13], підзаконні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України (далі – МОН), нормативні документи Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (далі – НАЗЯВО), а також локальні акти закладів вищої освіти (далі – ЗВО), що регламентують питання академічної доброчесності, порядок перевірки академічних текстів, діяльність комісій з етики та процедури розгляду відповідних звернень.

Особливістю зазначеної нормативної бази є її багаторівневий характер. Якщо закони визначають фундаментальні принципи забезпечення академічної доброчесності, то підзаконні акти конкретизують компетенцію суб`єктів публічного адміністрування, порядок здійснення контролю та механізми реалізації владних управлінських рішень. Водночас локальні нормативні акти закладів вищої освіти деталізують внутрішні адміністративні процедури, що забезпечують практичне застосування законодавства.

Другим структурним елементом адміністративно-правового механізму є система суб'єктів його реалізації. Вона характеризується багаторівневою організаційною побудовою та розподілом компетенції між органами державної влади, спеціалізованими органами у сфері забезпечення якості освіти, закладами вищої освіти та (разовими – А. С.) спеціалізованими вченими радами.

До суб'єктів загальної компетенції належить МОН, яке формує та реалізує державну політику у сфері освіти, затверджує нормативно-правові акти, здійснює нормативне регулювання діяльності закладів освіти, організовує функціонування державної системи забезпечення якості освіти та координує діяльність інших суб'єктів публічного адміністрування. Особливе місце серед суб'єктів спеціальної компетенції посідає НАЗЯВО, на відміну від МОН, яке здійснює переважно нормативне та організаційне регулювання, Національне агентство виконує контрольні, експертні та адміністративно-юрисдикційні функції щодо забезпечення академічної доброчесності під час присудження наукових ступенів. Саме цей орган уповноважений розглядати повідомлення про можливі порушення академічної доброчесності, організовувати проведення відповідних експертиз, приймати рішення щодо наявності академічного плагіату та ініціювати застосування передбачених законом правових наслідків. Важливим елементом системи суб'єктів є (разові) спеціалізовані вчені ради. Незважаючи на те, що вони функціонують при ЗВО або наукових установах, їх діяльність має ознаки реалізації окремих публічно-владних повноважень. Під час проведення захисту дисертацій (разові) спеціалізовані вчені ради приймають індивідуальні адміністративні рішення, що породжують юридичні наслідки для здобувача наукового ступеня. Саме тому їх діяльність повинна відповідати принципам законності, об'єктивності, неупередженості, пропорційності та належної адміністративної процедури.

Не менш важливими суб'єктами адміністративно-правового механізму висту-

пають ЗВО, на які законодавством покладено обов'язок створення внутрішньої системи забезпечення академічної доброчесності. Реалізація цього обов'язку передбачає прийняття кодексів академічної доброчесності, положень про перевірку академічних текстів, функціонування комісій з академічної етики, використання спеціалізованого програмного забезпечення для виявлення текстових збігів, організацію профілактичної роботи серед здобувачів освіти та науково-педагогічних працівників.

Характерною особливістю сучасної моделі державного управління у сфері забезпечення академічної доброчесності є поєднання зовнішнього адміністративного контролю з механізмами внутрішнього саморегулювання університетів. Такий підхід відповідає європейським стандартам автономії ЗВО, однак не виключає здійснення державного контролю за законністю прийнятих ними рішень.

Третім структурним елементом адміністративно-правового механізму є адміністративні процедури. Саме вони забезпечують практичну реалізацію норм матеріального права та створюють процесуальні гарантії дотримання прав усіх учасників правовідносин. До таких процедур належать перевірка академічних текстів із застосуванням спеціалізованих інформаційних систем, розгляд повідомлень про можливі факти академічного плагіату, проведення експертного аналізу дисертаційних досліджень, заслуховування пояснень заінтересованих осіб, прийняття відповідних адміністративних рішень та їх перегляд у встановленому законодавством порядку.

Особливе значення має дотримання принципів належної адміністративної процедури. Здобувач наукового ступеня повинен бути своєчасно повідомлений про початок розгляду справи, мати можливість ознайомитися з матеріалами перевірки, надати письмові пояснення, подати додаткові докази та реалізувати право на оскарження прийнятого рішення. Недотримання зазначених процесуальних гарантій може стати підставою для визнання відповідного адміністративного рішення незаконним.

Окремим структурним елементом адміністративно-правового механізму виступають заходи адміністративного впливу та юридичної відповідальності. Встановлення факту академічного плагіату може зумовлювати відмову у присудженні наукового ступеня, скасування рішення про його присудження, позбавлення наукового ступеня у випадках, передбачених законом, застосування дисциплінарної відповідальності до науково-педагогічних працівників, а також інші правові наслідки, спрямовані на відновлення принципів академічної доброчесності.

Таким чином, адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату є складною багаторівневою системою, яка поєднує нормативні, організаційні та процедурні елементи. Його ефективність залежить не лише від якості законодавчого регулювання, а й від чіткого розмежування компетенції між суб'єктами публічного адміністрування, належного дотримання адміністративних процедур та забезпечення балансу між автономією закладів вищої освіти і державним контролем за законністю прийнятих рішень. Саме тому подальший аналіз доцільно присвятити дослідженню компетенції МОН та НАЗЯВО як ключових суб'єктів реалізації адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату.

3. Компетенція Міністерства освіти і науки України та Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти у сфері запобігання академічному плагіату. Реалізація адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату значною мірою залежить від чіткого розподілу компетенції між суб'єктами публічного адміністрування, серед яких ключове місце посідають МОН та НАЗЯВО. Саме ці інституції формують нормативну, організаційну та контрольну основу функціонування системи забезпечення академічної доброчесності у сфері вищої освіти.

Міністерство освіти і науки України виступає центральним органом виконавчої влади, який відповідно до Закону України «Про освіту» та Закону України «Про вищу освіту» формує та реалізує державну політику у сфері освіти і науки. У контексті запобігання академічному плагіату його компетенція має переважно нормативно-правовий, організаційно-координаційний та методичний характер.

Передусім МОН України забезпечує нормативне регулювання питань академічної доброчесності шляхом прийняття підзаконних нормативно-правових актів, які визначають загальні вимоги до підготовки та захисту дисертацій, порядок присудження наукових ступенів, а також процедури виявлення та реагування на факти академічного плагіату. Саме на рівні міністерських актів деталізуються механізми функціонування (разових) спеціалізованих вчених рад, вимоги до опри-

люднення дисертаційних досліджень, а також правила використання систем перевірки на текстові збіги.

Важливою складовою компетенції МОН є також здійснення координації діяльності ЗВО щодо впровадження політик академічної доброчесності. Це включає затвердження методичних рекомендацій, розроблення стандартів внутрішніх систем забезпечення якості освіти, а також сприяння впровадженню єдиних підходів до оцінювання наукових результатів. Таким чином, Міністерство виступає не лише як нормотворчий орган, але й як інституція стратегічного управління у сфері освіти. Окремо слід відзначити контрольні повноваження МОН, які проявляються у процедурі атестації наукових кадрів та затвердженні рішень (разових) спеціалізованих учених рад у визначених законом випадках. Хоча з прийняттям реформ у сфері атестації наукових кадрів частина цих функцій була трансформована на користь НАЗЯВО, МОН зберігає важливу роль у забезпеченні загальної нормативної стабільності системи.

Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти є спеціалізованим колегіальним органом, який виконує ключові функції у сфері зовнішнього забезпечення якості вищої освіти та запобігання академічному плагіату. Його правовий статус визначається Законом України «Про вищу освіту», який закріплює автономність Агентства та його незалежність від органів виконавчої влади.

На відміну від МОН, НАЗЯВО здійснює переважно експертно-контрольну та адміністративно-юрисдикційну діяльність. У сфері запобігання академічному плагіату його компетенція охоплює розгляд питань академічної доброчесності у процесі присудження наукових ступенів, проведення експертизи дисертаційних робіт, аналіз повідомлень про можливі порушення, а також ухвалення рішень, що мають юридичні наслідки для здобувачів наукових ступенів та (разових) спеціалізованих учених рад.

Особливістю правового статусу НАЗЯВО є наявність у нього квазісудових функцій. Зокрема, під час розгляду справ про можливий академічний плагіат Агентство фактично здійснює адміністративну процедуру, яка включає елементи змагальності, дослідження доказів, заслуховування сторін та ухвалення індивідуального адміністративного акта. Це дозволяє розглядати його діяльність як специфічну форму адміністративної юрисдикції у сфері освіти.

У практичному вимірі діяльність НАЗЯВО спрямована на забезпечення дотримання принципів академічної доброчесності під час захисту дисертацій. У випадку виявлення ознак академічного плагіату НАЗЯВО може ініціювати скасування рішення (разової) спеціалізованої вченої ради про присудження наукового ступеня або рекомендувати відповідні заходи реагування. Таким чином, його рішення мають безпосередній вплив на правовий статус особи як здобувача або носія наукового ступеня.

Важливим аспектом є також взаємодія НАЗЯВО із ЗВО та (разовими) спеціалізованими вченими радами. Така взаємодія здійснюється у формі надання висновків, рекомендацій, проведення перевірок та моніторингу якості освітньої і наукової діяльності. Водночас результати діяльності НАЗЯВО можуть бути предметом судового оскарження, що підкреслює його включеність у систему адміністративного права як суб’єкта владних повноважень.

Порівняльний аналіз компетенції МОН та НАЗЯВО дозволяє констатувати наявність функціонального розмежування їхніх повноважень. Якщо Міністерство освіти і науки України виконує переважно політико-управлінські та нормативні функції, то НАЗЯВО зосереджується на індивідуально-конкретних адміністративних процедурах контролю якості освіти та реагування на порушення академічної доброчесності.

Водночас на практиці між цими суб’єктами існує низка проблем взаємодії, зокрема недостатня уніфікація підзаконного регулювання, колізійність окремих процедурних актів, а також неоднозначність у розмежуванні компетенції щодо остаточного прийняття рішень у справах про академічний плагіат. Це зумовлює потребу у подальшому нормативному вдосконаленні механізму їхньої взаємодії.

Отже, компетенція МОН та НАЗЯВО формує двокомпонентну модель публічного адміністрування у сфері запобігання академічному плагіату, яка поєднує нормативно-управлінський та контрольний рівні регулювання. Саме їхня узгоджена діяльність є визначальною умовою ефективного функціонування адміністративно-правового механізму забезпечення академічної доброчесності.

4. Адміністративно-правовий статус закладів вищої освіти та (разових) спеціалізованих учених рад у механізмі запобігання академічному плагіату. Важливу роль у функціонуванні адміністративно-

правового механізму запобігання академічному плагіату відіграють ЗВО та (разові) спеціалізовані вчені ради, які забезпечують безпосередню реалізацію процедур перевірки академічних текстів і прийняття рішень щодо присудження наукових ступенів. Саме на цьому рівні відбувається практична реалізація принципів академічної доброчесності, закріплених у законодавстві України.

Заклади вищої освіти відповідно до Закону України «Про освіту» та Закону України «Про вищу освіту» є суб'єктами публічного права, на які покладено обов'язок формування внутрішньої системи забезпечення якості освітньої діяльності. У межах цієї системи важливе місце посідає забезпечення дотримання академічної доброчесності, зокрема шляхом запобігання академічному плагіату.

Адміністративно-правовий статус ЗВО у зазначеному контексті характеризується поєднанням автономії та делегованих публічно-владних функцій. З одного боку, університети наділені правом самостійно визначати внутрішні процедури контролю якості освіти, приймати локальні нормативні акти, створювати етичні комісії та впроваджувати системи перевірки академічних текстів. З іншого боку, їхня діяльність підпорядкована державним стандартам і підлягає зовнішньому контролю з боку уповноважених органів.

Ключовим інструментом реалізації політики академічної доброчесності в ЗВО є локальні нормативні акти, серед яких кодекси академічної доброчесності, положення про запобігання та виявлення академічного плагіату, регламенти перевірки кваліфікаційних і наукових робіт. Ці акти конкретизують адміністративні процедури, встановлюють порядок використання програмного забезпечення для виявлення текстових збігів та визначають процедури реагування на можливі порушення. Особливе значення має діяльність уповноважених структурних підрозділів ЗВО, зокрема комісій з академічної етики, експертних груп та підрозділів внутрішнього забезпечення якості освіти. Вони виконують функції первинного адміністративного контролю, здійснюють попередню перевірку наукових робіт, формують висновки щодо наявності або відсутності ознак академічного плагіату та передають матеріали на розгляд спеціалізованих органів. У цьому контексті слід наголосити, що рішення ЗВО щодо результатів перевірки академічних текстів мають характер індивідуальних адміністративних актів, які можуть впливати на права та обов'язки здобувачів освіти. Водночас такі рішення повинні відповідати принципам законності, обґрунтованості, пропорційності та дотримання процедурних гарантій. Наступним важливим елементом механізму є (разові) спеціалізовані вчені ради, які здійснюють публічний захист дисертацій і приймають рішення щодо присудження наукових ступенів. Їхній правовий статус визначається підзаконними нормативно-правовими актами та характеризується поєднанням науково-експертних і адміністративно-владних функцій.

Хоча (разові) спеціалізовані вчені ради формально не є органами державної влади, під час виконання функцій із присудження наукових ступенів вони реалізують делеговані державою публічно-владні повноваження. Це проявляється у прийнятті рішень, які мають юридичні наслідки для здобувача, зокрема щодо присудження або відмови у присудженні наукового ступеня.

Процедура діяльності (разових) спеціалізованих учених рад має адміністративно-процедурний характер і включає кілька стадій: попередній розгляд дисертаційного дослідження головою, офіційними рецензентами та опонентами, організація публічного захисту, обговорення результатів дослідження та прийняття рішення шляхом голосування. Кожна з цих стадій повинна відповідати принципам прозорості, об'єктивності та неупередженості. Важливим елементом є обов'язковість перевірки дисертацій на наявність текстових запозичень із використанням спеціалізованих програмних засобів. Результати такої перевірки розглядаються як один із доказових елементів під час ухвалення рішення (разовою) спеціалізованою вченою радою. Проблемним аспектом діяльності (разових) спеціалізованих учених рад є можливість формального підходу до оцінювання дисертаційних робіт, недостатня мотивація рішень та неоднорідність практики застосування критеріїв академічної доброчесності.

Це створює ризики для ефективності адміністративно-правового механізму та потребує посилення процедурних гарантій. Взаємодія між ЗВО та (разовими) спеціалізованими вченими радами має характер послідовного адміністративного процесу, в якому університет забезпечує первинний контроль якості наукової роботи, а (разова) спеціалізована вчена рада здійснює фінальну адміністративну оцінку та приймає рішення щодо присудження наукового ступеня. Така модель передбачає розподіл відповідальності, але водночас потребує узгодженості критеріїв оцінювання.

Отже, заклади вищої освіти та (разові) спеціалізовані вчені ради становлять базовий рівень реалізації адміністративно-правового механізму запобігання академічному плагіату, оскільки саме на цьому етапі відбувається первинне виявлення порушень та прийняття рішень, що безпосередньо впливають на академічний статус особи. Ефективність їх діяльності значною мірою визначає результативність усього механізму забезпечення академічної доброчесності.

5. Адміністративні процедури перевірки дисертацій, встановлення академічного плагіату та правові наслідки рішень. Адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату реалізується насамперед через систему адміністративних процедур, які забезпечують послідовне виявлення, фіксацію, оцінювання та реагування на можливі порушення академічної доброчесності. Саме процедурний компонент є визначальним для гарантування об'єктивності рішень, дотримання прав здобувачів наукових ступенів та забезпечення легітимності управлінських актів у сфері вищої освіти. Початковою стадією є подання дисертаційного дослідження до ЗВО або наукової установи для попереднього розгляду.

На цьому етапі здійснюється первинна технічна та змістовна перевірка роботи, зокрема з використанням спеціалізованих програмних засобів для виявлення текстових збігів. Результати такої перевірки оформлюються у вигляді звіту, який має допоміжний характер і використовується для подальшої експертної оцінки.

Наступним етапом є розгляд дисертації в межах ЗВО або наукової установи, зокрема у структурних підрозділах, відповідальних за забезпечення якості освіти. На цій стадії можуть залучатися експертні групи, комісії з академічної доброчесності, а також рецензенти, які здійснюють оцінку наукової новизни, обґрунтованості результатів та наявності ознак академічного плагіату.

У випадку невиявлення потенційних порушень матеріали передаються до (разової) спеціалізованої вченої ради, яка організовує процедуру публічного захисту дисертації. Важливо підкреслити, що саме на цьому етапі формується ключова доказова база, яка включає дисертаційне дослідження, відгуки опонентів, рецензії рецензентів, результати перевірки на текстові запозичення та пояснення здобувача. (Разова) спеціалізована вчена рада здійснює розгляд справи у формі адміністративно-процедурного провадження, яке включає елементи змагальності та колегіального прийняття рішення.

Після публічного захисту відбувається обговорення дисертації та голосування щодо присудження наукового ступеня. Прийняте рішення оформлюється належним чином за встановленим зразком. Подальший етап пов'язаний із зовнішнім контролем з боку НАЗЯВО. У випадках надходження скарг або виявлення можливих порушень академічної доброчесності Агентство здійснює перевірку матеріалів, може ініціювати експертне дослідження та ухвалює рішення щодо наявності або відсутності академічного плагіату. У випадку встановлення порушень воно має право ініціювати скасування рішення (разової) спеціалізованої вченої ради.

Юридичні наслідки встановлення академічного плагіату є багаторівневими та залежать від стадії, на якій було виявлено порушення. У випадку виявлення плагіату до захисту дисертації можливе недопущення здобувача до захисту. Якщо порушення встановлено під час або після захисту, може бути прийнято рішення про відмову у присудженні наукового ступеня або його скасування. У випадках, передбачених законодавством, можливе також порушення питання про академічну та дисциплінарну відповідальність наукових керівників або членів (разових) спеціалізованих учених рад. Водночас практика застосування адміністративних процедур у цій сфері виявляє низку проблем. Насамперед йдеться про відсутність єдиних стандартизованих критеріїв оцінки академічного плагіату, що призводить до неоднорідності рішень різних суб'єктів.

З огляду на зазначене, доцільним є вдосконалення адміністративно-правового механізму шляхом: уніфікації процедур перевірки дисертаційних досліджень; законодавчого закріплення єдиних критеріїв академічного плагіату; посилення процесуальних гарантій учасників провадження; а також чіткого розмежування повноважень між суб'єктами публічного адміністрування у цій сфері.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату в Україні сформувався як складна багаторівнева система публічного адміністрування, яка поєднує нормативно-правове регулювання, інституційну взаємодію та процедурні гарантії. Його ключовою особливістю є поєднання централізованого державного управління (через МОН) із децентралізованими та автономними елементами контролю якості (через ЗВО) та квазісудовими функціями спе-

ціалізованого органу (НАЗЯВО). Встановлено, що сучасна модель механізму є гібридною за своєю правовою природою, оскільки поєднує ознаки адміністративного контролю, експертної оцінки та адміністративної юрисдикції. Це зумовлює її внутрішню складність та водночас створює потенційні колізії у сфері розмежування компетенції між суб'єктами владних повноважень.

Зокрема, відсутність повної процесуальної уніфікації між рішеннями (разових) спеціалізованих вчених рад та НАЗЯВО формує ризики правової невизначеності щодо остаточного юридичного статусу наукового ступеня. Доведено, що ключовим елементом ефективності механізму є не стільки наявність нормативної бази, скільки якість адміністративних процедур, які забезпечують реалізацію принципів належного врядування (good governance). У цьому контексті особливого значення набувають принципи змагальності, обґрунтованості рішень, доступу до матеріалів справи та реальної можливості оскарження адміністративних актів. Виявлено, що інституційна модель забезпечення академічної доброчесності характеризується асиметрією повноважень: ЗВО виконують переважно первинні функції контролю, тоді як ключові юридично значущі рішення концентруються на рівні (разових) спеціалізованих вчених рад і НАЗЯВО. Така структура, з одного боку, забезпечує багаторівневу перевірку академічних робіт, але з іншого – ускладнює визначення єдиного центру відповідальності за помилкові або формалізовані рішення.

Окремо встановлено, що адміністративно-правова природа рішень у сфері академічного плагіату має змішаний характер: вони одночасно містять елементи індивідуальних адміністративних актів, експертних висновків та дисциплінарних оцінок. Це ускладнює їхнє оскарження та правову кваліфікацію у судовій практиці, що потребує подальшого нормативного уточнення, оскільки виникає питання щодо підсудності справ: чи слід розглядати їх у порядку адміністративного чи цивільного судочинства, а також які саме процесуальні гарантії застосовувати до автора роботи.

Важливим системним недоліком чинного механізму є відсутність єдиного кодифікованого процедурного акту, який би регламентував усі стадії перевірки академічних текстів і прийняття рішень щодо наявності академічного плагіату. Фрагментарність правового регулювання призводить до різної практики застосування критеріїв доброчесності та знижує рівень передбачуваності адміністративних рішень.

З'ясовано, що ефективність протидії академічному плагіату визначається не стільки репресивними механізмами (скасування ступенів, відмова у присудженні), скільки превентивними інструментами – якістю внутрішніх систем забезпечення доброчесності у закладах вищої освіти, прозорістю процедур та реальним функціонуванням етичного саморегулювання академічної спільноти.

Перспективним напрямом удосконалення адміністративно-правового механізму визначено: (1) нормативну уніфікацію процедур перевірки академічних робіт; (2) чітке закріплення критеріїв академічного плагіату на рівні підзаконного або кодифікованого акта; (3) посилення процесуальних гарантій учасників адміністративних процедур; (4) усунення дублювання повноважень між ключовими суб'єктами; (5) формування єдиної практики застосування рішень НАЗЯВО та (разових) спеціалізованих учених рад.

Узагальнюючи, слід констатувати, що чинний адміністративно-правовий механізм запобігання академічному плагіату перебуває на етапі інституційного становлення та поступового переходу від формальної нормативної моделі до процедурно-гарантійної системи. Його подальший розвиток має бути спрямований на забезпечення балансу між автономією академічних інституцій та ефективним державним контролем за дотриманням стандартів академічної доброчесності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коваленко Т. Плагіат: види та відповідальність. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2014. № 4. С. 35–40.

2. Красицька Л. В. Плагіат і самоплагіат як правові явища. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 188–193.

3. Ковальова А. Проблеми академічного плагіату та вавторського права у цифровому просторі України. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2013. № 21. С. 61–71.

4. Ульянова Г. О. Правове забезпечення захисту авторських прав від плагіату. *Часопис цивілістики*. 2012. Вип. 13. С. 124–128.

5. Ульянова Г. О. Цивільно-правовий захист прав інтелектуальної власності від плагіату. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2016. Вип. 41(1). С. 136–139.

6. Кисельов Р. Про осмислення плагіату в Європі до Якоба Томазія. *Sententiae.* 2022. Volume XLI, Issue 1. P. 6–22.

7. Шестакова С., Сухомлинова О., Задоріна О. Академічна доброчесність: практика дотримання у зарубіжних країнах. *Молодь і ринок*. 2023. № 9 (217). 2023. С. 87–91.

8. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.

9. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text.

10. Закон України «Про вищу освіту» від 01 липня 2014 року № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.

11. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

12. Закон України «Про академічну доброчесність» від 18 грудня 2025 року № 4742-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20/ed20251218#n282.

13. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text.

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 09.03.2026 Переглянуто 14.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 15.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

A.V. SMULSKA
PhD (Edu), Associate Professor,
Associate Professor, of the Department of Public Law
discipline of the Faculty of Law
E-mail: allasm1@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1999-3068
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

I.A. PAKHOMOVA
PhD (Law), Associate Professor of State and Legal Disciplines
E-mail: pakhomova@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7161-3598
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

PLAGIARISM IN DISSERTATION RESEARCH: ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTION AND LIABILITY

ANNOTATION. The article emphasizes that the modern development of the higher education and science system is characterized by increased requirements for the quality of scientific research, openness of scientific results and ensuring academic integrity. It is indicated that one of the key challenges of the above reforms remains the problem of academic plagiarism in dissertation research. It is noted that the problem becomes particularly urgent due to the fact that the modern development of digital technologies simultaneously simplifies both the process of illegal use of other people's scientific results and the possibility of their detection using specialized information systems. It is noted that the administrative and legal aspect of the functioning of the system for preventing academic plagiarism in the field of certification of scientific personnel remains insufficiently developed. It is indicated that the purpose of the article is a comprehensive study of the administrative and legal mechanisms for preventing academic plagiarism in dissertation research, determining their structural elements and identifying problems of law enforcement. It is argued that the formation of an effective system for preventing academic plagiarism is impossible without a proper definition of its legal nature. The legislation of Ukraine that touches on the issue of plagiarism is presented. It is noted that preventing academic plagiarism in modern conditions is one of the key directions of state policy in the field of ensuring the quality of education and science. The structure of the administrative and legal mechanism for preventing academic plagiarism is revealed, which includes interrelated elements, each of which performs an independent function in the process of public administration. It is emphasized that the implementation of the administrative and legal mechanism for preventing academic plagiarism largely depends on a clear division of competence between the subjects of public administration, among which the MES and the NAZYAVO occupy a key place. The role of higher education institutions and (one-time) specialized academic councils is outlined, which ensure the direct implementation of the procedures for checking academic texts and making decisions on awarding academic degrees. It is indicated that it is the procedural component that is decisive for guaranteeing the objectivity of decisions, respecting the rights of degree holders and ensuring the legitimacy of administrative acts in the field of higher education. It is noted that the legal consequences of establishing academic plagiarism are multi-level and depend on the stage at which the violation was detected. Attention is focused on

the fact that, in view of the above, it is advisable to improve the administrative and legal mechanism in the following ways: unification of procedures for checking dissertation research; legislative consolidation of uniform criteria for academic plagiarism; strengthening procedural guarantees for participants in the proceedings; clear delimitation of powers between public administration entities in this area.

KAYWORDS: *plagiarism, higher education institution, higher education, dissertation research, academic integrity, Ministry of Education and Science of Ukraine, National Agency for Quality Assurance in Higher Education, responsibility, legislation*

REFERENCES

1. Kovalenko T. Plagiarism: types and responsibility. Theory and practice of intellectual property. 2014. No. 4. P. 35–40. (in Ukrainian)
2. Krasytska L. V. Plagiarism and self-plagiarism as legal phenomena. New Ukrainian law. 2021. No. 3. P. 188–193. (in Ukrainian)
3. Kovaleva A. Problems of academic plagiarism and copyright in the digital space of Ukraine. Special historical disciplines. 2013. No. 21. P. 61–71. (in Ukrainian)
4. Ulyanova G. O. Legal support for the protection of copyrights from plagiarism. Journal of Civil Studies. 2012. Issue 13. P. 124–128. (in Ukrainian)
5. Ulyanova G. O. Civil law protection of intellectual property rights from plagiarism. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law. 2016. Issue 41(1). P. 136–139. (in Ukrainian)
6. Kiselyov R. On the Understanding of Plagiarism in Europe to Jacob Thomas. Sententiae. 2022. Volume XLI, Issue 1. P. 6–22. (in Ukrainian)
7. Shestakova S., Sukhomlynova O., Zadorina O. Academic Integrity: Practice of Compliance in Foreign Countries. Youth and Market. 2023. No. 9 (217). 2023. P. 87–91. (in Ukrainian)
8. Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» dated December 1, 2022 No. 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text. (in Ukrainian)
9. Law of Ukraine «On Education» dated September 5, 2017 No. 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text. (in Ukrainian)
10. Law of Ukraine «On Higher Education» dated July 1, 2014 No. 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text. (in Ukrainian)
11. Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
12. Law of Ukraine «On Academic Integrity» dated December 18, 2025 No. 4742-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4742-20/ed20251218#n282. (in Ukrainian)
13. Law of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activities» dated November 26, 2015 No. 848-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text. (in Ukrainian)

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 09.03.2026 The article was revised 14.04.2026
The article is recommended for printing 15.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-23
УДК 351.9:35.075

ХАБАРОВА Т.В.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
E-mail: t.khabarova27@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8830-4508
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, Майдан Свободи, 4

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ НАЛЕЖНОГО ВРЯДУВАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Корупція – складне соціально-правове явище, що чинить руйнівний вплив на суспільні відносини, перешкоджає зміцненню довіри до влади з боку громадян, роз'єднує суспільство та ускладнює реалізацію прав, свобод та законних інтересів.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті корупцію розглянуто як одну з ключових проблем в державі, що має деструктивний вплив на ефективність діяльності органів публічної влади та забезпечення прав і свобод людини. Проаналізовано наукові підходи щодо розуміння концепції належного врядування, а також розкрито її зміст як системи стандартів, спрямованих на забезпечення підзвітності, прозорості, ефективності та доброчесності в діяльності публічної адміністрації. Відзначено про наявність тісного взаємозв'язку між належним врядуванням та запобіганням корупції, що проявляється у здатності відповідних принципів мінімізувати корупційні ризики. Окрему увагу приділено характеристиці принципів належного врядування, які мають безпосередній вплив на зниження рівня корупції, серед них, принцип верховенства права, прозорості та відкритості, підзвітності, участі громадськості, ефективності та доброчесності. Визначено, що їх реалізація сприяє формуванню реальної спроможності органів публічної влади до відповідальної та орієнтованої на потреби суспільства діяльності.

Висновки. Зроблено висновок про важливість реалізації принципів належного врядування в діяльності органів публічної влади як дієвого інструменту запобігання корупції та забезпечення сталого розвитку держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *антикорупційна політика, ефективність публічного управління, добре врядування, принципи запобігання корупції, сталий розвиток держави.*

Як цитувати: Хабарова Т.В. Реалізація принципів належного врядування в діяльності органів публічної влади як основа запобігання корупції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 261-269. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-23

In cites: T.V. Khabarova (2026) Implementation of the principles of good governance in the activities of public authorities as a foundation for corruption prevention. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 261-269. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-23 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сьогодні функціонування органів публічної влади в Україні супроводжується низкою викликів, ключовими з яких є інституційна недосконаліть, ресурсні обмеження, політична нестабільність та необхідність пристосування до зовнішніх умов. Одним із ключових викликів також слід назвати недостатню ефективність механізмів запобігання корупції, що знижує ефективність публічного адміністрування та гальмує реалізацію реформ в державі.

У зв'язку з цим, важливого значення набуває впровадження принципів належного врядування (good governance) як комплексного підходу до організації діяльності органів публічної влади. Адже принципи прозорості, підзвітності, верховенства права, участі громадськості та ефективності управлінських рішень це не лише стандарти демократичного врядування, це дієві інструменти зниження рівня корупції. Проте, звичайно, йдеться не лише про декларування принципів належного врядування, але й про важливість їх реального впровадження в управлінську практику органів публічної влади.

Стан наукового дослідження. Питання належного врядування та його антикорупційного потенціалу є предметом активного наукового дослідження. Окремі аспекти принципів «good governance» знайшли відображення у наукових працях учених-адміністративістів і фахівців у галузі публічного адміністрування та антикорупційної політики. Значна увага приділяється питанням запобігання корупції в системі органів публічної влади, удосконаленню адміністративно-правових механізмів запобігання корупції, а також імплементації європейських стандартів належного врядування..

© Хабарова Т.В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Разом з тим, переважна більшість дослідників належне врядування розглядають як управлінську концепцію не акцентуючи, при цьому, увагу на принципах належного врядування, як на інструментах запобігання корупції.

Тому, попри наявність значної кількості наукових напрацювань, недостатньо дослідженим виглядає питання принципів належного врядування саме як інструменту запобігання корупції в діяльності органів публічної влади, що свідчить про доцільність подальших наукових пошуків у цій сфері.

Метою дослідження є комплексний аналіз принципів належного врядування як інструменту запобігання корупції в діяльності органів публічної влади, а також з'ясування їх значення у зниженні рівня корупції.

Основні результати дослідження. Через інституційну неефективність корупція набуває системного характеру, вона виникає там, де відсутні механізми контролю, належний рівень прозорості та підзвітності.

Корупція виступає ознакою системних руйнівних управлінських процесів, що свідчить про недосконаліть процедур прийняття рішень, відсутність доброчесності, недостатній рівень забезпечення громадського контролю за діяльністю органів публічної влади тощо.

Водночас корупцію доречно розглядати як явище, що здійснює глобальний вплив на всі сфери суспільного життя шляхом підриву засад верховенства права та демократичного розвитку, створення нерівних умов доступу до публічних благ та витіснення правових механізмів позаправовими практиками. З цього слідує, що попри прийняття більш прогресивного антикорупційного законодавства, запровадження нових заходів запобігання корупції, залучення широкого кола суб'єктів реалізації антикорупційної політики, результативність обраних державою заходів залишається низькою[27, с. 15].

В цьому зв'язку недостатня ефективність антикорупційної політики зумовлює потребу пошуку супутніх превентивних інструментів, здатних впливати на зниження рівня корупції в державі, зокрема, мінімізувати корупційні ризики на рівні організації та функціонування влади. У даному контексті, на нашу думку, особливого значення набуває концепція належного врядування, яка інтегрує систему основних принципів, таких як верховенство права, відкритість, прозорість, підзвітність, ефективність, участь громадськості та має на меті забезпечення належного функціонування органів публічної влади. Саме реалізація цих принципів створює середовище, в якому усуваються можливості для корупційних зловживань, що дозволяє розглядати належне врядування як фундаментальну основу запобігання корупції в діяльності органів публічної влади.

Розглядаючи концепцію «good governance», доцільно відзначити, що сьогодні принцип належного врядування отримав суттєву доктринальну оцінку в адміністративному праві, але вона не є повністю уніфікованою або завершеною. В науковій літературі та практиці запропоновані різні підходи щодо визначення сутності категорії «належне врядування».

Так, А. Пухтецька відзначає, що належне врядування має кілька проявів, перший, – як інституційне середовище, в якому здійснюється взаємодія громадян між собою, а також з органами публічної влади і їхніми представниками; другий, – як ефективне, прозоре та підзвітне управління публічними справами, що передбачає активну участь громадянського суспільства у формуванні та реалізації стратегій економічного, соціального та культурного розвитку [22, с. 37].

На думку В. Зеленка та Н. Зеленко, належне врядування варто розглядати як специфічну форму організації діяльності органів публічної влади, за якої відбувається активна взаємодія держаних органів й органів місцевого самоврядування з громадянським суспільством, людиною, підприємцями за допомогою інформаційно-комунікативних технологій [12, с. 22].

В. Коваленко відзначає, що на філософсько-ціннісному рівні належне врядування – це концепція, яка має за мету пошук єдності у різних підходах до ціннісних засад публічного управління, спрямованих на «належне» врегулювання суспільних відносин, з урахуванням потреб суспільства та ефективного використання ресурсів задля постійного й ощадливого розвитку [14, с. 301]. На думку науковця, основою концепції належного врядування є саме співробітництво (партнерство) як принципово нова форма взаємодії держави та суспільства [14, с. 301].

О. Бедний зауважує, що належне врядування охоплює широку сферу діяльності органів публічної влади, починаючи від прогнозування та ухвалення управлінських рішень, що ґрунтуються на основі інтересів суспільства, до їх реалізації із використанням необхідних інформаційних, матеріальних, людських та інших ресурсів. На думку науковця, врядування може вважатися належним, коли забезпечує передумови сталого розвитку, який передбачає

задоволення потреби нинішнього покоління без шкоди для можливостей майбутніх поколінь. До основних принципів належного врядування автор відносить: участь в ухваленні рішень, відкритість та прозорість, ефективність, компетентність та спроможність, доброчесність та етичну поведінку, належне фінансове управління, інноваційність та готовність до змін, довгострокову орієнтованість, повагу до прав людини й культурної різноманітності та забезпечення соціальної згуртованості. Науковець також звертає увагу на те, що втілення принципів належного врядування спрямоване на забезпечення формування в суспільстві поваги до прав людини за рахунок функціонування прозорої, компетентної та відповідальної публічної адміністрації як необхідного елементу системи публічної влади [4, с. 134].

Досліджуючи розуміння належного врядування в сучасних умовах О. Ткаля звертає увагу на те, що концепція «належного врядування» походить від ключових для західної правової доктрини понять демократії та верховенства права. Вчена зазначає, що концепція «належного врядування» сприяла формуванню системи цінностей, політик та інституцій, за рахунок яких провадиться ефективне управління суспільством через взаємодію держави, громадянського суспільства та бізнесу [26, с. 126].

С. Зливко та В. Коваленко звертають увагу на те, що юрисдикційний зміст концепції належного врядування полягає в тому, що «good governance» не обмежується лише методологічним і світоглядним підходами, але й підкріплюється інструментарієм вимірювання та оцінювання. Це дозволяє суб'єктам адміністративних правовідносин звертатися до неї у випадку порушення засад належного врядування, тоді як уповноважені державні органи можуть застосовувати її окремі елементи для захисту прав особи [13, с. 40]. Також зауважується, що в цілому належна адміністрація є ознакою якості публічного адміністрування – діяльності органів публічної влади та інших суб'єктів, які виконують надані або делеговані адміністративні функції та направлені на забезпечення публічного інтересу, інтересів приватних осіб [23, с. 180].

Також відзначимо, що у документах Ради Європи та Європейського Союзу досліджувану концепцію тлумачать, щонайменше, у двох аспектах, – як право особи вимагати належного врядування від органів публічної влади та їхніх посадових осіб і, – як обов'язок органів публічної влади діяти відповідно до принципів, що становлять зміст належного врядування [34, с. 142]. Сформовані на цьому рівні позиції щодо розуміння принципу належного врядування свідчать про те, що принцип належного врядування поряд із верховенством права може розглядатися як мегапринцип, адже він об'єднує комплекс засад і принципів регулювання владно-управлінських відносин [20, с. 84].

У Білій книзі Європейської Комісії з європейського врядування (2001 р.) поняття governance визначається як спосіб здійснення влади та управління через принципи якісного врядування, зокрема, йдеться про те, що врядування (governance) – це правила, процеси й поведінка, які визначають спосіб реалізації владних повноважень на європейському рівні, в тому числі, щодо підзвітності, відкритості, участі, ефективності й узгодженості [13, с. 39].

ООН же називає врядування «належним», у випадку, коли в державі функціонують демократичні інститути та процедури, існує підзвітність та забезпечуються верховенство права, прозорість та відповідальність [20, с. 84].

Тож, узагальнюючи наведені підходи та погляди, можемо відзначити, що концепція «належного врядування» сформувалася як комплексна практична модель організації діяльності органів публічної влади, що побудована на цінностях демократії, верховенства права та пріоритету прав людини. Вона виходить за межі виключно управлінської або адміністративної категорії, набуваючи характеру системи взаємодії держави, громадянського суспільства та приватного сектору, спрямованої на формування ефективного, прозорого та підзвітного управління суспільними справами. Спільним же для розглянутих підходів щодо визначення сутності належного врядування є те, що воно розглядається як система принципів та стандартів, які з однієї сторони, визначають вимоги до діяльності органів публічної влади, а з іншої – виступають практичним механізмом оцінювання якості управління та захисту прав та свобод людини.

З огляду на сутність концепції належного врядування та, зокрема його принципи, можемо відзначити, що принципи належного врядування є концептуальним відображенням засад, які мають бути покладені в основу антикорупційної політики та відповідають меті її реалізації, адже корупція переважно є результатом браку саме тих принципів, які становлять основу good governance. Корупційні ризики виникають там, де відсутні належні механізми контролю, підзвітність, відкритість та прозорість. З цього слідує, що реалізація принци-

пів належного врядування фактично впливає на посилення антикорупційної стійкості органів публічної влади, а «запобігання корупції», що поєднує діяльність з попередження, виявлення, припинення корупційних діянь та притягнення до відповідальності за їх вчинення [17, с. 81], є органічною складовою реалізації концепції належного врядування.

Кожен із згаданих вище принципів належного врядування має безпосередній вплив на рівень корупційних ризиків у діяльності органів публічної влади, зокрема, належна організаційна культура та етичні стандарти знижують рівень толерантності до неправомірної поведінки; підзвітність та прозорість унеможливлюють «таємну» діяльність та ухвалення рішень; ефективні механізми планування та контролю обмежують дискреційні можливості посадових осіб; належне управління ризиками знижує імовірність зловживань на етапі реалізації владних повноважень; а відкритість до громадськості та взаємодія із стейкхолдерами посилюють зовнішній контроль та сприяють виявленню потенційних корупційних практик. З цього слідує, що впровадження принципу належного врядування є надважливим у щоденній правозастовчій практиці органів публічної влади в межах виконання ними функцій публічної адміністрації [30]. Таким чином, принципи належного врядування виконують не лише функцію підвищення ефективності публічного управління, але й виступають інструментом зниження рівня корупції в державі. Їх впровадження у практичну діяльності органів публічної влади сприяє формуванню середовища, в якому корупція ускладнюється на рівні її виникнення, що в підсумку впливає на загальний рівень корупційних проявів.

Слід також підкреслити, що в контексті вивчення проблеми запобігання корупції важливого значення набуває систематизація принципів з урахуванням саме антикорупційного спрямування, адже різні підходи в науковій літературі пропонують різний перелік принципів належного врядування та неоднаковий ступінь їх деталізації. Тут зауважимо, що в зарубіжних джерелах переважно визначаються дванадцять основних принципів належного врядування, в національних же дослідженнях відсутнє єдине бачення щодо кількості таких принципів. Тому, одні дослідники виокремлюють дев’ять принципів належного урядування (серед них, принципи верховенства права, участі, відповідальності, прозорості, орієнтації на консенсус, ефективності, справедливості та результативності, підзвітності й стратегічного бачення). Інші – вісім (зокрема, принцип забезпечення участі громадян в ухваленні рішень та належного реагування; принцип доброчесності й етичної поведінки; принцип інноваційності та відкритості до змін; принцип відкритості та прозорості; принцип ефективності, компетентності та спроможності; принцип поваги до прав людини та культурної різноманітності; принцип сталості та довгострокової орієнтованості; принцип забезпечення соціальної згуртованості та підзвітності) [1, с. 39]. У зв’язку з цим, доречною є позиція, що в цілому варто виходити з фундаментальних основ сутності належного врядування, не відкидаючи при цьому будь-які принципи, а досліджувати їх у всій сукупності та взаємозалежності, оскільки тільки за такої умови можна вести мову про дійсно ефективне управління, його якість та результат [8, с. 116].

Виходячи з наведеного, вважаємо доцільним використання узагальненої моделі, яка охоплює наступні принципи, зокрема верховенство права, прозорість та відкритість, підзвітність, участь громадськості, ефективність та доброчесність, як фундаментальні засади організації публічної влади, а також як такі, що є антикорупційно орієнтованими та конкретизують механізми практичного запобігання корупції. Зупинимось на їх змісті.

Верховенство права. Верховенство права – це фундаментальний принцип правової держави. Зміст принципу верховенства права, як правило, розкривається через гарантування пріоритету права громадян та забезпечення їх реалізації, а також унеможливлення свавілля органів публічної влади [32]. Принцип верховенства права вимагає від держави діяти справедливо та однаково щодо кожного, особливо в питанні реалізації прав людини [31, с. 141]. Принцип верховенства права стабілізує діяльність держави та її органів [15, с. 14] і всі рішення, прийняті органами публічної влади мають відповідати встановленим нормам чинного законодавства [8, с. 117]. Ціннісний аспект дії верховенства права проявляється в тому, що його зміст виходить за межі нормативних приписів, зокрема, виражаючись у правозастосуванні та будучи основою правової системи для забезпечення рівності, розумності, справедливості, пропорційності та правової визначеності; а також будучи своєрідним «продовженням» нормативного змісту фундаментальних прав та свобод, що закріплені в нормах конституцій [33, с. 56].

Прозорість та відкритість. Прозорість слід тлумачити як властивість бути зрозумілим та легким для сприйняття [3, с. 8]. Відтак

принцип прозорості проявляється у зрозумілості, переконливості дій органів публічної влади та достатній обізнаності громадян з приводу підстав та змісту їх діяльності [25, с. 128-129]. Крім того, принцип прозорості також розглядається як умова забезпечення залучення громадськості до прийняття управлінських рішень, яка досягається за рахунок інформування населення про діяльність органів публічної влади [10, с. 22]. Тож, в цілому зміст принципу прозорості передбачає, що всі інститути держави мають функціонувати відкрито. Такий стан діяльності органів публічної влади досягається за рахунок забезпечення свободи інформації, її повноти та доступності, а також активного обміну інформацією між органами публічної влади [26, с. 125]. Що стосується принципу відкритості, - він розглядається безпосередньо як умова забезпечення доступу до інформації про діяльність органів публічної влади, процедур прийняття та реалізації ними управлінських рішень, а також як реальна можливість впливати на ефективність діяльність влади [6]. Крім того, принцип відкритості органів публічної влади розглядається як обов'язок суб'єктів владних повноважень забезпечити можливість вільного доступу громадян до здійснення управління державними справами [10, с. 22]. З цього слідує, що застосування принципів відкритості та прозорості можуть сприяти налагодженню партнерства між владою та громадянами, що є важливою умовою якісного функціонування держави, зокрема, й ефективної реалізації антикорупційної політики [29, с. 309].

Підзвітність. Підзвітність передбачає можливість перевірки діяльності всіх без виключення органів публічної влади з метою захисту публічних інтересів. Підзвітність допомагає забезпечити умови для результативної діяльності органів публічної влади, де посадові особи несуть відповідальність за свою діяльність перед суспільством. Підзвітність здатна впливати на зниження ризиків зловживання владними повноваженнями, оскільки передбачає надання постійної оцінки правомірності діяльності органів публічної влади [24, с. 104]. Також зауважимо, що в сучасному дискурсі публічного управління підзвітність все частіше тлумачиться не лише як обов'язок органів публічної влади звітувати щодо результатів своєї діяльності, але й як комплексна інституційна гарантія відкритості та відповідальності, що формується в межах політико-правової парадигми сталого розвитку [24, с. 104-105].

Участь громадськості. Під участю громадськості розуміють співпрацю громадян з органами публічної влади з метою вироблення управлінських рішень відповідно до меж компетенції цих органів, що в свою чергу, впливає на підвищення рівня поінформованості суспільства щодо власних прав та свобод, актуальних питань соціально-політичного розвитку, а також в цілому сприяння реалізації механізмів громадської участі [9, с. 613]. Тож принцип участі громадськості передбачає забезпечення права громадян впливати на процес ухвалення рішень з питань, що стосуються їх прав, свобод та законних інтересів, та в цілому орієнтований на підвищення легітимності управлінських рішень та недопущення зловживання органами публічної влади наданими їм повноваженнями [18, с. 214].

Ефективність. Ефективність означає отримання максимально можливого корисного результату від запланованих управлінських цілей з метою забезпечення потреб суспільства. При цьому, досягнуті результати обов'язково повинні узгоджуватися з попередньо поставленими цілям. Ефективність також пов'язують з раціональним використанням природних, часових, бюджетних, кадрових, інформаційних та інших ресурсів, що призводить до підвищення результативності діяльності органів публічної влади [26, с. 128]. Цінність принципу ефективності полягає в тому, що він виступає саме критерієм якості публічного управління, орієнтуючи діяльність органів публічної влади на досягнення конкретних управлінських цілей при оптимальному використанні ресурсів.

Доброчесність. Доброчесність – суспільний ідеал, за рахунок якого формується відповідний рівень правової культури та правової свідомості [4, с. 217]. Принцип доброчесності пов'язують з внутрішнім переконанням посадової особи діяти правомірно та реалізувати повноваження відповідно до норм чинного законодавства, усвідомлюючи важливість, мету та цінність служби [28, с. 34]. Фактично це внутрішнє переконання особи здійснювати певний вид діяльності чесно, без зловживань [19, с. 237] Також відзначається, що принцип доброчесності відіграє ключове значення як етичний та правовий орієнтир діяльності органів публічної влади, що забезпечує належний рівень публічного управління та мінімізацію корупційних проявів.

З урахуванням зазначеного, можемо стверджувати, що реалізація принципів належного врядування: знижує рівень корупційних проявів, забезпечує прозорість та відкритість у діяльності органів публічної влади; запобігає конфлікту інтересів; забезпечує участь гро-

мадськості у прийнятті рішень; оптимізує збалансованість у владних структурах; сприяє розвитку та стабільності публічної сфери, зміцненню довіри громадян до влади та підвищенню рівня якості життя населення [7, с. 41]. І в цілому доречно зазначити, що принципи належного врядування слід визнати певними орієнтирами, які спрямовують діяльність посадових осіб на забезпечення прав, свобод та законних інтересів приватних осіб та забезпечення публічного інтересу. Як відзначається в науковій літературі, принципи належного врядування – це не просто основоположні ідеї, засновані на добрій волі, – це ціннісні орієнтири, стандарти, які мають реально виконуватися на всіх рівнях публічного управління, захищатися від порушень незалежними органами громадського та публічного контролю, системою адміністративної юстиції, а також парламентським контролем [2, с. 66]. Тобто принципи належного врядування висувають певні вимоги до існування в державі демократичного публічного управління з урахуванням сутності верховенства права та людиноцентричної спрямованості діяльності органів публічної влади [20, с. 84] та водночас формують засадничі орієнтири для розроблення та реалізації антикорупційної політики.

На останок відзначимо, що концепція належного врядування передбачає, серед іншого, безпосередньо формування в державі дієвих механізмів запобігання корупції. Концепції корупції та належного врядування перебувають у взаємному причинно-наслідковому зв'язку, здійснюючи взаємозумовлене коло впливу, тобто недостатній рівень реалізації принципів та структур належного врядування створює сприятливі умови для росту корупції, водночас корупція заважає усталенню та реалізації принципів та структур належного урядування. Як результат – подолання взаємного негативного впливу корупції та належного врядування можливе лише шляхом системного впровадження принципів належного врядування в діяльність органів публічної влади та посилення інституційних механізмів запобігання корупції.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави для висновку, що дія принципів належного врядування в діяльності органів публічної влади та процес запобігання корупції, в його загальному розумінні, перебувають у нерозривному зв'язку. Констатуємо важливість і реалізації принципів належного врядування, і здійснення антикорупційної політики із досягненням визначених щодо цих процесів цілей.

З дослідження слідує, що реалізація принципів належного врядування здатна впливати на зниження рівня корупції, зокрема, через прозорість дій органів публічної влади, що дає можливість здійснювати постійний контроль за правомірністю їх поведінки, через принципи доброчесності та етичності, що зумовлюють внутрішнє переконання особи діяти відповідно до норм чинного законодавства та через інші принципи належного врядування, які чинять позитивний вплив на правомірну поведінку посадових осіб органів публічної влади.

З іншої сторони, високий рівень корупції обмежує можливість повноцінної реалізації управлінської діяльності органами публічної влади або навіть зумовлює їх неспроможність забезпечити її належний рівень, що в цілому унеможливлює оцінку її як якісної та ефективної. Відтак, дотримання принципів належного врядування є необхідною умовою як для здійснення ефективного управління в державі, так і для зниження рівня корупції, адже вони визначають межі правомірної поведінки та виконують функцію орієнтирів у запобіганні корупційним діянням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. 3-тє вид. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с.

2. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін. ; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.

3. Андрійчук Т. Принцип прозорості комунікації органів державної влади з населенням: понятійно-концептуальне бачення. Вісник Книжкової палати. 2009. № 4. С. 48-51.

4. Бедний О.І. Зміст та значення принципів належного врядування в адміністративному праві України. Нове українське право. 2021. Вип. 3. С. 134-139. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.19

5. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Вип. 85 (5). С. 213-217.

6. Буханевич А. І. Забезпечення принципів відкритості та прозорості при налагодженні діалогу між владою та громадськістю. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 3. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/?operation=1&iid=133 (дата звернення: 12.02.2026).

7. Бойко І., Соловйова О. Впровадження принципів належного адміністрування в національне законодавство як підсилення інституційної стійкості державної та муніципальної влади. Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 9 груд. 2022 р.). Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 38-41. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20221209/ (дата звернення: 12.02.2026).

8. Дніпров О. Принципи належного урядування в сучасній системі адміністративного права України. Підприємництво, господарство і право. 2021. №1. С.114-118.

9. Домбровський О.І., Багірьянц Д.П. Участь громадськості у здійсненні публічного адміністрування на місцевому рівні: поняття та механізми забезпечення. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 2. С. 610-613. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/145

10. Гудима Н.В. Принципи відкритості і прозорості в діяльності органів державного управління України (організаційно-правові засади) : монографія. Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю., 2007. 200 с.

11. Європейська комісія. Загальні принципи права ЄС. Офіційний сайт Європейської Комісії. URL: https://commission.europa.eu/ index_en (дата звернення: 12.02.2026).

12. Зеленко В., Зеленко Н. Про особливості концепції «good governance» та її застосування для розвитку моделі публічного управління в україні в умовах євроінтеграції та глобалізації. Вісник Львівського університету. Серія економічна. 2023. Випуск 64. С. 20-30.

13. Зливко С. В., Коваленко В. В. Аналіз становлення терміна «добре врядування» (good governance) та визначення його змісту. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2021. № 54 том 1. С. 38-42. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.9.

14. Коваленко В. В. Міжнародний досвід впровадження концепції доброго врядування «good governance». Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 9. с. 301-304. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/72

15. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість : теоретичні та логічні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 192с.

16. Корупція і належне урядування. Модуль 2. Навчальні інструменти для викладачів і фахівців : серія модулів УНЗ ООН з протидії корупції. URL: http://kb.nuos.edu.ua/repository/data/documents/UA_Anti-Corruption_Module_2_Corruption_and_Good_Governance.pdf (дата звернення: 10.02.2026).

17. Маслова Я.І. Механізм запобігання корупції: поняття та структура. Правова позиція. 2022. № 1. С. 81-85. DOI https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.14

18. Марчук В.В. Принципи належного врядування при здійсненні публічного адміністрування боротьби з організованою злочинністю в Україні. Право та державне управління. 2023. № 1. С. 211-216. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2023.1.30

19. Москаль Д.Д. Забезпечення права на належне врядування через систему підвищення кваліфікації державних службовців. Актуальні проблеми держави і права. 2025. № 107. с. 237-247 DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v107.2025.28

20. Муза О. В. Особливості реалізації принципу належного урядування у публічному адмініструванні. Юридичний вісник. 2020. № 6. С. 83-89.

21. Погребняк С. Концепції good governance та good administration (міжнародний, європейський та національний досвід). Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 1. С. 177-190.

22. Пухтецька А.А. Запровадження принципів та стандартів належного урядування у діяльності публічної адміністрації. Наукові записки. 2010.Т. 103. С. 36-40.

23. Radyszewska O. Концепція доброї (належної) адміністрації – від soft law Ради Європи до адміністративного права України. Studia Prawnoustrojowe. 2020. № 48. С.180-194. DOI: 10.31648/sp.5528

24. Скорик Ю.С. Принцип належного врядування на шляху наближення україни до стандартів ЄС. Науковий вісник публічного та приватного права. 2025. Вип. 4. С. 100-107. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.17

25. Тимошенко Н. Співвідношення принципів відкритості та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування: «сіамські близнюки» чи узгоджена пара? Ефективність державного управління: зб. наук. праць. 2015. Вип. 44. С. 125-131.

26. Ткаля О.В. Розуміння належного врядування за сучасних умов. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). Ч. 2. № 2. С. 125-130 DOI https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/24

27. Хабарова Т. В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 216 с.

28. Хабарова Т. В. Щодо визначення змісту доброчесності як принципу державної служби. Проблеми правової системи України : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Черкаси, 15-16 трав. 2025 р.). Черкаси : ЧДТУ, 2025. С. 33-34.

29. Хабарова Т. В. Принципи реалізації державної антикорупційної політики України. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право». 2025. Вип. 39. С. 303-309. DOI: https://doi.org/10.26565/2075 1834-2025-39-33

30. Ходацький С. Ю. Важливість принципу належного урядування у правозастосjвчій практиці органів державної влади. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. № 10. 2023 с. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-14

31. Шаульська Г.М. Принципи «належного врядування»: перспективи впровадження в Україні. Держава та регіони. Серія: Право. 2019. № 2 (66). С. 140-143.

32. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

33. Шевчук С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична ґенеза співвідношення. Право України. 2016. № 3. С. 45-61.

34. Школик А. Концепція доброго адміністрування та її вплив на адміністративно-процедурне законодавство. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2018. Випуск 66. С. 138-146.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2026 Переглянуто 09.04.2026
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

T.V. KHABAROVA,
PhD (Law), associate professor,
Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines
E-mail: t.khabarova27@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8830-4508
V.N. Karazin Kharkov National University
Kharkiv, 61022, Svobody squere, 4

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF GOOD GOVERNANCE IN THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITIES AS A FOUNDATION FOR CORRUPTION PREVENTION

ANNOTATION. *Introduction.* Corruption is a complex socio-legal phenomenon that has a destructive impact on social relations, hinders the building of public trust in the government, divides society, and impedes the exercise of rights, freedoms, and legitimate interests.

Summary of the main results of the study. This article examines corruption as one of the key problems facing the state, which has a destructive impact on the effectiveness of public authorities and the protection of human rights and freedoms. It analyzes scholarly approaches to understanding the concept of good governance and explores its essence as a system of principles aimed at ensuring accountability, transparency, efficiency, and integrity in public administration. The close interconnection between good governance and corruption prevention is noted, manifested in the ability of relevant principles to minimize corruption risks. Special attention is given to the characteristics of good governance principles that have a direct impact on reducing corruption levels, including the principles of the rule of law, transparency and openness, accountability, public participation, efficiency, and integrity. It is determined that their implementation contributes to the development of public authorities' actual capacity for responsible and society-oriented activities.

Conclusion. It was concluded that the implementation of good governance principles in the activities of public authorities is essential as an effective tool for preventing corruption and ensuring the sustainable development of the state.

KEY WORDS: *anti-corruption policy, public administration efficiency, good governance, principles of corruption prevention, sustainable development of the state.*

REFERENCES

1. Administrative Law of Ukraine (2020). A Comprehensive Course: Textbook / Edited by V. Halunko, O. Pravotorova. 3rd ed. Kyiv: Academy of Administrative and Legal Sciences, 466 pp. (in Ukrainian).

2. Administrative Law and Administrative Procedure (2025). A Comprehensive Course: Textbook / by V. Halunko, P. Dikhtievsky, A. Berlach, et al.; edited by V. Halunko, V. Felik. 5th ed. Odessa: Yurydika Publishing House, 700 pp. (in Ukrainian).

3. Andriychuk, T. (2009). The Principle of Transparency in Communication Between Government Authorities and the Public: A Conceptual Approach. Bulletin of the Book Chamber. No. 4. pp. 48-51. (in Ukrainian).

4. Bednyi, O.I. (2021).The Content and Significance of the Principles of Good Governance in Ukrainian Administrative Law. New Ukrainian Law. Issue 3. Pp. 134-139. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.19 (in Ukrainian).

5. Belov, D.M., & Belova, M.V. (2024). Integrity in government bodies as an element of the legal ideology of modern society. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. No. 85 (5). pp. 213-217. (in Ukrainian).

6. Bukhanevych, A. I. (2010). Ensuring the Principles of Openness and Transparency in Establishing Dialogue Between the Government and the Public. Public Administration: Improvement and Development. No. 3. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?operation=1&iid=133 (accessed: 12.02.2026). (in Ukrainian).

7. Boiko I., Solovyova O. (2022). Incorporating the principles of good governance into national legislation to strengthen the institutional resilience of state and municipal authorities. Human Rights in Ukraine: Past, Present, Future: Abstracts of Participants in the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kharkiv, Dec. 9, 2022). Kharkiv: NDI PPSN, 2022. Pp. 38-41. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20221209/ (accessed: 12.02. 2026). (in Ukrainian).

8. Dniprov, O. (2021). Principles of Good Governance in the Modern System of Administrative Law of Ukraine. Entrepreneurship, Economy, and Law. No. 1. Pp. 114-118. (in Ukrainian).

9. Dombrovskyi, O. I., Bagiryanets, D. P. (2023). Public participation in public administration at the local level: concepts and mechanisms for ensuring it. Legal Scientific Electronic Journal. No. 2. Pp. 610-613. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/145 (in Ukrainian).

10. Gudyma N.V. (2007). Principles of Openness and Transparency in the Activities of Ukrainian Government Bodies (Organizational and Legal Foundations): Monograph. Cherkasy: Chabanenko Y. Publishing House, 200 pp. (in Ukrainian).

11. European Commission. General Principles of EU Law. Official website of the European Commission. URL: https://commission.europa.eu/index_en (accessed 12.02.2026). (in English).

12. Zelenko V., Zelenko N. (2023). On the Features of the Concept of "Good Governance" and Its Application for the Development of a Public Administration Model in Ukraine in the Context of European Integration and Globalization. Bulletin of Lviv University. Economic Series. Issue 64. Pp. 20-30. (in Ukrainian).

13. Zlivko S. V., Kovalenko V. V. (2021). Analysis of the emergence of the term "good governance" and definition of its meaning. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence. No. 54, Vol. 1. Pp. 38-42. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.54.1.9. (in Ukrainian).

14. Kovalenko V. V. (2022). International experience in implementing the concept of "good governance." Legal Scientific Electronic Journal. No. 9. pp. 301-304. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/72 (in Ukrainian).

15. Kovalskyi V. S., Kozintsev I. P. (2005). Lawmaking: Theoretical and Logical Foundations. Kyiv: Yurinkom Inter, 192 pp. (in Ukrainian).

16. Corruption and Good Governance. Module 2. Training Tools for Educators and Professionals: UNU Anti-Corruption Module Series. URL: http://kb.nuos.edu.ua/repository/data/documents/UA_Anti-Corruption_Module_2_Corruption_and_Good_Governance.pdf (accessed: 10.02.2026). (in Ukrainian).

17. Maslova, Y.I. (2022). Mechanism for Preventing Corruption: Concept and Structure. Legal Position. No. 1. Pp. 81-85. DOI https://doi.org/10.32836/2521-6473.2022-1.14 (in Ukrainian).

18. Marchuk V.V. (2023). Principles of Good Governance in the Public Administration of the Fight Against Organized Crime in Ukraine. Law and Public Administration. No. 1. Pp. 211-216. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.2023.1.30 (in Ukrainian).

19. Moskal D.D. (2025). Ensuring the Right to Good Governance Through a System of Professional Development for Civil Servants. Current Issues of State and Law. No. 107. pp. 237-247 DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v107.2025.28 (in Ukrainian).

20. Muza O.V. (2020). Features of the Implementation of the Principle of Good Governance in Public Administration. Legal Bulletin. No. 6. pp. 83-89. (in Ukrainian).

21. Pogrebnyak, S. (2012). The Concepts of Good Governance and Good Administration (International, European, and National Experience). Philosophy of Law and General Theory of Law. No. 1. Pp. 177-190. (in Ukrainian).

22. Pukhtetska, A.A. (2010). The Implementation of Principles and Standards of Good Governance in Public Administration. Scientific Notes. Vol. 103. Pp. 36-40. (in Ukrainian).

23. Radyszewska, O. (2020). The Concept of Good (Proper) Administration—From the Council of Europe's Soft Law to Ukrainian Administrative Law. Studia Prawnoustrojowe. No. 48. Pp. 180-194. DOI: 10.31648/sp.5528 (in Ukrainian).

24. Skoryk, Yu. S. (2025).The Principle of Good Governance on Ukraine's Path Toward EU Standards. Scientific Bulletin of Public and Private Law. Issue 4. Pp. 100-107. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.4.17 (in Ukrainian).

25. Tymoshenko N. (2015). The Relationship Between the Principles of Openness and Transparency in the Activities of Local Self-Government Bodies: "Siamese Twins" or a Harmonious Pair? Effectiveness of Public Administration: Collection of Scientific Papers. Issue 44. pp. 125-131. (in Ukrainian).

26. Tkalia, O.V. (2020). Understanding Good Governance in the Modern Context. Scientific Notes of V.I. Vernadsky Ternopil National University. Series: Legal Sciences. Vol. 31 (70). Part 2. No. 2. pp. 125-130 DOI https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/24 (in Ukrainian).

27. Khabarova T. V. (2017). Administrative and Procedural Foundations of Corruption Prevention in Ukraine: Ph.D. Thesis in Law: 12.00.07. Kharkiv, 216 pp. (in Ukrainian).

28. Khabarova, T. V. (2025). On Defining the Concept of Integrity as a Principle of Public Service. Problems of the Legal System of Ukraine: Proceedings of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Cherkasy, May 15-16, 2025). Cherkasy: Cherkasy State Technological University, 2025. pp. 33-34. (in Ukrainian).

29. Khabarova, T. V. (2025). Principles of Implementing Ukraine's State Anti-Corruption Policy. Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University, "Law" Series. No. 39. pp. 303-309. DOI: https://doi.org/10.26565/2075 1834-2025-39-33 (in Ukrainian).

30. Khodatsky, S. Yu. (2023). The importance of the principle of good governance in the law enforcement practice of state authorities. Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management, and Administration. No. 10. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-10-01-14 (in Ukrainian).

31. Shaulska, G. M. (2019). Principles of "Good Governance": Prospects for Implementation in Ukraine. State and Regions. Series: Law. No. 2 (66). Pp. 140-143. (in Ukrainian).

32. Shevchuk, S. (2007). Judicial Lawmaking: Global Experience and Prospects in Ukraine: Monograph. Kyiv: Referat, 640 p. (in Ukrainian).

33. Shevchuk, S. (2016). The Doctrine of the Rule of Law and Constitutionalism: The Historical Genesis of Their Relationship. Law of Ukraine. No. 3. Pp. 45-61. (in Ukrainian).

34. Shkolyk, A. (2018). The Concept of Good Administration and Its Impact on Administrative and Procedural Legislation. Bulletin of Lviv University. Law Series. Issue 66. Pp. 138-146. (in Ukrainian)

The article was received by the editors 05.03.2026 The article was revised 09.04.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 This article published 30.05.2026

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-24
УДК 347.965:341.33:341.322.5

РИБАЛКО Г. С.
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
E-mail: hrybalko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9690-6082
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4

ЕТИЧНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА У СПРАВАХ ЩОДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Стаття присвячена комплексному дослідженню правового статусу адвоката та деонтологічних меж його професійної діяльності під час здійснення захисту військовополонених комбатантів держави-агресора в умовах повномасштабної війни. Актуальність теми зумовлена безпрецедентними викликами для української системи правосуддя, де необхідність дотримання Україною міжнародних зобов'язань у межах збройного конфлікту та стандартів прав людини стикається з гострим суспільним запитом на справедливість. Роль адвоката в таких процесах розглядається не лише як процесуальна функція, а й як запобіжник від деградації правосуддя до рівня «права переможця».

Основний зміст. У роботі детально проаналізовано зміст ст. 13 Третьої Женевської конвенції, що встановлює імператив гуманного поводження та захисту полонених від «публічної цікавості», та визначено роль захисника у забезпеченні цих гарантій. Особливу увагу приділено дослідженню складних етичних дилем, з якими стикається адвокат: медійному та соціальному тиску, внутрішньому конфлікту інтересів та ризику протиправного ототожнення адвоката з клієнтом-комбатантом. Крізь призму прецедентної практики ЄСПЛ, зок. рема справ Artico v. Italy, Salduz v. Turkey та Hassan v. the United Kingdom, розкрито критерії «ефективності» правничої допомоги в умовах воєнного стану. Методологія дослідження включає компаративний аналіз моделей військової юстиції країн НАТО, зокрема функціонування корпусу JAG США та досвіду Великої Британії щодо залучення цивільних адвокатів до військових трибуналів.

Висновки. Аргументовано, що інституційна незалежність адвокатури та неухильне дотримання деонтологічних стандартів є запорукою легітимності вироків українських судів у міжнародному правовому просторі. Обґрунтовано необхідність впровадження в Україні вузької спеціалізації та системи добровільної сертифікації адвокатів у сфері військового права та міжнародного гуманітарного права (МГП). Це дозволить підвищити якість захисту у справах про воєнні злочини та забезпечить відповідність національної правничої практики стандартам євроатлантичної інтеграції.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: адвокатська етика, військовополонені, комбатантський імунітет, міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, ЄСПЛ, незалежність адвокатури, збройний конфлікт.*

Як цитувати: Рибалко Г.С. Етичні та процесуальні аспекти діяльності адвоката у справах щодо військовополонених в умовах збройної агресії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 270-277. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-24

In cites: H. S. Rybalko (2026) Ethical and procedural aspects of defense attorney activities in cases involving prisoners of war amidst armed aggression. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 270-277. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-24 (in Ukrainian)

Вступ. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, зумовила докорінну трансформацію національного правового ландшафту. Виникнення масових випадків потрапляння в полон комбатантів держави-агресора поставило перед українською системою правосуддя безпрецедентне завдання: забезпечити невідворотність покарання за воєнні злочини, водночас неухильно дотримуючись міжнародних стандартів прав людини. Центральне місце у цьому процесі посідає інститут адвокатури. Як зазначають дослідники О. Сосніна, О. Микитів. Г. Микитів, Т. Коленіченко [1], ефективний захист прав жертв та учасників збройного конфлікту є лакмусовим папірцем для демократичної держави Актуальність теми зумовлена тим, що в умовах воєнного стану право на професійну правничу допомогу, закріплене у ст. 131-2 Конституції України [2], часто стикається із потужним суспільним і медійним тиском, що вимагає від

© Рибалко Г.С. 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

адвоката не лише високої кваліфікації, а й суворого дотримання деонтологічних імперативів. Виникає гостра потреба у переосмисленні ролі захисника у справах щодо військовополонених. Згідно з позицією Т. Короткого [3], міжнародне гуманітарне право (МГП) є тим фундаментом, який не дозволяє правосуддю деградувати до рівня «права переможця». В умовах, коли Україна чітко задекларувала свій рух до євроатлантичних структур, відповідність національної адвокатської практики стандартам ЄС та НАТО стає питанням національної безпеки та міжнародного престижу.

Стан наукової розробки проблеми. Питання правового статусу адвоката та захисту прав учасників збройних конфліктів перебувають у центрі уваги провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці фундаторів української адвокатури та кримінального процесу, зокрема Т. В. Варфоломеєвої, О. Д. Святоцького та М. М. Михеєнка, які заклали деонтологічні основи незалежності правничої допомоги.

Міжнародно-правовий аспект захисту військовополонених та імплементації норм міжнародного гуманітарного права (МГП) у національну систему правосуддя ґрунтовно досліджено у працях М. Гнатовського та Т. Короткого. Їхні розробки дозволяють адаптувати класичні принципи гуманності до сучасних реалій гібридної війни. Проблематика комбатантського імунітету та кримінальної відповідальності за воєнні злочини висвітлена у статтях І. Яковюка та С. Харитонова. Процесуальні гарантії діяльності адвоката та стандарти ефективності захисту через призму практики ЄСПЛ стали об'єктом наукових пошуків Ю. П. Аленіна, О. В. Капліної, В. Т. Нора та Л. М. Лобойка.

Зарубіжний досвід організації військової юстиції та функціонування адвокатських корпусів у країнах НАТО базується на концепціях К. Грінвуда, Г. Дрейпера та Н. Мельцера, чиї праці є ключовими для розуміння глобальних стандартів «права війни». Водночас, незважаючи на значну кількість напрацювань, питання специфічних етичних дилем адвоката під час захисту комбатантів держави-агресора в умовах повномасштабної війни залишається недостатньо висвітленим. Зокрема, потребують глибшого аналізу механізми захисту адвоката від соціальної стигматизації та алгоритми взаємодії з медіа у справах щодо військовополонених, що і обумовило вибір теми цієї статті.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз етичних меж та процесуальних алгоритмів діяльності адвоката під час захисту військовополонених, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення профільного законодавства.

Для досягнення мети поставлено такі завдання: 1.Дослідити співвідношення норм національної адвокатської етики із вимогами міжнародного гуманітарного права. 2.Проаналізувати статус військовополоненого як специфічного суб'єкта кримінального процесу крізь призму Женевських конвенцій. 3.Виокремити ключові деонтологічні ризики, з якими стикається адвокат при захисті комбатантів агресора. 4.Запропонувати модель спеціалізації адвокатів у сфері військової юстиції на основі компаративного аналізу досвіду країн НАТО.

Методологічна основа. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Системно-структурний метод дозволив розглянути діяльність адвоката як елемент загальної системи кримінальної юстиції. Порівняльно-правовий метод став основою для аналізу зарубіжних моделей захисту, а герменевтичний метод був використаний для глибокого тлумачення норм «м'якого права» та міжнародних стандартів адвокатської професії.

Стан наукового дослідження теми. Теоретичний фундамент дослідження базується на аналізі природи збройних конфліктів та правового статусу їх учасників. Питання незалежності адвокатури як інституційної гарантії прав людини в екстремальних умовах отримало ґрунтовне висвітлення у працях Т. В. Варфоломеєвої [4]. Авторка наголошує, що професійна етика адвоката не може бути «адаптована» до політичної доцільності, оскільки це руйнує саму сутність правосуддя.

Важливим внеском у розуміння специфіки «права війни» стали праці К. Грінвуда [5], який одним із перших проаналізував складну взаємодію між національним кримінальним правом та нормами міжнародного гуманітарного права (МГП). Його концепція «рівності сторін перед законом війни» є ключовою для нашого дослідження, оскільки вона обґрунтовує право на захист навіть для представників сторони, що вчинила агресію.

Особливої ваги в умовах сучасної війни набувають спільні напрацювання Т. Р. Короткого та М. М. Гнатовського [6]. Їхні дослідження щодо професійної етики правника в контексті МГП дозволяють поєднати суто деонтологічні норми (ПАЕ) з імперативами Женевської конвенції про поводження з військовополоненими [7]. Вчені аргументують, що адвокат у справах щодо воєнних злочинів ви-

ступає не лише як процесуальний опонент обвинувачення, а й як «охоронець» міжнародного правопорядку.

Для глибшого розуміння стандартів гуманності ми звертаємося до Загального коментаря МКЧХ 2020 року [8]. Цей документ є критично важливим для наукового аналізу, оскільки він пропонує автентичне тлумачення ст. 13 Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року (далі – ЖК ІІІ) щодо захисту полонених від публічної цікавості та приниження. Роль адвоката у забезпеченні цих стандартів практично не була предметом окремих монографічних досліджень в Україні, що створює наукову прогалину, яку намагається заповнити ця стаття.

Основні результати дослідження. Доктринальне розмежування між законними бойовими діями та воєнними злочинами, закріплене у Додатковому протоколі І [9], вимагає від адвоката високого рівня спеціалізації. Аналіз наукової літератури свідчить, що більшість дослідників фокусуються на доказах провини (сторона обвинувачення), тоді як методологія захисту в умовах «цифрового поля бою» та медійного тиску залишається малодослідженою. Використання практики ЄСПЛ у поєднанні з нормами МГП, дозволяє сформувати нову парадигму адвокатської діяльності, де захист військовополоненого розглядається як інструмент легітимізації майбутніх вироків у міжнародних інстанціях.

Визначення правового статусу особи, захопленої під час міжнародного збройного конфлікту, є першочерговим завданням адвоката, оскільки від цього залежить обсяг процесуальних гарантій та можливість застосування кримінального закону. Фундаментальним джерелом у цьому питанні виступає ЖК ІІІ [7].

Згідно зі ст. 4 Конвенції, статус військовополоненого надається членам особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті, а також членам ополчення чи добровольчих загонів, які відповідають критеріям наявності командування, відмітного знака, відкритого носіння зброї та дотримання законів війни. Проте сучасна війна характеризується розмиванням меж між регулярними та іррегулярними формуваннями. У таких випадках адвокат має посилатися на Загальний коментар МКЧХ 2020 року [8], який встановлює презумпцію статусу військовополоненого: у разі будь-якого сумніву особа повинна користуватися захистом Конвенції до того моменту, поки її статус не буде визначено компетентним судом. Ключовим елементом захисту у справах щодо військовослужбовців країни-агресора є доктрина комбатантського імунітету.

Вона закріплена у Додатковому протоколі І до Женевських конвенцій [9] і передбачає, що комбатанти не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за участь у бойових діях, якщо їхні дії не порушували норми МГП.

Етичний та професійний обов'язок адвоката в цьому контексті полягає у протидії спробам кваліфікувати законні бойові дії (наприклад, обстріл військового об'єкта) як загальнокримінальні злочини (вбивство або тероризм). Як було підтверджено у практиці ЄСПЛ, зокрема у справі «Hassan v. the United Kingdom» [10], норми МГП діють паралельно з нормами прав людини, а законне затримання комбатанта не є порушенням права на свободу, якщо воно відповідає вимогам ЖК ІІІ. Адвокат має чітко розмежовувати «злочин агресії» (за який відповідає вище керівництво) та право рядового солдата на участь у конфлікті.

Водночас слід критично оцінити тенденцію до абсолютизації доктрини комбатантського імунітету в умовах сучасної війни. Гібридний характер збройної агресії, активне використання іррегулярних формувань та приватних військових компаній істотно ускладнюють класичне розмежування між законними учасниками бойових дій та особами, що підлягають кримінальному переслідуванню. У зв'язку з цим постає питання: чи завжди механічне застосування імунітету відповідає цілям міжнародного гуманітарного права, чи, навпаки, створює ризик уникнення відповідальності за фактичні воєнні злочини.

Особливу складність для адвокатської практики становлять особи, що належать до приватних військових компаній (ПВК) або добровольчих загонів, чий статус є гібридним. У свою чергу, звертаємо увагу на важливості ретельного аналізу підпорядкованості таких осіб. Якщо особа не входить до офіційної структури збройних сил і не відповідає критеріям комбатанта, вона може бути кваліфікована як найманець, що позбавляє її права на статус військовополоненого та імунітет.

Для адвоката це означає необхідність глибокого збору доказів щодо: 1.Наявності наказу про включення підрозділу до складу ЗС рф; 2.Наявності сталих знаків розрізнення, видимих на відстані; 3.Отримання грошової винагороди (чи перевищує вона виплати регулярним військам).

Стаття 13 ЖК ІІІ вимагає, щоб військовополонені завжди були захищені від актів насильства, залякування та публічної цікавос-

ті. Роль адвоката тут виходить за межі суду: він має фіксувати факти порушення цих норм (наприклад, поширення відео допитів у соцмережах) та апелювати до Коментарів МКЧХ [8], які розглядають такі дії як форму психологічного тиску.

У свою чергу, специфіка справ щодо військовополонених полягає у їх надвисокій резонансності. Адвокат, вступаючи у такий процес, миттєво стає об'єктом уваги суспільства та засобів масової інформації. У цьому контексті ключового значення набуває етика публічних виступів. Адвокат має виступати «голосом права», а не ретранслятором емоцій. Будь-яка заява захисника повинна бути виваженою, об'єктивною та спрямованою на захист процесуальних інтересів клієнта, а не на задоволення «публічної цікавості».

Згідно з вимогами Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [11], адвокат зобов'язаний дотримуватися присяги та правил професійної етики. Стаття 12 Правил адвокатської етики (ПАЕ) [12] наголошує, що при здійсненні професійної діяльності адвокат має бути стриманим і розсудливим. У справах щодо військовополонених це означає табу на розголошення конфіденційної інформації, яка може зашкодити не лише клієнту, а й національним інтересам (наприклад, деталі обмінних процесів).

Також слід враховувати, що незалежність адвокатури є аксіомою правосуддя. Ще у фундаментальних працях О. Д. Святоцького та М. М. Михеєнка [13] наголошувалося, що адвокат не може бути інструментом державної ідеології. У справах щодо комбатантів агресора цей принцип піддається найбільшому випробуванню. Адвокат зобов'язаний ігнорувати спроби тиску з боку правоохоронних органів або радикально налаштованих груп.

Як стверджував М. М. Михеєнко [13], право на захист є абсолютним, і його обмеження під приводом «воєнної доцільності» є початком руйнації правової системи. Конфіденційність спілкування з військовополоненим, незважаючи на режимні обмеження місць їх тримання, має бути забезпечена в повному обсязі. Це не лише етичний обов'язок, а й умова «ефективності» захисту, про яку йдеться у міжнародних стандартах.

Однією з найскладніших етичних проблем є внутрішній конфлікт адвоката. Деонтологічна зрілість правника виявляється у здатності відокремити свою громадянську позицію від професійної місії. Згідно з Основними принципами щодо ролі юристів, адвокати не повинні ототожнюватися зі своїми клієнтами або їхніми справами.

Якщо ж адвокат відчуває, що його особиста неприязнь до підзахисного заважає наданню якісної допомоги, він має керуватися етичними нормами щодо уникнення конфлікту інтересів. Довіра між адвокатом і клієнтом є основою захисту, і якщо вона апріорі неможлива через ідеологічні розбіжності, адвокат повинен відмовитися від доручення ще на стадії його прийняття. Адвокатура виконує важливу соціальну функцію захисту не просто особи, а самої законності. Адвокат є «публічним помічником правосуддя». У справах військовополонених це означає, що захисник має стежити за дотриманням процедури: від моменту затримання до винесення вироку.

Адвокат у таких справах захищає не «ворога», а стандарти цивілізованого світу. Якщо держава ігнорує права військовополоненого, вона втрачає моральну перевагу. Отже, етична позиція адвоката — це не «виправдання зла», а забезпечення того, щоб правосуддя було законним, а вирок — легітимним у міжнародно-правовому сенсі.

Забезпечення права на захист у кримінальних провадженнях щодо військовополонених не є формальністю, а виступає базовим критерієм легітимності всього судового процесу. Згідно з нормами Кримінального процесуального кодексу України [14], кожна особа, якій висунуто обвинувачення, має право на кваліфіковану правничу допомогу. Проте в умовах війни концепція «права на адвоката» трансформується у вимогу «ефективності» такого захисту.

Ключовим орієнтиром тут є прецедентна практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). У справі «Artico v. Italy» [15] Суд наголосив, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а права практичні та ефективні. Це означає, що держава зобов'язана забезпечити адвокату реальні умови для роботи: конфіденційне спілкування, доступ до матеріалів та достатній час для підготовки. Як підтверджено у справі «Salduz v. Turkey» [16], доступ до захисника має бути наданий з моменту першого допиту, інакше справедливість усього провадження буде безповоротно підірвана. Водночас практика Європейського суду з прав людини демонструє певну еволюцію, яка не завжди є однозначною. Перехід від жорсткого стандарту обов'язковості доступу до адвоката, сформульованого у справі «Salduz v. Turkey», до більш гнучкого підходу у справі «Beuze v.

Belgium» свідчить про намагання Суду адаптуватися до складних процесуальних ситуацій.

Однак така гнучкість створює ризик розширеного тлумачення підстав для обмеження права на захист, особливо в умовах воєнного стану, що потребує підвищеного контролю з боку національних судів.

Існує поширена помилка, що правовий режим воєнного стану дозволяє суттєво спрощувати процесуальні гарантії. Проте, сталість процесуальної форми є запобіжником від свавілля та судових помилок. Будь-які обмеження прав захисту (наприклад, проведення засідань у режимі відеоконференції або обмеження доступу до певних локацій) мають бути пропорційними та належним чином обґрунтованими.

На практиці, однак, спостерігається тенденція до фактичного звуження процесуальних гарантій під впливом суспільного запиту на швидке притягнення до відповідальності осіб, пов’язаних з державою-агресором. Це створює ризик формування обвинувального ухилу, який суперечить принципу змагальності сторін та презумпції невинуватості.

У таких умовах роль адвоката виходить за межі класичного процесуального представництва та трансформується у механізм стримування можливих порушень прав людини. У свою чергу, адвокат у військових злочинах виконує роль «процесуального аудитора». Він має перевіряти, чи не були докази отримані під тиском або в умовах, що виключають добровільність показань. Це корелюється з позицією Н. О. Гольдберг, яка вказує на те, що специфіка документування злочинів у зоні бойових дій часто призводить до порушень правил юрисдикції та підслідності, що має бути предметом негайного реагування з боку адвоката [17].

У справах щодо військовополонених сторона захисту часто перебуває у менш вигідному становищі через обмежений доступ до місця подій чи свідків, які перебувають на непідконтрольній території. У справі «Beuze v. Belgium» [18] Велика Палата ЄСПЛ ще раз підтвердила, що обмеження доступу до адвоката на ранніх стадіях вимагає від держави «вагомих причин».

Для забезпечення балансу суд зобов’язаний сприяти захисту у збиранні доказів, якщо адвокат не може зробити це самостійно. Це стосується витребування даних супутникової зйомки, результатів міжнародних експертиз тощо.

Без реального механізму змагальності процес перетворюється на інквізиційний. О.С. Котуха та Г.І. Богонюк додають, що презумпція невинуватості в її розумінні та застосуванні виключає односторонній обвинувальний підхід під час розслідування та вирішення кримінальних справ, не допускає швидких, необдуманих, безпідставних рішень [19], що в контексті суспільного запити на «швидке засудження ворога» створює ризик системного обвинувального ухилу.

Одним із найскладніших аспектів є робота з показаннями військовополонених, даними під час первинного опитування (debriefing) військовими структурами. Адвокат має чітко розрізняти розвідувальне опитування та процесуальний допит. Усі показання, отримані без участі захисника та роз'яснення права на мовчання, згідно з практикою ЄСПЛ та національним КПК, повинні визнаватися недопустимими доказами. Роль адвоката тут – захистити підзахисного від самообвинувачення під впливом страху чи дезорієнтації, що є невід'ємним елементом справедливого судочинства навіть в умовах збройного конфлікту.

Також слід звернутись і до міжнародного досвіду. Так, система військової юстиції США, що базується на Єдиному кодексі військової юстиції (UCMJ), пропонує найбільш автономну модель правової допомоги. Ключовим суб’єктом тут є JAG Corps, де військові адвокати (Defense Counsel) посідають унікальне процесуальне становище. Досліджуючи американський досвід, можна констатувати, що головною перевагою моделі JAG є вузька спеціалізація юристів, які досконало володіють не лише кримінальним правом, а й польовими статутами та специфікою військової субординації. Для України, де спостерігається дефіцит фахівців з військового права, адаптація елементів підготовки JAG (зокрема, сертифікація цивільних адвокатів для роботи у специфічних умовах збройного конфлікту) є нагальною потребою в межах наближення до стандартів взаємосумісності з Альянсом.

У свою чергу, на відміну від американської «закритої» системи, Велика Британія демонструє модель активного залучення цивільної адвокатури до військового судочинства через Military Court Service. Такий підхід є більш гнучким для демократичного суспільства, оскільки він зберігає органічний зв'язок між загальною системою правосуддя та військовою юстицією.

У Польщі, де військові суди інтегровані в загальну систему, адвокати проходять добровільну спеціалізацію через органи адвокатського самоврядування. М. А. Погорецький та О. Г. Яновська [20] наголошують, що польський досвід «гібридної» моделі є найбільш ре-

левантним для України, оскільки не вимагає радикальної перебудови Конституції, а базується на посиленні професійних стандартів цивільної адвокатури у сфері МГП.

Як зазначають М. Кравцова та Т Дацюк, одним з найважливіших елементів ефективного виконання міжнародних стандартів прав людини є їх реалізація на практиці. Для досягнення цієї мети необхідно забезпечити якісну правову освіту для працівників відповідних установ, розробити та впровадити механізми контролю за дотриманням стандартів прав людини, а також залучити громадськість та міжнародні організації до моніторингу та оцінки стану реалізації цих стандартів [21].

Процес набуття Україною членства в ЄС та НАТО вимагає гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами захисту прав людини. Ефективність правосуддя у справах щодо військовополонених безпосередньо впливає на сприйняття України як правової держави. Водночас слід застерегти від механічного перенесення іноземних моделей на національний ґрунт. Ефективність таких інституцій, як JAG Corps, зумовлена не лише їх організаційною структурою, але й високим рівнем правової культури, дисципліни та довіри до правової системи загалом.

Без належного інституційного забезпечення та гарантій незалежності адвокатури імплементація таких моделей може мати декларативний характер. У свою чергу, фундаментальні засади гуманізації збройних конфліктів, вказують на те, що адвокатська допомога є невід'ємною частиною «гуманного поводження». Будь-яка спроба обмежити право на захист військовополонених автоматично ставить Україну поза межами цивілізованого правового простору.

Так, О. Таран наголошує, що до головних принципів міжнародного гуманітарного права належать у т.ч. принципи гуманності, відсутності дискримінації та взаємності, у відповідності до яких військовополонені мають бути поважні як люди та захищені від будь-яких форм жорстокості та небезпеки для їхнього життя та здоров’я, військовополонені мають однакові права та не можуть бути дискриміновані за будь-якою ознакою, такою як національність, раса, релігія або стать, кожна держава-учасниця має захищати військовополоених, які перебувають на її території, незалежно від того, до якої сторони конфлікту вони належать. [22].

Висновки.

Проведене дослідження теоретичних та практичних аспектів діяльності адвоката у справах щодо військовополонених в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України дозволяє сформулювати такі підсумкові положення:

1.Трансформація правової парадигми захисту. Встановлено, що статус військовополоненого є унікальною правовою конструкцією, яка вимагає від адвоката одночасного застосування норм національного кримінального процесу та міжнародного гуманітарного права (МГП). Ключовим елементом захисту є доктрина комбатантського імунітету, яка звільняє особу від відповідальності за законні бойові дії. Етичний обов’язок адвоката полягає у недопущенні підміни воєнних злочинів загальнокримінальними обвинуваченнями, що є гарантією легітимності українського правосуддя перед міжнародною спільнотою.

2.Деонтологічна стійкість як професійний імператив. Доведено, що в умовах воєнного стану принцип незалежності адвокатури та заборона ототожнення адвоката з клієнтом набувають екзистенційного значення. Адвокат, який захищає комбатанта держави-агресора, виконує не «політичну місію», а професійну функцію охоронця права. Будь-який відступ від стандартів ПАЕ під впливом суспільного тиску чи медійного резонансу є загрозою для верховенства права. Професійна етика вимагає від захисника бути «правовим фільтром», який відокремлює емоційне сприйняття ворога від об’єктивного аналізу його процесуальних прав.

3.Ефективність захисту крізь призму практики ЄСПЛ. Аналіз прецедентної практики свідчить, що право на захист має бути практичним та ефективним, а не ілюзорним. Навіть в умовах збройного конфлікту держава зобов’язана забезпечити адвокату доступ до підзахисного з моменту першого допиту. Будь-які обмеження процесуальних прав мають бути пропорційними, а докази, отримані з порушенням права на мовчання чи без участі захисника, повинні беззастережно визнаватися недопустимими.

4.Адаптація досвіду країн НАТО. Компаративний аналіз моделей військової юстиції (зокрема JAG CorpsСША) вказує на доцільність запровадження в Україні спеціалізації адвокатів у сфері військового права. Це не потребує створення окремих закритих інституцій, проте вимагає розробки системи добровільної сертифікації та підвищення кваліфікації адвокатів через структури НААУ. Така спеціалізація підвищить рівень взаємосумісності української правничої допомоги зі стандартами Альянсу.

5.Перспективи подальших досліджень. Запропоновано розглядати діяльність адвоката у справах щодо військовополонених як частину загальнодержавної стратегії захисту прав людини. Дотримання Україною стандартів Женевської конвенції незважаючи на жорстокість супротивника, є проявом цивілізаційної переваги. Подальшого вивчення потребують питання участі адвоката у фіксації воєнних злочинів для міжнародних трибуналів та етичні аспекти захисту осіб, які належать до іррегулярних формувань (ПВК). Таким чином, утвердження етичних та процесуальних стандартів адвокатської діяльності у цій категорії справ є не лише професійним викликом, а й запобіжником від правового нігілізму, що забезпечує Україні статус правової держави на шляху до євроатлантичної інтеграції. Автор вважає, що діяльність адвоката у справах щодо військовополонених виходить за межі суто професійної функції та набуває ознак інституційного механізму забезпечення дотримання міжнародного правопорядку. У цьому контексті адвокат виступає не лише представником інтересів конкретної особи, а й гарантом легітимності правосуддя в очах міжнародної спільноти.

Саме здатність забезпечити баланс між вимогами національної безпеки та стандартами прав людини визначатиме ефективність української правової системи в умовах збройного конфлікту..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Sosnina O., et al. International Aspects of the Protection of Victims' Rights in the Conditions of Armed Conflict in Ukraine. Cuestiones Políticas. 2021. Vol. 39 (71). P. 433–457. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3971.24.

2.Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

3.Міжнародне гуманітарне право : посібник для правників / за заг. ред. Т. Р. Короткого. Київ : УГСПЛ, 2023. 272 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf (дата звернення: 07.02.2026).

4.Варфоломеєва Т. В., Гончаренко С. В. Адвокатура в Україні: науково-практичний коментар Закону України «Про адвокатуру». Київ : Юрінком Інтер, 2010. 400 с.

5.Greenwood C. Essays on War in International Law. London : Cameron May, 2006. 700 p.

6.Міжнародне гуманітарне право : посібник / О. О. Войтенко, М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий та ін. ; за ред. Т. Р. Короткого. Київ–Одеса : УГСПЛ, Фенікс, 2017. 145 с.

7.Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 07.04.2026).

8.Commentary on the Third Geneva Convention: Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War / International Committee of the Red Cross (ICRC). 2020. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/commentary/2020 (дата звернення: 07.02.2026).

9.Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977.

10.Hassan v. the United Kingdom : Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 16 September 2014. Application no. 29750/09.

11.Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI.

12.Правила адвокатської етики : затверджені З'їздом адвокатів України 09.06.2017 (зі змінами від 15.02.2019).

13.Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 1997. 224 с.

14.Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI.

15.Artico v. Italy : Judgment of the European Court of Human Rights of 13 May 1980. Series A, no. 37.

16.Salduz v. Turkey : Judgment of the European Court of Human Rights of 27 November 2008. Application no. 36391/02.

17.Гольдберг Н. О., Берташ А. П. Складнощі доведення вини у кримінальних провадженнях, пов'язаних з колабораціонізмом: технічні та юридичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 86. Ч. 5. С. 46–52. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.6.

18.Beuze v. Belgium : Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 9 November 2018. Application no. 71409/10.

19.Котуха О. С., Богонюк Г. І. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи. Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. 2025. № 18. С. 5–10. DOI: https://doi.org/10.32782/2616-7611-2025-18-01.

20.Погорецький М. А., Яновська О. Г. Адвокатура України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 572 с.

21.Кравцова М. О., Дацюк Т. К. Міжнародні стандарти захисту та дотримання прав військовополонених. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. С. 398–402. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.69.

22.Таран О. В. Правовий статус військовополоненого. Відповідальність військовополоненого. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 681–683. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/165.pdf. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/165.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2026 Переглянуто 18.04.2026
Стаття рекомендована до друку 19.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

H.S. RYBALKO
PHD, associate professor,
associate Professor of the criminal law department
E-mail: hrybalko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9690-6082
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody Square, 4

ETHICAL AND PROCEDURAL ASPECTS OF DEFENSE ATTORNEY ACTIVITIES IN CASES INVOLVING PRISONERS OF WAR AMIDST ARMED AGGRESSION

ANNOTTION. *Introduction.* The article provides a comprehensive study of the legal status of defense attorneys and the deontological boundaries of their professional activities when representing prisoners of war (POWs) from the aggressor state during full-scale armed aggression. The relevance of this topic is driven by the unprecedented challenges facing the Ukrainian justice system, where the necessity of upholding international obligations under international humanitarian law and human rights standards meets a profound public demand for retribution. The role of the defense attorney in such proceedings is examined not merely as a procedural function but as a safeguard against the degradation of justice into "victor's justice."

Summary of the research results. The study analyzes in detail the provisions of Article 13 of the Third Geneva Convention, which mandates humane treatment and protection of prisoners from "public curiosity," defining the lawyer's role in ensuring these guarantees. Particular attention is paid to the complex ethical dilemmas faced by attorneys, including intense media and social pressure, internal conflicts of interest, and the risk of unlawful identification of the lawyer with the combatant client. Through the lens of European Court of Human Rights (ECHR) case law, specifically the cases of Artico v. Italy, Salduz v. Turkey, and Hassan v. the United Kingdom, the article reveals the criteria for "effective" legal assistance during martial law. The research methodology includes a comparative analysis of NATO military justice models, specifically the functioning of the US JAG Corps and the UK experience in integrating civilian practitioners into the military court service.

Conclusions. It is argued that the institutional independence of the legal profession and strict adherence to deontological standards are essential for the international legitimacy of Ukrainian court verdicts. The author substantiates the need to implement a narrow specialization and a system of voluntary certification for lawyers in the fields of military law and international humanitarian law (IHL) in Ukraine. Such specialization will enhance the quality of defense in war crimes cases and ensure that national legal practices align with Euro-Atlantic integration standards.

KEYWORDS: *legal ethics, prisoners of war, combatant immunity, international humanitarian law, Geneva Conventions, ECHR, independence of the legal profession, armed conflict.*

REFERENCES

1.Sosnina, O., et al. (2021). International aspects of the protection of victims' rights in the conditions of armed conflict in Ukraine. Cuestiones Políticas, 39(71), 433–457. https://doi.org/10.46398/cuestpol.3971.24

2.Constitution of Ukraine. (1996). Law No. 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 30, Article 141. (in Ukrainian).

3.Korotkyi, T. R. (Ed.). (2023). International humanitarian law: A manual for lawyers. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/POSIBNYK-FINAL-11.12.pdf (in Ukrainian).

4.Varfolomeeva, T. V., & Honcharenko, S. V. (2010). Advokatura v Ukraini: Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy "Pro advokaturu". Yurinkom Inter. (in Ukrainian).

5.Greenwood, C. (2006). Essays on war in international law. Cameron May.

6.Voytenko, O. O., Hnatovskyi, M. M., & Korotkyi, T. R. (2017). International humanitarian law: A manual. UGSPL; Feniks. (in Ukrainian).

7.Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. (1949). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (in Ukrainian).

8.International Committee of the Red Cross. (2020). Commentary on the Third Geneva Convention (1949). https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciii-1949/commentary/2020

9.Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 (Protocol I). (1977). https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977 (in Ukrainian).

10.Hassan v. the United Kingdom, App. No. 29750/09 (Eur. Ct. H.R. Grand Chamber, 2014).

11.Law of Ukraine on Advocacy and Legal Practice No. 5076-VI. (2012). (in Ukrainian).

12.Rules of адвокатської етики. (2017, amended 2019). Congress of Advocates of Ukraine. (in Ukrainian).

13.Sviatotskyi, O. D., & Mykheienko, M. M. (1997). Advokatura Ukrainy. In Yure. (in Ukrainian).

14.Criminal Procedure Code of Ukraine. (2012). Law No. 4651-VI. (in Ukrainian).

15.Artico v. Italy, App. No. 6694/74 (Eur. Ct. H.R., 1980).

16.Salduz v. Turkey, App. No. 36391/02 (Eur. Ct. H.R., 2008).

17.Goldberg, N. O., & Bertash, A. P. (2024). Difficulties of proving guilt in criminal proceedings related to collaborationism: Technical and legal aspects. Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 86(5), 46–52. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.6 (in Ukrainian).

18.Beuze v. Belgium, App. No. 71409/10 (Eur. Ct. H.R. Grand Chamber, 2018).

19.Kotukha, O. S., & Bohoniuk, H. I. (2025). Presumption of innocence: Conceptual approaches. Bulletin of LTEU. Legal Sciences, 18, 5–10. https://doi.org/10.32782/2616-7611-2025-18-01 (in Ukrainian).

20.Pohoretskyi, M. A., & Yanovska, O. H. (2020). Advokatura Ukrainy. Yurinkom Inter. (in Ukrainian).

21.Kravtsova, M. O., & Datsiuk, T. K. (2023). International standards for protection and observance of prisoners of war rights. Analytical and Comparative Jurisprudence, 398–402. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.69 (in Ukrainian).

22.Taran, O. V. (2022). Legal status of prisoners of war. Responsibility of prisoners of war. Legal Scientific Electronic Journal, 11, 681–683. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/165 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 15.03.2026 The article was revised 18.04.2026
The article is recommended for printing 19.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-25
УДК 343.9:004

ПУЗИРНА Н. С.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
E-mail: 1981-natasha@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7297-0829
Національний університет «Чернігівська Політехніка»
м. Чернігів, 14027, Шевченка, 95

ПАДАЛКА В. О.
здобувач вищої освіти першого бакалаврського рівня
4 курсу групи КЮ-222
E-mail: vladpadalka17@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0006-2623-8078
Національного університету «Чернігівська політехніка»
м. Чернігів, 14027, Шевченка, 95

КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОТИДІЯ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджено проблему кіберзлочинності як однієї з найбільш динамічних та транснаціональних загроз сучасного суспільства. Актуальність теми зумовлена стрімкою цифровізацією суспільних відносин, зростанням кількості кримінальних правопорушень у кіберпросторі та необхідністю вдосконалення кримінально-правових механізмів протидії таким посяганням, особливо в умовах воєнного стану. Метою статті є здійснення комплексного кримінально-правового аналізу кіберзлочинності, виявлення прогалин чинного законодавства та формування пропозицій щодо підвищення ефективності протидії. У дослідженні використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий та аналіз нормативних джерел.

Короткий зміст. У роботі проаналізовано положення Конвенції про кіберзлочинність 2001 року, норми Розділу XVI Кримінального кодексу України та Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Розкрито елементи складів кримінальних правопорушень у сфері використання інформаційних технологій, окреслено проблеми їх практичного застосування та визначення поняття кіберзлочину. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства з урахуванням сучасних технологічних викликів та міжнародного досвіду. Запропоновано інноваційну концепцію «кіберімунітету», що передбачає впровадження механізмів «кібервакцинації», «кіберлейкоцитів» і «кіберпам'яті» як засобів превентивної протидії кіберзагрозам.

Висновок. У висновках наголошено, що ефективна протидія кіберзлочинності можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує вдосконалення кримінального законодавства, розвиток технологічних засобів захисту, підвищення рівня кіберграмотності населення та активне міжнародне співробітництво. Запропоновані підходи можуть слугувати підґрунтям для подальших наукових досліджень і практичних реформ у сфері забезпечення кібербезпеки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *кіберзлочинність, кримінально-правова характеристика, кібербезпека, кримінальний кодекс України, протидія кіберзлочинам.*

Як цитувати: Пузирна Н. С., Падалка В. О. Кіберзлочинність: кримінально-правова характеристика та протидія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 278-284. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-25

In cites: N. S. Puzyrna, V. O. Padalka (2026) Cybercrime: criminal law characteristics and countermeasures. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 278-284. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-25 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У сучасному світі, де інформаційні технології проникають у всі сфери життя, кіберзлочинність стає серйозною загрозою для особистості, суспільства та держави. Зловживання цифровими технологіями з метою вчинення злочинів набуває транснаціонального характеру, завдаючи значної матеріальної та моральної шкоди.

У зв'язку з цим, питання кримінально-правової характеристики кіберзлочинності та ефективної протидії їй є надзвичайно актуальним. Кіберзлочинність є однією з найбільш актуальних та швидкозростаючих загроз сучасності. Вона характеризується транснаціональним характером, високою латентністю та постійним розвитком нових форм і методів. У зв'язку з цим, проблема кіберзлочинності потребує комплексного кримінально-правового аналізу та розробки ефективних механізмів протидії.

© Пузирна Н. С., Падалка В. О., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Стан наукового дослідження теми. Стан наукового дослідження теми кримінально-правової характеристики кіберзлочинності характеризується значним масивом напрацювань, над якими працювали такі вчені, як Вергун Л. О., Галушко П. П., Гарига М. М., Думчиков М. О., Захарченко А. Є., Каменський Д. В., Ковальчук Д. В., Корзун С. В., Кришевич О. В., Кузнєцов О. О., Нагірний І. П., Попко В. В., Попко Є. В., Рощина І. О., Ткаченко А. О. та Ткаченко П. І. Їхні роботи заклали фундаментальну базу для розуміння природи цифрових правопорушень у сучасних умовах.

Окремої уваги заслуговують наукові розвідки, у яких ґрунтовно розкрито елементи кримінально-правової характеристики кіберзлочинів та запропоновано вектори вдосконалення системи протидії їм. Важливий внесок у дослідження зробив Думчиков М. О., який детально проаналізував відмінності між злочинами у сфері комп'ютерної інформації та злочинами, що скоєні з використанням комп'ютерних технологій, наголошуючи на їхній нетотожності. Автор підкреслив, що чинне законодавство України не охоплює повний спектр викликів у кіберпросторі, та представив класифікацію кіберзлочинів відповідно до Конвенції про кіберзлочинність 2001 року, виокремивши вектори вдосконалення нормативно-правового регулювання [1, с. 66].

У праці Ткаченка П. І., Ткаченка А. О. та Ковальчука Д. В. основну увагу приділено питанням визначення поняття кіберзлочинності та необхідності гармонізації вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами. Водночас науковці зазначають, що проблемам практичного застосування кримінально-правових норм у реальних судових та слідчих процесах наразі приділено недостатньо уваги, що створює певний вакуум між теорією та практикою [2, с. 280].

Кримінально-правові аспекти цієї сфери стали об'єктом детального вивчення Гариги М. М., Вергун Л. О. та Кузнєцова О. О., які зосередилися на специфіці кваліфікації відповідних діянь [3, с. 90]. Паралельно з цим Захарченко А. Є. та Каменський Д. В. акцентують увагу на недоліках сучасного законодавства у частині визначення складів правопорушень, пов'язаних із незаконним використанням ІТ, пропонуючи розширити положення Кримінального кодексу України для охоплення нових видів кіберзлочинів, що поки не мають чіткої правової оцінки [4, с. 109].

Незважаючи на ґрунтовність теоретичних розробок, практичні методи безпосередньої боротьби із кіберзлочинністю залишаються недосконалими. Більшість наявних робіт фокусується на термінологічному апараті та аналізі чинних норм, проте спостерігається гострий брак досліджень щодо вдосконалення юридичних інструментів запобігання злочинам та розробки ефективних механізмів їхнього застосування в умовах воєнного стану та тотальної цифровізації суспільства.

Мета дослідження. Провести комплексний кримінально-правовий аналіз кіберзлочинності, виявити проблемні аспекти чинного законодавства та практики його застосування, а також розробити пропозиції щодо удосконалення механізмів протидії кіберзлочинності.

Основні результати дослідження. Кіберзлочинність завдає значної шкоди особистим, суспільним та державним інтересам. Вона може призвести до втрати конфіденційної інформації, фінансових втрат, порушення роботи критичної інфраструктури та навіть загрози національній безпеці. Тому розробка ефективних кримінально-правових механізмів протидії кіберзлочинності є надзвичайно важливою для забезпечення сталого розвитку суспільства та захисту прав громадян.

Правове регулювання даного питання здійснюється такими нормативно-правовими актами: 1) Конвенція про кіберзлочинність [5] (Ратифікована 07.09.2005р.). Конвенція про кіберзлочинність є першим міжнародним treaty, що стосується криміналізації кіберзлочинів. Вона була розроблена Радою Європи та відкрита для підписання у 2001 році. Метою Конвенції є гармонізація національного законодавства у сфері боротьби з кіберзлочинністю, спрощення міжнародного співробітництва у розслідуванні та переслідуванні кіберзлочинів, а також захист прав людини та основоположних свобод в умовах розвитку інформаційних технологій.

Конвенція містить перелік діянь, які держави-учасниці зобов'язані криміналізувати, зокрема, незаконний доступ до комп'ютерних систем, незаконне перехоплення даних, пошкодження або знищення даних, виготовлення та розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, підробка документів, що зберігаються в комп'ютерній системі, шахрайство пов'язане з використанням комп'ютерів.

2) Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [6]. Для більш детального розуміння кримінально-правової характеристики кіберзлочинів, розглянемо порівняльну таблицю складів кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XVI КК України. Табл. 1

Табл. 1

Порівняльна таблиця складів кримінальних правопорушень передбачених Розділом XVI КК України

Елементи	**Стаття 361. Несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж**	**Стаття 361^{-1}. Створення з метою протиправного використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут**	**Стаття 361^{-2}. Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації**	**Стаття 362. Несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї**	**Стаття 363. Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється**	**Стаття 363^{-1}. Перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку**
Об'єкт	Інформаційна (автоматизована), електронна комунікаційна, інформаційно-комунікаційна система, електронна комунікаційна мережа	Шкідливі програми чи технічні засоби	Інформація з обмеженим доступом	Інформація, яка обробляється в ЕОМ, автоматизованих системах, комп'ютерних мережах	ЕОМ, автоматизовані системи, комп'ютерні мережі чи мережі електрозв'язку або порядок чи правила захисту інформації	ЕОМ, автоматизовані системи, комп'ютерні мережі чи мережі електрозв'язку
Об'єктивна сторона	Несанкціонована не втручання	Створення, розповсюдження або збут шкідливих програм чи технічних засобів	Несанкціоновані збут або розповсюдження інформації	Несанкціоновані дії з інформацією особою, яка має право доступу до неї	Порушення правил експлуатації або порядку чи правил захисту інформації	Перешкоджання роботі шляхом масового розповсюдження повідомлень
Суб'єкт	Загальний - 16 років	Загальний - 16 років	Загальний - 16 років	Особа, яка має право доступу до інформації	Особа, відповідальна за експлуатацію	Загальний - 16 років
Суб'єктивна сторона	Умисел	Умисел	Умисел	Умисел	Умисел або необережність	Умисел

3) Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7]. Даний закон в ст. 1 містить легальне визначення кіберзлочину (комп'ютерний злочин) - суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України [7].

Щодо визначення кіберзлочину в науці кримінального права та серед науковців немає єдиної думки. До прикладу Думчиков М. О., визначає кіберзлочини, як умисні, суспільно

небезпечні та протиправні діяння, які порушують встановлений порядок обігу, використання та захисту інформації в кіберпросторі, завдаючи шкоди суспільним відносинам [4, с. 66].

Така багатоаспектність термінології зумовлює необхідність звернення до міжнародного досвіду, оскільки кіберзлочинність за своєю природою не має державних кордонів. Уніфікація підходів до кваліфікації цих діянь є критично важливою для налагодження транскордонного співробітництва правоохоронних органів.

Відповідно до міжнародних норм, національного законодавства України та Європейського Союзу, кіберзлочини, вчинені за попередньою змовою групою осіб, є серйозними правопорушеннями. Це підтверджує важливість неперервної боротьби з такими злочинами шляхом розробки та впровадження ефективних міжнародних стратегій та механізмів [5, с. 281]. На нашу думку, важливим елементом таких стратегій є розуміння специфіки об'єктів нападу та кола осіб, які зазнають найбільших збитків унаслідок протиправних дій у цифровій сфері. Статистика свідчить, що концентрація капіталу та критичних даних у корпоративному секторі робить його пріоритетною ціллю для кіберзлочинців.

Окрім цього слід зазначити що потерпілими від кіберзлочинів найчастіше є юридичні особи. Це зумовлено тим, що процес комп'ютеризації широко охоплює, насамперед, юридичних осіб (організації, установи), а значно меншою мірою – фізичних осіб [6, с. 97].

Разом із тим, сучасні виклики, перед якими постала Україна, змушують розглядати проблему не лише через призму економічних інтересів, а й з позиції національної безпеки. Особливої гостроти це питання набуває в умовах збройної агресії, коли кібератаки стають частиною гібридної війни. Повертаючись до питання кримінально-правових засобів протидії кіберзлочинності, то в період воєнного стану підлягають застосуванню положення КК України, які встановлюють відповідальність за кіберзлочини, зокрема, статті Розділ XVI КК України [7, с. 110].

Проте, незважаючи на наявність спеціального розділу в КК України, динаміка розвитку ІТ-технологій значно випереджає швидкість законотворчого процесу. Це створює ситуації, коли новітні способи втручання в інформаційні системи залишаються поза межами належної юридичної оцінки. Незважаючи на значний прогрес у боротьбі з кіберзлочинністю, чимало її видів досі не мають належного правового регулювання на національному рівні. Для ефективної протидії цьому явищу необхідна розробка та впровадження комплексних кримінально-правових механізмів.

По-перше, ефективна боротьба з кіберзлочинністю починається з міцного законодавчого фундаменту. Удосконалення законодавства у сфері кібербезпеки є критично важливим для того, щоб йти в ногу зі швидко розвиваючими технологіями та методами кіберзлочинців. Закони повинні чітко визначати кіберзлочини, встановлювати відповідні покарання за них та забезпечувати правоохоронним органам необхідні інструменти для розслідування та переслідування кіберзлочинців. Міжнародне співробітництво у цій сфері також є життєво важливим, оскільки кіберзлочини часто мають транскордонний характер. Угоди про взаємну правову допомогу та екстрадицію злочинців можуть допомогти у боротьбі з кіберзлочинністю на глобальному рівні.

По-друге технології відіграють ключову роль у захисті від кіберзлочинів. Розробка та впровадження сучасних технологій захисту інформації, таких як firewalls, антивірусне програмне забезпечення, системи виявлення вторгнень та інші засоби кібербезпеки, є необхідними для запобігання кібератакам та захисту даних. Важливо зазначити, що технології захисту повинні постійно оновлюватися та вдосконалюватися, щоб відповідати новим викликам та загрозам. Крім того, важливо забезпечити належне використання цих технологій та навчання персоналу правилам кібербезпеки.

По-третє підвищення рівня обізнаності населення про кібербезпеку є критично важливим для запобігання кіберзлочинам. Люди повинні бути навчені правилам безпечної поведінки в інтернеті, таким як використання складних паролів, обережність у відкритті електронних листів та переході за посиланнями, захист особистих даних тощо. Проведення інформаційних кампаній, семінарів та тренінгів з кібербезпеки може допомогти підвищити рівень обізнаності населення та зменшити кількість жертв кіберзлочинів.

По-четверте ефективна боротьба з кіберзлочинністю неможлива без сильних та професійних правоохоронних органів. Створення спеціалізованих підрозділів з боротьби з кіберзлочинністю, навчання співробітників правоохоронних органів методам розслідування кіберзлочинів та використання сучасних технологій для ідентифікації та переслідування кіберзлочинців є необхідними для забезпечення правопорядку у кіберпросторі.

По-п'яте кіберзлочинність часто має транскордонний характер, тому міжнародне співробітництво є критично важливим для боротьби з нею. Обмін інформацією та досвідом між країнами, проведення спільних операцій з метою боротьби з кіберзлочинністю, а також розробка та впровадження міжнародних стандартів кібербезпеки можуть допомогти у боротьбі з кіберзлочинністю на глобальному рівні.

На основі проведеного аналізу існуючих механізмів протидії кіберзлочинам, ми пропонуємо нову концепцію. Ідея, якої полягає у створенні системи, яка б не просто реагувала на кіберзагрози, а й активно запобігала їм, подібно до того, як імунна система людини бореться з хворобами.

Для ефективної протидії кіберзлочинності пропонуємо застосувати інноваційні підходи, такі як «Кібервакцинація», «Кіберлейкоцити» та «Кіберпам'ять». «Кібервакцинація» передбачає розробку програмних засобів, що «тренують» системи на розпізнавання та нейтралізацію відомих кіберзагроз шляхом симуляції атак, аналізу поведінки шкідливого програмного забезпечення та постійного оновлення баз даних загроз. «Кіберлейкоцити» - це автономні програмні агенти, які постійно моніторять мережі та системи на наявність підозрілої активності та автоматично ізолюють уражені ділянки для нейтралізації загрози. «Кіберпам'ять» - це система накопичення та аналізу інформації про кібератаки для виявлення нових тенденцій, прогнозування майбутніх загроз та вдосконалення механізмів захисту.

Серед переваг цієї концепції можна виділити те, що замість пасивного реагування на атаки система активно запобігає їм, забезпечуючи випереджувальний захист інформаційних ресурсів. Важливою характеристикою є також її здатність до самонавчання та адаптації до нових видів загроз, що дозволяє ефективно протидіяти динамічним кібервикликам у реальному часі. Крім того, впровадження такого підходу сприяє суттєвому зменшенню потреби у ручному втручанні та мінімізації впливу людського фактора, що значно підвищує надійність і швидкість функціонування механізмів кібербезпеки.

Успіх цього механізму залежатиме від тісної співпраці між державними органами (фінансування, законодавче середовище, обмін інформацією), приватним сектором (участь у розробці, інвестування, обмін інформацією) та науковою спільнотою (фундаментальні дослідження, розробка методів, підготовка фахівців). Тільки завдяки спільним зусиллям можливо створити ефективну систему протидії кіберзлочинності. «Кіберімунітет» може стати новим етапом у боротьбі з кіберзлочинністю, забезпечуючи більш надійний та ефективний захист від кіберзагроз.

Висновки. У ході дослідження було проведено комплексний кримінально-правовий аналіз кіберзлочинності, що дозволило виокремити ключові проблеми в чинному законодавстві та використовувати можливості напряму його вдосконалення.

По-перше, кіберзлочинність є однією з найбільших динамічних загроз сучасності. Вона має транснаціональний характер, високий рівень латентності та постійно розвивається, що ускладнює її ефективне правове регулювання. Враховуючи збільшення кількості кіберзлочинців, їхня профілактика та розслідування стають пріоритетними завданнями як для правоохоронних органів, так і для держави в цілому.

По-друге, аналіз норм кримінального законодавства України розроблений про те, що хоча воно містить положення щодо боротьби з кіберзлочинністю, вони не охоплюють весь спектр загроз. Особливої уваги потребує адаптація законодавства до сучасних технологічних викликів, зокрема щодо відповідальності за нові види злочинів у кіберпросторі.

По-третє, ефективна боротьба з кіберзлочинністю можлива лише за умови комплексного підходу. Це включає удосконалення законодавства, зміцнення міжнародного співробітництва, розвиток технологічних засобів кіберзахисту, підвищення рівня правосвідомості громадян та кіберграмотності, а також створення спеціалізованих правоохоронних органів з розширеними повноваженнями у сфері кібербезпеки. У межах дослідження було запропоновано концепцію «кіберімунітету», яка передбачає новітні підходи до протидії кіберзлочинності. До таких підходів належить «кібервакцинація» – розробка програми, що моделює атаки для їхньої ефективної нейтралізації, «кіберлейкоцитів» – автономні агенти для моніторингу та ізоляції загроз, а також «кіберпам’ять» – система аналізу даних для прогнозування нових кіберзагроз.

Перспективи подальших досліджень у цій сфері передбачають детальніше вивчення питань криміналізації нових форм кіберзлочинності, розширення механізмів співпраці між державними органами, бізнесом та міжнародними структурами, а також інтеграції сучасних технологій, зокрема штучного інтелекту, для боротьби з кіберзлочинністю.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило необхідність посилення кримінально-правових механізмів протидії кіберзлочинності та впровадження комплексного підходу, що охоплює законодавчі, технологічні та організаційні аспекти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Думчиков М. О. Кримінально-правова характеристика поняття та видів кіберзлочинів. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. 2022. № 55. С. 65–68. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.55.14 (дата звернення: 13.02.2025).

2. Ткаченко П. І., Ткаченко А. О., Ковальчук Д. В. Кримінально-правова характеристика кіберзлочинності, яка вчиняється за попередньою змовою групою осіб: аналіз проблем і перспектив. Право і суспільство. 2023. № 3. С. 278–283. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.41 (дата звернення: 13.02.2025).

3. Гарига М. М., Вергун Л. О., Кузнєцов О. О. Деякі аспекти криміналістичної характеристики кіберзлочинів. Науковий вісник Сіверщини. серія: право. 2020. № 3. С. 89–99. DOI: https://doi.org/10.32755/sjlaw.2020.03.089 (дата звернення: 13.02.2025).

4. Захарченко А. Є., Каменський Д. В. Актуальні питання кримінально-правових засобів протидії кіберзлочинності. The latest development trends in philological science and education (February 7–8, 2024. Riga, the Republic of Latvia) : International scientific conference. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. P. 108-112. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-409-2-25 (дата звернення: 13.02.2025).

5. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 : станом на 7 верес. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 10.02.2025).

6. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 1 лют. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 10.02.2025).

7. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII : станом на 28 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 10.02.2025).

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 28.03.2026 Переглянуто 30.04.2026
Стаття рекомендована до друку 14.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

N. S. PUZYRNA
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Public and Private Law
E-mail: 1981-natasha@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7297-0829
Chernihiv Polytechnic National University
Chernihiv, 14027, Shevchenko, 95

V. O. PADALKA
Higher education student
E-mail: vladpadalka17@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0006-2623-8078
National University ‘Chernihiv Polytechnic’
Chernihiv, 14027, Shevchenko, 95

CYBERCRIME: CRIMINAL LAW CHARACTERISTICS AND COUNTERMEASURES

ANNOTTION. *Introduction.* The article examines cybercrime as one of the most dynamic and transnational threats of the modern digital society. The relevance of the topic is обусловлена the rapid digitalization of social relations, the growing number of criminal offenses committed in cyberspace, and the need to improve criminal law mechanisms for combating such acts, particularly under martial law conditions. The purpose of the study is to conduct a comprehensive criminal law analysis of cybercrime, identify gaps in current legislation, and develop proposals to enhance counteraction mechanisms. The research is based on general scientific and special legal methods, including formal-logical, systemic-structural, comparative-legal analysis, and the study of regulatory sources.

Summary of the main results of the study. The paper analyzes the provisions of the Convention on Cybercrime (2001), Chapter XVI of the Criminal Code of Ukraine, and the Law of Ukraine «On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine». The elements of criminal offenses in the field of information technology are characterized, and problematic aspects of their legal qualification and practical application are identified. The necessity of legislative improvement in accordance with contemporary technological challenges and international standards is substantiated. An innovative concept of «cyber immunity» is proposed, including the mechanisms of «cyber vaccination», «cyber leukocytes», and «cyber memory» as preventive tools against cyber threats.

Conclusion. The conclusions emphasize that effective counteraction to cybercrime requires a comprehensive approach combining legislative modernization, technological development, increased public cyber awareness, and active international cooperation. The proposed approaches may serve as a foundation for further academic research and practical reforms in the field of cybersecurity.

KEY WORDS: *cybercrime, criminal law characteristics, cybersecurity, Criminal Code of Ukraine, counteraction to cybercrime.*

REFERENCES

1. Convention on Cybercrime: Council of Europe Convention dated November 23, 2001. / Council of Europe. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (date of application: 10/02/2025).

2. Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 5, 2001 No. 2341-III. / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (date of application: 10/02/2025). (In Ukrainian).

3. On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of Ukraine: Law of Ukraine dated October 5, 2017 No. 2163-VIII. / Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (date of application: 10/02/2025). (In Ukrainian).

4. Dumchykov, M. O. (2022). Criminal law characteristics of the concept and types of cybercrimes. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence, 55, 65–68. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.55.14 (in Ukrainian).

5. Tkachenko, P. I., Tkachenko, A. O., & Kovalchuk, D. V. (2023). Criminal law characteristics of cybercrime committed by prior conspiracy of a group of persons: Problems and prospects. Law and Society, 3, 278–283. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.3.41 (in Ukrainian).

6. Haryha, M. M., Verhun, L. O., & Kuznetsov, O. O. (2020). Some aspects of the forensic characteristics of cybercrimes. Scientific Bulletin of Sivershchyna. Series: Law, 3, 89–99. https://doi.org/10.32755/sjlaw.2020.03.089 (in Ukrainian).

7. Zakharchenko, A. Ye., & Kamenskyi, D. V. (2024). Current issues of criminal law measures to combat cybercrime. In The latest development trends in philological science and education (International scientific conference, February 7–8, 2024, Riga, Republic of Latvia) (pp. 108–112). Baltija Publishing. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-409-2-25 (in Ukrainian)

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 28.03.2026
The article was revised 30.04.2026
The article is recommended for printing 14.05.2026
This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-26
УДК 343.9

ШЕВЧЕНКО Н. С.
доктор філософії (PhD) за спеціальністю 081 «Право»,
Головний фахівець по взаємодії з громадами з питань зниження ризиків в НС та цивільного захисту Харківської обласної організації Товариства Червоного Хреста України,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
E-mail: lg1.kh@redcross.org.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2647-8160
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

НЕЗАКОННЕ ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛІКИ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА, ЧЕРВОНОГО ПІВМІСЯЦЯ, ЧЕРВОНОГО КРИСТАЛА: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала є одним з видів кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку й безпосередньо пов'язане з дотриманням норм міжнародного гуманітарного права. Такі посягання підривають довіру до нейтрального гуманітарного статусу Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, створюють загрозу безпеці не лише його персоналу, але й може наражати на небезпеку отримувачів допомоги, особливо в умовах збройного конфлікту. Актуальність дослідження зумовлена триваючим збройним конфліктом на території України, зростанням ролі міжнародного гуманітарного права та необхідністю захисту охоронюваної символіки.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У статті охарактеризовано структуру Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а також вивчено правовий статус його емблем та логотипів. Піддано аналізу Женевські конвенції 1949 р. та Додаткові протоколи до них, а також національні нормативно-правові акти (зокрема, Закон України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» та Закон України «Про Товариство Червоного Хреста України»). Крім того наголошено на важливості врахування ролі внутрішніх актів Руху, що деталізують порядок використання символіки. У статті розкрито зміст ст. 445 КК України, охарактеризовано її бланкетний характер та її співвідношення з суміжними нормами, зокрема ст. 435 та ст 438 КК України. На основі статистичних даних наголошено на низькому рівні зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 445 КК України та зроблено висновок про високий рівень латентності таких діянь. Виокремлено основні детермінанти незаконного використання символіки. В результаті запропоновано низку запобіжних заходів, що можуть бути втілені з метою запобігання таким кримінальним правопорушенням.

Висновки. Криміналізація незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала є необхідною умовою для її захисту. Ефективне запобігання таким діянням потребує комплексного підходу, який охоплюватиме низку заходів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: кримінальне право, кримінальна відповідальність, кримінологія, запобігання кримінальним правопорушенням, Червоний Хрест.*

Як цитувати: Шевченко Н. С. Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала: кримінологічний аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 285-291. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-26

In cites:. N. S. Shevchenko (2026) Illegal use of the emblems of the Red Cross, Red Crescent and Red Crystal: criminological aspect. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 285-291 https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-26 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Захист символіки Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (далі – Рух) є важливою складовою міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) та має закріплення в національних нормативно-правових актах багатьох країн світу. Символіка Руху має особливий захист для забезпечення нейтральності, безсторонності та гуманності діяльності Руху, а також гарантування ідентифікації та безпеки осіб, що до нього належать, особливо під час збройного конфлікту. Саме тому її використання з порушенням встановлених правил підриває довіру до Руху, може дискредитувати його та навіть ставити під загрозу життя та здоров'я як працівників, так й тих кому надається допомога. Особливого значення захист символіки Руху набуває в період збройних конфліктів.

Стан наукового дослідження. Проблематика захисту та незаконного використання відповідної символіки в різні періоди була предметом дослідження відносно невеликої.

© Шевченко Н. С., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

кількості вітчизняних науковців, зокрема таких, як В. В. Базелюк, С. Я. Лихова, В. В. Нагорний, В. О. Поповичук.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи криміналізації незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, проведенні кримінологічного аналізу та визначенні основних напрямів запобігання відповідним кримінальним правопорушенням.

Основні результати дослідження. Міжнародний Рух Червоного Хреста і Червоного Півмісяця є найбільшим гуманітарним рухом в світі, що надає допомогу постраждалим під час збройних конфліктів та надзвичайних ситуацій різного характеру. Рух складається з трьох компонентів:

1) Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ) – є незалежною та нейтральною організацією, яка працює на глобальному рівні. МКЧХ надає допомогу постраждалим під час збройних конфліктів, здійснює роботи з пошуку зниклих безвісти, поширює знання про норми МГП тощо. Організація може виступати гуманітарним нейтральним посередником між сторонами збройного конфлікту.

2) Міжнародна Федерація Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (далі – МФТЧХ і ЧП) – діє з метою підтримки національних товариств, координує та направляє допомогу у разі виникнення природних чи техногенних катастроф, сприяє довгостроковому розвитку. Основною місією є полегшення життя вразливих категорій людей шляхом мобілізації сили гуманності. МФТЧХ і ЧП підтримує програми зі зменшення ризиків та боротьби з поширенням соціально-небезпечних хвороб, протидіє дискримінації та насильству, поширює інформацію про права людини, сприяє наданню допомоги біженцям і внутрішньо переміщеним особам у місцях їхнього перебування тощо.

3) Національні товариства – виконують широкий спектр діяльності, спрямований на надання допомоги населенню на місцевому рівні та підтримку діяльності Руху у своїх країнах. Така діяльність може включати: надання гуманітарної допомоги, реагування на надзвичайні ситуації, надання першої допомоги постраждалим, відновлення родинних зв'язків, патронажний догляд, психо-соціальну підтримку, проведення інформаційних сесій тощо. Наразі Рух налічує 191 національне товариство, одним з яких є Товариство Червоного Хреста України (далі – ТЧХУ) [5].

Варто наголосити, що Рух має три емблеми: червоний хрест, червоний півмісяць та червоний кристал (мал. 1), що використовуються в першу чергу із захисною метою в період збройного конфлікту та в якості позначення приналежності осіб або об'єктів до Руху. Кожна з емблем має однаковий статус в рамках МГП і відповідно до законів країни, в якій вони використовуються. Національне товариство може використовувати одну з трьох емблем, що вказують на їхню діяльність. Жодна з них не має культурного, релігійного або політичного значення [8].

Мал. 1. Емблеми Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця

Зауважимо, що окрім емблеми, може використовуватися також логотип, який являє собою емблему з додаванням окремих текстових та/або візуальних елементів. Він використовується з розпізнавальною метою. Наприклад, ТЧХУ має власний логотип (мал. 2) [8].

Мал. 2 Логотип Товариства Червоного Хреста України

Нормативно-правова база, що регулює правомірність використання символіки в Україні включає три структурних блоки: 1) міжнародно-правові джерела; 2) нормативно-правові акти України (закони та підзаконні нормативно-правові акти); 3) безпосередньо джерела Руху. Ключове місце серед міжнародно-правових актів у сфері захисту відповідної

символіки належить Женевським Конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та Додатковим протоколам до них від 8 червня 1977 р. та 8 грудня 2005 р. Саме ці акти формують універсальну основу МГП і встановлюють особливий порядок використання та захисту емблем. Усі вони ратифіковані у встановленому законом порядку, отже становлять частину національного законодавства України та підлягають сумлінному дотриманню. У національному законодавстві України імплементовані норми відповідних міжнародно-правових джерел та встановлено належне нормативно-правове регулювання використання та захисту відповідної символіки.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про Товариство Червоного Хреста України» Товариство використовує емблему Червоного Хреста у порядку, визначеному Законом України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» [7]. В свою чергу згаданий Закон визначає порядок та умови використання і захисту символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала на території України відповідно до норм Женевських Конвенцій та Додаткових протоколів до них. Відповідно до абз. 2 ст. 1 Закону України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні» выдповыдну символыку становлять це емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (зображення відповідно на білому тлі); назви (слова «Червоний Хрест», «Червоний Півмісяць», «Червоний Кристал») і розпізнавальні сигнали (спеціальні міжнародно визнані допоміжні сигнали, що використовуються як захисні та розпізнавальні знаки для позначення осіб, рухомого та нерухомого майна). Відповідно до ст. 17 зазначеного Закону особи, винні у порушенні законодавства України про використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала, несуть відповідальність згідно з законами України [6].

Окрім того, окремі аспекти в цій царині регулюються підзаконними нормативно правовими актами. Серед них Порядок маркування в особливий період будівель та споруд, транспортних засобів, які підпадають під дію норм міжнародного гуманітарного права, відповідними розпізнавальними знаками (емблемами), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2022 р. №1199; Порядок виготовлення, видачі та реєстрації особистих іменних посвідчень медичного персоналу, що використовує емблему Червоного Хреста, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 2000 р. №939; Методика визначення медичних формувань та санітарно-транспортних засобів, що відносяться до об’єктів міжнародного гуманітарного права та потребують маркування відповідними розпізнавальними знаками (емблемами), затверджена наказом Міністерства охорони здоров’я України від 29 листопада 2024 р. №1985; Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 р. №164.

Окремим та особливим елементом загальної системи нормативно-правового регулювання аспектів використання такої символіки є безпосередньо акти компонентів Руху. Хоча вони й поширюють свою дію лише в межах Руху, однак мають важливе практичне значення, оскільки деталізують та конкретизують норми вищого рівня. Наприклад, йдеться про Правила по використанню емблем Червоного Хреста або Червоного Півмісяця національними Товариствами, ухвалені XX Віденською Міжнародною конференцією Червоного Хреста 1965 р. та переглянуті Радою делегатів у Будапешті у 1991 році; Статут Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, ухвалений на 25-ї Міжнародної конференції Червоного Хреста і Червоного Півмісяцю в 1986 році. В межах України локальним актом також є Статут Товариства Червоного Хреста України, затверджений рішенням XXII З’їзду Товариства Червоного Хреста України.

Логічним завершенням формування системи правового регулювання стало встановлення юридичної відповідальності за незаконне використання символіки Руху. На жаль, в Україні досі не передбачено адміністративної відповідальності в цій царині, що є суттєвим недоліком у правовому механізмі забезпечення належного захисту символіки Руху. Це не дозволяє ефективно реагувати на незначні, але доволі поширені випадки порушень, які не досягають рівня кримінального правопорушення.

Втім, важливим кроком є закріплення в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) окремої норми, що криміналізує діяння в цій сфері. Так, Розділ XX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» містить статтю 445 «Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала» [4]. Зазначена норма має універса-

льний характер і може застосовуватися щодо більшості випадків порушень заборонних приписів. Варто наголосити, що диспозиція зазначеної статті є бланкетною та потребує звернення до інших нормативно-правових актів.

Норма ст. 445 КК України не застосовується, якщо дії можна кваліфікувати за статтями, що передбачають спеціальні норми, зокрема, як військове кримінальне правопорушення за ст. 435 КК України або як порушення законів і звичаїв війни за ст. 438 КК України. У ст. 435 КК України в основі виділення спеціальної норми є поєднання ознак спеціального суб'єкта, яким визнається військовослужбовець, із ознаками місця або обстановки вчинення кримінального правопорушення – в районі воєнних дій або в умовах воєнного стану. Під статтю 438 КК України підпадають ті види незаконного використання зазначеної символіки, які характеризуються більш високим ступенем суспільної небезпечності злочинних діянь та тяжкості спричинених ними наслідків. Зокрема, незаконне використання зазначеної символіки може бути кваліфіковане за ст. 438 КК як порушення законів і звичаїв війни, якщо таким чином особа симулює володіння статусом, що надає захист, при вчиненні вбивств, завданні поранень, захопленні в полон противника тощо [3, с. 1001-1002].

Навіть в умовах повномасштабного збройного конфлікту на території України фактичні показники реєстрації незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України) залишаються низькими. Так, відповідно до офіційних статистичних даних, впродовж декількох останніх років було зареєстровано лише 9 кримінальних правопорушень за ст. 445 КК України: у 2022 р. – 1; у 2023 р. – 0; у 2024 – 6; за перші 10 місяців 2025 р. – 2. У 6 з 9 випадків кримінальні провадження направлені до суду з обвинувальним актом [9]. Слід наголосити, що такі показники зазначеного кримінального правопорушення свідчать не про його непоширеність, а скоріш про дуже високий рівень латентності. Більшість випадків незаконного використання символіки Руху залишається поза межами поля зору правоохоронних органів.

Значною мірою латентність досліджуваного діяння може бути зумовлена сприйняттям такого кримінального правопорушення як малозначущого чи несуттєвого. Це стосується як пересічних громадян, наприклад, свідків, так й представників правоохоронних органів, які можуть не надавати цим правопорушенням належної уваги. Такі діяння можуть не асоціюватися з реальною суспільною небезпечністю та спричиненням шкоди, що призводить до їх ігнорування, небажанням повідомляти про них чи свідомого замовчування. Окремим та не менш важливим фактором латентизації може виступати низький рівень правової обізнаності щодо особливого захисту такої символіки. Вона часто помилково сприймається як знак медичної допомоги, що доступна до вільного використання. Таке хибне уявлення у поєднанні з недооцінкою небезпеки значно ускладнює виявлення та фіксацію відповідних кримінальних правопорушень.

Зменшення рівня латентності вимагає комплексного системного підходу, що поєднуватиме заходи з виявлення та належного реагування на наявні факти незаконного використання символіки Руху. Особливої уваги потребує інформаційно-просвітницька робота серед населення та належна підготовка представників правоохоронних органів, із акцентом на важливість дотримання приписів законодавства в частині захисту символіки Руху.

Загалом, вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 445 КК України може бути зумовлено низкою чинників. Зокрема, використання такої символіки може бути вчинено задля введення в оману, в тому числі в комерційних цілях чи з метою власної вигоди. Зокрема, відомі випадки коли медичні центри чи аптечні мережі використовують зображення червоного хреста на білому тлі у якості власної торгівельної марки. Такі діяння є порушенням, однак здебільшого подібні випадки розглядаються у порядку господарського судочинства, а не кримінального. Яскравим прикладом є справа проти однієї з аптечних мереж, що незаконно використовувала емблему Червоного Хреста в діяльності понад 400 аптек у 100 містах України на своїх вивісках, у рекламі та на декількох сайтах у мережі Інтернет. У 2024 р. Верховний Суд визнав торгівельну марку аптечної мережі недійсною. Це стало першим в історії України рішенням Верховного Суду, в якому розглядалося питання незаконного використання емблеми Червоного Хреста [1].

Нерідкими є випадки свідомого використання охоронюваної символіки, підроблених посвідчень співробітників ТЧХУ тощо з метою полегшення вчинення інших протиправних діянь. Наприклад, Виноградівський районний суд Закарпатської області 3 квітня 2025 року у справі №1299/2248/24 виніс вирок відносно С, якого було визнано винним у вчиненні низки кримінальних правопорушень, а саме пособництво у підробленні офіційних документів (ч.

5 ст. 27, ч. 1 ст.358 КК України), використання завідомо підробленого документа (ч. 4 ст. 358 КК України), незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала (ст. 445 КК України). Встановлено, що С., маючи умисел на підроблення офіційних документів, що підтверджують його зв'язок із ТЧХУ, з метою уникнення обмежень щодо перетину кордону на виїзд з України в період дії правового режиму воєнного стану домовився з іншою особою про виготовлення документів про відрядження за грошові кошти у сумі 10000 доларів США. Отримавши підроблені документи, С. прибув у попередньо обумовлене місце. Там очікували підготовані транспортні засоби, спеціальний одяг та головні убори із логотипами ТЧХУ, з метою маскування їх незаконних дій, для зниження і пом'якшення ризиків їх викриття посадовими особами Державної прикордонної служби України. С. вирушив в напрямку міжнародного пункту пропуску, де був викритий представниками прикордонного загону, під час спроби незаконного проходження прикордонного контролю [2].

Окрім того, вчинення досліджуваного кримінального правопорушення може бути зумовлено недостатнім рівнем обізнаності населення щодо правового статусу та правил використання символіки Руху. Йдеться не тільки про незнання конкретних законодавчих норм, але й про нерозуміння особливої природи захисту цієї символіки. На практиці, більшість людей сприймають символіку Руху як загальний символ медичної чи гуманітарної допомоги. У зв'язку з цим деякі правопорушники можуть неправомірно використовувати емблему, не маючи наміру вчинити кримінальне правопорушення.

Враховуючи специфіку кримінального правопорушення, передбаченого ст. 445 КК України можна виокремити такі ключові запобіжні заходи, спрямовані на недопущення незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала:

1) Підвищення рівня правової обізнаності населення. Здійснювати таку діяльність можливо шляхом різноманітних комунікаційних каналів. Найбільш дієвими можуть бути інформаційні кампанії в Інтернеті, засобах масової інформації, соціальних мережах тощо. Доцільною є інтеграція такої тематики в навчальні програми у школах, коледжах, вищих навчальних закладах, наприклад в межах вивчення курсу правознавства. Обов'язковим має бути інформування цільових груп, що можуть стикатися у своїй діяльності з використанням символіки Руху, зокрема, волонтерів, медичного персоналу, військових тощо.

2) Підвищення компетенції співробітників правоохоронних органів. Йдеться про залучення їх до навчальних семінарів і тренінгів, що включають в себе інформацію про ключові засади МГП щодо захисту символіки; правильну кваліфікацію кримінальних правопорушень, особливостей при проведенні досудового розслідування та ін. Така діяльність може проводитись за участі представників МКЧХ та ТЧХУ.

3) Посилення контролю за дотриманням чинного законодавства. Регулярний моніторинг публічного простору може значно сприяти як зниженню рівня латентності таких діянь, так і запобіганню ним. До сфер моніторингу варто віднести: Інтернет-ресурси, зовнішню рекламу, транспортні засоби, що використовують символіку Руху тощо. При цьому важливим є оперативне реагування правоохоронних органів на виявлені факти у випадку наявності складу кримінального правопорушення.

4) Міжвідомча координація запобіжної діяльності між ТЧХУ та органами державної влади, зокрема Національною поліцією України. Це дозволить швидко перевіряти правомірність використання символіки Руху та оперативно фіксувати на факти правопорушень.

5) Впровадження електронного реєстру осіб та організацій, що мають право використовувати охоронювану символіку. Такий реєстр може включати інформацію про співробітників та волонтерів, які мають дійсні посвідчення, а отже право використовувати символіку; транспортні засоби, які офіційно промарковані відповідними емблемами; установи та організації, що мають підстави для використання емблем.

Висновки. Незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала становить серйозну загрозу не лише правопорядку, але й основоположним засадам на яких ґрунтується діяльність Руху. Подібні дії можуть підривати довіру до нейтрального статусу Руху та зрештою можуть створювати безпосередню загрозу безпеці волонтерів та співробітників, особливо в умовах збройних конфліктів.

Запровадження кримінальної відповідальності за ст. 445 КК України є важливим та необхідним кроком. Проте лише номінального закріплення норми недостатньо та не гарантує її ефективності. Практика свідчить про високий рівень латентності таких кримінальних правопорушень, що своєю чергою вказує на

наявність системних прогалин у правозастосуванні. Для досягнення реального запобіжного ефекту необхідний комплексний системний підхід. Зокрема, важливою є активізація інформаційно-просвітницької роботи, спрямованої на формування належного рівня обізнаності та правової культури, в тому числі з метою подолання хибного уявлення про символіку Руху. Не менш актуальними є підвищення фахового рівня підготовки працівників правоохоронних органів, запровадження дієвих системних моніторингових механізмів публічного простору, налагодження ефективної міжвідомчої взаємодії, розробка і впровадження електронного реєстру суб'єктів використання емблем.

У сучасних реаліях проблема захисту символіки Руху набуває особливої актуальності та виходить за межі суто правового питання. Йдеться не лише про дотримання формальних вимог закону, а й про збереження довіри до місії Руху, що забезпечує підтримку найбільш уразливих верств населення під час збройного конфлікту. У такому контексті запобігання незаконному використанню символіки має розглядатися як багатовимірна задача, що є не лише частиною загальнодержавної кримінально-правової політики, а й як елемент національної безпеки та захисту міжнародних гуманітарних стандартів.

REFERENCES

1.«Ілляшев та Партнери» припинили незаконне використання емблеми Червоного Хреста найбільшою аптечною мережею України. URL: https://redcross.org.ua/news/2024/07/80593/ (дата звернення: 21.11.2025).

2.Вирок Виноградівського районного суду Закарпатської області у судовій справі №299/2248/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126315469 (дата звернення: 21.11.2025).

3.Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. – Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / редкол.: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 1040 с.

4.Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25. Ст. 131.

5.Міжнародний Рух. URL: https://redcross.org.ua/about-urcs/movement/ (дата звернення: 11.11.2025).

6.Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні: Закон України від 08.07.1999 р. № 862-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. №36. Ст. 316.

7.Про Товариство Червоного Хреста України: Закон України від 28.11.2002 р. № 330-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №5. Ст. 47.

8.Символіка Міжнародного Руху та захист емблеми. URL: https://redcross.org.ua/ihl/emblem-protection/ (дата звернення: 11.11.2025).

9.Статистика. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 20.11.2025).

Стаття надійшла до редакції 22.03.2026 Переглянуто 25.04.2026
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

N. S. SHEVCHENKO
Doctor of Philosophy (PhD) in Law (specialty 081 Law),
Chief specialist for community engagement on risk reduction in emergency situations and civil protection at the Kharkiv Regional Organization of the Ukrainian Red Cross Society,
Senior Lecturer at the Department of Criminal Law Disciplines
E-mail: lg1.kh@redcross.org.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2647-8160
V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ILLEGAL USE OF THE EMBLEMS OF THE RED CROSS, RED CRESCENT AND RED CRYSTAL: CRIMINOLOGICAL ASPECT

ANNOTATION. *Introduction.* The illegal use of the emblems of the Red Cross, Red Crescent and Red Crystal constitutes a type of criminal offence against peace, security of mankind and international legal order and is directly related to compliance with the norms of international humanitarian law. Such acts undermine trust in the neutral humanitarian status of the International Red Cross and Red Crescent Movement, create a threat to the safety of its personnel and may even endanger beneficiaries of assistance, especially in situations of armed conflict. The relevance of the study is conditioned by the ongoing armed conflict on the territory of Ukraine, the growing role of international humanitarian law and the need to protect the emblems enjoying special protection.

Summary. The article describes the structure of the International Red Cross and Red Crescent Movement and examines the legal status of its emblems and logos. The 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, as well

as national legal acts (in particular, the Law of Ukraine “On the Emblems of the Red Cross, Red Crescent, Red Crystal in Ukraine” and the Law of Ukraine “On the Ukrainian Red Cross Society”) are analysed. The importance of taking into account the role of the Movement’s internal acts that detail the rules for the use of the emblems is also emphasised. The article reveals the content of Article 445 of the Criminal Code of Ukraine, characterises its blanket nature and its correlation with related provisions, in particular Articles 435 and 438 of the Criminal Code of Ukraine. On the basis of statistical data, attention is drawn to the low number of recorded criminal offences under Article 445 of the Criminal Code of Ukraine and a conclusion is made about the high level of latency of such acts. The main determinants of the illegal use of the emblems are identified. As a result, a number of preventive measures are proposed that may be implemented in order to prevent such criminal offences.

Conclusions. The criminalisation of the illegal use of the emblems of the Red Cross, Red Crescent and Red Crystal is a necessary condition for their protection. Effective prevention of such acts requires a comprehensive approach encompassing a set of measures.

KEY WORDS*: criminal law, criminal liability, criminology, prevention of criminal offences, Red Cross.*

REFERENCES

1."Illiashev ta Partnery" prypynyly nezakonne vykorystannia emblemy Chervonoho Khresta naibilshoiu aptechnoiu merezheiu Ukrainy ["Illiashev and Partners" stopped illegal use of the Red Cross emblem by Ukraine's largest pharmacy chain]. (2024, July 7). redcross.org.ua. Retrieved November 21, 2025, from https://redcross.org.ua/news/2024/07/80593/ (in Ukrainian).

2.Vyrok Vynohradivskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti u spravi №299/2248/24 [Verdict of Vynohradiv District Court of Zakarpattia region in case No. 299/2248/24]. (2025, April 3). reyestr.court.gov.ua. Retrieved November 21, 2025, from https://reyestr.court.gov.ua/Review/126315469 (in Ukrainian).

3.Tatsiia, V.Ya., Pshonka, V.P., Borysov, V.I., & Tiutiuhin, V.I. (Eds.). (2013). Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar [Criminal Code of Ukraine: Scientific and practical commentary] (Vol. 2: Osoblyva chastyna – Special part, 5th ed., expanded). Kharkiv: Pravo (in Ukrainian).

4.Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (2001). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 25, Art. 131 (in Ukrainian).

5.Mizhnarodnyi Rukh [International Red Cross and Red Crescent Movement]. (n.d.). redcross.org.ua. Retrieved November 11, 2025, from https://redcross.org.ua/about-urcs/movement/ (in Ukrainian).

6.Zakon Ukrainy "Pro symvoliku Chervonoho Khresta, Chervonoho Pivmisiatsia, Chervonoho Krystala v Ukraini" vid 8 lypnia 1999 r. № 862-XIV [Law of Ukraine "On the Red Cross, Red Crescent and Red Crystal symbols in Ukraine" from July 8, 1999, No. 862-XIV]. (1999). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 36, Art. 316 (in Ukrainian).

7.Zakon Ukrainy "Pro Tovarystvo Chervonoho Khresta Ukrainy" vid 28 lystopada 2002 r. № 330-IV [Law of Ukraine "On the Ukrainian Red Cross Society" from November 28, 2002, No. 330-IV]. (2003). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine, 5, Art. 47 (in Ukrainian).

8.Symvolika Mizhnarodnoho Rukhu ta zakhyst emblemy [Symbols of the International Movement and protection of the emblem]. (n.d.). redcross.org.ua. Retrieved November 11, 2025, from https://redcross.org.ua/ihl/emblem-protection/ (in Ukrainian).

9.Statystyka. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia [Statistics. On registered criminal offenses and the results of their pre-trial investigation]. (n.d.). gp.gov.ua. Retrieved November 20, 2025, from https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (in Ukrainian)

The article was received by the editors 22.03.2026 — The article was revised 25.04.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 — This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-27
УДК 343.2

ХАРЧЕНКО В. Б.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
E-mail: vadim.kharchenko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2412-7909
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЖИТНИЙ О. О.
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
E-mail: oleksandr.zhytnyi@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0795-626X
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

ЗАПОДІЯННЯ ШКОДИ ЗА ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ КРИМІНАЛЬНУ ПРОТИПРАВНІСТЬ ДІЯННЯ: ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВОЇ ПРИРОДИ ТА ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Розділ VIII Загальної частини КК України містить характеристики кримінально правомірного заподіяння шкоди. За фактом такої поведінки має бути ухвалене рішення про припинення кримінального переслідування через відсутність складу кримінального правопорушення. Водночас, результат такої поведінки (а саме характер та види шкоди, яка заподіюється особі або правоохоронюваним інтересам за наявності врегульованих зазначеним розділом обставин), а також поний комплекс правових наслідків законом прямо не визначені.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Для пояснення глибинної соціокультурної природи права на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам за обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, варто звернути увагу на позиції соціального натуралізму, згідно з якими воно характеризує справедливу реакцію на прояви свавілля та ілюзій. Унікальність інституту обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, полягає в тому, що він визнає правомірною поведінку людини, якою заподіюється істотна шкода об'єктам, які охороняються законодавством про кримінальну відповідальність. Для кримінально-правової оцінки факту заподіяння шкоди цього достатньо. Обґрунтовано вважається, що він не містить підставу кримінальної відповідальності, а тому виключає її. Діяння визнається фактично шкідливим (але не суспільно небезпечним) й водночас таким, що не є кримінально протиправним. Заподіяння шкоди за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, підлягає оцінці й крізь призму інших галузей законодавства (зокрема цивільного). Непритягнення до кримінальної відповідальності не виключає застосування інших видів юридичної відповідальності за заподіяння шкоди. Водночас, в будь якому випадку має бути оцінено об'єкт заподіяння шкоди саме як «охоронюваний законом інтерес», що доцільно здійснювати з урахуванням правових позицій Конституційного Суду України. використана у нормах розділу VIII Загальної частини КК України вказівка на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам сутнісно відображає факти змін (зменшення, втрати) конкретних матеріальних та/або нематеріальних благ, тобто у заподіянні фізичної, майнової шкоди або моральної (немайнової) шкоди.

Висновок. Заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам як ознака поведінки особи за наявності обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, відображає факти змін (зменшення, втрати) конкретних матеріальних та/або нематеріальних благ, тобто у заподіянні фізичної, майнової шкоди або моральної (немайнової) шкоди у розмірі, що перевищує малозначність, тобто в істотному. З позицій кримінологічного обґрунтування така поведінка задовольняє індивідуальні й колективні потреби, а з позицій формальної кримінально-правової оцінки вона є такою, що виключає кримінальну протиправність та кримінальну відповідальність. Втім, з тотожного юридичного факту заподіяння шкоди охоронюваним інтересам у різних галузях національного права слідують різні правові наслідки. Системний аналіз засвідчує, що заподіяння тому, хто посягає, шкоди (необхідної й достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави), є правомірним заподіянням шкоди як у кримінально-правовому, так і в цивільно-правовому вимірах. Водночас, у разі перевищення меж необхідної оборони, уявної оборони або будь-якої іншої обставини, передбаченої розділом VIII Загальної частини КК України, заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам (фактично – заподіяння майнової шкоди (збитків), моральної (немайнової) шкоди), підлягає відшкодуванню особою, яка їх спричинила. За таких підходів заподіяну шкоду правоохоронюваним

© Харченко В. Б., Житний О. О., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

інтересам не можна визнати правомірною, а вона є лише такою, що виключає підстави кримінальної відповідальності, тобто є виключно кримінально правомірною (не є кримінально протиправною), але породжує інші несприятливі для соціально активної особи правові наслідки, що значно знижує заохочувальний, превентивний та регулятивний ефект інституту обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *кримінальна відповідальність; кримінальне правопорушення; обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння; шкода правоохоронюваним інтересам; відшкодування збитків; виключення кримінальної відповідальності*.

Як цитувати: Харченко В. Б., Житний О. О. Заподіяння шкоди за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння: проблеми галузевої природи та правових наслідків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 292-305. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-27

In cites: V. B. Kharchenko, O. O. Zhytnyi (2026) Causing harm under circumstances that exclude the criminal illegality of the act: issues of a sector-specific nature and legal consequences *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 292-305. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-27 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. У приписах розділу VIII Загальної частини Кримінального кодексу (далі – КК) України [16] «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння» містяться підстави, ознаки та умови кримінально правомірного заподіяння шкоди, яке у зв'язку із цим визнається соціально позитивним (соціально прийнятним чи навіть соціально корисним корисним) актом. Водночас, результат такої поведінки – характер і вид шкоди, яка заподіюється особі або правоохоронюваним інтересам за наявності врегульованих зазначеним розділом обставин, жодним чином не визначені (наприклад, ч. 1 ст. 36 КК України вказує на спричинення тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання як обов'язкової ознаки необхідної оборони, ч. 1 ст. 39 КК України передбачає вчинення активної поведінки, пов'язаної із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було і т.ін.) [32, с. 739].

Стан наукового дослідження теми. Питання обставин, що виключають кримінальну протиправність (в попередній редакції КК – злочинність) поведінки людини в різні часи досліджувалися П. Андрушком, Ю. Бауліним, В. Ємельяновим, М. Коржанським, О. Мармурою, П. Матишевським, В. Меркуловою, В. Осадчим, М. Пановим, О. Пащенком, Є. Письменським, Ю. Пономаренком, А. Савченком, В. Тихим, М. Хавронюком, С. Харитоновим, С. Шапченком та ін. На цім у національній доктрині кримінального права усталено наголошується на тому, що спричинення шкоди за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, не утворює підставу кримінальної відповідальності, хоч така поведінка формально й має ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України [5, с. 633; 6, с. 136]. Як наголошує Ю. Пономаренко, характеристика будь-якої обставини, що виключає кримінальне правопорушення, передбачає послідовне розкриття питань про: 1) її юридичну форму і коло суб'єктів, на яких вона поширюється; 2) підставу її здійснення; 3) ознаки правомірності поведінки особи за наявності цієї обставини; 4) межі правомірного заподіяння шкоди; 5) відповідальність за перевищення цих меж [22, с. 3]. Втім, чи є відмова від застосування відповідальності за таких умов абсолютною?

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз категорії «шкода» як системоутворюючої у характеристиці обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Потреба в цьому визначена тим, що закон наразі не зазначає вид шкоди, що характеризує наведені обставини, не конкретизує, у чому саме вона полягає (у заподіянні збитків (майнової шкоди) чи шкоди немайнового характеру). Крім того, спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам в межах реалізації зазначеного інституту виключає суспільну небезпечність вчиненого діяння та підставу кримінальної відповідальності для того, хто її заподіює. Водночас, слід звернути увагу, що шкода, заподіяна за таких обставин, є юридичним фактом не лише кримінально-правовим, а має й іншогалузеву правову природу (зокрема цивільно-правову), що кримінальна відповідальність, за визначенням п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України [11], являє собою лише один з видів юридичної відповідальності. Виходячи з ч. 1 ст. 61 Основного закону, відсутність підстав кримінальної відповідальності не обумовлює відсутності підстав для відповідальності у цілому, у тому числі й такої, що може породити обов'язки щодо відшкодування завданої шкоди у межах інших видів юридичної відповідальності.

Основні результати дослідження. Юридична природа обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, вказує, що ознаки, які характеризують поведінку людини в нормативній рамці зазначеного інституту, унеможливлюють визнання її суспільно небез-

печним діянням, що містить ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Звідси слідує ухвалення уповноваженим органом рішення про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності. Відповідно, кримінальне провадження по факту такої поведінки та її результату (заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам) має бути закрито на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України [18].

Водночас, на відміну від, скажімо малозначного діяння (яке, згідно з ч. 2 чт. 11 КК України визнається таким, що хоч формально є кримінальним правопорушенням, але не досягло достатнього рівня шкоди охоронюваним об'єктам, у зв'язку з чим держава погоджується не застосовувати кримінальну відповідальність за нього), обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, визнаються такими, що не є кримінальним правопорушенням. Вони характеризують відповідну поведінку як кримінально правомірну за наявності певних обставин. Зокрема, аналіз ч. 1 ст. 36 КК України дозволяє зробити висновок, що підставою необхідної оборони є наявність для цього певної підстави (юридичного факту), і такою підставою є вчинення особою суспільно небезпечного посягання. Верховний Суд неодноразово наголошував, що право на необхідну оборону виникає лише за наявності для цього підстави у виді суспільно небезпечного посягання, яке потребує негайного відвернення чи припинення. У постанові Верховного Суду колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 28 лютого 2024 року у справі № 473/1209/22 наголошується, що до критеріїв визначення правомірності необхідної оборони належать наявність суспільно небезпечного посягання, його дійсність та об'єктивна реальність, спрямованість, мета і межі вчинення дій особою, яка захищається, де шкода, завдана особі, яка здійснює посягання, має відповідати суспільній небезпечності посягання та обстановці захисту. Для вирішення питання про кваліфікацію діяння, пов'язаного із перевищенням меж необхідної оборони, суд повинен врахувати конкретні обставини справи, здійснити порівняльний аналіз та оцінити наявність чи відсутність акту суспільно небезпечного посягання й акту захисту, встановити їх співвідношення, відповідність чи невідповідність захисту небезпечності посягання [24]. У постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 5 грудня 2023 року у справі № 125/2136/20 наголошується, що стан необхідної оборони існує лише впродовж суспільного небезпечного посягання, яке має початковий і кінцевий момент, а також лише за умови необхідності негайного відвернення або припинення такого посягання [23]. Отже, слід погодитися, що відповідно до ч. 1 ст. 36 КК України підстава необхідної оборони характеризується двома елементами: 1) вчинення особою суспільно небезпечного посягання; 2) необхідністю його негайного відвернення або припинення.

Разом з тим, слід помітити, що необхідна оборона, як й інші обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, має місце лише у разі, коли особа правомірно спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам. Така правомірність визначається у кожному конкретному випадку на підставі наявності фактичного складу конкретної обставини, що виключає кримінальну протиправність, який закріплено відповідною статтею розділу VIII Загальної частини КК України. Наявність такої шкоди, її вид та розмір здебільшого залежать від конкретних фактичних обставин, що склалися у певній ситуації, та оцінюється правозастосовними органами.

З'ясування сутності тієї чи іншої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, та її правової природи є вирішальним для питання про наявність або відсутність підстав кримінальної відповідальності особи за спричинену шкоду правоохоронюваним інтересам. Остання може полягати у спричиненні матеріальної (фізичної чи майнової) шкоди, а також й іншої (моральної, немайнової) шкоди. Так, спричинення шкоди здоров'ю або життю людини за певних умов може бути віднесене до фізичної шкоди, до майнової шкоди у виді реальних збитків, або й до моральної шкоди (залежно від критеріїв, що визначають зміст такого наслідку).

Як слушно зазначає Г. Андрусяк право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності фактичного складу будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, є природним правом людини [2, с. 251]. Справді, з давніх часів до кола природних прав людини відносили право на життя; усі інші права (наприклад, право на володіння, користування та розпорядження майном) визнавалися такими, що надані для забезпечення цього єдиного головного права людини. Один з перших вітчизняних політологів та мислителів, український публіцист, філософ, історик Станіслав Оріховський-Роксолан до природних прав людини відносив право власності, рівні можливо-

сті та справедливість, право на життя, право на мир та злагоду у суспільстві [7, с. 544]. Визначаючи своє ставлення до панівної у XVII–XVIII столітті доктрини природного права, С. Десницький наголошував, що природні права будь-яка людина повинна мати для захисту свого тіла, честі, гідності й власності [3, с. 56]. За визначенням К. Красовського, природні права проявляються як певні людські значущості, які носять характер загальнолюдських цінностей, таких, як життя, свобода, гідність, право власності та прагнення до щастя [14, с. 33].

Г. Андрусяк зазначає, що за наявності будь-якої обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння, яка передбачена законом України про кримінальну відповідальність, особа передусім переслідує мету захистити свої природні права, а також природні права інших осіб, такі, як право на життя, право на здоров'я, право на честь та гідність, що належать людині від народження, є невід'ємними, невідчужуваними, і, відповідно до ст. 2 Конституції України, найвищою соціальною цінністю у нашій державі. До природного права авторка також відносить право особи на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам у випадках, передбачених законодавством та за наявності фактичного складу відповідної обставини, що виключає кримінальну протиправність діяння. Свою позицію вона обґрунтовує тим, що особа у разі реалізації цього права передусім захищає своє природне право на щастя, про яке писали мислителі, філософи, науковці, та яке закріплене у деяких фундаментальних правових актах [2, с. 253].

Право на спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за наявності у діях особи будь-якої з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, безпосередньо випливає з природного права. З позиції О. Костенка та відповідно до розробленого ним принципу соціального натуралізму як базового для природного права, цей принцип є джерелом для розв'язання цілої низки проблем. Згідно з цією теорією, право – це інститут забезпечення соціального порядку, заснований на законах природи, яким надана форма законодавства (нормативно-правових актів), а їх ефективність обумовлена найповнішим відображенням законів природи. Будь-яке порушення законів природи, на його переконання, є проявом сваволі, а будь-які правопорушення, у тому числі й кримінальні, є проявом людської сваволі [12, с. 135]. На цім науковець звертає увагу, що у контексті природного права кожна людина з моменту народження наділяється не лише природними правами, а й володіє свідомістю та волею, які «функціонують лише в єдності, утворюючи генераційно-регуляційний комплекс, що генерує і регулює будь-яку поведінку людини, у тому числі й соціальну. Воля без свідомості «сліпа», а свідомість без волі – «німа» [13, с. 25]. При цьому, воля та свідомість особи перебувають в нормальному стані, коли вони підкоряються законам Матері-Природи, що є джерелом соціального поступу. Джерелом таких атрибутів соціального прогресу, як Добро, Істина, Краса, Справедливість, є не самі по собі воля і свідомість людей, а Мати-Природа, що дає закони для волі і свідомості людей» [12, с. 34]. Кримінальна поведінка – це такий прояв комплексу сваволі й ілюзій, який порушує нормальність (норму) обміну речовин в умовах соціальної форми природи. Інакше кажучи, злочинність – це соціальна форма ненормальності, що існує у природі, а доброчинність – це соціальна форма нормальності, що існує у природі [4, с. 243].

Наведене надає підстави іншим дослідникам (зокрема, вже згаданій вище Г. Андрусяк) дійти висновку, що протиправна поведінка соціопатичної особистості у більшості випадків, для якої характерним є комплекс сваволі та ілюзій, зумовлює виникнення стану однієї з обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, є своєрідним пусковим механізмом зворотної реакції особи, до якої така протиправна поведінка адресована. Протиправна поведінка соціопатичної особистості «запускає» механізм зворотної реакції адресанта у вигляді вчинення дій у відповідь на цю поведінку, які спричиняють шкоду правоохоронюваним інтересам та які зовні подібні до протиправної поведінки. З огляду на те, що у такий спосіб відбувається захист природних прав людини, а сама поведінка відповідає тим вимогам, що висуваються законодавцем у кожному конкретному випадку до якоїсь з обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, свідомість та воля особи, яка спричиняє шкоду правоохоронюваним інтересам, не перебувають у стані аномії, у такої особи відсутній комплекс сваволі та ілюзій, а сама особа не є соціопатичною. Авторка наголошує, що у разі ексцесу під час захисту своїх природних прав, коли відбувається спричинення тієї шкоди, яка за певних умов явно не відповідає тій небезпеці, що загрожує цій особі, свідомість та воля вражені комплексом сваволі та ілюзій, а за самі такі протиправні дії ця вже соціопатична особа притягається до кримінальної відповідальності [2, с. 255–256]. Погоджуючись з наведеним способом пояс-

нення глибинної природи досліджуваного явища, вважаємо все ж за необхідне зазначити, що він не є універсальним, адже викладені тези стосуються виключно тих обставин, у яких джерелом небезпеки виступає суспільно небезпечна поведінка іншої особи (людини). Разом з тим, наприклад, стан крайньої необхідності може бути породжений стихійними силами природи, технологічними, виробничими чи патологічними процесами тощо.

Під час загальної характеристики обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, Ю. Баулін виходить з того, що ці обставини виключають підставу кримінальної відповідальності, а саме ознаки злочинного діяння. Він зазначає, що такому діянню притаманна єдність двох ознак, які характеризують його соціальний зміст (матеріальна ознака) і юридичну форму (формальна ознака), а саме: кримінальна (підвищена) ступінь суспільної небезпечності такого діяння і його кримінальна протиправність (передбаченість у законі про кримінальну відповідальність). Водночас, зазначена єдність не є абсолютною, раз та назавжди усталеною, а підпорядковується діалектичному закону співвідношення змісту та форми явища, а саме: один і той же зміст може мати різну форму, а одна й та сама форма може містити у собі різний зміст. Стосовно заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам означає, що вчинення особою діяння не відповідає єдності соціального змісту та юридичній формі злочину й свідчить про те, що воно не є злочинним (кримінально протиправним), і відповідно виступає як обставина, що виключає злочинність вчиненого діяння [4, с. 47].

Таким чином, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, вказують на відсутність у вчиненому особою або соціального змісту кримінального правопорушення (притаманної йому крайнього, найвищого ступеня суспільної небезпечності), або його юридичної форми (відсутня кримінальна протиправність, тобто передбаченість у КК України), або й того та іншого одночасно. З цієї точки зору Ю. Бауліним розрізняються такі три групи обставин, що виключають злочинність діяння: 1) обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; 2) обставини, що виключають кримінальну протиправність (передбаченість у КК) вчиненого діяння; 3) обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність вчиненого діяння [4, с. 135].

Як зазначають Є. Стрельцов та Б. Орловський, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, характеризуються низкою загальних ознак, однією з яких є зовнішня подібність (збіг) фактичних, видимих, об'єктивних ознак вчинку і відповідного злочину чи кримінального проступку (наприклад, позбавлення життя при необхідній обороні збігається із зовнішніми ознаками умисного вбивства). Слід помітити, що у чинному КК України наведена авторами ознака прямо не закріплена у жодній нормі розділу VIII його Загальної частини. Між тим, у ретроспективі вона існувала: у ст. 15 «Необхідна оборона» КК України 1960 року [17] до внесення змін Законом України від 26 січня 1993 року № 2933-XII [27], як і у ст. 16 «Крайня необхідність» наголошувалося: «… дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом…». Саме тому, у спеціальній літературі тих часів наголошувалося на тому, що необхідна оборона (ч. 1 ст. 15), затримання особи, яка вчинила напад (ч. 5 ст. 15), та крайня необхідність (ст. 16) у кримінальному законі 1960 року передбачає, що формально у діях особи, яка захищається, затримує нападника або діє у стані крайньої необхідності, повинні бути ознаки діяння, передбаченого КК України в якості злочину [34, с. 107]. Зараз посилання на характер вчиненого діяння у стані крайньої необхідності міститься у інших законах. Зокрема ст. 18 Кодексу України про адміністративні правопорушення [10] (далі – КУпАП): «Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані крайньої необхідності…». Так само вона врахована й у ст. 19 КУпАП щодо необхідної оборони: «Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної оборони…». Саме на такому розумінні характеру діяння, яке вчинюється за обставин, що виключають юридичну відповідальність, наголошується і у літературі з інших галузей права [36, с. 43]. Натомість у КК України, як бачимо, законодавець відмовився від конкретизації характеру і виду шкоди, яка заподіюється за наявності обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. У відповідних нормах закону про кримінальну відповідальність на сьогодні наголошується тільки на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам.

У Рішенні Конституційного суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 [31] зазначається, що практичну необхідність в

офіційному тлумаченні поняття «охоронюваний законом інтерес» та відповіді на поставлене питання обґрунтовується тим, що аналогічний припис міститься в ч. 1 ст. 1 Господарського процесуального кодексу України [8] (далі – ГПК України), вживанням у законодавстві поняття «законний інтерес», яке, по суті, є тотожним поняттю «охоронюваний законом інтерес», а також тим, що права фізичних та юридичних осіб прямо зазначені у Конституції України [11], законах України або безпосередньо випливають зі змісту правових норм, тоді як поняття «охоронюваний законом інтерес», за захистом якого зацікавлена особа теж вправі звернутись до суду, не визначено у законодавстві. Це спричиняє неоднозначне його застосування судами України при вирішенні справ, ініційованих заінтересованими особами на захист своїх законних інтересів. У п. 3.1 Рішення вказується, що етимологічний зміст слова «інтерес» включає: а) увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; цікавість, захоплення; б) вагу; значення; в) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чиїхось думок і турбот; г) прагнення, потреби; д) те, що йде на користь кому, чому-небудь, відповідає чиїмось прагненням, потребам; вигоду, користь, зиск. У загальносоціологічному значенні категорія «інтерес» розуміється як об'єктивно існуюча і суб'єктивно усвідомлена соціальна потреба, як мотив, стимул, збудник, спонукання до дії; у психології – як ставлення особистості до предмета, як до чогось для неї цінного, такого, що притягує. В юридичних актах термін «інтерес», враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами [31].

Прикладом застосування поняття «інтерес» у широкому сенсі є Конституція України, статті 18, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 44, 79, 89, 104, 121, 127, 140 якої наголошують на національних інтересах, інтересах національної безпеки, економічного добробуту, територіальної цілісності, громадського порядку, здоров'я і моральності населення, політичних, економічних, соціальних, культурних інтересах, інтересах суспільства, інтересах усіх співвітчизників, інтересах громадянина, інтересах держави, спільних інтересах територіальних громад сіл, селищ та міст тощо. Вказуючи на наявність таких інтересів, Конституція України підкреслює необхідність їх забезпечення (ст. 18), задоволення (ст. 36) чи захисту (статті 44 та 127). Водночас, зміст інтересів у широкому розумінні Конституція України не розкриває. Проте у Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV [28] (який на сьогодні втратив чинність) давалося визначення терміну «національні інтереси» (ст. 1) та вичерпний перелік їх пріоритетів (ст. 6).

Отже, поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається у законодавстві України у логічно-смисловому зв'язку з поняттям «права» (інтерес у вузькому розумінні цього слова), означає правовий феномен, який: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; є) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним. Системний аналіз, який провів Конституційний Суд України, свідчить, що поняття «охоронюваний законом інтерес» у всіх випадках вживання його у законах України у логічно-смисловому зв'язку з поняттям «права» має один і той же зміст.

На цій підставі Конституційний Суд України вирішив, що поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається у законодавстві України, у логічно-смисловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам[31].

Отже, використана у нормах розділу VIII Загальної частини КК України вказівка на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам відображає факти змін (зменшення, втрати) конкретних матеріальних та/або нематеріа-

льних благ, тобто у заподіянні фізичної, майнової шкоди або моральної (немайнової) шкоди. Розмір такої шкоди повинен відповідати критерію, зазначеному у ч. 2 ст. 11 КК України: вона повинна бути істотною і за відсутності обставин, передбачених у досліджуваному інституті, діяння слід вважати суспільно небезпечним. Якщо ж поведінка відповідає складам, визначеним у розділі VIII Загальної частини КК України, вона набуває властивості задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам, тобто стає такою, що виключає її кримінальну протиправність.

Як наголошує Ю. Баулін, якщо скоєний вчинок за своїми зовнішніми ознаками не збігається з тим чи іншим злочином, то безпредметним є й обговорення питання про наявність якоїсь із розглядуваних обставин [4, с. 136]. І з цим безумовно слід погодитися. Далі вчений зазначає, що однією з їх ознак, яка «характеризує юридичну форму аналізованих вчинків, що визначається в КК передусім через заперечення злочинності діяння, тобто його передбаченості в КК (ч. 1 ст. 11 КК). Так, характеристика більшості з досліджуваних вчинків у КК починається словами «не є злочином...». Позитивна ж характеристика їх юридичної форми полягає в тому, що всі вони є вчинками правомірними» [4, с. 137]. На наше переконання, у наведеному твердженні має місце змішування понять «злочинність» та «протиправність», що стало наслідком не зовсім вдалої зміни назви розділу VIII Загальної частини КК України Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII [25]. Його підпунктом 37 п. 2 розділу I у назві розділу VIII Загальної частини слово «злочинність» було замінено словами «кримінальна протиправність», а у назвах розділів II–XX Особливої частини слово «Злочини» словами «Кримінальні правопорушення». Із змінами у назві розділів Особливої частини КК України можна у цілому погодитися, адже цим самим законом були внесені зміни й у ст. 12 КК України щодо класифікації кримінальних правопорушень та впроваджено кримінальні проступки. Такі зміни не обумовили трансформацій сутності діяння, визначеного у ч. 1 ст. 11 КК України: кримінальне правопорушення, як і раніше має відповідати сукупності системоутворюючих ознак [20; 21]. Разом з тим, із доцільністю та обґрунтованістю зміни назви розділу VIII Загальної частини КК України важко погодитися. До запровадження вказаних новел цей розділ мав назву «Обставини, що виключають злочинність діяння». Злочинність визначається як суспільно небезпечне явище, що охоплює сукупність посягань у певному місці та часі на суспільні відносини, правове забезпечення охорони яких є завданням закону про кримінальну відповідальність [19, с. 19]. Поняття «злочинність» у кримінальному праві відображає статистично узагальнену множину конкретних кримінально протиправних діянь, а у кримінології – саме її існування як об’єктивно наявного суспільно небезпечного явища. Воно є ключовим як у практиці притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, так і при здійсненні запобіжних заходів з метою усунення, нейтралізації чи мінімізації причин й умов вчинення кримінальних правопорушень. Співвідношення понять «кримінальне правопорушення» та «злочинність» необхідно розглядати як єдність особливого і загального [9, с. 29]. Водночас, законодавець не врахував такого більш широкого змісту категорії «злочинність» й фактично поставив знак рівняння між ним та поняттям «злочин», наслідком чого й стало внесення змін не тільки у назву розділу VIII Загальної частини КК України, змінивши «Обставини, що виключають злочинність діяння» на «Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння», а й у ч. 1 ст. 38 КК України, яка до внесення змін розпочиналася зі словосполучення: «Не визнаються злочинними дії…», а натепер містить формулювання «Не визнаються кримінально протиправними дії…».

У доктрині кримінального права існують усталені підходи щодо визнання кримінальної протиправності обов’язковою ознакою злочину (до внесення зазначених змін у КК України) так кримінального правопорушення (натепер) [15, с. 81–84]. Як формально-юридична ознака, кримінальна протиправність означає передбаченість діяння у законі про кримінальну відповідальність. Обов’язкове місце цієї ознаки в формулі злочину (натепер – і кримінального правопорушення) обумовлене вимогами п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з якими виключно законами України визначаються діяння, які є злочинами, і встановлюється відповідальність за їх вчинення. У той час як злочинність діяння визначалася наявністю усієї сукупності ознак, що характеризують діяння як кримінальне правопорушення (як злочин – до внесення відповідних змін у КК України), а саме: 1) діяння (дія або бездіяльність), вчинене

суб'єктом кримінального правопорушення; 2) діяння є суспільно-небезпечним; 3) воно передбачене чинним КК України; 4) вказане діяння є винним; 5) має своїм юридичним наслідком кримінальну караність.

Наразі кримінальна протиправність діяння є однією з ознак як кримінального проступку, так і злочину. У ній знаходить вираження демократичний принцип nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege («немає злочину, немає покарання без вказівки на те у законі») [1, с. 60], який виборювали основоположники просвітницько-гуманістичного напрямку у кримінальному праві Шарль Луї де Монтеск'є, Вольтер, Чезаре Беккаріа, Жан Поль Марат. Вказаний принцип сьогодні широко застосовується як загальний принцип кримінального права у діяльності Міжнародного кримінального суду [29], та у практиці Європейського суду з прав людини [30].

Але, як слушно наголошують М. Панов та С. Харітонов, кримінальну протиправність неможливо розглядати ізольовано від суспільної небезпечності діяння. Ця ознака юридично (у відповідній кримінально-правовій нормі) закріплює наявність у кримінальному правопорушенні властивого йому типового рівня (ступеню) суспільної небезпечності. Таким чином, ці ознаки кримінального правопорушення співвідносяться між собою як співвідносяться категорії «форма» та «зміст»: діяння визнається законом як кримінальне правопорушення (форма) лише тоді, коли воно є суспільно-небезпечним (зміст). І навпаки, діяння навіть високого ступеню суспільної небезпечності, яке не передбачено законом про кримінальну відповідальність, за жодних обставин таким визнаватися не може [20, с. 16–17].

Встановлення кримінальної протиправності у ч. 1 ст. 11 КК України як ознаки кримінального правопорушення, що втілює і є виразом суспільної небезпечності, являє собою необхідну умову реалізації принципів верховенства права і законності у законотворчій та правозастосовній діяльності, адже кримінальній відповідальності та покаранню може підлягати лише особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, безпосередньо передбачене законом про кримінальну відповідальність у відповідній статті (частині статті) Особливої частини КК України як кримінальне правопорушення. Тому вказівка у назві розділу VIII Загальної частини КК України на обставини, що виключають кримінальну протиправність, як і вказівка у ч. 1 ст. 38 КК України «Не визнаються кримінально протиправними дії потерпілого…», засвідчує, що відповідна поведінка за вказаних обставин або дії із затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, не передбачені у законі про кримінальну відповідальність як кримінальні проступки або злочини. За таких умов і встановлювати підстави непритягнення до кримінальної відповідальності немає яких-небудь підґрунть і жодного сенсу. Насправді за цих обставин відповідна поведінка особи не спричиняє істотної шкоди, яка становить сутність і зміст суспільної небезпечності як ознаки діяння, що визнається кримінальним правопорушенням, органічно притаманна йому й відображає соціальну сутність правопорушення, а тому виступає його іманентною властивістю [20, с. 15].

Саме істотна шкода виступає об'єктивним і основним (центральним) показником суспільної небезпечності діяння, яке за наявності обставин, передбачених розділом VIII Загальної частини КК України, не тільки втрачає свою суспільну небезпечність, а й набуває характеру суспільно корисної поведінки або стає принаймні соціально допустимим (прийнятним). Ця шкода, залежно від особливостей суспільних відносин, яким вона заподіюється, а також законодавчої конструкції кримінально протиправного діяння, що вчиняється, може бути як майновою у виді реальних збитків чи упущеної вигоди, так й моральною (немайновою). Вона може характеризувати об'єктивну сторону відповідного кримінального правопорушення як суспільно небезпечний наслідок, а може знаходитися за межами складу кримінально протиправного діяння, наприклад, у разі його законодавчої конструкції як кримінального правопорушення з формальним складом. Так, затримання особи як діяння, зазначене у ст. 38 КК України, формально містить ознаки кримінального правопорушення, передбаченого ст. 146 «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини», істотна шкода від вчинення якого знаходиться за межами складу цього кримінально протиправного діяння і полягає, як правило, у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї, позбавлення її можливості обирати на власний розсуд місце свого перебування та/або у приниженні її честі та гідності. При цьому, слід мати на увазі, що суспільна небезпечність діяння головним чином пов'язується із фактичною, тобто (реальною) шкодою або збитками, що заподіюються кримінально протиправною поведінкою відповідним суспільним відносинам.

Разом з тим, наведені положення вельми проблематично застосувати щодо норми, передбаченої ст. 43-1, якою КК України було

доповнено на підставі Закону України від 15 березня 2022 року № 2124-IX [26].

Як зазначає Ю. Пономаренко, і суб'єкти, згадані у ч. 1, і предмети, названі у ч. 2, є об'єктом правомірного заподіяння шкоди при захисті України як тоді, коли вони знаходяться на території України, так і тоді, коли вони знаходяться за її межами: як у державі-агресорі, так і у будь-якій іншій державі. З огляду на це в умовах нинішньої війни слід визнавати правомірним, наприклад, знищення чи заподіяння іншої шкоди на території самої росії чи у будь-якій іншій точці світу: 1) російського політичного чи військового керівництва, причетного до розв'язання і ведення агресії, а також російських військових, незалежно від того, беруть вони безпосередню участь в агресії чи ні; 2) російської військової техніки, військових баз, військових складів (у тому числі – збройних, паливних, продуктових тощо), транспортних комунікацій, що використовуються для військових перевезень, тощо. Неоднозначним виглядає питання про правомірність заподіяння іншої шкоди державі-агресору, такої, зокрема, як: підрив її економічної чи банківської системи, інформаційної безпеки, продовольчої безпеки, створення чи стимулювання соціальних конфліктів на її території тощо. Такі діяння, хоч і шкодять агресорові, але явно не охоплюються ст. 43-1 КК України. Тому питання про їх правомірність має вирішуватися на підставі ст. 36 (необхідна оборона), 39 (крайня необхідність) та інших статей КК, а також відповідно до інших норм як національного, так і міжнародного, як писаного, так і природного права. Заподіяння під час захисту України шкоди іншим суб'єктам, окрім агресора (зокрема: шкоди інтересам України, її громадян чи юридичних осіб; шкоди інтересам іноземних держав, що не здійснюють агресії проти України, їхнім громадянам чи юридичним особам) не охоплюється складом правомірної поведінки відповідно до ст. 43-1 КК України [22, с. 12–13].

Саме тому, визначаючи окремі види обставин, що передбачені розділом VIII Загальної частини КК України, законодавець стало і виправдано застосовує словосполучення «Не є кримінальним правопорушенням…», але відсутність кримінального правопорушення за цих обставин обумовлена не відсутністю кримінальної протиправності вчиненої поведінки, а тим, що відповідна поведінка визнається суспільно корисною або як мінімум соціально допустимою, тобто такою, що виключає суспільну небезпеку вчиненого діяння. Як вже зазначалося, суспільна небезпека діяння у свою чергу обумовлена чітко встановленим розміром (істотним) шкоди, яка може визначатися як заподіянням майнової шкоди та/або моральної (немайнової) шкоди.

Саме з наведених позицій, розробки інституту обставин, що виключають злочинність діяння, підходили до тексту проєкту нового КК України. У ст. 2.8.1. розділу 2.8. цього проєкту зазначається, що обставиною, що виключає протиправність діяння, є дія або бездіяльність, яка: 1) спричиняє шкоду; 2) є правомірною, тобто вчинена при використанні особою свого суб'єктивного права, виконанні юридичного обов'язку або здійсненні владних повноважень відповідно до вимог, передбачених Конституцією України, міжнародним договором, цим Розділом або іншим законом України. У ч. 2 цієї статті встановлено, що шкодою у цьому Розділі визнається шкода правам чи правоохоронюваним інтересам людини, суспільства, держави або міжнародного правопорядку, визначена у статтях 2.5.2–2.5.7 цього Кодексу, а протиправним посяганням у цьому Розділі визнається дія або бездіяльність, яка спричиняє шкоду (ч. 3 ст. 2.8.1 проєкту) [33]. Тобто саме шкода правам чи правоохоронюваним інтересам людини, суспільства, держави або міжнародного правопорядку й обумовлює визнання дії або бездіяльності протиправним посяганням за сутністю обставин, що виключають протиправність діяння. Водночас, з нашої позиції відповідний розділ нового КК України було б доцільно та обґрунтовано назвати «Обставини, що виключають кримінальну відповідальність».

Як вже наголошувалося, спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за обставин, передбачених розділом VIII Загальної частини КК України, у спеціальній літературі та у проєкті нового КК визнається правомірним. З наведеною тезою безумовно необхідно погодитися, але з уточненням. З одного боку, наведені обставини виключають підстави кримінальної відповідальності, але, з іншого боку, відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, кримінальна відповідальність є лише одним з видів юридичної відповідальності та існує виключно поряд та у взаємодії з дисциплінарною, цивільно-правовою та адміністративною відповідальністю. Тому про правомірність тієї чи іншої поведінки доцільно стверджувати виключно у випадку, коли така поведінка виключає підстави жодної з вказаних видів юридичної відповідальності, а вчинене діяння не передбачається ані як дисциплінарне, ані як цивільно-правове, ані як адміністративне, ані як кримінальне правопорушення.

Тому поряд з відсутністю (скасуванням) підстави кримінальної відповідальності за вчинення відповідної поведінки за наявністю обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, необхідно також розглядати й підстави інших видів юридичної відповідальності за таких умов. Виходячи із того, що будь-яка обставина, передбачена розділом VIII Загальної частини КК України, пов'язана із спричиненням шкоди правоохоронюваним інтересам, природно виникає питання про правові засади відшкодування такої шкоди у цивільно-правовому порядку, адже саме нормами Цивільного кодексу України [35] (далі – ЦК України) врегульовують підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, обумовлених завданням майнової (матеріальної) та моральної шкоди фізичним і юридичним особам (п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України). Більш того, ч. 2 ст. 16 ЦК України одним із способів захисту цивільних прав та інтересів визначає відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Регулюючи відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, ст. 22 ЦК України гарантує будь-якій особі, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, право на їх відшкодування поділяючи збитки на два види: 1) реальні збитки, тобто втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (п. 1 ч. 2); 2) упущена вигода, тобто доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (п. 2 ч. 2). Поряд з цим, ч. 1 ст. 23 ЦК України визначає, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, встановлюючи, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування (ч. 4 ст. 23 ЦК України).

Зрозуміло, що спричинення шкоди правоохоронюваним інтересам за обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння, може характеризуватися заподіянням як майнової шкоди у виді реальних збитків та/або упущеної вигоди, так і моральної шкоди, яка може полягати у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, у душевних стражданнях, у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Відповідна шкода правоохоронюваним інтересам може також й поєднувати у собі майнову шкоду (збитки) та моральну (немайнову) шкоду, які відшкодовується незалежно одна від одної (ч. 4 ст. 23 ЦК України).

Як вже зазначалося, наявність відповідних обставин, що виключають кримінальну відповідальність особи, та вичерпний перелік яких наведено у розділі VIII Загальної частини КК України, не зважаючи на кримінальну протиправність такої поведінки (її передбаченість у нормах Особливої частини КК України як кримінального проступку або злочину), є свідченням відсутності підстави саме кримінальної відповідальності. Усі без виключення види обставин, передбачених цим розділом, прямо або опосередковано вказують на те, що відповідна поведінка не є кримінальним правопорушенням, тобто відповідно до положень ч. 1 ст. 2 КК України не містять підстави кримінальної відповідальності.

Більш того, фізична або юридична особа правоохоронюваним інтересам якої була завдана майнова та/або моральна (немайнова) шкода за обставин, визначених у розділі VIII Загальної частини КК України, за будь-яких умов не може бути визнана цивільним позивачем у кримінальному провадженні, адже відповідна шкода їй була спричинена діянням, що не є ані кримінальним правопорушенням, ані іншим суспільно небезпечним діянням, як того вимагає ч. 1 ст. 61 КПК України. Разом з тим, наведене не виключає правових підстав фізичної або юридичної особи у цивільно-правовому порядку звернутися з позовом про відшкодування завданої їх майнової та/або моральної (немайнової) шкоди за обставин, передбачених розділом VIII Загальної частини КК України. Єдине виключення із наведеного правила встановлюється ч. 1 ст. 1169 ЦК України: «Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується» [35].

Висновки. Заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам як ознака поведінки особи за наявності обставин, що виключає кримінальну протиправність діяння, відображає факти змін (зменшення, втрати) конкретних матеріальних та/або нематеріальних благ, тобто у заподіянні фізичної, майнової шкоди або моральної (немайнової) шкоди у розмірі, що перевищує малозначність, тобто в істотному. З позицій кримінологічного обґрунтування така поведінка задовольняє індивідуальні й колективні потреби, а з позицій формальної

кримінально-правової оцінки вона є такою, що виключає кримінальну протиправність та кримінальну відповідальність. Втім, з тотожного юридичного факту заподіяння шкоди охоронюваним інтересам у різних галузях національного права слідують різні правові наслідки. Системний аналіз засвідчує, що заподіяння тому, хто посягає, шкоди (необхідної й достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави), є правомірним заподіянням шкоди як у кримінально-правовому, так і в цивільно-правовому вимірах. Водночас, у разі перевищення меж необхідної оборони, уявної оборони або будь-якої іншої обставини, передбаченої розділом VIII Загальної частини КК України, заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам (фактично – заподіяння майнової шкоди (збитків), моральної (немайнової) шкоди), підлягає відшкодуванню особою, яка їх спричинила. За таких підходів заподіяну шкоду правоохоронюваним інтересам не можна визнати правомірною, а вона є лише такою, що виключає підстави кримінальної відповідальності, тобто є виключно кримінально правомірною (не є кримінально протиправною), але породжує інші несприятливі для соціально активної особи правові наслідки, що значно знижує заохочувальний, превентивний та регулятивний ефект інституту обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Абрамович Р. М. Еволюція та співвідношення принципів «Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege» та «Ex post facto law». Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2012. Т. 129. С. 59–62. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/045b35d1-d8a6-4f73-9933-8d6153b3b8f0/content.

2.Андрусяк Г. М. Право на правомірне спричинення шкоди як природне право людини: роздуми про правову природу обставин, що виключають злочинність діяння. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Вип. 81. Ч. 2. С. 250–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.39.

3.Антологія української юридичної думки : у 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упоряд. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. Київ : Вид. Дім «Юридична книга», 2002. 568 с.

4.Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. Харьков : Основа, 1991. 360 с.

5.Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 633–634.

6.Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. Вісник Асоціації кримінального права України. 2014. № 1 (2). С. 133–149.

7.Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. академ. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ін-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 2 Філософія права. 1128 с.

8.Господарський процесуальний кодекс України : Закон від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text.

9.Даньшин І. М. Кримінологія. Особлива частина : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / І. М. Даньшин [та ін] ; ред. І. М. Даньшин ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 1999. 230 с.

10.Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (статті 1–212-24); https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (статті 213–330).

11.Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

12.Костенко О. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції і кримінології. Вісник академії правових наук України. 2004. № 4. С. 133–145.

13.Костенко О. М. Основи соціально-натуралістичної юриспруденції та кримінології : монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. 140 с.

14.Красовський К. Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01 : Київ, 2021. 253 с. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/krasovskyi_2021-disertatsija.pdf.

15.Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій,В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.

16.Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

17.Кримінальний кодекс України : Закон від 28.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text.

18.Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

19.Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія / Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2023. 252 с.

20.Панов М. І., Харітонов С. О. Суспільна небезпечність діяння – фундаментальна ознака поняття «кримінальне правопорушення». Юридична Україна. 2019. № 10. С. 13–20. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suspilna-nebezpechnist-diyannya-fundamentalna-oznaka-ponyattya-kryminalne-pravoporushennya/.

21.Панов М., Кравченко С. Новий етап розвитку кримінального законодавства України. Голос України. 13 липня 2021 року. URL: https://www.golos.com.ua/article/348408.

22.Пономаренко Ю. А. Новелізація положень КК щодо обставин, які виключають кримінальне правопорушення, в умовах воєнного стану. Вісник Асоціації кримінального права України. 2022. № 1 (17). С. 1–23. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.256785.

23.Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 05.12.2023 у справі № 125/2136/20 (провадження № 51-2336км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115476607.

24.Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 28.02.2024 у справі № 473/1209/22 (провадження № 51-4052км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402528.

25.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон від 22.11.2018 № 2617-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19/ed20200703#Text.

26.Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану : Закон від 15.03.2022 № 2124-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text.

27.Про зміну статті 15 Кримінального кодексу України : Закон від 26.01.1993 № 2933-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2933-12#Text.

28.Про основи національної безпеки України : Закон від 19.06.2003 № 964-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text.

29.Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду : міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

30.Рішенні Європейського суду з прав людини у справі Melnyk v. Ukraine (заява № 33066/16) від 10/05/2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210397.

31.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) : Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text.

32.Сень І. З. Підстава необхідної оборони: аналіз правових позицій Верховного Суду. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2024. № 5. С. 737–743. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.113.

33.Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (контрольний текст проєкту станом на 22.02.2026 року). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2026/02/24/kryminalnyj-kodeks-22-02-2026-ukr.pdf.

34.Уголовное право УССР : Общая часть : учебник / Ю. В. Александров, М. И. Бажанов, Н. В. Володько [и др.] ; под ред. В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова. Киев : Вища шк., 1984. 383 с.

35.Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

36.Шевченко А. Є., Соловйова В. В., Стрельник О. Л. Обставини, що виключають юридичну відповідальність : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2011. 177 с.

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 07.03.2026 Переглянуто 09.04.2026
Стаття рекомендована до друку 19.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

V. B. KHARCHENKO
DSc (Law), Professor,
Professor of the Department of Criminal Law
E-mail: vadim.kharchenko@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2412-7909
V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square 4

O. O. ZHYTNYI
DSc (Law), Professor,
Head of the Department of Criminal Law
E-mail: oleksandr.zhytnyi@karazin.ua ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0795-626X
V.N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square 4

CAUSING HARM UNDER CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE CRIMINAL ILLEGALITY OF THE ACT: ISSUES OF A SECTOR-SPECIFIC NATURE AND LEGAL CONSEQUENCES

ANNOTATION. *Introduction.* Section VIII of the General Part of the Criminal Code of Ukraine contains the characteristics of criminally lawful infliction of harm. In the event of such conduct, a decision must be made to terminate criminal prosecution due to the absence of the elements of a criminal offense. At the same time, the result of such conduct (namely, the nature and types of harm caused to a person or legally protected interests in the presence of cir-

cumstances regulated by the aforementioned section), as well as the full range of legal consequences, are not directly defined by law.

Summary of the main findings of the study. To explain the deep sociocultural nature of the right to cause harm to legally protected interests under circumstances that exclude the criminal unlawfulness of an act, it is worth considering the positions of social naturalism, according to which such conduct constitutes a just response to manifestations of arbitrariness and delusion. The uniqueness of the institution of circumstances that exclude the criminal unlawfulness of an act lies in the fact that it recognizes as lawful the conduct of a person who causes substantial harm to objects protected by criminal law. This is sufficient for the criminal-law assessment of the fact of causing harm. It is reasonably considered that such conduct does not constitute grounds for criminal liability and therefore excludes it. The act is recognized as factually harmful (but not socially dangerous) and, at the same time, not criminally unlawful. The infliction of harm under circumstances that exclude the criminal unlawfulness of the act is subject to assessment through the lens of other branches of law (in particular, civil law). The absence of criminal liability does not preclude the application of other forms of legal liability for the infliction of harm. At the same time, in any case, the object of the harm caused must be assessed specifically as a "legally protected interest," which should be done with due regard to the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine. The reference to the infliction of harm to legally protected interests, as used in the provisions of Section VIII of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, essentially reflects the facts of changes (reduction, loss) in specific tangible and/or intangible benefits, that is, in the infliction of physical, property, or moral (non-property) harm.

Conclusion. The infliction of harm to legally protected interests as a characteristic of a person's conduct in the presence of circumstances that exclude the criminal unlawfulness of the act reflects the actual changes (reduction, loss) of specific material and/or non-material benefits, that is, in the infliction of physical, property damage, or moral (non-property) damage in an amount exceeding de minimis, i.e., in a substantial manner. From the perspective of criminological justification, such behavior satisfies individual and collective needs, while from the perspective of formal criminal law assessment, it excludes criminal unlawfulness and criminal liability. However, the identical legal fact of causing harm to protected interests gives rise to different legal consequences in various branches of national law. A systematic analysis shows that causing harm to an aggressor (which is necessary and sufficient in the given situation to immediately avert or stop the attack, committed with the aim of protecting the legally protected rights and interests of the person being defended or another person, as well as public interests and the interests of the state) constitutes lawful infliction of harm in both criminal and civil law contexts. At the same time, in the event of exceeding the limits of necessary defense, putative defense, or any other circumstance provided for in Section VIII of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, the infliction of harm to legally protected interests (in fact – causing property damage (losses), moral (non-property) harm) is subject to compensation by the person who caused it. Under such approaches, the harm caused to legally protected interests cannot be recognized as lawful, but it is merely such that it excludes the grounds for criminal liability, i.e., it is exclusively criminally lawful (not criminally unlawful), yet it gives rise to other legal consequences unfavorable to a socially active individual, which significantly reduces the incentive, preventive, and regulatory effect of the institution of circumstances that exclude the criminal unlawfulness of an act.

KEYWORDS: *criminal liability; criminal offense; circumstances precluding the criminal unlawfulness of an act; harm to legally protected interests; compensation for damages; exclusion of criminal liability.*

REFERENCES

1. Abramovich, R. M. The Evolution and Relationship of the Principles "Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege" and "Ex post facto law." Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy. Legal Sciences. 2012. Vol. 129. Pp. 59–62. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/045b35d1-d8a6-4f73-9933-8d6153b3b8f0/content. (in Ukrainian)

2. Andrusyak, G. M. The Right to Lawfully Cause Harm as a Natural Human Right: Reflections on the Legal Nature of Circumstances Excluding the Criminality of an Act. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series. 2024. No. 81. Part 2. Pp. 250–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.39. (in Ukrainian)

3. Anthology of Ukrainian Legal Thought: in 6 vols. / Ed. by: Yu. S. Shemshuchenko (chair) et al. Vol. 1: General Theory of State and Law, Philosophy, and Encyclopedia of Law / Compiled by: V. D. Babkin, I. B. Usenko, N. M. Parkhomenko; Edited by V. D. Babkin, I. B. Usenko. Kyiv: Yurydichna Knyha Publishing House, 2002. 568 pp. (in Ukrainian)

4. Baulin, Yu. V. Circumstances Excluding the Criminality of an Act. Kharkiv: Osnova, 1991. 360 pp. (in Ukrainian)

5. Baulin, Yu. V. Circumstances Excluding the Criminality of an Act. Great Ukrainian Legal Encyclopedia: in 20 vols. / National Academy of Legal Sciences of Ukraine, V. M. Koretsky Institute of State and Law, Yaroslav Mudryi National Law University. Kharkiv: Pravo, 2017. Vol. 17: Criminal Law. Pp. 633–634. (in Ukrainian)

6. Baulin, Yu. V. Circumstances Excluding the Criminality of an Act. Bulletin of the Criminal Law Association of Ukraine. 2014. No. 1 (2). Pp. 133–149. (in Ukrainian)

7. Great Ukrainian Legal Encyclopedia: in 20 vols. / National Academy of Legal Sciences of Ukraine; V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Yaroslav the Wise National Law Institute. Kharkiv: Pravo, 2017. Vol. 2 Philosophy of Law. 1128 pp. (in Ukrainian)

8. Commercial Procedural Code of Ukraine: Law of November 6, 1991, No. 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text. (in Ukrainian)

9. Danshyn, I. M. Criminology. Special Part: Textbook for Law Students of Higher Education Institutions / I. M. Danshyn [et al.]; ed. I. M. Danshyn; Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Kharkiv: Pravo, 1999. 230 pp. (in Ukrainian)

10. Code of Ukraine on Administrative Offenses: Law No. 8073-X of December 7, 1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (Articles 1–212-24); https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (Articles 213–330). (in Ukrainian)

11. Constitution of Ukraine: Law No. 254k/96-VR of June 28, 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text. (in Ukrainian)

12. Kostenko, O. Social naturalism as a methodological principle of jurisprudence and criminology. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine. 2004. No. 4. Pp. 133–145. (in Ukrainian)

13. Kostenko, O. M. Fundamentals of Social-Naturalistic Jurisprudence and Criminology: Monograph. Odesa: Helvetika Publishing House, 2021. 140 pp. (in Ukrainian)

14. Krasovskyi, K. Yu. Natural Human Rights in Ukrainian Constitutionalism: Ph.D. thesis in Law: 12.00.01. Kyiv, 2021. 253 pp. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/krasovskyi_2021-disertatsija.pdf. (in Ukrainian)

15. Criminal Law of Ukraine: General Part: textbook / V. Ya. Tatsii, V. I. Tiutiugin, V. I. Borisov et al.; ed. by V. Ya. Tatsii, V. I. Tiutiugin, V. I. Borisov. 6th ed., rev. and expanded. Kharkiv: Pravo, 2020. 584 p. (in Ukrainian)

16. Criminal Code of Ukraine: Law No. 2341-III of April 5, 2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. (in Ukrainian)

17. Criminal Code of Ukraine: Law of December 28, 1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text. (in Ukrainian)

18. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law No. 4651-VI of April 13, 2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text. (in Ukrainian)

19. Orlov, Yu. V. Crime and Countering It in Wartime: Criminal Law and Criminological Dimensions: Monograph / Criminological Association of Ukraine. Kharkiv: Pravo, 2023. 252 pp. (in Ukrainian)

20. Panov, M. I., & Kharitonov, S. O. The social danger of an act—a fundamental characteristic of the concept of "criminal offense." Legal Ukraine. 2019. No. 10. pp. 13–20. URL: https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suspilna-nebezpechnist-diyannya-fundamentalna-oznaka-ponyattya-kryminalne-pravoporushennya/.(in Ukrainian)

21. Panov M., Kravchenko S. A New Stage in the Development of Ukraine's Criminal Legislation. Voice of Ukraine. July 13, 2021. URL: https://www.golos.com.ua/article/348408. (in Ukrainian)

22. Ponomarenko, Yu. A. Amendment of the provisions of the Criminal Code regarding circumstances that exclude criminal liability under martial law. Bulletin of the Ukrainian Criminal Law Association. 2022. No. 1 (17). pp. 1–23. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.256785. (in Ukrainian)

23. Resolution of the Panel of Judges of the Second Judicial Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated December 5, 2023, in Case No. 125/2136/20 (Proceedings No. 51-2336km23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115476607. (in Ukrainian)

24. Ruling of the Panel of Judges of the Third Judicial Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated February 28, 2024, in Case No. 473/1209/22 (Proceedings No. 51-4052km23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117402528. (in Ukrainian)

25. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Simplification of Pre-trial Investigation of Certain Categories of Criminal Offenses: Law No. 2617-VIII of November 22, 2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19/ed20200703#Text. (in Ukrainian)

26. On Amendments to the Criminal Code of Ukraine and Other Legislative Acts of Ukraine Regarding the Definition of Circumstances Excluding the Criminal Unlawfulness of an Act and Ensuring Combat Immunity Under Martial Law: Law No. 2124-IX of March 15, 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text. (in Ukrainian)

27. On Amending Article 15 of the Criminal Code of Ukraine: Law No. 2933-XII of January 26, 1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2933-12#Text. (in Ukrainian)

28. On the Fundamentals of National Security of Ukraine: Law No. 964-IV of June 19, 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text. (in Ukrainian)

29. Rome Statute of the International Criminal Court: international document dated July 17, 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. (in Ukrainian)

30. Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Melnyk v. Ukraine (Application No. 33066/16) dated May 10, 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210397. (in Ukrainian)

31. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on a constitutional petition filed by 50 Members of the Ukrainian Parliament regarding the official interpretation of certain provisions of Part 1 of Article 4 of the Civil Procedure Code of Ukraine (case concerning a legally protected interest): Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 1, 2004, No. 18-rp/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text. (in Ukrainian)

32. Sen, I. Z. Grounds for Necessary Defense: Analysis of the Legal Positions of the Supreme Court. Electronic scientific journal "Analytical and Comparative Jurisprudence." 2024. No. 5. Pp. 737–743. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.113. (in Ukrainian)

33. Text of the draft of the new Criminal Code of Ukraine (reference text of the draft as of February 22, 2026). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2026/02/24/kryminalnyj-kodeks-22-02-2026-ukr.pdf. (in Ukrainian)

34. Criminal Law of the Ukrainian SSR: General Part: Textbook / Yu. V. Aleksandrov, M. I. Bazhanov, N. V. Volodko [et al.]; ed. by V. V. Stashis, A. Sh. Yakupov. Kyiv: Vyshcha Shkola, 1984. 383 p. (in Ukrainian)

35. Civil Code of Ukraine: Law No. 435-IV of January 16, 2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text. (in Ukrainian)

36. Shevchenko A. Ye., Solovyova V. V., Strelnik O. L. Circumstances Excluding Legal Liability: Monograph. Donetsk: Yugo-Vostok, 2011. 177 pp. (in Ukrainian).

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 07.03.2026 The article was revised 09.04.2026
The article is recommended for printing 19.05.2026 This article published 30.05.2026

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА
CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-28
УДК 343.13:343.132:355.271

РОМАНОВ В. О.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальних поліцейських дисциплін та
базової загальновійськової підготовки
E-mail: romanovv.o.13@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8569-5723
Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ
м. Суми, 40007, вул. Миру 24

НЕГЛАСНІ СЛІДЧІ (РОЗШУКОВІ) ДІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 615 КПК УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* Статтю присвячено дослідженню особливостей проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану з акцентом на застосуванні статті 615 Кримінального процесуального кодексу України. Актуальність теми зумовлена тим, що внаслідок повномасштабної збройної агресії проти України кримінальне провадження здійснюється в умовах обмеженого доступу до державних реєстрів, зміненої територіальної підсудності, порушення сталого функціонування судової системи, підвищених ризиків втрати матеріалів досудового розслідування та потреби оперативного документування злочинів проти основ національної безпеки, воєнних злочинів, колабораційної діяльності, дезертирства та інших кримінальних правопорушень. Метою статті є комплексне дослідження особливостей проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану з акцентом на застосуванні статті 615 КПК України, а методологічну основу становлять формально-юридичний, системно-структурний, логіко-нормативний та порівняльно-правовий методи.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Обґрунтовано, що правове регулювання негласних слідчих (розшукових) дій у цей період не може розглядатися лише через загальні положення глави 21 КПК України, оскільки визначальне значення має спеціальний процесуальний режим, передбачений статтею 615 КПК України. Саме ця норма встановлює межі допустимого відступу від стандартної процесуальної форми за наявності об'єктивної неможливості її дотримання. Проаналізовано вплив статті 615 КПК України на порядок санкціонування процесуальних дій, здійснення судового контролю, процесуальну фіксацію результатів, участь захисника, допустимість доказів, електронне збереження матеріалів та можливість їх відновлення відповідно до статті 615-1 КПК України. Окрему увагу приділено значенню рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 для визначення меж процесуального спрощення в умовах воєнного стану.

Висновок. Зроблено висновок, що ефективне застосування негласних слідчих (розшукових) дій у воєнний період можливе лише за умови поєднання оперативності кримінального переслідування з дотриманням фундаментальних прав людини, насамперед права на судовий контроль, права на свободу та особисту недоторканність і права на повагу до приватного життя.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: воєнний стан; негласні слідчі (розшукові) дії; стаття 615 КПК України; допустимість доказів; судовий контроль; права людини*.

Як цитувати: Романов В. О. Негласні слідчі (розшукові) дії в умовах воєнного стану: особливості застосування статті 615 КПК України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 306-312. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-28

In cites: V. O. Romanov. (2026). Covert investigative (search) actions under martial law: peculiarities of applying article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 306-312. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-28 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила суттєві зміни кримінального процесу. За умов воєнного стану органи досудового розслідування та прокуратури змушені діяти в ситуації, коли окремі елементи звичайної процесуальної моделі не можуть бути реалізовані в повному обсязі: ускладнюється доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань, окремі суди не можуть здійснювати правосуддя, змінюється територіальна підсудність, виникають ризики втрати матеріалів провадження, а строки виконання процесуальних дій порушуються з причин, що не залежать від сторони обвинувачення [1; 2; 16; 18]. За таких обставин держава обрала шлях спеціального нормативного регулювання, закріпивши в розділі IX-1 КПК України особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану [1; 16; 18].

Особливе місце в цій системі займають негласні слідчі (розшукові) дії.

© Романов В. О., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Їх значення в сучасних умовах обумовлене тим, що саме вони нерідко забезпечують отримання доказової інформації у кримінальних провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки, колабораційної діяльності, посягань на територіальну цілісність і недоторканність України, воєнних злочинів, злочинів у сфері військової служби, а також інших діянь, які в умовах війни мають підвищений рівень суспільної небезпечності [7; 9]. Водночас НСРД належать до найбільш чутливих процесуальних засобів, оскільки пов'язані з негласним втручанням у приватне життя людини, таємницю листування, телефонних розмов, електронних комунікацій і свободу пересування [1; 4; 5; 14; 15; 17].

У звичайному правовому режимі таке обмеження прав виправдовується лише за умови чіткого нормативного регулювання, попереднього судового контролю, суворого додержання підстав і порядку проведення відповідних дій, а також подальшої перевірки допустимості отриманих доказів. Однак у період воєнного стану виникає питання: якою мірою спеціальний режим, передбачений статтею 615 КПК України, може впливати на проведення НСРД і чи не призводить таке спрощення до надмірного звуження гарантій прав людини [1; 11; 18]. Саме тут проходить одна з найбільш дискусійних меж сучасного кримінального процесу України.

Стан наукового дослідження теми. Проблематика проведення НСРД в умовах війни вже привертала увагу науковців. У працях С. Р. Тагієва, М. С. Пузирьова, С. В. Івашка аналізувалися окремі теоретичні та практичні аспекти негласних слідчих (розшукових) дій у воєнний період [7]. А. С. Гуменюк зосередилася на проблемах допустимості доказів, отриманих у результаті НСРД в особливих правових ситуаціях [6]. Т. О. Лоскутов досліджував правове регулювання фіксування кримінального провадження в умовах воєнного стану [8]. Д. Санакоєв і О. Скрябін розглядали загальні особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану [9]. І. В. Черниченко та А. А. Мацола приділяли увагу особливостям проведення слідчих (розшукових) дій у таких умовах [10]. Разом із тим у наявних дослідженнях акцент частіше робиться або на загальному режимі статті 615 КПК України, або на характеристиці НСРД як інституту доказування. Питання ж про те, як саме стаття 615 КПК України впливає на проведення НСРД, межі прокурорського заміщення судового контролю, порядок фіксації результатів і подальшу оцінку допустимості доказів, потребує окремого комплексного аналізу [6–11; 18; 19].

Мета дослідження. Метою цієї статті є комплексне дослідження особливостей проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану з акцентом на застосуванні статті 615 КПК України, а також визначення впливу цієї норми на межі судового контролю, процесуальні гарантії прав людини та допустимість доказів.

Для досягнення поставленої мети використано формально-юридичний, системно-структурний, логіко-нормативний та порівняльно-правовий методи. Формально-юридичний метод застосовано для аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України, насамперед глави 21, статей 246, 248, 252, 615 і 615-1 КПК України [1]. Системно-структурний метод дав змогу дослідити взаємозв'язок між загальним порядком проведення НСРД і спеціальним режимом кримінального провадження в умовах воєнного стану [1; 16; 18]. Логіко-нормативний метод використано для виявлення колізій та практичних проблем, які виникають при поєднанні оперативності розслідування та збереження процесуальних гарантій [11; 18; 19]. Порівняльно-правовий метод застосовано під час зіставлення національного законодавства з підходами Європейського суду з прав людини щодо негласного спостереження, насамперед у справах Klass and Others v. Germany та Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom, у яких Суд наголосив на необхідності чіткої законодавчої основи, ефективного незалежного контролю та достатніх гарантій проти зловживань при негласному втручанні держави у приватне життя особи [4; 5].

Основні результати дослідження. Негласні слідчі (розшукові) дії є складним багатокомпонентним інститутом кримінального процесу. Відповідно до КПК України вони застосовуються у випадках, коли відомості про злочин або особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб, а проведення більшості таких дій потребує попереднього дозволу слідчого судді [1; 17]. Саме ця модель забезпечує баланс між публічним інтересом у розкритті злочинів і приватним інтересом особи у збереженні недоторканності приватного життя, таємниці комунікації та інших конституційно захищених благ [1; 14; 15].

У мирний час такий баланс реалізується через три основні групи гарантій. По-перше, це матеріальні підстави проведення НСРД, які обмежують їх застосування лише випадками реальної необхідності. По-друге, це попере-

ній судовий контроль, що передбачає перевірку обґрунтованості втручання незалежним органом. По-третє, це належна процесуальна фіксація та подальша оцінка допустимості результатів НСРД у судовому провадженні [1; 14; 15; 17]. Однак воєнний стан істотно змінює контекст реалізації цих гарантій, бо створює ситуації, коли фізичний доступ до суду, реєстрів або окремих документів є об'єктивно ускладненим або взагалі відсутнім [1; 2; 16; 18].

У цьому зв'язку стаття 615 КПК України набула центрального значення. Її чинна редакція передбачає спеціальний режим кримінального провадження у випадках, коли через дію воєнного стану відсутній доступ до ЄРДР, немає об'єктивної можливості виконання окремих повноважень слідчим суддею, відсутня можливість дотримання строків окремих процесуальних дій, відсутній доступ до Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або виникають інші обставини, прямо зазначені в законі [1; 16; 18]. Основним положенням щодо НСРД є пункт 2 частини 1 статті 615 КПК України, відповідно до якого у разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею низки повноважень такі повноваження може виконувати керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або слідчого, погодженим із прокурором [1; 16; 18].

Саме ця конструкція і становить ядро наукової та практичної дискусії. З одного боку, вона має очевидну функціональну мету: не допустити зупинки кримінального провадження в умовах, коли судовий контроль фактично неможливий. З іншого боку, вона створює ризик, що прокурорське заміщення незалежного контролю перетвориться з винятку на звичайну процесуальну практику. Для НСРД це має особливо чутливий характер, адже втручання у приватне життя здійснюється негласно, а сама особа тривалий час не знає про факт такого втручання. Тому будь-яке послаблення незалежного попереднього контролю має бути максимально вузьким, чітко мотивованим і підлягати подальшій ефективній перевірці [4; 5; 11; 14; 18].

Тлумачення формули «відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень» є принциповим. Сам факт дії воєнного стану на території України не означає автоматичної наявності такої неможливості. Інакше спеціальний виняток фактично перетворився б на універсальне правило, що суперечило б самій логіці статті 615 КПК України. Об'єктивна неможливість має бути реальною, конкретною та підтвердженою фактичними обставинами: евакуацією суду, відсутністю суддів, неможливістю доступу до будівлі суду, відсутністю технічного зв'язку чи іншими перешкодами, які не можуть бути усунуті в розумний строк [1; 9; 11; 18]. Отже, під час оцінки законності НСРД, проведених із використанням спеціального режиму, суд має перевіряти не лише існування постанови прокурора, а й наявність належного обґрунтування самої неможливості звернення до слідчого судді [1; 11; 14; 18].

Потребує уваги і питання процесуальної фіксації. Частина 1 статті 615 КПК України передбачає, що за відсутності можливості складання процесуальних документів про хід і результати проведення слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій фіксація може здійснюватися доступними технічними засобами з подальшим складенням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин після завершення таких дій [1; 8; 16]. Хоча ця норма не адресована виключно НСРД, її практичне значення для них є надзвичайно високим. Більшість результатів НСРД і так існують у формі цифрових носіїв, аудіозаписів, відеофайлів, технічних логів, витягів із телекомунікаційних систем чи електронних інформаційних систем. У воєнних умовах належність, цілісність, послідовність зберігання та ідентифікованість цих матеріалів стають не другорядною технічною особливістю, а ключовим елементом майбутньої перевірки допустимості доказів [8; 13; 17].

Наукові публікації останніх років слушно підкреслюють, що в особливих правових ситуаціях проблема допустимості доказів не зникає, а навпаки, загострюється. А. С. Гуменюк обґрунтовано зазначає, що навіть в умовах дії особливих режимів недотримання процесуальної форми може призвести до визнання доказів недопустимими [6]. У контексті НСРД це означає, що слідчий, прокурор і суд мають оцінювати не лише зміст отриманих матеріалів, а й усю процедуру: чи були передбачені законом підстави для проведення негласної дії; чи існувала реальна потреба в застосуванні саме спеціального режиму; чи було рішення належно мотивоване; чи збережено цифрову цілісність носія; чи була забезпечена можливість подальшого захисту прав сторони захисту [6; 13; 14].

Особливу роль у сучасному розумінні меж процесуального спрощення відіграло рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024, яким частину шосту статті 615 КПК України визнано такою,

що не відповідає Конституції України. Предметом розгляду було автоматичне продовження дії запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою у випадку неможливості судового розгляду питання про його продовження. Конституційний Суд України наголосив на конституційному значенні реального судового контролю за втручанням держави у право на свободу та особисту недоторканність [3; 19]. Хоча формально це рішення стосується саме запобіжного заходу, його правова логіка має ширше методологічне значення і для НСРД. Якщо навіть у воєнний час держава не може автоматично усунути судовий контроль у справах, де йдеться про настільки інтенсивне втручання, то тим більше це має враховуватися у сфері негласного втручання в приватне життя, де ризик свавілля традиційно вищий [3; 4; 5; 19].

Позиція ЄСПЛ також підтверджує потребу в жорстких гарантіях. У справі Klass and Others v. Germany Суд визнав, що негласне спостереження може бути виправдане інтересами національної безпеки, однак лише за умови наявності достатніх і ефективних гарантій проти зловживань [4]. У справі Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom Велика палата ЄСПЛ ще раз підкреслила, що системи негласного перехоплення інформації повинні бути чітко врегульовані законом, передбачати незалежний контроль і мати достатні механізми перевірки необхідності та пропорційності втручання [5]. Ці підходи є орієнтиром і для тлумачення статті 615 КПК України: воєнна необхідність не скасовує прав людини, а лише допускає вузькі, чітко регламентовані й тимчасові винятки [4; 5; 11].

У межах теми НСРД слід окремо звернути увагу на частину 12 статті 615 КПК України, яка передбачає можливість забезпечення участі захисника у проведенні окремої процесуальної дії із застосуванням технічних засобів відео- або аудіозв'язку, а також встановлює правила участі перекладача [1; 16]. На перший погляд, ця норма стосується не власне проведення НСРД, а ширшого кола процесуальних дій. Однак фактично вона має значення і для подальшої легалізації та оцінки результатів НСРД, коли постає питання про право підозрюваного на захист, про своєчасне ознайомлення з матеріалами та можливість ефективно спростовувати або ставити під сумнів достовірність здобутої інформації. В умовах воєнного стану дистанційні форми участі захисника можуть бути виправданими, але лише за умови, що вони не перетворюються на формальність і забезпечують реальну, а не декларативну можливість реалізації права на захист [1; 10; 11].

Не менш важливим є електронне збереження матеріалів кримінального провадження. Частина 14 статті 615 КПК України прямо встановлює, що копії матеріалів кримінальних проваджень, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану, в обов'язковому порядку зберігаються в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора [1; 16]. Для НСРД ця вимога має особливу практичну цінність, бо результати таких дій зазвичай уже існують у цифровому форматі. Електронне дублювання матеріалів зменшує ризик їх втрати внаслідок руйнування приміщень, евакуації, бойових дій або переміщення органів досудового розслідування. Таким чином, цифрове збереження є не просто технічною зручністю, а процесуальною гарантією стабільності доказової бази [1; 8; 10; 13].

Логічним продовженням цієї гарантії є стаття 615-1 КПК України, яка регулює відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в умовах воєнного стану [1; 16]. Вона допускає відновлення провадження на підставі витягу з ЄРДР або постанови про початок досудового розслідування, а також на підставі фотозйомки, звукозапису, відеозапису, інших носіїв інформації та копій документів, засвідчених кваліфікованим електронним підписом. Для матеріалів НСРД це має системне значення, адже саме вони часто є технічно складними, об'ємними та вразливими до втрати при переміщенні. Наявність спеціального механізму відновлення матеріалів підвищує стійкість кримінального провадження, проте водночас знову ставить у центр питання про належне початкове документування: відновити можливо лише те, що було своєчасно і коректно зафіксовано [1; 8; 13; 18].

Отже, аналіз статті 615 КПК України у взаємозв'язку з нормами про НСРД дає підстави для кількох принципових висновків. По-перше, ця стаття не замінює главу 21 КПК України, а лише забезпечує функціонування кримінального процесу в екстремальних умовах. По-друге, застосування її положень у сфері НСРД має бути винятковим і завжди обґрунтовуватися конкретними фактичними перешкодами для використання звичайної процедури. По-третє, прокурорське заміщення судового контролю не може тлумачитися розширено. По-четверте, допустимість доказів, здобутих у результаті НСРД, безпосередньо залежить від якості процесуальної фіксації, цифрового збереження та можливості подальшої незалежної перевірки. По-п'яте, практика Конституційно-

го Суду України та ЄСПЛ підтверджує, що навіть в умовах війни пріоритетом залишається не формальне збереження процедури, а реальне забезпечення прав людини при використанні негласних засобів кримінального переслідування [1; 3–5; 11; 18; 19].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що в умовах воєнного стану негласні слідчі (розшукові) дії залишаються одним із найважливіших інструментів кримінального процесуального доказування, однак їх застосування відбувається в межах особливого режиму, який істотно впливає на порядок санкціонування, фіксації та оцінки отриманих результатів. Центральне місце в цьому режимі займає стаття 615 КПК України, що покликана забезпечити безперервність кримінального провадження в ситуаціях, коли реалізація звичайної процедури є об'єктивно неможливоюОсновні результати дослідження.

По-перше, спеціальний режим воєнного стану не скасовує загальних вимог до законності проведення НСРД, а лише допускає відступ від окремих процедурних елементів за винятковых обставин. Тому сама наявність воєнного стану не може розглядатися як універсальна підстава для спрощення процесуальної форми.

По-друге, прокурорське заміщення повноважень слідчого судді має тлумачитися вузько. Його застосування потребує належного мотивування й доказів того, що звернення до суду було не ускладненим, а саме об'єктивно неможливим. У протилежному разі виникає реальний ризик визнання результатів НСРД недопустимими доказами.

По-третє, в умовах війни особливого значення набуває процесуальна фіксація та цифрове збереження матеріалів. Саме якість технічної фіксації, цілісність носіїв і дотримання правил електронного зберігання значною мірою визначають подальшу доказову придатність матеріалів НСРД.

По-четверте, рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024 підтвердило, що навіть у період воєнного стану межі процесуального спрощення не є безмежними, а судовий контроль залишається конституційною гарантією, без якої інтенсивне втручання держави у сферу основоположних прав людини не може вважатися належно врегульованим.

По-п'яте, подальше вдосконалення кримінального процесуального законодавства у сфері НСРД має бути спрямоване не на розширення винятків, а на чіткішу деталізацію критеріїв об'єктивної неможливості, уніфікацію вимог до мотивування рішень прокурора, удосконалення правил технічної фіксації та зміцнення гарантій права на захист.

Подальші дослідження цієї проблематики залишаються актуальними у зв'язку з тривалою дією воєнного стану, розвитком судової практики, цифровізацією кримінального провадження та необхідністю узгодження національного законодавства з конституційними стандартами й практикою Європейського суду з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 10.03.2026).

2.Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19 (дата звернення: 10.03.2026).

3.Рішення Конституційного Суду України від 18.07.2024 № 8-р(II)/2024 у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою). URL: https://ccu.gov.ua/docs/6904 (дата звернення: 10.03.2026).

4.Klass and Others v. Germany, no. 5029/71, judgment of 6 September 1978 // HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 10.03.2026).

5.Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom [GC], nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15, judgment of 25 May 2021 // HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int (дата звернення: 10.03.2026).

6.Гуменюк А. С. Негласні слідчі (розшукові) дії в умовах особливих правових ситуацій: проблеми допустимості доказів. Право та державне управління. 2024. № 2. С. 487–495. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.66.

7.Тагієв С. Р., Пузирьов М. С., Івашко С. В. Негласні слідчі (розшукові) дії в умовах війни: окремі теоретичні та практичні аспекти. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 454–459. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.79.

8.Лоскутов Т. О. Правове регулювання фіксування кримінального провадження в умовах воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 1. С. 340–345. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.61.

9.Санакоєв Д., Скрябін О. Особливості здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2022. № 3. С. 39–45. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-3-39-45.

10.Черниченко І. В., Мацола А. А. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 358–363. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.62.

11.Подоляка А. М., Курбатова І. С., Заросило В. О. Реалізація принципу змагальності в умовах воєнного стану: аналіз статті 615 КПК України крізь призму практики ЄСПЛ. Правова позиція. 2024. № 4. С. 186–193. DOI: https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-4.36.

12.Літвінова І. Ф., Малихіна А. А. Особливості проведення деяких слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2023. № 3(68). С. 223–229. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.68.17996.

13.Хоменко І. В. Оцінка вихідних даних під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій в умовах особливого режиму досудового розслідування. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки. 2022. № 12. С. 51–56. DOI: https://doi.org/10.36477/2616-7611-2022-12-08.

14.Хоменко І. В. Контроль та нагляд за проведенням негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Юридична наука. 2020. № 2(104). Т. 2. С. 109–116. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.18.

15.Яровий А. Р. Правове регулювання проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 1. С. 257–261. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/62.

16.Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2201-20 (дата звернення: 10.03.2026).

17.Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0114900-12 (дата звернення: 10.03.2026).

18.Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. 4-те вид. (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро – Львів – Одеса – Харків, 2023. 82 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/a6e5de5c-2a32-4f88-bfb5-47b030fa5e33 (дата звернення: 10.03.2026).

19.Костюченко О. Ю. Роздуми щодо конституційності положень частини 6 статті 615 КПК України стосовно автоматичного продовження строку тримання під вартою в умовах дії воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Т. 2. № 79. С. 243–249. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.37.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2026 Переглянуто 15.04.2026
Стаття рекомендована до друку 23.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

V.O. ROMANOV
PhD in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Special Police
Disciplines and Basic Military Training
E-mail: romanovv.o.13@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8569-5723
Sumy Branch of Kharkiv National University of Internal Affairs
Sumy, 40007, st. Miry 24

COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS UNDER MARTIAL LAW: PECULIARITIES OF APPLYING ARTICLE 615 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* The article is devoted to the study of the peculiarities of covert investigative (search) actions under martial law with a focus on the application of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The relevance of the topic is determined by the fact that, as a result of the full-scale armed aggression against Ukraine, criminal proceedings are carried out under conditions of limited access to state registers, changed territorial jurisdiction, disrupted functioning of courts, increased risks of losing criminal case materials, and the need for prompt documentation of crimes against national security, war crimes, collaboration activities, desertion and other criminal offences. The purpose of the article is to comprehensively study the peculiarities of covert investigative (search) actions under martial law with an emphasis on the application of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, while the methodological basis includes formal-legal, systemic-structural, logical-normative and comparative-legal methods.

Summary of the main research results. It is substantiated that the legal regulation of covert investigative actions during this period cannot be analysed only through the general provisions of Chapter 21 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, since the decisive role belongs to the special procedural regime established by Article 615 of the Code. This provision determines the limits of permissible deviation from the standard procedural form in cases of objective impossibility to follow it. The article analyses the influence of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine on authorisation of procedural actions, judicial control, procedural recording of results, participation of defence counsel, admissibility of evidence, electronic storage of materials and the possibility of restoring them in accordance with Article 615-1 of the Code. Special attention is paid to the significance of the Constitutional Court of Ukraine Decision of 18 July 2024 No. 8-r(II)/2024 in defining the limits of procedural simplification under martial law.

Conclusions. It is concluded that the effective use of covert investigative (search) actions in wartime is possible only if operational efficiency of criminal prosecution is combined with the observance of fundamental human rights, primarily the right to judicial control, the right to liberty and security, and the right to respect for private life.

KEY WORDS: *martial law; covert investigative (search) actions; Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine; admissibility of evidence; judicial control; human rights*.

REFERENCES

1.Criminal Procedure Code of Ukraine. (2012). Law of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI. (in Ukrainian)

2.On the Legal Regime of Martial Law. (2015). Law of Ukraine of May 12, 2015 No. 389-VIII. (in Ukrainian)

3.Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 8-r(II)/2024. (2024). On the constitutionality of Part 6 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. (in Ukrainian)

4.Klass and Others v. Germany, no. 5029/71, judgment of 6 September 1978. European Court of Human Rights. (in Ukrainian)

5.Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom [GC], nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15, judgment of 25 May 2021. European Court of Human Rights. (in Ukrainian)

6.Humeniuk, A. S. (2024). Nehlasni slidchi (rozshukovi) dii v umovakh osoblyvykh pravovykh sytuatsii: problemy dopustymosti dokaziv [Covert investigative (search) actions in special legal situations: issues of admissibility of evidence]. Pravo ta derzhavne upravlinnia, (2), 487–495. https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.66(in Ukrainian)

7.Tahiiev, S. R., Puzyriov, M. S., & Ivashko, S. V. (2023). Nehlasni slidchi (rozshukovi) dii v umovakh viiny: okremi teoretychni ta praktychni aspekty [Covert investigative (search) actions in wartime: selected theoretical and practical aspects]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (1), 454–459. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.79(in Ukrainian)

8.Loskutov, T. O. (2022). Pravove rehuliuvannia fiksuvannia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu [Legal regulation of recording criminal proceedings under martial law]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (1), 340–345. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.61(in Ukrainian)

9.Sanakoiev, D., & Skriabin, O. (2022). Osoblyvosti zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of criminal proceedings under martial law]. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, (3), 39–45. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-3-39-45(in Ukrainian)

10.Chernychenko, I. V., & Matsola, A. A. (2023). Osoblyvosti provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of investigative (search) actions under martial law]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (2), 358–363. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.62(in Ukrainian)

11.Podoliaka, A. M., Kurbatova, I. S., & Zarosylo, V. O. (2024). Realizatsiia pryntsypu zmahalnosti v umovakh voiennoho stanu: analiz statti 615 KPK Ukrainy kriz pryzmu praktyky YeSPL [Implementation of the adversarial principle under martial law: analysis of Article 615 of the CPC of Ukraine through the prism of ECtHR case-law]. Pravova pozytsiia, (4), 186–193. https://doi.org/10.32782/2521-6473.2024-4.36(in Ukrainian)

12.Litvinova, I. F., & Malykhina, A. A. (2023). Osoblyvosti provedennia deiakykh slidchykh (rozshukovykh) dii v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of some investigative (search) actions under martial law]. Yurydychnyi visnyk "Povitriane i kosmichne pravo", 3(68), 223–229. https://doi.org/10.18372/2307-9061.68.17996(in Ukrainian)

13.Khomenko, I. V. (2022). Otsinka vykhidnykh danykh pid chas provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii v umovakh osoblyvoho rezhymu dosudovoho rozsliduvannia [Assessment of source data during covert investigative (search) actions under a special regime of pre-trial investigation]. Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky, (12), 51–56. https://doi.org/10.36477/2616-7611-2022-12-08(in Ukrainian)

14.Khomenko, I. V. (2020). Kontrol ta nahliad za provedenniam nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii u kryminalnomu provadzhenni [Control and supervision over covert investigative (search) actions in criminal proceedings]. Yurydychna nauka, 2(104), vol. 2, 109–116. https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.18(in Ukrainian)

15.Yarovyi, A. R. (2020). Pravove rehuliuvannia provedennia nehlasnykh slidchykh (rozshukovykh) dii [Legal regulation of covert investigative (search) actions]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, (1), 257–261. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/62(in Ukrainian)

16.On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine Regarding Improvement of the Procedure for Criminal Proceedings under Martial Law. (2022). Law of Ukraine of April 14, 2022 No. 2201-IX. (in Ukrainian)

17.On Approval of the Instruction on the Organization of Covert Investigative (Search) Actions and the Use of Their Results in Criminal Proceedings. (2012). Joint Order of the Prosecutor General's Office of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the Administration of the State Border Guard Service of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine, and the Ministry of Justice of Ukraine of November 16, 2012 No. 114/1042/516/1199/936/1687/5. (in Ukrainian)

18.Hloviuk, I., Drozdov, O., Teteriatnyk, H., Fomina, T., Rohalska, V., & Zavtur, V. (2023). Osoblyvyi rezhym dosudovoho rozsliduvannia, sudovoho rozghliadu v umovakh voiennoho stanu: naukovo-praktychnyi komentar Rozdilu IX-1 Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy [Special regime of pre-trial investigation and trial under martial law: scientific and practical commentary on Section IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine] (4th ed., as of December 30, 2022). Dnipro–Lviv–Odesa–Kharkiv. (in Ukrainian)

19.Kostiuchenko, O. Yu. (2023). Rozdumy shchodo konstytutsiinosti polozhen chastyny 6 statti 615 KPK Ukrainy stosovno avtomatychnoho prodovzhennia stroku trymannia pid vartoiu v umovakh dii voiennoho stanu [Reflections on the constitutionality of the provisions of Part 6 of Article 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine concerning automatic extension of detention under martial law]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia: Pravo, 79(2), 243–249. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.37 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 12.03.2026 The article was revised 15.04.2026
The article is recommended for printing 23.05.2026 This article published 30.05.2026

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-29
УДК 341.4:341.645

ДЕРЕ Я.
аспірант, відділ міжнародного права та права Європейського Союзу
E-mail: dere.yasin06@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1351-5838
Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України
м. Київ, 01001, вул. Трьохсвятительська, 4

ЧАСОВА ЮРИСДИКЦІЯ (RATIONE TEMPORIS) СПЕЦІАЛЬНОГО ТРИБУНАЛУ ЩОДО ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У цій статті проведено комплексне наукове дослідження та сформульовано авторську правову позицію стосовно однієї з найскладніших проблем сучасного міжнародного кримінального права — визначення часової юрисдикції (ratione temporis) Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Актуальність теми зумовлена відсутністю в Статуті відповідної правової норми до визначення моменту, з якого Трибунал може розпочати розслідування. Головна правова дилема полягає у розбіжності між політико-правовими оцінками подій 2014 та 2022 років.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Автор аналізує колізію між Резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, прийнятими після повномасштабного вторгнення, де факт агресії визнано прямо, та більш стриманими міжнародними актами періоду початку окупації Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей. У межах дослідження проведено ґрунтовний аналіз природи злочину агресії як "лідерського" та "триваючого" правопорушення, що має системний характер. Особливу увагу приділено взаємодії національної юрисдикції України та міжнародно-правової в ієрархії застосовного права відповідно до статті 3 Статуту Трибуналу. Розглянуто процесуальний аспект застосування принципу compétence de la compétence, що дозволяє міжнародному судовому органу самостійно визначати межі своїх повноважень.

Висновок. Автор науково обґрунтовує, що для забезпечення принципу невідворотності покарання часова юрисдикція Трибуналу повинна бути ретроспективною та охоплювати події з лютого 2014 року. Доведено, що обмеження юрисдикції лише 2022 роком створить небезпечний прецедент вибіркового правосуддя. У статті резюмується, що вирішальну роль у встановленні часових меж відіграватиме суддівський розсуд, який дозволить збалансувати вимоги принципу nullum crimen sine lege з необхідністю притягнення до відповідальності вищого політичного та військового керівництва Російської Федерації за розв'язання найтяжчого міжнародного злочину.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України, ratione temporis, злочин агресії, Суддівські палати, Компетенція щодо компетенції, Генеральна асамблея ООН, Рада Європи.*

Як цитувати: Дере Я. Часова юрисдикція (ratione temporis) Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 313-321. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-29

In cites: Y. Dere (2026) Temporal jurisdiction (ratione temporis) of the Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 313-321. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-29 (in Ukrainian)

Актуальність теми. Створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України (далі - Спеціальний трибунал) 25 червня 2025 року спіткало нездатність Міжнародного кримінального суду (далі - МКС) здійснювати свою юрисдикцію за статтею 8bis «злочин агресії». Це спричинено Кампальськими поправками до Римського статуту (див. Статті 15 bis та 15 ter) [2]. Згідно статті 15 bis (5) «Стосовно держави, яка не є учасницею Римського статуту, Суд не здійснює своєї юрисдикції щодо злочину агресії, вчиненого громадянами цієї держави або на її території» [2]. Відомо, що РФ не є учасницею Римського статуту, а для України він набув чинності тільки 1 січня 2025 року, що значно ускладнює розгляд справи Судом. Говорячи про механізм статті 15 ter (здійснення юрисдикції за злочин агресії через передачу ситуації Радою Безпеки ООН), право вето РФ як постійного члена РБ ООН не дає змогу активувати юрисдикцію Суду.

Наведена проблема притягнення до відповідальності за «злочин агресії» зумовила потребу створення необхідного суду ad hoc, здатного притягнути до відповідальності за найтяжчий злочин, який ще Вирок Нюрнберзького трибуналу охарактеризував як «найвищий міжнародний злочин, який відрізняється від інших воєнних злочинів лише тим, що.

© Дере Я., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

що містить у собі накопичене зло в цілому» [17, с. 186]. На підставі двосторонньої Угоди між Україною та Радою Європи було створено Спеціальний трибунал, який має повноваження розслідування, кримінального переслідування та судового розгляду справ стосовно осіб, які несуть найбільшу відповідальність за злочин агресії проти України (ст. 1) [5], із доданим Статутом до неї.

На відміну від Римського статуту МКС (стаття 11 якого чітко регламентує юрисдикцію стосовно часу), Статут Спеціального трибуналу не містить окремої прямої норми, яка б фіксувала точну дату початку його часової юрисдикції. Ця суттєва відмінність породжує надто дискусійну тему - чи повинна юрисдикція Трибуналу обмежуватися періодом повномасштабного вторгнення, починаючи з 24 лютого 2022 року (на чому часто акцентується увага в політичних деклараціях), чи вона має охоплювати весь період збройної агресії Російської Федерації, включно з окупацією та анексією Автономної Республіки Крим і міста Севастополя у лютому 2014 року. Відсутність чіткої дати створює виклики, пов'язані з дотриманням фундаментального принципу nullum crimen sine lege («немає злочину без закону») та ризиком фрагментації відповідальності.

Стан наукового дослідження теми. Дослідження міжнародно-правових та інституційних засад діяльності міжнародних кримінальних установ характеризується значним масивом наукових напрацювань. Весь спектр джерельної бази можна умовно поділити на два ключові блоки.

Перший блок складають фундаментальні праці теоретиків міжнародного права та фахівців у сфері міжнародного кримінального права, які заклали підґрунтя для розуміння юрисдикційних механізмів. Серед них варто виділити праці класиків та сучасних вчених, як Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахта, Я. Броунлі, Дж. Кроуфорда, А. Кассезе, К. Амбоса, К. Кресса, У. Шабаса, Р. Аго, Г. Боаса, Дж. Бішопа, Н. Ріда, В. Базова, О. Базова, Н. Камінської, Д. Чакмака, Ю. Аксара та ін. Їхні дослідження дозволяють комплексно проаналізувати загальні засади відповідальності за міжнародні злочини та еволюцію концепції ad hoc міжнародних трибуналів.

Другий блок охоплюють наукові розвідки, присвячені безпосередньо створенню Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Цей напрям наразі перебуває на етапі активного формування. Вагомий внесок у розробку моделей трибуналу та аналіз правових викликів (зокрема імунітетів та юрисдикції) зробили такі вчені, як М. Гнатовський, Т. Даненбаум, А. Корачіні, Г. Корел, К. Крес [15], Д. Крейн, К. Макдугал, А. Нуссбергер, Д. Пекореллі, Ф. Сендс, О. Базов, С. Андрейченко, Д. Трахан, К. Амбос [16], Д. Ференц, У. Хетевей, В. Шабас, Д. Шеффер, А. Кориневич та ін.

Водночас, попри наявність ґрунтовних праць щодо моделей створення Трибуналу, питання чіткого визначення його часової юрисдикції крізь призму принципу nullum crimen sine lege та врахування подій, що передували 2022 року, залишається недостатньо розкритим і потребує подальшого наукового обґрунтування.

Мета дослідження. Метою дослідження є наукове обґрунтування часових меж юрисдикції Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, аналіз правових колізій між Резолюціями ГА ООН з 2014 та 2022 років, а також визначення та обґрунтування власної наукової позиції стосовно охоплення часового періоду з лютого 2014 року із огляду на засадничі принципи міжнародного кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Для подальшого дослідження ratione temporis Спеціального трибуналу варто проаналізувати особливості «злочину агресії» як складного міжнародного злочину. Відповідно до пункту 1 статті 2 Статуту Трибуналу, злочин агресії «означає планування, підготовку, ініціювання або вчинення особою, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії, який за своїм характером, тяжкістю та масштабами є грубим порушенням Статуту Організації Об’єднаних Націй» [5]. Це визначення повністю відповідає звичаєвому міжнародному праву, зокрема статтею 8bis Римського статуту.

Кай Амбос зазначає, що «... стаття 8 bis ... підтверджує ідею про те, що певні кваліфіковані порушення заборони застосування сили і, отже, jus ad bellum (права на війну), так само як і серйозні порушення jus in bello (права війни), а також акти геноциду та злочини проти людяності, тягнуть за собою не лише відповідальність держави, але й несуть за собою індивідуальні кримінальні санкції згідно з міжнародним правом» [16, с. 587]. При цьому, відзначимо, що злочин агресії може бути вчинений лише лідерами держави, якій приписується відповідний акт агресії.

Таким чином, цілком погоджуємся з усталеним підходом науковців в літературі, які

наголошують на «лідерському» характері «злочину агресії» [15, с. 298, 301-302, 578, 1266]. Слушно наголошує К. Амбос, що «Без цього обмежувального критерію (лідерство - примітка автора - Я.Д.), кожен окремий солдат збройних сил, який зробив свій внесок у воєнні дії, в іншому випадку, як принцип, мав би постати перед судом. Таким чином, стаття 8bis є єдиним із чотирьох злочинів, щодо яких Суд має предметну юрисдикцію згідно зі статтею 5 Римського статуту, що обмежує коло потенційних виконавців такого злочину. Це є даниною особливій природі злочину агресії, який, на відміну від інших злочинів, перелічених у статті 5 Статуту, зосереджений не на захисті окремих осіб або захисті певної захищеної групи, а скоріше на захисті держави від застосування збройної сили іншою державою і, таким чином, водночас спрямований на захист міжнародно-правової системи, в основі якої лежить заборона застосування сили» [16, с. 590].

Статут Спеціального трибуналу також містить визначення «акту агресії» (ст. 2 п. 2), яка теж є фактично рецепцією з Римського статуту. Особливістю «акту агресії» є те, що це є протиправне агресивне діяння держави, яке тісно пов'язане з індивідуальним характером «злочину агресії» (планування, підготовка та ініціювання). Астрід Райзінгер Корачіні, відомий австрійський юрист, зазначає, що «Структура злочину агресії в Римському статуті припускає, що індивід бере участь у колективному акті - акті агресії - який за визначенням має бути актом держави. Іншими словами, акт агресії має бути приписаний державі» [15, с. 312]. Далі він зазначає, що «... у випадку злочину агресії Суду потрібно буде визначити вчинення акту агресії до визначення індивідуальної кримінальної відповідальності» [15, с. 316]. Таким чином, ми можемо прийти до висновку про те, що перед тим як кваліфікувати індивідуальну кримінальну відповідальність за «злочин агресії», обов'язково має бути наявний так званий «акт держави» в контексті «акту агресії».

Більш того, пункт 4 статті 2 містить наступну згадку терміну «агресивна війна» - «Для цілей цього Статуту, в контексті агресії проти України, акт агресії, який визначається таким за своїм характером, тяжкістю та масштабом визначається як грубе порушення Статуту ООН, також вважається таким, що становить агресивну війну» [5]. Повернення до «Нюрнберзької термінології», на наш погляд пов'язано з особливостями війни в Україні, яка триває з 2014 року до сьогодні.

Римський статут, на відміну від Статуту Трибуналу не містить визначення поняття «агресивна війна». Дослідження «агресивної війни» на наш погляд, заслуговує окремого ґрунтовного дослідження, проте на деяких аспектах цього формулювання агресії, ми зупинимся детальніше.

Аналіз вироку Нюрнберзького трибуналу свідчить про те, що він диференціював «акт агресії» (зокрема щодо Австрії та Чехословаччини) від власне «агресивної війни» в Польщі [17, с. 192, 194-195, 201-202]. Натомість подальші процеси у державах-союзницях (Ministries trials) продемонстрували тенденцію до ототожнення цих категорій у межах єдиного складу злочинів проти миру [10, 197-213]. Отже, Нюрнберзький процес не дав нам чіткого визначення, що таке «агресивна війна», проте вирок чітко розмежовує «агресивну війну» саме за масштабом та характером (повномасштабне вторгнення у Польщу та СРСР) і за тривалістю цієї війни, яка розтягнулась на роки.

З точки зору міжнародного кримінального права, агресія не є одномоментним діянням. Вона належить до категорії «триваючих злочинів» (delictum continuum). Концепція триваючого злочину передбачає, що об'єктивна сторона діяння (actus reus) не вичерпується початковим моментом вчинення, а розтягується у часі, підтримуючись безперервною волею суб'єкта до порушення закону. Як зазначає Комісія міжнародного права ООН у Проєкті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (зокрема у статті 14), порушення міжнародно-правового зобов'язання діянням, що має триваючий характер, розповсюджується на весь період, протягом якого це діяння продовжується і залишається таким, що не відповідає міжнародному зобов'язанню (п. 2) [14].

Дефініція «злочину агресії» в Статуті Трибуналу охоплює «планування» та «підготовку». Ці стадії за своєю природою передують самому «ініціюванню» чи «вчиненню». Отже, злочин агресії починає вчинятися ще до того, як лунає перший постріл. Такої думки притримується К. Крес, який зазначає «вимога щодо застосування сили не означає необхідності здійснення пострілів і вбивства чи поранення людей або фізичного пошкодження майна. Навпаки, міжнародно-протиправна присутність збройних сил держави з ворожими намірами також може прирівнюватися до застосування сили» [15, с. 424].

При цьому термін «агресивна війна», закріплений у Статуті, на наш погляд, підкрес-

лює саме "триваючий" характер злочину агресії, що розпочався ще у 2014 році. Це підтверджується пунктом 4 статті 2, де Статут зазначає, що поняття «агресивна війна» розглядається «в контексті агресії проти України», яка становить «грубе порушення Статуту ООН». Крім того, затяжна агресивна війна стала першопричиною та зумовила вчинення інших тяжких міжнародних злочинів - зокрема, воєнних злочинів та злочинів проти людяності, що вкотре підкреслює особливу тяжкість та системність цього діяння. Отже, «агресивна війна» є найнебезпечнішою формою (або найвищим порогом) акту агресії як діяння держави, що також тягне за собою її міжнародно-правову відповідальність, зокрема в контексті виплати репарацій, компенсацій та інших форм відшкодування шкоди.

Однією із складнощів визначення ratione temporis Спеціального трибуналу з 2014 року є розбіжність в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН. Реагуючи на проведення РФ незаконного референдуму та окупації Автономної Республіки Крим у 2014 році, ГА ООН ухвалила Резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України». Незважаючи на засудження незаконного референдуму та заклик утриматися від застосування сили, текст документа, з огляду на необхідність досягнення політичного компромісу серед держав-членів, свідомо уникнув прямої кваліфікації дій Російської Федерації як «акту агресії» [4].

Тільки 2 березня 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення на територію України, ГА ООН прийняла Резолюцію ES-11/1 «Агресія проти України» прямо і недвозначно засудила дії РФ як агресію, що порушує пункт 4 статті 2 Статуту ООН [1].

Такий часовий розрив у термінології може бути використаний стороною захисту для аргументації, що міжнародне співтовариство політично не визнавало наявність «акту агресії» у період з 2014 по 2022 рік. Відтак, поширення юрисдикції Трибуналу на події 2014 року нібито порушує принцип правової визначеності.

Проте такий підхід, на наш погляд, є хибним з огляду на доктрину міжнародного права, яка чітко розмежовує політичні декларації та об'єктивну юридичну реальність. Резолюції ГА ООН щодо кваліфікації ситуації мають виключно декларативний, а не конститутивний характер. Наявність «акту агресії» - це об'єктивний факт, який встановлюється на основі норм звичаєвого міжнародного права. У статті 2 Статуту Спеціального трибуналу наголошується, що для визначення акту агресії Трибунал враховує Резолюцію ГА ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 року. Вторгнення збройних сил, військова окупація (навіть тимчасова) та анексія території держави із застосуванням сили підпадають під ознаки акту агресії, закріплені у статті 3(a) згаданої Резолюції 1974 року [8]. Відповідно, акт агресії об'єктивно існував з кінця лютого 2014 року, незалежно від політичної обережності ГА ООН у той конкретний момент часу. Злочин виникає в момент вчинення діяння, а не в момент його політичного засудження на рівні ООН. Фактично всі країни-члени ООН визнали суверенітет та територіальну цілісність України у її визнаних кордонах станом на розпад Радянського Союзу 1991 року.

Більше того, Спеціальний трибунал не є інституцією, створеною Радою Безпеки ООН за Розділом VII Статуту ООН, що робило б його жорстко залежним від термінології інституцій ООН. Трибунал створюється на основі двосторонньої міжнародної Угоди між Україною та Радою Європи. Тому важливим для тлумачення ratione temporis є регіональний міжнародно-правовий консенсус держав-засновниць. Як зазначено в Преамбулі Угоди, Сторони беруть до уваги Висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи № 300 (2022), який прямо стверджує, що ескалація з 24 лютого 2022 року є продовженням агресивної війни Російської Федерації, «розпочатої 20 лютого 2014 року».

Таким чином, ми вважаємо, що розбіжності в Резолюціях Генеральної Асамблеї ООН нівелюються звичаєвим міжнародним правом (на підставі Резолюції 3314, Римським статутом на підставі 8bis та ін. міжнародних актах) та консенсусною волею сторін Угоди, яка є установчим документом Трибуналу.

Згідно зі статтею 1 Статуту, юрисдикція Трибуналу ґрунтується на територіальній юрисдикції України щодо злочину агресії [5]. Відповідно до загальновизнаного принципу міжнародного права nemo plus iuris transferre potest quam ipse habet (ніхто не може передати більше прав, ніж має сам), держава делегує міжнародній інституції той обсяг суверенних повноважень, яким володіє на момент делегування. Оскільки національне законодавство України (зокрема, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України») встановлює дату початку збройної агресії Російської Федерації - 20 лютого 2014 року, вважаємо, що і часова юрисдикція трибуналу буде охоплювати цей часовий проміжок.

Необхідним для встановлення часової юрисдикції є застосоване право Спеціального трибуналу. Так, стаття 3 встановлює чітку застосовану ієрархію - 1) Статут та правила процедури і доказування (які будуть прийняті згодом, імовірно, самими суддями); 2) звичаєве міжнародне право та загальні принципи права (Звичаєве міжнародне право, кодифіковане у Резолюції ГА ООН 3314, однозначно визнає військову окупацію та анексію територій актами агресії. Як ми визначили вище, пріоритетне застосування норм міжнародного права вже створює достатнє та самостійне нормативне підґрунтя для охоплення подій з 2014 року юрисдикцією Трибуналу); 3) У разі неможливості застосування вищезгаданого, Трибунал застосовує положення матеріального кримінального права України, шо стосуються кримінального переслідування та покарання за злочин агресії [5].

Вважаємо, що закріплення матеріального права України у Статут є дотриманням важливого принципу міжнародного права - nullum crimen sine lege. Якщо сторона захисту намагатиметься оскаржити застосовність норм міжнародного кримінального права щодо індивідуальної відповідальності за агресію станом на 2014 рік (аргументуючи це, наприклад, тим, що Кампальські поправки до Римського статуту були активовані лише у 2018 році), Трибунал зможе спиратися на українське законодавство. Станом на лютий 2014 року стаття 437 КК України вже передбачала сувору кримінальну відповідальність за планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. Більш того, розв’язання агресивної війни заборонено російським кримінальним законодавством, а саме статтею 353, яка є фактично аналогічною українській. Відтак, суб'єкти злочину достеменно усвідомлювали протиправність своїх дій ще на етапі перетину державного кордону України, що повністю нівелює аргументи про зворотну дію закону в часі.

Стаття 31 Статуту встановлює використання доказової бази, зібраної компетентними органами України та іншими суб'єктами навіть до моменту запуску Трибуналу [5]. З 2014 року Україна має досить чітку правову позицію, визначену національними судами, в тому числі Верховним Судом (див. справу № 415/2182/20) [3], яка стосується «злочину агресії».

Генеральна прокуратура України активно збирала докази щодо розв’язання та ведення війни та інших супутніх злочинів, як для національних судових проваджень, так і для міжнародних судових процесів. У 2023 році було створено Міжнародний центр з переслідування за злочин агресії проти України (ICPA), він створений для підтримки національних розслідувань та забезпечення невідворотної відповідальності вищого політичного й військового керівництва РФ за злочин агресії, його мандат охоплює події з 2014 року [12]. На основі наведених фактів, вважаємо, що Прокурори трибуналу обов’язково будуть використовувати доказову базу зібрану саме з 2014 року, оскільки для України ігнорування цього часового проміжку є неприйнятною.

Як ми зазначали вище, Статут Спеціального трибуналу не залишив нам прямої норми, яка б фіксувала дату початку його юрисдикції ratione temporis. Тому ми вважаємо, що вирішення цього питання неминуче перейде на розсуд суддів.

Як слушно наголошується в юридичній літературі: «Перше питання, яке може постати перед міжнародним трибуналом, полягає в тому, чи має він юрисдикцію (компетенцію) визначати власну юрисдикцію (компетенцію) ... зазвичай це питання не потребує вирішення, якщо воно не було порушене ... проте у багатьох випадках трибунали просто приймали рішення щодо своєї юрисдикції» [6, с.121]. Міжнародний трибунал по колишній Югославії (далі - МТКЮ) у справі Тадича визначив, що принцип la competence de la competence є необхідним компонентом судової функції і не потребує прямого закріплення в установчих документах цих трибуналів, хоча це часто робиться [13, para 18].

Принцип a compétence de la compétence імплементований у пункт 3 статті 26 Статуту Спеціального трибуналу, який встановлює, що Судова палата «відповідає за вирішення будь-яких попередніх клопотань, включаючи оскарження обвинувального акту та юрисдикції» [5]. Цілком імовірно, що під час перших же судових проваджень сторона захисту (представляючи інтереси вищого керівництва РФ) подасть попередні клопотання про виключення подій 2014 -2021 років з-під юрисдикції Трибуналу. Саме тоді судді Спеціального трибуналу будуть зобов'язані сформувати власну правову позицію, спираючись на особливості та прецедент міжнародного кримінального права.

Історична та сучасна практика міжнародних трибуналів ad hoc демонструє, що судді схильні застосовувати телеологічне (цільове) тлумачення для охоплення юрисдикцією всіх етапів триваючих міжнародних злочинів. Як класичний приклад варто навести Нюрнберзький трибунал, де він не містив конкретної дати початку вчинення «злочинів проти миру».

Проте, хоча офіційно Друга Світова війна розпочалась 1 вересня 1939 року, Вирок Нюрнберзького трибуналу надавав правову оцінку подіям планування і підготовки агресії, які відбувалися задовго до цієї дати (зокрема, сумнозвісній нараді Гітлера 1937 року, зафіксованій у Меморандумі Госсбаха, а також аншлюсу Австрії 1938 року) [17].

МТКЮ у справі Тадича дійшов висновку, що він повинен здійснити свою «competence de la competence» і розглянути юрисдикційне заперечення захисту щодо законності заснування трибуналу, аби переконатися, чи має він юрисдикцію розглядати справу по суті. Більше того, Трибунал зазначив, що «оскільки в Статуті Міжнародного трибуналу немає такого обмежувального тексту, Міжнародний трибунал може і справді зобов'язаний здійснити свою compétence de la compétence, і розглянути заперечення захисту стосовно підсудності, щоб встановити наявність у нього юрисдикції для розгляду справи по суті» [13, para 19].

Міжнародний Суд ООН (далі - МС ООН) у консультативному рішенні щодо «Ефекту рішень» (Effect of Awards Opinion) зазначив, що одним із суттєвих атрибутів трибуналу судового характеру є компетенція визначати власну юрисдикцію; отже, якщо установчий документ передбачає таке повноваження, це є вагомим свідченням того, що передбачалася саме судова функція. Проте, Суд не стверджував, що будь-який орган, який має la competence de la competence, є судовим трибуналом. Адже деякі органи, такі як примирювальні комісії та слідчі комісії (наприклад, з прав людини), можуть мати таке повноваження, не будучи при цьому судовими. Міжнародний суд сказав лише те, що наявність такої компетенції є важливою ознакою судової природи органу [9, с. 51-53].

Варто відзначити, що навіть Постійна палата міжнародного правосуддя зверталась у своїх справах до тлумачення принципу la competence de la competence, наприклад у консультативному висновку щодо «Тлумачення грецько-турецької угоди» (1928 рік) або у рішенні про «Права меншин у Верхній Сілезії (Школи меншин)» (1928 рік).

Суддя МС ООН Герш Лаутерпахт, один з найвідоміших юристів-міжнародників XX століття, у своїй окремій думці по справі «Інтерхандель» визначив, що «... у питанні своєї юрисдикції міжнародний трибунал, а не зацікавлена сторона, має право приймати рішення про те, чи охоплюється спір, що перебуває на його розгляді, інструментом, що створює його юрисдикцію» [11, с. 104-105].

Палата попереднього провадження Міжнародного кримінального суду (далі - МКС) у справі щодо ситуації з депортацією народу рохінджа з М'янми до Бангладеш використовувала принцип la competence de la competence. Попри те, що М'янма не є державою-учасницею Римського статуту, судді визнали наявність юрисдикції, оскільки депортація має характер триваючого злочину, і частина цього злочину (або його наслідків) завершилася на території держави-учасниці (Бангладеш) [7, paras. 64-72]. Суд визначив, що « ... з цього випливає, що за обставин, визначених у Запиті, Суд має юрисдикцію щодо передбачуваної депортації представників народу рохінджа з М'янми до Бангладеш, за умови, що такі твердження будуть встановлені до необхідного порогу. Цей висновок не перешкоджає подальшим висновкам щодо юрисдикції на пізнішій стадії провадження» [7, para 73].

Підсумовуючи, це лише доводить нашу позицію про те, що Судова палата матиме всі необхідні правові підстави відхилити юрисдикційні заперечення захисту. Застосовуючи принцип la competence de la competence та спираючись на особливості «агресивної війни» як триваючого злочину, судді зможуть визначити ratione temporis на події з 20 лютого 2014 року, забезпечивши тим самим цілісність судового розгляду.

Часова юрисдикція Спеціального трибуналу тісно взаємозв’язана з такими фундаментальними принципами міжнародного кримінального права, як nullum crimen, nulla poena sine praevia lege poenali (немає злочину і немає покарання без попереднього закону). Як ми зазначали вище, потенційно захист може стверджувати про те, що юрисдикція МКС щодо злочину агресії була активована лише у 2018 році (після ратифікації Кампальських поправок необхідною кількістю держав), індивідуальна кримінальна відповідальність за цей злочин нібито не була достатньо визначена у звичаєвому праві станом на лютий 2014 року.

Вважаємо, що ця аргументація не витримує критики з позицій сучасного міжнародного кримінального права. Принцип nullum crimen sine lege вимагає, щоб діяння було визнане злочином за національним або міжнародним правом на момент його вчинення (що, зокрема, закріплено у п. 2 статті 11 Загальної декларації прав людини та п. 1 статті 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права).

Агресія є злочином за звичаєвим міжнародним правом, проте в науковій літературі досі немає консенсусу щодо обсягу та змісту цієї норми. Р. Шондорф та Д. Герон зазначають, що при прийнятті Кампальських поправок делегації наполягали на дотриманні принципів nullum crimen, nulla poena sine lege, оскільки саме від дотримання цих принципів залежить довіра до МКС [15, с. 1400]. На погляд юристів, звичаєве право (після Нюрнберга) вважає злочином лише повномасштабну війну («агресивну війну»), натомість Резолюція 3314 ширша - вона включає навіть окремі акти (блокада портів, обстріли). Таким чином, саме стаття 8bis Римського статуту фактично «поєднала» агресивну війну з актом агресії за Резолюцією 3314. У свою чергу, це повинно допомогти Суду зосередитися на справах, що підпадають під межі злочину агресії, як він визнаний звичаєвим правом, тим самим звужуючи простір для оскарження юрисдикції Суду на підставі міркувань законності, а також шкідливої політизації Суду [15, 1201-1203].

Таким чином, набрання чинності Кампальськими поправками лише з 17 липня 2018 року не є юридичною перешкодою для встановлення юрисдикції Спеціального трибуналу над подіями, що розпочалися з 2014 року. Хоча Статут Трибуналу містить дефініції «злочину агресії» (що корелюють зі статтею 8-bis Римського статуту) та «акту агресії» (згідно з Резолюцією ГА ООН 3314), визначальним є закріплення в ньому відповідальності за «агресивну війну» (ст. 2 п. 4). Остання, відповідно до вироку Нюрнберзького трибуналу, має статус норми звичаєвого міжнародного права. Оскільки звичаєва заборона агресивної війни існувала задовго до 2014 року, ретроспективне охоплення цього періоду Спеціальним трибуналом не порушуватиме принцип nullum crimen sine lege, а лише забезпечить правозастосування вже існуючої на той момент кримінально-правової норми.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти обґрунтованого висновку, що відсутність у Статуті Спеціального трибуналу окремої норми з конкретною датою початку юрисдикції ratione temporis не є правовою прогалиною, яка обмежує його компетенцію періодом після 24 лютого 2022 року. Навпаки, системне та телеологічне тлумачення установчих документів свідчить про охоплення Трибуналом усього періоду збройної агресії, починаючи з 20 лютого 2014 року.

По-перше, сучасне міжнародне кримінальне право визначає «агресію» як триваючий злочин. Це не дозволяє умовно розділити його на різні етапи (2014 та 2022 роки), оскільки вони об'єднані єдиним злочинним наміром вищого керівництва Російської Федерації.

По-друге, Статут Спеціального трибуналу містить чітку ієрархію застосованого права (стаття 3), та визначає, що юрисдикція ґрунтується на територіальній юрисдикції України (ст. 1), що створює надійну правову базу для кваліфікації подій 2014 року як акту агресії відповідно до звичаєвого міжнародного права, спираючись при цьому на національне законодавство України як на гарантію дотримання принципу nullum crimen sine lege. Закріплення у Статуті терміна «агресивна війна» дозволяє обґрунтувати юрисдикцію Трибуналу над подіями, що передували набранню чинності Кампальськими поправками, оскільки цей склад злочину базується на звичаєвому міжнародному праві.

Такий підхід слугує гарантією дотримання принципу законності (nullum crimen sine lege), адже кримінальна відповідальність за ведення агресивної війни була чітко встановлена в міжнародному праві ще з часів Нюрнберзького процесу. Це фактично нівелює потенційні заперечення сторони захисту щодо ретроактивності, оскільки підсудність у даному випадку ґрунтується на універсальному звичаї, а не лише на договірних нормах Римського статуту.

По-третє, вирішальну роль у закріпленні часової юрисдикції відіграватиме Судова палата Спеціального трибуналу. Наділені повноваженнями вирішувати юрисдикційні спори (стаття 26 Статуту) та керуючись принципом la competence de la competence, де судді матимуть змогу спиратися на історичні прецеденти міжнародних трибуналів ad hoc та сучасну практику МКС та МС ООН щодо триваючих злочинів для відхилення клопотань сторони захисту.

Розширення ratione temporis Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України дозволить досягти головної мети створення трибуналу - розслідування, кримінального переслідування та судового розгляду справ стосовно осіб, які несуть найбільшу відповідальність за злочин агресії проти України. Лише такий підхід дозволить уникнути фрагментації відповідальності, гарантуватиме всеосяжне правосуддя та ліквідує прогалину безкарності вищого політичного і військового керівництва Російської Федерації за розв'язання наймасштабнішої агресивної війни у Європі з часів Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Агресія проти України : Резолюція ES-11/1, прийнята Генеральною Асамблеєю 2 березня 2022 року / Організація Об'єднаних Націй, Генеральна Асамблея. URL: https://docs.un.org/ru/A/Res/ES-11/1 (дата звернення: 23.03.2026).

2.Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що стосуються злочину агресії : прийняті на Кампальській оглядовій конференції 11.06.2010 р. Резолюція RC/Res.6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (дата звернення: 24.02.2026).

3.Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 року у справі № 415/2182/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176 (дата звернення: 25.03.2026).

4.Територіальна цілісність України : Резолюція 68/262, прийнята Генеральною Асамблеєю 27 березня 2014 року / Організація Об'єднаних Націй, Генеральна Асамблея. URL: https://docs.un.org/ru/A/Res/68/262 (дата звернення: 23.03.2026).

5.Угода між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Статут Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України : Угода від 25.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text (дата звернення: 13.03.2026).

6.Amerasinghe C. F. Jurisdiction of International Tribunals. The Hague ; London ; New York : Kluwer Law International, 2003. 881 p.

7.Decision on the «Prosecution's Request for a Ruling on Jurisdiction under Article 19(3) of the Statute» : Decision of Pre-Trial Chamber I of the International Criminal Court, 6 September 2018. Case No. ICC-RoC46(3)-01/18. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-roc463-01/18-37 (дата звернення: 27.03.2026).

8.Definition of Aggression : Resolution 3314 (XXIX) adopted by the General Assembly on 14 December 1974 / United Nations, General Assembly. 1974. URL: https://undocs.org/en/A/RES/3314(XXIX) (accessed: 23.03.2026).

9.Effect of Awards of Compensation Made by the United Nations Administrative Tribunal : Advisory Opinion of 13 July 1954 : I.C.J. Reports 1954, p. 47 / International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/21/021-19540713-ADV-01-00-EN.pdf (accessed: 26.03.2026).

10.Grzebyk P. Criminal Responsibility for the Crime of Aggression. London ; New York : Routledge, 2013. 409 p.

11.Interhandel Case (Switzerland v. United States of America) : (Preliminary Objections) : Judgment of 21 March 1959 : Dissenting Opinion of Sir Hersch Lauterpacht : I.C.J. Reports 1959, p. 122. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/34/034-19590321-JUD-01-08-EN.pdf (accessed: 27.03.2026).

12.International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine (ICPA) / Eurojust. URL: https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine (accessed: 16.03.2026).

13.Prosecutor v. Duško Tadić (Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction) : Case No. IT-94-1-AR72 / International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Appeals Chamber. 2 October 1995. URL: https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm (accessed: 26.03.2026).

14.Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts : [Resolution 56/83 of the UN General Assembly, annex]. 2001. [N. Y.] : United Nations, 2005. 31 p. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf (accessed: 22.03.2026).

15.The Crime of Aggression: A Commentary / edited by Claus Kreß and Stefan Barriga. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 1583 p.

16.The Rome Statute of the International Criminal Court : A Commentary / ed. by O. Triffterer, K. Ambos. 3rd ed. München : C.H. Beck ; Oxford : Hart ; Baden-Baden : Nomos, 2016. 2351 p.

17.Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 — 1 October 1946. Vol. 1 : Official documents. Nuremberg : Secretariat of the Tribunal, 1947. 367 p.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2026 Переглянуто 09.04.2026
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

Y. DERE
PhD Student,
Department of International Law and European Union Law
E-mail: dere.yasin06@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1351-5838
V. M. Koretsky Institute of state and law NASU
Kyiv city, 01001, St. Triochsvyatitelska, 4

TEMPORAL JURISDICTION (RATIONE TEMPORIS) OF THE SPECIAL TRIBUNAL FOR THE CRIME OF AGGRESSION AGAINST UKRAINE

ANNOTATION. *Introduction.* This article conducts a comprehensive scientific study and formulates an original legal position regarding one of the most complex issues of modern international criminal law — the determination of the temporal jurisdiction (ratione temporis) of the Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine. The relevance of the topic is conditioned by the absence of a corresponding legal norm in the Statute defining the moment from which the Tribunal may commence investigations. The primary legal dilemma lies in the discrepancy between the politico-legal assessments of the events of 2014 and 2022.

Summary of the main results of the study. The author analyzes the conflict between the UN General Assembly Resolutions adopted after the full-scale invasion, where the fact of aggression was directly recognized, and the more restrained international acts from the period of the beginning of the occupation of Crimea and certain areas of the Donetsk and Luhansk regions. Within the framework of the study, a thorough analysis of the nature of the crime of aggression as a "leadership" and "continuing" offense of a systemic nature is conducted. Particular attention is paid to the interaction between the national jurisdiction of Ukraine and international legal jurisdiction within the hierarchy of ap-

plicable law in accordance with Article 3 of the Statute of the Tribunal. The procedural aspect of the application of the compétence de la compétence principle, which allows an international judicial body to independently determine the limits of its powers, is examined.

Conclusion. The author scientifically substantiates that, to ensure the principle of the inevitability of punishment, the temporal jurisdiction of the Tribunal must be retrospective and cover events starting from February 2014. It is proved that limiting jurisdiction only to 2022 would create a dangerous precedent of selective justice. The article concludes that judicial discretion will play a decisive role in establishing temporal boundaries, allowing for a balance between the requirements of the nullum crimen sine lege principle and the necessity of holding the high-level political and military leadership of the Russian Federation accountable for committing the most serious international crime.

KEY WORDS*: Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine, ratione temporis, crime of aggression, Judicial Chambers, compétence de la compétence, UN General Assembly, Council of Europe.*

REFERENCES

1.References United Nations, General Assembly. (2022). Aggression against Ukraine: Resolution ES-11/1, adopted by the General Assembly on 2 March 2022. URL: https://docs.un.org/ru/A/Res/ES-11/1 (In Ukrainian).

2.United Nations. (2010). Amendments to the Rome Statute of the International Criminal Court regarding the crime of aggression: adopted at the Kampala Review Conference on 11.06.2010. Resolution RC/Res.6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (In Ukrainian).

3.Grand Chamber of the Supreme Court. (2024). Resolution of February 28, 2024, in case No. 415/2182/20. Unified State Register of Court Decisions. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176 (In Ukrainian).

4.United Nations, General Assembly. (2014). Territorial integrity of Ukraine: Resolution 68/262, adopted by the General Assembly on 27 March 2014. URL: https://docs.un.org/ru/A/Res/68/262 (In Ukrainian).

5.Ukraine & Council of Europe. (2025). Agreement between Ukraine and the Council of Europe on the establishment of the Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine. Statute of the Special Tribunal for the crime of aggression against Ukraine: Agreement of 25.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-25#Text (In Ukrainian).

6.Amerasinghe, C. F. (2003). Jurisdiction of International Tribunals. Kluwer Law International.

7.International Criminal Court. (2018). Decision on the «Prosecution's Request for a Ruling on Jurisdiction under Article 19(3) of the Statute»: Decision of Pre-Trial Chamber I of the International Criminal Court, 6 September 2018. Case No. ICC-RoC46(3)-01/18. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-roc463-01/18-37

8.United Nations, General Assembly. (1974). Definition of Aggression: Resolution 3314 (XXIX) adopted by the General Assembly on 14 December 1974. URL: https://undocs.org/en/A/RES/3314(XXIX)

9.International Court of Justice. (1954). Effect of Awards of Compensation Made by the United Nations Administrative Tribunal: Advisory Opinion of 13 July 1954: I.C.J. Reports 1954. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/21/021-19540713-ADV-01-00-EN.pdf

10.Grzebyk, P. (2013). Criminal Responsibility for the Crime of Aggression. Routledge.

11.International Court of Justice. (1959). Interhandel Case (Switzerland v. United States of America): (Preliminary Objections): Judgment of 21 March 1959: Dissenting Opinion of Sir Hersch Lauterpacht: I.C.J. Reports 1959. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/34/034-19590321-JUD-01-08-EN.pdf Eurojust. (2026).

12.International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression against Ukraine (ICPA). URL: https://www.eurojust.europa.eu/international-centre-for-the-prosecution-of-the-crime-of-aggression-against-ukraine

13.International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (1995). Prosecutor v. Duško Tadić (Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction): Case No. IT-94-1-AR72, Appeals Chamber. URL: https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm

14.United Nations. (2001). Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: [Resolution 56/83 of the UN General Assembly, annex]. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf

15.Kreß, C., & Barriga, S. (Eds.). (2017). The Crime of Aggression: A Commentary. Cambridge University Press.

16.Triffterer, O., & Ambos, K. (Eds.). (2016). The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary (3rd ed.). C.H. Beck; Hart; Nomos.

17.International Military Tribunal. (1947). Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 — 1 October 1946. Vol. 1: Official documents. Secretariat of the Tribunal.

The article was received by the editors 05 .03.2026 — The article was revised 09.04.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 — This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-30
УДК 341.1:004.056

КОРИСТІН О.Є.
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
E-mail: alex@korystin.pro ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9056-5475
Департамент кіберполіції Національної поліції України
м. Київ, 02093, вул. Бориспільська,19
Інститут дослідження кібервійни
м.Київ, 01024, вул. Шовковична, б.16б

ДЕМЕДЮК С.В.
кандидат юридичних наук, доцент
E-mail: cyberdemediuk@protonmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1359-5265
Національна академія Служби безпеки України
м. Київ, 03066, вул. М. Максимовича, 22
Інститут дослідження кібервійни
м.Київ, 01024, вул. Шовковична, б.16

ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ІОСТА У СИСТЕМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИФРОВОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті здійснено комплексний науково-теоретичний аналіз правових та методологічних засад імплементації європейської методології аналізу загроз організованої злочинності в Інтернеті (ІОСТА) у національну систему цифрової безпеки. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю трансформації техноцентричних підходів до кібербезпеки в умовах воєнного стану та переходу до антропоцентричної моделі захисту конституційних прав громадян. Постановка проблеми полягає у виявленні ризиків «інституційного ізоморфізму» та явища «декаплінгу» при формальному запозиченні західних моделей без їх належної реконтекстуалізації. Методологічну основу дослідження становлять концепції соціологічного інституціоналізму Стенфордської школи, системно-структурний метод та методи предиктивного моделювання ризиків. Метою статті є обґрунтування гуманітарного вектора цифрової безпеки як фундаменту інституційної стійкості України.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Доведено, що цифрова безпека в сучасних умовах є не лише технічною функцією, а критичним гуманітарним завданням, спрямованим на захист гідності та свободи особистості. Авторами проведено критичний аналіз попереднього досвіду імплементації методології SOCTA в Україні, який виявив втрату проактивності аналітики та неспроможність прогнозного використання результатів через формальний підхід до запозичення стандартів. Обґрунтовано перехід від «аналітики контролю» до «аналітики довіри», де ключовим показником є зміцнення суспільної стійкості. У статті деталізовано регламент стратегічного аналітичного циклу, що включає безперервний OSINT-моніторинг, експертну валідацію через глибинні інтерв'ю та комплексний Форсайт-аналіз за пріоритетними векторами діяльності. Особливу увагу приділено етичній складовій аналітичного процесу, де аналітик постає як комунікатор стратегічних сенсів та етичний медіатор. Запропоновано створення української школи аналітики для формування нових інституційних компетентностей правоохоронних органів.

Висновки. Сформульовано нову парадигму цифрової безпеки, яка базується на предиктивному управлінні ризиками та інституційній спроможності адаптувати міжнародні стандарти до специфічного соціоправового контексту. Констатовано, що успіх імплементації ІОСТА залежить від здатності аналітичної системи виявляти «слабкі сигнали» технологічних загроз, підпорядковуючи їх захисту людської гідності та зміцненню демократичного ладу. Визначено, що побудова культури предиктивної аналітики є ключовим кроком до подолання системних уразливостей та забезпечення сталого розвитку України в умовах глобальної цифровізації.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: цифрова безпека, ІОСТА, гуманітарний аспект, аналітика довіри, декаплінг, стратегічний аналітичний цикл*

Як цитувати: Користін О.Є., Демедюк С.В. Правові та методологічні засади імплементації європейських стандартів іосta у систему забезпечення цифрової безпеки України: гуманітарний аспект *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 322-330. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-40-31

In cites: . O. Y. Korystin, S. V. Demediuk (2026) Legal and methodological foundations for the implementation of european iocta standards in the digital security system of Ukraine: a humanitarian aspect. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 322-330.. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-40-31 (in Ukrainian)

© Користін О.Є., Демедюк С.В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Вступ. Цифрова безпека в сучасному правовому дискурсі стрімко трансформується з вузькоспеціалізованої технічної функції у фундаментальне гуманітарне завдання. В умовах повномасштабної збройної агресії проти України та інтенсифікації гібридних загроз, цифровізація суспільних відносин потребує не лише технологічного захисту, а й глибокого соціоправового осмислення. Онлайн-середовище стає простором реалізації та захисту конституційних прав людини, її гідності та свободи, що вимагає впровадження ефективних методологій аналізу та протидії загрозам. Одним із таких інструментів є європейська методологія аналізу загроз організованої злочинності в Інтернеті (Internet Organised Crime Threat Assessment – IOCTA), розроблена Європолом. Проте її успішна імплементація в національну систему права залежить не лише від технічної інтеграції, а й від здатності держави адаптувати ці інструменти до специфічних умов вітчизняного правового поля.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання техноцентричного підходу в діяльності правоохоронних органів та переходу до антропоцентричної моделі безпеки. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» закладає правовий фундамент для захисту інтересів суспільства [1], однак практична реалізація превентивних заходів часто стикається з браком методологічної гнучкості.

Сучасний стан наукової розробки питань протидії кіберзлочинності характеризується міждисциплінарним підходом, що охоплює технологічні, методологічні та правові аспекти, які в сукупності формують цілісну стратегію цифрової безпеки. Ключовим напрямом є цифрова форензика, де науковці детально аналізують інструментарій комп'ютерних, мобільних та мережевих розслідувань, виокремлюючи проблеми шифрування, юрисдикційної невизначеності та використання технологій штучного інтелекту для виявлення цифрових артефактів [2-5]. Центральним об'єктом дослідження у сучасній цифровій форензиці є інтеграція штучного інтелекту та машинного навчання, що зумовлює перехід від ручного аналізу до автоматизованих систем. Як зазначають Д. Дансін (Dunsin D.) та співавтори, такий підхід дозволяє ефективно обробляти масиви Big Data під час розслідування інцидентів та забезпечувати предиктивне виявлення загроз [3]. Питання комплексного виявлення кіберзлочинів та аналізу технік атак детально розкриті у працях У. Аль-Кхатер (Al-Khater W.) та ін., де наголошується на критичній важливості скорочення часу реагування [6]. Значна увага приділяється вивченню еволюції тактики вчинення кіберзлочинів та розбудові систем кіберрозвідки для моніторингу ландшафту загроз, зокрема в Deep та Dark Web [7]. Зокрема, дослідження М. Саід (Saeed M.) та ін. спрямовані на систематизацію знань про сучасні тренди та шаблони атак для формування ефективних контрзаходів у межах організацій [8].

Особлива увага приділяється оцінці ефективності розслідувань, ідентифікації зловмисників та необхідності створення спеціалізованих центрів експертизи [9]. Водночас науковцями пропонуються моделі співпраці та стандартизації процесів, зокрема спеціалізовані моделі розслідування для правоохоронних органів [10]. В українському сегменті досліджень акцент зміщується на роль цифрових доказів у сфері е-комерції та аналіз правового статусу суб'єктів, що здійснюють протидію кіберзагрозам [11].

Публікації останніх років фокусуються на критичній оцінці спроможності правоохоронних органів протидіяти злочинності. Так, Ф. Аскар (Askar F.) та ін. пропонують методологію оцінки реальної ефективності цифрових розслідувань, виявляючи прогалини у поточних підходах до боротьби з кіберзлочинністю [12]. А. Кесіді (Cassidy A.A.T.J.) та співавтори аналізують нові виклики цифрового злочинного світу, акцентуючи увагу на тактиках кіберзлочинців та необхідності постійної модернізації засобів протидії [13]. Окремий масив досліджень присвячений розриву між стрімким розвитком технологій та консервативною правовою рамкою. Зокрема, Н. Ракха (Rakha N.A.) досліджує виклики, які цифрова форензика ставить перед кримінальним процесуальним правом, обґрунтовуючи потребу в уніфікації процедур обігу цифрових доказів та нових інституційних структурах, здатних оперувати сучасними аналітичними інструментами [14].

Таким чином, зарубіжна наукова думка демонструє чіткий тренд до інтелектуалізації та проактивності аналітичних процесів. Основний акцент зміщується з ретроспективного опису вчинених злочинів на предиктивне моделювання загроз за допомогою штучного інтелекту та побудову стратегічних систем кіберрозвідки, що вимагає одночасного оновлення нормативно-правової бази.

Водночас, юридичний та інституційний виміри протидії кіберзлочинності базуються на поведінковому аналізі злочинів, типології інцидентів та розробці моделей публічно-приватної співпраці [15]. Науковці констатують відсутність єдиного глобального визна-

чення кібербезпеки та вказують на гостру потребу в скоординованій міжнародній політиці та підготовці кадрів [16]. Значним викликом для сучасної юриспруденції залишається відсутність уніфікованих процедур обігу цифрових доказів та потреба в чітких правових рамках для цифрової форензики в межах кримінальних розслідувань [17].

В контексті вітчизняного законодавства обґрунтовується трансформація адміністративно-правового статусу суб'єктів протидії кіберзлочинності, що включає пропозиції щодо створення спеціалізованих підрозділів розслідування. Теоретико-правові засади формування національної системи кібербезпеки в контексті євроінтеграції ґрунтовно досліджені у працях В. Євдокимова, Д. Грицишена [18], які акцентують увагу на необхідності гармонізації українського законодавства з європейською системою протидії кібезлочинності. Особливості запобігання та методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень розглядали О. Денькович, В. Луцик, Д. Цехан [19] К. Чаплинський [20]. При цьому міжнародно-правове співробітництво та імплементація положень Будапештської конвенції залишаються невід'ємним підґрунтям для формування національних стратегій цифрової безпеки. Кримінологічна характеристика сучасної кіберзлочинності та стратегії превенції стали предметом дослідження у низці авторських публікацій [21-27]. Водночас гуманітарний аспект імплементації саме IOCTA залишається недостатньо висвітленим, що створює розрив між технологічними спроможностями та рівнем суспільної довіри.

Для врахування цієї специфічної особливості розвитку вітчизняного науково-практичного дискурсу, запропоновано використання відповідної методологічної бази із врахуванням положень концепції соціологічного інституціоналізму, зокрема праць представників Стенфордської школи.

У дослідженнях Дж. Мейєра (Meyer J.) та Б. Роуена (Rowan B.), обґрунтовано концепцію «декаплінгу» (decoupling), яка пояснює ризики формального впровадження іноземних моделей без їх реальної інтеграції у внутрішні процеси організації чи держави [28]. Водночас, У. Скотт (Scott W.) розглядає інституційну спроможність як результат гармонізації регуляторних, нормативних та культурно-когнітивних елементів [29]. У межах цієї логіки успіх запозиченої методології IOCTA залежить не від її внутрішньої якості як технічного продукту Європолу, а від глибини її «перекладу» в місцевий правовий та соціальний контекст. Саме «реконтекстуалізація» міжнародних стандартів через призму гуманітарного завдання є запобіжником від інституційного ізоморфізму, що веде до неефективності [30].

Метою статті є обґрунтування гуманітарного вектора та процесуального змісту імплементації методології IOCTA в Україні як засобу зміцнення інституційної стійкості та формування культури прогностичної аналітики.

Основні результати дослідження.

Гуманітарний вимір цифрової безпеки в умовах збройної агресії: правова природа та новітні уразливості

У сучасній юридичній науці цифрова безпека все частіше постає не лише як технічна або правозастосовна функція, а як комплексне гуманітарне завдання, що безпосередньо впливає на життя людей, стабільність державних інституцій та рівень довіри у суспільстві. З розвитком цифрової інфраструктури, особливо в умовах воєнного стану та гібридних загроз, потреба у системному осмисленні безпеки онлайн-середовища вийшла за межі вузькопрофільних технічних рішень. Вона перетворилася на міждисциплінарний виклик, де об'єднуються технології, право, етика, соціальна відповідальність та публічна політика.

Україна, долаючи наслідки повномасштабної агресії, стала ареною для тестування новітніх форм цифрової уразливості: від масових кампаній дезінформації та цілеспрямованих кібератак на критичну інфраструктуру до поширення онлайн-насильства та фішингових схем. У таких обставинах цифрова безпека переходить у площину захисту фундаментальних прав – гідності, свободи і життєвої стабільності особи. Як зазначає М. Макгвайр (McGuire M.), у цифрову епоху право на безпеку має тлумачитися розширено, включаючи захист від маніпулятивного контенту, спрямованого проти вразливих груп населення [31].

У цьому контексті європейська методологія IOCTA (Internet Organised Crime Threat Assessment), розроблена Європолом, постає як важливий орієнтир для системного аналізу цифрових загроз та координації міжвідомчих дій [32; 33]. Проте, враховуючи напрацювання Стенфордської школи щодо ризиків «декаплінгу», пряме перенесення IOCTA до українського контексту вимагає глибокої адаптації [28; 29]. Це зумовлено не лише специфікою війни та вітчизняною правовою базою, а й необхідністю врахування гуманітарного виміру: цифрова безпека має не лише виявляти ризики, а й пропонувати сценарії розвитку, які захищають людей у техносфері.

Методологічна трансформація: від «аналітики контролю» до «аналітики довіри»

Методологічна еволюція цифрової аналітики в Україні відображає зміну парадигми мислення щодо природи цифрових загроз та ролі правоохоронних органів. Стратегічний аналіз на основі методології ІОСТА базується на централізованому зборі правоохоронних даних, аналізі транзакцій та криптовалютних потоків. Її інституційна логіка орієнтована на запобігання організованій злочинності через мережеву розвідку та криміналістику.

Натомість українська правова та аналітична рамка, що формується в умовах гібридної війни, спирається на ширше поле джерел: відкриті дані (OSINT), гуманітарні спостереження, аналіз соціальних медіа та сигнали від територіальних громад. Це дозволяє ідентифікувати не лише склад злочину, а й осмислити його вплив на рівень довіри до державних інституцій.

Важливим нововведенням є поява критеріїв аналітичної валідності, таких як соціальна релевантність та наративна глибина. Як підкреслює П. Грабоський (Grabosky P.), в умовах постконфліктного відновлення факти втрачають силу, якщо вони не пояснюють вплив інформації на поведінку спільнот [34].

У межах цієї еволюції формується концепція «аналітики довіри», яка протистоїть класичній «аналітиці контролю». Якщо ІОСТА історично орієнтована на забезпечення інституційного реагування, то українська модель прагне до побудови міжсекторальної співпраці, де аналітика стає платформою діалогу. Аналітика довіри базується на принципах відкритості та етичності; вона не просто повідомляє про загрозу, а інформує про наслідки та мобілізує до спільного реагування.

Системні ризики «декаплінгу» в правоохоронній діяльності: критичний аналіз імплементації методології SOCTA в Україні.

Дослідження процесів інституційної трансформації правоохоронних органів України неможливе без критичного аналізу досвіду імплементації методології SOCTA (Serious and Organised Crime Threat Assessment) [35; 36]. Попри задекларовану інтеграцію європейських стандартів стратегічного аналізу, практична реалізація цієї моделі часто демонструє ознаки «декаплінгу» – явища, описаного представниками Стенфордської школи соціологічного інституціоналізму (Дж. Мейєр, Б. Роуен), як стан формальної відповідності структурі за відсутності реальної зміни змісту аналітичної діяльності. Основним викликом став розрив між теоретичною рамкою ризик-орієнтованого підходу та існуючою процесуальною парадигмою досудового розслідування [37].

Аналіз вітчизняної практики свідчить про поступову втрату проактивності аналітики. Замість предиктивного моделювання загроз, як того вимагають стандарти ЄС щодо Intelligence-led Policing [38], аналітичні продукти часто зводяться до узагальнення статистичних даних щодо вже вчинених правопорушень. Це призводить до відсутності реальної оцінки ризиків як динамічного процесу виявлення системних уразливостей. У результаті, стратегічні звіти втрачають свою управлінську цінність, перетворюючись на формальні реляції, які не здатні впливати на пріоритезацію ресурсів чи зміну оперативних тактик.

Ключовою проблемою залишається неспроможність прогнозного використання результатів. У межах соціологічного інституціоналізму це пояснюється опором існуючої правової культури, де показником ефективності залишається кількість зареєстрованих проваджень, а не рівень зниження ризиків вчинення злочинів та ризиків вразливості безпекового середовища. Неспроможність імплементації методології у площину прикладних правових рішень призвела до того, що інструмент, створений для випередження організованої злочинності, в українських реаліях часто працює в режимі «ретроспективного опису».

Такий невдалий приклад імплементації SOCTA слугує застереженням для процесу впровадження ІОСТА. Нерозуміння того, що успіх запозиченої методології залежить від її глибокої реконтекстуалізації та формування нових інституційних компетентностей, може призвести до повторення помилок: створення «карго-культу» цифрової безпеки, де за європейською фасадною структурою ховатиметься неспроможність адекватно оцінювати та прогнозувати загрози у кіберпросторі.

Аналітична етика як запобіжник інституційної деградації: гуманітарний вимір.

Аналітична етика в межах нової гуманітарної парадигми в Україні постає як фундаментальний правовий та професійний запобіжник, оскільки в умовах постконфліктної реальності дані перестають бути нейтральними об’єктами. Вони безпосередньо впливають на стан суспільної стійкості, довіри та правопорядку. У цьому контексті цифрова аналітика трансформується у форму сучасного гуманізму, здатну захищати людську гідність, забезпечувати свободу вибору та посилювати психологічну витривалість громад.

Принципи дії – гідність, свобода, стійкість та співпраця – формують ціннісний кар-

кас аналітичної практики. Вони визначають стратегічні орієнтири: об'єкт аналізу, цільову аудиторію та тональність аналітичного продукту. Як зазначає М. Макгвайр, етична зорієнтованість є критичною при роботі з вразливими групами [31]. Впровадження цих принципів на всіх етапах, від збору даних до презентації висновків, дозволяє мобілізувати суспільство до спільної дії, уникаючи продукування страху чи соціального розколу. Особливого значення набуває інтеграція емоційного інтелекту та соціальної емпатії у методологію, що дозволяє аналітику ідентифікувати невербальні сигнали тривоги чи запити на допомогу в публічному цифровому просторі.

Мультисекторальність та комунікативний дизайн: від звітів до стратегічних смислів.

Мультисекторальний підхід трансформує цифрову аналітику з вузькопрофесійної галузі у публічний стратегічний інструмент. Така еволюція зумовлена необхідністю не лише оперативного реагування на кіберризики, а й комунікації цих загроз у спосіб, що підтримує демократичні процеси та соціальну згуртованість. Це вимагає зміни характеру аналітичних продуктів: перехід від суто технічних звітів до стратегічних записок, мультимедійних кейсів та освітніх матеріалів, адаптованих до потреб різних аудиторій.

У цьому контексті суттєво змінюється роль аналітика: він перестає бути лише «генератором даних» і стає комунікатором сенсів та модератором суспільного діалогу. Здатність аналітика передавати складну юридичну та технічну інформацію у доступній та етичній формі стає критично важливою для зміцнення довіри до державних інституцій. Мультисекторальність у поєднанні з комунікативним дизайном виступає механізмом побудови інклюзивного інформаційного середовища, де аналітика є джерелом не лише рішень, а й інституційного натхнення.

Практичне застосування та системні виклики: шлях до української школи аналітики.

Практична імплементація гуманітарної аналітики в Україні охоплює забезпечення цифрової безпеки територіальних громад, протидію дезінформації та підтримку процесів регіональної реконструкції. Проте застосування цієї моделі стикається з низкою системних бар'єрів:

низький рівень довіри до правоохоронних та державних інституцій;

фрагментованість міжсекторальної комунікації;

недостатній рівень компетентності фахівців у сфері етичного аналізу.

Для подолання цих викликів пропонується створення української школи аналітики, яка поєднуватиме технічне навчання з розвитком стратегічного мислення та закріпленням суспільної ролі аналітика як етичного медіатора. Така школа має базуватися на мультидисциплінарному підході, де аналітичні навички доповнюються знаннями гуманітарних принципів та практиками соціального моніторингу. Це дозволить перетворити аналітика на рушія соціального оновлення та архітектора довіри в цифровому середовищі. Стратегічний аналітичний цикл: регламентна та ресурсна модель управління ризиками.

Ефективна імплементація методології IOCTA в Україні вимагає переходу до безперервного операційного циклу, що органічно поєднує кількісні технологічні методи із якісними гуманітарними дослідженнями. Запропонована модель стратегічного аналізу розглядається як безперервна діяльність, де процес трансформації первинних даних у стратегічні рішення починається з постійного моніторингу цифрового середовища (OSINT-горизонт). На цьому щомісячному етапі здійснюється системний збір інформації з відкритих джерел, технічних форумів та мереж Dark Web, що дозволяє не лише фіксувати тактики і методи зловмисників , а й здійснювати гуманітарну ідентифікацію категорій потерпілих, оцінюючи еволюцію інструментарію маніпулятивного впливу на свідомість громадян. Отримана інформація проходить обов'язкову стадію верифікації та очищення від «інформаційного шуму», що гарантує формування об'єктивної картини поточних загроз.

Для подолання ризиків інституційного формалізму та «декаплінгу» впроваджується рівень експертної валідації через масові опитування та глибинні інтерв'ю. Щорічне опитування фахівців дозволяє здійснити аналітичне опрацювання ризиків та оцінити власну інституційну кіберстійкість держави, тоді як щоквартальні інтерв'ю зі спеціалістами забезпечують отримання інсайдерських даних про організаційні прогалини в захисті. Наступним критично важливим етапом є комплексний Форсайт, спрямований на предиктивне моделювання майбутнього за ключовими векторами діяльності. Застосування методів сценарного планування дозволяє виявляти «слабкі сигнали» та нові технології, такі як агентний штучний інтелект, що можуть стати критичними інструментами порушення прав людини у майбутньому.

Завершальна стадія циклу передбачає підготовку стратегічного звіту за зразком

IOCTA, який, на відміну від ретроспективної статистики, містить адресні рекомендації щодо модернізації нормативної бази та перерозподілу ресурсів на користь захисту вразливих сегментів суспільства. Процес замикається етапом адаптації та навчання, де висновки з подоланих інцидентів інтегруються у нові предиктивні алгоритми, а аналітичні навички фахівців доповнюються знаннями гуманітарних принципів у межах стратегічної експертизи. Обов'язковим елементом цього етапу є впровадження стандартизованих інструментів оцінки результатів: системного аудиту ефективності вжитих заходів протидії та вимірювання реального впливу реалізованих стратегій на стан захищеності цифрового середовища. Такий підхід дозволяє верифікувати дієвість інструментарію не за кількістю формальних звітів, а за показниками фактичного зниження рівня вразливості та підвищення якості реагування. Таким чином, регламентована модель перетворює аналітичний процес на динамічну систему захисту національного цифрового суверенітету, де технологічна досконалість виступає інструментом забезпечення людської гідності та зміцнення суспільної довіри

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що імплементація європейської методології IOCTA в Україні має відбуватися не шляхом формального запозичення технічних інструментів, а через парадигмальний зсув у бік гуманітарного виміру цифрової безпеки. На основі аналізу соціолого-інституційних ризиків «декаплінгу» та врахування досвіду впровадження SOCTA доведено, що успіх міжнародних стандартів прямо залежить від глибини їх «реконтекстуалізації» в національне соціоправове поле.

Основними науковими та практичними результатами проведеного дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка концепції «аналітики довіри», яка, на відміну від класичної «аналітики контролю», фокусується на зміцненні суспільної стійкості та забезпеченні захисту конституційних прав людини в онлайн-середовищі. В умовах гібридної агресії така парадигма стає критично важливою, оскільки вона зміщує акцент з механічного моніторингу на превентивний захист інтересів громадян. У межах цієї концепції визначено, що стратегічний аналітичний цикл за методологією IOCTA повинен функціонувати як безперервна операційна система, що інтегрує OSINT-моніторинг, предиктивне сценарне моделювання та багаторівневу етичну валідацію даних через експертні інтерв’ю та форсайт-дослідження.

Логічним завершенням запропонованої моделі є обґрунтування необхідності розбудови української школи аналітики на основі розвитку міждисциплінарного інституту підготовки фахівців нового типу. Такі фахівці мають володіти здатністю поєднувати глибоку цифрову експертизу з високою етичною відповідальністю та соціальною емпатією, що дозволить перетворити аналітичний процес на дієвий інструмент зміцнення суспільної згуртованості та національної стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19.

2. Shukla, G. (2023). Cyber crime investigation and digital forensics. SSRN Electronic Journal. https://doi.org/10.2139/ssrn.4616519.

3. Dunsin, D., Ghanem, M., Ouazzane, K., & Vassilev, V. (2023). A Comprehensive Analysis of the Role of Artificial Intelligence and Machine Learning in Modern Digital Forensics and Incident Response. Forensic Sci. Int. Digit. Investig., 48, 301675. https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301675.

4. Khan, H., Atif, S., & Mustufa, A. (2025). The Role of Digital Forensics in Cybercrime Investigations. NUML International Journal of Engineering and Computing. https://doi.org/10.52015/nijec.v3i2.85.

5. Narasimhan, P., & Kala, N. (2025). Emerging Trends in Digital Forensics : Investigating Cybercrime. International Journal of Scientific Research in Computer Science, Engineering and Information Technology. https://doi.org/10.32628/cseit251451.

6. Al Khater W. та ін. Comprehensive Review of Cybercrime Detection Techniques. IEEE Access. 2020. DOI: 10.1109/ACCESS.2020.3011259

7.Cascavilla G., Tamburri D., Heuvel W. Cybercrime Threat Intelligence: A Systematic Multi Vocal Literature Review. Computers & Security. 2021. DOI: 10.1016/j.cose.2021.102258

8.Saeed M., Alshahrani Z., Mahmoud A.I., Ramadan. Cyber Attacks – Trends, Patterns, and Security Countermeasures. 2020.

9. Didenko, O. (2025). Digital forensics and international counteraction to cybercrime (based on the example of e-commerce). Analytical and Comparative Jurisprudence. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.26.

10. Al-Husaini, Y., Al-Khateeb, H., Warren, M., Pan, L., & Epiphaniou, G. (2020). Collaborative Digital Forensic Investigations Model for Law Enforcement. Security and Organization within IoT and Smart Cities. https://doi.org/10.1201/9781003018636-9.

11. Korzun, S. (2024). Transformation of the administrative and legal status of cybercrime countermeasures entities. Public Policy and Accounting. https://doi.org/10.26642/ppa-2024-2(10)-53-62

12.Askar, F.A. et al. trans. 2025. Evaluating the Effectiveness of Digital Forensic Investigations in Combating Cybercrime. Journal of Science and Technology. 30, 10 (Sep. 2025). DOI:https://doi.org/10.20428/jst.v30i10.2911..

13.Cassidy A.A.T.J., Fuad A., As Shofy M.U.A. Emerging Trends and Challenges in Digital Crime: Cyber Criminal Tactics and Countermeasures. TechComp Innovations. 2024. DOI: 10.70063/techcompinnovations.v1i1.25

14. Rakha N.A. Cybercrime and the Law: Addressing the Challenges of Digital Forensics in Criminal Investigations. Mexican Law Review. 2024. DOI: 10.22201/iij.24485306e.2024.2.18892.

15. Sarkar, G., & Shukla, S. (2023). Behavioral Analysis of Cybercrime: Paving the Way for Effective Policing Strategies. Journal of Economic Criminology. https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2023.100034.

16. Mphatheni, M., & Maluleke, W. (2022). Cybersecurity as a response to combating cybercrime. International Journal of Research in Business and Social Science (2147- 4478). https://doi.org/10.20525/ijrbs.v11i4.1714.

17. Surakanti, S., Goundar, S., & Dwight, J. (2025). Countering anti-forensic tactics in cybercrime investigations – a systematic literature review. International Journal of Information Security, 24. https://doi.org/10.1007/s10207-025-01131-y.

18. Стратегія інтеграції державної політики протидії кіберзлочинності в європейську систему кібербезпеки : монографія / За загальною редакцією В. В. Євдокимова, Д. О. Грицишена. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2024. –300с.

19. Кіберзлочинність та електронні докази : навч. посібник / [Б. М. Головкін, О. І. Денькович, В. В. Луцик, Д. М. Цехан] ; за ред. канд. Юрид. Наук, доц. Ольги Денькович, д-ра права, проф. Габріеле Шмельцер. – Електрон. Вид. – Львів : ЛНУ імю Івана Франка, 2022. – 298 с.

20. Методика розслідування шахрайства в інтернет-комерції: теорія та практика : монографія / К. О. Чаплинський, А. В. Рейнгольд, Н. В. Павлова. — Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. — 242 с.

21.Korystin O., Korchenko O., Kazmirchuk S., Demediuk S., Korystin O. Comparative Risk Assessment of Cyber Threats Based on Average and Fuzzy Sets Theory. International Journal of Computer Network and Information Security. 2024. Vol. 16. №. 1. P. 24-34. DOI: https://doi.org/10.5815/ijcnis.2024.01.02. SCOPUS Q3

22.Korystin O., Demediuk S., Likhovitskyy Y., Kardashevskyy Y., Mitina O. Priorities for the Strategic Development of Ukraine's Cybersecurity Based on the Analysis of Expert Sampling Patterns, International Journal of Information Technology and Computer Science. 2025. Vol. 17. No. 2. P. 24-35. DOI: https://doi.org/10.5815/ijitcs.2025.02.03 (SCOPUS Q3)

23.Korchenko O., Korystin O., Shulha V., Kazmirchuk S., Demediuk S., Zybin S. Sustainable Development of Smart Regions via Cybersecurity of National Infrastructure: A Fuzzy Risk Assessment Approach. Sustainability. (2025). Vol. 17. Is. 19. P. 8757. https://doi.org/10.3390/su17198757

24. Користін О.Є., Демедюк С.В., Панченко Є.В., Користін О.О. Національні реалії аналізу кіберзлочинності за методологією Європолу IOCTA. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 3. С.53-59. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.10

25. Демедюк С.В., Користін О.Є. Тенденції та характерні особливості on-line шахрайства в Україні. Наука і правоохорона. 2024. Том 3-4. № 65-66. С. 142-154. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2024.3(65).12

26. Демедюк С.В. Сучасні тенденції on-line шахрайства в Україні. Право і суспільство. 2025. №4. Т. 2. С. 186-194. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.28

27. Демедюк С.В. Темна сторона комп'ютерних мереж: злочини та незаконна діяльність он-лайн. Правові новели. 2025. № 26. 157-166. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2025.26.18

28.Meyer J. W., Rowan B. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. American Journal of Sociology. 1977. Vol. 83, No. 2. P. 340–363. http://dx.doi.org/10.1086/226550

29.Scott W. R. Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities. 4th ed. SAGE Publications, 2013. 360 p.

30.Brenner, Susan W, Cyber Threats: The Emerging Fault Lines of the Nation State (New York, 2009; online edn, Oxford Academic, 1 Sept. 2009), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385014.001.0001.

31.McGuire M. Hypercrime: The New Geometry of Harm. Routledge, 2007. 400 p.

32.Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/iocta-2024.

33.Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Steal-deal-repeat-IOCTA_2025.pdf

34.Grabosky P. Cybercrime. Cambridge University Press, 2016. 168 p.

35.EU-SOCTA 2025. EUROPEAN UNION SERIOUS AND ORGANISED CRIME THREAT ASSESSMENT. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/EU-SOCTA%202025%20-%20Executive%20Summary.pdf

36.Постанова КМУ від 26 січня 2022 р. №59. Деякі питання запровадження в діяльність центральних органів виконавчої влади системи оцінки SOCTA Україна. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/59-2022-%D0%BF/ed20220126#n64

37.Korystin O., Svyrydiuk N. NATIONAL REALITIES OF IMPLEMENTATION OF EUROPOL METHODOLOGY "SOCTA". South Ukrainian Law Journal. January 2022. DOI: 10.32850/sulj.2022.1-2.20.

38.Ratcliffe, J. H. (2016). Intelligence-Led Policing. Australian Institute of Criminology. https://doi.org/10.4324/9781315717579

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 11.03.2026 Переглянуто 15.04.2026
Стаття рекомендована до друку 24.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

O.Y. KORYSTIN
DSc (Law), Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine
E-mail: alex@korystin.pro ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9056-5475
Cyber Police Department of the National Police of Ukraine
19 Boryspilska St., Kyiv, 02093
Institute of Cyber Warfare Research
16b Shovkovychna St., Kyiv, 01024

S.V. DEMEDIUK
PhD in Law, Associate Professor
E-mail: cyberdemediuk@protonmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1359-5265
National Academy of the Security Service of Ukraine
22 M. Maksymovycha St., Kyiv, 03066
Institute of Cyber Warfare Research
16b Shovkovychna St., Kyiv, 01024

LEGAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF EUROPEAN IOCTA STANDARDS IN THE DIGITAL SECURITY SYSTEM OF UKRAINE: A HUMANITARIAN ASPECT

ANNOTATION. *Introduction.* The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the implementation of the European methodology for the Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) into the national digital security system. The relevance of the study is driven by the necessity to transform techno-centric approaches to cybersecurity under martial law and transition toward an anthropocentric model for protecting citizens' constitutional rights. The problem statement identifies the risks of "institutional isomorphism" and the phenomenon of "decoupling" in the formal adoption of Western models without proper recontextualization. The methodological framework of the study is based on the concepts of sociological institutionalism from the Stanford School, the system-structural method, and methods of predictive risk modeling. The aim of the article is to justify the humanitarian vector of digital security as a foundation for Ukraine's institutional resilience.

Summary of the main research results. It is proven that digital security in modern conditions is not merely a technical function but a critical humanitarian task aimed at protecting human dignity and freedom. The author conducts a critical analysis of previous experience with implementing the SOCTA methodology in Ukraine, which revealed a loss of proactive analytics and an inability to use results predictively due to a formalistic approach to standard adoption. The transition from "analytics of control" to "analytics of trust" is justified, where the key indicator is the strengthening of social resilience. The article details the regulations of the strategic analytical cycle, including continuous OSINT monitoring, expert validation through in-depth interviews, and comprehensive Foresight analysis across priority sectors. Particular attention is paid to the ethical component of the analytical process, where the analyst emerges as a communicator of strategic meanings and an ethical mediator. The creation of a "ukrainian school of analytics" is proposed to develop new institutional competencies for law enforcement agencies.

Conclusions. A new paradigm for digital security is formulated, based on predictive risk management and institutional capacity to adapt international standards to a specific socio-legal context. It is concluded that the success of IOCTA implementation depends on the analytical system's ability to detect "weak signals" of technological threats while subordinating them to the protection of human dignity and the strengthening of the democratic order. Building a culture of predictive analytics is identified as a key step toward overcoming systemic vulnerabilities and ensuring Ukraine's sustainable development in the era of global digitalization.

KEY WORDS: *digital security, IOCTA, humanitarian aspect, analytics of trust, decoupling, strategic analytical cycle.*

REFERENCES

1.Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19 (in Ukrainian)

2. Shukla, G. (2023). Cyber crime investigation and digital forensics. SSRN Electronic Journal. https://doi.org/10.2139/ssrn.4616519.

3. Dunsin, D., Ghanem, M., Ouazzane, K., & Vassilev, V. (2023). A Comprehensive Analysis of the Role of Artificial Intelligence and Machine Learning in Modern Digital Forensics and Incident Response. Forensic Sci. Int. Digit. Investig., 48, 301675. https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2023.301675.

4. Khan, H., Atif, S., & Mustufa, A. (2025). The Role of Digital Forensics in Cybercrime Investigations. NUML International Journal of Engineering and Computing. https://doi.org/10.52015/nijec.v3i2.85.

5. Narasimhan, P., & Kala, N. (2025). Emerging Trends in Digital Forensics : Investigating Cybercrime. International Journal of Scientific Research in Computer Science, Engineering and Information Technology. https://doi.org/10.32628/cseit251451.

6. Al Khater W. та ін. Comprehensive Review of Cybercrime Detection Techniques. IEEE Access. 2020. DOI: 10.1109/ACCESS.2020.3011259

7.Cascavilla G., Tamburri D., Heuvel W. Cybercrime Threat Intelligence: A Systematic Multi Vocal Literature Review. Computers & Security. 2021. DOI: 10.1016/j.cose.2021.102258

8.Saeed M., Alshahrani Z., Mahmoud A.I., Ramadan. Cyber Attacks – Trends, Patterns, and Security Countermeasures. 2020.

9. Didenko, O. (2025). Digital forensics and international counteraction to cybercrime (based on the example of e-commerce). Analytical and Comparative Jurisprudence. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.26.

10. Al-Husaini, Y., Al-Khateeb, H., Warren, M., Pan, L., & Epiphaniou, G. (2020). Collaborative Digital Forensic Investigations Model for Law Enforcement. Security and Organization within IoT and Smart Cities. https://doi.org/10.1201/9781003018636-9.

11. Korzun, S. (2024). Transformation of the administrative and legal status of cybercrime countermeasures entities. Public Policy and Accounting. https://doi.org/10.26642/ppa-2024-2(10)-53-62

12.Askar, F.A. et al. trans. 2025. Evaluating the Effectiveness of Digital Forensic Investigations in Combating Cybercrime. Journal of Science and Technology. 30, 10 (Sep. 2025). DOI: https://doi.org/10.20428/jst.v30i10.2911.

13.Cassidy A.A.T.J., Fuad A., As Shofy M.U.A. Emerging Trends and Challenges in Digital Crime: Cyber Criminal Tactics and Countermeasures. TechComp Innovations. 2024. DOI: 10.70063/techcompinnovations.v1i1.25

14.Rakha N.A. Cybercrime and the Law: Addressing the Challenges of Digital Forensics in Criminal Investigations. Mexican Law Review. 2024. DOI: 10.22201/iij.24485306e.2024.2.18892.

15. Sarkar, G., & Shukla, S. (2023). Behavioral Analysis of Cybercrime: Paving the Way for Effective Policing Strategies. Journal of Economic Criminology. https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2023.100034.

16. Mphatheni, M., & Maluleke, W. (2022). Cybersecurity as a response to combating cybercrime. International Journal of Research in Business and Social Science (2147- 4478). https://doi.org/10.20525/ijrbs.v11i4.1714.

17. Surakanti, S., Goundar, S., & Dwight, J. (2025). Countering anti-forensic tactics in cybercrime investigations – a systematic literature review. International Journal of Information Security, 24. https://doi.org/10.1007/s10207-025-01131-y.

18. Stratehiia intehratsii derzhavnoi polityky protydii kiberzlochynnosti v yevropeisku systemu kiberbezpeky : monohrafiia / Za zahalnoiu redaktsiieiu V. V. Yevdokymova, D. O. Hrytsyshena. – Zhytomyr : Vyd. O. O. Yevenok, 2024. –300c. (in Ukrainian)

19. Kiberzlochynnist ta elektronni dokazy : navch. posibnyk / [B. M. Holovkin, O. I. Denkovych, V. V. Lutsyk, D. M. Tsekhan] ; za red. kand. Yuryd. Nauk, dots. Olhy Denkovych, d-ra prava, prof. Habriele Shmeltser. – Elektron. Vyd. – Lviv : LNU imiu Ivana Franka, 2022. – 298 c. (in Ukrainian)

20. Metodyka rozsliduvannia shakhraistva v internet-komertsii: teoriia ta praktyka : monohrafiia / K. O. Chaplynskyi, A. V. Reinhold, N. V. Pavlova. — Odesa : Vydavnytstvo «Yurydyka», 2024. — 242 c. (in Ukrainian)

21.Korystin O., Korchenko O., Kazmirchuk S., Demediuk S., Korystin O. Comparative Risk Assessment of Cyber Threats Based on Average and Fuzzy Sets Theory. International Journal of Computer Network and Information Security. 2024. Vol. 16. №. 1. P. 24-34. DOI: https://doi.org/10.5815/ijcnis.2024.01.02. SCOPUS Q3

22.Korystin O., Demediuk S., Likhovitskyy Y., Kardashevskyy Y., Mitina O. Priorities for the Strategic Development of Ukraine's Cybersecurity Based on the Analysis of Expert Sampling Patterns, International Journal of Information Technology and Computer Science. 2025. Vol. 17. No. 2. P. 24-35. DOI: https://doi.org/10.5815/ijitcs.2025.02.03 (SCOPUS Q3)

23.Korchenko O., Korystin O., Shulha V., Kazmirchuk S., Demediuk S., Zybin S. Sustainable Development of Smart Regions via Cybersecurity of National Infrastructure: A Fuzzy Risk Assessment Approach. Sustainability. (2025). Vol. 17. Is. 19. P. 8757. https://doi.org/10.3390/su17198757

24. Korystin O.Ye., Demediuk S.V., Panchenko Ye.V., Korystin O.O. Natsionalni realii analizu kiberzlochynnosti za metodolohiieiu Yevropolu IOSTA. Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys. 2023. № 3. S.53-59. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2023.3.10(in Ukrainian)

25. Demediuk S.V., Korystin O.Ye. Tendentsii ta kharakterni osoblyvosti on-line shakhraistva v Ukraini. Nauka i pravookhorona. 2024. Tom 3-4. № 65-66. S. 142-154. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2024.3(65).12 (in Ukrainian)

26. Demediuk S.V. Suchasni tendentsii on-line shakhraistva v Ukraini. Pravo i suspilstvo. 2025. №4. T. 2. S. 186-194. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.28(in Ukrainian)

27. Demediuk S.V. Temna storona kompiuternykh merezh: zlochyny ta nezakonna diialnist on-lain. Pravovi novely. 2025. № 26. 157-166. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2025.26.18(in Ukrainian)

28. Meyer J. W., Rowan B. Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. American Journal of Sociology. 1977. Vol. 83, No. 2. P. 340–363. http://dx.doi.org/10.1086/226550

29.Scott W. R. Institutions and Organizations: Ideas, Interests, and Identities. 4th ed. SAGE Publications, 2013. 360 p.

30.Brenner, Susan W, Cyber Threats: The Emerging Fault Lines of the Nation State (New York, 2009; online edn, Oxford Academic, 1 Sept. 2009), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195385014.001.0001.

31.McGuire M. Hypercrime: The New Geometry of Harm. Routledge, 2007. 400 p.

32.Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/iocta-2024.

33.Europol. Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA) 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Steal-deal-repeat-IOCTA_2025.pdf

34.Grabosky P. Cybercrime. Cambridge University Press, 2016. 168 p.

35.EU-SOCTA 2025. EUROPEAN UNION SERIOUS AND ORGANISED CRIME THREAT ASSESSMENT. https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/EU-SOCTA%202025%20-%20Executive%20Summary.pdf

36.Postanova KMU vid 26 sichnia 2022 r. №59. Deiaki pytannia zaprovadzhennia v diialnist tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady systemy otsinky SOCTA Ukraina. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/59-2022-%D0%BF/ed20220126#n64(in Ukrainian)

37.Korystin O., Svyrydiuk N. NATIONAL REALITIES OF IMPLEMENTATION OF EUROPOL METHODOLOGY "SOCTA". South Ukrainian Law Journal/ January 2022. DOI: 10.32850/sulj.2022.1-2.20.

38.Ratcliffe, J. H. (2016). Intelligence-Led Policing. Australian Institute of Criminology. https://doi.org/10.4324/9781315717579

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 11.03.2026 The article was revised 15.04.2026
The article is recommended for printing 24.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-31
УДК 341.485(470:477):341.6:811.161.2’272(091)

ЛАВРОВИЧ Ю. В.
аспірантка кафедри міжнародного та європейського права,
E-mail: yu.misko@ukma.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0009-0007-7581-3451
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Київ, 04070, вул. Григорія Сковороди, 2

ДОКАЗОВА РОЛЬ ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ У ВСТАНОВЛЕННІ ГЕНОЦИДНОГО НАМІРУ СУДАМИ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРАКТИКИ МКТР, МТКЮ ТА МС ООН

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* На основі аналізу практики Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди (МКТР), Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (МТКЮ) та Міжнародного Суду ООН встановлено, що історичний та соціально-історичний контекст міжгрупових відносин відіграє суттєву, хоча й допоміжну, роль у доведенні злочину геноциду.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Історичний контекст дозволяє виявити багатовимірні передумови формування геноцидної ідеології, що включає першочергово дегуманізацію цільової групи та широкомасштабну пропаганду, яка маніпулює і викривлює історичні наративи задля мобілізації ненависті та легітимізації насильства. Така стратегія сприяє створенню ідеологічного фундаменту, на якому будуються системні політичні та соціальні механізми, що уможливлюють вчинення злочину геноциду. Історичні приклади, зокрема геноцид хуту проти тутсі в Руанді, етнічна війна у Боснії і Герцеговині та багатовікова загарбницька практика Російської Федерації щодо України, демонструють, що геноцид є тривалим процесом, який полягає не лише у фізичному вбивстві осіб, але й у систематичному поневоленні та гнобленні представників певної групи, знищенні культури та мови. У випадку російсько-українських відносин зафіксовано послідовну політику, спрямовану на знищення української мовної, культурної та державної ідентичності, що створює переконливу доказову базу для кваліфікації цих дій як геноциду. Проте, відповідно до існуючої міжнародної практики та Конвенції про запобігання злочину геноциду 1948 року, соціально-історичний контекст не розглядається як самостійний доказ, а виконує роль контекстуального чинника, що підсилює інші докази, зокрема щодо наявності спеціального наміру (dolus specialis) на знищення групи. Результати дослідження підкреслюють необхідність методологічної чіткості у використанні історичних фактів у судових процесах, а також доцільність перегляду міжнародною спільнотою сучасного визначення геноциду із включенням до нього таких аспектів, як культурний геноцид і лінгвоцид, згідно з концепцією Рафаеля Лемкіна. На нашу думку, це сприятиме більш ефективному доведенню і запобіганню злочину геноциду в майбутньому.

Висновок. Соціально-історичний контекст міжгрупових відносин є формуючим елементом геноцидної політики, однак не є самостійним доказом спеціального наміру злочину геноциду та має супроводжуватися прямими доказами. Для повноцінного юридичного визнання культурного геноциду та лінгвоциду є нагальна потреба в розширенні конвенційного поняття «геноцид», яке охоплюватиме ці дві категорії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *геноцид, історичний контекст, спеціальний намір, культурний геноцид, лінгвоцид, геноцид в Україні*

Як цитувати: Лаврович Ю. В. Доказова роль історичних фактів у встановленні геноцидного наміру судами: правовий Аналіз практики МКТР, МТКЮ та МС ООН. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С. 331-340. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-31

In cites: Y. V. Lavrovych (2026) The evidentiary role of historical facts in establishing genocidal intent by courts: a legal analysis of ICTR, ICTY, and ICJ case-law. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series “Law”*, (41), P. 331-340. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-31 (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Світова історія налічує численні випадки геноциду, жоден з яких не відбувався спонтанно, без попереднього планування. Геноцид завжди передбачає поетапний процес формування ідеології ненависті, дегуманізації однієї групи іншою та створення політичних і соціальних умов, які уможливлюють масове насильство. До прикладу, професор Ґреґорі Стентон сформулював десять стадій геноциду: класифікація, символізація, дискримінація, дегуманізація, організація, поляризація, підготовка, переслідування, знищення та заперечення [1]. Історичний контекст дозволяє простежити ці етапи та проникнути в суть природи цього злочину. Хоча мотив не є обов’язковим елементом corpus delicti геноциду та не потребує окремого доведення в суді, демонстрація історичної динаміки відносин між агресором і жертвою може суттєво посилити позицію обвинувачення.

© Лаврович Ю. В., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

Зокрема, це сприяє належній оцінці судом зібраних доказів, у тому числі електронних, і притягненню винних осіб до відповідальності [2]. Тож, у контексті майбутнього трибуналу щодо злочинів Російської Федерації проти України актуалізується потреба в дослідженні наявної практики міжнародних судових установ. Необхідним є детальний аналіз того, як міжнародні суди та трибунали вивчають, оцінюють і враховують історичні факти й події як докази під час розгляду справ про геноцид. Це дослідження створить методологічну основу для ефективного використання аргументів, побудованих із використанням історичних фактів, у майбутніх судових процесах.

Метою статті є дослідження доказової ролі соціально-історичного контексту та історії міжгрупових відносин (міжнаціональних, міжетнічних, міжрелігійних) як формуючого елемента геноцидної політики. Стаття спрямована на аналіз практики міжнародних судів і трибуналів щодо використання історичного контексту під час розгляду справ про геноцид. Для досягнення цієї мети визначаються такі завдання: проаналізувати роль історичних фактів і подій у формуванні передумов геноциду; дослідити практику міжнародних судових установ щодо врахування соціально-історичного контексту міжгрупових відносин при доведенні злочину геноциду; узагальнити рекомендації для ефективного використання історичних фактів як аргументів у майбутніх судових процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, що супроводжується масовими злочинами проти цивільного населення, актуалізувала питання кваліфікації дій агресора як злочину геноциду, методології доведення його вчинення та створення ефективних механізмів притягнення винних осіб до відповідальності. Окреслені питання свого часу активно досліджував видатний український правознавець у сфері міжнародного права професор В. Василенко, який вважав, що геноцид в Україні реалізується через вчинення низки інших міжнародних злочинів, що є його складовими частинами [3]. Сьогодні у вищезазначених напрямках продовжують працювати М. Гнатовський [4], А. Кориневич [5], М. Антонович [6], Ґ. Нуріджанян [7, 10, 11], Д. Коваль [8, 10, 11], К. Бусол [9, 10, 11], М. Бурменський [12] та інші.

Попри зростання наукового інтересу до проблематики геноциду, сучасній українській доктрині міжнародного права бракує загальноправового дослідження процесуальних і методологічних аспектів використання історичних фактів як доказів у справах про геноцид перед міжнародними судовими установами. Залишається недостатньо вивченою практика міжнародних судів і трибуналів щодо залучення, оцінювання та врахування соціально-історичного контексту міжгрупових відносин, який передував злочину геноциду.

Одним із перших, хто порушив відповідне питання в іноземному просторі, став американсько-британський професор Річард Ешбі Вілсон (Richard Ashby Wilson). У своїй монографії «Writing History in International Criminal Trials» він досліджував «історіописну функцію» (history–writing function) суддів міжнародних судів і трибуналів, бо вважав, що історія має правове значення, а історичні дискусії є постійним елементом міжнародного кримінального правосуддя. Центральною тезою його роботи стало твердження, що історичні докази є релевантними, а часом майже незамінними, для роботи міжнародних судових установ, зокрема у випадках доведення суб'єктивної сторони (mens rea) міжнародного злочину [13].

Методи. У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Порівняльно-правовий метод використано для аналізу практики різних міжнародних судових установ (МКТР, МТКЮ, Міжнародного Суду ООН) щодо врахування історичного контексту при розгляді справ про геноцид. Історико-правовий метод застосовано для дослідження еволюції міжгрупових відносин та формування передумов геноцидної політики. Формально-юридичний метод дозволив проаналізувати нормативний зміст Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, а також тлумачення її положень у міжнародній судовій практиці. Метод аналізу конкретних справ (case study) застосовано для детального вивчення судових рішень у справах про геноцид у Руанді, Боснії і Герцеговині та їх процесуальних особливостей. Методи синтезу та узагальнення використано для формулювання висновків щодо ролі історичних фактів як формуючого елемента геноцидної політики та рекомендацій для їх ефективного використання у майбутніх судових процесах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геноцидна політика не виникає спонтанно. Вона формується протягом тривалого часу та має глибоке історичне підґрунтя, що може сягати як кількох десятиліть, так і кількох століть. Хоча мотив (який може розкриватися при дослідженні історії відносин між від-

повідними групами) не є обов'язковим елементом corpus delicti геноциду та не потребує окремого доведення в суді, історичний контекст міжгрупових відносин відіграє важливу роль у судовому процесі. По-перше, демонстрація історичної динаміки відносин між групами дозволяє суду зрозуміти глибинні причини конфлікту та контекст, у якому відбувалися злочинні діяння. По-друге, звернення до історії міжгрупових відносин може значно посилити достовірність інших доказів щодо наявності спеціального наміру (dolus specialis) на знищення групи як такої – ключового елемента злочину геноциду.

Фундатор поняття «геноцид» Рафаель Лемкін у своїй основоположній праці «Правління Осі в окупованій Європі» зазначав, що цей злочин є не одномоментним актом масового вбивства, а скоординованим планом різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп [14, с. 79]. Цей план охоплює руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та життя осіб, які належать до таких груп, починаючи щонайменше з 1920 року [15, с. 77]. Тож, така багатовимірна природа геноциду як тривалого процесу обґрунтовує необхідність аналізу історичного контексту міжгрупових відносин для розуміння формування та розвитку цього злочину. Практика міжнародних трибуналів підтверджує цей підхід, що можна проілюструвати на конкретних прикладах.

1.Геноцид хуту проти тутсі в Руанді (1994 рік)

Геноцид у Руанді 1994 року став результатом поєднання довготривалих структурних факторів: економічних, історико-демографічних і політичних [16].

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (далі – МКТР) у рішенні по справі «Прокурор проти Жана-Поля Акайесу» (Jean-Paul Akayesu), ICTR-96-4-T від 02 вересня 1998 року, виділив окремий розділ для дослідження історичного контексту подій 1994 року: «На думку Палати, для розуміння подій, викладених в обвинувальному акті, необхідно, хоч і коротко, розповісти про історію Руанди, починаючи з доколоніального періоду і до 1994 року» [17, п. 78].

Суд зосередив увагу на колоніальному минулому Руанди, зокрема на доволі контраверсійних відносинах між владою та народами тутсі й хуту, що фактично призвели до розколу між останніми.

За бельгійського правління тутсі, що завжди були меншиною, перебували у статусі правлячої еліти, тоді як більшість хуту були землеробами. «Як німецька, так і бельгійська колоніальна влада, […] спиралися на еліту, що складалася переважно з людей, які називали себе тутсі […] На думку колонізаторів, тутсі були більше схожі на них за зростом і кольором шкіри, а тому були розумнішими та краще підготовленими до управління» [17, п. 82].

Окрім того, бельгійська адміністрація запровадила штучне розрізнення «трьох етнічних» груп: хуту (приблизно 84%), тутсі (близько 15%) та тва (близько 1%). Наслідком цього поділу стало обов'язкове внесення етнічної приналежності до документів, що посвідчували особу, яке зберігалося і після здобуття незалежності та було скасоване лише після трагічного геноциду 1994 року [17, п. 83].

По здобуттю незалежності влада перейшла до хуту, що призвело до запровадження антитутсійської політики, яка лише посилювалась економічною скрутою й нестачею землі. Водночас каталізаторами зародження ненависті хуту до тутсі стали спотворені історичні наративи, які зображували тутсі завойовниками, а хуту – пригнобленими. «Перемога хуту призвела до масового виїзду тутсі до сусідніх країн, звідки вони здійснювали збройні вторгнення на територію Руанди. Для позначення цих нападників почали використовувати зневажливе слово «іньєнзі», що означає «тарган». Кожен такий напад викликав жорстокі репресії проти тутсі, які залишалися в країні […] Паралельно з цим, на внутрішньополітичному рівні режим хуту скористався ситуацією, щоб передати хуту землі, покинуті вигнаними тутсі, та перерозподілити посади в уряді й на державній службі на користь хуту» [17, п. 90].

Внутрішньополітична боротьба серед самих хуту також сприяла нестабільності між двома групами. «[…] політика Габ'ярімани (Juvénal Habyarimana, авт. – президент Руанди з 1973 до 1994 року) стала явно антитутсійською. Як і його попередник Грегуар Каїбанда, Габ'ярімана посилив політику дискримінації щодо тутсі, застосовуючи ту саму квотну систему в університетах та державних службах. Політика систематичної дискримінації проводилася навіть серед самих хуту, на користь хуту з рідного регіону Габ'ярімани, а саме Гісеньї та Рухенгері на північному заході, на шкоду хуту з інших регіонів. Цей останній аспект політики Габ'ярімани значно послабив його владу: відтепер він зіткнувся з опозицією не лише з боку тутсі, а й з боку хуту, які відчували дискримінацію і більшість з яких походи-

ла з центральних та південних регіонів» [17, п. 93].

Утім, з огляду на свідчення Елісон Де Фордж (американська історикиня, яка виступила свідком у МКТР), конфлікт між тутсі та хуту значною мірою був штучно сконструйований владою як «етнічний конфлікт», оскільки ієрархічна система, де тутсі були представлені як владна група, полегшувала колоніальне управління [17, п. 82]. Це створило прецедент для подальшого використання етнічної ідентичності в політичних цілях.

Як згадується у тексті рішення, пропагандистські кампанії, зокрема через радіо, навмисно розпалювали етнічну ненависть та представляли соціально-політичні конфлікти як суто етнічне протистояння. «Дзеркальна» політика та фабрикування подій були спрямовані на створення образу ворога та мобілізацію прихильників за етнічною ознакою: «[…] вранці 5 жовтня 1990 року руандійська армія (авт. – хуту) імітувала напад на Кігалі, і одразу після цього уряд заявив, що місто щойно було інфільтровано РПФ за допомогою місцевих спільників-тутсі. Наступного ранку було заарештовано близько восьми тисяч тутсі та членів опозиції хуту. Кілька десятків з них померли у в'язниці. Іншим прикладом дзеркальної політики є вбивства в Бугесері в березні 1992 року, які почалися через тиждень після того, як пропагандист, що працював на уряд Габ'ярімани, розповсюдив листівку, в якій стверджувалося, що тутсі цього регіону готуються вбити багатьох хуту» [17, п. 90].

У наступних розділах рішення щодо Жана-Поля Акайесу, установлюючи факт наявності актів геноциду проти тутсі, Суд періодично звертався до історичного контексту руандійської трагедії. Наприклад, Суд використав історичний контекст поняття «іньєнзі» не лише для розуміння його буквального значення, але й для розкриття його глибокого дегуманізуючого впливу [17, п. 90]. Адже порівняння людей з тарганами є класичним прийомом дегуманізації, який може виправдовувати жорстокість щодо іншої групи. Тому зображуючи тутсі як «вічних ворогів» (в одному місцевому журналі зазначалося: «[…] Нинішня війна – це війна між хуту та тутсі. Вона почалася не сьогодні, вона стара»), пропагандисти – хуту намагалися легітимізувати їх переслідування та знищення» [17, п. 148].

Отже, незважаючи на те, що в рішенні щодо Жана-Поля Акайесу про це прямо не вказано, із зазначеного вище аналізу слід виснувати, що МКТР фактично визнав важливим розуміння історичної еволюції міжгрупових відносин для встановлення геноцидного наміру. У випадку Руанди така історія розвитку відносин демонструвала систематичну дегуманізацію жертв та підготовку суспільства до насильства, спрямованого на повне знищення тутсі. Водночас зауважуємо, що до повноважень трибуналу не входили надання історичних оцінок політики колоніалізму чи історичний аналіз відносин між тутсі й хуту як джерела конфлікту. Це все радше було підґрунтям для введення суддів трибуналу в контекст геноциду, факт вчинення якого в результаті був установленим.

У справі «Прокурор проти Фердінанда Нахімани, Жана-Боска Барайагвіза, Гасана Нгезе» (Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze), ICTR-99-52-T від 03 грудня 2003 року, МКТР також звертався до історичної довідки міжгрупових відносин тутсі-хуту, фактично процитувавши відповідні положення рішення щодо Жана-Поля Акайесу [18, п. 106]. Ця справа є цінною з точки зору аналізу трибуналом дій обвинувачених, яким були підконтрольні місцеві медіа (зокрема радіостанція «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» (RTLM) та газета «Кангура» (Kangura)) та які використовували викривлену й маніпулятивну інтерпретацію історії Руанди для досягнення своїх цілей.

«Це історичне тло подій, що відбулися в Руанді в 1994 році, може значною мірою пояснити майже незбагненний рівень та інтенсивність насильства, яке спалахнуло в квітні 1994 року і тривало безперервно кілька місяців. Однак Палата нагадує та підкреслює, що цю історію не можна використовувати для виправдання такого насильства. Спроби зробити це сприяють увічненню насильства. Палата нагадує, що її основна мета притягнення осіб до відповідальності за їхню поведінку спрямована на те, щоб сприяти процесу національного примирення, відновленню та підтримці миру» [18, п. 109].

Отже, геноцид у Руанді став результатом складної взаємодії довготривалих історичних, соціально-економічних та політичних факторів, які створили умови для екстремістського насильства та призвели до масового вбивства. Очевидно, що жодна з перелічених вище обставин (рівень бідності, нестача землі, суттєва різниця в чисельності двох груп, історія колоніального правління чи неправильне тлумачення історії) сама по собі не спричинила геноциду.

Однак ці обставини сформували контекст вчинення представниками народу хуту геноциду щодо тутсі, тому МКТР досить дета-

льно досліджував їх у сукупності з прямими доказами.

2.Геноцид боснійських сербів проти боснійських мусульман у Сребрениці (1995 рік)

Міжнародний Суд ООН (далі – Суд ООН) при розгляді першого в історії процесу проти держави за обвинуваченням у вчиненні геноциду у справі «Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) від 26 лютого 2007 року приділив обмежену увагу дослідженню історичного контексту міжгрупових відносин боснійських сербів і боснійських мусульман. Водночас, аналізуючи історію розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії, Суд ООН встановив факт значної військової та фінансової підтримки, яку Сербія надавала Республіці Сербській під час боснійської війни: «[…] під приводом захисту сербського населення Боснії та Герцеговини, насправді (авт. – Відповідач) поділяв з ними та плекав бачення «Великої Сербії», в рамках якого надавав підтримку тим особам та групам, відповідальним за дії, що нібито становлять акти геноциду, на які скаржиться Заявник (авт. – Боснія і Герцеговина)» [19, п. 237].

Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (далі – МТКЮ) у справі «Прокурор проти Радіслава Крстіча» (Radislav Krstic), IT-98-33-T від 02 серпня 2001 року, виснував, що дійсно була потреба у проведенні аналізу історичного контексту відносин між боснійськими сербами та боснійськими мусульманами для визнання дій у Сребренице 1992–1993 років злочином геноциду.

У цій справі трибунал досить детально дослідив стан відносин між боснійськими сербами та мусульманами. Так, МТКЮ звернув увагу на багатоетнічний склад Югославії протягом багатьох років та конфлікти, що час від часу спалахували на її території. Наприкінці 80-х років економічні труднощі та падіння комуністичного режиму створили умови для піднесення націоналізму й загострення міжетнічних протиріч [20, п. 7–9].

Боснія і Герцеговина розпочала свій шлях до незалежності з парламентської Декларації про суверенітет, прийнятої 15 жовтня 1991 року, що була визнана Європейським співтовариством та Сполученими Штатами Америки. «Утім, міжнародне визнання не принесло миру, і між трьома основними етнічними групами Боснії – мусульманами, сербами та хорватами – розгорнулася жорстока боротьба за контроль над територіями.

У східній частині Боснії, що межує з Сербією, конфлікт між боснійськими сербами та боснійськими мусульманами був особливо запеклим» [20, п. 10].

Окрім того, протягом цього конфлікту регіон Центрального Подриння, до складу якого входила Сребреница, мав важливе стратегічне значення. Для боснійських сербів контроль над цією територією був ключовим для реалізації їхньої мінімальної мети – створення власного політичного утворення в Боснії. «Генерал Сефер Халілович, який очолював Головний штаб Армії Боснії і Герцеговини, підкреслював стратегічну цінність Центрального Подриння для сербів, вказуючи, що їхньою політичною метою було усунення річки Дрина як кордону між майбутніми «сербськими державами» [20, п. 12].

Фактично на цьому завершується аналіз МТКЮ міжгрупових відносин між боснійськими сербами та боснійськими мусульманами у Боснії і Герцеговині. Надалі рішення трибуналу про винуватість Радіслава Крстіча у вчиненні геноциду у Сребренице ґрунтується на аналізі прямих доказів, дослідженні фактів масових вбивств, організації злочинних операцій та офіційних заяв тодішнього керівництва.

Найбільш ґрунтовний аналіз історичного контексту конфлікту між боснійськими сербами та мусульманами МТКЮ провів у справі «Прокурор проти Радована Караджича» (Radovan Karadžić), № IT-95-5/18-T, 24 березня 2016 року, присвятивши цьому повноцінний розділ в рішенні. Трибунал також використовував історичний контекст при оцінці прямих доказів, зокрема промов і заяв обвинуваченого. Це дозволило МТКЮ краще зрозуміти риторику ненависті, яку застосовували боснійські серби, оскільки Караджич та інші представники боснійсько-сербського керівництва використовували історичні наративи й упередження для стигматизації боснійських мусульман та хорватів, репрезентуючи їх як «історичних ворогів»: «[…] промови та заяви обвинуваченого й керівництва боснійських сербів принижували боснійських мусульман та боснійських хорватів, зображували їх як своїх історичних ворогів та загострювали етнічну напруженість у Боснії і Герцеговині. […] обвинувачений та керівництво боснійських сербів відстоювали позицію, згідно з якою співіснування з несербами на контрольованій боснійськими сербами території в Боснії і Герцеговині було неможливим» [21, п. 2596].

МТКЮ також констатував, що постійне апелювання з боку боснійських сербів до історичних кривд сербського народу слугувало інструментом розпалювання страху та міжетнічної ненависті серед сербського населення

до боснійських мусульман і виправдання територіальних претензій: «Обвинувачений та керівництво боснійських сербів неодноразово покликалися на історичні кривди сербського народу […] ці промови використовувалися обвинуваченим і керівництвом боснійських сербів, щоб нагадати про злочини, які були вчинені мусульманами та хорватами проти сербів, та наголошували на необхідності уникнути їх повторення, […] як виправдання для відновлення історичних претензій боснійських сербів на землі в Боснії і Герцеговині, де вони колись були в більшості» [21, п. 2598].

Отже, враховуючи наведений вище аналіз рішень МТКЮ, можемо виснувати, що міжнародні трибунали враховують соціально-історичний контекст міжгрупових відносин для кращого розуміння обставин справи. Водночас у зазначених рішеннях цей контекст відігравав виключно допоміжну роль, не маючи самостійного правового значення для доведення факту вчинення геноциду в Боснії і Герцеговині, зокрема у Сребрениці. Практика Суду ООН та МТКЮ засвідчила, що кваліфікація геноциду базується насамперед на оцінці прямих доказів злочинних дій і встановленні спеціального наміру (dolus specialis) цього злочину.

3.Історико-правова характеристика російсько-українських відносин

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у лютому 2014 року та переросла у повномасштабне вторгнення у 2022 році, не є спонтанним чи безпрецедентним явищем в історії української держави. Із середини XVI століття домінування над українським народом, заперечення української ідентичності та державності залишаються наріжним каменем імперської, совєтської та постсовєтської російської політики. Як тоді, так і зараз вона спрямована на знищення первинних ознак етнічної ідентичності українців: мову, культуру та історичну пам’ять. Водночас політичне винищування України періодично супроводжувалося фізичною ліквідацією українців шляхом депортацій, організації штучного голоду та масових репресій. За словами Євгена Фінкеля, «ніщо не лякає російського автократа більше, ніж демократична і вільна країна» [22, с. 19], оскільки успішна українська демократія загрожує легітимності авторитарного режиму в Росії.

Історія російсько-українських відносин демонструє системність у застосуванні методів культурного та фізичного геноциду. Наступ на українську мову розпочався ще у 1627 році, коли цар Олексій Михайлович наказав спалити всі примірники Євангелія українською мовою. Указ Петра I 1720 року заборонив друкування книг українською, започаткувавши системну політику мовного придушення, яка продовжилася Валуєвським циркуляром 1863 року та Емським указом 1876 року. Ці заходи запроваджувалися не лише з метою обмеження вживання української мови. Їхнім основним завданням було підтримання низького рівня освіченості населення для легшого утримання контролю над ними, а також маргіналізація українського народу з його мовою, що мало призвести до забуття про їхнє існування.

Двадцяте століття принесло ще більш жорсткі форми репресій. Придушення Української Народної Республіки (1917–1921 роки) стало першою у новітній історії спробою фізичної ліквідації української державності. Голодомори 1932–1933 та 1946–1947 років були цілеспрямованим знищенням мільйонів українців, передусім селянства. Рафаель Лемкін у своїй статті «Радянський геноцид в Україні» визначав українських селян як «хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу країни» та наголошував, що їх знищення було одним із ключових складників сталінського геноциду проти українців [23, с. 35].

Боротьба проти Української повстанської армії та операція «Вісла» (1944–1946 роки) супроводжувалися масовими депортаціями та терором проти західноукраїнського населення. Примусова русифікація 1960–1980 років завершила совєтський етап систематичного знищення української ідентичності через закриття українських шкіл, переслідування дисидентів та нав'язування російської мови в усіх сферах суспільного життя.

Сучасна російська агресія є продовженням цієї практики: анексія Автономної Республіки Крим й окупація частин Донецької та Луганської областей з 2014 року; повномасштабна збройна агресія з 2022 року, що підкріплюється риторикою про «денацифікацію», «спеціальну військову операцію» та «попередження загрози нападу на Росію з боку НАТО»; масова асиміляція українців на окупованих територіях; примусове переселення російських громадян на українські землі та депортація українців у віддалені регіони Російської Федерації; незаконне вивезення українських дітей до РФ та їх перевиховання у парадигмі «російського миру». Ці дії є логічним продовженням багатовікової політики знищення України як держави, нації та ідеї.

У згадуваній вище справі «Прокурор проти Радіслава Крстіча» МТКЮ зазначив, що

«там, де здійснюється фізичне або біологічне знищення, часто одночасно відбуваються атаки на культурне та релігійне майно й символи цільової групи – атаки, які можуть цілком обґрунтовано вважатися доказом наміру фізично знищити цю групу» [20, п. 580]. Згодом цей висновок підтвердив Міжнародний суд ООН у справах «Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії» [19, п. 344] і «Хорватія проти Сербії» [24, пп. 388–389].

Ґрунтуючись на історико-правовому аналізі російсько-українських відносин, можемо стверджувати, що в минулому з боку царської Росії так совєтської влади, а сьогодні з боку сучасного військово-політичного керівництва Російської Федерації перманентно, послідовно й цілеспрямовано вчиняються дії, спрямовані на винищення української мови та культури. Відповідно є всі підстави для фактичного та юридичного визнання таких діянь лінгвоцидом [25] і культурним геноцидом [26]. Обидва ці явища є складовими загальної політики геноциду проти українського народу. Проте, всупереч первинній концепції Рафаеля Лемкіна, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року (далі – Конвенція) розглядає геноцид виключно через призму біологічного чи фізичного знищення людини. При укладанні Конвенції низка країн, серед яких США, Франція, Бельгія, Швеція, Нідерланди, Австралія тощо, відхилила пропозицію щодо включення культурного геноциду до загального визначення, що, очевидно, було зумовлено побоюваннями можливих звинувачень у расизмі й утисках корінних народів.

Утім, міжнародна судова практика свідчить, що міжнародні суди та трибунали при встановленні спеціального наміру на біологічне чи фізичне знищення групи враховують та оцінюють дії, що вважаються культурним геноцидом, у сукупності з іншими підтверджувальними доказами. Така практика судових інституцій видається нам обґрунтованою і правильною, оскільки відповідає початковому змісту, який професор Лемкін вкладав у поняття геноциду. Цей злочин цілком реально вчинити без позбавлення життя жодної людини, але з одночасним позбавленням народу мови, культури, історичної пам’яті, що унеможливлює усвідомлення наступними поколіннями власної ідентичності.

З огляду на зазначене, ми вважаємо, що акти культурного геноциду, зокрема і лінгвоцид, доцільно розглядати як форми вчинення геноциду, що передбачені у статті 2 Конвенції. Міжнародна спільнота має досягти консенсусу в цьому питанні. У протилежному випадку збереження наявного підходу створює простір для політизованих маніпуляцій, що є особливо небезпечним у часи глобальної активізації міжнародних злочинів та посилення їхньої жорстокості.

Отже, багатовікова політика Росії щодо української національної групи, що полягала у системному поневоленні, насильницькій асиміляції та запереченні права українців на окреме існування, є суттєвим контекстуальним фактором, який доводить наявність спеціального наміру на знищення українського народу. Демонстрація перед міжнародним трибуналом таких патернів злочинної поведінки, яка систематично спрямовувалася на придушення української ідентичності, мови, культури та державності, посилюватиме інші підтверджувальні докази вчинення геноциду українського народу.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що соціально-історичний контекст та історія міжгрупових відносин відіграють важливу роль у формуванні геноцидної політики та є важливим підґрунтям для розуміння природи геноциду. Утім, зазначені елементи не можуть розглядатися як самодостатні докази наявності спеціального наміру на знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Історичний контекст виконує функцію контекстуального чинника, що дозволяє суду краще зрозуміти передумови конфлікту та підсилює інші підтверджувальні докази, а тому його використання повинно обов'язково підкріплюватися прямими доказами вчинення актів геноциду, передбачених статтею 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року.

Дегуманізація цільової групи та пропаганда, які експлуатують історичні наративи, є ключовими механізмами формування та реалізації геноцидної політики. Це створює ідеологічне підґрунтя для виправдання злочинних дій і схилення суспільства до підтримки чи толерування винних осіб, що підтверджується практикою міжнародних судів і трибуналів.

У контексті російсько-українських відносин існує реальна можливість успішного використання соціально-історичного контексту у поєднанні з аналізом сучасної політики Російської Федерації щодо України при доведенні спеціального наміру на вчинення злочину геноциду українського народу.

Утім, наразі існують труднощі у правовому використанні таких понять як «лінгвоцид» та «культурний геноцид», як складників геноциду. Тож, для уникнення ймовірних про-

блем закликаємо міжнародну правову спільноту переглянути конвенційний підхід до визначення злочину геноциду, розширивши його поняття, яке б охоплювало культурний геноцид та лінгвоцид, відповідно до первинної концепції Рафаеля Лемкіна. Отже, історичні факти та події є вагомим формуючим елементом геноцидної політики, проте їхнє ефективне використання в судах потребує як методологічної чіткості у доказуванні, так і концептуального переосмислення юридичних меж поняття геноциду..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Gregory H. Stanton. Ten Stages of Genocide. The Genocide Education Project. URL: https://genocideeducation.org/wp-content/uploads/2016/03/ten_stages_of_genocide.pdf (дата звернення 01.02.2026)

2.Міська Ю. Використання електронних доказів для доведення злочину геноциду української нації під час російсько-українського збройного конфлікту: аналіз практики Міжнародного кримінального суду. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2025. № 14. С. 52–56. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.52-56

3.Василенко В. Геноцид українців під час російсько-української війни 2014–2022 : відеозапис конференції. YouTube / Ukrinform. 2022. 25 листопада. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IUdIS6Tr6hc (дата звернення: 01.02.2026).

4.Gnatovsky M. Ukraine: "The momentum is there for a tribunal on aggression": interview. JusticeInfo.net. 2022. April 12. URL: https://www.justiceinfo.net/en/90566-ukraine-momentum-tribunal-aggression.html (дата звернення: 01.02.2026).

5.Кориневич А., Короткий Т., Пашковський М. Політико-правові аспекти створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. Український часопис міжнародного права. 2024. № 1. С. 20–31. DOI: https://doi.org/10.36952/ujil.2024.1.20-31

6.Antonovych M. The Holodomor-Genocide and the Ongoing Russian Genocide in Ukraine: Intent, Victims and Perpetrators. Saar Expert Papers. 2023. No. 2. 7 p. URL: https://jean-monnet-saar.eu/wp-content/uploads/2023/02/Genocide_Ukraine.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

7.Nuridzhanian G. The Special Tribunal for the Crime of Aggression Against Ukraine: Jurisdiction, Immunities and Due Process. Nordic Journal of International Law. 2026. Vol. 95, Issue 1. P. 42–78. DOI: https://doi.org/10.1163/15718107-bja10091

8.Коваль Д. Критерії ідентифікації національних, етнічних, расових та релігійних груп під час кваліфікації злочину геноциду. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2021. Т. 6. С. 38–45. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2020.6.38-45

9.Busol K. When the Head of State Makes Rape Jokes, His Troops Rape on the Ground: Conflict-Related Sexual Violence in Russia's Aggression against Ukraine. Journal of Genocide Research. 2023. Vol. 25, Issue 3–4. P. 279–314. DOI: https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2292344

10.Genocide committed by the Russian Federation in Ukraine: legal reasoning and historical context : [authors' original version (preprint)] / D. Azarov, D. Koval, G. Nuridzhanian, V. Venher. SSRN. 2022. August 1. 47 p. DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.4217444

11.Understanding Russia's Actions in Ukraine as the Crime of Genocide / D. Azarov, D. Koval, G. Nuridzhanian, V. Venher. Journal of International Criminal Justice. 2023. Vol. 21, Issue 2. P. 233–264. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqad018

12.Бурменський М. В., Гутник В. В. Ідентифікація та покарання злочину геноциду, вчиненого Росією в агресивній війні проти України з 2014 року. Право України. 2024. № 2. С. 51–60. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2024-02-051

13.Wilson R. A. Writing History in International Criminal Trials. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 272 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511973505

14.Lemkin R. Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. 674 p. URL: https://www.lawandisrael.org/wp-content/uploads/Topics/Holocaust/Genocide/Lemkin-Axis-Rule-Genocide.pdf (дата звернення 01.02.2026)

15.Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні в контексті радянського геноциду проти української нації // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. 3-тє вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2014. С. 74–94.

16.The Rwandan Genocide: How It Was Prepared : Human Rights Watch Briefing Paper / Human Rights Watch. 2006. URL: https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/africa/rwanda0406/rwanda0406.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

17.Case of Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu : Judgement / International Criminal Tribunal for Rwanda. № ICTR-96-4-T. 1998. September 2. URL: https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-04/MSC15217R0000619817 (дата звернення: 01.02.2026).

18.Case of Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze : Judgement / International Criminal Tribunal for Rwanda. № ICTR-99-52-T. 2003. December 3. URL: https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-52/MSC26797R0000541998 (дата звернення: 01.02.2026).

19.Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro) : Judgement / International Court of Justice. 2007. February 26. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

20.Case of Prosecutor v. Radislav Krstic : Judgement / International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. № IT-98-33-T. 2001. August 2. URL: https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159 (дата звернення: 01.02.2026).

21.Case of Prosecutor v. Radovan Karadzic : Judgement / International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. № IT-95-5/18-T. 2016. March 24. URL: https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-95-5%2F18#trialJudgement (дата звернення: 01.02.2026).

22. Finkel E. Intent to Destroy: Russia's Two-Hundred-Year Quest to Dominate Ukraine. New York : Basic Books, 2024. 317 p.

23.Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 33 мовами) / ред.: Р. Сербин, О. Стасюк. Київ : Видавець Мельник М. Ю., 2020. 256 с. URL: https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Lemkin.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

24. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) : Judgement / International Court of Justice. 2015. February 3. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

25.Уповноважений про черговий прояв політики лінгвоциду рф – заборону вивчення української мови в школах на ТОТ : офіц. вебсайт / Уповноважений із захисту державної мови. 2025. 24 червня. URL: https://mova-ombudsman.gov.ua/news/upovnovazhenyi-pro-cherhovyi-proiav-polityky-linhvotsydu-rf-zaboronu-vyvchennia-ukrainskoi-movy-v-shkolakh-na-tot (дата звернення: 01.02.2026).

26.Бакальчук В. О. Культурний геноцид як складова міжнародного злочину РФ в Україні. Стратегічна панорама. 2022. Спец. вип. С. 72–79. https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.07 (дата звернення: 01.02.2026).

Стаття надійшла до редакції 27.03.2026 Переглянуто 01.05.2026
Стаття рекомендована до друку 24.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

Y. V. LAVROVYCH
PhD student
Email: yu.misko@ukma.edu.ua ORCID: https://orcid.org/0009-0007-7581-3451
National University "Kyiv-Mohyla Academy"
Kyiv, 04070, 2 Skovorody Street

THE EVIDENTIARY ROLE OF HISTORICAL FACTS IN ESTABLISHING GENOCIDAL INTENT BY COURTS: A LEGAL ANALYSIS OF ICTR, ICTY, AND ICJ CASE-LAW

ANNOTATION. *Introduction.* Based on a comprehensive analysis of the case-law of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), and the International Court of Justice (ICJ), it has been established that the historical and socio-historical context of intergroup relations plays a significant, although subsidiary, role in proving the crime of genocide.

Summary of the main results of the study. The historical context enables the identification of the multidimensional prerequisites for the formation of genocidal ideology, which primarily includes the dehumanization of the targeted group and large-scale propaganda that manipulates and distorts historical narratives to mobilize hatred and legitimize violence. This strategy contributes to the creation of an ideological foundation upon which systemic political and social mechanisms are built, facilitating the commission of the crime of genocide. Historical examples, notably the Hutu genocide against the Tutsi in Rwanda, the ethnic war in Bosnia and Herzegovina, and the centuries-long imperial practices of the Russian Federation towards Ukraine, demonstrate that genocide is a prolonged process involving not only the physical killing of individuals but also the systematic enslavement and oppression of members of a particular group, including the destruction of culture and language. In the case of Russian-Ukrainian relations, a consistent policy aimed at the eradication of Ukrainian linguistic, cultural, and state identity has been documented, creating a compelling evidentiary basis for qualifying these actions as genocide. However, according to existing international practice and the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1948, the socio-historical context is not considered independent evidence but serves as a contextual factor that reinforces other evidence, particularly concerning the existence of dolus specialis to destroy the group. The research findings underscore the necessity of methodological clarity in the use of historical facts in judicial proceedings, as well as the advisability of the international community revising the contemporary definition of genocide to include aspects such as cultural genocide and linguicide, in accordance with Rafael Lemkin's concept. In our opinion, this would contribute to more effective proof and prevention of the crime of genocide in the future.

Conclusion. The socio-historical context of intergroup relations constitutes a formative element of genocidal policy but does not constitute independent evidence of the special intent required for the crime of genocide and must be accompanied by direct evidence. For full legal recognition of cultural genocide and linguicide, there is an urgent need to expand the conventional concept of "genocide" to encompass these two categories.

KEY WORDS*: genocide, historical context, special intent, cultural genocide, linguicide, genocide in Ukraine*

REFERENCES

1.Stanton, G. H. (2016). Ten stages of genocide. The Genocide Education Project. https://genocideeducation.org/wp-content/uploads/2016/03/ten_stages_of_genocide.pdf

2.Misko, Yu. (2025). Vykorystannia elektronnykh dokaziv dlia dovedennia zlochynu henotsydu ukrainskoi natsii pid chas rosiisko-ukrainskoho zbroinoho konfliktu: analiz praktyky Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu [Application of digital evidence in proving the genocide of the Ukrainian nation during the Russia-Ukraine armed conflict: An analysis of the International Criminal Court case law] Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky [NaUKMA Research Abstracts. Juridical Sciences], 14, 52–56. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2024.14.52-56 (in Ukrainian)

3.Vasylenko, V. (2022, November 25). Henotsyd ukraintsiv pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2022 [Genocide of Ukrainians during the Russian-Ukrainian war 2014–2022] [Video]. YouTube; Ukrinform. https://www.youtube.com/watch?v=IUdIS6Tr6hc (in Ukrainian)

4.Gnatovsky, M. (2022, April 12). Ukraine: "The momentum is there for a tribunal on aggression" (Interview). JusticeInfo.net. https://www.justiceinfo.net/en/90566-ukraine-momentum-tribunal-aggression.html

5.Korynevych, A., Korotkyi, T., & Pashkovskyi, M. (2024). Polityko-pravovi aspekty stvorennia Spetsialnoho trybunalu shchodo zlochynu agresii proty Ukrainy [Political and legal aspects of the establishment of the Special Tribunal for the Crime of

Aggression against Ukraine]. Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava [Ukrainian Journal of International Law], (1), 20–31. https://doi.org/10.36952/ujil.2024.1.20-31 (in Ukrainian)

6.Antonovych, M. (2023). The Holodomor-Genocide and the ongoing Russian genocide in Ukraine: Intent, victims and perpetrators (Saar Expert Papers, No. 2). Europe-Institute of Saarland University. https://jean-monnet-saar.eu/wp-content/uploads/2023/02/Genocide_Ukraine.pdf

7.Nuridzhanian, G. (2026). The Special Tribunal for the Crime of Aggression Against Ukraine: Jurisdiction, Immunities and Due Process. Nordic Journal of International Law, 95(1), 42–78. https://doi.org/10.1163/15718107-bja10091

8.Koval, D. (2021). Kryterii id cepializatsii natsionalnykh, etnichnykh, rasovykh ta relihiinykh hrup pid chas kvalifikatsii zlochynu henotsydu [Criteria for identification of national, ethnic, racial and religious groups in the qualification of the crime of genocide]. Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky [NaUKMA Research Abstracts. Juridical Sciences], 6, 38–45. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2020.6.38-45 (in Ukrainian)

9.Busol, K. (2023). When the head of state makes rape jokes, his troops rape on the ground: Conflict-related sexual violence in Russia's aggression against Ukraine. Journal of Genocide Research, 25(3–4), 279–314. https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2292344

10.Azarov, D., Koval, D., Nuridzhanian, G., & Venher, V. (2022). Genocide committed by the Russian Federation in Ukraine: Legal reasoning and historical context (Preprint). SSRN. https://doi.org/10.2139/ssrn.4217444

11.Azarov, D., Koval, D., Nuridzhanian, G., & Venher, V. (2023). Understanding Russia's actions in Ukraine as the crime of genocide. Journal of International Criminal Justice, 21(2), 233–264. https://doi.org/10.1093/jicj/mqad018

12.Buromenskyi, M. V., & Hutnyk, V. V. (2024). Identyfikatsiia ta pokarannia zlochynu henotsydu, vchynenoho Rosiieiu v agresyvnii viini proty Ukrainy z 2014 roku [Identification and punishment of the crime of genocide committed by Russia in the aggressive war against Ukraine since 2014]. Pravo Ukrainy [Law of Ukraine], (2), 51–60. https://doi.org/10.33498/louu-2024-02-051 (in Ukrainian)

13.Wilson, R. A. (2012). Writing history in international criminal trials. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511973505

14.Lemkin, R. (1944). Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress. Carnegie Endowment for International Peace. https://www.lawandisrael.org/wp-content/uploads/Topics/Holocaust/Genocide/Lemkin-Axis-Rule-Genocide.pdf

15.Antonovych, M. (2014). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v konteksti radianskoho henotsydu proty ukrainskoi natsii [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in the context of the Soviet genocide against the Ukrainian nation]. In Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu zghidno z mizhnarodnym pravom [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide under international law] (3rd ed., pp. 74–94). Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. (in Ukrainian)

16.Human Rights Watch. (2006). The Rwandan genocide: How it was prepared (Briefing Paper). https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/africa/rwanda0406/rwanda0406.pdf

17.Prosecutor v. Akayesu, ICTR-96-4-T, Judgement (International Criminal Tribunal for Rwanda, September 2, 1998). https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-04/MSC15217R0000619817.PDF

18.Prosecutor v. Nahimana, Barayagwiza and Ngeze, ICTR-99-52-T, Judgement (International Criminal Tribunal for Rwanda, December 3, 2003). https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-52/MSC26797R0000541998.PDF

19.Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgement, I.C.J. Reports 2007, p. 43 (International Court of Justice, February 26, 2007). https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf

20.Prosecutor v. Krstić, IT-98-33-T, Judgement (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, August 2, 2001). https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159

21.Prosecutor v. Karadžić, IT-95-5/18-T, Judgement (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, March 24, 2016). https://ucr.irmct.org/scasedocs/case/IT-95-5%2F18#trialJudgement

22.Finkel, E. (2024). Intent to destroy: Russia's two-hundred-year quest to dominate Ukraine. Basic Books.

23.Lemkin, R. (2020). Radianskyi henotsyd v Ukraini (stattia 33 movamy) [Soviet genocide in Ukraine (article in 33 languages)] (R. Serbyn & O. Stasiuk, Eds.). Melnyk M. Yu. Publishing House. https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Lemkin.pdf (in Ukrainian)

24.Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia), Judgement, I.C.J. Reports 2015, p. 3 (International Court of Justice, February 3, 2015). https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/118/118-20150203-JUD-01-00-EN.pdf

25.Upovnovazhenyi iz zakhystu derzhavnoi movy. (2025, June 24). Upovnovazhenyi pro cherhovyi proiav polityky linhvotsydu rf – zaboronu vyvchennia ukrainskoi movy v shkolakh na TOT [The Commissioner on another manifestation of the RF policy of linguocide – banning the study of the Ukrainian language in schools in the temporarily occupied territories] (Official website). https://mova-ombudsman.gov.ua/news/upovnovazhenyi-pro-cherhovyi-proiav-polityky-linhvotsydu-rf-zaboronu-vyvchennia-ukrainskoi-movy-v-shkolakh-na-tot (In Ukrainian)

26.Bakalchuk, V. O. (2022). Kulturnyi henotsyd yak skladova mizhnarodnoho zlochynu RF v Ukraini [Cultural genocide as an integral part of the international crime of the Russian Federation in Ukraine]. Stratehichna panorama [Strategic Panorama], (Spec. Issue), 72–79. https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.07 (in Ukrainian).

The article was received by the editors 27.03.2026 The article was revised 01.05.2026
The article is recommended for printing 24.05.2026 This article published 30.05.2026

https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-32
УДК 341УДК 342.9511:004.056.5:351.861:355.451:338.242

СВИРИДЮК Н.П.
доктор юридичних наук, професор
E-mail: S_N_P_@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9772-1119
Одеський державний університет внутрішніх справ
м. Одеса, 65014, вул. Успенська,1

ЦЮПРИК Н.О.
кандидат юридичних наук
E-mail: Tsiyprik@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5542-1026
Національна академія внутрішніх справ
м. Київ, 03035, пл. Солом'янська, 1

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРСТІЙКОСТІ

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті досліджено міжнародні стандарти та зарубіжний досвід правового забезпечення кіберстійкості в умовах зростання глобальних цифрових загроз. Актуальність теми зумовлена трансформацією кіберстійкості з технічної категорії у стратегічний пріоритет національної та міжнародної безпеки, що особливо важливо для України в умовах воєнних викликів і гібридної агресії. Постановка проблеми статті полягає у фрагментарності та відсутності системного науково-правового узагальнення сучасних міжнародних моделей кіберстійкості, що ускладнює формування цілісної концепції її імплементації в національну політику безпеки України в умовах зростання гібридних та кіберзагроз. Метою статті є комплексний аналіз підходів провідних міжнародних організацій і держав до формування систем кіберстійкості та визначення можливостей імплементації відповідного досвіду в національне законодавство України. Методологічну основу становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема порівняльно-правовий, системно-структурний та формально-логічний аналіз.

Короткий зміст основних результатів дослідження. У роботі розглянуто концептуальні засади кіберстійкості в діяльності НАТО, зокрема її зв'язок із принципом колективної оборони та розвитком інституційної спроможності реагування на кіберзагрози. Проаналізовано нормативно-правову модель Європейського Союзу, включаючи акти CRA, NIS2 та DORA, які формують інтегровану систему цифрової стійкості. Окрему увагу приділено американській моделі, що базується на стандартах NIST та діяльності CISA, а також британському підходу, який поєднує стратегічне управління з розвитком людського капіталу. Обґрунтовано, що ефективна система кіберстійкості формується на основі поєднання правового регулювання, технічних стандартів і публічно-приватного партнерства. Визначено, що для України пріоритетними напрямами є адаптація європейського законодавства, впровадження міжнародних стандартів та підвищення ролі людського капіталу.

Висновок. Встановлено, що кіберстійкість еволюціонує у напрямі системної властивості соціотехнічних систем, яка поєднує правові, організаційні, економічні та технологічні компоненти. Найбільш ефективною визначено гібридну модель, що поєднує регуляторну жорсткість ЄС, інженерні стандарти США, координаційні механізми НАТО та соціотехнічну гнучкість Великої Британії. Для України ключовими напрямами імплементації визначено гармонізацію з європейськими регуляторними актами, розвиток галузевих центрів обміну інформацією та посилення людського капіталу як базового елементу кіберстійкості.

КЛЮЧОВІ СЛОВА*: кіберстійкість, кібербезпека, критична інфраструктура, NIS2, NIST, CRA.*

Як цитувати: Свиридюк Н.П., Цюприк Н.О. Міжнародні стандарти та зарубіжний досвід правового забезпечення кіберстійкост *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право».* 2026. Вип. 41. С. 341-352. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-32

In cites: N. P. Svyrydiuk, N. O. Tsiyprik (2026) International standards and foreign experience in the legal framework for cyber resilience *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University, Series "Law"*, (41), P. 341-352. https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-32 (in Ukrainian)

Вступ. Сучасний розвиток цифрових технологій та критичної інфраструктури супроводжується зростанням кіберзагроз, що вимагає формування комплексних правових механізмів забезпечення кіберстійкості. У різних країнах сформовано відмінні правові моделі кіберстійкості, що потребує їх системного порівняння та узагальнення. Відсутність єдиного глобального підходу до регулювання кіберстійкості зумовлює необхідність дослідження міжнародного досвіду з метою виявлення ефективних правових рішень та перспектив їх

© Свиридюк Н.П., Цюприк Н.О.., 2026
This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0

імплементації в національні правові системи.

Актуальність дослідження зумовлена стрімким зростанням кіберзагроз для критичної інфраструктури та необхідністю формування ефективних міжнародних правових механізмів забезпечення кіберстійкості. У сучасних умовах кіберстійкість розглядається як здатність систем не лише протидіяти атакам, а й забезпечувати безперервність функціонування та відновлення після інцидентів. Ключову роль у цьому відіграють міжнародні стандарти та регуляторні акти, зокрема Директива (ЄС) 2022/2555 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про заходи для забезпечення високого спільного рівня кібербезпеки в Союзі (Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union (далі – Директива ЄС NIS2)) [1], стандарти «Інформаційна безпека, кібербезпека та захист приватності - Системи управління інформаційною безпекою – Вимоги» (Information Security, Cybersecurity and Privacy Protection – Information Security Management Systems - Requirements (далі – ISO/IEC 27001)) [2], «Кібербезпека – Керівні принципи щодо безпеки в Інтернеті» (Cybersecurity – Guidelines for Internet security (далі – ISO/IEC 27032)) [3] та рамки Національного інституту стандартів і технологій США (National Institute of Standards and Technology (далі – NIST)) [4], які визначають базові підходи до управління кіберризиками, інцидент-репортингу та координації суб'єктів кібербезпеки. Водночас у різних юрисдикціях спостерігається фрагментарність підходів до правового регулювання кіберстійкості, що актуалізує необхідність порівняльного аналізу зарубіжного досвіду та визначення напрямів гармонізації міжнародних стандартів.

Стан наукового дослідження проблеми. Проблематика забезпечення кіберстійкості як складової національної та міжнародної безпеки перебуває у центрі уваги сучасної правової науки та міждисциплінарних досліджень. Окремі аспекти правового регулювання кібербезпеки, захисту інформаційних ресурсів та функціонування критичної інфраструктури досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Водночас, питання щодо міжнародних стандартів і зарубіжного досвіду правового забезпечення кіберстійкості критичної інфраструктури є одними з найбільш активно досліджуваних у сучасній юридичній та міждисциплінарній науці. Її актуальність зумовлена стрімкою цифровізацією критичних систем, зростанням кібератак і необхідністю формування уніфікованих підходів до регулювання кібербезпеки на міжнародному рівні.

Так, зарубіжна наукова література характеризується високим ступенем деталізації нормативних моделей кіберстійкості та їх порівняльного аналізу. Значний інтерес становить дослідження Супангата А. та Тауфікурокмана Т. (Supangat A., Taufiqurokhman T.) [5], у якому порівнюються ключові правові рамки Директиви ЄС NIS2 про кібербезпеку, Закону США 2022 року «Закон про повідомлення про кіберінциденти в критичній інфраструктурі» (Cyber Incident Reporting for Critical Infrastructure Act of 2022 (далі – CIRCIA) [6], Закону ЄС про кібербезпеку (далі – Cybersecurity Act) [7] та інші моделі. Автори доводять, що ефективність кіберстійкості прямо залежить від інтеграції обов'язкових механізмів повідомлення про інциденти та стандартизованих фреймворків управління ризиками.

Подібні висновки містяться у роботі Дафіеля Г. та Баларабе С. (Dafiel G., Balarabe S.) [8], які аналізують правове регулювання цифрових систем охорони здоров'я. Вони підкреслюють роль Загального регламенту про захист даних (General Data Protection Regulation (далі – GDPR)) [9] та ISO/IEC 27001 у формуванні транскордонної кіберстійкості, а також необхідність уніфікації правових підходів до обробки даних.

Окремий напрям досліджень стосується концептуалізації кіберстійкості як правової категорії. Камара І. (Kamara I.) [10] та Байгрейв Л. (Bygrave L.) [11] аналізують еволюцію поняття «кіберстійкість» у правовому контексті, наголошуючи на переході від моделі «кібербезпеки» до більш комплексної моделі стійкості систем. Це дозволяє враховувати не лише захист, а й здатність систем відновлювати функціонування після атак.

У роботах Ріствея Дж. та ін. (Ristvej J. et al.) [12], Лонго А. та ін. (Longo A. et al.) [13] розробляються моделі кіберфізичної стійкості критичної інфраструктури в контексті імплементації Директиви ЄС NIS2. Автори акцентують увагу на інтеграції технічних, організаційних та правових механізмів, що формують єдину архітектуру кіберстійкості.

Важливим напрямом є також дослідження глобального кіберурядування. Верхелст А. та Вутерс Дж. (Verhelst A. та Wouters J.) [14] підкреслюють наявність прогалин у міжнародному регулюванні, що зумовлює фрагментацію підходів між ЄС, НАТО та іншими акторами. Коссефф Дж. (Kosseff J.) [15] пропонує конце-

пцію спільних міжнародних принципів кіберправа, спрямованих на уніфікацію підходів до регулювання кіберпростору.

У контексті порівняльного права Людвігсен К. (Ludvigsen K.) [16] та Такуро К. (Takuro K.) [17] досліджують моделі ЄС і США, обґрунтовуючи необхідність гнучкого регулювання та посилення ролі регуляторних органів. Аналогічно, Узоугбо Н., Ікегву К. та Адевусі А. (Uzougbo N., Ikegwu C., Adewusi A.) [18] аналізують гармонізацію стандартів у фінансовому секторі, демонструючи зближення регуляторних практик у різних регіонах світу.

Українські дослідження у цій сфері формують важливу теоретико-правову базу для аналізу інтеграції національного законодавства до європейських і глобальних стандартів. Так, у праці Шопіної І., Хомякова Д., Христинченко Н., Жукова С. та Шпенова Д. здійснено компаративний аналіз правового та організаційного забезпечення кібербезпеки у провідних країнах, НАТО та ЄС. Автори підкреслюють значення стандартів ISO/IEC 27032 та інституційної ролі державних органів у формуванні кіберстійкості [19]. Це дослідження заклало основу для розуміння взаємозв'язку між технічними стандартами та правовим регулюванням.

Подальший розвиток української наукової думки представлений роботами Довганя О. та Ткачука Т., які проаналізували правові аспекти захисту критичної інфраструктури в контексті міжнародних стандартів NIST, ISO/IEC 27001 та Директиви ЄС NIS2. Автори наголошують на частковій гармонізації українського законодавства з європейськими вимогами та необхідності системного впровадження ризик-орієнтованого підходу [20].

Важливий внесок зроблено у роботі Головка О., Кравченка О., Погребицького М. та Романюка І., які дослідили напрями вдосконалення правового регулювання захисту інформаційних мереж критичної інфраструктури. Автори обґрунтовують потребу гармонізації з Директивою ЄС NIS2, запровадження сертифікаційних механізмів і посилення юридичної відповідальності за кіберінциденти [21].

Викликають зацікавленість роботи Користіна О. та Демедюка С., які у своїх працях приділили увагу підходам НАТО до забезпечення стійкості системи кібербезпеки, зокрема інституційним механізмам, принципам колективного захисту та практики реагування на кіберзагрози [22], проблемам формування національної системи кіберстійкості України з акцентом на захист критичної інфраструктури та розвиток механізмів реагування на кіберінциденти [23] та розвитку спроможностей державних органів у сфері протидії кіберзлочинності [24].

Таким чином, українська доктрина поступово переходить від описових моделей до практично орієнтованих регуляторних пропозицій.

Зазначене свідчить про те, що дослідження міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду правового забезпечення кіберстійкості демонструє їх високий рівень системності, нормативної узгодженості та практичної ефективності, що досягається шляхом інтеграції правових, організаційних і технічних механізмів. У провідних державах кіберстійкість розглядається як ключовий елемент національної та колективної безпеки, зокрема в межах Європейського Союзу та НАТО. Водночас для України ця проблематика має не лише теоретичне, а й стратегічне значення, з огляду на триваючу гібридну агресію та постійний вплив кіберзагроз на критичну інфраструктуру держави. Україна фактично виступає як простір апробації сучасних підходів до кіберстійкості в умовах реальних кіберконфліктів, що формує унікальний практичний досвід, релевантний для міжнародної спільноти. Попри це, національна наукова доктрина поки що характеризується фрагментарністю та недостатнім рівнем системного узагальнення міжнародних стандартів. Це зумовлює необхідність поглиблення наукових досліджень, спрямованих на адаптацію та імплементацію кращих зарубіжних практик, а також формування цілісної концепції правового забезпечення кіберстійкості в Україні як невід'ємної складової європейського та глобального безпекового простору.

Метою статті є комплексний аналіз міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду правового забезпечення кіберстійкості, а також визначення можливостей їх імплементації в національну правову систему України з урахуванням сучасних безпекових викликів.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань: дослідити концептуальні підходи до розуміння кіберстійкості в діяльності міжнародних організацій; проаналізувати нормативно-правові моделі Європейського Союзу, США та Великобританії; а також визначити перспективні напрями вдосконалення національного законодавства України у цій сфері.

Основні результати дослідження. На сучасному етапі еволюції міжнародних відносин кіберстійкість вийшла за межі вузько технічного поняття та набула статусу одного з визначальних компонентів глобальної системи

безпеки. В умовах зростаючої цифрової взаємозалежності та високого рівня інтегрованості національних інфраструктур навіть обмежені за масштабом кіберінциденти здатні провокувати ланцюгові наслідки, що поширюються на економічну стабільність і політичний баланс на міжнародному рівні. У зв'язку з цим дедалі більшого значення набуває концепція колективної кіберстійкості, яка передбачає спільну відповідальність держав, приватного сектору та міжнародних інституцій за протидію кіберзагрозам, а також координацію їхніх дій у межах інтегрованих механізмів запобігання та реагування.

У розвиток зазначених положень слід підкреслити, що провідне місце у формуванні нормативно-концептуальних засад кіберстійкості належить НАТО. Так, забезпечення стійкості, згідно зі статтею 3 Північноатлантичного договору, розглядається як фундаментальний компонент системи колективної оборони. Важливо, що сучасне трактування цього поняття закріплено 2016 року на Варшавському саміті у «Зобов'язанні щодо посилення стійкості», де кіберпростір визначено як окремий операційний домен. Водночас, у межах підходів Альянсу стійкість інтерпретується не лише як технічна надійність інформаційних систем, а як комплексна спроможність держави гарантувати безперервне функціонування критично важливих інституцій та послуг у кризових умовах. Значний внесок у розвиток практичних механізмів забезпечення кіберстійкості здійснює Кооперативний центр передового досвіду з кібероборони НАТО (NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (далі – CCDCOE)) [25], який розробляє методологічні підходи та організовує спеціалізовані навчання, зокрема міжнародні кібернавчання з кібероборони «Locked Shields», спрямовані на відпрацювання сценаріїв відновлення інфраструктури після кібератак [26, с. 99].

Логічним продовженням цього підходу є системність політики НАТО у сфері кіберстійкості, що проявляється у комплексному залученні всіх релевантних суб'єктів безпеки та послідовному розвитку інституційної спроможності до реагування на сучасні загрози [27, с. 129]. Важливо відзначити, що еволюція концепції стійкості відображає загальні трансформації безпекового середовища: від вузького розуміння як здатності протидіяти переважно військовим загрозам до багатовимірної політики, що інтегрує цивільний, економічний, інформаційний та технологічний виміри. Отже, якщо раніше стійкість розглядалася як похідна від колективної оборони, то сьогодні вона функціонує як відносно автономний напрям діяльності Альянсу, що має власні інструменти реалізації та стратегічні пріоритети.

З огляду на зазначену еволюцію, суттєві зміни безпекового середовища після 2014 року стали каталізатором інституційного закріплення політики стійкості в межах НАТО. Зокрема, було ухвалено «План дій щодо забезпечення готовності» [28], який передбачав зміцнення оборонних спроможностей, підвищення оперативної мобільності, вдосконалення координаційних механізмів та розвиток систем кризового управління. Подальша конкретизація цих підходів відбулася у 2016 році через прийняття Керівних принципів, які визначили ключові функціональні напрями забезпечення стійкості, серед яких: безперервність діяльності уряду, енергетична безпека, управління міграційними процесами, стабільність у сфері продовольства та водопостачання, готовність до масових втрат, а також стійкість транспортної і комунікаційної інфраструктури [29; 30]. Таким чином, стійкість була інституціоналізована як комплексна міжсекторальна політика.

Водночас реалізація зазначених принципів супроводжувалася активним розвитком практичних інструментів у кіберсфері. Зокрема, йдеться про створення спеціалізованих команд реагування на кіберінциденти, укладення угод щодо захищеного обміну інформацією, посилення ролі CCDCOE, а також розширення співпраці з інноваційними технологічними компаніями. Важливим аспектом є також імплементація національних стратегій кібербезпеки держав-членів, що забезпечує узгодженість політик та сприяє підвищенню рівня колективної стійкості [30]. У ширшому контексті протидії гібридним загрозам НАТО акцентує увагу на інтеграції кіберзахисту в оборонні операції, розвитку національних спроможностей, обміні розвідувальними даними та поглибленні взаємодії з міжнародними партнерами, зокрема інституціями Європейського Союзу [29].

Логічним продовженням зазначених процесів є посилення ролі публічно-приватного партнерства у сфері забезпечення кіберстійкості. Така тенденція обумовлена тим, що значна частина критичної інфраструктури перебуває у приватній власності, що об'єктивно обмежує можливості держави діяти автономно. У відповідь на це формується модель так званих «коаліцій стійкості», в межах яких державні інституції виконують передусім координаційну та фасилітативну функцію. Вони забезпечують організацію обміну інформацією, розробку спільних протоколів реагу-

вання та впровадження інструментів оцінювання ризиків, таких як, наприклад, методика оцінки кіберстійкості (Cyber Resilience Review (далі – CRR)) [31, с. 303]. У результаті відбувається становлення багаторівневої системи кіберстійкості, що поєднує нормативно-правові механізми, технічні стандарти, політичні зобов'язання та економічні стимули, забезпечуючи комплексний підхід до управління кіберризиками.

У контексті загальноєвропейських трансформацій безпекової політики особливої уваги заслуговує підхід Європейського Союзу, який здійснив комплексну модернізацію нормативно-правової бази, перейшовши до моделі інтегрованої цифрової стійкості. Така трансформація відображає усвідомлення необхідності системного регулювання кіберризиків на всіх етапах функціонування цифрового середовища. В основі цієї моделі лежить проактивний підхід до управління життєвим циклом цифрових продуктів і послуг, що передбачає запобігання виникненню вразливостей ще на етапі їхнього проєктування та впровадження. Концептуально ця модель поєднує три взаємопов'язані компоненти: горизонтальне регулювання, секторну безпеку та забезпечення фінансової стабільності, що у сукупності формують цілісну архітектуру цифрової стійкості.

Ключовим інструментом регуляторної політики ЄС став Акт Європейського Союзу про кіберстійкість (Cyber Resilience Act (далі – CRA)) [32], який встановлює обов'язкові вимоги до безпеки продуктів із цифровими елементами. Його принципова новизна полягає у зміщенні акценту з реагування на інциденти до превентивного забезпечення безпеки. Зокрема, документ імплементує принципи «security by design (безпека на етапі проєктування)» та «security by default (безпека за замовчуванням)», відповідно до яких вимоги кібербезпеки інтегруються безпосередньо у процес розробки продуктів. Водночас суттєво змінюється розподіл відповідальності: вона покладається передусім на виробників і постачальників, а не на кінцевих користувачів. У результаті формується нова модель функціонування внутрішнього ринку ЄС, у межах якої кіберстійкість виступає обов'язковою передумовою доступу до нього, що стимулює підвищення загального рівня безпеки цифрової продукції [33; 34; 35].

Логічним доповненням CRA є Директива ЄС NIS2 [1], яка значно розширює сферу регуляторного впливу та поглиблює вимоги до суб'єктів критичної інфраструктури. Зокрема, вона запроваджує більш жорсткі стандарти управління кіберризиками, підзвітності та реагування на інциденти. Особливу увагу в документі приділено концепції «стійкості ланцюгів постачання», яка передбачає поширення вимог кібербезпеки не лише на безпосередніх операторів, але й на їхніх партнерів і постачальників. Такий підхід відображає мережеву природу сучасних загроз і сприяє формуванню розгалуженої системи безпеки, що є критично важливою для функціонування таких секторів, як енергетика, транспорт і охорона здоров'я [36]. Таким чином, Директива ЄС NIS2 посилює інтеграційний характер політики кіберстійкості ЄС.

У свою чергу, у фінансовому секторі ключову роль відіграє регламент Акту Європейського Союзу про цифрову операційну стійкість (Digital Operational Resilience Act (далі – DORA) [37], який конкретизує вимоги до забезпечення операційної стійкості фінансових установ. Він встановлює комплексні стандарти управління ризиками, включаючи обов'язкове тестування систем, контроль за постачальниками ІКТ-послуг та розробку механізмів відновлення після кібератак. Важливо підкреслити, що DORA інституціоналізує підхід, відповідно до якого фінансова стабільність безпосередньо залежить від рівня кіберстійкості, тим самим інтегруючи питання кібербезпеки у ширший контекст економічної безпеки [38].

Завершальним елементом цієї системи виступає інституційне забезпечення політики кіберстійкості ЄС. Зокрема, діяльність Агентства Європейського Союзу з кібербезпеки (European Union Agency for Cybersecurity (далі – ENISA)) [39] та мережі національних команд реагування на комп'ютерні інциденти (Computer Security Incident Response Teams (далі – CSIRTs) [40] спрямована на координацію реагування, розвиток спільних стандартів та впровадження механізмів сертифікації. Водночас стратегічні документи ЄС передбачають створення так званого «Cyber Shield» [41] – національних та міжнародних кібернавчань з кіберзахисту. Це мережі центрів моніторингу кіберзагроз із використанням технологій штучного інтелекту, що має на меті підвищення спроможності до раннього виявлення та запобігання атакам. У підсумку, модель Європейського Союзу базується на принципах солідарності, відповідальності та прозорості, поєднуючи нормативно-правові, інституційні та технологічні інструменти. Саме ця комплексність і системність робить її важливим орієнтиром для України в контексті євроінтеграційних процесів та адаптації національної політики кібербезпеки.

У продовження аналізу регуляторної моделі Європейського Союзу доцільно звернутися до досвіду Сполучених Штатів Америки, який демонструє альтернативний, більш гнучкий і технологічно орієнтований підхід до забезпечення кіберстійкості. Якщо європейська модель ґрунтується переважно на нормативній імперативності та уніфікації правил, то американська практика характеризується поєднанням державного регулювання, стандартизації та ринкових механізмів, що забезпечує високу адаптивність до динамічних кіберзагроз. Такий підхід відображає прагнення до балансу між безпекою та інноваційним розвитком.

Центральним елементом інституційної архітектури кіберстійкості США виступає Агентство кібербезпеки та захисту інфраструктури (Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (далі – CISA)) [42], яке координує взаємодію між державними органами та приватним сектором.

Подальша інституціоналізація цих підходів відбулася через ухвалення Виконавчого указу Президента США №14028 «Про вдосконалення кібербезпеки національної кіберінфраструктури» (Executive Order 14028 Improving the Nation's Cybersecurity) [43], який визначив сучасні стандарти кібербезпеки для федеральних інформаційних систем. Зокрема, документ передбачає обов'язкове впровадження багатофакторної автентифікації, широке застосування криптографічного захисту та модернізацію застарілої інфраструктури. Водночас принциповим є закріплення моделі спільної відповідальності держави та приватного сектору, що відображає реальну структуру володіння критичною інфраструктурою та підкреслює необхідність координації зусиль у сфері кіберзахисту. Таким чином, кіберстійкість у США розглядається як результат синергії публічних і приватних акторів.

Методологічну основу цієї моделі становлять стандарти NIST [4], які формалізують ключові принципи забезпечення стійкості, зокрема адаптивність, надлишковість і сегментацію мереж. Їхня особливість полягає у гнучкості застосування, що дозволяє адаптувати загальні рекомендації до специфіки різних секторів економіки.

У результаті формуються системи, здатні підтримувати виконання критично важливих функцій навіть у разі часткового ураження, реалізуючи концепцію так званої «граціозної деградації» [44, с. 113–114]. Такий підхід істотно розширює традиційне розуміння кіберзахисту, акцентуючи увагу на безперервності функціонування.

Характерною рисою американської моделі є також визначальна роль приватного сектору, передусім великих технологічних компаній, які забезпечують функціонування значної частини цифрової інфраструктури. У цьому контексті особливого значення набувають хмарні технології, що розглядаються як ефективний інструмент підвищення відмовостійкості, масштабованості та швидкості відновлення інформаційних систем. Саме інтеграція інноваційних рішень із державними стратегіями формує динамічну та адаптивну модель кіберстійкості, здатну ефективно реагувати на сучасні виклики.

Таким чином, на відміну від нормативно-орієнтованої моделі Європейського Союзу, підхід США демонструє переваги гнучкого регулювання та технологічної інноваційності. У сукупності ці моделі формують взаємодоповнювальні парадигми забезпечення кіберстійкості, що створює широке поле для їх адаптації в національних умовах, зокрема в Україні, яка прагне інтегрувати як регуляторні стандарти ЄС, так і практичні інструменти та технологічні підходи США.

У продовження розгляду національних моделей кіберстійкості доцільно звернутися до досвіду Великої Британії, який демонструє послідовну еволюцію у напрямі формування інтегрованої державної кіберпотужності. У цій моделі кіберстійкість розглядається не як ізольований технічний компонент, а як невід'ємна складова ширшої концепції національної безпеки та стратегічної спроможності держави в цифрову епоху. Відповідно, національна стратегія орієнтована на проактивне формування безпечного цифрового середовища, що базується на розподілі відповідальності між державними інституціями, приватним сектором та громадянським суспільством. Центральним елементом цієї архітектури виступає Національний центр кібербезпеки (National Cyber Security Centre (далі – NCSC)) [45], який виконує координуючу, аналітичну та операційну функції у сфері реагування на кіберзагрози [31; 32]. Така інституційна модель забезпечує поєднання стратегічного управління з високим рівнем оперативної гнучкості.

Подальшого розвитку ця система набуває на рівні регіональних ініціатив, серед яких особливої уваги заслуговує шотландський підхід. Його специфіка полягає у значній орієнтації на розвиток людського капіталу, підвищення рівня цифрової грамотності населення та підтримку малого і середнього бізнесу як ключових елементів кіберстійкості. У цьому контексті кібербезпека інтегрується у ширшу кон-

цепцію суспільного добробуту, що дозволяє розглядати її не лише як елемент державної політики безпеки, але й як складову соціально-економічного розвитку. Важливою особливістю даного підходу є реалізація принципу «знизу вгору», за якого ініціативи формуються на рівні місцевих спільнот і поступово інтегруються у національну систему кіберзахисту [46].

Синергія загальнонаціональної британської моделі та регіональних практик забезпечує формування багаторівневої системи кіберстійкості, у якій поєднуються стратегічне централізоване управління та локальна адаптивність. Така структура дозволяє ефективно враховувати специфіку різних регіонів і секторів економіки, одночасно зберігаючи єдині стандарти реагування на кіберзагрози. Додатково важливим елементом цієї моделі є поступова інтеграція кібер- та фізичної безпеки, що відображає сучасні тенденції конвергенції загроз у цифровому та матеріальному просторах. Паралельно відбувається розвиток автоматизованих систем захисту та сервісів кібербезпеки, які підвищують швидкість реагування та знижують людський фактор ризику.

У результаті формується концепція так званого «колективного імунітету» держави, відповідно до якої стійкість забезпечується не лише через інституційні механізми, але й через загальний рівень цифрової зрілості суспільства, бізнесу та державних структур [47, с. 96]. Такий підхід дозволяє розглядати кіберстійкість як комплексну властивість соціотехнічної системи, що формується на перетині технологічних, управлінських та суспільних факторів.

З урахуванням наведеного, міжнародний та зарубіжний досвід набуває особливої актуальності для України. Це зумовлено тим, що в умовах тривалого впливу гібридних загроз стійкість виступає базовою характеристикою сектору безпеки і оборони. У цьому контексті вона розглядається як інтегрована властивість системи, що передбачає здатність до безперервного функціонування, адаптації до змін зовнішнього середовища, протидії дестабілізуючим чинникам та швидкого відновлення після криз із збереженням керованості та інституційної цілісності [48, с. 23–24]. Таким чином, йдеться про перехід від реактивної до проактивної моделі забезпечення безпеки.

Формування нормативно-правової бази стійкості в Україні має відносно недавній, але динамічний характер. Якщо у Стратегії національної безпеки 2015 року поняття стійкості використовувалося обмежено і не було системоутворюючим [22; 29; 49], то вже у Стратегії 2020 року воно визначене як один із ключових принципів державної політики поряд із стримуванням і взаємодією [22; 50]. Зазначений документ закладає основи формування цілісної національної системи стійкості, що включає оцінювання ризиків, стратегічне планування, міжвідомчу координацію, розвиток професійних компетенцій та ефективну комунікацію з населенням як важливий елемент суспільної стійкості [22]. Відтак, можна констатувати поступовий перехід до інституціоналізації стійкості як базового принципу державної політики у сфері національної безпеки.

Подальший розвиток окреслені підходи отримали у Стратегії кібербезпеки України 2021 року, яка концептуалізує стійкість до кіберзагроз як один із визначальних індикаторів ефективності державної політики у сфері національної безпеки. На відміну від попередніх документів, у цій стратегії акцент зміщується з реагування на інциденти до формування проактивної системи запобігання загрозам. Зокрема, йдеться про підвищення інституційної спроможності держави, зміцнення ролі приватного сектору та формування культури кібербезпеки серед громадян. Окрему увагу приділено розвитку кадрового потенціалу, стимулюванню інновацій та становленню конкурентоспроможного ринку послуг у сфері кібербезпеки, що у сукупності створює передумови для довгострокової стійкості національної кіберекосистеми [22; 51]. Таким чином, стійкість поступово інтегрується у всі рівні державної політики як наскрізний принцип.

Висновки. У результаті проведеного аналізу сучасних підходів до формування кіберстійкості у міжнародній практиці дозволяє констатувати її системну трансформацію з техніко-операційної категорії у комплексний міждисциплінарний феномен, що інтегрує безпекові, правові, економічні та соціотехнічні виміри. У сучасних умовах кіберстійкість виступає не лише інструментом протидії кіберзагрозам, але й фундаментальним елементом забезпечення стабільності держав, функціонування критичної інфраструктури та глобальної економічної взаємозалежності.

Порівняльний аналіз моделей НАТО, Європейського Союзу, США та Великої Британії засвідчив, що формування кіберстійкості відбувається за різними інституційними логіками, однак зберігає спільну тенденцію до інтеграції трьох ключових компонентів: стратегічного управління ризиками, нормативно-правової інституціоналізації та технологічної адаптивності. Модель НАТО акцентує увагу на колективній обороні та інституційній коорди-

нації; Європейський Союз – на регуляторній уніфікації та юридичній імперативності; США – на поєднанні державного управління з ринковими механізмами та технологічними інноваціями; Велика Британія – на соціотехнічній інтеграції та багаторівневій взаємодії центр-регіони. Узагальнення міжнародного досвіду дозволяє стверджувати, що найбільш ефективною є гібридна модель кіберстійкості, яка поєднує нормативну жорсткість регуляторних підходів ЄС (CRA, Директива ЄС NIS2), інженерну стандартизацію США (NIST), стратегічну координацію НАТО та соціотехнічну адаптивність Великої Британії. Така інтеграція забезпечує формування багаторівневої системи захисту, здатної функціонувати в умовах динамічних та асиметричних кіберзагроз.

Для України результати дослідження мають прикладне значення в контексті формування національної системи кіберстійкості. Її подальший розвиток має ґрунтуватися на імплементації європейських регуляторних стандартів, адаптації американських технічних підходів, використанні інституційних практик НАТО та розвитку соціальної складової кібербезпеки. Особливого значення набуває запровадження обов'язкової сертифікації цифрових продуктів та розвиток галузевих центрів обміну інформацією та посилення людського капіталу як ключового чинника кіберстійкості.

У підсумку, кіберстійкість доцільно розглядати як інтегральну властивість складних соціотехнічних систем, що визначає їх здатність не лише протидіяти кіберзагрозам, але й зберігати функціональну безперервність, адаптивність та здатність до відновлення в умовах невизначеності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим аналізом механізмів інтеграції штучного інтелекту в системи кіберзахисту та формуванням моделей проактивного управління кіберризиками на національному та міжнародному рівнях..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj

2. ISO/IEC 27001 Information Security Management Systems. ISO. URL: https://www.iso.org/isoiec-27001-information-security.html

3. ISO/IEC 27032:2023 Cybersecurity – Guidelines for Internet security. URL: https://www.iso.org/standard/76070.html

4. National Institute of Standards and Technology (NIST). URL: https://www.nist.gov

5. Supangat, A., & Taufiqurokhman, T. (2025). Legal Design and Cyber Resilience: A Comparative Study of Cybersecurity Frameworks for Critical Infrastructure in Five Jurisdictions. Legalis: Journal of Law Review. DOI: https://doi.org/10.61978/legalis.v3i4.1121

6. Cyber Incident Reporting for Critical Infrastructure Act of 2022 (CIRCIA). URL: https://www.federalregister.gov/documents/2024/04/04/2024-06526/cyber-incident-reporting-for-critical-infrastructure-act-circia-reporting-requirements

7. The EU Cybersecurity Act. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-eu-cybersecurity-act.html

8. Dafiel, G., & Balarabe, S. (2025). Engineering Law and Cybersecurity in Digital Health: Legal-Informatics Frameworks for Regulating Cross-Border Data Interoperability, Liability, and Resilience in Public Health Communication Systems. International Journal of Research and Scientific Innovation. DOI: https://doi.org/10.51244/ijrsi.2025.1215000139p

9. General Data Protection Regulation.URL: https://gdpr-info.eu/

10. Kamara, I. (2024). European cybersecurity standardisation: a tale of two solitudes in view of Europe's cyber resilience. Innovation: The European Journal of Social Science Research. Vol. 37. P. 1441 - 1460. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2349626

11. Bygrave, L. (2022). Cyber Resilience versus Cybersecurity as Legal Aspiration. 2022 14th International Conference on Cyber Conflict: Keep Moving! (CyCon). Vol. 700. P. 27-43. DOI: https://doi.org/10.23919/cycon55549.2022.9811084)

12. Ristvej, J., Tonhauser, M., Chovanec, D., Kubás, J., Kollár, B., & Zamiar, Z. (2025). Cyber resilience conceptual model for European Union NIS2 standards implementation in Slovakia. Scientific Reports. Vol. 15. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-025-12829-3

13. Longo, A., Ardebili, A., Lazari, A., & Ficarella, A. (2025). Cyber–Physical Resilience: Evolution of Concept, Indicators, and Legal Frameworks. Electronics. DOI: https://doi.org/10.3390/electronics14081684

14. Verhelst, A., & Wouters, J. (2020). Filling Global Governance Gaps in Cybersecurity: International and European Legal Perspectives. International Organisations Research Journal. DOI: https://doi.org/10.17323/1996-7845-2020-02-07

15. Kosseff, J. (2018). Developing collaborative and cohesive cybersecurity legal principles. 2018 10th International Conference on Cyber Conflict (CyCon). P. 283-298. DOI: https://doi.org/10.23919/cycon.2018.8405022

16. Ludvigsen, K. (2025). Creating Cybersecurity Regulatory Mechanisms, as Seen Through EU and US Law. ArXiv, abs/2503.07250. DOI: https://doi.org/10.48550/arxiv.2503.07250

17. Takuro, K. (2023). Exploring cybersecurity law evolution in safeguarding critical infrastructure against ransomware, state-sponsored attacks, and emerging quantum threats. International Journal of Science and Research Archive. DOI: https://doi.org/10.30574/ijsra.2023.10.2.1019

18. Uzougbo, N., Ikegwu, C., & Adewusi, A. (2024). Cybersecurity compliance in financial institutions: A comparative analysis of global standards and regulations. International Journal of Science and Research Archive. DOI: https://doi.org/10.30574/ijsra.2024.12.1.0802

19. Shopina, I., Khomiakov, D., Khrystynchenko, N., Zhukov, S., & Shpenov, D. (2020). Cybersecurity: legal and organizational support in leading countries, nato and eu standards. Journal of Security and Sustainability Issues. Vol. 9. P. 977-992. DOI: https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(22)

20. Dovhan, O., & Tkachuk, T. (2024). Legal aspects of critical infrastructure cybersecurity provision: national and international dimension. Information and Law. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4(51).317970

21. Holovko, O., Kravchenko, O., Pogrebytskyi, M., & Romaniuk, I. (2025). Ways to improve legal regulation of critical infrastructure information networks protection. Social and Legal Studios. DOI: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.70

22. Демедюк С.В., Користін О.Є. Стійкість системи кібербезпеки та її забезпечення в НАТО. Наука і правоохорона. 2023. № 1(59). С.77-85. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2023.1(59).8ь

23. Демедюк С.В. Розбудова національної кіберстійкості та захист критично важливої інформаційної інфраструктури. Наука і правоохорона. 2023. № 2(60). С.78-85. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2023.2(60).8

24. Демедюк С.В. Реалізація спроможності суб'єктів системи протидії кіберзлочинності. Наука і правоохорона. 2024. № 1(63). С.133-141. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2024.1(63).13

25. Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE). NATO. URL: https://ccdcoe.org

26. Tiirmaa-Klaar H. (2016). Building national cyber resilience and protecting critical information infrastructure. Journal of Cyber Policy. Vol. 1, No. 1. P. 94–106.

27. Федієнко О.П. Міжнародні стандарти оцінки кіберстійкості. Інформація і право. 2024. № 3(50) С. 124-135. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311680

28.NATO's Readiness Action Plan. Strategic Benefits and Outstanding Challenges. URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-10_Issue-1/Arnold.pdf

29.Веселова Л.Ю. Кібернетична безпека в умовах гібридної війни: адміністративно-правові засади: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика». 2020. 488 с.

30. NATO Defence Ministers agree to enhance collective defence and deterrence. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_132356.htm?selectedLocale=en

31.Herrington L., Aldrich R. (2013).The Future of Cyber-Resilience in an Age of Global Complexity. Politics. Vol. 33(4). P. 299–310.

32. Regulation (EU) 2024/2847 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on horizontal cybersecurity requirements for products with digital elements and amending Regulations (EU) No 168/2013 and (EU) 2019/1020 and Directive (EU) 2020/1828 (Cyber Resilience Act). Official Journal of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2847/oj

33.EU Cyber Resilience Act: Briefing. European Parliamentary Research Service. 2024. 12 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/739259/EPRS_BRI(2022)739259_EN.pdf

34. The Cyber Resilience Act: Summary of the legislative text. An official website of the European Union.URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cra-summary

35. Overview EU Cyber Resilience Act. ABB. 2024. 5 p. URL: https://library.e.abb.com/public/c87c6a5acc7443e19a6ed0e4c72d314b/9AKK108471A6145_en_A_Cybersecurity%20Guide%20EU%20CRA.pdf?x-sign=ItWWeq6GekkG8yFqPKIx87Bt%2BNxMtBWxIZYsabwKnmJgnQEwM8sYWMEd6ZJt21Lv

36. The NIS2 Directive: A high common level of cybersecurity in the EU. 2023. 13 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689333/EPRS_BRI(2021)689333_EN.pdf

37. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj

38. European Union Cyber Resilience Act: A Compliance Guide for Connected Devices. DigiCert. 2025. 8 p. URL: https://www.digicert.com/content/dam/digicert/pdfs/whitepaper/digicert-eu-cra-whitepaper-en.pdf

39. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). URL: https://www.enisa.europa.eu

40. Computer Security Incident Response Team (CSIRT). URL: https://www.csirt.org/

41. Cyber Shield .URL: https://www.cybershield.krd/home

42.Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA). Official Website. URL: https://www.cisa.gov

43. Executive Order 14028 on Improving the Nation's Cybersecurity. The White House, 2021. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-202100401/pdf/DCPD-202100401.pdf

44. Developing Cyber-Resilient Systems: A Systems Security Engineering Approach. NIST / Ross R., Pillitteri V., Graubart R., Bodeau D., McQuaid R. Special Publication 800-160, Vol. 2. 2021. 294 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-160v2r1

45. National Cyber Security Centre. URL: https://www.ncsc.gov.uk

46. The Strategic Framework for a Cyber Resilient Scotland. Scottish Government. 2021. 39 p. URL: https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/37463/1/strategic-framework-cyber-resilient-scotland%20%28redacted%29.pdf

47. Wilding N. (2016). Cyber resilience: How important is your reputation? How effective are your people? Business Information Review. Vol. 33, No. 2. P. 94–99.

48. Резнікова О.О. Забезпечення стійкості держави і суспільства до терористичної загрози в Україні та світі. Стратегічні пріоритети. 2017. № 3 (44). С. 22-28.

49. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 р. №287/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015

50. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. №392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text

51. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text

Внесок авторів: всі автори зробили рівний внесок у цю роботу
Конфлікт інтересів: автори повідомляють про відсутність конфлікту інтересів

Стаття надійшла до редакції 02.03.2026 Переглянуто 06.04.2026.
Стаття рекомендована до друку 20.05.2026 Опубліковано 30.05.2026

N.P. SVYRYDIUK
DSc (Law), Professor
E-mail: S_N_P_@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9772-1119
Odessa State University of Internal Affairs
Odessa, 65014, 1 Uspenska Street

N.O. TSIYPRIK
PhD in Law
E-mail: Tsiyprik@ukr.net ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5542-1026
National Academy of Internal Affairs
Kyiv, 03035, 1 Solomyanska Square

INTERNATIONAL STANDARDS AND FOREIGN EXPERIENCE IN THE LEGAL FRAMEWORK FOR CYBER RESILIENCE

ANNOTATION. *Introduction.* This article examines international standards and foreign experience in the legal framework for cyber resilience amid growing global digital threats. The relevance of the topic stems from the transformation of cyber resilience from a technical category into a strategic priority for national and international security, which is particularly important for Ukraine in the context of military challenges and hybrid aggression. The problem addressed in the article lies in the fragmentary nature and lack of a systematic scientific and legal synthesis of contemporary international models of cyber resilience, which complicates the formation of a coherent concept for its implementation into Ukraine's national security policy in the context of growing hybrid and cyber threats. The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of the approaches of leading international organisations and states to the development of cyber resilience systems and to identify opportunities for implementing relevant experience into Ukraine's national legislation. The methodological framework comprises general scientific and specialised legal methods, in particular comparative legal, systemic-structural and formal-logical analysis.

Summary of the main findings of the study. This paper examines the conceptual foundations of cyber resilience within NATO's activities, in particular its link to the principle of collective defence and the development of institutional capacity to respond to cyber threats. The regulatory framework of the European Union is analysed, including the CRA, NIS2 and DORA regulations, which form an integrated digital resilience system. Particular attention is paid to the American model, based on NIST standards and CISA, as well as the British approach, which combines strategic management with human capital development. It is argued that an effective cyber resilience system is formed on the basis of a combination of legal regulation, technical standards and public-private partnerships. It is determined that the priority areas for Ukraine are the adaptation of European legislation, the implementation of international standards and the enhancement of the role of human capital.

Conclusion. It has been established that cyber resilience is evolving into a systemic property of socio-technical systems, combining legal, organisational, economic and technological components. The hybrid model, combining the regulatory rigour of the EU, the engineering standards of the US, the coordination mechanisms of NATO and the socio-technical flexibility of the UK, has been identified as the most effective. For Ukraine, the key areas for implementation are identified as harmonisation with European regulatory acts, the development of sectoral information exchange centres, and the strengthening of human capital as a fundamental element of cyber resilience.

KEY WORDS: *cyber resilience, cybersecurity, critical infrastructure, NIS2, NIST, CRA.*

REFERENCES

1. Directive (EU) 2022/2555 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on measures for a high common level of cybersecurity across the Union, amending Regulation (EU) No 910/2014 and Directive (EU) 2018/1972, and repealing Directive (EU) 2016/1148 (NIS 2 Directive) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2555/oj
2. ISO/IEC 27001 Information Security Management Systems. ISO. URL: https://www.iso.org/isoiec-27001-information-security.html
3. ISO/IEC 27032:2023 Cybersecurity – Guidelines for Internet security. URL: https://www.iso.org/standard/76070.html
4. National Institute of Standards and Technology (NIST). URL: https://www.nist.gov
5. Supangat, A., & Taufiqurokhman, T. (2025). Legal Design and Cyber Resilience: A Comparative Study of Cybersecurity Frameworks for Critical Infrastructure in Five Jurisdictions. Legalis: Journal of Law Review. DOI: https://doi.org/10.61978/legalis.v3i4.1121
6. Cyber Incident Reporting for Critical Infrastructure Act of 2022 (CIRCIA). URL: https://www.federalregister.gov/documents/2024/04/04/2024-06526/cyber-incident-reporting-for-critical-infrastructure-act-circia-reporting-requirements
7. The EU Cybersecurity Act. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-eu-cybersecurity-act.html
8. Dafiel, G., & Balarabe, S. (2025). Engineering Law and Cybersecurity in Digital Health: Legal-Informatics Frameworks for Regulating Cross-Border Data Interoperability, Liability, and Resilience in Public Health Communication Systems. International Journal of Research and Scientific Innovation. DOI: https://doi.org/10.51244/ijrsi.2025.1215000139p
9. General Data Protection Regulation.URL: https://gdpr-info.eu/

10. Kamara, I. (2024). European cybersecurity standardisation: a tale of two solitudes in view of Europe's cyber resilience. Innovation: The European Journal of Social Science Research. Vol. 37. P. 1441 - 1460. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2024.2349626

11. Bygrave, L. (2022). Cyber Resilience versus Cybersecurity as Legal Aspiration. 2022 14th International Conference on Cyber Conflict: Keep Moving! (CyCon). Vol. 700. P. 27-43. DOI: https://doi.org/10.23919/cycon55549.2022.9811084)

12. Ristvej, J., Tonhauser, M., Chovanec, D., Kubás, J., Kollár, B., & Zamiar, Z. (2025). Cyber resilience conceptual model for European Union NIS2 standards implementation in Slovakia. Scientific Reports. Vol. 15. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-025-12829-3

13. Longo, A., Ardebili, A., Lazari, A., & Ficarella, A. (2025). Cyber–Physical Resilience: Evolution of Concept, Indicators, and Legal Frameworks. Electronics. DOI: https://doi.org/10.3390/electronics14081684

14. Verhelst, A., & Wouters, J. (2020). Filling Global Governance Gaps in Cybersecurity: International and European Legal Perspectives. International Organisations Research Journal. DOI: https://doi.org/10.17323/1996-7845-2020-02-07

15. Kosseff, J. (2018). Developing collaborative and cohesive cybersecurity legal principles. 2018 10th International Conference on Cyber Conflict (CyCon). P. 283-298. DOI: https://doi.org/10.23919/cycon.2018.8405022

16. Ludvigsen, K. (2025). Creating Cybersecurity Regulatory Mechanisms, as Seen Through EU and US Law. ArXiv, abs/2503.07250. DOI: https://doi.org/10.48550/arxiv.2503.07250

17. Takuro, K. (2023). Exploring cybersecurity law evolution in safeguarding critical infrastructure against ransomware, state-sponsored attacks, and emerging quantum threats. International Journal of Science and Research Archive. DOI: https://doi.org/10.30574/ijsra.2023.10.2.1019

18. Uzougbo, N., Ikegwu, C., & Adewusi, A. (2024). Cybersecurity compliance in financial institutions: A comparative analysis of global standards and regulations. International Journal of Science and Research Archive. DOI: https://doi.org/10.30574/ijsra.2024.12.1.0802

19. Shopina, I., Khomiakov, D., Khrystynchenko, N., Zhukov, S., & Shpenov, D. (2020). Cybersecurity: legal and organizational support in leading countries, nato and eu standards. Journal of Security and Sustainability Issues. Vol. 9. P. 977-992. DOI: https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(22)

20. Dovhan, O., & Tkachuk, T. (2024). Legal aspects of critical infrastructure cybersecurity provision: national and international dimension. Information and Law. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.4(51).317970

21. Holovko, O., Kravchenko, O., Pogrebytskyi, M., & Romaniuk, I. (2025). Ways to improve legal regulation of critical infrastructure information networks protection. Social and Legal Studios. DOI: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.70

22. Demediuk S.V., Korystin O.Ie. Stiikist systemy kiberbezpeky ta yii zabezpechennia v NATO. Nauka i pravookhorona. 2023. № 1(59). S.77-85. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2023.1(59).8ь (in Ukrainian)

23. Demediuk S.V. Rozbudova natsionalnoi kiberstiikosti ta zakhyst krytychno vazhlyvoi informatsiinoi infrastruktury. Nauka i pravookhorona. 2023. № 2(60). S.78-85. DOI: https: //doi.org/10.36486/np.2023.2(60).8

24. Demediuk S.V. Realizatsiia spromozhnosti subiektiv systemy protydii kiberzlochynnosti. Nauka i pravookhorona. 2024. № 1(63). S.133-141. DOI: https://doi.org/10.36486/np.2024.1(63).13

25. Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (CCDCOE). NATO. URL: https://ccdcoe.org

26. Tiirmaa-Klaar H. (2016). Building national cyber resilience and protecting critical information infrastructure. Journal of Cyber Policy. Vol. 1, No. 1. P. 94–106.

27. Fediienko O.P. Mizhnarodni standarty otsinky kiberstiikosti. Informatsiia i pravo. 2024. № 3(50) S. 124-135. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2024.3(50).311680(in Ukrainian)

28.NATO's Readiness Action Plan. Strategic Benefits and Outstanding Challenges. URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-10_Issue-1/Arnold.pdf

29.Veselova L.Iu. Kibernetychna bezpeka v umovakh hibrydnoi viiny: administratyvno-pravovi zasady: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka». 2020. 488 c. (in Ukrainian)

30. NATO Defence Ministers agree to enhance collective defence and deterrence. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_132356.htm?selectedLocale=en

31.Herrington L., Aldrich R. (2013).The Future of Cyber-Resilience in an Age of Global Complexity. Politics. Vol. 33(4). P. 299–310.

32. Regulation (EU) 2024/2847 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on horizontal cybersecurity requirements for products with digital elements and amending Regulations (EU) No 168/2013 and (EU) 2019/1020 and Directive (EU) 2020/1828 (Cyber Resilience Act). Official Journal of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2847/oj

33.EU Cyber Resilience Act: Briefing. European Parliamentary Research Service. 2024. 12 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/739259/EPRS_BRI(2022)739259_EN.pdf

34. The Cyber Resilience Act: Summary of the legislative text. An official website of the European Union.URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cra-summary

35. Overview EU Cyber Resilience Act. ABB. 2024. 5 p. URL: https://library.e.abb.com/public/c87c6a5acc7443e19a6ed0e4c72d314b/9AKK108471A6145_en_A_Cybersecurity%20Guide%20EU%20CRA.pdf?x-sign=ItWWeq6GekkG8yFqPKIx87Bt%2BNxMtBWxIZYsabwKnmJgnQEwM8sYWMEd6ZJt21Lv

36. The NIS2 Directive: A high common level of cybersecurity in the EU. 2023. 13 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/689333/EPRS_BRI(2021)689333_EN.pdf

37. Regulation (EU) 2022/2554 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009, (EU) No 648/2012, (EU) No 600/2014, (EU) No 909/2014 and (EU) 2016/1011. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2554/oj

38. European Union Cyber Resilience Act: A Compliance Guide for Connected Devices. DigiCert. 2025. 8 p. URL: https://www.digicert.com/content/dam/digicert/pdfs/whitepaper/digicert-eu-cra-whitepaper-en.pdf

39. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). URL: https://www.enisa.europa.eu

40. Computer Security Incident Response Team (CSIRT). URL: https://www.csirt.org/

41. Cyber Shield .URL: https://www.cybershield.krd/home

42.Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA). Official Website. URL: https://www.cisa.gov

43. Executive Order 14028 on Improving the Nation's Cybersecurity. The White House, 2021. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/DCPD-202100401/pdf/DCPD-202100401.pdf

44. Developing Cyber-Resilient Systems: A Systems Security Engineering Approach. NIST / Ross R., Pillitteri V., Graubart R., Bodeau D., McQuaid R. Special Publication 800-160, Vol. 2. 2021. 294 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.SP.800-160v2r1

45. National Cyber Security Centre. URL: https://www.ncsc.gov.uk

46. The Strategic Framework for a Cyber Resilient Scotland. Scottish Government. 2021. 39 p. URL: https://dera.ioe.ac.uk/id/eprint/37463/1/strategic-framework-cyber-resilient-scotland%20%28redacted%29.pdf

47. Wilding N. (2016). Cyber resilience: How important is your reputation? How effective are your people? Business Information Review. Vol. 33, No. 2. P. 94–99.

48. Reznikova O.O. Zabezpechennia stiikosti derzhavy i suspilstva do terorystychnoi zahrozy v Ukraini ta sviti. Stratehichni priorytety. 2017. № 3 (44). C. 22-28. (in Ukrainian)

49. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 travnia 2015 r. №287/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015(in Ukrainian)

50. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 r. «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 r. №392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text(in Ukrainian)

51. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku «Pro Stratehiiu kiberbezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 serpnia 2021 roku № 447/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text(in Ukrainian)

Authors Contribution: All authors have contributed equally to this work
Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest

The article was received by the editors 02.03.2026 The article was revised 06.04.2026
The article is recommended for printing 20.05.2026 This article published 30.05.2026

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 41

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: А.А. Дьякова

Підписано до друку 25.05.2026 р. Формат 60×84 1/8
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 28,22. Обл.-вид. арк. 35,26

Наклад 100 пр. Зам. №27/26
Ціна договірна

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб`єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна